

101
P-12

ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

10

«МАТЕНАДАРАН»
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

В Е С Т Н И К
М А Т Е Н А Д А Р А Н А

10

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1971

001
P-12

«Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն»
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌՋՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Բ Ա Ն Բ Ե Ր
Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի

10

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1971



507

Խմբագրական մարմին՝
ԽԱՉԻԿՅԱՆ Լ. (գլխավոր խմբագիր),
ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ Ս., ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Վ., ՄԵԱՑԱԿԱՆՅԱՆ Ա.,
ԶՈՒԳԱՍՉՅԱՆ Բ. (պատ. ֆաբրիկա), ՓԱՓԱՉՅԱՆ Հ.

Հ Ո Ղ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

ՍԵՆ ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ՊԼԱՏՈՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Հին Հայաստանի տեսական մտքի, հատկապես փիլիսոփայության և աստվածաբանության կազմավորման գործում թարգմանական երկերը խաղացել են շափազանց բեղմնավոր ու զրական դեր: Հայ դպրության վաղ շրջանում (V—VI դդ.) նրանք կոչված էին հնարավորին շափ սեղմ ժամկետում մեղմելու ազգային գիր ու գրականություն ձևեր բերած, բայց շատ ծանր քաղաքական կացության մեջ գտնվող երկրի հոգևոր քաղցր և ինքնուրույն երկերի հետ միասին ըստ կարելիության բավարարելու նրա գաղափարական պահանջմունքները: Վաղ-ֆեոդալական Հայաստանի փիլիսոփայական և աստվածաբանական մի շարք հոսանքներ իրենց կազմավորման ընթացքում ուղղակի սնվել են այդ թարգմանական աղբյուրներից (Աստվածաշունչ, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Արիստոտել, Պորփյուր, Տիմոթեոս Կուզ և այլն): Այդպիսիք են հայ փիլիսոփայության ամենավաղ ուղղություններից՝ շատագուցվությունը և նոր-պլատոնականությունը, կրոնա-դավանաբանական հոսանքներից՝ միաբնակության գաղափարախոսությունը և այլն:

Այդ իսկ տեսակետից թարգմանական հուշարձանների ժամանակի ճշգրտման հարցը կարևոր նշանություն ունի հայ հին գրականության և գիտության զարգացման պատմության համար: Բայց և միաժամանակ այդ կարևոր հարցը պատկանում է հայ մատենագրության նաև ամենագծվարին և կնճոտ խնդիրների թվին: Ճշգրիտ տվյալների, ուղղակի ցուցումների բացակայությունը հարկադրում է հետազոտողին դիմելու այդ հուշարձանների բանասիրական քննությանը, նրանց լեզվա-ոճական, տերմինաբանական ընդհանրությունների և տարբերությունների հետազոտմանը, ինչպես և որոնելու նրանց հետքերը և գաղափարական ազդեցությունը ժամանակագրական առումով ավելի հայտնի ու վստահելի հայկական աղբյուրներում և թարգմանական երկերում: Այդ ճանապարհով է ընթացել վաստակաշատ գիտնականներ Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Ն. Աղոնցի և Հ. Մանանդյանի աշխատանքը, որոնք երկար պրպտումներից հետո կարողացան որոշ պարզություն մտցնել թարգմանական գործում հսկայական երախտիք ունեցող հունարան դպրոցի առաջացման և հետագա գործունեության մտախլապատ խնդրում:

Այժմ մեր նպատակից դուրս է անդրադառնալ այն վեճերին, որ ծագեցին նրանց միջև, իսկ այնուհետև նրանց հարած կողմնակիցների միջավայրում: Դա արդեն հիմնականում մի մասնավոր հարցի շուրջ պատվող՝ հունարան դպրոցի 460-ական (Գ. Տեր-Մկրտչյան, Մ. Աբեղյան), թե VI դարի 10-ական (Հ. Մանանդյան) թվականներին սկզբնավորվելու խնդիրն է, որն անշուշտ

կարևոր նշանակություն ունի հայոց գրականության ու գիտական մտքի ժամանակագրությունը ճշտորոշելու համար, բայց երկրորդական է հունարան դպրոցի երկերի խմբավորման, տարբեր գաղափարական հոսանքների վրա նրանց ազդեցության, փիլիսոփայական ուղղությունների հաջորդականության խնդիրը լուսաբանելու տեսակետից:

Թեմայից շեղվելու համար նշենք միայն, որ եթե Հ. Մանանդյանի հունարան թարգմանությունների խմբավորումը (ըստ լեզվա-ոճական և տերմինաբանական հատկանիշների) ոչ մի էական առարկություն չի վերցնում, ապա հունարան դպրոցի նրա առաջարկած ժամանակագրական շրջանակները խիստ վիճելի են, վերանայման ու ճշգրտման կարոտ: Այդ մենք անում ենք հընթացս հոգվածի շարագրության, որպես հիմք ընդունելով Գ. Տեր-Մկրտչանի առաջարկած ճիշտ ժամանակագրական եզրը: Սակայն շեղվենք:

Մեր նպատակն է պարզել մի խումբ հին թարգմանությունների տեղը և կատարման ժամանակը, ինչպես և նրանց կապը հայերեն այլ հնագույն թարգմանությունների և ինքնուրույն երկերի հետ, մի հարց, որն իր բավարար լուծումը չի ստացել, շնայած մի շարք բանասերների ջանքերին: Խոսքը վերաբերում է Պլատոնի երկերի թարգմանությանը:

Ինչպես հայտնի է, անցյալ դարի 30-ական թվականներին, երբ մամուլի տակ էր «նոր հայկազյան բառգիրքի» առաջին հատորը, Հնդկաստանից վենետիկ բերված ձեռագրերի մեջ գտնվեց Պլատոնի հինգ տրամախոսությունների հին հայերեն թարգմանությունը:

Գիտական աշխարհի համար, եվսերիոս Կեսարացու և Փիլոն Երրայեցու երկերի հայերեն հին թարգմանությունների հայտնագործումից հետո, դա երրորդ շրջանցիկ նորությունն էր: Այդ եզակի ձեռագիրը, որն այժմ էլ վենետիկի Մխիթարյան միաբանության սեփականությունն է, պարունակում է Պլատոնի հետևյալ երկերը.

- ա) Առ Տիմէոս՝ սակս բնութեան (Τὰ τοῦ Τιμαίου ἢ περὶ φύσεως).
- բ) Սոկրատայ պատասխանի (Ἀπολογία Σωκράτους).
- գ) Ենթիփոն կամ յաղագս սրբոյ (Τὰ τοῦ Ἐνθιφθον ἢ περὶ ὁσιου).
- դ) Օրէնք կամ Օրէնագրութիւն (Νόμος), 12 գիրք.
- ե) Մինովս կամ յաղագս օրինի (Μίνος ἢ περὶ νόμου):

Արտացոլելով հընթացս տպագրության այդ նորահայտ թարգմանությունների բառապաշարը իրենց բառարանի երկու հատորներում էլ, հին հայերենի հմուտ գիտականեր Մ. Ավգերյանը, Խ. Սյուրմելյանը և Գ. Ավետիսյանը Պլատոնի երկերի թարգմանության մասին առաջարկում գրեցին հետևյալը. «Թարգմանութիւն հին՝ պահմամբ հելլենաբանութեան ... Յուցանէ Գրիգոր Մագիստրոս՝ թէ և ինքն աշխատասիրեալ իցէ ի թարգմանութիւն Տիմէի ևն, բայց թարգմանութիւն օրինակիս մերոյ երևի և ևս հնագոյն»¹: Այսինքն, երկից վարդապետաց գնահատմամբ, Պլատոնի երկերի առկա թարգմանությունն «ավելի հին է», քան Գր. Մագիստրոսի ժամանակաշրջանը:

Այս առաջին ճշտորոշումը կարևոր էր այն առումով, որ ղեկավարում էր Պլատոնի երկերի թարգմանությունը XI դարից առաջ և պետք է կողմնորոշեր հետագա ուսումնասիրողներին թարգմանության ժամանակաշրջանն ավելի

¹ Նոր բառգիրք հայկազան լեզուի, հատ. Ա, վենետիկ, 1836, էջ 18:

ճշգրտելու հարցում: Սակայն արդեն Պլատոնի հայերեն բնագրերի հրատարակիչ, նույն Մխիթարյան միաբանության անդամ հայր Արսեն Սուբրյանը շեղվեց այդ ճանապարհից, լույս ընծայելով երեք տրամախոսությունները (Եվթիփոնը, Սոկրատի պատասխանը և Տիմեոսը)² որպես Գր. Մագիստրոսի թարգմանություններ, նշելով իր առաջաբանում, որ «չետինս այս, Մագիստրոս ասեմ, ձեռն արկ թարգմանել զՊլատոնի գործս՝ իւրով ընդել մատախապատ և հելլենաբաբ: Ե խրթնութեամբ»³: Մյուս երկու տրամախոսությունները (Օրենքներն ու Մինոսը)⁴ հրատարակվեցին քիչ հետո Գ. Զարպհանալյանի ջանքերով:

Գ. Զարպհանալյանը չբաժանեց Ա. Սուբրյանի կարծիքը: Նշելով որոշ բանասերների ենթադրությունը, թե Պլատոնի երկերը թարգմանված պետք է լինեն Մագիստրոսից առաջ և որ նրանք Գավիթ Անհաղթին են վերագրում այն, Գ. Զարպհանալյանն առարկում է. «Մեր ձեռքն հասածներուն մէջ ոճոյ և թարգմանութեան միակերպութիւն չտեսնելով, հաւանական կերևնայ, որ մի և նոյն գրչին արգիւնք շըլլան. բայց ճիշտ ժամանակն որոշել, ևս առաւել թարգմանողը, դժուարին կերևնայ»⁵:

Պլատոնի հայերեն թարգմանության հարցով զբաղվել է նաև անվանի հայագետ Ֆրեդերիկ Կոնիբերրը: Նա հակվում է դեպի Գր. Մագիստրոսի թեկնածությունը, սակայն նահանջի համար մի փոքր ելք է թողնում, ասելով, որ «այդ թարգմանությունը, ըստ երևույթին, կատարված է VII դարից ոչ վաղ և XI դարից ոչ ուշ, բայց, անկասկած, ավելի վերաբերում է այդ վերջին ժամանակաշրջանին»⁶:

Կա և մի այլ կարծիք, որն արտահայտել է վաստակաշատ բանասեր Հ. Տաշյանը: Իր գրախոսականներից մեկում նա խոսում է այն մասին, որ Գր. Մագիստրոսի նամակը շունի մութ տեղեր: Այն պետք է հասկանալ այսպես. Մագիստրոսը թարգմանել է «Տիմեոսն» ու «Փեդոնը», իսկ մնացած բոլոր տրամախոսությունների թարգմանությունը կատարվել է Մագիստրոսից առաջ: Սակայն Հ. Տաշյանը չի հիմնավորում իր պնդումը, և այդ պատճառով էլ պարզ չէ, թե մինչև Մագիստրոսը եղած որ շրջանին է վերագրում նա մնացած երկերի թարգմանությունը: Բացի այդ, անհասկանալի է մնում, թե ինչպես կարող էր առաջանալ ոճական և տերմինաբանական այն ակնհայտ ընդհանրությունը, որ կա Մագիստրոսին վերագրվող «Տիմեոսի» թարգմանության և նրան անհայտ մնացած մյուս շորս տրամախոսությունների միջև:

Բայց ի՞նչ է ասել Գր. Մագիստրոսը Պլատոնի երկերի թարգմանության մասին, որ այդքան գայթակղել է որոշ բանասերների: Սարգիս վարդապետին ուղղված հայտնի նամակում, խոսելով իր գրական զբաղմունքների մասին, նա

² Պլատոնի իմաստասիրի տրամախոսութիւնք. Եւթիփոն, Պաշտպանութիւն Սոկրատայ և Տիմէոս, հրատ.՝ Հ. Արս. Սուբրեան, վենետիկ, 1877:

³ Անդ, էջ 10:

⁴ Պլատոնի տրամախոսութիւնք. Յաղագս օրինաց և Մինովս, վենետիկ, 1890:

⁵ Գ. Զարպհանալյան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնայաց, վենետիկ, 1889, էջ 660:

⁶ F. C. Conybeare, On the Ancient Armenian Versions of Plato, „American Journal of Philology“, vol. XII, № 2, էջ 193—210, Տե՛ս նաև Հ. Տաշյանի գրախոսականը՝ «Հանդես ամսօրյա», 1892, էջ 33—37:

⁷ Տե՛ս Հ. Յ. Տ., Փիլոնի և Պլատոնի գործոց հայերեն թարգմանությունը, «Հանդես ամսօրյա» 1890, էջ 160:

ի միջի այլոց ասում է. «ոչ եմք երբէք դադարեալ ի թարգմանութենէ ևս. բազում մատեանս, զորս ոչ եմք գտեալ ի մեր լեզուս՝ զերկուս մատեանս Պղատոնի, զՏիմէոսի տրամաբանութեանն և զՓեդոլմի, յորս բոլոր ճառսն նախագիտականին այն պարփակեալ կայ, և զայլս բազումս յիմաստասիրացն: ...բայց և զԵրկրաչափականն զԵվլիդոսին սկսայ թարգմանել: և եթէ տակաւին կամեսցի տէր երկարանալ մեզ ի կենցաղումս, բազում հոգս յանձին կալեալ զմնացեալսն բոլոր Յունաց և Ասորոց թարգմանել ոչ դանդաղեցայց»⁸:

Գր. Մագիստրոսի հայտնած այս տեղեկության համաձայն հնարավոր է եզրակացնել միայն, որ նա սկսել էր թարգմանել «Տիմեոսը» և «Փեդոնը», սակայն պարզ չէ, հաջողվե՞ց արդո՞ք նրան, այդ բազմազբաղ պետական և ռազմական գործչին, իրականացնել իր մտադրությունը, թե ոչ: Բացի այդ, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ նրան այդ հաջողվել է, ապա հարց է ծագում. պահպանվե՞լ է արդո՞ք այդ թարգմանությունը, և մեզ հասած «Տիմեոսի» հայերեն բնագիրը նրա՞ն է, թե ավելի հին, հունարան թարգմանիչների գրչին է պատկանում: Ինչ վերաբերում է «Փեդոնի» թարգմանությանը, որի մասին նույնպես խոսում է Մագիստրոսը, ապա այն առհասարակ չի հասել մեզ և նրա գոյություն մասին ոչ մի տվյալ չկա: Բացի այդ, ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է կատարված «Եվլիֆոնի», «Սոկրատի պաշտպանության», «Մինոսի» և «Օրենքների» թարգմանությունը, որոնց մասին Մագիստրոսը ոչինչ չի հայտնում:

Ինչպես տեսնում ենք, Մագիստրոսի նամակի և Պղատոնի երկերի թարգմանության առթիվ ծագում են մի շարք հարցեր: Որո՞չ հետազոտողներ շքրջանցում են դրանք և Մագիստրոսի նամակի հիման վրա նրան են վերագրում բոլոր պղատոնյան տրամախոսությունների թարգմանությունը: Ըստ երևույթին, նույն այդ պատճառաբանությամբ, Հ. Մանանդյանը իր «Հունարան դպրոցը» հմտալից աշխատությունը գրելիս բաժանում էր նույն կարծիքը և լիովին անտեսել էր Պղատոնի երկերի թարգմանությունները: Ամբողջովին շքանցված է Պղատոնը նաև Ն. Ակինյանի ուսումնասիրություններում:

Սակայն այդ բարդ հարցը չի կարող լուծվել Գր. Մագիստրոսի նամակի հիման վրա այն պարզ պատճառով, որ նույնիսկ եթե Մագիստրոսին հաջողվել է ավարտել «Փեդոնի» և «Տիմեոսի» թարգմանությունը, Պղատոնի երկերի մեզ հասած հայերեն բնագրերը, այդ թվում նաև «Տիմեոսը», շեն կարող վերագրվել Մագիստրոսին ինչպես նրանց արխայիկ հունարան բառապաշարի, այնպես և այդ թարգմանությունների ակնհայտ հետքերի պատճառով, որոնք կան VI—VII դարերի հայ գիտա-փիլիսոփայական գրականության մեջ:

Հունարան դպրոցի գործիչներն, ինչպես հայտնի է, իրենց կրթությունը ստանում էին նոր-պղատոնականության խոշորագույն կենտրոններում՝ Ալեքսանդրիայում, Աթենքում, Կոստանդնուպոլսում: Նրանց ջանքերով նոր-պղատոնականությունը V—VI դարերում լայնորեն տարածվեց Հայաստանում և ետ մղեց բրիտանեական ջատագովությունը որպես առանձին փիլիսոփայական ուղղություն: Հարց է ծագում. կարո՞ղ էին արդո՞ք հայ նոր-պղատոնական թարգմանիչները բավարարվել միայն Արիստոտելով և նրան մեկնող Պորփյուրով: Պատմականորեն և տրամաբանորեն մոտենալով այս հարցին, կարելի է եզրակացնել, որ հունարան դպրոցի ուշագրությունից ոչ միայն չէր կարող վրի-

⁸ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, ի լույս բնծայեց Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 66:

պած լինել նոր-պղատոնականների համար այնքան պաշտելի Պղատոնը, այլ՝ անվարան կարելի է պնդել, որ նրա փիլիսոփայությունը, նրա գրական ժառանգությունը նաև հայ նոր-պղատոնականների համար պետք է լիներ ուսումնասիրման հիմնական նպատակ: Արիստոտելն, իհարկե, մեծ տեղ էր զբաղում նոր-պղատոնականության ուսմունքի մեջ. նրա տրամաբանությունն ու իմացաբանությունը զգալի ազդեցություն էին ունեցել այդ էկլեկտիկ ուղղության կազմավորման վրա: Բայց նոր-պղատոնականները հարմարեցնում ու ենթարկում էին Արիստոտելի ուսմունքը Պղատոնի գաղափարական հիմնական գրույթներին, ամեն կերպ ձգտում հաշտեցնել նրանց իրարամերժ տեսակետները հօգուտ Պղատոնի: Չնայած բոլոր՝ Արիստոտելի հասցեին ասված մեծարանքի խոսքերին, նրանց իսկական վերաբերմունքը այն էր, որ Արիստոտելը լրացնում է Պղատոնին, որ նա ամենաշնորհալի պղատոնականն է: Այդ վերաբերմունքը շատ ցայտուն արտահայտել է Դավիթ Անհաղթը իր «Ստորոգությունաց մեկնություն» մեջ, ասելով, որ փիլիսոփան, այսինքն նոր-պղատոնական փիլիսոփան պարտավոր է «զամենայն զՊղատոնականսն գիտել, որպէս զի զՊղատոն ձայնակից իւր արասցէ ևւ զԱրիստոտէլականսն Պղատոնականաց ներածութիւն արասցէ»⁹:

Իրենց առաջնորդի այդ ցուցումով ու ծրագրային գրույթով էլ պետք է զննվարվելին հայ նոր-պղատոնական թարգմանիչները: Պղատոնի երկերը նրանց համար այն հիմնաքարն էր, որի վրա հենվում էր նոր-պղատոնական փիլիսոփայության առանցքը: Արիստոտելի երկերը դիտվում էին որպես Պղատոնի ժառանգության ներածություն, բայց այնպիսի Արիստոտելի, որի ուսմունքն արդեն վերամշակված էր նոր-պղատոնականության ոգով: Նման երկերի թվին է պատկանում նոր-պղատոնական Պորփյուրի հայտնի «Ներածությունը»: Նրա երկի թարգմանությունից առաջ հայ հունարանները արդեն իրագործել էին մի այլ պղատոնական փիլիսոփայի՝ Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի թարգմանությունը և բավականաչափ նախապատրաստված էին իր իսկ Պղատոնի տրամախոսությունների թարգմանությունն ի կատար ածելու: Այդ է հուշում հայ պղատոնականների, հունարան դպրոցի գաղափարական զարգացման և գրական-թարգմանչական գործունեության ներքին տրամաբանությունը:

Այժմ անդրադառնանք այն պատմա-բանասիրական փաստերին ու ապացույցներին, որոնք հաստատում են այդ տրամաբանական դատողությունները և ճշտում Պղատոնի երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը: Անհրաժեշտ ենք համարում նշելու, որ մեզինց առաջ այդ հարցով զբաղվել է Լ. Խաչիկյանը: Նրա գործը, ցավոք սրտի, մնացել է անտիպ, բայց մենք հեղինակի թույլտրվությամբ ծանոթացել ենք նրա ձեռագրին և մինչև մեր փաստերի շարադրմանն անցնելը կցանկանայինք անդրադառնալ նրա՝ որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող փաստարկներին ու եզրակացություններին:

Շուրջ կեսդարչա լուսությունից հետո, երբ Պղատոնի երկերի թարգմանու-

⁹ «Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի» ընծայեալ էլիասի իմաստասիրի, ի լոյս էած 3. Մանանդեան, Ս. Պետերբուրգ, 1911, էջ 29:

Ինչպես ցույց ենք տվել արդեն, այդ երկը պատկանում է Դավիթ Անհաղթին և ոչ էլիասին: Տե՛ս մեր «Դավիթ Անյաղթ. Մեկնութիւն ի վերլուծական Արիստոտէլի» հրատարակության առաջաբանը, Երևան, 1967, ինչպես և «Դավիթ Անհաղթի ժառանգությունը նոր լուսարանությամբ» հոդվածը, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 9, Երևան, 1969:

թյան հարցը համարվում էր լուծված հօգուտ Գր. Մազիստրոսի, և. Խաչիկյանը 1945 թ. իր «Նղիշեի «Արարածոց մեկնություն» աշխատությունը» խորագիրը կրող թեկնածուական դիսերտացիայում նորից բարձրացրեց այն: Նախորդ րանասերների հետ համեմատած նա ամենից շատ մոտեցավ ճշմարտությանը, աշխատեց ապացուցել, որ Պլատոնի երկերը թարգմանված պետք է լինեն հունարանի» հեղինակների նախնական կարծիքը, և. Խաչիկյանը եզրակացնում է, որ «այդ թարգմանությունների լեզուն, ոչ մի ազգակցություն ցույց չտալով Մազիստրոսի լեզվին, թե՛ բառապաշարով և թե՛ շարահյուսությամբ առնչվում է հունարանի գրությունների»¹⁰:

Ըստ և. Խաչիկյանի, Նղիշեն օգտվել է «Տիմեոսի» հայերեն թարգմանությունից: Ի ապացույց այդ եզրակացության նա բերում է մի նախադասություն Նղիշեի «Արարածոց մեկնությունից» և Պլատոնի «Տիմեոսից»: Սակայն համեմատվող երկու հատվածները, ըստ բովանդակության ունենալով մոտավոր նմանություն, շարահյուսությամբ ակնհայտորեն տարբեր են.

Տիմեոս

«Եւ առանց հոգոյ ոչ երբէք լինիցի ինչ երևելի, եւ ոչ շաշափելի՝ առանց հաստատունոյ ուրուք, եւ հաստատուն՝ առանց երկրի՝ ոչ»: էջ 94:

Արարածոց մեկնություն

«Չի առանց հոգոյ ոչ լինի թանկութիւն շաշափելի, եւ առանց ջրոյ կալումն եւ ըմբռնումն, եւ ոչ առանց աւոյ՝ շարժութիւն, եւ առանց հոգոյ՝ երևումն»: Ա, էջ 6ա¹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, բառացի համընկնումների մասին խոսել անհնար է. Նղիշեի մոտ տարբերի դասավորությունն ավանդական է՝ հող, ջուր, օդ, հուր, մինչդեռ Պլատոնը նախ խոսում է հրո մասին, ջուրն ու օդը այստեղ առհասարակ բացակայում են, իսկ վերջում դրվում է երկիրը (հողը): Այս տարբերությունները տեքստաբանական առումով խոսում են Նղիշեի «Տիմեոսի» հայերեն թարգմանության օգտագործման դեմ: Թեև ինքը՝ և. Խաչիկյանը նկատում է, որ «Նղիշեի կապը Պլատոնի երկերի հայկական թարգմանություններից պնդելու համար այս վկայությունը, անշուշտ, անբավարար է»¹², այնուամենայնիվ, նա եզրակացնում է. «Պլատոնի երկերը (գոնե անվիճելիորեն Տիմեոսի տրամախոսությունը) հայերեն թարգմանված պետք է լինեն ոչ ուշ, քան 484 թիվը»¹³, որովհետև այն համարվում է Նղիշեի մահվան թվական: Այսպիսով, ստացվում է, որ Պլատոնի երկերի թարգմանությունները կատարվել են հունարանի գրությունների առաջին, հնագույն շրջանում և խմբակից են Դիոնիսիոս Քրակացու, Աֆթոնիոսի և Փիլոն Եբրայեցու երկերի թարգմանություններին:

Մի բանում և. Խաչիկյանն իրավացի է. Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանությունը իրոք կատարված է հունարանի ոճով, թեև նա չի անդրադարձել բառապաշարի ու ոճի քննությանը: Իրոք, այդ թարգմանություններն իրենց լեզվա-ոճական առանձնահատկություններով և տերմինաբանությամբ շեն կարող վերագրվել Գր. Մազիստրոսին և պետք է իրենց տեղը գրավեն հունա-

բանի գրությունի արտադրանքների շարքում: Բայց այդ գրությունն ունեցել է երկար կյանք և զարգացման մի քանի շրջաններ: Արդ, ո՞ր խմբին կամ ո՞ր շրջանին են պատկանում մեղ հետաքրքրող թարգմանությունները:

Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը հնարավոր է դառնում ճշտությամբ որոշել նախ և առաջ նույն այդ թարգմանություններում առկա լեզվա-ոճական և տերմինաբանական տվյալներով: Այդ տվյալներն անառարկելիորեն վկայում են, որ Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանությունները չպետք է կապել նաև Նղիշեի գործունեության հետ, որովհետև նրանք շեն պատկանում հունարանի գրությունների նույն շրջանին, այսինքն երևան են գալիս 484 թվականից տասնամյակներ հետո:

Այստեղ նախ և առաջ անհրաժեշտ է նշել Պլատոնի թարգմանություններում հանդիպող այն տերմինները, որոնք լայն շրջանառության մեջ մտան 3-րդ շրջանում: Դրանք են մակացուրիւն, մակացելի, տարբեր, տարբերութիւն, ներհակ, ներհակութիւն եղբրը, որոնք ստեղծվեցին միայն 2-րդ շրջանում (Արիստոտելի և Պորփյուրի երկերի թարգմանության ընթացքում), բայց մեծ տարածում գտան 3-րդ շրջանում (Դավիթ Անհաղթ և այլք)¹⁴: Ակադ. Հ. Մանանդյանը միանգամայն համոզվի կերպով ցույց է տալիս, որ այդ երեք տերմինները (մակացութիւն, ներհակ, տարբերութիւն) հունարանի թարգմանությունների 2-րդ և 3-րդ շերտերի ամենաբնորոշ ցուցանիշներն են¹⁵:

Եվ ահա Պլատոնի երկերի բառապաշարի մեր քննությունը ցույց տվեց, որ այդ տերմիններն ամենալայն կիրառությունն են գտել այստեղ, երբեմն մեկ էջում հանդիպելով մի քանի անգամ:

1. **Ներհակ** (ἐναντιος), **ներհակութիւն** (ἐναντιότης), **նաև ներհական, ներհակապէս, ներհակաբար, ներհակագոյն**—Եւթ. 12, 17, 20, 26, 28, 32: Տիմեոս 102, 103, 114, 119, 125, 137, 143 կն: Սոկրատայ պատասխ. 49, 52, 60, 71: Յաղագս օրինաց 33, 41, 47, 48, 54, 58, 68, 91, 97, 110, 125, 126, 138, 153, 154, 164, 175, 271 կն:

2. **Տարբեր** (διαφορος), **տարբերութիւն** (διαφορά), **տարբերեմ** (διαφέρω)—Եւթ. 20, 21, 22: Տիմ. 84, 85, 136: Յաղագս օրինաց 32, 90, 126, 156, 168, 216, 318 կն: Մինովս 463:

3. **Մակացու** (επιστημων), **մակացութիւն** (επιστημη), **մակացելի** (επιστητός), **նաև մակացող, մակացողութիւն**—Եւթ. 30, 33: Սոկր. պատ. 40, 41: Տիմեոս 100, 114, 143: Յաղ. օր. 95, 188, 259, կն: Մինովս 464, 468, 469, 470:

Այստեղ կիրառություն է գտել նաև 2-րդ շրջանում ստեղծված հակակայիլ (αντικείσθαι), **հակակայութիւն** (αντικειστας) տերմինը՝ Սոկր. պատ. 59, 71: Տիմեոս 118, 136: Յաղ. օր. 34, 217, 321:

Այս տերմինների առկայությունը խոսում է այն մասին, որ Պլատոնի երկերը շէին կարող թարգմանված լինել 1-ին շրջանում, նրանք այդ ժամանակ դեռ չկային հայերենի բառապաշարում: Սակայն այդ թարգմանությունները շեն

10 և. Խաչիկյան, Նղիշեի «Արարածոց մեկնություն» աշխատությունը (թեկնածուական դիսերտացիա), Երևան, 1945, էջ 147 (անտիպ):
 11 Անդ, էջ 125 (ընդգծումները մերն են.—Ս. Ա.):
 12 Անդ, էջ 126:
 13 Անդ, էջ 148:

14 Հունարանի թարգմանությունների 3-րդ խմբի լեզվա-ոճական առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հունարանի գրությունը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 144—146, 151—155, 194—195:

15 Անդ, էջ 114, 115, 123—124, 195:

մտնում նաև 2-րդ շրջանի արտադրանքների թվի մեջ, որովհետև նշված բնորոշ տերմինների հետ մեկտեղ Պլատոնի տրամախոսություններում երևան են գալիս նաև այնպիսի նոր տերմիններ, որոնք ստեղծվեցին միայն 3-րդ շրջանում, մի հանգամանք, որը մերձեցնում է Պլատոնի երկերի թարգմանությունները Դավթի Անհաղթի խմբին և նույն ժամանակ անշատում Արիստոտելի, Պորփյուրի և Անանունի («Յամբլիբոսի») թարգմանություններից, այսինքն 2-րդ խմբից: Ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը¹⁶, 3-րդ խմբի համար այդպիսի բնորոշ տերմիններից են՝ շարամբձիլ, շարամբձութիւն, ընդհանուր, ընդհանրական, եռոտնիք ևն:

Եթե 1-ին խմբի թարգմանություններում συνάπτω հունարեն բայը թարգմանվում էր բազմատ, իսկ 2-րդ խմբի՝ շարամատիմ, ապա 3-րդ խմբում այն ամենուրեք թարգմանվում է շարամբձիմ: Այդ առանձնահատկությունը, պարզվում է, իր արտահայտությունն է գտել նաև Պլատոնի երկերում:

Շարամբձիմ (συνάπτω), շարամբձութիւն (συνάφεια), շարամբձական (συναπτικός)—Տիմ. 97, 99, 101, 158: Յաղ. օր. 69, 187, 204, 257, 290 ևն:

Առկա են 3-րդ խմբի համար բնորոշ նաև հետևյալ եզրերը.

Ընդհանուր (καθολικός), նաև ընդհանրական, ընդհանրապէս—Մինովս 467: Տիմէոս 105:

Եռոտնիք (τριπλούς), եռոտնի—Յաղ. օր. 137:

Հանգես են գալիս և լայնորեն կիրառվում 3-րդ շրջանին հատուկ և այսպիսի նոր տերմիններ՝

Վերաշնչութիւն (ἀναπνοή) —Տիմ. 156, 157, 158, 163, 165 ևն:

Բացարնակութիւն (αποικία) —Յաղ. օր. 114, 158, 178, 180:

Գովասանութիւն (ἐπαίνος) —Մինովս 473, 474: Յաղ. օր. 48, 54, 133, 146, 272, 273, 274:

Հաւանականութիւն (πειθώ) նաև հաւանականագոյն—Յաղ. օր. 139, 321, 349: Տիմ. 121: Մին. 472:

Քննությունը ցույց տվեց նաև, որ միայն Պլատոնի և Դավթի երկերում է հանդիպում էմբռանելն (զէմեռանելն) խիստ արհեստական բայաձևը (տես «Սոկր. պատասխ.» էջ 71. Դավթի «Սահմ. իմաստասիրութեան»¹⁷, էջ 66): Այս արհեստական հաղվագյուտ բառը համապատասխանում է հունարեն τεθνάσαι (Infinit. perf.)¹⁸ բայաձևին: Կարելի է ենթադրել, որ հայերենի համար այդ՝ ոչ մի ուրիշ տեղ չհանդիպող արհեստական էմբռանել ձևը Դավթի աշխատության թարգմանչի կողմից գործածվել է Պլատոնի երկի թարգմանության օրինակով. այն կիրառվել է Դավթի երկի այնպիսի մի հատվածում, որը վերաբերում է հենց Պլատոնի հայացքների շարադրմանը:

Այն, որ Պլատոնի երկերի թարգմանությունները, պատկանելով 3-րդ խմբին, նախորդում են Դավթի աշխատություններին, երևում է նաև մի այլ բնորոշ փաստից: Պլատոնի թարգմանություններում հանդիպում է սեռական հոլովի հունարեն արխայիկ -ր վերջավորությունն ունեցող ձևը, որը ստեղծվել և կիրառվել է 2-րդ խմբի թարգմանություններում, մասնավորապես Պորփյուրի

¹⁶ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 151, 160—161:

¹⁷ Դավթ Անյաղ. Սահմանք իմաստասիրութեան. հրատ.՝ Ս. Արևշատյան, Երևան, 1960:

¹⁸ Տե՛ս A. Busse, Davidis Prolegomena, Berolini, 1904, էջ 29, և Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

«Ներածութեան» մեջ¹⁹: Այդ նույն ձևը կիրառված է Պլատոնի երկերում. օրինակ՝ Ելույր—Մինոս 473.

Սակայն այս փաստը իրավունք չի տալիս Պլատոնի երկերը խմբակից համարելու 2-րդ շրջանին, այլ միայն վկայում է, որ Պլատոնի թարգմանությունները իրենց ոճի և տերմինաբանության վճռական հատկանիշներով խմբակից լինելով 3-րդ շրջանի երկերին, այդ խմբում հանդես են գալիս որպես ամենավաղ թարգմանությունների մի առանձին շերտ և այդ իսկ պատճառով ավելի մոտ են 2-րդ խմբի թարգմանություններին, քան Դավթի երկերը: Դավթի աշխատություններում այդ ձևը հանդիպում է միայն Պորփյուրի «Ներածությունից» քաղված մեջբերումների մեջ և ինքնուրույն արդեն չի գործածվում: Իսկ հետագայում հունարեն թարգմանություններում այն լիովին դուրս է մղվում շրջանառությունից, որպես հայերենի համար շահագրգռաց արհեստական մի խորթություն:

Ուշագրավ է նաև մի այլ կարևոր փաստ, որը վկայում է Դավթի երկերի թարգմանչի ծանոթությունը Պլատոնի տրամախոսությունների թարգմանությանը: Այսպես, օրինակ, Դավթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկում հանդիպում ենք երկու հատվածի, որոնք գրեթե բառացի համընկնում են «Տիմեոսի» թարգմանության համապատասխան տեղերին:

Տիմոս

Մահմա՛մէ Իմաստասիրութեան

Մանկանցու ևս այլ երիս սեմք անեղ են, և սոցա ոչ եղելոց՝ երկինքն անկատար իցէ: (էջ 107):

Այլ ևս երեք մեզ մանկանցուք անեղանիք, որոց ոչ եղելոց՝ երկին անկատար: (էջ 4):

Ուտի և միք բարեբախտեցար զսեռ իմաստասիրութեան, որոյ մեծագոյն բարի ոչ եկն երբեք և ոչ եկեսցէ մանկանցու ազգիս պարզեալ յաստուածոցն: (էջ 115):

Լաւագոյն ամենայն արհեստից և մակացութեանց է իմաստասիրութիւն, որպես և Պլատոն... յայտ աննէ ասելով, եթէ այսպիսի ինչ... ոչ եկն երբէք առ ի մարդիկ և ոչ եկեսցէ երբէք պարզեալ առ ի յաստուածոց: (էջ 110)

Ինչպես տեսնում ենք, բացի բերված տերմինաբանական փաստարկումներից, Պլատոնի և Դավթի երկերում մատնանշված համընկնումները խոսում են հօգուտ այն բանի, որ Դավթի թարգմանիչը ծանոթ է եղել Պլատոնի հայերեն բնագրին և համապատասխան հատվածները թարգմանելիս գրեթե բառացի զետեղել է Դավթի շարադրանքի անհրաժեշտ տեղերում:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Պլատոնի երկերը թարգմանվել են հունարեն դպրոցի գործունեության 3-րդ շրջանում, մոտավորապես VI դարի կեսերին կամ մի քիչ ավելի վաղ: Նրանք խմբակից են Դավթի Անհաղթի երկերի հայերեն տարբերակների լեզվին, ոճին և տերմինաբանությանը, բայց կատարված են նրանցից առաջ: Պլատոնի երկերը թարգմանված են 2-րդ խմբի, այսինքն Արիստոտելի և Պորփյուրի աշխատությունից հետո:

Մեր եզրակացությունը բխում է ոչ միայն այստեղ բերված դրական փաստերից: Բացի շարադրվածից մենք հարկադրված եղանք զննելու մի շարք հնագույն հուշարձաններ՝ սկսած «Գիրք թղթոցից» մինչև Անանիա Շիրակացի: Կարող ենք նշել, որ ո՛չ «Գիրք թղթոցի» V—VI դարի գրություններում, ո՛չ էլ Եղիշեի, Մ. Խորենացու և Ղ. Փարպեցու գործերում Պլատոնի հայերեն թարգմա-

¹⁹ Անդ, էջ 187:

նության հետքեր չկան: Առաջին նշանները ցույց է տալիս Գավիթ Անհաղթի գիտական ժառանգությունը, որի երկերն, ամենայն հավանականությամբ, թարգմանվել են VI դարի երկրորդ հիսնամյակում, ավելի ճշգրիտ՝ 50—70-ական թվականներին:

Իր երկարատև գործունեության ընթացքում՝ 460-ական թվականներից մինչև VIII դարի երրորդ տասնամյակը, հունաբան դպրոցը հայ ընթերցողին թարգմանաբար տվեց այնպիսի կարևոր երկերի մի ամբողջ շարան, որ հին աշխարհում գիտությունների ընդունված դասակարգմանը համապատասխան ստեղծվեց ժամանակակից մակարդակի վրա գտնվող հայերեն հարուստ և բազմաբովանդակ գիտական գրականություն: Հունաբան դպրոցը և՛ իր թարգմանական գործերով, և՛ ինքնուրույն երկերով մեծապես նպաստեց աշխարհիկ գիտական մտքի վերելքին և հոգևոր արագացուցչի դեր խաղաց հայ փիլիսոփայական գիտության կազմավորման գործում: Արիստոտելի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Պորփյուրի, արիստոտելյան երկերի Անանուն մեկնիչի, Գավիթ Անհաղթի աշխատությունների հետ մեկտեղ հայ փիլիսոփայական մտքի աշխարհականացման ու գիտական մակարդակի բարձրացման գործում ոչ պակաս կարևոր դեր խաղացին նաև Պլատոնի արամախոսությունները:

Այժմ, երբ հրապարակի վրա են նոր սկզբնաղբյուրներ և հետազոտություններ, հնարավոր է բացի Պլատոնի երկերի համապատասխան գետնադրույթից ճշտել և լրացնել Հ. Մանանդյանի կողմից խմբավորված հունաբան թարգմանությունների երեք շրջանների ցանկը²⁰ (460-ական թթ. մինչև 6-րդ դ. վերջը):

I խ ու մ բ

1. Գիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականութեան».
2. «Գիրք պիտոյից» (Աֆթոնիոսի և Նիկողայոս Մյուսուցու, լրացումներն ու վարժությունները Մովսես Խորենացու).
3. Փիլոն Եբրայեցու երկերը (14 գիրք).
4. Իրեննոս Լուզդոնացու՝ ա) «Յոյցք առաքելական բարոյութեան». բ) «Ընդդէմ հերձուածոց» երկի 4-րդ և 5-րդ գրքերը.
5. Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացույ»:

II խ ու մ բ

1. Տիմոթեոս Ալեքսանդրացու (կամ Կուզի) «Հակահառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի».
2. Թեոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» (հունարեն բնագրի հետ միասին հրատարակեց պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանը, Երևան, 1938).
3. Հերմես Եռամեծի «Առ Ասկղեպիոս Սահմանք» (հրատ.՝ Հ. Մանանդյանի, զուգահեռ ուս. թարգմանությունը՝ Ս. Արևշատյանի, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 3, Երևան, 1956):
4. Պորփյուր Փյունիկեցու «Ներածութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի».

20 Ցանկում մատենագիտական լրիվ տեղեկություններ են տրվում վերջին 40 տարիների ընթացքում հայտնաբերված ու հրատարակված հունաբան թարգմանությունների մասին:

5. Արիստոտել Ստագիրացու՝ ա) «Ստորոգութիւնք», բ) «Յաղագս մեկնութեան» («Պերիարմէնիաս»).

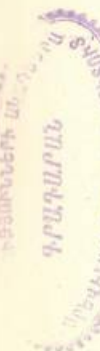
6. Անանունի («Համբլիխոսի»)՝ ա) Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» (լրիվ բնագրի հրատ.՝ Ս. Լալաֆարյանի և Վ. Զալոյանի, զուգահեռ ուս. թարգմանությունը՝ Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1961), բ) «Մեկնութիւն Յաղագս մեկնութեան գրոցն Արիստոտէլի» (այս երկու բնագրերի վեներտիկի 1833 թ. հրատարակությունը կատարված է պակասավոր ձևազարկից):

III խ ու մ բ

1. Պլատոնի՝ ա) «Տիմէոս», բ) «Եւթիփոռոն», գ) «Սոկրատայ պատասխանի» (կամ «Պաշտպանութիւն Սոկրատայ»), դ) «Օրէնք» (կամ «Օրէնսդրութիւնք»), ե) «Մինովս»:
2. Գավիթ Անհաղթի՝ ա) «Սահմանք իմաստասիրութեան» (քննական բնագիրը և զուգահեռ ուս. թարգմանությունը՝ Ս. Արևշատյանի, Երևան 1960), բ) «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի», գ) «Մեկնութիւն ի վերլուծականն Արիստոտէլի» (քննական բնագիրը և ուս. թարգմանությունը՝ Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1967), դ) «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» (մինչև վերջերս վերագրվում էր Էլիասին):
3. Անանունի «Մեկնութիւն Ստորոգութեանց» հատվածը.
4. Նոննոսի «Ժողովարանք պատմութեանց առասպելեացն այնոցիկ, զորս յիշատակեաց Գրիգոր Աստուածաբան».
5. Կեղծ-Արիստոտելի՝ ա) «Յաղագս աշխարհի», բ) «Յաղագս առաքինութեան».
6. Զենոն իմաստասերին վերագրվող «Յաղագս բնութեան» (հրատ.՝ Լ. Խաչիկյան, տե՛ս «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 2, Երևան, 1949. ուսերեն թարգմ.՝ Ս. Արևշատյանի, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 3, Երևան, 1956).
7. Եվտիբիոս Կոստանդնուպոլսեցու «Յաղագս զանազանութեան բնութեան և առանձնատրութեան, (բնագիրը իտալերեն. թարգմանության հետ միասին վերջերս հրատարակեց հ. Պ. Անանյանը, տե՛ս «Armeniaca», Mélanges d'études Arméniennes, Վենետիկ, 1969):²¹
8. Անանունի «Ճարտասան, Յաղագս բնութեան» և «Սահմանք փիլիսոփայականք» (բնագիրը ուս. թարգմանության հետ միասին հրատ.՝ Ս. Արևշատյանի, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 5, Երևան, 1960):

Վերոհիշյալ թարգմանություններով չի սպառվում հունաբան դպրոցի գործունեությունը: Այն շարունակվել է նաև VII—VIII դարերում և եղել է բավա-

21 «Բանբեր Մատենադարանի» սույն հատորում պետք է լույս տեսնի մեր կողմից պատրաստված Եվտիբիոսի երկի քննական բնագիրը (կազմված Մատենադարանի №500, 4188 ձևագրերի հիման վրա): Հատորն արդեն հանձնվում էր տպագրության, երբ Վենետիկից ստացվեց «Armeniaca» ժողովածուն, ուր հրատարակված տեսանք Եվտիբիոսի նույն երկը հ. Պողոս Անանյանի աշխատասիրությամբ, Ենոթավորում ենք հարգելի բանասերին, որը ճիշտ է լուսարանել այդ ուղղությամբ թարգմանական հուշարձանը նրա ներածական հոդվածում, սակայն, անհրաժեշտ էր նշել հանգուցյալ հ. Ներսես Աղինյանի անուրանալի վաստակը Եվտիբիոսի երկի հայտնաբերման գործում, ինչպես և Ն. Աղինյանին պատկանող առաջին խոսքն այդ բնագրի մասին:



507

կանին արդյունավետ: Իրենց լեզվա-ոճական և տերմինաբանական հատկանիշներով այդ վերջին՝ 4-րդ խումբը, որի ժամանակագրական սահմանները մոտավորապես կարելի է որոշել VII դարի կեսերից մինչև VIII դարի 10-ական թվականների վերջը, սերտորեն կապված է նախորդ հունարան թարգմանությունների հետ: Բնականաբար, որպես վերջին շրջանի թարգմանություններ, նրանք ունեն ավելի ճոխ բառապաշար և ազատ են խրթին հունարանություններից: Այդ վերջին խումբն ավարտվում է մի շարք կարևորագույն երկերի թարգմանությամբ, որ 712—718 թթ. կատարել է անվանի հայ քերական, երաժիշտ ու փիլիսոփա Ստեփանոս Սյունեցին (Նեմեսիոսի, Գրիգոր Նյուսացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և Գրիգորիոս Արևոպագացու երկերի թարգմանություններ): Յավոք սրտի, բանասերների և փիլիսոփայության պատմությամբ զբաղվողների կողմից հունարան դպրոցի գործունեության այս եզրափակիչ փուլը անտեսված է:

Ստորև բերում ենք այդ վերջին՝ 4-րդ խմբի առավել աչքի ընկնող թարգմանությունների ցանկը.

1. Գեորգ Պիսիդեսի «Վեցօրեայք».
2. Արատոս Սոլացու «Յաղագս ամպոց և նշանաց» (մինչև վերջերս վերագրվում էր Ա. Շիրակացուն. այդ մասին տե՛ս Հ. Բարթիկյանի հոդվածը «Բանբեռ Մատենադարանի», հ. 7, Երևան, 1964).
3. Սոկրատ Սըրլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմություն».
4. Նեմեսիոս Նեմսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ».
5. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Պարապմանց գիրք».
6. Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս մարդոյ կազմութեան».
7. Կեղծ-Գրիգորիոս Արևոպագացու՝ ա) «Յաղագս երկնայնոյն քահանայակետութեան», բ) «Յաղագս եկեղեցականին քահանայակետութեան», գ) «Յաղագս աստուածայնոցն անուանց», դ) «Յաղագս խորհրդականի աստուածաբանութեանն», ե) Գրիգորիոս Արևոպագացուն վերագրվող «Ինքնակենսագրությունը» և տարբեր նամակները:

Շուրջ 250 տարիների ընթացքում գործած հունարան դպրոցը հարստացրեց հայոց գրական ու գիտական ասպարեզը հին աշխարհի և վաղ բրիտանիկության շրջանի ավելի քան 60 արժեքավոր հուշարձաններով, որոնք էական նշանակություն ունեցան հայ գիտության, հատկապես փիլիսոփայության կազմավորման ու զարգացման համար: Ի թիվս այլ փիլիսոփայական հուշարձանների, ինչպես պարզվում է այժմ, աշխարհիկ իմաստասիրական մտքի ձևավորման ընթացքում նշանակալից դեր խաղացին նաև Պլատոնի երկերը, որոնց թարգմանությունը հունարան դպրոցի VI դարի կարևորագույն նվաճումներից մեկն է:

C. C. АРЕВШАТЯН

О ВРЕМЕНИ ПЕРЕВОДА ДИАЛОГОВ ПЛАТОНА НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

В статье предпринята попытка решить вопрос о времени перевода диалогов Платона («Тимей», «Евтифрон», «Апология Сократа», «Зако-

ны» и «Минос») на армянский язык, вопрос, не получавший удовлетворительного ответа, несмотря на усилия ряда исследователей.

Автор отвергает распространенное среди филологов мнение, согласно которому эти переводы приписываются видному средневековому ученому Григорию Магистросу (990—1058 гг.). Отвергается также необоснованное предположение о том, что они принадлежат к числу древнейших грекофильских переводов V века.

Впервые проводимое сличение армянских текстов Платона с памятниками грекофильской школы V—VI вв. и анализ их философской терминологии показывают, что дошедшие до нас древнеармянские переводы диалогов Платона по всем своим основным и решающим признакам принадлежат к 3-й группе грекофильских переводов. Они выполнены до середины VI века—после перевода сочинений Аристотеля, Порфирия и Анонима (2-я группа, конец V в.) и до трудов Давида Непобедимого (3-я группа, вторая половина VI в.). В 3-й группе грекофильских переводов они являются наиболее ранними, и поэтому имеют ряд черт, которые сближают древнеармянские версии диалогов Платона с переводными памятниками 2-й группы.

В заключение автор приводит дополненный и уточненный перечень продукции переводчиков-грекофилов (с третьей четверти V в. до конца VI в.), отмечая также наличие 4-ой группы переводов (с середины VII в. до 20-х годов VIII в.), оставшейся, как и диалоги Платона, вне поля зрения исследователей, занимавшихся историей грекофильской школы.

S. S. AREVCHATIAN

A PROPOS DE L'EPOQUE DE LA TRADUCTION EN ARMENIEN DES DIALOGUES DE PLATON

Cet article est une tentative de répondre à la question relative à l'époque de la traduction en langue arménienne des dialogues de Platon (Timée, Euthiphron, l'Apologie de Socrate, les Lois, Minos), question qui n'a reçu aucune réponse satisfaisante malgré les efforts de nombreux savants.

L'auteur refute l'opinion, admise parmi les philologues, qui attribue ces traductions à Grégoire Magistre (990—1058), savant éminent du Moyen Age. Il refute également la supposition dénuée de fondement selon laquelle ces traductions sont du nombre des plus anciennes traductions grecophiles du V siècle.

Une collation, la première par ailleurs, des textes arméniens de Platon avec les monuments de l'école grecophile des V-VI siècles et l'analyse de la terminologie philosophique montrent que les anciennes traductions arméniennes des dialogues de Platon, d'après tous les indices essentiels et décisifs, se rapportent au 3-ème groupe des traductions

բովանդակությամբ՝ վաղ միջնադարյան բարոյա-գեղագիտական ըմբռնումները: Ողբերգության սահմանումը համերաշխվում է այն ըմբռնմանը, որ կանոնացված է Քրակացու վաղ մեկնություններում: Նախ նկատենք, որ «Պիտոյից գրքի» սահմանումը սկզբունքորեն տարբեր է ողբերգության արխատոտելյան ըմբռնումից: Գրական այդ տեսակը այստեղ ևս համարվում է բերթողական արվեստի բարձրագույն ու կատարյալ ձևը, բայց նրա բովանդակությանը վերագրվում են միտումներ, որ բնորոշ չեն հին հունական աշխարհայացքին ու հատկապես Եվրիպիդեսի ողբերգությանը: «Ձմեծ գովութիւն բերթողացն՝ ոբբ յաւէտ իմաստութեանցն պարապեցին,—ասում է «Պիտոյից գիրքը»,—առաւել աստուատ է ճանաչել, զի խոյս տալով յընդվայրայածն՝ և փախուցեալ երկայնագոյն բանից, և կամ յանօգուտ աշխարհական ինչ դրօսնաց, միայն հոգ բազում տարեալ աշխատութեամբ՝ արդարեւ կարճաոտութեան շափովքն և յարմարական ասացուածորն զիրեանցն շարագծելով բանս, զարմանալի յոյժ և օգտակար հաւաստագոյն ամենայն կացուցին լսողաց: Եւ մանաւանդ սոցունց նման գտցէ ոք հրաշալի զողբերգականցն դաս. վասն զի և նոքա մեծավերջական շափովքն զհնոցն երգելով պատմութիւնս, այնպիսի իմն բստ նոցա քաջութեանցն զուգահաւասար և զիրեանցն ցուցին իմաստութիւն, մինչ զի խառնելով ևս զհազր նուագերգութիւնս ձայնիցն, և զաջողակ խրատուցն կարգաւորութիւնս յարմարական. որով սփոփեալ զբնաւ վշտացեալ սգաւորացն մխիթարելով անձինս»⁴ (ընդգծումը մերն է—Հ. Հ.):

Հատվածի երկրորդ կեսում խտացված է ողբերգության և ողբերգականի վաղ միջնադարյան ըմբռնումը, որ չի ձայնակցում հույն դասական ողբերգակաների և Արխատոտելի մտածողությանը: Եվրիպիդեսի ու Մենանդրոսի կամ նրբանց երկերի հիշատակությունը առիթ չպետք է տա «Պիտոյից գրքում» որոնելու Արխատոտելի գեղագիտական մտածողության անդրադարձումները: Արխատոտելից ավելի քան վեց հարյուրամյակ հետո ապրած այս հեղինակին (Ափթոնիոսը համարվում է IV դարի հեղինակ) Արխատոտելի օգնությամբ բացատրելու անհրաժեշտություն չկա⁵: «Պիտոյից գիրքը» իր մեզ հայտնի տեսքով այլ դարաշրջանի և այլ մտածողության արդյունք է: Եթե այստեղ որևէ արձագանք կա Արխատոտելի «քավության» տեսությունից, ապա դա պետք է ընդունել ոչ այլ կերպ, քան որպես նրա քրիստոնեական մեկնություն: Ըստ Արխատոտելի, երկյուղն ու կարեկցությունն են ողբերգական գործողության միջոցով հանգեցնում «այդ ու համանման կրթերի քավության»: Մինչդեռ բստ «Պիտոյից գրքի», «քաղցր նուագերգութիւնը», խրատն ու սփոփանքն են քավության միջոցը: Երկու դեպքում էլ ընդհանուրն այն է, որ ողբերգության մեջ ցավալի անցքը ոչ թե կրթեր է առաջացնում, այլ քավում է կրթերը: Դա յուրահատուկ հաշտեցում է տառապանքի ու կործանման գաղափարի հետ, բայց այդ հաշտեցման միջոցները այլ կերպ է պատկերացնում Արխատոտելը և այլ կերպ՝ «Պիտոյից գրքի» հեղինակը: Ինչպես նկատել է պրոֆ. Ա. Ազամյանը, այս վերջինս «արխա-

4 «Մովսէսի Խորենացու Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1843, էջ 369:
 5 Պրոֆ. Ա. Առաքելյանի «Հայ մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն» (Երևան, 1954) աշխատությունում կարդում ենք. «Ուշադիր հետևելով «Գիրք պիտոյիցի» հեղինակի և Արխատոտելի արձարժած գրականագիտական մտքերին, տեսնում ենք, որ հեղինակն ընդհանուր առումով տրագիկայի և կոմիդիայի խնդիրներում ցուցաբերում է արխատոտելյան մոտեցում» (էջ 706):

տոտելյան քավության գաղափարի քրիստոնեացումն է»⁶: Մեղ հետաքրքրող հարցի տեսակետից կարևոր է մի հանգամանք ևս. «Պիտոյից գրքի» հեղինակը հենու է դրամատիկականի և վիպերգականի ձևական տարբերակումից. հարցին մոտենալով բարոյա-փիլիսոփայական տեսանկյունից, նա անուղղակիորեն ակնարկում է միայն վիպերգական ձևի մասին («յարմարական ասացուածորն զիրեանցն շարագծելով բանս» կամ «զհնոցն երգելով պատմութիւնս»): Մինչդեռ Արխատոտելի տեսության համաձայն, ողբերգությունը անցքերը վերարտադրում է սոչ թե պատմվածքի մեջ, այլ գործողության»⁷: Խնդիրն այն է, թե գեղարվեստական ի՞նչ իրողություն է թաքնված «Պիտոյից գրքի» բնորոշման հիմքում, գրական ձևերի փոխակերպման ի՞նչ ընթացք է արտացոլված այստեղ: Պատկերը պարզվում է հետզհետե, երբ այս ճարտասանական կանոնը համադրում ենք Քրակացու բերականության «Յաղագս վերձանութեան» գլխի մեկնությունների և գրական այն տեսակների հետ, որոնք հակամետ են միջնադարյան գեղագիտությանը, կամ թերևս իրական աղբյուրն են ողբերգության և ողբերգականի միջնադարյան ըմբռնման:

Մտաւորապես «Պիտոյից գրքի» հայացքով են մոտենում ողբերգության՝ որպես բերթողական արվեստի բնութագրմանը Դիոնիսիոս Քրակացու հայ մեկնիչները: Իհարկե, որոշակի և սկզբունքային տարբերություն կա վաղ միջնադարյան և հետագա մեկնությունների միջև. նրանք տարբեր կողմերից են ներգաղնակում «Պիտոյից գրքի» սահմանմանը: Այսպես, Գավիթ Քերականը, որ առայժմ համարվում է ամենավաղ մեկնիչը, հետևյալ կետում է բաժանում այդ սահմանումը. ողբերգության նյութ կարող է լինել միայն արտասովոր անհատի, առասպելացված հերոսի կենաց և «գործելեոց» պատմությունը: Այստեղ որոշակի է նաև աղբյուր ողբերգության ծագման արխատոտելյան տեսության հետ. «Ողբերգութիւն նոխազերգութիւն ասի բստ յունականին առ և պաշտան առեալ Դիոնիսեայ ումեմն տուողի որթոյ, որ է պատմութիւն յայտնի: Եւ է ողբերգութիւն ոչ աշխարհական (ձայն դռեհկաց) քան թէ արարուած բերթողացն վեհականաց զբաջացն գործեցեալ իրս եւ զարութիւն պատմել ահաւորապէս եւ շքնաղ հանգոյն բստ գործելեոցն գերազանցութեամբ ամենայնիւ զիցազնաբար եւ ոչ կաղս ի կաղս ինչ եւ քամահելիս»⁸: Ողբերգությունն այստեղ ևս պատկերացվում է վիպերգական ձևի մեջ: Թերևս ճիշտ կլինի ասել, որ ողբերգության միջնադարյան մեկնաբանների համար, որոնք խնդիրը գիտում են բարոյա-փիլիսոփայական անկյունով, գրական ձևի խնդիրը շունի սկզբունքային նշանակություն: Սա ունի երկու պատճառ: Ողբերգության, որպես գրական տեսակի, բարոյա-փիլիսոփայական բնությունը գալիս է Պլատոնից⁹ և ամբապնդվում նոր-պլատոնական գեղագիտության մեջ, որից ելնում են վաղ միջնադարյան մտածողները: Երկրորդ՝ միջնադարյան բերականները, հունական թատրոնի ժամանակակիցները չլինելով, ձևականորեն են մոտենում ողբերգության ձևի և ծագման խնդիրներին: Որթատունկի աստժո առասպելը նրանց համար «է պատմութիւն յայտնի» Քրակացու հույն մեկնություններից, վերացական ու գրքային մի պատկերացում, որ բերված է բառի կազմությունն ու ծա-

6 Ա. Ազամյան, անդ. էջ 110:
 7 Արխատոտել, Պոետիկա, զլ. VI, թարգմ. Ա. Կարապետյանի, Երևան, 1955, էջ 154:
 8 Ն. Աղանց, անդ. էջ 89:
 9 Տե՛ս А. Ф. Лосев, История античной эстетики, «Искусство», Москва, 1969, էջ 514—519:

գումբ, այլ ոչ թե գեղարվեստական երևույթը բացատրելու համար: Քերականներին աղոտ է պատկերանում նաև հունական թատրոնի դասական շրջանը: Այլ կերպ չէր կարող լինել. ատտիկյան ողբերգությունը իր ծաղկման շրջանում (V—IV դդ.) խզել էր կայր ծիսային արմատների հետ, իսկ անկման շրջանում (IV—V դդ.) կորցրել էր բեմադրության էսթետիկ ժամանակներից եկող խրմբապարային ձևը: Այսպիսով, Քրակացու քերականության հույն ամենավաղ մեկնիչներն իսկ այդ արվեստի ժամանակակիցները չեն: Հույն ողբերգականների երկերը նրանք բնույթով են որպես գրական ստեղծագործություններ՝ հոեաորական արվեստի տեսանկյունով: Այդ բնույթն են հետևում հայ մեկնիչները, ելնելով, իհարկե, ազգային գրականության փաստերից: Գավթից և Անանունից հետո Ստեփանոս Սյունեցին առաջին մեկնիչն է, որ անկախ է հույն մեկնություններից. ողբերգության նրա բնութագրումը ինքնուրույն է, կապ չունի հին հունական թատրոնի հետևորդ, գրքային պատկերացումների հետ և անուղղակիորեն ձայնակցում է «Պիտոլից գրքին»: «Ողբերգությունը զմխիթարահան ասէ,— գրում է Սյունեցին,— զորս ի վերայ մեռելոց եւ կամ այլ ինչ թշուառութիւն կրելոց առնեն: Իսկ զիցազնարար զյորդորականն ասէ եւ զքաջալիրականն եւ զներբողականն ի կենացս վախճանեցելոցն»¹⁰:

Պակասում է գործողության և բեմական ձևի թեկուզ ամենապարզ պատկերացումը: Այնուամենայնիվ, այս սահմանումը հիմք է դարձել ստեղծելու հայ հին ու միջնադարյան թատրոնի ծագման այն տեսությունը, որ հեթանոսական ողբը անմիջական աղբյուրն է թատերական ներկայացման¹¹: Մանուկ Աբեղյանի հայտնի դրույթը, որ հայ հին վեպի նախասկզբնական տարրը լալայաց բանաստեղծությունն է¹², տեղափոխվում է թատրոնի ծագման բնագավառը, այն տարբերությամբ, որ այդ նախասկզբնական տարրը ներկայացվում է որպես անմիջական ու միակ հիմք: Այնուհետև առանց տարակուսանքի եզրակացվում է. «հեթանոսական թաղման արարողությունները, բառի ուղղակի իմաստով, ազդել են թատրոնի ողբերգական ներկայացումների վրա»¹³, որոշելով նրա ինքնօրինակ ու առանձնահատուկ դեմքը ոչ միայն հեթանոսական, այլև բրիտանական դարերում: Մյուս հիմնավորումը, որ թվում է կանխելու է բուրբ հնարավոր տարակուսանքներն ու առարկությունները, ողբերգություն բառի ստուգաբանությունն է: Գոյանը նկատել է տալիս, որ հունարեն *τραγωδία* (*տրագոդիա*) բառին «Պիտոլից գրքի» և Քրակացու քերականության թարգմանություններում փոխարինում է «հույժ ինքնօրինակ» («*весьма своеобразный*») ողբերգություն բառը, որ երևույթի հնագույն անվանումն է (՝), Արտավազդ Բ

10 Ն. Աղոնց, անդ, էջ 193: Ստեփանոս Սյունեցու սահմանումը սխալ թարգմանությամբ է ներկայացված Գ. Գոյանի «Հայ թատրոնի երկուհարամյակը» հայտնի աշխատությունում. «Актеры в трагедии «говорят героически-(1)-назидательное и поощрительное и хвалебно-панегирическое ушедшим из жизни» (Г. Гоян, 2000 лет армянского театра, Москва, 1952, հտ. 1, էջ 296): (Ընդգծումները հեղինակին են—Ն. Հ.): Այս ձևակերպումը նույնությամբ կրկնվում է Ն. Ապրեսյանի «Անդրկովկասի ժողովուրդների գեղագիտական միտքը» աշխատությունում: «Актер в трагедийном представлении, отмечал Сюнеци, говорит героически-назидательное и поощрительное и хвалебно-панегирическое ушедшим из жизни» (Г. Апресян, Эстетическая мысль народов Закавказья, Москва, 1968 (էջ 49)-

11 Գ. Գոյան, անդ, հտ. 1, էջ 281—309, 348—359.

12 Մ. Աբեղյան, Երկեր, հտ. Գ, Երևան, 1968, էջ 209—210.

13 Գ. Գոյան, անդ, հտ. 1, էջ 296.

ժամանակներից եկող: Եվ բնականորեն անխուսափելի է դառնում ամենապատկերավոր եզրակացությունը. «ողբերգություն և ողբերգակ բառերը կենդանի հուշարձանն են հայ թատրոնի երկուհարամյա պատմության»¹⁴:

Ինչո՞ւ են հունարան թարգմանիչները *τραγωδία* բառը թարգմանել ողբերգություն, և ինչո՞ւ է Ստեփանոս Սյունեցին բացատրում այն որպես մեռած հերոսի ներբող: Սրանք մեկը մյուսից ելնող և մեկը մյուսին բացատրող հարցեր են:

Ողբերգությունը բուրբ հունարան թարգմանություններում ներկայանում է որպես *τραγωδία* բառի համարժեքը, բայց նրա իմաստային-կառուցվածքային պատճենումը չէ. այսպես պետք է կոչվեր նոխագերգություն (*τραγωδος-αιθ, φδγ — երգ*): Նկատենք, որ ողբերգությունը գործածության մեջ է մտել հունարանության շրջանում՝ V դ. երկրորդ կեսին. ավելի վաղ գրական հուշարձաններում (Աստվածաշունչ, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ) այս բառին չենք հանդիպում: Քրակացու քերականությունն առաջին թարգմանությունն է, որտեղ գործածվում է այս բառը որպես հունարեն *τραγωδία* -ի համարժեք: Որպես հունարան եզր, այն ներկայացված է Աղոնցի աշխատության «Բառք քերականի» բաժնում¹⁵, Ն. Մանանդյանի «Հունարան դպրոցը» աշխատությունում¹⁶ և Քեննի Շարտասանության նույն հեղինակի առաջարկում¹⁷:

Աղոնցը բերում է բառի այն բացատրությունը, որ տալիս են Քրակացու հայ մեկնիչները («ընդ ողբսն յուսոց նուագսն խառնելա»)՝ և ցույց տալիս, որ ողբերգությունը, *τραγωδία* -ի թարգմանությունը լինելով հանդերձ, համապատասխանում է հունարեն մեկ այլ՝ *θηρῶδία* (*թրենոդիա*) բառին¹⁸, որը կազմված է *θηρῶς* (*թրենոս*)—ողբ և *φδγ* (*օդե*)—երգ բառերից: Այսպիսով, եթե ողբերգություն բառը գործածության մեջ է մտել հունարանության շրջանում և թարգմանությունների միջոցով, ապա այն պետք է համարել *θηρῶδία* բառի իմաստային—կառուցվածքային ուղիղ արտացոլումը: Ի դեպ, Ն. Աճառյանի «Արմատական բառարանում» բուն հայկական բառ համարվում է ողբը, իսկ նրանով կազմված ողբերգակը՝ նոր բառ²⁰:

Ողբերգություն բառը մեկ համար հետաքրքիր է այն առումով, որ դա սոսկ քերականական եզր չէ, կամ գրական տեսակ, իր նեղ առումով, այլ գեղագի-

14 Անդ, էջ 353—355:

15 Ն. Աղոնց, անդ, էջ 57:

16 Ն. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա դարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 130:

17 «Թեոլոգիկա Յազգա ճարտասանական կրթութեանց», աշխատությունը պրոֆ. Հակոբ Մանանդյանի, Երևան, 1938, էջ 16:

18 Ն. Աղոնց, անդ, էջ 57:

19 Անդ, էջ CXLII: Տարակուսելի է սակայն Աղոնցի շնախապատրաստված ենթադրությունը նույն աշխատության CLIII էջում. «Готовыми достались ему (Քրակացու թարգմանչի մասին է—Ն. Հ.) по всей вероятности также слова *ողբերգություն* и *կատակերգություն*»: Այս ենթադրությունը հակասում է Աղոնցի նախորդ դիտողությանը. «Слово *τραγωδία* в переводах Дионисия передано через *ողբերգություն* буквально плаче-пенис» Դա հակասում է և այն փաստին, որ ողբերգություն բառը հունարան դպրոցին վերաբերող բոլոր ուսումնասիրություններում դասված է հունարան եզրերի շարքը: Աղոնցը սակայն առանձնակի նշանակություն չի տալիս իր հայտարարությանը, թե Քրակացու թարգմանիչը պատրաստ է գտել ողբերգություն բառը, և հետագա էջերում էլ չի հիմնավորում այդ: Գոյանը հիմնվում է Աղոնցի շատ պատահական հայտարարության վրա, անդիտանում է նրա նախորդ դիտողությանը և կառուցում է իր զխավոր դրույթը ողբերգություն բառի երկուհարամյա հնության մասին:

20 Հայերեն արմատական բառարան, հտ. V, Երևան, 1926, էջ 480:

տական ընդհանրացում: Եվ այդ ընդհանրացման մեջ գրական տեսակն ու գեղագիտական ստորոգությունը սահմանազատված չեն: Գրական տեսակի և գեղագիտական ստորոգության տարբերակումը չկա ինչպես բոլոր քերականների, այնպես էլ Ստեփանոս Սյունեցու մեկնությունում: Բայց մենք միանգամայն ի վիճակի ենք վերլուծելու այդ սահմանման բոլոր անկյունները և համոզվելու, որ քերականների հասկացած ողբերգությունը ընդհանուր ոչինչ չունի թատերական գրականության հետ: Գրամայի բնույթը՝ անցքերի վերարտադրումը ոչ պատմվածքի, այլ գործողության միջոցով, մնում է անմարմնելի, ինչպես «Պիտոյից գրքի» հեղինակի, այնպես էլ Թրակացու մեկնիչների համար: Սա հատուկ է հույն ողբերգության միջնադարյան մեկնաբաններին, որոնք գործ ունեն գրական հուշարձանների, այլ ոչ թե թատերական ներկայացման հետ, որ վաղուց արդեն չկար: Եթե «Պիտոյից գիրքը» հերոսական ներբող, բարոյախոսություն ու մխիթարություն է տեսնում Եվրիպիդեսի ողբերգություններում, դա նշանակում է, որ թատերգությունը դիտվում է իր հողից կտրված, գրականության ըմբռնման միջնադարյան տեսանկյունով, և այստեղ նույն հեռանկարային դիրքով են գրվում գրական երկու տարբեր սեռեր՝ թատերգականը և վիպերգականը: Այդ ըմբռնումը, ինչպես նկատեցիք, ավելի մաքրված, պարզ և ուղղագիծ է բուն միջնադարյան մտածողի՝ Ստեփանոս Սյունեցու մեկնության մեջ:

Ն. Աղոնցը հակված է կարծելու, որ Ստեփանոս Սյունեցու սահմանումն ինքնուրույն չէ, այլ քաղված է Դավթի մեկնությունից ու վերաբերում է էլեգիա կամ դամբանական կոչվող գրական տեսակին, այլ ոչ թե ողբերգությանը²¹: Ըստ Աղոնցի, Դավթի զամբանականի իր մեկնությամբ կրկնում է Թրակացու հույն մեկնիչ Մելամպոզի, իսկ Ստեփանոս Սյունեցին այդ նույն սահմանումն օգտագործում է ողբերգության մեկնությունը տալու համար: Խիստ տարօրինակ բանաբաղություն, որ արտաքուստ շփոթմունք է երևում կամ գրչագրական սխալ: Բայց նախ պարզենք Մելամպոզի և Սյունեցու մեկնությունների նմանություններն ու տարբերությունները:

Մ Ե Լ ամ պ ո ղ

Էլեգիաներն ասվում են ի մխիթարություն, հիշելով վախճանյալի բարեմասնությունները, սփոփելով նրա հարազատների ու բարեկամների վիշտը²²:

Եթե Ստեփանոս Սյունեցու այս սահմանումը համեմատում ենք վաղ մեկնիչների սահմանումների հետ, ակնհայտ է դառնում, որ դա ողբերգությանը շարժված է վերաբերի և ձայնակից է իր նախորդների տված դամբանականի մեկնությանը: Բայց Ստեփանոս Սյունեցին իսկապե՞ս կրկնում է Մելամպոզի՝ էլեգիային տված սահմանումը, կամ եթե այն ներկայացնում է որպես ողբերգության մեկնություն, սխալվո՞ւմ է, արդյոք: Վերջապես, պե՞տք է համարել չա պարզ բանաբաղություն: Կարելի էր հանդել նման ենթադրության, եթե խրն-

21 Տե՛ս ն. Աղոնց, անդ, էջ CXLIII:
22 A. Hilgard, Scholia in Dionysii Thracis Artem Grammaticam, Gramm. Graeci pars III, Lipsiae, 1901, էջ 20:

դիրը դիտելիք այն նպատակների տեսանկյունից, որ հետապնդել է Աղոնցը: Հայ մեկնությունների ինքնուրույն տարրը նվազ ցույց տալու նրա միտումը հասկանալի և տրամաբանական է: Նպատակ ունենալով պարզաբանել հունաբան զարդի որոշ հարցեր, Աղոնցը Թրակացու հայ մեկնություններում որոնում էր այն անկյունները, որտեղ նրանք նույնանում են հույն-բյուզանդական մեկնությունների հետ: Եթե ճշմարիտ է Աղոնցի դիտողությունը Ստեփանոս Սյունեցու մեկնության այս հատվածի վերաբերմամբ, մնում է ենթադրել, որ Սյունեցու սահմանման երկրորդ կեսն էլ քաղված է Մելամպոզի՝ ողբերգության մեկնությունից, բանի որ նմանությունն այստեղ առավել ակնհայտ է:

Մ Ե Լ ամ պ ո ղ

Ողբերգությունը պետք է հերոսաբար վերծանել, բարձրաձայն, մեծ հանդիսավորությամբ²³:

Ստ. Սյունեցի

...գիւցազնաբար զյորդորականն ասու եւ զքաջալերականն եւ ըղներողականն ...

Այսպիսով, ծագում է մյուս՝ մեղ հետաքրքրող խնդրի տեսակետից ամենաէական հարցը: Ինչո՞ւ է Ստեփանոս Սյունեցու սահմանման առաջին կեսը համերաշխվում հույն մեկնիչի էլեգիային, իսկ երկրորդ կեսը՝ առագողիային տված սահմանմանը: Ստեփանոս Սյունեցին շփոթո՞ւմ, թէ՞ նույնացնում է ողբերգություն և դամբանական հասկացությունները: Սա թերևս կարելի էր զբաղաբան սխալ կարծել, եթե մեղ չկասեցնեին նախ՝ «Պիտոյից գիրքը» (մեր բերած հատվածում կան այդ երկու գծերը), ապա՝ Թրակացու հետագա մեկնիչները՝ Հովհաննես Պուլ-Ներզնկացին, Եսայի Նչեցին, Հովհաննես Ծործորեցի-Ներզնկացին, որոնք նկատելի ուշադրության են արժանացնում Ստեփանոս Սյունեցու բերած էական նրբերանգը. «այլ ոմանք ասեն, թէ ողբերգութիւն զմխիթարական բանից ասէ»²⁴: Իսկ ուշ միջնադարյան մեկնիչները, որ ժամանակագրական իմաստով շատ հեռու են հույն-բյուզանդական մեկնիչներից, ընդունում և որոշակի սկզբունքով զարգացնում են Ստեփանոս Սյունեցու ըմբռնումը: Նրանք իմաստավորում են այս բանաձևը, կապելով հասկանալի և իրական երևույթի հետ: Եվ բացահայտվում է, որ դա ողբերգության և ողբերգականի հայ միջնադարյան ըմբռնման ամենաինքնուրույն երանգն է, եթե անգամ նրա սահմանումը քաղված է օտար աղբյուրից: Ելնելով այս ըմբռնումից, Առաքել Սյունեցին ողբերգությունը համարում է դամբանական ողբ, որը լինելով հեթանոսական ժառանգություն, վաղուց ստացել էր քրիստոնեական բովանդակություն: «Զի՞նչ է ողբն և զի՞նչ երգն, — գրում է Առաքել Սյունեցին, — այսինքն ողբն զլալն ասէ, իսկ երգ՝ զուրախութիւն, այսինքն զի այնպիսի բան են շինել իմաստասէրքն, որ կէսն լաց է, կէսն ուրախութիւն: Տայն կերպն պիտի ընթեռնուլ: Դարձեալ ողբերգութիւն, այսինքն թե ընդ ողբն պարտ է և յուսոյն նուազն խառնել որպէս ասէ Երեմիաս. «Ամենակալ տէր, հայեաց յաղքատութիւնս իմ»: Զի է երգ և է ողբ. իսկ գիւցազնական զբաշն և զարիագոյնսն ասէ: Զինք (=հինքն) զբաշն աստուածոց աղզ ասէին, այսինքն՝ աստուածազն կամ աստուծոյ աղինք, այսինքն զուրախութիւն և զողբն քաջու-

23 Անդ, էջ 17:
24 Եսայի Նչեցի, Վերլուծութիւն քերականութեան, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչերյանի, Երեւան, 1966, էջ 72: Նույն սահմանումը՝ Հովհաննես Ներզնկացու մեկնությունում, Մատենադարան, Աճ. № 2193, թերթ 33ա:

թեամբ պարտ է առնել, որպէս իշխանք և թագաւոր[ք] առնեն: Այլ և զայս ցուցանէ, զնահատակացն յիշատակութիւն պարտ է առնել, այսինքն ահաւոր որպէս ձայնիւ պատմել և ըստ նոցա քաջութեամբ կատարել... Դարձեալ, ողբերգութիւն զսգաւորաց մխիթարելն ասէ. իսկ քաջուորակի զհորդորելն ասէ, այսինքն յառաջ զգալ (= սգալ) զմեռեալն և յետոյ մխիթարելն և յորդորել, թէ՛ այնպէս բարեգործ էր, երանի նմա, և լաւ է, որ մեռաւ, զի մահ մարդոյ քանգիստ է»²⁵ (ընդգծումները մերն են—Հ. Հ.):

Առաքել Սյունեցու բացատրութիւնը պարզ մեկնութիւնն է «Պիտոյից գրքի» և Ստեփանոս Սյունեցու սահմանումների: Այստեղ բացահայտվում է ողբերգականի միջնադարյան ըմբռնման ամենաէական գիծը. ողբերգական բովուրդունը մարդու ֆրիստոնեական հաշտութիւնն է մահվան գաղափարի հետ: Արիստոտելի «բովութիւն» տեսութիւնը ստացել է պարզ քրիստոնեական երանգ: Այս հայացքը եթե բացահայտ ու հստակ չէ նախորդ սահմանումներում, ապա այն պատճառով, որ նրանք զրսեւորվել են անուղղակիորեն՝ հունարան քերականական եզրերի պարզաբանմանն առնթեր՝ ճարտասանական ոճերի, այն է՝ գրական ձևերի տարբերակման թրակացու շրջանակի սահմաններում, որը կաշկանդել է հայ մեկնիչներին: Եվ հիմնական խնդիրը ոչ թե գրական տեսակի կամ գեղագիտական ստորոգութիւն մեկնութիւնն է, այլ ողբերգութիւն, որպէս հունարան քերականական եզրի և նոխագրութիւն, որպէս նրա հունական համարժեքի, բացատրութիւնը: Բնականաբար, նրանք չէին խուսափելու նաև խնդրի գեղագիտական մեկնութիւնից, որ զրսեւորված է անուղղակիորեն և լրացնում է քերականական-ճարտասանական գիտելիքների համակարգը: Հայ մեկնիչները ձևականորեն պահպանել են թրակացու քերականութիւն շրջանակը, թերևս շնկատելով կամ շրնդգծելով այն հակասութիւնը, որ կար գրական տեսակների սեփական տարբերակման և նրանց հունական ստորաբաժանման միջև: Տրագոդիա հասկացութիւնն բառացի թարգմանութիւնը (նոխագրութիւն) ոչ մի տեղում չի ներդաշնակել ողբերգութիւն, որպէս գրական տեսակի և գեղագիտական ստորոգութիւն, միջնադարյան ըմբռնումներին, և հունարան մեկնիչները դիմել են այդ հասկացութիւն իրենցից հեռու, վերացական, միջնադարի համար իմաստը կորցրած պատմութիւնը: Բայց նրա միջնադարյան բովանդակութիւնը եղել է պարզ ու շոշափելի և մանրամասն մեկնութիւնն առիթ չի տվել: Եվ միջնադարում մեկնութիւն կարիք շունեցող երևույթը չի պարզվել մեզ համար ցանկալի խորութիւնը, տեղի տալով սխալ ու մոլոր եզրակացութիւններին:

Այստեղ հարկ է վերապահութիւնը ընդունել և այն տեսակետը, թե հայ մեկնիչներն աչքի առաջ ունեցել են միմիայն հայ քերականութիւնը²⁶, կամ որ ծանոթ չեն եղել թրակացու հունարան բնագրին, և «նրանց ավելի ճիշտ կլինի կոչել Գիոնիսիոս թրակացու քերականութիւնն բարգմանութիւն մեկնիչներ»²⁷: Ընդհանուր առմամբ ճիշտ այս մեկնակետը պակաս համոզիչ է, եթե փորձում ենք տարածել վաղ մեկնիչների, հատկապէս Դավիթ Քերականի վրա: Նոխագրութիւն բառը, որին հանդիպում ենք նախ Դավթի մեկնութիւն մեջ,

25 Մատենագարան, ձեռ. № 1100, թերթ 206ա:
 26 Ա. Աղամյան, անդ, էջ 140:
 27 Գ. Զանուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատութիւնները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 49:

գալիս է կամ թրակացու հունարան բնագրից, կամ նրա հույն-բյուզանդական մեկնիչներից: Էականն այն է, որ Դավիթ Քերականից մինչև վերջին մեզ հայտնի մեկնիչը՝ Դավիթ Զեյթունցին (մոտավորապէս XV դարից հետո ապրած հեղինակ), ոչ մի տեղում չեն նույնացվում նոխագրութիւնն և ողբերգութիւնն ըստ էութիւն տարբեր երևույթները: Եվ որքան հայ մեկնիչները հեռանում են հունարանութիւնն ազդեցութիւնից, որքան մեծանում է նրանց և Գիոնիսիոս թրակացու հնուավորութիւնը, այնքան ավելի որոշակի է դառնում ողբերգութիւնն ու ողբերգականի միջնադարյան ըմբռնումը: Եթե Դավիթը, որպէս հունարանութիւն շրջանի մեկնիչ, անմիջականորեն ելնում է թրակացու քերականութիւնն թարգմանութիւնից, եթե Ստեփանոս Սյունեցին ողբերգութիւնն իր ինքնուրույն ըմբռնումը փորձում է հարմարեցնել թրակացու «ողբերգութիւնն զիցցազնաբար վերծանեսցուք» ճարտասանական կանոնին («զիցցազնաբար զյորդորականն ասէ»), ապա ուշ շրջանի մեկնիչը՝ Եսայի Նշեցին, ելնում է բառի բուն հայկական բովանդակութիւնից. «Ողբերգութիւնն կոչի ի մերս, որ ընդ ողբսն զյուսոյն նուազան խառնեն»²⁸, Այս նրբերանգն անուղղակիորեն բանալի են ծառայում վաղ մեկնութիւնների ճիշտ ընկալման համար: Եթե Առաքել Սյունեցու մեկնութիւնն հետագայում անդրադարձումով դիտենք նախորդ մեկնութիւնները, ապա Ստեփանոս Սյունեցու «զորս ի վերայ մեռելոց կամ այլ ինչ թշուառութիւն կրելոց առնեն» և Եսայի Նշեցու «ընդ ողբսն զյուսոյն նուազան խառնեն» պարզաբանումները մոտավոր պատկերացումները կլինեն միջնադարյան ողբերգութիւնն բովանդակութիւնն և ճարտասանական ձևի: Հասկանալի է դառնում, թե ինչու Ստեփանոս Սյունեցին Մելամուղից վերցրել է դամբանականին (էլեգիա) վերաբերող հատվածը: Ծանոթ էր նա գրական այն տեսակին, որ թրակացու քերականութիւնն մեջ և նրա հույն մեկնութիւններում կոչվում է τρᾶχ φῶδᾶ: Համենայն դեպս, ողբերգութիւնն տակ նա թատերգութիւնն չի ենթադրում, այլ նկատի ունի միջնադարյան եղբրական բնույթի բանաստեղծութիւնը, որը տրամադրութիւնը ու ձևով նման է հունական էլեգիայի: Նախակերպը հանդիսացող ἰσοπέδιον (թրեմու) կամ ἰσοπέδιον (թրեմու) գրական տեսակին²⁹:

Թրեմուսը հին հունական անգիր բանաստեղծութիւնն նախնական ձևերից է, և, ինչպէս ուսումնասիրողներն են ասում, ծագում է մեռյալների պաշտամունքից: Նրա ակունքը հազարամյակների խորքից եկող հեթանոսական թաղման արարողութիւնն է, որի մասին առաջին տեղեկութիւնները քաղում ենք էգեյան նյութական մշակույթի հուշարձաններից: Դրանցից հնագույնը Կրետեում պեղված սարկոֆագն է, որ համարվում է երկրորդ հազարամյակի գործ:

28 Եսայի Նշեցի, անդ, էջ 71:
 29 Մեր եզրակացութիւնն է համընկնում Պ. Խաչատրյանի «Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր» (Երևան, 1969) աշխատութիւնն առաջարկում հայտնված այն միտքը, որ «Ստեփանոս Սյունեցին, սահմանելով ողբերգութիւնը, այն ըմբռնել է ոչ իբրև դրամատիկական ստեղծագործութիւն, այլ ողբ» (էջ 25—26): Մեր հարցադրումը սակայն անկախ է Խաչատրյանի եզրակացութիւնից. այս հոդվածը գրվել է 1967-ի նոյեմբերին և նույն ժամանակ բնագրվել ՀՍՍՀ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի թատերագիտական բաժնում:

Նրա վրա պատկերված է քրեճոսի տեսարան³⁰: Գրականության մեջ դրա դասական օրինակը Անդրոմաքեի ողբն է «Իլիականում»: Այստեղ արդեն եղերամայր և ձայնարկուներ կան, որոնց հետագայում հանդիպելու ենք Փավստոս Բուզանդի Պատմության մեջ: Գնելի սպանության ու Փառանձեմի ողբի նկարագրությունը մեզ համար պարզում է այդ արարողության մտավոր պատկերը, որի բովանդակությունը նույնն է էգեյան սարկոֆալի տեսարանի և Անդրոմաքեի ողբի հետ³¹: Հունական գրականության մեջ եղած եղերական բնույթի հատվածներում արտացոլված է նախնիների հերոսականացման ու պաշտամունքի հեռավոր արձագանքը: Իսկ դասական ողբերգության շատ տարրեր, հատկապես մենախոսություններում, ուղղակիորեն աղերսվում են նախագրական շրջանի ողբին: Բառացիորեն նման բնույթի են Անտիգոնեի և էլեկտրայի մենախոսությունները Սոփոկլեսի նույնանուն ողբերգություններում կամ Անդրոմաքեի մենախոսությունը՝ Եվրիպիդեսի «Անդրոմաքե» ողբերգությունում: Ինչպես ցույց է տալիս հունական գրականության ավարտված պատմությունը, քրեճոսը ժողովրդական անգիր բանաստեղծությունից հետագայում վերածել է գրական որոշակի ձևի (էլեգիա), մասամբ լուծվել գրական ամենատարբեր ձևերի մեջ՝ որպես մենախոսական տարր: Ելնելով գրական ձևերի առաջացման ու փոխակերպման Ալեքսանդր Վեսելովսկու տեսությունից, նույն ընթացքը պարզորեն նկատում ենք բոլոր ժողովուրդների գրականության, ինչպես և միջնադարի հայ գրականության մեջ: Այստեղ ևս ողբը մի դեպքում ներկայանում է որպես առանձին գեղարվեստական ամբողջություն (Դավթակ Քերզոզի «Ողբեր» և Ներսես Շնորհալու «Եղեսիոյ ողբը»), այլ դեպքում՝ ամբողջական երկի մաս (Խորենացու և Լաստիվերացու ողբերը): Երկու դեպքում էլ աղբյուրը հեթանոսությունից ժառանգություն մնացած ժողովրդական ողբն է: Առաքել Սյունեցու մեկնության միջոցով մեզ է հասել այն ավանդությունը, որ «Դավթան քերզոթիւն յաղագս Տիգրանայ» տաղը, որից երևի տող է պահպանվել «լալական ողբերգակի» երգի գրական մշակումն է³²:

Եւ արդ ներգործող ի միտս երևիր առ խորհուրդս փողարին
 Մեծոգւոյ Տիգրանայ գեղանին Տիգրանուհի,
 Իւր ներգործեալ զկողաբաղն, նաև ողջամիտ աշխարհածուհի...³³:

Ժողովրդական ողբի տաղաչափական սկզբունքները գրական մշակման մեջ, իհարկե, չեն պահպանվել: Սա դիտնական-բանաստեղծի գործ է՝ քերթողական արվեստի երկ, թերևս լայնաշունչ դյուցազններգությունից մնացած շողացող մի բեկոր: Միջնադարյան վարդապետարաններում ուսուցանվող «վերծանական քերթութեան» արվեստը, կամենում ենք ենթադրել, մշակվել է այս կարգի գրականության հիման վրա:

Արդ՝ ի՞նչ առնչության մեջ է ողբը թատերական գրականության հետ: Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ բանավոր ողբերը (խոսքը հունական քրեճոսի մասին է) կարող էին վերածել թատերական տեսարանների³⁴, որ

30 А. Ф. Лосев и др., Греческая трагедия, Москва, 1958, էջ 12:
 31 Հմմտ. А. Веселовский, Историческая поэтика, Ленинград, 1940, էջ 216—233:
 32 Մատենադարան, ձեռ. № 55, թերթ 49ա:
 33 Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բագմավեպում» (1850, ղեկոսեր, էջ 315):
 34 Տե՛ս История греческой литературы, М.—Л., 1946, հատ. 1, էջ 262:

«քրեճոսը հավանաբար առագեղիայի աղբյուրներից մեկն» է³⁵: Այս ենթադրության հիմքը Դիոնիսիոս Քրակացու հույն անանուն մեկնիչն է, որը ողբերգություններում տեսնում է առասպելացված հերոսների, նրանց տառապանքների ու մահվան մասին հյուսված դրույցների գրական մշակումը:

Նկատենք, որ Քրակացու հույն մեկնիչները վաղուց ի վեր շփոթություն են մտցրել հունական ողբերգության ծագման ավանդական տեսության մեջ, որ գալիս էր Արիստոտելից, և բւտ որի ողբերգական թատրոնի հիմքը որթատունկի աստծու պաշտամունքի հետ կապված օրհներգություններն (διδυραβος) են եղել³⁶: Քրակացու հույն մեկնիչները հնագույն հեթանոսական ողբը՝ քրեճոսը, կապել են այդ պաշտամունքի հետ վերացական տրամաբանությամբ, իսկ նոր ժամանակի ուսումնասիրողները ընդունել են այդ որպես հավաստի վկայություն, մոռանալով, որ Քրակացու ամենավաղ մեկնիչներն իսկ հույն սղբերգության դասական շրջանի ժամանակակիցները չեն: Քրակացու և հունական թատրոնի դասական շրջանի միջև ընկած է մոտավորապես հինգ դար: Հույն մեկնություններում պահպանված է այն հիշողությունը, որ քրեճոս-ողբը Դիոնիսիոսի պաշտամունքի անկապտելի մասն է եղել, մարմնավորելով որթատունկի աստծու մահվան գաղափարը: Այդ հիշողությունն արտացոլված է Վարդան Արևելցու մեկնության մեջ. «Յորժամ որ սպանէին տիտանեանքն զԴիոնէսիոս աստուածազդին. և անդամ-անդամ կոտորեցին, նա տանէին զոչխարսն ի զոհսն, և յոշէին անդամ-անդամ, և զոռոզածայն լային աստուածաբար և ասէին, թէ՛՝ զերդ զբեզ՝ ո՞վ լինի և կամ ո՞վ լնու զքո տեղին»³⁷: Սա դիոնիսիոսյան պաշտամունքի վաղ շրջանի հեռավոր արձագանքն է, այն շրջանի, երբ դեռ չկար Ապոլոնի բարձրաշխարհիկ պաշտամունքը, և ծիսախաղը չէր ընդունել զուսպ ձևեր: Դա վկայում է, որ զարգացման ինչ-որ մի աստիճանում քրեճոս-ողբը կապված է բնության մահվան գաղափարին և ունի պաշտամունքային ձև, բայց ինչպես և որ ճյուղով է այն հիմք դառնում թատերգության սկզբնավորման համար, մնում է անեղծված: Եթե հունական ողբերգության աղբյուրը, բւտ Արիստոտելի, դիոնիսիոսյան օրհներգությունն է, դա դեռևս հիմք չի տալիս դիոնիսիոսյան պաշտամունքի դրսևորման բոլոր ձևերում որոնել թատրոնի սաղմերը: Գրական ստեղծագործության և թատերախաղի բարդ փոխարարներությունների հարցը ժամանակակից եվրոպական գրականագիտության մեջ վաղուց սկսել է լուծվել ոչ պաշտամունքային արարողության օգտին: 30—50-ական թվականների ուսումնասիրությունների արդյունքները հավաստում են, որ եթե անգամ «հին հունական ողբերգության մեջ պաշտամունքային խաղի սկզբնական դերը դեռ ի հայտ էր գալիս, ապա էսթիլոսի ողբերգությունների հոյակապ գործողությունը զարգանում էր այլ հողի վրա»³⁸: Ընդհանուր և ընդունված տեսակետ է, որ հունական ողբերգությունը իր ավարտված, մեղ հայտնի տեսքով առնչություն չունի այլևս թատերա-տեսարանային գործողության նախնական՝ զուտ պաշտամունքային ձևերի հետ: Համենայն դեպս, բախման և գործողության ներկառուցքը, որ թատերգության ու բեմական արվեստի առանձնահատուկ սկզբունքն է, ծիսական հիմքի վրա չի դրված:

35 С. Мокульский, История западноевропейского театра, Москва, 1936, հատ. 1, էջ 14:
 36 Արիստոտել, Պոետիկա, գլ V, էջ 151:
 37 Մատենադարան, ձեռ. № 2462, թերթ 10բ:
 38 М. Верли, Общее литературоведение, Москва, 1957, էջ 118:

այլ արդյունք է մարդկային կենսական հարաբերությունների և որոշակիորեն ձևավորված հասարակական հոգեբանություն: Քատրոնի և ապա թատերական գրականության առաջացումը սկսվում է այն ժամանակ, երբ գործող անձանք փոխհարաբերությունը արդեն բնական տեսքով անջատվում է պաշտամունքային արարողությունից³⁹: Եզրակացությունն այն է, որ հին հունական թատրոնը ծիսական և ոչ-ծիսական տարրեր գործողությունների բարդ խաչաձևման արդյունք է, որի զարգացման աստիճաններն, այնուամենայնիվ, հայտնի չեն: Դա նշանակում է, որ այս խնդրի շուրջ եղած կոահումների ու եզրակացությունների թեկուզ և ինքն իրենում ներդաշնակ համալիրը չի կարող հիմք կամ բանաձև ծառայել այլ ժողովուրդների, տվյալ դեպքում հայ ժողովրդի թատերական արվեստի ձևավորման ընթացքը և բնույթը հետազոտելու համար: Պրոֆ. Գոչանի ուսումնասիրության այն գլուխները, որոնցում նա հայ հնագույն ու միջնադարյան թատրոնի ակունքները որոնում է բնության մասկան ու զարթոնքի պաշտամունքային արարողություններում, թատրոնի ծագման տեսությունը թերևս հարստացնում են նոր երանդներով, որ հետաքրքիր են ընդհանրապես, ընդհանուր թատրոնի պատմության համար: Նույն գրույթները անհամոզիչ ու արհեստական են բոլոր այն դեպքերում, երբ ողբական արարողությունը դիտվում է որպես հայկական միջավայրի ծնունդ, համարվում է հայ հեթանոսական աշխարհայացքի ամենաբնորոշ թատերային արտահայտությունը, հնագույն ժողովրդական թատերախաղի գլխավոր հատկանիշը, դրամատիկական գործողության որոշիչ ազդակը, որ իր կնիքն է դրել հայ միջնադարյան թատրոնի վրա և որոշել նրա ազգային յուրօրինակությունը:

Հայ հեթանոսական ողբը ծիսական-պաշտամունքային երևույթ է՝ իր որոշակիորեն արտահայտված թատերային-ցուցադրական հատկանիշներով: Բայց նրա թատերային հատկանիշները ստացել են երբևէ ինքնուրույն գեղարվեստական իմաստ և արժեք, տեղի ունեցել է արդյոք գեղարվեստական երևույթի տարրանջատում: Վերջապես, բրիստոնեական միջնադարում հասարակական անհրաժեշտություն կա՞ր աշխարհիկ ողբերգական թատրոնի և թատերական գրականության զարգացման համար: Գիտենք, որ հեթանոսական ողբական արարողության հետքերը պարզ ու հասկանալի ձևերով պահպանվել են միջնադարում, պահպանվել են որպես հեթանոսական վերապրուկներ, որոնց զարգացման ու փոխակերպման համար այլևս չկար հասարակական հող, և ամենակարևորը՝ միջնադարի ոչ մի հեղինակ ողբական արարողությանը թատրոն անունը չի տալիս: Միջնադարյան բնագրերում հանդիպող քառու և քլառոն բառերը անհերքելիորեն վկայում են թատրոնի, որպես ինքնուրույն արվեստի, գոյությունը միջնադարում, բայց այդ թատրոնը որևէ կապ չէր կարող ունենալ միջնադարյան գրականության հետ, որի զարգացման միտումները այլ են: Աշխարհին է հայտնի, որ հունահռոմեական թատերական գրականության ավանդները միջնադարում չեն շարունակվել ու չպետք է շարունակվեին: Հայ իրականության մեջ ևս չէին կարող շարունակվել այդ ավանդները շատ հասկանալի պատճառներով: Հեթանոսական ողբական արարողությունը, որքան էլ հարուստ լիներ թատերայնությամբ ու ողբերգական զգացմունքով, չէր կարող բրիստոնեական միջնադարում ունենալ բնականոն զարգացում և հիմք դառնալ թատերական գրականության

39 Ա. Վեսլովսկի, անդ, էջ 29:

համար, քանի որ մերժված ու դատապարտված էր գրագետ եկեղեցականներից: Այդ մերժումը ևս իր տրամաբանությունն ունի. ողբը հին աշխարհայացքի արտահայտություն էր, բովանդակությամբ հակառակ բրիստոնեական լավատեսություններ, և պայքարը նրա դեմ, ինչպես և հեթանոսական ամեն մի սովորույթի դեմ, հատկապես վաղ միջնադարում՝ եկեղեցական մաքառման ամենաբուռն շրջանում, պատմականորեն արդարացված էր: Դա ըստ էության քաղաքական մաքառում էր և իր գրսևորումների մեջ այնքան հետևողական, որ աշխարհիկ բանաստեղծությունները չէին կարող ինքնուրույն կերպով հանգել գրականության, մանավանդ թատերական գրականության: Վերջապես մենք չենք կարող և իրավունք չունենք հին հունական գրականությունը վերադարձնել մեր ժամանակների շուրջը: Հայկական միջնադարում և ցանկանալ, որ գրական ու թատերական ձևերի առաջացման ընթացքը այստեղ ևս կրկնվի նույն օրինաչափությամբ և տա նույն արդյունքները: Հայ գրականության և վերաբերվեստական մտքի զարգացման վաղ միջնադարյան շրջանում, երբ գլխավոր խնդիրը ժողովրդի բրիստոնեական դաստիարակությունն էր, գրական շարժման կրողը՝ բրիստոնեական եկեղեցին, գրականությունը՝ դավանաբանական պայքարի արտահայտություն, հեթանոսական ողբը ոչ մի պայմանով չէր կարող դառնալ ողբերգական թատրոն, այդ հասկացության ավարտված իմաստով, ու հանգեցնել Եվրոպիկոսին թարգմանելու և բեմադրելու անհրաժեշտությունը:

Մատենագրության մեջ պահպանված անուղղակի փաստերը վկայում են, որ հեթանոսական ողբը միջնադարում չի ստացել նոր որակ, այլ մնացել է իր նախնական՝ անդիր վիճակում: Ավելին՝ ընդունելով իր մեջ բրիստոնեական բովանդակություն, նա կորցրել է թատերական գործողության տարրերը: Այդ արարողության նկարագրությունը կամ հիշատակությունը հանդիպում ենք ժամանակի իմաստով իրարից բավական հեռու գրական հուշարձաններում, և, այնուամենայնիվ, հիմքեր չունենք շփոթելու այն թատերական ներկայացման հետ: Ողբական արարողությունից ժամանակի ընթացքում անշատվել է լայնաց բանաստեղծությունը, որը հետագայում դարձել է գրական տեսակ և հունաբանության շրջանում կոչվել ողբերգություն: Ողբը և ողբերգությունը այնուհետև դարձել են հոմանիշներ: Այս բառերը նույն իմաստն ունեն և՛ Խորենացու, և՛ Նարեկացու համար: Թատերգական ձևի պատկերացումն իսկ չկա ու չպետք է լինի նրանց և միջնադարյան մյուս բոլոր հեղինակների երկերում: Եթե թրակացու քերականության մեկնիչը գրում է «է ողբերգություն ոչ աշխարհական (ձայն գոհակաց) քան թէ արարուած քերդողացն», ապա Բեդող բառի տակ նա նկատի ունի այն ողբերգակ բանաստեղծներին, որոնք բանաստեղծություն էին հորինում ոչ թե բանահյուս ձայնարկու-գուսանի նման, այլ քերականությամբ քերթողական արվեստի և ճարտասանության օրենքներով: Ծիշտ և ճիշտ այդպիսի գիտնական-բանաստեղծ է Դավթակ Քերդողը, որի «Ողբը ի վերայ Տեանշիրի մեծի իշխանին» քերական քերթվածը հայ միջնադարյան ողբերգության դասական օրինակ կարող է համարվել: Սա գրական այն ձևն է, որի տեսական սահմանումը գտնում ենք թրակացու մեկնություններում: Մովսես Կաղանկատվացու վկայությունն այս բանաստեղծի և նրա ողբերգության մասին առավել քան պերճախոս է. այստեղ և՛ ողբական արարողությունը կա, և՛ գրական այդ ձևի ծագումը, և՛ արվեստի այն պահանջները, որ քերականները պարտադրում են ողբերգակ բանաստեղծին: «...Ողբային զիշխանն կականաւոր եւ

զծնդակ գոչմամբ. որ այնպէս անտանելի սուգ եւ անհնարին բեկում աշխարհիս հասոյց: Յայնժամ հարտասան ոմն ի մէջ անցեալ, տեղեակ աբնետական իմաստից, Դավթակ անուն կոչեցեալ՝ ննարագիտական վարժիւմն յաշոգակ և վերժանական Բերքութեամբ յառաջադէմ, յառատաբեւ բաճից պանունանացն հարտարութեամբ և Բաշապէս հրատարակող, լեզու ունելով նման երագագիր գրչի, սա յոլով աւուրբբ յառաջ ժամանէր ի դրան արբունի: Եւ իբրև հասանէր օրհասական շշուկն ի վերայ արեկից աշխարհիս սակս յանկարծահաս սպանման մեծի զորավարին, յայն ժամ սկսաւ նա երգել ըստ ալֆաֆիտաց գլխակարգութեանց զողբս զայս ի վերայ բարեացապարտին Զեանշիրի...»⁴⁰: (Ընդգծումները մերն են— Հ. Հ.):

Դավթակ՝ Քերզոզը գրել է դամբանական ողբ՝ բացարձակորեն համապատասխան ողբերգութեան միջնադարյան ըմբռնմանը և Քրակացու մեկնիչների սահմանումներին: Դավթակի «Ողբը» գրական հազվագյուտ մի երկ է, բնույթով թերևս նման «Դավթեան քերզութին յաղագս Տիգրանայ» կորսված տաղին, որը նույնպես դամբանական ողբի գրական մշակում է: Այստեղ պահպանված են «Պիտոյից գրքի» և քերականության մեկնիչների գրեթե բոլոր կանոնները՝ քերթողականության այն որոշակի կարգը, որ պարտագրվում էր ողբերգությունը, այն է՝ պատմա-հերոսական բովանդակություն, գլուցազնաբար վերժանվելիք տողեր, քաջալերություն և մխիթարանք, նահատակի սրբացում: Ողբերգության և դամբանականի նույնացումը գործնականորեն իրականացված է Դավթակի «Ողբում»: Եթե ավելորդ անգամ հիշենք, որ ողբերգությունը մշտնջենք բառի թարգմանությունն է, ոչինչ մութ չի մնա:

Ողբերգությունը կամ ողբը իր պատմական զարգացման հետագա ընթացքում պահպանում է կրոնական բանաստեղծության ձևը, անկախ բովանդակությունից: Օրինաչափականն այն է, որ պահպանելով բանավոր ողբի որոշ ձևական հատկանիշներ, նա աստիճանաբար հեռանում է իր աղբյուրից և զարգանում գրական ավանդների հիմքի վրա: Եթե միջնադարյան ողբերգակ-բանաստեղծը համեմատում է իրեն եղերամոր կամ բանահյուս ձայնարկուի հետ, դա ոչ այնքան կենդանի տպավորության արդյունք է, որքան իր նախորդներից ժառանգած գրական հնար: Կենդանի տպավորության արդյունքը՝ ողբական արարողությունը, միջնադարում գրական մտածողության վրա չէր կարող այնքան ազդեցություն ունենալ, որքան Ս. Գրքի Երեմիան: Օգտագործելով ժողովրդական բանավոր ողբի մոտավոր ձևը, նաև ավանդաբար պահպանված տաղաչափական որոշ սկզբունքներ, ողբերգակ բանաստեղծն իր իսկական ներշնչումն ստանում է Երեմիայի «Ողբից», որը ճանաչվում է գրական այդ ձևի դասական օրինակ ամբողջ միջնադարի ընթացքում:

Քրակացու մեզ հայտնի վերջին հայ մեկնիչը՝ Դավիթ Զեյթունցին, որ ապրել է XV դարից հետո, ոչ մի իմաստ չի տեսնում հույն քերականի ճարտասանական կանոնում: Զեյթունցին իր նախորդի՝ Առաքել Սյունեցու քրիստոնեական լավատեսությունն էլ շունի («զողբն քաջութեամբ պարտ է անել») և մի դուստ ու դժկամ բացատրությամբ պարզապես հակադրվում է և՛ Քրակացու կանոնին, և՛ նրա մեկնություններին: «Պարտ է զթշուառութեան ճառսն ողբալով և հառաչելով, կողկողադին պաղատանօք, տխուր դիմօք որպէս զսպաշ-

⁴⁰ «Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ», ի լոյս ընծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860, էջ 353—354:

խարութեան շարականն, զոր պարտ է ողբալով լալագին պաղատանօք երգել և ոչ խրոխտական ձայնիւ, որպէս Երեմիա մարգարէ ողբայր ի վերայ Երուսաղեմի և կամ ավենացիքն զոր ողբային զԴիոնէսիոսի և զովէին զնա աստուածաբար»⁴¹: Այս կրթված քահանան, ինչպես նկատում ենք, շատ լավ ծանոթ է Քրակացու քերականության վաղ մեկնություններին: Նրա ինքնուրույնությունն անտեղյակությունից չէ: Դավիթ Զեյթունցին ողբերգությունն ուղղակի կերպով նույնացնում է իր ժամանակի համար միանգամայն հասկանալի տխուր բանաստեղծության հետ, որն այլևս չի ելնում քերթողական արվեստի վաղ միջնադարյան ըմբռնումից: Զեյթունցին անկախ է Քրակացու քերականությունից. հունական նոխազերգություն հասկացությունից և նրա հեռավոր, վերացական ու անշոշափելի իմաստը բացատրելու ջանքերից: Ամենաէականն այն է, որ Զեյթունցին պարզություն ու հստակություն է մտցնում նախորդ մեկնություններում. նա համահնչուն ու ձայնակից է Ստեփանոս Սյունեցուն: Այս երկու տարբեր ժամանակների ինքնուրույն և ինքնատիպ մեկնությունները լիակատար համեքաշխությունը հավաստում են, որ ողբերգությունը և դամբանականը (էլեգիա) միջնադարի հայ գրականության մեջ ենթարկված են նույն բարոյագեղագիտական սկզբունքին: Մեկնություններում նրանք ներկայացված են որպես առանձին գրական տեսակներ, և դա արդյունք է Քրակացու գրականագիտական շրջանակի, որը հայ մեկնիչներին պարտագրում է որոշակի նրբերանգներ տեսնել ողբերգության ու դամբանականի միջև, բայց դրանով չի փոխվում առարկայի էությունը: Տրագոդիան և էլեգիան գրական առանձին տեսակներ են Դիոնիսիոս Քրակացու և նրա հույն մեկնիչների համար: Հայ մեկնիչների համար այս հասկացությունների համարժեքն են ողբերգությունը և դամբանականը, որոնք նույնանում են որպես գեղագիտական ստորոգություն և առանձնանում որպես գրական տեսակներ: Հույն մեկնություններում նման ընդհանրացում չկա. Մելամուղը, Դիոմեդը և Հելիոգորը τρᾶγῶδιον -ի տակ ենթադրում են հույն դասական ողբերգականների՝ էսքիլոսի, Սոփոկլեսի, Եվրիպիդեսի թատերգությունները⁴², որպես հոստորական արվեստի նյութ, մինչդեռ հայ մեկնիչները ողբերգություն բառին տալիս են ընդհանրացնող գեղագիտական իմաստ: Այդ հասկացությանն են ստորագասվում տխուր ու եղերական բնույթի բոլոր երկերը, արձակ թե շափածո: Ողբերգությունը, դամբանականը և ներբողականը անբաժանելիորեն կապված հասկացություններ են նաև այնպիսի հունասեր մի հեղինակի համար, ինչպիսին Գրիգոր Մագիստրոսն է: Հովհաննես Սյունյաց արքեպիսկոպոսի թղթի պատասխանում (Թուղթ ԺԱ) նա գրում է. «Եւ զի՞նչ արդեօք. մի՞թէ ի վերայ զորա ողբս առից, զի զարժանապէսն արձակեցից ձայն դամբանական և ողբերգական, կամ ներբողականս նմանապէս գերեզմանական բանաստեղծութիւնս»⁴³: Սա թեև անուղղակի, բայց ամենահստակ և բյուրեղացված սահմանումն է:

Ողբերգություն բառի ետևում անհետացած թատերական երևույթ որոնելը, պարզապես անիմաստ ու անհեռանկար ջանք է: Դա նույնն է, թե հակառակ գնալ միջնադարյան գրականության զարգացման տրամաբանությունը, անգիտանալ բեմական արվեստի բնույթին ու պատմությունը: Ողբերգությունը թատ-

⁴¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2380, թերթ 323ա:
⁴² Ա. Հիլպրդ, անդ, էջ 17, 306, 475:
⁴³ «Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը», ի լոյս ընծայեաց Կ. Գոսաանեանց, Աղէքսանդրապոլ, 1910, էջ 36:

զրական փաստաթուղթ է⁵⁰, դարձյալ նման համեմատության հիմք չկա: Ավի-լորդ է ասել, որ դրանք անհամադրելի փաստեր են: Մանդակունու կողմից դաստապարտվող թատրոնը ոչ մի առնչություն չունի Եվրիպիդեսի ու Մենանդրոսի թատերգությունների հետ: Թե ինչ կարգի թատերական երևույթ է դաստապարտում Մանդակունին, առանձին հարց է, բայց նրա ճառը հիմք չի տալիս ենթադրելու, որ V—VII դարերի Հայաստանում կարող էին ողբերգություններ գրվել ու բեմադրվել Եվրիպիդեսի ու Մենանդրոսի օրինակով: Ի դեպ, Մանդակունուն վերագրվող ճառերի շարքում կա մեկը՝ ուղղված հեթանոսական ողբական արարողության դեմ և կոչվում է «Թուղթ մխիթարութեան վախճանելոց յաշխարհէս»: Հեթանոսական ողբի պատկերն այստեղ նույնն է, ինչ Փավստոս Բուզանդի և միջնադարի այլ հեղինակների վկայություններում: «բարձէք զկոծս, խափանեցէք զողբս, ի բաց արարէք զտրտմութիւն, դադարեցուցէք զարտասուս, արգելէք զլալականս, լսեցուցէք զկառաչիւն լալեաց և վայից. արհամարհեցէք զհեղանակամարս լալականաց...»⁵¹: Եթե V կամ VII դարում նույն հեղինակը տարբեր ճառերով դաստապարտում է էսպես տարբեր երևույթներ՝ թատրոնը և ողբական արարողությունը, կա՞ այլևս հիմք պնդելու, թե ողբացող ձայնարկուները միջնադարյան թատրոնի դերասաններն են, այնուհետև մյուս ծայրով նրանց կապելու ճարտասանական արվեստի տեսության և Թրակացու մեկնիչների, վերջիններիս էլ Մանդակունու ճառի ու թատրոնի հետ, ստեղծելով թյուրիմացությունների և արհեստական կապերի մի շղթայավորում, մի իրավիճակ, որ ինքն իր մեջ ներդաշնակ է թվում, բայց կապ չունի իրերի ընթացքի ու տրամաբանության հետ⁵²:

Գրական թատրոնը, որպես աշխարհիկ մտածողության արտահայտություն, բացառվում է ոչ միայն հայ միջնադարյան իրականության մեջ, այլև ամբողջ բրիտանական աշխարհում: Տերենցիուսը և Մենեկան եվրոպական վանական զպրոցներում կարգացվել և ուսումնասիրվել են որպես լատիներեն լեզվի ու լատինական բանաստեղծության դասական օրինակներ, բայց երբեք չեն բեմադրվել: Եվ միանգամայն բնական է, որ տրագեդիա ու կոմեդիա հասկացությունները միջնադարում չունեն թատերական իմաստ, ավելին՝ դրանք չեն սպառվում նաև ժանրային անվանումներ լինելով: միջնադարյան քերականներն այդ հասկացությունները վերածել են բարոյա-գեղագիտական ընդհանուր ստորոգությունների⁵³: Այդպես պետք է լինեք, քանի որ միջնադարում խզված էր գրականության ու թատրոնի կապը: Մեղ, իհարկե, հայտնի են գերմանացի միանձնուհի Ռոզվիթթա ֆոն Գանդերսհայմի (955—1002) բարոյա-խրատական տրամախոսությունները, որոնց հորինվածքը կատարելապես բեմական է, և

50 Նկատի ունենք Կ. Տեր-Մկրտչյանի «Հովհան Մանդակունի և Հովհան Մայրազոմեցի» բանասիրական հետախուզումը (Շողակաթ, դիրք Ա, Վաղարշապատ 1913, էջ 84—13), որ ինչպես հայտնի է, Մանդակունուն վերագրվող ճառերի շարքը, դրանց թվում «Վասն թատերաց դիակա-նաց» ճառը վերագրվում է Մայրազոմեցուն (VII դ.):

51 «Տ. Յովհաննու Մանդակունու Հայոց հայրապետի ճառք», Վենետիկ, 1836, էջ 175:

52 Տե՛ս Գ. Գոյան, նշվ. աշխ., հատ. I, էջ 281—296, հատ. II, էջ 30—44, 191—126, 415—416: Մեր հոդվածը հրատարակման ընթացքում էր, երբ լույս տեսավ Գ. Գոյանի «Ո՞րն է ազգային թատրոնը» աշխատությունը (Երևան, 1970), որտեղ հայ միջնադարյան թատրոնի մասին նրա բոլոր տեսակները կրկնվում են նույնությամբ (տե՛ս էջ 199—270):

53 Հմմտ. А. Аникст, Теория драмы от Аристотеля до Лессинга, изд. «Наука», Ленинград, 1967, էջ 92—94:

որոնք եզակի երևույթ են միջնադարյան ընդհանուր գրականության մեջ: Ստեղծված լինելով Տերենցիուսի կատակերգությունների անմիջական տալավորությամբ, դրանք, այնուամենայնիվ, չեն բեմադրվել. բեմականությունը մոզվիթթան ժառանգել էր գրական ազդեցության ճանապարհով, պատկերացում չունենալով գրական երկի թատերականացման մասին: Վանական միանձնուհին որևէ կապ չէր կարող տեսնել իր գրական զբաղմունքի և շուկաների հրատարակներում ներկայացվող աշխարհիկ թատերախաղերի միջև: Ռոզվիթթան Տերենցիուսին ընդօրինակել է որոշակի միտումով, նրա բեմական հանգուցալուծումները վերածելով պարզ քարոզի: Դա թատրոնի ու թատերական գրականության եղծումն էր, ծրագրային ու հետևողական բացասումը այն կենսազգացողության, որ գեղարվեստական մտածողության մեջ վերականգնվեց Վերածնության շրջանում: Միջնադարում այդպես էլ ընկալվել են նրա երկերը, որոնց համար վանական գրիչները գտել են բավական պերճախոս ընդհանուր խորագիր՝ «Անտի-Տերենցիուս», նույնն է, թե ոչ-աշխարհիկ:

Միջնադարյան բանաստեղծության մեջ թատերգական երկերից եկող տալավորությունը (եթե իսկապես կա այդպիսի տալավորություն) միայն արտաքին կառուցվածքն է՝ չափածոն և տրամախոսությունը: Հայ գրականության մեջ թերևս համանման երևույթ կարելի է համարել Առաքել Սյունեցու «Աղամ-գիրքը», որի մի մասը չափածո տրամախոսություն է, բայց ոչ թատերգություն՝ այդ հասկացության հասկանալի իմաստով: Տրամախոսական բանաստեղծությունը միջնադարում այլ բան չէ, քան անցքերի անշարժ վերարտադրություն, որը չի ընդունում ներքին գործողություն և կերպարի շարժում: Եթե դա պետք է համարել թատերգություն, որ շատ վիճելի է, եթե նրա ոչ բեմական բնույթը պետք է դիտել որպես գրական այդ սեռի զարգացման տվյալ շրջափուլին հատուկ անհրաժեշտ առանձնահատկություն, մնում է ընդունել, որ միջնադարում թատերգությունը կորցնում է իր առանձնահատկությունը, իր հիմնական արտահայտչաձևը և ընդունում է վիպերգական բնույթ. պատումը և կերպարը գրական մշակման սկզբունքներով վերադառնում են իրենց ազբյուրին՝ Ս. Գրքին⁵⁴: Կերպարն այստեղ չի բացվում բեմական գործողության ընթացքում, այլ ներկայանում է պատրաստի, որպես ծրագրված և ավարտված որակ: Սա գեղարվեստական արտահայտչականության այլ սկզբունք է, միանգամայն ներհակ բեմականության օրենքին: Եթե փորձենք թատերական ողբերգություններ որոնել հայկական միջնադարում, հիմք ընդունելով ողբերգության քերականական-ճարտասանական սահմանումները և տրամախոսությամբ գրված չափածո երկերը, հակասությունն ավելի ակնհայտ կդառնա. տրամախոսությամբ գրված ոչ մի գործ չի համապատասխանում ողբերգության, որպես գրական տեսակի, միջնադարյան բմբուսները: Մեկնիչների սահմանումները որևէ հիմք չեն տալիս ողբերգություն կամ կատակերգություն անվանել ներսես լամբրոսացու «Համբարձման ներբողեանը», Առաքել Սյունեցու «Աղամգիրքը» և գրական նույն հատկանիշները կրող գործերը:

Ինչպես նկատեցինք, եվրոպական միջնադարին նույնպես հատուկ է ողբերգություն և կատակերգություն հասկացությունների ընդհանուր բարոյա-փիլի-

54 Հմմտ. Г. Эйкен, История и система средневекового миросозерцания, СПб, 1907, էջ 611—619:

սովորական ըմբռնումը: Տրագեդիա են կոչվել ներբողի և գովերգության բնույթի երկերը, և կոմեդիա՝ ծաղրական կամ երևույթի հանդեպ ժխտողական վերաբերմունքով գրված գրույցներն ու բանաստեղծությունները⁵⁵: Այս և նման ըմբռնումները պրոֆ. Ս. Մոկուսկին անվանում է «ոչ լրիվ և աղավաղված», որովհետև դրանք վատ են արտացոլում միջնադարյան թատերական երևույթները, չեն համերաշխվում գոյություն ունեցած թատերախաղերի հետ: Այս փաստը Մոկուսկին բացատրում է Արիստոտելի «Պոետիկայի» («Արվեստ քերթողական») միջնադարում տարածում չունենալով: Հիրավի, քերթողական արվեստի արիստոտելյան տեսությունը միջնադարում չի ստացել այնպիսի տարածում և մեկնաբանություն, ինչպես Արիստոտելի մյուս երկերը և ըմբռնվել է հիմնականում Ավերոեսի (XII դ.) մեկնությամբ, ըստ որի ողբերգությունը գովերգության արվեստն է, կատակերգությունը՝ ծաղրի⁵⁶: Կարծում ենք, Արիստոտելի «Պոետիկայի» տարածում չգտնելը և անհասկանալի մնալը արդեն իսկ հետևանք էր ողբերգության, որպես թատերական երևույթի, բացակայության. բոլոր դեպքերում էլ Արիստոտելի այդ երկը պետք է ընկալվեր միջնադարյան հայացքով, գրականության ըմբռնման միջնադարյան տեսանկյունով: Ողբերգականի բարոյա-փիլիսոփայական ընկալումը, որ, ինչպես գիտենք, ձևավորված էր Պլատոնի և նոր-պլատոնականների գեղագիտական հայացքներում, միջնադարյան գեղագիտության մեջ վերաիմաստավորվում է քրիստոնեական երանգով:

Հեգելի հայտնի դրույթը, որ դրամայի առաջացման ու զարգացման գլխավոր պայմանը մարդկային նպատակների ազատ ինքնագիտակցումն է, կիրառելի է բոլոր ժամանակների հանդեպ: «Ճշմարիտ ողբերգական գործողության համար,—գրում է Հեգելը,—անհրաժեշտ է, որ արթնանա անհատական ազատության և ինքնուրույնության սկզբունքը կամ համենայն դեպս, ինքնորոշումը, սեփական արարքներին և նրանց հետևանքներին տեր կանգնելու ազատ ցանկությունը»⁵⁷: Միջնադարում հասարակության անդամների փոխհարաբերությունները կարգավորված ու ամրապնդված են որոշակի սահմաններով, ավանդներով, սովորույթներով ու արարողություններով⁵⁸, որը գրսևորվում է նաև գեղարվեստական մտածողության մեջ՝ գրական պիտակի և պատկերագրական սխեմայի ձևով: Եթե բացառվում է անհատական գործողության ազատությունը, բացառվելու է նաև հոգեկան բախման զգացմունքի թատերային ներկայացումը, այն է՝ ողբերգությունը: Տրամաբանական է, որ ողբերգության թատերական իմաստը վերականգնվելու էր միայն Վերածնության դարաշրջանում, երբ արթնանալու էր «մարդկային նպատակների ազատ ինքնագիտակցումը», մեծանալու էր հետաքրքրությունն ու հավատը մարդու և նրա բանական ուժի հանդեպ: Եվ ամենևին ոչ պատահաբար, միջնադարից հետո առաջին թատերական ողբերգությունը Տրիստինոյի «Սոֆոնիսթան» էր, որ գրվեց Վերածնության հայրենիքում, 1515 թվականին: Քրիստոնեական միջնադարում, երբ հասարակական գիտակցության հիմնական ձևը կրոնն է, տիրապետող գա-

55 Ա. Անիստ, *անդ*, էջ 92—94:

56 Ս. Մոկուսկին, *անդ*, էջ 131:

57 Դեգել, *Сочинения*, т. XIV, М., 1958, էջ 371:

58 Հմմտ. Դ. С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, изд. «Наука», Ленинград, 1967, էջ 84:

զափարախսության կրողը՝ եկեղեցին, թատրոնը գրականության հիմքի վրա չէր պահպանվելու կամ չէր ստեղծվելու: Միջնադարյան աշխարհիկ թատրոնը կամ իրականության թատերային վերարտադրության ձևերը դուրս են քրիստոնեական գրականության զարգացման ընթացքից ու միտումներից: Թատրոնը իր աշխարհիկ բովանդակությամբ այստեղ գրսևորվում է որպես ժողովրդական անգիր մտածողության արտահայտություն, երբեմն որպես ինքնուրույն արվեստ, երբեմն միախառնված ընդհանուր բանահյուսական երևույթներին: Նրա իրական հետքերը պետք է որոնել բանահյուսության մեջ: Միջնադարյան բանահյուսության որոշ ձևերի ուսումնասիրությամբ միայն կարելի է ենթադրել այդ թատրոնի գեղարվեստական արտահայտչաձևերի համակարգը, որը թերևս կբացահայտի միջնադարյան տեսարանի մոտավոր պատկերը:

Г. В. ОГАНЕСЯН

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТРАГЕДИИ КАК ЛИТЕРАТУРНОГО ВИДА В АРМЯНСКИХ СХОЛИЯХ К ДИОНИСИЮ ФРАКИЙСКОМУ

В статье рассматривается определение средневекового литературного вида «ողբերգութիւն» («вохбергютюн») в средневековой грамматической литературе. Автор приходит к тому выводу, что слово *ողբերգութիւն*—структурно-смысловое отражение древнегреческого *θρηγοδία* не является драматургическим понятием. В раннем средневековье античная трагедия утратила театральную форму, поскольку утрачено было представление о ее сценической форме. Определение трагического жанра в армянских схолиях к «Грамматике» Дионисия Фракийского не представляет собой теорию эллинистического театра. В статье опровергается предположение, утверждающее самобытность древнеармянского театра на основе тенденциозной трактовки этого термина. Подтверждается, что связанный с культом усопших языческий театрализованный обряд в христианском средневековье не мог перерасти в литературный театр: встречающийся в средневековых текстах термин *ողբերգութիւն* («плаче-пение») — обозначение своеобразного литературного жанра, классическим примером которого является «Плач» Давтака Кертоха (VII в.). Трагедия как литературно-театральное явление исключается как в европейском, так и в армянском средневековье. Видимо, изучение определенных выражений армянского синкретического фольклора может дать общее представление о поэтике средневекового театра.

Н. V. HOVHANISSIAN

LA DEFINITION DE LA TRAGEDIE COMME GENRE LITTERAIRE DANS LES SCOLIES ARMENIENNES CONSACREES A DENYS DE THRACE

L'article est consacré à l'étude de la définition du genre littéraire médiéval nommé «ողբերգութիւն» (*voghbergoutiun*) dans la littérature grammaticale du Moyen Age. L'auteur en vient à la conclusion que le mot

„ողբերգութիւն», reproduisant la structure et le sens du mot grec „θρηνησις“, n'est pas une notion théâtrale. Dans la période du haut Moyen Age la tragédie antique perdit toute valeur théâtrale, l'idée de sa forme scénique étant vouée à l'oubli. La définition du genre tragique dans les scolies arméniennes consacrées à „l'Art grammatical“ de Denys de Thrace ne représente pas la théorie du théâtre hellénistique. L'article refute de même la supposition relative à l'originalité de l'ancien théâtre arménien qui se base sur l'interprétation tendancieuse de ce terme.

L'auteur démontre que les rites païens liés au culte des morts, bien que théâtralisés, ne pouvaient se transformer en théâtre littéraire dans les conditions d'un Moyen Age chrétien. Le terme „ողբերգութիւն“ („pleurs-chant“) se rencontrant dans les manuscrits arméniens médiévaux désigne un genre littéraire particulier, dont la „Complainte“, de Davtak Kertogh (VII s.) est un exemple classique

La tragédie en tant que phénomène littéraire théâtral est exclue en Arménie de même qu'en Europe du Moyen Age. De toute évidence l'étude de certains aspects du folklore syncrétique médiéval peut donner une vue d'ensemble sur la poétique de ce théâtre.



ԿԻՄ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ՍՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ «ՎԵՅՕՐԵԱՅ»-ՈՒՄ

Բյուզանդական նշանավոր մատենագիր Բարսեղ Կեսարացու զրույցործոց «Վեցօրեայ»-ն հայերենի է թարգմանվել մեր մշակույթի սկզբնավորման շրջանում՝ V դ., Մաշտոցի առաջին թարգմանիչ աշակերտների ձեռքով:

Օգտագործելով ս. Գիրքը, «Բարոյախոս» ժողովածուն, Հոմերոսի «Իլիական»-ը, Արիստոտելի «Յաղագս մեկնութեան» և «Ստորագութիւնը»-ը, ինչպես նաև բազմաթիվ դավանաբանական գործեր՝ ճառեր, մեկնություններ, թղթեր, խրատներ, անգամ բանավոր զրույցներ, Կեսարացին ստեղծում է հանրագիտարանային բնույթի մի գործ, ուր այս կամ այն շափով արտացոլվել են ժամանակի գիտության գրեթե բոլոր բնագավառները:

«Վեցօրեայ» ճառերի առաջին ու հիմնական նպատակը IV դ. քրիստոնեության արմատավորմանն օժանդակելն էր, որպեսզի «խոր և անշարժ խաղաղութիւն աստուծոյ պահեսցէ զեկեղեցի իւր ի դառնաշունչ հողմոց, այսինքն ի խոտվութեան հերձուածոցն և ի շարեացն նենգաւոր ուսմանց անխայնացէ զխաշն արօտի իւրոյ՝ պահել ողջ, անարատ և առանց ապականութեան»¹:

Հայագիտության մեջ այլևայլ աոթիւններով նկատվել է, որ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ճառերի միակ հրատարակությունը սխալաշատ է և կարոտ սրբադրույթյան: Հրատարակիչը (Ա. Բագրատունի) ջանացել է հնարավորության սահմաններում ուղղել այն «բոստ յոյն բնագրին և մանաւանդ ըստ կարգի բանիցն պահանջելոյ...»²: Բայց քանի որ հրատարակությունը կատարված է «...ոչ հին և ոչ ընտիր գրչութիւն, այլ վրիպագիր բազում ուրեք և յանհմտութենէ աղաւաղեալ» գրչագրից, ուստի և «մնաց տակաւին ոչ սակաւ մթութիւն և երկրայութիւն աստ և անդ»³:

Ըստ նոր հայկազյան բառարանագիրների՝ «Վեցօրեայ» ճառերում զբրշական սխալներ կան, «որք կարօտին ուղղագրութեան կամ ստուգագրութեան հնագիր օրինակի»⁴: Իսկ ն. Բյուզանդացու կարծիքով՝ «Տպագրութեամբ ի լոյս բնծայեալ նախնեաց մատենագրութեանց մէջ կրնամ ըսել, որ շկայ աւելի ապականեալ եւ խանգարեալ քան զսրբոյն Բարսղի Վեցօրեայն...»⁵:

«Վեցօրեայ»-ի հայերեն թարգմանության սրբագրութեամբ զբաղվել են

1 Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապաղովկացոց՝ ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն, Վենետիկ, 1830, էջ 80—81:

2 «Վեցօրեայ», Առաջարան:

3 Անդ:

4 Նոր հայկազյան բառարան, Առաջարան, էջ 49:

5 Ն. Բիւզանդացի, Հայկական բառաբանութիւնն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 61:

Ն. Բուզանդացին⁶, Գ. Նահապետյանը⁷ և Հ. Քորոսյանը⁸: Բարձր գնահատելով հանդերձ բանասերների այդ ուղղությամբ կատարած աշխատանքը, պետք է նկատել, որ նշված սրբագրություններով հարցը չի սպառվում, քանի որ բանասերներից յուրաքանչյուրը իր ձեռքի տակ ունեցել է մեկ կամ, լավագույն դեպքում, երկու գրչագիր և առաջնորդվել դրանով: Մինչդեռ Մաշտոցյան մատենադարանում պահվող տասնչորս ձեռագիր Վեցօրյաները (հնագույնը՝ 1279 թ. ընդօրինակություն) հնարավորություն են ընձեռում կատարելու մի շարք նոր ճշտում-վերականգնումներ, երբեմն էլ նոր վկայությամբ հավաստելու նախորդ կատարվածը:

Ներկա հոդվածով մեր նպատակն է ձեռագրերի հիմքի վրա⁹ սրբագրել «Վեցօրեայ» հայերեն մի ձևով¹⁰ անհրաժեշտության պարագայում վկայակոչելով ոչ միայն հունարեն բնագիրը¹¹, այլ նաև վրացերեն¹² և ռուսերեն¹³ թարգմանությունները:

«Վեցօրեայ»-ում նկարագրված տոնախմբություններին հարակից ձիավարությունները պատկերող հատվածում կա այսպիսի միտք. «և հաստեպ փոփոխեն զերիվարսն և զկառս»¹⁴: Երբ հատվածը քննում ենք ամբողջության մեջ, բնավ չի պատճառաբանվում ընդգծված բառի կիրառումը ներկա դեպքում: Այնտեղ խոսքը ի տես ամենքի կատարվող հնարամիտ ու կատարյալ ձիավարություն-մրցույթի մասին է, ուր պետք է նկատվեն ոչ թե երիվարների տոկունությունը և կառքերի ամրությունը, այլ առաջին հերթին կառքը վարողների հնարամտությունը և ճարպկությունը, ուստի և տրամաբանական կլիներ կարծել, որ փոփոխվում են ոչ թե երիվարները և կառքերը, այլ երիվարները և կառավարները (կառք վարողները), այսինքն՝ մրցող անձինք: Ասվածը հիմնավորվում է գրչագրերի մեծ մասի վկայությամբ: Ձեռագրերի ABCJLM խումբը «զկառս» բառի փոխարեն տալիս է «զկառավարսն» ընթերցումը, G և K գրչագրերում նշված հատվածը բացակայում է ամբողջությամբ, D-ում լկա միայն բննվող բառը, իսկ EFN ձեռագրերը տվյալ խնդրում նույնանում են տպագիր «Վեցօրեայ»-ի հետ:

6 Անդ, էջ 11—12, 61—69:
 7 Գ. Նահապետյան, Ս. Բարսեղի Կեսարացույ՝ Յաղագս Վեցօրեայ աւուրց արարչութեան (տե՛ս «Բազմավեպ», 1907, № 9—10, էջ 395—399, 494—498, 536—538, 1908, № 1, էջ 11—18):
 8 Հ. Քորոսյան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի. իր Վեցօրեայ ձառերը և հայերեն թարգմանութիւնը (տե՛ս «Բազմավեպ», 1934, № 11—12, էջ 327—336, 412—422):
 9 Գլխարկյան համար գործածում ենք պայմանական նիշեր ու հապավումներ. A = ձեռ. № 5595, B = ձեռ. № 5353, C = ձեռ. № 1657, D = ձեռ. № 8352, E = ձեռ. № 620, F = ձեռ. № 3457, G = ձեռ. № 6731, H = ձեռ. № 1243, J = ձեռ. № 5819, K = ձեռ. № 4001, L = ձեռ. № 1939, M = ձեռ. № 7028, N = ձեռ. № 10258 և № 5686:
 10 ձառf (= Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի Կեսարու Կապաղովկացոց՝ ձառք վասն վեցօրեայ արարչութեանն, Վենետիկ, 1830):

11 Migne, h. 29 (= J.—P., Migne, Patrologia Graeca, Paris, 1857, t. 29).
 12 Եթէստա ըղտաձաճա (= Էթժլլէլլէսի Րճժաժժիցի ծաճիլլի յլլաճիլլէլլիս «Եթէստա ըղտաձաճա» և ճրոցող Նոսլլէլլիս տարճմանցիս «Եթէստա ըղտաձաճա»... Գամոսլլա... ըլլաճա ըղտաձաճա, տժ., 1964; ծաճիլլի ըլլաճա (= ծաճիլլի ըլլաճա, Եթէստա ըղտաձաճա, Գորոցի մտաճիլլիլլիս տարճման... Գամոսլլա թ. յաճաճա, տժ., 1947): Վրացերեն թարգմանություններից առաջինը կատարված է արարչներից մինչև X դ., երկրորդը՝ հունարենից՝ XI դ.:
 13 Шестоднев («Творения иже во святых отца нашего Василия Великого», изд. третья, часть первая, Беседы на Шестоднев, М., 1891).
 14 ձառք էջ 67:

Որ գրչագրերի մեծ մասի նմանությամբ վերորերյալ հատվածի «զկառս» բառը պետք է փոխարինել «զկառավարսն» ընթերցվածով առավել ևս հաստատվում է վերջինիս հունարենի հետ ունեցած նույնությամբ: Հատվածի «և զկառս»-ի դիմաց բնագրում կարգում ենք՝ «καὶ ἑκαστὸς»¹⁵ որը բառացի համապատասխանությունն է նշված գրչագրերի «և զկառավարսն» այլընթերցման: Հունարենի, հայերեն գրչագրերի մեծ մասի նմանությամբ խոսքը կառավարների փոփոխման մասին է նաև «Վեցօրեայ»-ի վրացերեն թարգմանության տեքստում՝ «და მწაფველთა განაწვესებებ»¹⁶: Հետևաբար տպագրի «զկառս» բառը փոխարինելով գրչագրերի «զկառավարսն» տարընթերցմամբ՝ վերորերյալ հատվածը պետք է կարդալ. «և հաստեպ փոփոխեն զերիվարսն և զկառավարսն»¹⁷:

«Վեցօրեայ» Գ ձևում կա այսպիսի մի նախադասություն. «Եւ ի բանիցն, որ ընթանան առաջի մեր, տեսանեմք ալժամ զերագրնթաց գնացս նոցա»¹⁸: Ընդգծված բառը այստեղ կասկածելի է այն իմաստով, որ իր նշանակությամբ չի համապատասխանում տվյալ նախադասության բովանդակությանը. այսինքն՝ բան, խոսք հասկացությունը ներկա դեպքում առավել ևս տրամաբանական չի լինի ուղղակի իմաստով ընթանալու հատկանիշ վերագրել: ABC գրչագրերը «ընթանան» բառի փոխարեն տալիս են «ընթերցան» տարբերակը, E ձեռագրում ունենք նույնի «ընթացան» ձևը, իսկ մնացած գրչագրերը նույնանում են տպագրի հետ:

Վկայակոչված հատվածի ընդգծված բառի դիմաց հունարենում ունենք (ἑκάστη ἀνεγγραφήν)¹⁹ (= «մեզ [համար] ընթերցված») դերբայական ձևը, այսինքն՝ ինչպես նշված գրչագրերում, բնագրում նույնպես խոսքը ընթերցելու մասին է և ոչ թե ընթանալու նույնն է և վրացերենում՝ «წარვეცითხეთ»²⁰ = «կարդացինք») և «ჩუგნ მიერ წარკითხულია»²¹ (= «մեր կողմից կարդացված»):

Վրացերեն խմբագրություններում, ի տարբերություն հունարենի, երկու դեպքում էլ կարդացողը իրենք են և ոչ թե իրենց համար ուրիշներն են կարդացել, որը կարող էր առաջանալ մեր և մեզ դերանվանական ձևերի շփոթի հետևանքով:

Այսպիսով, անհիմն չի լինի վերը նշված նախադասության «ընթանան» բառը նշված գրչագրերի և մանավանդ բնագրի թողտվությամբ փոխարինել «ընթերցան» տարբերակով և հատվածը կարդալ. «Եւ ի բանիցն, որ ընթերցան առաջի մեր, տեսանեմք ալժամ զերագրնթաց գնացս նոցա»²²:

15 Migne, s. 29, էջ 80: Ռուսերենում՝ «переменяют возникших» (Шестоднев, էջ 53):
 16 ծաճիլլի ըղտաճա, էջ 41, «Վեցօրեայ»-ի վրացերեն հնագույն խմբագրությունում մեզ հասարկորդ հատվածը բացակայում է. տե՛ս Եթէստա ըղտաձաճա, էջ 53:
 17 Որ «զկառս»-ը թարգմանական հիմք չունի երևում է նաև նախորդ բառի հետ ունեցած ձևական, տվյալ դեպքում՝ հոգային անհամաձայնությունից: «Վեցօրեայ»-ից բազմաթիվ օրինակներ կարելի է վկայել, որոնցում հոլովական միևնույն կիրառությամբ շարժական բառերը միևնույն հոդառություն ունեն անխտրի: Ներկա դեպքում ձևական առումով գոնե պետք է ունենայինք՝ «զերիվարսն և զկառսն». այդ է հուշում նաև «զկառավարսն» վերականգնվող բառը:
 18 ձառք, էջ 68:
 19 Migne, s. 29, էջ 80: Ռուսերենում՝ «прочтенного нам» (Шестоднев, էջ 54):
 20 Եթէստա ըղտաձաճա, էջ 54:
 21 ծաճիլլի ըղտաճա, էջ 41:
 22 Ի դեպ, նման սրբագրումը պատճառաբանվում է նաև հետևյալով. բանասեր Հ. Քորոսյանը:

Նմանօրինակ գրչական շփոթ կա տպագիր «Վեցօրեայ»-ի նաև հետևյալ հատվածում. «Արդ որչափ պատճառս կպերանաց պանեջիր լինէն, վասն որոյ արկեալ էր զճառս»²³: Ինչպես նախորդ դեպքում, այս անգամ էլ ABC գրչագրերը տալիս են ընդհանուր տարրնթերցում՝ «պահանջէիր»²⁴, որին մոտ են կանգնած D ձևագրի «պահանջնցես» և E-ի «պահանջեսցես» ընթերցվածները, GK գրչագրերում նշված հատվածը բացակայում է, իսկ մնացած ձևագրերը նույնանում են տպագրի հետ:

Բերված հատվածում և շարունակության մեջ Կեսարացու խոսքը աշխարհատեղծման, նրանում առկա բազում երևույթների ճշմարիտ պատասխան-բացատրությունը գտնելու և ունկնդրին հասցնելու խնդրում իր կրած ստղանքների, կպերանաց մասին է, որոնց պատճառը պահանջում են իրենց և ոչ թե պահում: Նույն պահանջելու մասին է խոսքը նաև հունարենում՝ ἀπαίτησις²⁵ (ἀπαίτησις — ետ պահանջել) և վրացերեն խմբագրություններում²⁶, ուստի և ճիշտ կլինեն նշված հատվածը կարգալ. «Արդ որչափ պատճառս կպերանաց պահանջէիր լինէն, վասն որոյ արկեալ էր զճառս»:

Ինչպես պարզվում է տպագիր «Վեցօրեայ»-ի, առկա գրչագրերի և հունարեն բնագրի համեմատությունից, հրատարակության հիմք ձևագիրը առավել անկատար ու խաթարված է եղել տեղանուններ, ծովերի անվանումներ և առհասարակ հատուկ անուններ պարունակող հատվածներում: Այսպես, օրինակ, Կեսարացին մի խումբ ծովանունների թվարկումն ավարտում է հետևյալով. «և մեան Սիկիլիա աշխարհին. դարձ բազում ևս այլ անուամբ...»²⁷: Մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր գրչագրերը, ի տարբերություն տպագրի, վկայում են, որ առկա հատվածից երբևէ ինչ-ինչ ճանապարհով դուրս է մնացել «Տիրոս» (DKN «Տիրոս») տեղանունը, որը պահպանվել է նաև հունարենում՝ «καὶ Τυρρηνικόν»²⁸ և վրացերեն երկու խմբագրություններում՝ «და ტურინიკոն»²⁹ և «და ტურინიկոն»³⁰:

Բերված հատվածում նկատելի է մեկ այլ իրողություն, որը, սակայն, հունարեն բնագրով չի պատճառաբանվում: Խոսքը «դարձ բազում» արտահայտության է վերաբերում, ուր ոչ մի կերպ հասկանալի չէ «դարձ» բառի կիրառումը իր հիմնական նշանակությամբ: Գրչագրերը, բացառությամբ տպագրի հետ նույնացող B ձևագրի, նշված արտահայտության փոխարեն, ոչ հանիրավի, պահպանել են «հանդերձ բազում» այլընթերցումը, որով և հասկանալի է դառնում հատվածի իմաստը: Ուստի, ճիշտ կլինեն այս և նախորդ դիտողություն-

յանը իր ձեռքի տակ եղած մեկ գրչագրի («Յ օրինակ») և հունարենի հիմքի վրա տպագիր «Վեցօրեայ»-ի «ընթանան» բառը ուղղում է «ընթերցան»: (Հ. Քարսյան, նշվ. աշխ., էջ 415):
²³ Ծառք, էջ 68:
²⁴ Ա-ն պահպանել է «պահանջիր» գրությունը, որը, հարկավ, հին է և հուշում է նախահիմք գրչագրի երկաթագիր գրությունը:
²⁵ Migne, t. 29, էջ 80: Ռուսերենում՝ «требуя причины» (Шестоднев, էջ 54):
²⁶ ეჭუსთა დღეობასა, էջ 54, հմմտ. ბასილი დიდი, էջ 41.
²⁷ Ծառք, էջ 75:
²⁸ Migne, t. 29, էջ 88: Ռուսերենում՝ «Тирренское» (Шестоднев, էջ 59):
²⁹ ეჭუსთა დღეობასა, էջ 58:
³⁰ ბასილი დიდი, էջ 45:

ները ի նկատի ունենալուց հետո հատվածը կարգալ. «և միան Սիկիլիա աշխարհին, և միան Տիրոսի՝ հանդերձ բազում ևս այլ անուամբ...»:

Այս ուղղումը հայերեն գրչագրերից մի մասի, հունարեն բնագրի և հարակից թարգմանություններից բացի հավաստվում է նաև Շիրակացու վկայությամբ: Վերականգված «Վեցօրեայ» հատվածի դիմաց Շիրակացու մոտ կարդում ենք. «և միա ծովն Սիկիլիայ աշխարհին, և միան Տիրոսի՝ հանդերձ այլ ևս բազում անուամբ...»³¹: Նշանակում է Շիրակացու ձեռքի տակ եղած այլ ևս բազում անուամբ...»³¹: Նշանակում է Շիրակացու ձեռքի տակ եղած այլ ևս բազում անուամբ...»³¹: Նշանակում է Շիրակացու ձեռքի տակ եղած այլ ևս բազում անուամբ...»³¹: Նշանակում է Շիրակացու ձեռքի տակ եղած այլ ևս բազում անուամբ...»³¹:

Արարչության պատմությունն անելիս Կեսարացին վերապատմելով երկրի ջրով ծածկված լինելու աստվածաշնչային հաղորդումը, ունկնդրին զգուշացնում է ջրերի վերացման, երկրի երևալու պատճառ չճանաչել Արևին, քանզի «յառաջագոյն, քան զարեգակն սարսառէր, ցամաքէր հրամանաւ ամենայարդար իմաստութեան»³²: Գրչագրերի գերակշռող մասում բերված հատվածը կա նույնությամբ: Սակայն երեք ձևագիր (ABC) ընդգծված բառի փոխարեն պահպանել են «արարչին» ընթերցվածը: Խոսքը արարչի մասին է նաև բնագրում՝ «Δημιουργός»³³ և վրացերեն խմբագրություններում՝ «დამდადებელმა»³⁴:

Հայերեն տպագիր «Վեցօրեայ»-ի ընդգծված բառը ազդվաղում չլինելով հանդերձ՝ համարժեք չէ բնագրին և չի արտահայտում վերջինիս իմաստային լիարժեքությունը, ուստի և տրամաբանական կլինեն հունարենի և հայերեն հին գրչագրերի հետևությունները այն փոխարինել «արարչին» բառով և հատվածը կարգալ. «յառաջագոյն, քան զարեգակն սարսառէր, ցամաքէր հրամանաւ ամենայարդար արարչին»:

Բարսեղ Կեսարացու ստորև բերվող միտքը առաջին հայացքից թվում է ոչ թարգմանական և ոչ էլ, մանավանդ, ընդօրինակման ճանապարհով որևէ փոփոխություն, իմաստային անհասկանալիություն ձեռք չի բերել: Նա գրում է. «է երկիր ցամաք և ցուրտ, և միաբանի ընդ ջրոյ յառկութեամբ ցրտութեան»³⁵: Սակայն երբ այն համեմատում ենք առկա գրչագրերի հետ, պարզվում է, որ երկու ձևագիր (AB) նույնանում են տպագրի հետ, երկուսում հատվածը բացակայում է (GK), երկուսում էլ (DE) ընդգծված բառի փոխարեն ունենք «միաբանութեան» ընթերցվածը, իսկ մնացյալ գրչագրերում վերը ընդգծված բառի փոխարեն պահպանվել են «յանգութեամբ» (C) և «յանկութեամբ» (LJHFMN) գրեթե միանման այլընթերցումները, որոնք, ըստ նոր հայկազյան բառարանի, նույն բանն են և հավասարապես կիրառելի «յարակցութիւն», «աղբակցութիւն», «յարաբերութիւն» և նման նշանակությամբ: Հիրավի, վերը բերված նախադասությունում, ուր խոսքը երկրի ցամաք ու ցուրտ բնության և ջրերի հետ ունեցած կապի մասին է, զծվար է հավաստել ընդգծված բառի հեղինակային (ներկա դեպքում՝ թարգմանական) կիրառությունը և ընդունել, թե երկիրը ջրի հետ միաբան է ցրտության իր հատկությամբ: Մինչդեռ թե՛ ձե-

³¹ Ա. Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար: Աշխատություններ՝ Ա. Արքայանյանի, Երևան, 1940, էջ 16:
³² Ծառք, էջ 76:
³³ Migne, t. 29, էջ 88: Ռուսերենում՝ «Создатель» (Шестоднев, էջ 59):
³⁴ ეჭუსთა დღეობასა, էջ 59, հմմտ. ბასილი დიდი, էջ 46:
³⁵ Ծառք, էջ 77:

ուսմանը և թե, մանավանդ, «Վեցօրեայ»-ի բնագիրը հուշում են, որ նշված հատվածի «յատկութեամբ» բառը պետք է փոխարինել «յանգութեամբ» ակրն-իբրեցմամբ, որով և կվերականգնվի նախադասության հասկանալիությունը:

Հայերեն տպագիր «Վեցօրեայ»-ի «յատկութեամբ ցրտութեան» արտահայտության դիմաց հունարենում ունենք «τῆς συγγένειαν τῆς ψυχρότητος»³⁶, վրացերեն խմբագրություններում՝ ա) «შეგრევის წყალსა მახლობლობითა სიცივისაჲთა»³⁷, բ) «და ტომებითა მით სიცივისაჲთა შეგრევის წყალსა»³⁸, որոնցում խոսքը բառացիորեն հարակցության, ազգակցության («յանգութիւն») մասին է և բնավ չի պատճառաբանվում «յատկութեամբ» բառի կիրառումը, ուստի և այն պետք է փոխարինել «յանգութեամբ» ընթերցումով և հիշյալ հատվածը վերընթերցել. «է երկիր ցամաք և ցուրտ, և միաբանի ընդ ջրոյ յանգութեամբ ցրտութեան»:

Բացառապես ընդօրինակման ճանապարհով առաջացած և բառերի սրու ձևական արտասանական նմանությամբ պայմանավորված բառային շփոթ կա նաև տպագիր «Վեցօրեայ»-ի այն հատվածում, որտեղ հեղինակը բացատրում է «հուր» հասկացության և առարկայի բնույթը. օդի, երկրի հետ ունեցած առընչությունը և այլն: Այնտեղ կարգում ենք. «Հուր ջերմ և ցամաք բնութիւն ունի, կապեալ է ընդ օդոյ վասն ջերմութեան և հաղորդին ընդ երկրի վասն ցամաքութեան, և միջնորդին, որ յարին ընդ միմեանս, հաստատեալ կայ մի բնութիւն նոցա»³⁹: Հատվածի համեմատումը հայերեն գրչագրերի, հունարեն բնագրի և «Վեցօրեայ»-ի այլ թարգմանությունների հետ ցույց է տալիս, որ ընդգծված «մի բնութիւն» բառը պետք է փոխարինել «միաբանութիւն» բնագրային տարբերակով, ինչպես այն կա հունարենում՝ «συγγένειαν»⁴⁰ և վրացերեն երկու խմբագրություններում. ա) «შეზავებითა»⁴¹, բ) «ურთიერთარს მობავებითა»⁴²:

Ասվածը հաստատվում է նաև հայերեն գրչագրերի մեծ մասի ընձևում ավյալներով, որոնցից մեկում (G) քննարկվող հատվածը բացակայում է, չորսը՝ (BCHK) նույնանում են տպագրի հետ, իսկ մնացյալ ինը գրչագրերը բնագրի նմանությամբ պահպանել են վերականգնվող «միաբանութիւն» բառը, որը և պահանջվում է առկա հատվածում:

Արևի ջերմությամբ պայմանավորված ջրագուրը իր ցամաքային երևույթը հասկանալի դարձնելու նպատակով, Բարսեղ Կեսարացին կաթնալուծ ջուրը կրակի վրա գուրը իրացնելու աստիճան եռացնելու օրինակն է վկայակոչում և վերջինիս առիթով բացատրում. «Զի թէ չերկարեսցեն թողցեն ի բորբոքեալ հրատին, բնաւ ամենեկին իսկ ունայն գտանին ամանք ի ջրոյ անտի, և զջուրն, զոր ուտէ հուրն, ի խոնարհ առաքէ գուրվն ի վեր»⁴³: Արդ, ինչպե՞ս հասկանալ հատվածի ընդգծված մասը, որին նախորդող մասում խոսքը ջուրը երկար եռացնելու և գուրը իրացնելու մասին է կամ արդյոք «գուրվն» բառը շփոթված չէ՞ գրչական-

³⁶ Migne, t. 29, էջ 89: Ռուսերենում՝ «по средству холодности» (Шестоднев, էջ 61):
³⁷ ეჭუსთა დღეობასა, էջ 60:
³⁸ ბასილი დიდო, էջ 47:
³⁹ მათრ, էջ 77: Ռուսերենում՝ «взаимного согласия» (Шестоднев, էջ 61):
⁴⁰ Migne, t. 29, էջ 92:
⁴¹ ეჭუსთა დღეობასა, էջ 60:
⁴² ბასილი დიდო, էջ 47:
⁴³ მათრ, էջ 79—80:

արտասանական նմանություն ունեցող ինչ-որ բառի հետ: նման կասկածը հիմնավորվում է նախ «Վեցօրեայ» գրչագրերով, որոնցից մեկը (G) նշված կետում նույնանում է տպագրին, մյուսում (K) հատվածը օտարված է, իսկ մնացած տասներկուսում տպագրի «գուրվն» բառի դիմաց ունենք «գուրըղվն» (AD), «գուրըղվն» (BCFHJLM), «գուրըբօֆն» (E), «գուրըղվն» (N) տարրնթերցումները:

Վերոբերյալ հատվածի ընդգծված մասի դիմաց հունարենում կարդում ենք՝ «εἰς ἀτμὸν παύτος τοῦ ἐψομένου διακριθέντος»⁴⁴, ուր խոսքը ջրի գուրը ի դառնալու և վեր բարձրանալու մասին է և ոչ թե «գուրվն ի վեր» առաքելու, ինչպես հայերեն տպագիր օրինակում է: Հունարենի, հայերեն գրչագրերի նմանությամբ գուրը իրացման մասին է խոսքը նաև վրացերեն խմբագրություններում. ա) «աღջոღն... օրտջլեսա մաս տանա»⁴⁵, բ) «օրտջլադ ցանկոն»⁴⁶:

Այսպիսով, անհիմն չէր լինի տպագիր «Վեցօրեայ»-ի հիշյալ «գուրվն» բառը փոխարինել «գուրըղվն» ընթերցվածով և վկայակոչված հատվածի ընդգծված մասը կարդալ. «ի խոնարհ առաքէ գուրըղվն ի վեր»:

Մինչև այժմ քննեցինք ազավազումների այնպիսի մի խումբ, որոնց համար առաջադրվող վերականգնում-զուգահեռները հաստատվում էին «Վեցօրեայ»-ի բնագրով, հայերեն ձևագրերով, ինչպես նաև վրացերեն թարգմանությունների ավյալներով: Արդ, «Վեցօրեայ»-ի վենետիկյան հրատարակությունում կարելի է կատարել բառային վերականգնումների մեկ այլ շարք, որոնց համար ժեքները չկան բնագրում և վերականգնման հիմք են հանդիսանում գրչագրերի վկայությունները:

Ստորև վկայակոչվող բառերի և հատվածների շփոթությունը հունարենում, անշուշտ, պայմանավորված է հայերեն ոչ բառացի թարգմանությամբ և թարգմանչի նկատելի ազատությամբ: Եվ հայերեն թարգմանության առկա բնագրային հեռացումները, այսպես ասած, կրկնակի անհասկանալիություն են ձևեր բերել այն իմաստով, որ նախ՝ չեն բացատրվում բնագրով և ապա՝ երբեմն անհասկանալիության աստիճան խաթարվել են ընդօրինակման ճանապարհով:

Խոսելով ջրերի, մասնավորապես ստորերկրյա աղբյուրների շարժունակության մասին, Կեսարացին հարցնում է. «և ո՞վ իցէ չորում եղեալ մղիցէ զարգելեալ բնութիւն նոցա...»⁴⁷: Արդարև, մի՞թե ընդգծված բառը չի դժվարացնում նախադասության իմաստի ընկալումը: Հարցադրումը արդարանում է «Վեցօրեայ» գրչագրերի մի մասի վկայությամբ: Միայն մեկ գրչագիր (N) ունի տպագրի «չորում» ձևը, որից, կարելի է ասել, իմաստային առումով բնավ չի անազանվում մյուս յոթ գրչագրերի «որում» ընթերցումը (ABFHJLM), վկայակոչված հատվածը բացակայում է G և K գրչագրերում և, ի վերջո, երեք ձևագրի (CDE) քննվող հատվածի «չորում»-ի դիմաց պահպանել են «ոս ուս» տարրնթերցումը: Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, որ «Վեցօրեայ»-ում հեղինակի խոսքը, ավյալ պարագայում հարցումը, անհայտ մեկի մասին է, որը ուժ գոր-

⁴⁴ Migne, t. 29, էջ 93: Ռուսերենում՝ «разрешилось в пары» (Шестоднев, էջ 63):
⁴⁵ ეჭუსთა დღეობასა, էջ 62:
⁴⁶ ბასილი დიდო, էջ 48:
⁴⁷ მათრ, էջ 70:

ծագրելով, շարժում, ընթացք է տալիս ստորերկրյա ջրերին, բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ կերպ. ուս եղեալ թե՞ յորում եղեալ: Հասկանալի է՝ ուս եղեալ⁴⁸:

Գրչագրերի մեծ մասի, ինչպես նաև տպագրի «չորում» ձևը նույն «չոր ուս»-ի «Ս» տառի անհամաչափ գրություն հետևանքով առաջացած սխալ (Մ) ընթերցման արդյունք է, և ընդամենը երեք գրչագրի հիմքի վրա պետք է վերահանգնել «չոր ուս» ձևը⁴⁹:

Ներկա հրատարակության մեջ կարգում ենք. «Արդ եկն եհաս աստուածաբար հրամանն ի վերայ ջուրցն բազմութեան...»⁵⁰: Երեք գրչագիր (BDE) ունեն տպագրի ընդգծված բառը, մնացած տասնմեկում վերջինիս փոխարեն ընդօրինակված է «աստուածաբար», որը և ճիշտ է, քանի որ հատվածում բնորոշումը վերաբերում է աստծո հրամանի ինչպիսին լինելուն և ոչ թե վերջինիս ինչպես գալուն, ուստի և «աստուածաբար» հրամանն, և ոչ թե՛ «աստուածաբար» հրամանն⁵¹:

Բացարձակ ազավաղման փաստի հետ գործ ունենք նաև վերոբերյալ հատվածի շարունակության մեջ, ուր խոսելով ի մի տեղի հավաքվող ջրերի մասին, Կեսարացին գրում է. «Արդ քանզի եղև ի վերայ նոցա մեծասաստ հրամանի ժողովոյն՝ ամփոփել ի մի վայր հասանել, սրտին զնացս և ընթացս...»⁵²: Ընդգծված արտահայտությունը անհասկանալի է թե՛ հատվածում և թե՛ առանձին վերջրած: Գրչագրերի և տպագրի «Վեցօրեայ»-ի համեմատությամբ պարզվում է, որ GJK ձևագրերում հատվածը ամբողջությամբ բացակայում է, իսկ մնացյալ տասնմեկում ունենք՝ «գտին զնացս», այսինքն՝ չունենք տպագրի հետ նույնացող ոչ մի ձևագիր: Հատվածում, ուր խոսքը ջրերի հավաքման, միմյանց միախառնվելու և ելք որոնելու մասին է, անհիմն չէր լինի ընդգծված արտահայտության «սրտին» բառը դիտել «գրտին»-ի ազավաղում և արտահայտությունը վերականգնել «գտին զնացս» ձևով, որը և հաստատվում է գրչագրի քրոջ միանման վկայությամբ⁵³:

Նմանօրինակ ճշտում-վերականգնում պետք է կատարել ջրերի անընդհատ հոսքը բնութագրող Կեսարացու հետևյալ պատկերման մեջ. «Առաջինքն ճեպեալ ընթանան, և վերջինքն բուռն հարեալ վակժոյժ լեալ շհասանին զառաջինն թողուլ»⁵⁴: Արդ, մի՞թե տեղին է օգտագործված հատվածի ընդգծված միտքը, այլ կերպ՝ որքանով է տրամաբանական ջրերին, տվյալ պարագայում՝ արագընթաց գետերին վերագրել միմյանց շտվանելու հասկացություն:

Սակայն գրչագրերի համեմատությամբ նույնպես սկզբում այն տպավորությունն է ստացվում, որ առկա խնդրում միջամտությունը հիմնավոր չի լինի,

48 «Ուս եղեալ» վերականգնումը պատճառարանվում է նաև Ազաթանգեղոսի հետևյալ վկայությամբ. «Ուս եղեալ համբառնայր հարկանել ընդ վիմին հաստատնոյ...» («Ազաթանգեղոյ Պատմութիւն հայոց»: Աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց: Տփղիս, 1909, էջ 80):

49 Մ-Ս հաճախագեպ ազավաղումների մասին հանգամանորեն խոսում է Ն. Բյուզանդացին (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 11, 13):

50 Ճառք, էջ 71:

51 «Աստուածաբար» վերականգնումն է առաջադրվել նաև Գ. Նահապետյանի կողմից (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 496):

52 Ճառք, էջ 71:

53 Նույն վերականգնումն է առաջարկել նաև Քորոսյանը, այն էլ մեկ գրչագրի «գտին» ընթերցվածի հիման վրա (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 415):

54 Ճառք, էջ 69:

քանի որ ձևագրերի մեծ մասը տվյալ հատվածով նույնանում է տպագրի «Վեցօրեայ»-ի հետ, երկուսում (GK) այն օտարված է և առանձնանում է ընդամենը մեկ գրչագրի (D), որը վերևում ընդգծված «չհասանին» բառի դիմաց պահպանել է «չհասանին»: Նշված բառերի արտասանական ու գրչագրական ընդհանրությունը նկատելի է, ուստի և գրչի աննկատ վրիպումն իսկ կարող էր հանդեպնել ներկա շփոթին: Բայց նախնականը և ճիշտը միայն մեկ գրչագրում պահպանված «չհասանին» բառն է, որովհետև Կեսարացու խոսքը արագընթաց ջրերի միմյանց ետևից հոսելու, հասնելու ձգտումի մասին է, որ իրականում չեն հասնում, այլ ոչ թե միմյանց հավանելու կամ շտվանելու մասին, ուստի և տպագրի «չհասանին» բառը պետք է դիտել գրչի վրիպում և այն վերականգնել «չհասանին» գրչագրի միակ ընթերցմամբ:

Ջրագուղորշիացման երևույթը բացատրելիս, Արևի ջերմությամբ գոլորշացող ծովերի ջրերի մասին «Վեցօրեայ»-ում ասված է. «Եւ առնուն ջերմութիւն ի տապոյն արեգականն և ապա դառնան հովանան հովանեօք ամպոց, որ զնսսա ընդունին ի շնչիլ հողմոց ամպավարաց»⁵⁵:

Եթե «Վեցօրեայ»-ում, ի թիվս այլ բազում առասպելախառն պատմությունների, որևէ առիթով խոսք լիներ նաև ամպերը շարժման մեջ դնելու, վաբելու ինչ-ինչ ուժերի մասին, ապա կարելի կլիներ համաձայնել, որ վկայակոչված հատվածում ունենք «ամպավարք» հասկացության «ամպավարաց» սեռական հոլովածը, բայց ներկա դեպքում նախ այդպես մտածելու հիմք չունենք և ապա, եթե ունենայինք էլ, դա ոչնչով չէր նպաստի առկա հատվածի իմաստի անհասկանալիության վերացմանը: Քննարկվող տեքստի և գրչագրերի համեմատությունից պարզվում է հետևյալը. տասներկու գրչագրի ընթերցում ընդգծված կետում նույնանում են տպագրի հետ, իսկ երկու ձևագրի (GK) համապատասխանաբար պահպանել են «ամբալ վարաց», «ամբալ վայրաց» միահիմք տարբերությունները, որոնք և նախընտրելի են հետևյալ պատճառով. Կեսարացին վերևում տված իր բացատրության մեջ գտնում է, որ Արևի ջերմությամբ տաքացած, վերև բարձրացող ծովային ջրերը, հանդիպելով օդի համեմատաբար սառը շերտերին՝ «հովանան հովանեօք ամպոց» և վերածվում են անձրևաբեր ամպերի: Իսկ ամպագոյացությունների նկատված պրոցեսը հարատև է և ոչ տեղայնացված, այլ կատարվում է ամենուր «ի շնչիլ հողմոց ամբալ վայրաց» և ոչ թե «ամպավարաց», ինչպես կա տպագրի «Վեցօրեայ»-ում⁵⁶:

Աշխարհատեղծման աստվածաշնչյան ըմբռնումը մեկնելիս, բնության միաստեղծ առարկաների հարատև փոփոխությունը ժամանակի և տարածության փիլիսոփայական հասկացությամբ բացատրելիս Բարսեղ Կեսարացին գրում է. «և ի սկզբանէ կարգին զան առ միմեանս զլաւելումն և զհասարակելն, և զերբալն, և կացուցանել զկարգ ժամանակացն բաժանմամբ անվրէպ և անդա-

55 Ճառք, էջ 79:
56 Ի դեպ, ինչպես կարելի է դատել նոր հայկազյան բառարանի վկայակոչությունից (Ա, 74), գրչական ազավաղման հետևանքով առաջացած այս բառը («ամպավար») հայ մատենագրության մեջ մեկ անգամ է գործածված, այն էլ Բարսեղ Կեսարացու երկի մեր առկոչած հատվածում: Բառարանի հեղինակները ձևերի տակ ուրիշ գործածություն չունենալով, այն բացատրել են իբրև «ամպերը բռնող», իսկ հետագա բառարանագիրները նույնությամբ վերցրել են Հայկազյանից (տե՛ս Հ. Անտոյան, Արմատական բառարան, հ. Ա, էջ 233, Ստ. Մալխասյանց, Բացատրական բառարան, հ. Ա, էջ 70):

դար գնացիւք»⁵⁷: Վկայակոչվածը գրչագրերի համապատասխան հատվածի հետ համեմատելուց հետո պարզվում է, որ երկուսում այն բացակայում է (GK), վեցում տպագրի և գրչագրերի միջև էական տարբերություն նկատելի չէ (CFHJLM), իսկ մնացած ABDEN ձևազարկը «զերթալն» բառի դիմաց պահպանել են «զբերանալն» տարբերակը: Արդ, իրենց հիմնական նշանակությամբ միանգամայն տարբերվող այս երկու բառերից ներկա դեպքում ո՞րն է նախընտրելին: Նման հարցադրումը կարելի է բացատրել միայն քննվող հատվածի իմաստի հասկանալիությամբ՝ պայմանավորված բառերից մեկով: Այդ դեպքում չի պատճառաբանվում ընդգծված բառի տվյալ կիրառությունը: Կեսարացին բացատրում է, որ աշխարհստեղծման առաջին օրից ի վեր ծովերի ու բազմազան երևույթների համար միմյանց առընթեր հավասարապես գոյություն են ունեցել աճումը, ավելացումը, զարգացումը (զյաւելումն), դրանով պայմանավորված՝ լցվելը, լիանալը, անթերի ավելանալը (զհասարակելն) և այդ երկուսին զուգահեռ՝ նյութի կրած փոփոխությամբ առաջացող պակասումը, նվազումը, ինչոր տեղ դատարկվելը, այսինքն՝ «զբերանալն, և ոչ թե «զերթալն», ինչպես որ է տպագրում:

Բառերի ձևական (արտաքին) նմանությամբ պայմանավորված բացառապես գրչագրական շփոթ կա նաև «Վեցօրեայ»-ի հետևյալ հատվածում. «և միով մեծասաստ հրամանան աստուծոյ, որ անկալ զամենեքումբք, առ հասարակ ամենեքին ի մի տեղի ժողովին»⁵⁸: Գրչագրերից երկուսում (GK) այս հատվածը բացակայում է, տասնմեկում տպագրի համեմատությամբ որևէ շեղում նկատելի չէ և ընդամենը մեկ գրչագիր (E) «անկալ»-ի դիմաց պահպանել է «արկալ»:

Բերված հատվածում պետք է նկատել, որ ընդգծված բառի կիրառությունը իր բազմաթիվ իմաստներից և ոչ մեկով (=հիւսել, հոսիլ, կործանիլ, ձգիլ, մեռանիլ, զեզերիլ, գրել, դնիլ և այլն) չի պատճառաբանվում:

Մինչդեռ դրա դիմաց մեկ գրչագիր ընդօրինակությամբ ավանդված «արկալ» բառը իր հիմնական իմաստով (= առաջի դնել) համապատասխանում է վերը նշված հատվածի բովանդակությանը և միանգամայն նախընտրելի է: Չէ որ Կեսարացու խոսքը աստուծո մեծասաստ հրամանին է վերաբերում, որ առաջագրվեց ամենքին, երկիրը ծածկող բոլոր ջրերին, ուստի և «արկալ զամենեքումբք» և ոչ թե «անկալ...»:

«Վեցօրեայ»-ի բնագրի, թարգմանությունների և հայերեն գրչագրերի համատեղ հիմքի վրա, երբեմն էլ միայն հայերեն ձևազարկի ընձեռած տվյալներով, քննված սրբագրում-վերականգնումների նմանությամբ պետք է հրատարակության «հաւանութեամբ»-ը (էջ 24) դարձնել «հաւասարութեամբ», «պատճառս»-ը՝ (էջ 26) «պատշաճս», «նուրբ»-ը՝ (էջ 36) «սուրբ», «ճարտասանութեան»-ը՝ (էջ 46) «ճարտարութեան», «սահման»-ը՝ (էջ 57) «հրաման», «կոպարիշտ»-ը՝ (էջ 99) «կոպաշտից», «մերոց»-ը՝ (էջ 103) «մեղաց», «ճարտարութիւն»-ը՝ (էջ 110) «ճշմարտութիւն», «դարձոյց»-ը՝ (էջ 111) «դադարեցոյց», «եղեալ»-ը՝ (էջ 114) «եղեալ», «զծննդաբախտն»-ը՝ (էջ 119) «զծննդաբաշխ», «փորձէին»-ը՝ (էջ 123) «գործէին», «վարեսցի»-ն՝ (էջ 127) «վերասցի»; «պատ-

շաճ»-ը (էջ 128) «պատճառ», «յանկարծակի»-ն՝ (էջ 139) «յանկարծածին» և այլն⁵⁹:

Այսպիսով, Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ճառերի միակ հրատարակության հիմք գրչագիրը իրոք տեղ-տեղ խաթարված է ու պակասավոր: Մաշտոցյան մատենադարանի տասնչորս գրչագիր ընդօրինակություններ լրացնում, վերականգնում են Կեսարացու գլուխգործոց երկուսիրության թերին, որի թողած ազդեցությունն առկա է ոչ միայն բյուզանդական, այլ նաև հայոց, վրաց և այլ ժողովուրդների մատենագրական հուշարձաններում:

K. M. МУРАДЯН

КОРРЕКТИВЫ В «ШЕСТОДНЕВЕ» ВАСИЛИЯ КЕСАРИЙСКОГО

Древнеармянский перевод «Шестоднева» восходит к V веку. Этот трактат в средние века пользовался исключительной популярностью и оказал значительное влияние на древнеармянских авторов—Езника Кохбаци, Анания Ширакаци, Григория Магистроса и других.

Единственное издание армянского перевода трактата Василия Кесарийского, осуществленное на основании позднесредневековой рукописи Арсеном Багратуни (Венеция, 1830 г.), изобилует текстологическими искажениями, преимущественно возникшими на графической основе в процессе неоднократных копирований.

Ученые арменисты А. Багратуни, Н. Бюзандаци, Г. Наапетян, О. Торосян попытались корректировать текст, располагая одной-двумя рукописями, либо основываясь на данные самого контекста или греческого оригинала. Ими были замечены и исправлены некоторые явные искажения. Но изучение 14-и древнеармянских рукописей Матенадарана, а также учет данных оригинала, двух древнегрузинских переводов и извлечений у армянских авторов раннего периода, нам позволили выявить и корректировать большое количество существенных искажений.

В данной статье представлены наиболее важные коррективы по четвертой главе «Шестоднева», подтверждающие необходимость подготовки критического текста этого ценного памятника древнеармянской переводной литературы.

K. M. MOURADIAN

CORRECTIFS APPORTES A L' "HEXAMERON" DE BASILE DE CESAREE

L'ancienne traduction arménienne de „l'Hexaméron“ remonte au V siècle. Ce traité, étant extrêmement populaire au Moyen Age, a grandement influencé les auteurs arméniens Eznik de Koib, Anania de Chirak, Grégoire Magistre et d'autres.

⁵⁹ Թվարկվածով չի ավարտվում «Վեցօրեայ» ճառերում առկա անճշտությունների ցանկը: Մոտավոր նմանությամբ նույնատիպ և նույնքան խաթարումներ կան գրեթե բոլոր ճառերում, որոնց քննությանը անդրադառնալու ենք առանձին, դրանով իսկ հող նախապատրաստելով «Վեցօրեայ»-ի հայերեն թարգմանության քննական-համեմատական բնագրի համար:

⁵⁷ Ճառք, էջ 70:
⁵⁸ Ճառք, էջ 72—73:

L'unique édition de la traduction arménienne du traité de Basile de Césarée, préparée sur la base d'un manuscrit de la période avancée du Moyen Age par Arsène Bagratouni (Venise, 1830) comporte un grand nombre d'altérations textologiques, étant pour la plupart la conséquence d'erreurs graphiques apparues au cours de nombreuses copies.

Les arménistes A. Bagratouni, N. Buzandatsi, G. Nahapétian, H. Thorossian, ayant à leur disposition un ou deux manuscrits ou s'appuyant sur les données du contexte et de l'original grec, ont entrepris de corriger le texte. Quelques inexactitudes évidentes ont été remarquées et corrigées. Mais l'étude des 14 manuscrits arméniens du Maténadaran, ainsi que la prise en considération des données de l'original, de deux anciennes traductions géorgiennes et d'extraits de classiques arméniens, ont donné la possibilité de révéler et de corriger un grand nombre d'altérations.

L'auteur de l'article présente les correctifs les plus importants apportés au quatrième chapitre de l'„Héxaméron„. Ils confirment la nécessité de rédiger le texte critique de ce spécimen des anciennes traductions arméniennes.

ԱՐՄԻՆԵ ՔՅՈՇԿԵՐՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ԳԱՆՁԵՐՆ ՈՒ ԳԱՆՁԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայ միջնադարյան գրականության մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում Գանձարան կոչված ժողովածուները, որոնք բովանդակում են յուրատեսակ հոգևոր բանաստեղծություններ՝ գանձեր, ինչպես նաև տաղեր, մեղեդիներ ու հորդորակներ: Այդ ժողովածուները, որոնք օգտագործվել են եկեղեցական տոների ժամանակ, իրենց ձևով և բովանդակությամբ տարբերվում են մինչ այդ մեծ տարածում գտած Շարակնոցներից: Մեղ հասած Գանձարանների հնագույն նմուշները պատկանում են XIII դարին, սակայն շատ գանձեր հայտնի են ավելի վաղ շրջանից՝ ընդհուպ մինչև X դ.: Այդ ժամանակաշրջանում հայ իրականության մեջ տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունների հետևանքով ժողովրդի համար ապահովվել էր համեմատաբար խաղաղ գոյավիճակ: Նման պայմաններում որոշ վերելք էր ապրում մշակույթը: Արվեստի, ինչպես և գրականության բնագավառում ստեղծվում էին ժամանակի ոգին ու պահանջներն արտացոլող նոր գործեր, որոնց թվին են պատկանում նաև գանձերը:

Գանձերի ժողովածուները բաժանվում են հիմնականում երկու խմբի՝ հնագույն շրջանին պատկանողներ (մինչև XIV դ. վերջը) և նրանցից որոշակիորեն տարբերվող՝ հետագա դարերի ժողովածուներ:

Գանձարաններն ունեցել են բավական լայն տարածում: Այդ է վկայում նրանցից մեղ հասած շոշափելի քանակը: Մաշտոցյան մատենադարանում նրանց թիվը հասնում է մոտ 200-ի: Կան բազմաթիվ օրինակներ նաև այլ վայրերում գտնվող հայերեն ձեռագրերի հավաքածուներում: Նրբեմն, հատվածաբար, նրանք պատահում են զանազան ժողովածուներում (Մաշտոց, Ճաշոց և այլն):

Տպագիր լիարժեք Գանձարաններ ընդհանրապես մեղ հայտնի չեն: Կան փոքր ծավալով ու խղճուկ բովանդակությամբ լույս տեսած Գանձարաններ, որոնք շատ են տարբերվում ձեռագիր ժողովածուներից, և հազիվ թե հնարավոր լինի նրանց միջոցով գեթ մոտավոր պատկերացում կազմել իսկական Գանձարանների ու գանձերի մասին: Դրանցից մեղ հայտնի առաջին փոքրիկ ժողովածուն լույս է տեսել 1739 թվականին Կ. Պոլսում¹, որին հաջորդել են այլ հրատարակություններ:

Գանձարանների բավական ընդարձակ մի ցուցակ է կազմել Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը՝ ժամանակագրական կարգով ներկայացնելով իրեն հայտնի բոլոր Գանձարան-ժողովածուները, սկսելով պահպանված հնագույն օրինա-

¹ Փոքրիկ գանձարան, Կ. Պոլիս, 1739:

կից: Այդ անտիպ ցուցակում, որը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ձեռագրերի նկարագրությունից ու հիշատակարաններից բացի, երբեմն կան օգտակար նշումներ՝ առանձին Գանձարանների բովանդակության վերաբերյալ: Ավելի մոտ ժամանակներում Գանձարաններով հետաքրքրվել է Լ. Խաչիկյանը և կազմել Մատենադարանի 7 Գանձարանների բոլոր նյութերի այբբենական ցուցակը, տալով յուրաքանչյուրի վերնագիրն ու սկզբնատողը, հարկ եղած դեպքում նշելով էական տարբերությունները: Այս ցուցակի ընդգրկած ձեռագրերը պատկանում են 15-րդ ու հետագա դարերին և օգտակար ուղեցույց են երկրորդ խմբի ժողովածուներով զբաղվողների համար: Հին շրջանի Գանձարաններում հանդիպող որոշ գանձեր գրավել են Ն. Պողարյանի (Սովական) ուշադրությունը և հրատարակվել առանձին կամ Երուսաղեմի Ձեռագրերի իր կազմած ցուցակում:

Գանձերի մասին բանասիրական լուրջ հետազոտություններ բացակայում են: Առաջին անգամ դրանց անդրադարձել է բանասեր Մ. Պոտուրյանը երկու փոքր հոդվածներով, որոնցում տվել է ընդհանուր, սեղմ տեղեկություններ, օրինակ՝ «Գանձ կոչվին այն տաղաչափյալ գրությունքը, որոնք սուրբ մը կամ տոն մը կներբողեն և ...պատմական համառոտ բովանդակություն մ' ունին իրենց մեջ: Գանձերը ընդհանրապես տաղաչափյալ են և հանդավոր»²: Հետագայում այդ ստեղծագործությունների ուսումնասիրությունն անհրաժեշտությունը նշում է Գ. Հովսեփյանը՝ Մխ. Այրիվանեցու երկու նորահայտ գանձերի առիթով իր գրած աշխատության մեջ. «Հոգևոր երգերի այդ տեսակը ծագել է սկսում 10-րդ դարում և ընդարձակ շափերի հասնում հատկապես 13—14-րդ դարերում... Գր. Նարեկացու, Ն. Շնորհալու հետ նաև Հովհ. Գառնեցի, Վարդան, Մխ. Այրիվանեցի, Խաչատուր Կեչառեցի... ձգել են իրենց արժեքավոր և անարժեք լուծանքներ մեր հոգևոր գրականության այդ ճյուղի գանձանակի մեջ, թեև նրանց ուսումնասիրությունը կօղներ և մեր միջնադարյան բանաստեղծության հասկացողությունը: Նրանք կարևոր դեր են կատարել մեր անցյալում, կապված լինելով տերունական և սրբոց տոների և եկեղեցական արարողությունների հետ»³:

Գանձերի ու Գանձարանների մասին եղել են նաև այլ ակնարկներ, որոնք կրում են հիմնականում մասնակի ու պատահական բնույթ:

Կամենալով օգտակար լինել Գանձարան ժողովածուների ամբողջական ուսումնասիրության դործին, մենք առաջիմ սահմանափակվել ենք առաջին կամ հնագույն շրջանի ժողովածուներով, որոնց հետազոտությունն ունի առաջնահերթ նշանակություն:

Գանձերն, ինչպես նշվեց, հոգևոր բանաստեղծություններ են՝ նվիրված եկեղեցական տոներին, սրբերին ու մարտիրոսներին: Հնագույն շրջանում նրանք գերազանցապես անհանգ են, իսկ մեծ մասին հատուկ է ծալրակապը (ակրոստիքոս)՝ կազմված հաճախ հեղինակի անունով: Խաղաղված և եկեղեցական արարողությունների ժամանակ երգվող այդ բանաստեղծություններն ունեն որոշակի կառուցվածք ու հաճախ կազմված են երկարաշունչ տներից, որոնցից

2 Մ. Պոտուրյան, Միջին դարու հայ կրոնական բանաստեղծություն («Բազմավեպ», 1905, էջ 556—559): Տե՛ս նաև՝ Հայ հանդեսներ («Բազմավեպ», 1906, էջ 94):

3 Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, նորագույն արձանագրություն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931, էջ 5:

յուրաքանչյուրն ունի «աղաչեմք» բառով վերջացող կրկնակ: Պատմողական-փառաբանական բնույթի այդ երկերի հատկապես վերջին մասերն իրենց բովանդակությամբ անփոփոխ են: Այստեղ նախ հիշատակվում են ժողովրդի տարբեր խավերի ներկայացուցիչները. համապատասխան տունը սովորական կրկնակի փոխարեն ավարտվում է գրեթե միշտ անփոփոխ երկու պարբերությամբ, որոնք սկսվում են «Սե ևս առաել...» ու «Ձանձինս մեր և դմի՛հանս...» բառերով: Սրանց հաջորդում է սրբերի բարեխոսությունը. գանձն ավարտվում է «Սե աշժմ ողորմեաց մեզ, տէր Աստուած մեր, ըստ մեծի ողորմութեան քում» պարտադիր վերջաբանով:

Գանձերը կոչվել են նաև քարոզ և այդպես են պատահում հատկապես վաղ շրջանի ձեռագրերում: Իրենց կառուցվածքային որոշ առանձնահատկություններով նրանք մասնակի նմանություն ունեն այն քարոզների հետ, որոնք իրենցից ներկայացնում են հնում եկեղեցում օգտագործված խրատական բնույթի ընթերցվածներ՝ ընդհանրապես փոքր ու անկայուն ծավալով: Գանձերի ու նշված այս քարոզների առնչության հարցը կարևոր է և արժանի հատուկ ուշադրության: Անհրաժեշտ է նշել, որ գանձերը, քարոզների, ինչպես նաև շարականների, ներբողների ու աղոթքների հետ ունեցած ընդհանրությամբ հանդերձ, բոլորովին նոր որակի ստեղծագործություններ են:

Գանձերի անդրանիկ նմուշների հեղինակը համարվում է Գրիգոր Նարեկացին, որի գանձ-քարոզներից մինչև վերջերս հայտնի են եղել երեքը: Սրանք բոլորն էլ սկսվում են «գանձ» բառով: Այստեղից էլ՝ այդ յուրատեսակ քարոզների «գանձ» անվանումը: Հայկազյան բառարանում կարդում ենք. «Գանձ կոչին երգք կամ քարոզք առեալ ի սկզբնաւորութենէ երգոց Նարեկացոյն. գանձ լուսոյ, գանձ բաղձալի, և այլն»:

Գանձարան ժողովածուներում գանձերից բացի պատահում են նաև հոգևոր տաղեր, մեղեդիներ, հորդորակներ, որոնք ծառայում են միևնույն նպատակին: Սրանք ծավալով համեմատաբար փոքր են ու տարբերվում են գանձերից իրենց բարձր արվեստով, կառուցվածքով, ճոխ խաղազրումով⁴:

Մեզ հասած Գանձարանները միատարր չեն. ժամանակի ընթացքում նրանք անընդհատ փոփոխվել, հարստացել են նոր գանձերով ու տաղերով: Հնագույն ժողովածուները, որոնք հասնում են մինչև XIV դ. վերջը, պահպանված են խիստ սակավ նմուշներով. առավել հին գանձերը համեմատաբար անազարտ վիճակում են: Այս ժողովածուներում գանձերը մեծ մասամբ անհանգ բանաստեղծություններ են և, չնչին բացառությամբ, կոչվում են քարոզ: XIV դ. վերջից սկսվում են երկրորդ խմբի Գանձարանները, որոնք Գր. Խլաթեցու միջամտությամբ ենթարկվել են որոշակի խմբագրման: Այս խմբին է պատկանում մեզ հասած Գանձարանների մեծագույն մասը: Այստեղ գանձերը, որոնք եզակի դեպքերում են կոչվում քարոզ, սովորաբար հանգավորված են: Նկատելի է նաև, որ հնագույն մի շարք անհանգ գանձերի փոխարեն այստեղ զգալի տեղ են զբաղեցնում Գր. Խլաթեցու ստեղծագործությունները:

Գանձարաններում գանձերի, տաղերի, մեղեդիների ու հորդորակների հաջորդականությունը ենթարկված է եկեղեցական տոների հերթականության ըն-

4 Գրանք էլ հատուկ բնույթուն են պահանջում՝ որպես գանձարանային հատուկ կարգի միավորներ:

զունված սկզբունքին, որն ընդհանուր առմամբ անխախտ է: Նյութերի դասավորությունը, սակայն, միանման չէ. ընդ որում, զանազանվում է Գանձարանների երեք ենթախումբը՝ առաջին, և՛ երկրորդ խմբի ժողովածուների համար:

Գանձարանների առաջին ու ամենապարզ տեսակն այն է, երբ ժողովածուն բաղկացած է բացառապես գանձերից: Այս տեսակետից հետաքրքրական է Մատենադարանի № 4068 ձեռագիրը, որի գրչության վայրի ու ժամանակի մասին տվյալներ չունենք: Պահպանված է սակայն ձեռագրի վերջին ստացող Կիրակոսի 1389 թ. հիշատակարանը, հետևապես գանձարանը պետք է ընդօրինակված լինի դրանից առաջ⁵: Ձեռագիրը, որ բովանդակում է 76 գանձ, թերի է. վերջից պակասում են թերթեր. այսուհանդերձ, եկեղեցական տոների շարքն ամբողջացված է⁶: Այստեղ կան 18 գանձասացներ, որոնցից Գրիգոր Նարեկացու, Մխ. Այրիվանեցու և Խաչատուրի գանձերն իրենց քանակով գերազանցում են մյուսներին: Ձեռագրում կան հետազայում հաղվագեպ հանդիպող և կամ իսպառ մոտացված հեղինակների գործեր, որոնք հնագույն շրջանի գանձերի ուսումնասիրության համար շատ կարևոր են:

Գանձարանների երկրորդ տեսակը ներկայանում է երկու առանձին մասերով. Գանձարան՝ բաղկացած զուտ գանձերից, և Տաղարան՝ եկեղեցական նույն տոների վերաբերող հոգևոր տաղերով, մեղեդիներով, հորդորակներով: Այդպիսին է Երուսաղեմի № 231 Գանձգիրք-Տաղարանը: 541 թերթերից բաղկացած թղթյա այս ձեռագիրն անթվական է: Հայտնի չէ նաև գրչության վայրը: Առաջին մասը՝ Գանձարանը, որտեղ կան 95 գանձեր, ընդօրինակել է Հակոբբ. իսկ Տաղարանի գրիչն է Լևոն դպիրը: Ն. Պողարյանը, շնորհիվ հիշատակարանում պահպանված գրիչների ու ստացողի անունների, ձեռագրի գրչության ժամանակը համարում է 1404—1411 թթ., իսկ վայրը՝ Երուսաղեմ⁷: Բոլոր գանձերը, բացի մեկից, կոչվում են քարոզ: Այստեղ հանդես են գալիս 17 գանձասացներ, որոնց թվում Մկրտիչի, Մխ. Այրիվանեցու, Գրիգոր Նարեկացու և Խաչատուրի հաճախակի հանդիպող անուններից բացի, աչքի են ընկնում նաև Գեորգն ու Մովսեսը: Հին շրջանի այս երկու հեղինակների գանձերն ունեն թվական քաղաքական գերակշռություն նույն խմբին պատկանող՝ Փարիզի Աղղաչին մատենադարանի հայկական հավաքածուի № 79 (նախկին № 50) ձեռագրում⁸, որը մեզ հայտնի հնագույն Գանձարան-Տաղարանն է:

Գանձարանների այս երկու տեսակներից շատ շեն տարբերվում այն ժողովածուները, որոնք բաղկացած են գանձերից և ընդամենը մի քանի տաղերից, որոնք զետեղված են ձեռագրի վերջում (գանձերից հետո): Այդպիսին է Մատենադարանի Գանձարաններից հնագույնը՝ № 2061-ը, ընդօրինակված 1310 թ. Եկեղյաց գավառի Տիրաշենի վանքում, «ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնիս և կենսաբեր սուրբ Նշանիս», Կարապետ կրոնավորի ձեռքով: Այս փոքրիկ ձե-

5 Ձեռ. № 4068, թերթ 270ր. «Ձվերջին ստացաւ զորոց զպարոն Կիրակոսն լիշեսչիք ի Տէր, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդանց իրոց ի լիշատակ իւր և ծնողաց ի թուին ՊԱԸ» (1389):

6 Ձեռագրում վերջին գանձն ունի 29 (74) թվահամարը, որովհետև երկու գանձ պատահաբար չեն համարակալվել: Վերջում պահպանվել է նաև մի այլ գանձի հատված:

7 Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատ. Ա, Երուսաղեմ, 1966, էջ 628—637:

8 Ձեռագրի վերջերս ստացված մանրաթաղանթ հնարավորություն է տալիս մանրամասն ծանոթանալու այդ կարևոր հուշարձանին, որին անդրադառնալու ենք առանձին:

ուղիքը բովանդակում է երկու տասնյակ գանձ⁹, որոնք բոլորն էլ անհանդ են և էջովում են քարոզ: Նարեկացու գանձերն այստեղ իրենց քանակով գերազանցում են բոլորին: Ձեռագիրը, հավանաբար, ընդօրինակվել է բավական հին օրինակից: Վերջում գտնվում են վեց տաղեր, որոնք որոշակի դասավորություն չունեն և թողնում են պատահական հավելվածի տպավորություն: Նման ժողովածուները դեռևս չեն կարող դիտվել իբրև Գանձարանների առանձին ենթախումբ, որովհետև մեծ մասամբ թերի են, առհասարակ տաղերի դասավորության որոշակի սկզբունք չունեն և կարոտ են նոր փաստերով լուսաբանվելու:

Նյութերի բոլորովին այլ դասավորություն ունի Գանձարանների երրորդ տեսակը: Այստեղ գանձերից յուրաքանչյուրին անմիջապես կցված է համապատասխան մեկ կամ մի քանի տաղ, մեղեդի ու հորդորակ: Այդպիսին է Մատենադարանի № 7785 ձեռագիրը, որի գրչության վայրի, ժամանակի վերաբերյալ հիշատակություն չի պահպանվել: Այստեղ շատ հաճախ է հիշվում գրիչը՝ Ավետիսի որդի Հովհաննեսը, ինչպես նաև ստացողը՝ «Ճշմարտախոհ, հանճարեղ» վարդապետ Հովհաննես կրոնավոր Սեբաստացին, որ էր «աթոռակալն ամենայն հիւսուսական կողմանց»¹⁰: Իսկ դրանք օգնում են ձեռագրի ընդօրինակման մոտավոր ժամանակը որոշելուն: Այսպես, հայտնի է, որ 1349—1368 թվականներին Հովհ. Սեբաստացու պատվերով Ղրիմի Սուրխաթ քաղաքում ժամանակի հայտնի գրիչ Նատերի որդիներ Ստեփաննոսն ու Ավետիսը ընդօրինակել են երեք ձեռագիր: Մատենադարանում պահվում են ևս երկու ձեռագրեր՝ ընդօրինակված նույն Հովհաննես Սեբաստացու համար՝ 1371 և 1377 թվականներին, հավանաբար Ղրիմում, նույն Ավետիսի որդի Հովհաննեսի ձեռքով¹¹:

Մեզ հետաքրքրող № 7785 Գանձարանը, որն ընդօրինակել է Ավետիսի որդի Հովհաննեսը, գրչությանը շատ նման է վերոնշյալ ձեռագրերից վերջին երկուսին: Հետևապես, հավանական է, որ գրիչ Նատերի թոռ Հովհաննեսն է ընդօրինակել № 7785 ձեռագիրը՝ 1370—1380-ական թվականներին Սուրխաթում:

Գանձարանը (ձեռ. № 7785) բովանդակում է 80 գանձ: Բոլորը, բացի մեկից, կոչվում են քարոզ, և յուրաքանչյուրին կցված է մեկ կամ մի քանի տաղ: Հեղինակների թիվը այստեղ հասնում է 17-ի, ընդ որում, դրանք հիմնականում Երուսաղեմի № 231 Գանձարանում պատահած անուններն են: Այստեղ նույնպես, համեմատաբար, շատ են Մխ. Այրիվանեցու, Գրիգոր Նարեկացու, ինչպես նաև Մովսեսի ու Գեորգի գանձերը: Գանձարանն ամբողջական է, վերջում իբրև հավելված կան երկու գանձեր, որոնք քաջբայված ու պակասող թերթերի պատճառով թերի են: Իրենց գեղարվեստական արժանիքներով առանձնապես աչքի

9 Բուն Գանձարանը կազմված է 21 գանձից. սրանցից մեկը, որ գտնվում է վերջում կցված տաղերի թվում, նվիրված է Գր. Լուսավորչին: Բացի այդ, ձեռագրի 1ա և 117ա թերթերում այլ գրչությանը հետազայում ավելացված են Խաչատուրի երկու գանձերը («Կանձ մարտիրոսաց», սկիզբը՝ թերի և «Կանձ Աւետեաց Աստուածածնին»): Սրանք բուն Գանձասարի մասը չեն կազմում:

10 XIV դ. երկրորդ կեսում Ղրիմի Սուրխաթ քաղաքում գրված շատ ձեռագրերի հիշատակարաններում հանդիպում է Հովհ. Սեբաստացու անունը՝ իբրև Ղրիմի աթոռակալի, Սուրխաթի Ս. Խաչ (Ս. Նշան) եկեղեցու կառուցողի և ձեռագրերի պատվիրատուի (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 348, 349, 358, 370, 380—381, 401, 410, 421, 485—487 և այլն):

11 Ձեռ. № 7449, Ճաշոց: Ձեռ. № 7473, Մեկնութիւն կաթողիկեայց թղթոց Սարգսի Շնորհալույ (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Նշվ. աշխ., էջ 499 և 524):

լընկնող այդ երկու ստեղծագործությունները պատկանում են ձեռագրի ստացող Հովհ. Սեբաստացու գրչին և նրա անունով մեզ հայտնի միակ գանձերն են¹²:

* * *

Հնագույն գանձասացների ու գանձերի հետազոտությունը, բնականաբար, պետք էր սկսել այդ երկերի առաջին հեղինակ Գրիգոր Նարեկացուց: Վերջինիս կյանքն ու գրական վաստակը ներկայացնող սկզբնաղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները սկզբից անվերապահորեն նրան վերագրել են երեք գանձ: Առաջին անգամ դրանք լույս են տեսել 1700 թ. Կ. Պոլսում «Մատենան Ողբերգութեան» երկի երկրորդ հրատարակության մեջ, ապա նաև հետագա այլ հրատարակություններում: 1840 թ. Վենետիկում լույս տեսած Նարեկացու երկերի միահատորյակում կրկին հանդիպում ենք նշված գանձերին¹³: Այս քանակը մնում է անստուգանք մինչև 1948 թ., երբ Ն. Մովսիսյանը «Միոն» ամսագրում լույս է ընծայում հեղինակի անունով մի նոր գանձ, իսկ մի քանի տարի հետո՝ 1953 թ., երրուստից Զեռագրերի ցուցակի թ հատորում նա Նարեկացուն է վերագրում ևս երկու գանձ ու հրատարակում ամբողջությունը:

Գրիգոր Նարեկացու գանձերի թիվը, սակայն, այս վեցով չի սպառվում: Մաշտոցյան մատենադարանի հին շրջանի մի քանի ձեռագրերում, վերահիշյալներից բացի, հանդիպել ենք նաև երեք նոր նմուշների, որոնք, որքան մեզ հայտնի է, առայժմ մնում են անտիպ: Հեղինակի այս ստեղծագործություններից մի քանիսի խորագրերը բերված են Հայկազյան բառարանում: Այստեղ «բարոզ» բառի դիմաց (որն, ինչպես գիտենք, գործածվել է նաև «գանձ» իմաստով) նշված են Նարեկացու հինգ գանձերը: Սրանցից երեքը տպագրված են, իսկ երկուսը հանդիպում են Ն. Պողարյանի հրատարակածներում և ուրիշ ձեռագրերում: Նարեկացուն պատկանող անտիպ գանձերի մասին ակնարկում է նաև Ա. Մնացականյանը 1946 թ. գրած իր մի հոդվածում¹⁴, որտեղ խոսում է Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում իրեն պատահած երեք նոր նմուշների մասին: Սրանք № 2061 ձեռագրում գտնվող այն երեք գանձերն են, որոնք հանդիպում են Ն. Պողարյանի մոտ, ինչպես և անտիպներում, ուստի Նարեկացու գանձերի ընդհանուր թիվն առայժմ հասնում է իննի:

Ներկայացնում ենք այդ գանձերի ցանկը՝ վերնագրերով ու սկզբնատողերով, նախ նշելով վաղուց տպագրված երեք գանձերը (1—3), ապա՝ Ն. Պողարյանի հրատարակածները (4—6), իսկ վերջում՝ անտիպները (7—9):

¹² Գանձերից առաջինի խորագիրն ու սկիզբը շեն պահպանվել, սակայն ստորին յուսանցներում կան վերնագրային նշումներ՝ «Աստուածայաւտնութեան ծննդեան... ասացեալ ի Յովհաննիսէ աթոռակալէ ամենայն հիւսիսական կողմանց», «Յովհաննիսէ աթոռակալէ Սեբաստացուց» (թերթ 557ա—562ա): Մայրական է. «[Յով]հանիսի է բանս»: Երկրորդ գանձն ունի խորագիր՝ «Նորին Յովհաննիսի աթոռակալի ողբալ ի սուրբ և յամենեւորանիկ հարսն և ի քաջ սպասազէնսն և յանպարտելի ախոյանսն հաւատոյ՝ ի մեծն Աթանաս Աղեքսանդրոս և ի կորովամիտն Կ[իր]զոս երուսաղէմի» (թերթ 562բ): Մայրական է. «Յովհաննիսի» էր[անս]:

¹³ Բանասեր Մ. Պոտուրյանը Նարեկացուն չի ընդունում այդ գանձերի հեղինակ («Բազմավիպ», 1906, էջ 94)՝ հենվելով Ա. Չոպանյանի մի հոդվածի վրա («Անահիտ», 1905, № 10—11, էջ 198), որտեղ Նարեկացու տաղերի մասին խոսելիս հեղինակն ասում է, որ դրանք Նարեկացու չեն ու սխալմամբ «տաղ» բառի փոխարեն գրում է «գանձ»: Հետագայում Ա. Չոպանյանն ինքն անդրադառնալով այդ շփոթությանը, ուղղում է իրեն («Անահիտ», 1907, № 3—4—5, էջ 49):

¹⁴ Ա. Մնացականյան, Ֆրիկի մի նորահայտ բանաստեղծությունը, «Տեղեկագիրք» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1946, № 2—3, էջ 79:

1. Գանձ ի գալուստ սուրբ Հոգույն—Գանձ լուսոյ փառակից Որդույ...
2. Գանձ ի սուրբ եկեղեցի—Գանձ բաղձալի բարութեան մեծին...
3. Գանձ ի սուրբ խաչն աստուածընկալ—Գանձ անքնին, ծածկեալ մեծութիւն...
4. Գրիգոր Նարեկացույ քառոց ասացեալ ի փոխումն ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին—Գանձ անապական ծածկեալ մեծութեամբ, գերահարաշ և անարատ մաքրութեամբ զարդարեալ...
5. Քառոց վարդավառին—Գանձ անպատում և անճառելի...
6. Այլ քառոց ծննդի վեցերորդ աուր—Գանձ անապական ծածկեալ մեծութիւն, ահաւոր, անիմանալի խորհուրդ...
7. Քառոց համարէն սուրբ առաքելոցն—Գանձ փառաց խորհուրդ...
8. Քառոց սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, Գրիգորի ասացեալ—Գերահարաշ ցընծութեամբ բերկրեալ...
9. Քառոց Յովհաննու Մկրտչի Գրիգորի Նարեկացու ասացեալ—Իսկապէս անըսելի զբնացուցիչ...

Այժմ մի քանի խոսք այդ գանձերի մասին: Տպագրության վաղուց հայտնի առաջին երեքը նվիրված են Ս. Հոգուն, Եկեղեցուն և Խաչին¹⁵, սկսվում են «գանձ» բառով և ունեն «Գրիգորի երգ» ծայրակապ: Դրանք միաժամանակ ունեցել են շատ մեկնություններ, որոնց մի մասը գալիս է XII—XIV դարերից: Ուշ շրջանից ուշագրավ են Հ. Նալյանի¹⁶ և Գ. Ավետիքյանի¹⁷ մեկնությունները: Պիտի նշել, սակայն, որ Գրիգոր Նարեկացու այս երեք գանձերը անմասն չեն մնացել ընդհանրապես գանձերի հանդեպ եղած անտարբերությունից. բանասիրությունը հաճախ բավարարվել է նրանց սոսկ թվարկումով:

Հաջորդ երեք գանձերը, որոնք հայտնի են դարձել Ն. Մովսիսյանին, նվիրված են Աստվածածնի Վերափոխման, Վարդավառի ու Մենդյան տոներին: Առաջինը գտնվում է Երուսաղեմի № 265 ձեռագրում և հրատարակված է ամբողջությամբ¹⁸, Նույնը հանդիպում է Մատենադարանի № 4068 (թերթ 310ա) և № 7785 (թերթ 406ա) ձեռագրերում, ինչպես նաև Փարիզի № 79 Գանձարանում (թերթ 190բ): Բոլոր օրինակները, բացի վերջինից, վերնագրում պահպանել են հեղինակի անունը: Բացի այդ, Հայկազյան բառարանում «բարոզ» բառի դիմաց նշված Նարեկացու հինգ գանձերի թվում գտնվում է «Ի փոխումն կուսին» բարոզը, որն անկասկած Աստվածածնի Վերափոխման գանձն է: Այս գանձի հավանական գոյության մասին մի ակնարկ ունի նաև Գ. Ավետիքյանը¹⁹:

¹⁵ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 455—463:

¹⁶ Հ. Նալյան, Մեկնութիւն աղօթից և երբեք ինաց սրբոյն Գրիգորի Նարեկացույ, Կ. Պոլիս, 1745, էջ 1013—1051:

¹⁷ Գրիգոր Նարեկացի, Երկրորդ մատենան ճառից, Վենետիկ, 1827, էջ 233—238, 241—247, 250—253:

¹⁸ «Միոն», Երուսաղեմ, 1948, էջ 213: Տե՛ս նաև Ն. Պողարյան, նշվ. աշխ. հ. Բ, երրուստից, 1967, էջ 59:

¹⁹ Գրիգոր Նարեկացի, Երկրորդ մատենան ճառից, էջ 107—108: «Ի գանձ սրբոյ Աստուածածնին. յազգոս այսր գանձի թէև չունիմք հաւաստել թէ զոյգ ընդ ներքոցնին իցէ յօրինեալ. Բայց զի յաւելու աստ զկնի՝ գերզազուրիւն սակաւամասնեալ այսր զովեստի, առաւել դմեծ ներքողեանն յայտ անել, քան թէ զսակաւ բանսն՝ որ աստ և ազաչելն ի կարգին զի անկորուստ պահեցին իրրե արձան զրնալին իւր և իմաստքն, ընդարձակ ճառի է յայտարարութիւն: Մանաւանդ թէ ոչ իրրե բարոզական Գանձ թոյի արարեալ զայս, քանզի ո՛չ զգանձ բառի սկսանի, և ոչ զաւարտուն անել հայցուածովք վասն զանազան կարգաց, զոր օրինակ անել յայլ երիս Գանձսն»:

Վարդավառի ու Ծննդյան տոներին նվիրված նարեկացու երկու գանձերը, որոնք ն. Մովսիսյանն ամբողջությամբ հրատարակել է, գտնվում են Երուսաղեմի № 231 Գանձարան-Տաղարանում²⁰: Արանք նույնպես պատահում են Մատենադարանի ձեռագրերում: Առաջինը գտնվում է №№ 4068 (թերթ 129բ) և 7785 (թերթ 370ա), իսկ մյուսը՝ №№ 4068 (թերթ 9ա), 7785 (թերթ 30ա) և 2061 (թերթ 22ա) Գանձարաններում ու Փարիզի № 79 (թերթ 16ա) ձեռագրում: Վարդավառի գանձը Մատենադարանի օրինակների խորագրում ունի «Ի Գրիգորի նարեկացու» բառերը, մինչդեռ Ծննդյան գանձի բոլոր օրինակներում հեղինակի անունը պահպանված է միայն ծայրակապի մեջ՝ «Գրիգորի երգ» ձևով: Ն. Մովսիսյանն այս երկու նմուշները վերագրում է նարեկացուն, ելնելով նաև հեղինակի մյուս գանձերի հետ նրանց ունեցած կառուցվածքային, ոճական ընդհանրություններից, «գանձ» բառով սկսվելու սովորությունից և այլ առանձնահատկություններից:

Նարեկացու գանձերից վերջին երեքը, որոնք դեռ անտիպ են, նվիրված են առաքյալներին, Գր. Լուսավորչին և Հովհ. Մկրտչին: Առաջինը գտնվում է Մատենադարանի № 4068 (թերթ 195բ) և Փարիզի № 79 (թ. 292ա) ձեռագրերում. ընդ որում, Փարիզի ձեռագրի վերնագրում պահպանված է Գրիգորի անունը՝ «Այլ քարոզ համարէն առաքելոց Գրիգորի վարդապետի»: Առաքյալներին նվիրված այս գանձ-քարոզը, որն սկսվում է «գանձ» բառով և ունի «Գրիգորի երգ» ծայրակապ ու նման է նախորդներին իր մյուս առանձնահատկություններով, անշուշտ, նարեկացու անունով հիշված այն նույն «Քարոզ առաքելոց»-ը պիտի լինի, որի մասին ակնարկում է Հայկազյան բառարանը:

Նարեկացու անտիպ գանձերից երկուսը տարբերվում են բոլոր նախորդներից նրանով, որ չեն սկսվում «գանձ» բառով, իսկ «Գրիգորի երգ» սովորական ծայրակապի փոխարեն ունեն բառերի այլ համադրություն՝ «Գրիգորի գանձ» և «ի ձայնն երգ»: Այսուհանդերձ, մերթ Գրիգոր վարդապետի, մերթ Գրիգոր նարեկացու անունով հանդես եկող այդ գանձերը, որոնք լեզվա-ոճական ու այլ հատկանիշներով նմանվում են նախորդներին, հակված են ընդունելու իբրև նարեկացու գրչին պատկանող ստեղծագործություններ: Դրա օգտին է վկայում հետևյալ հանդամանքը. Գանձարանների հնագույն օրինակները, որոնցում հանդիպում են նարեկացու գանձերը, բնորոշ են նրանով, որ գանձերն առհասարակ այնտեղ կամ անհեղինակ են, առանց իմաստավոր ծայրակապի²¹, կամ ունեն ծայրակապ և վերջինս հուշում է հեղինակի անունը. ընդ որում, հեղինակային այդ գանձերի թվում, նարեկացուց բացի այլ Գրիգոր մեզ հայտնի չէ: Ուշագրավ է նաև մի այլ փաստ. նարեկացու գանձերը, որոնք առավել հին բոլոր Գանձարաններում հանդիպում են և կազմում շոշափելի քանակ, ի տարբերություն հեղինակի տաղերի ու մեղեդիների, հետագայում այլևս չեն պատահում: Նրանք դուրս են մնացել Գանձարան-ժողովածուներից շատ ավելի վաղ, քան հին շրջանի մյուս հեղինակների գանձերը: Այդպես էլ, նշված երկու անտիպ նմուշները պատահում են միայն այն ձեռագրերում, որտեղ նարեկացու մյուս գանձերն են:

20 Ն. Պողոսյան, Նշվ. աշխ., հ. Բ, Երուսաղեմ, 1953, էջ 242 և 246, նաև՝ հ. Ա, Երուսաղեմ, 1966, էջ 628—637:

21 Ձեռագրերում հանդիպում է անհեղինակ մի գանձ՝ նվիրված Պետրոս և Պողոս առաքյալներին «Գնդին սրբո» ծայրակապով: Առաջիմ նշված գանձը նարեկացուն վերագրելու բավարար հիմքեր չունենք, թեև որոշ աղյուսներ հիմք են տալիս նման ենթադրության:

Այսպիսով, Գր. Լուսավորչին ու Հովհ. Մկրտչին նվիրված գանձերի նարեկացուն պատկանելը մեզ տարակուսելի չի թվում և հեղինակի մեզ հայտնի գանձերի ցանկն ամբողջացնելու համար ներկայացնում ենք նաև այդ երկուսը: Նրանցից առաջինը՝ նվիրված Գր. Լուսավորչին (ծայրակապն է՝ «Գրիգորի գանձ»), գտնվում է Մատենադարանի № № 2061 (թերթ 120ա), 4068 (թերթ 70ա) և 7785 (թերթ 339բ) ձեռագրերում: Առաջինի վերնագրում գրված է՝ «Գրիգորի ասացեալ». նման նշում կա նաև Փարիզի № 79 (թերթ 137ա) ձեռագրում՝ «Գրիգորի վարդապետի ասացեալ», իսկ Երուսաղեմի № 231 ձեռագրում, որտեղ դարձյալ հանդիպում ենք այս գանձին (թերթ 174ա), վերնագիրն է՝ «Քարոզ Լուսավորչին, ասացեալ նարեկացուց»: Ն. Մովսիսյանի ուշագրությունից այս գանձն, ըստ երևույթին, վերջինի է ծայրակապի և սկզբնատողի բիշ փոփոխված ձևի պատճառով: Ծայրակապի «երգ» բառը փոխարինելով «գանձով», նարեկացին դրանով իսկ, հավանաբար, փորձել է իր նորաստեղծ բանաստեղծություններին տալ համապատասխան անուն: Խուսափելով «գանձ» բառով սկսելու կաշկանդող անհրաժեշտությունից, հեղինակը ծայրակապով, այնուամենայնիվ, հուշում է, որ այդ ստեղծագործությունները կոչվում են գանձ: Այսպիսով, այդ անվանումը ոչ թե նարեկացու «գանձ» բառով սկսվող քարոզների հիման վրա հետագայում կատարված ընդհանրացում է, այլ, կարող ենք ասել, սկիզբ է առել հեղինակից:

Մեր կարծիքով, ճիշտ չէ նաև բանասեր Մ. Պոտուրյանը, երբ, շքնդուներով նարեկացուն իբրև գանձագիր, «գանձ» բառն էլ համարում է օտարամուտ և ենթադրաբար կապում XII դ. հետ²²: Մ. Պոտուրյանին հայտնի է եղել Լուսավորչին նվիրված հիշյալ գանձը, բայց որովհետև ծայրակապում հիշված Գրիգորին նա համարում է XII դ. ապրած հեղինակ, ըստ այդմ էլ «գանձ» բառի բացատրությունը փորձում է հարմարեցնել իր տեսությունը:

Հաջորդ անտիպ գանձը նվիրված է Հովհ. Մկրտչին և գտնվում է Մատենադարանի №№ 2061 (թերթ 29ա), 7785 (թերթ 240բ), ինչպես նաև 4068 (թերթ 35բ) ձեռագրերում: Բացի վերջինից, մյուսների վերնագրերում պահպանվել է հեղինակի անունը: Ծայրակապն է «ի ձայնն երգ», որտեղ ի դեմս «ձայն»-ի հեղինակը նկատի է ունեցել Հովհ. Մկրտչին: «Ձայն» բառի իբրև Հովհաննես Մկրտչի հոմանիշ օգտագործումը հանդիպում է Ավետարանի շատ մեկնություններում, որոնք հիմք են ընդունում Եսայի մարգարեի «ձայն բարբառոյ յանապատի» խոսքերը: Բացի այդ, նարեկացին նշված գանձի երկրորդ տունն սկսում է հետևյալ նույնիմաստ տողերով.

Ձայնեցեք նախկին բնորեյուցըն նախքան գաշխարհս
Եւ որոշեցեք յաւետումն ուրախութեան արամեցելո զստեք Սիովնի:

Գանձի բովանդակությանը համապատասխանող ծայրակապի գործածությունն առաջին անգամ հանդիպում ենք նարեկացու մոտ: Նրան պատկանող նման այլ նմուշներ մեզ հայտնի չեն. հավանական է, սակայն, որ այդպիսիները եղել են, և հետագայի մի քանի գանձագիրների համար (օրինակ, Մխ. Այբովանեցի) նման երևույթը եղել է բնորոշ, թեև մինչև վերջ էլ գերիշխել է հեղինակի անունով կազմված ծայրակապը, որի շնորհիվ պահպանվել են շատ գանձագիրների անուններ:

22 Մ. Պոտուրյան, Հայ հանդեսներ («Բարձրակապ», 1906, էջ 94):

Առաջժամ այսքանով ավարտվում է նարեկացու մեզ հայտնի գանձերի ցանկը, թեև բացառված չէ նոր նմուշներով այն լրացնելու հնարավորությունը:

Ինչպես գիտենք, գանձերն առհասարակ եկեղեցական արարողությունների ժամանակ երգվել են և, հավանական է, որ հաճախ դրանց եղանակավորողները հանդիսացել են հենց իրենք՝ հեղինակները: Սրանք եղել են հոգևորականներ, որոնք ունեցել են նաև երաժշտական կրթություն, ուստի, բացառված չէ, որ նարեկացին կարողանար ձայնագրել իր ստեղծագործությունները: Այս առումով որոշ տվյալներ կարող են վկայել հեղինակի՝ որպես նաև երգահան լինելու մասին: Օրինակ, Հովհ. Մկրտչին նվիրված իր գանձի վերջում նարեկացին գրում է.

Պաղատիմք առ մայրդ Աստուծոյ,
Երգարանս և երգիչքս և բնա խրմբեալս...

«Երգարան», ըստ Հայկազյան բառարանի, նշանակում է «երգող բանից կամ յօրինող երգոց, երաժիշտ»: Ուստի, այստեղ «երգարանս» ասելով հեղինակը, ըստ երևույթին, նկատի ունի իրեն՝ որպես երգահանի:

* * *

Գրիգոր նարեկացու գանձերը, ինչպես նշվեց, պատահում են հին շրջանի դրեթե բոլոր Գանձարաններում և, հետաքրքրական է, որ նրանք հանդես են գալիս ոչ եզակի նմուշներով: Օրինակ, Մատենադարանի № 4068 ձեռագրում կան հեղինակի 9 գանձերը, № 7785-ում՝ 8-ը, № 2061-ում՝ 6-ը, Փարիզի № 79-ում՝ 7-ը և Երուսաղեմի № 231-ում՝ 6-ը: Գիտենք նաև, որ նարեկացին ունեցել է հոգևոր տաղեր ու մեղեդիներ: Նրանց քանակը հասնում է ավելի քան երկու տասնյակի, որոնք առկա են ինչպես հին, այնպես էլ հետագայի շատ Գանձարան-Տաղարաններում: Նշված հանգամանքը մտածել է տալիս, որ նարեկացու գանձերը, ինչպես նաև տաղերն ու մեղեդիները, որոնք համապատասխանում էին եկեղեցական տոներին ու երգվում էին արարողությունների ժամանակ, սերտորեն առնչված են եղել և, հավանաբար, դեռ հեղինակի օրով և նրա կողմից, ամփոփված մի տեղ:

Այս տեսակետից ուշադրավ է Մատենադարանի № 7785 ձեռագիրը, որտեղ գտնվում է նշված ստեղծագործությունների մեծագույն մասը՝ 8 գանձ և 18 տաղ ու մեղեդի: Գրանք հիմնականում վերաբերում են տերունական գլխավոր տոներին: Այսպես, օրինակ, ձեռագրում տեղ են գտել Մենդյան, Հոգեգալստյան, Եկեղեցու, Վարդավառի, Աստվածածնի Վերափոխման ու Խաչի տոներին նվիրված հեղինակի գանձերը և նույն տոներին (նաև ուրիշ տոներին) վերաբերող նրա տաղերն ու մեղեդիները, որոնց շարքն առավել ամրողջական է: Բացի այդ, ձեռագրում ղետեղված են նարեկացու նշված երկերից մի քանիսը, որոնց համապատասխան զուգահեռներին առաջժամ շենք հանդիպել: Այսինքն՝ կամ գանձն է առկա՝ առանց տաղի ու մեղեդու, և կամ տաղն ու մեղեդին՝ առանց գանձի:

Հայտնի է, որ Գանձարաններում, տերունական տոներին նվիրված միավորներից բացի, ղգալի տեղ են զբաղեցնում զանազան սրբերին վերաբերող գանձերը, տաղերը, *եղեդիները և հորդորակները: Հետաքրքրական է, որ նարեկացու նշված երկերում տերունականների կողքին պահպանվել են (թեև փոքր քանակով) նաև առանձին սրբերի համար գրված նմուշներ, ինչպես, օրինակ՝ Գր. Լուսավորչին ու Հովհ. Մկրտչին նվիրված գանձերը և Քառասուն վկաներին ձոնված տաղը:

Այսպիսով, նշված փաստերը կրկին վկայում են, որ նարեկացու մոտ արդեն կային Գանձարան-ժողովածուի կազմավորման անհրաժեշտ նախադրյալներ և հնարավոր է, որ հեղինակի այդ երգերն, իրենց ժամանակին ներկայացված լինեին առանձին փոքրիկ ժողովածուի տեսքով: Վերջինիս մեջ նյութերի դասավորության կապակցությամբ մեզ ծանոթ հնագույն ձեռագրերը հուշում են երկու հնարավոր ձև: Առաջին, երբ Գանձարանն ու Տաղարանը առանձին-առանձին են հանդես գալիս. երկրորդ, երբ գանձերը, տաղերն ու մեղեդիները, նաև հորդորակները անմիջապես զուգորդված են միմյանց հետ:

Նարեկացու նշված ստեղծագործությունների սերտ կապն ու փոխհարաբերությունը, որ ցայտուն կերպով արտահայտված են № 7785 ձեռագրում, հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ նարեկացու մոտ գրանք անմիջապես զուգորդված են եղել: Նշված Գանձարանում հեղինակի գանձերից երեքին կցված են նրա համանուն տաղերը: Այսպես, նարեկացու Մենդյան գանձին անմիջապես հաջորդում է Մենդյան տոներն նվիրված նրա «էին աջոյ աջոյ...» տաղը, Ս. Հոգուն նվիրված գանձին՝ Ս. Հոգուն նվիրված «Յանկարծահնչեաց...» տաղը, իսկ եկեղեցու համար գրած գանձին հաջորդում են եկեղեցուն նվիրված երկու տաղերը՝ «Երկինքն ի յերկիրս...» և «Հաւուն, [հաւուն] արթընայեալ...»:

Մեր կարծիքով, այս միասնական բեկորները մնացուկներ են հեղինակի ունեցած անձնական ժողովածուից:

Նարեկացու այդ անձնական ժողովածուի գոյությունը մասին են վկայում նաև Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Հայսմավուրքում նարեկացու գրական ժառանգությանը վերաբերող այն տողերը, ուր ասվում է, թե նա գրել է «գանձեր բարոյիցն տէրունական տօնից և սրբոց մարտիրոսաց, մեղեդիովք և տաղերովք, անոյշ եղանակաւ և ձայնի»²³: Այս հատվածն ինքնին ապացուցում է, որ նշված ստեղծագործություններն սկզբնապես դիտվել են իրրև մի ամբողջություն՝ ստեղծված հեղինակի կողմից, եկեղեցական հիմնական տոների համար, համապատասխան երաժշտությամբ:

Ուշադրության է արժանի նաև մի այլ փաստ. Գանձարան-ժողովածուներից երևում է, որ ընդհանրապես մի գանձի համար գրվել են մեկից ավելի տաղեր, մեղեդիներ, հորդորակներ: Նույն բանը նկատվում է նարեկացու մոտ: Օրինակ, № 7785 ձեռագրում Ղազարոսի Հարություն, Զատիկի, Համբարձման ու Եկեղեցու տոներին նվիրված գանձերից յուրաքանչյուրին կցված են նարեկացու մի քանի տաղեր: Բնական կլիներ մտածել, որ վերջիններս էլ նարեկացու երբեմնի գանձարանային ժողովածուի բեկորներից են:

Այսպիսով, բերված օրինակները օգնում են ընդունելու նարեկացու կողմից ստեղծված Գանձարան-ժողովածուի գոյության հավանականությունը: Ժամանակի ընթացքում է միայն, որ Գանձարանների նյութերի հարստացման, ճոխացման ու փոփոխման հետևանքով խախտվում է նաև նարեկացու գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների միասնականությունը, նրանք աստիճանաբար հեռանում են միմյանցից՝ զուգորդվելով նարեկացուն շպատկանող նոր նմուշների հետ: Այդ է պատճառը, որ № 7785 ձեռագրում իրենց սկզբնական ամբողջական տեսքով պահպանված նարեկացու հիշյալ ստեղծագործությունների կողքին պատահում են նաև հեղինակի գանձերի, տաղերի կամ մեղեդիների մի քանի նմուշներ, որոնց համապատասխան զուգահեռները նարեկացուն չեն:

²³ Գիրք որ կոչի Այսմատուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 394:

Քանի որ նարեկացու գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների հարաբերության առումով բացառիկ նշանակություն ունի հատկապես № 7785 ձեռագիրը, ուստի նրանում գտնվող հեղինակի նշված ստեղծագործությունները ստորև ներկայացնում ենք առանձին ցանկով, որտեղ նարեկացու ստեղծագործությունները հանդես են գալիս հետևյալ միավորներով.

ա) երբ և՛ գանձերը, և՛ տաղերն ու մեղեդիները պատկանում են նարեկացուն (2, 9, 10-րդ միավորներ):

բ) երբ գանձերը նարեկացուն են, իսկ տաղերը՝ ոչ (6, 11, 12, 14, 15-րդ միավորներ):

գ) երբ տաղերն ու մեղեդիները նարեկացուն են, իսկ գանձերը՝ ոչ (1, 3, 4, 5, 7, 8, 13, 16-րդ միավորներ):

Նարեկացու ստեղծագործությունների խորագրերն այս ցանկում բերված են գլխատառերով, մյուսներից գյուրությունները տարբերելու նպատակով: Անխորհրդի նմուշները (որոնք չեն բնագծված) բոլորը պատկանում են նարեկացուն:

1. Քարոզ մեծի կենսաբեր յայանութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի—Արհնեմք զբեզ միածին... (12ա):

ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ՝ ՋՐԱԻՐՀՆԱՅՆ ԱՌԱՒԱԻՏԻՆ ՏԱՂ—Անտիս մեծ խորրդոյ... (16 ա):

2. ՔԱՐՈՋ ՉՈՐՐՈՐԳ ԱՒՈՒՐ ԾՆՆԳԵԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ—Գանձ անապական ծածկեալ մեծութիւն... (30ա):

ՏԱՂ ՆՄԻՆ ԱՒՈՒՐ ԵՐԵԿՈՅԻ ԺԱՄՈՒՆ—էին աջոյ աջոյ... (35ա):

3. Քարոզ տեառնընդառաջին, ասացեալ Սարգիս վարդապետի—Սրբբութիւն սրբբութեանց... (102բ):

ՏԱՂ ՔԱՌԱՍՆԱՒԻՐԵԱՅ ԳԱԼՍԵԱՆՆ ՏԵԱՌՆ Ի ՆԱՐԵԿԷ ԱՍԱՅԵԱԼ—Մինն էին էլին... (105բ):

4. Քարոզ սրբոց Քառասնիցն, որք ի Սեբաստիա կատարեցան—Գովեալ միշտ... (148բ):

ՏԱՂ ՍՐԲՈՅ ՔԱՌԱՍՆԻՅՆ ԵՒ ԱՅԼ ՎԿԱՅԻՅՆ Ի ԳՐԻԳՈՐԷ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ—Գունդք սուրբ վրկայիցն... (152ա):

5. Քարոզ Ղազարու յարութեան—ղեկավար հրամանաւ... (175բ):

ԱՅԼ ՏԱՂ ՂԱԶԱՐՈՒ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ—Սկզբնազարգ գոյլւանայր... (181բ):

Չայն կենդանատուն ձայնէր... (182ա):

ԱՅԼ ՏԱՂ ԳԱԼՍԵԱՆ Ի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՂԱԶԱՐՈՒ—էն նորոյ... (184բ):

6. ՔԱՐՈՋ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ Ի ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻՉՆ—Իսկապէս անբսկիղբն... (240բ):

Տաղ գլխատմանն Յովհաննու Մկրտչին—Ի յանապատէ լերանց... (246բ):

7. Քարոզ յարութեան և մեծի գառիին—Յամենախնամ սիրոյ... (285ա):

Սեաւ եմ գեղեցիկ... (292ա):

ԱՅԼ ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ—Անուն անեղին... (292բ):

ԱՅԼ ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ—Սէր յառաւատէ... (294ա):

8. Քարոզ համբարձմանն Քրիստոսի, ասացեալ Սարգիս վարդապետի—Սրբբութիւն սրբբութեանց... (300բ):

ՏԱՂ ՀԱՄԲԱՐՉՄԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ—էն է միշտ... (305բ):

ԱՅԼ ՏԱՂ ՀԱՄԲԱՐՉՄԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ—էն է ինքն էին... (307բ):

9. ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ ՔԱՐՈՋ Ի ԳԱԼՈՒՍ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻՈՅՆ—Գանձ լուսոյ... (312բ):

ՏԱՂ ԳԱԼՍԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻՈՅՆ Ի ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ—Յանկարծահրնչեաց հայրաշարժ բրդխումն... (316ա):

10. ՔԱՐՈՋ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ—Գանձ բազմալի... (332ա):

ԿԱՐԳ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ—Երկինքն ի յերկիրս... (336ա):

Հաւուն [հաւուն] արթնացեալ... (336բ):

11. ՔԱՐՈՋ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԻՆ—Գերահրաշ ցընծութեամբ... (339բ):

Տաղ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայոց—Որդիք գերութեան... (344ա):

12. ՔԱՐՈՋ ՎԱՐԳԱՎԱՌԻ ԵՐՐՈՐԳ ԱՒՈՒՐՆ Ի ԳՐԻԳՈՐԷ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ—Գանձ անպատում... (370ա):

Այլ տաղ Վարդավառին Երբորդ ատուրն—Այսար նորահրաշ... (373բ):

13. Քարոզ Եկեղեցոյ—Ուրախ լեր հարսնացեալ... (390ա):

ԳՈՎԵՍ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ՇՈՂԱԿԱԹԻՆ—Երգ զարմանանիշ... (393ա):

ԱՅԼ ՄԵՂԵԳԻ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ Է—Յառաջ քան շարժիցն... (396բ):

14. ԱՅԼ ՔԱՐՈՋ ՓՈՒՄՍԱՆ ԱՍՏՈՒԾԱՄԻՆԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՐԱՐԵԱԼ—Գանձ անապական... (406ա):

Այլ տաղ Աստուածածինին Երկրորդ ատուրն—Նոր բերովբէ... (410ա):

15. ՔԱՐՈՋ ՍՐԲՈՅ ԽԱՉԻՆ ԿԵՆԱՐԱՐԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ, ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ, ԱՌԱՋԻ ԱՒՈՒՐՆ—Գանձ անբրնին... (430ա):

Տաղ սուրբ Խաչին Ներսիսի կաթողիկոսի ասացեալ—Միակն ի միոյն... (432բ):

16. Քարոզ Վարդայ Խաչին, Գէորգայ վարդապետի—Գաւազան ուժոյ... (458ա):

ԱՅԼ ՄԵՂԵԳԻ Ի ՆՈՅՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ ԽԱՉԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ—Ես ձայն զառիւծուն... (463ա):

Նարեկացու գանձ—քարոզների, տաղերի ու մեղեդիների միասնությունը հաստատող Հայսմավորքի վերևում բերված տողերը կարևոր են նաև այլ տեսակետից: Օրինակ, «տէրունական տօնից և սրբոց մարտիրոսաց» հատվածը հավաստում է նարեկացու նշված ստեղծագործություններից վերևում նկատված այն փաստը, որ զրանք վերաբերում են եկեղեցական բոլոր տոներին՝ բնորոշ բնագծանրապես Գանձարանների տոնական դասավորությամբ: Այսպիսով, վեր-

24 Գր. Նարեկացու այս տաղը ձեռագրերում երբեմն ներկայացվում է ներսես Ենորհայու անունով:

ջինիս սկզբնավորումը նույնպես կապվում է նարեկացու անվան հետ ու թեև գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների որոշ նմուշներ նարեկացու մոտ այժմ պահասում են, սակայն, պիտի ենթադրել, որ նախկինում նրանց տոնական շարքը յուրովի լրիվ է եղել:

Ուշագրավ է նաև Հայամավորքի նշված պարբերության վերջին հատվածը, որը վերաբերում է նարեկացու գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների եղանակավորմանը: «Անոչ եղանակաւ և ձայնի» բառերը վկայում են, որ այդ նորաստեղծ երկերի երաժշտության հորինումն էլ նարեկացունն է: Այդ մասին, ինչպես արդեն նշվել է, հեղինակն ինքն ակնարկել է իր գանձերից մեկում:

Ավարակելով մեր ամփոփ խոսքը, կարող ենք ասել, որ Գրիգոր նարեկացու դերը մեծ է ոչ միայն իբրև գանձերի առաջին հեղինակի, այլև իբրև գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների միասնական ամբողջության ստեղծողի:

A. M. КЕШКЕРЯН

ГАНДЗЫ ГРИГОРА НАРЕКАЦИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ ГАНДЗАРАНА

Начиная с XIII века, в армянской средневековой литературе широко распространяются *Гандзараны* (сборники духовных песнопений), содержащие *гандзы* и *таги* (виды духовных песнопений). В статье рассматриваются в основном Гандзараны раннего периода, до XIV века.

Первым автором гандзов, собранных в Гандзаранах, считается известный поэт X века Григор Нарекаци. До сих пор армянской филологии были известны шесть его гандзов. В рукописях Матенадарана обнаружены ещё три. Исследуя вопрос о связи гандзов и тагов Нарекаци, как первого автора гандзов, в статье, исходя из ряда данных и доказательств, выражается мысль о том, что у Нарекаци гандзы и таги выступали совместно. Он же сочинял музыку к ним. Всё это служило основой для составления Гандзаранов.

A. M. KEUCHKERIAN

LES GANDZ DE GREGOIRE DE NAREK ET L'ORIGINE DES GANDZARANS

A partir du XIII siècle les *Gandzarans* (recueils de chants religieux) comprenant des *gandz* et des *taghs* (divers chants religieux) furent largement répandus dans la littérature arménienne médiévale.

L'article concerne surtout les Gandzarans du haut Moyen Age (avant le XIV siècle).

Grégoire de Narek, célèbre poète du X siècle, passe pour être le premier auteur des *gandz*. Jusqu'à présent six de ses *gandz* étaient connus de la philologie arménienne. Trois autres ont été découverts dans les manuscrits du Maténadaran. Etudiant la question du rapport entre les *gandz* et les *taghs* de Grégoire de Narek, en tant que premier auteur des *gandz*, l'auteur de l'article, se basant sur différentes données et preuves, émet l'opinion que chez Grégoire de Narek les *gandz* et les *taghs* se présentaient ensemble, étaient mis en musique par l'auteur-même et servaient de base pour la rédaction du Gandzaran.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՇ ՄԻՆԵՍԻՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՏՅՈՒ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ — «ՄԱՏՆԵՎԱՐԱՆ»
ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն № 10 1971

ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Քննվող հարցի շուրջ մեր մատենագրության մեջ եղած տեղեկությունները խիստ սակավ են ու կցկտուր, ուստի միջնադարյան Հայաստանի դատարանի ներքին կառուցվածքը լիակատար մանրամասնությամբ ուրվագծել հնարավոր չէ:

Հետաքրքրող տվյալների մեծագույն մասը տալիս է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»: Այդ պատճառով դատարանի ստորև ներկայացվող կառուցվածքը վերաբերում է առավելագույն դարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի դատարանին: Կիլիկյան թագավորության դատարանի կառուցվածքը առանձին հարց է, որին այստեղ անդրադառնալը մեր նպատակից դուրս է:

Ինչո՞րտ առարկա տեղեկությունները, որ կան Դատաստանագրքում, վերաբերում են զլխավորապես հոգևոր դատարանին, ավելի ճիշտ՝ դրա հիմնական օղակը հանդիսացող եպիսկոպոսական դատարանին: Աշխարհական դատարանի վերաբերյալ տվյալները շատ ավելի աղքատ են ու կցկտուր: Այդ հանգամանքը թելադրում է, որ հայկական դատարանի կառուցվածքը պատկերելու ներկա փորձը կատարվի հոգևոր դատարանին վերաբերող փաստերի հիման վրա և հենց այդ դատարանի օրինակով: Դրանով միաժամանակ պարզված կլինի նաև աշխարհական դատարանի կառուցվածքը իր հիմնական գծերով: Այս ենթադրությունը հիմնված է գիտության մեջ վաղուց նկատված այն իրողություն վրա, որ, ինչպես ամենուր, այնպես էլ Հայաստանում, եկեղեցական դատարանը կառուցված էր ըստ օրինակի աշխարհական դատարանի:

Դատարանի կառուցվածքին վերաբերող հարցերին անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ քննվող ժամանակաշրջանի դատարանային համակարգը Հայաստանում ներկայանում է հետևյալ կերպ.

Պետական դատարաններ. թագավորական (իշխանապետական), իշխանական և ստորին դատարաններ:

Ֆեոդալական դատարաններ. դասային, տերունական:

Հոգևոր-եկեղեցական դատարաններ. կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական, բաճանաչական:

Ջարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի հայկական դատարանի ստորև ներկայացվող կառուցվածքը հիմնականում վերաբերում է առաջին և երրորդ խմբի դատարաններին:

Դատարանի կառուցվածքի մասին Դատաստանագրքում եղած փաստերը վերաբերում են հիմնականում երեք կետի. ա) դատարանի կազմը, անդամներ իրավունքներն ու պարտականությունները, մյուս պաշտոնյաները, բ) դա-

տավորի անձն ու բարոյական հատկությունները, գ) դատավորի վարձատրու-
թյունը:

Դատարանի կազմը: Դատական ատյանը միանձնյա չէ: Դատավորը պետք է «երկու կամ երեք առ ինքն կալցի արս իմաստունս եւ նաքօք դատեսցի բղղա-
տաստանն»¹, կամ՝ «Եւ դատաւորին պարտ է ոչ առնուլ զդատաստանն ինքն
միայն, այլ կամ բազմօք, եւ եթէ այս ոչ հանդիպի, երկուս կամ երիս արս փոր-
ձած գիտնականս ունել ի դատաստանին եւ ապա հատանել զատաստան»²:
Իհարկե, դատարանը կարող էր և իրականում, հավանաբար, հանդես է եկել նաև
ի դեմս մեկ անձի՝ իշխանի, եպիսկոպոսի և այլն, բայց սովորականն այն է, որ
դատարանը բազմանձնյա է:

Մխիթար Գոշը ևս դեմ է միանձնյա ատյանին: Նրա այս դիրքորոշումը,
անշուշտ, առաջադիմական է և պայմանավորված ժողովրդամոտ հայացքնե-
րով: Մխիթար Գոշի պատկերացրած բազմանձնյա ատյանի տակ, այնու-
ամենայնիվ, չի կարելի տեսնել մի այնպիսի լայն ներկայացուցչական հաս-
տատություն, որն անտարբեր լիներ հասարակության դասակարգային շերտա-
վորման և զրանից բխող նկատառումների հանդեպ: Ընդհակառակը, ատենա-
կալները այնպես են ընտրված Մխիթարի կողմից, որ դատարանն, ընդհանուր
առմամբ, ապահովում է իշխող խավերի սոցիալ-դասակարգային պատվերի
կատարումը:

Միջնադարյան հայկական իրավամտաժողովուրդները ելնում է այն համոզու-
մից, որ «արդար դատաստանն» ապահովելու ավելի բնդունակ է բազմանձնյա
ատյանը, քան միանձնյան: Արդար դատաստանը, սակայն, արդարության դա-
տաստան չէ, այլ դատաստանի արդարություն, որը վճռի մեջ ձևավորվելուց
առաջ արդեն կաղապարված է արդարության մասին սոցիալ-դասակարգային
պատկերացումների այն միջավայրում, որի ներկայացուցիչները իրականաց-
նում են արդարադատությունը: Այս հանգամանքը գիտակցվում է, թե ոչ, ան-
կախ զրանից, հաստատապես գիտակցվում է, որ ինքնահաճ կամայականու-
թյան համար ավելի նպաստավոր է միանձնյա ատյանը: Արդարությունն ապա-
հովելու մտահոգությունը վերջին հաշվով հանգում է դատական սխալներից
երաշխավորված վճիռ ապահովելու հարցին: Անշուշտ, երբ գործող կողմերը
հասարակության տարբեր բնեղենների ներկայացուցիչներ են և շոշափվում են
«վերինների» ընդհանուր շահերը կամ նրանց հավաքականության կեցության
հիմնական պայմանները, օրինականությունը կարող էր հանդես գալ և մերկ
կամայականության, զինական-ոստիկանական ուղղակի հարկադրանքի ձևով:
Բայց, գործերի այդ նեղ շրջանակից դուրս, մնացած դեպքերում՝ դատական սր-
խալներից երաշխավորված վճիռը օրինականության հիմքերից մեկն է և իրավա-
բաղաբական մեծ նշանակություն ունի: Միջնադարյան մտածողության համա-
ձայն մարդու բնությանը հատուկ է սխալվելը՝ կամա թե ակամա: Դրա հավանա-
կանությունն ավելի է մեծանում, մանավանդ, դատական գործերի քննության
ժամանակ, որովհետև, նախ, կողմերից մեկը, որպես կանոն, շահագրգռված է,
որ ճշմարտությունը հանդես չգա իր իսկական տեսքով և աշխատում է թյու-
րիմացության մեջ գցել դատավորին, երկրորդ՝ ինչ-ինչ պատճառներով ինքը՝

¹ «Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, իրաւարանական հետազոտութիւնք հանդերձ
ժանսթիթեամբք, Վահան Ժ. վարդապետի Բաստամեանց», Վարդաշապատ, 1880, էջ 31: Այսու-
հետև՝ Դատաստանագիրք հայոց:
² Անդ, էջ 30:

դատավորը կարող է սխալվել կամ անաշտ չլինել: Սխալվելու հավանականու-
թյունը ավելի մեծ է, երբ որոշողը մեկ անձ է: Ատյանի բազմանձնությունը
հիմնված է այս իրավամտաժողովյան վրա:

Դատական ատյանը կազմված է նախագահից և ատենակալներից: Նախա-
դահը իշխանության այն աստիճանի ներկայացուցիչն է, որի անունով, սովորա-
բար, կոչվում է դատական տվյալ օղակը (Թագավոր, կաթողիկոս, իշխան,
եպիսկոպոս և այլն): Այդպես պարզ չէ, սակայն, ատենակալների հարցը: Հա-
մաձայն Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի

Ա խմբագրության	Բ խմբագրության	Գ խմբագրության
Պարտ եւ պատշաճ խակ է... դատաւորաց երկուս կամ երիս արս փորձս որոց եւ իցէ կարգացց՝:	Եւ դատաւորին պարտ է... երկուս կամ երիս արս փորձած գիտնա- կանս ունել ի դատաս- տանին՝:	Պարտ և պատշաճ խակ է դատաւորաց... երկու կամ երեք ունել արս փորձեալս, հա- ւատարիմս չամենայն կրօնս աստուածայի- նրս, վկայեալս չամե- նայն բնակչացն՝:

Բ խմբագրության համաձայն, ատենակալները պետք է լինեն փորձառու
գիտնականներ: Ա խմբագրությունից իմանում ենք, որ փորձառու այդ գիտնա-
կանները կարող են լինել «չորոց եւ իցէ կարգաց», այսինքն՝ և՛ աշխարհական,
և հոգևորական: Վերջապես, Գ խմբագրությունը նշում է, որ նրանք պետք է
«վկայված» լինեն ժողովրդի կողմից, այսինքն լավ համարում ունեցող մարդիկ:

ԱԳ խմբագրությունները մի այլ առիթով նշում են. «Եթէ չիցեն բաւական
(Գ՝ եւ եթէ պատահի եպիսկոպոս տխմար այսմ իրի), գործակցաւք վարեսցին՝
աշխարհականաւք, եւ քահանայիւք, եւ վարդապետաւք փորձագունիւք»³: Ըստ
այսմ՝ հոգևորականներից ատենակալներ կարող են լինել միայն վարդապետ-
ներն ու քահանաները: Իր հերթին Բ խմբագրությունն էլ օգնում է պարզելու,
թե ովքեր կարող էին լինել աշխարհական-ատենակալներ. «Եւ վերագոյն ասա-
ցաւ զի վարդապետօք արասցեն դատաստան. եւ թէ այս ոչ իցէ, արասցեն գիտ-
նական քահանայիւք եւ տանուտէրօք»⁴: Ուրեմն աշխարհականներից ատենա-
կալներ կարող էին լինել տանուտերերը:

Այսպիսով, եպիսկոպոսական դատարանի ատենակալներ կարող էին լինել
վարդապետները, քահանաները և տանուտերերը: Առաջինների հարցը պարզ է,
վերջինինը՝ ոչ, որովհետև «տանուտեր» բառը մի քանի նշանակություն ունի:
Մխիթարը չի բացատրում, թե ինչ իմաստով պետք է հասկանալ այդ բառը:
Վ. Բաստամյանցը, ինչպես և պրոֆ. Խ. Սամուելյանը, որ ընդունում է առաջինի
կարծիքը, մեկնում է հետևյալ կերպ. «Այս տանուտեր բառը մեր լեզվի մեջ դա-
նազան նշանակություն ունի. առաջին՝ ...սեփական տուն ունեցող... երկրորդ՝

³ Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարան, ձեռ. № 1237, Թ. 27: Այն հանգամանքների մա-
սին, որոնց շնորհիվ մենք հնարավորություն ունենք օգտվելու այս ձեռագրից, մանրամասն խոսք
կլինի աչ. առիթով: Այստեղ շնորհակալությամբ հայտնենք միայն, որ դրա համար պարտական
ենք Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանը և հատկապես նրա ընդհանուր քարտուղար հան-
գուցյալ Հ. Եղիա Փիշիկյանին և Հ. Ներսես Տեր-Ներսեսյանին:
⁴ Դատաստանագիրք հայոց, էջ 30:
⁵ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 14ա.
⁶ Վենետիկյան ձեռագիր, Թ. 23, Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 12բ:
⁷ Դատաստանագիրք հայոց, էջ 27:

նախարար կամ իշխան... գլուղի մեծավոր կամ կառավարիչ... Արդ՝ այս երկու վերջին իմաստով տանուտեր բառը հարմարություն ունի մեր հարցի համար» և ենթադրում է, որ Մխիթարը նկատի ունի նախարարներին կամ իշխաններին⁸։ Թվում է, որ «տանուտեր» բառը Մխիթարի ժամանակ էլ ուներ «գեղջավազ» իմաստը⁹, ուստի որպես ատենակալ պետք է նկատի ունենալ հենց սրան և գլուղի ազդեցիկ գերդաստանների գլուխ տանուտերերին և ոչ նախարարին կամ իշխանին, որովհետև միշտ չէ, որ իշխանը կարող էր գլուղում լինել և ամեն գլուղում չէ որ կարող էր իշխան լինել, այնինչ գեղջավազ և գերդաստանի գլուխ տանուտեր կար յուրաքանչյուր գլուղում¹⁰։ Բացի դրանից, իշխանն ինքը դատավոր էր, նման եպիսկոպոսին և հավասար եպիսկոպոսին, ընդդատյա գործերի շատ ավելի լայն շրջանակով, քան եպիսկոպոսը։ Իշխանը չէ, որ պետք է եպիսկոպոսական դատարանի ատենակալ լիներ, այն էլ խորհրդակցական ձայնի իրավունքով։ Սա ընդհանուր կարգն է, որով, իհարկե, չի բացառվում, որ երբեմն իշխանը կարող էր մասնակցել եպիսկոպոսական դատարանին, ճիշտ այնպես, ինչպես որ եպիսկոպոսը՝ իշխանականին։

Խ. Սամուելյանը նշել է¹¹, որ եպիսկոպոսական դատարանը շարժական բնույթ ուներ։ Եպիսկոպոսի կենտրոնատեղում միշտ էլ կլինեին վարդապետներ կամ քահանաներ, այնպես որ տանուտեր ատենակալի կարիքը չէր զգացվի։ Կենտրոնից հեռու տեղերում է, որ կարող էին չլինել վարդապետներ կամ դիտնական քահանաներ, որոնց և փոխարինելու էր տանուտերը։ Հիրավի, եկեղեցական կանոնների համաձայն, եպիսկոպոսը պարտավոր էր տարին երկու անգամ շրջել թեմում։ Այս շրջագայությունների ժամանակ նա իրականացնում էր նաև արդարագատությունը։

Ի՞նչ իրավասություն ունեին եպիսկոպոսական դատարանի ատենակալները, վճռահատության մասնակցում էին որոշի՞չ, թե խորհրդակցական ձայնի իրավունքով։ Այս հարցին որոշակիորեն պատասխանելու համար Գատաստանագիրքը բավարարաչափ տվյալներ չի տալիս։ Մանթանանք այս կարգի փաստերին։

Ա խմբագրություն	Թ խմբագրություն	Գ խմբագրություն
Եպիսկոպոսն, զի նա էլ դատաւոր, զերկուսն առ ինքեան կալցի ¹² ։	Եպիսկոպոսն, զի նա է առաջին դատաւոր, երկու կամ երեք առ ինքեան կալցի ¹³ ։	Պատուիրեմք դատաւորաց մերոց և եպիսկոպոսաց մերոց, զի միշտ առ ինքեան պահեսցեն ի հաւատարիմ քահանայից երկու կամ երեք ¹⁴ ։

8 Գատաստանագիրք հայոց, Յառաջարանութիւն, էջ 133. Խ. Սամուելյան, Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը, Վիեննա, 1911, էջ 130—131։ Հալիպոլիսի լեզվի նոր բառգիրքը (Վենետիկ, 1837, էջ 843) քննվող բառի երկու իմաստ գիտի՝ 1. Տեր տանն, գլուխը ընտանեաց և դերդաստանի, 2. ցեղապետ, ազգապետ, նահապետ։

9 Գատաստանագիրքի հոգվածներից մեկում գեղջավազը կոչված է «գլխաւոր գեղջի»։ Քննվող դարաշրջանին ժամանակամերձ հայկական իրականության մեջ «տանուտեր» հաստատության և առհասարակ տանուտերերի իրավունքների մասին մանրամասն տես Լ. Ս. Խաչիկյանի «14—15-րդ դարերի հայկական գյուղական համայնքի մասին» արժեքավոր և իր տեսակի մեջ գրեթե միակ հոգվածը տպագրված՝ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1, էջ 110—133։

10 Տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյան, նշված աշխատությունը։
 11 Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը, էջ 131—132։
 12 Վենետիկյան ձեռագիր, Թ 29։
 13 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 31։
 14 Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 14ր։

Այս և նման մի շարք վկայություններից ակնհայտ է, որ ատենակալներին ընտրում էր ինքը՝ դատարանի նախագահ ու առաջին դատավոր եպիսկոպոսը։ Այս հանգամանքն արդեն, ինքնին, ինչ-որ շարժով սահմանափակում է ատենակալների իրավունքը և հատկանշում նրանց կախվածությունը եպիսկոպոսից։ Բացի դրանից, ատենակալներին իր հայեցողությամբ ընտրելու հնարավորությունը եպիսկոպոսին թույլ է տալիս նախապես արդեն բարենպաստ պայմաններ ստեղծել իրեն ցանկալի վճիռ կայացնելու համար։ Այնուհետև, ատենակալները մասնակցում են, որպեսզի դատավորը «ի նոցա վճռէն ուսցի զգատաստանն»¹⁵, «զի եւ ինքն ի նոցանէ ուսցի զգատաստան»¹⁶, «նորաւր կրթիլ և հմտանալ ի գիրս աստուածայինս և ի գիրս դատաստանի»¹⁷։ Ատենակալների իրավունք-կոչում-պարտականություններից գոնե մեկը, Գատաստանագրքի երեք խմբագրությունների միաձայն այս վկայություններից, պարզվում է. եպիսկոպոսը պետք է գիտուն ատենակալների կողմից կրթվի և հմտանա «ի գիրս աստուածայինս և ի գիրս դատաստանի», պետք է «ի նոցա վճռէն ուսցի զգատաստանս»։ Վ. Բաստամյանցը այս առնչությամբ բացատրում է. «Բայց այս վերջին խոսքը երեք բացատրություն կվերցնե՝ նախ՝ վճիռ բառը կարելի է հասկանալ խորհուրդ կամ առաջարկություն բառի իմաստով, և այդ իմաստով եպիսկոպոսը ուրեմն ազատ էր ընդունել կամ չընդունել նոցա վճիռը. երկրորդ՝ վճիռ բառը կարելի է հասկանալ յուր իսկական իմաստով և այն ժամանակ եպիսկոպոսը անպատճառ պիտի ընդուներ նորան իբրև մյուս երկու անդամակցի միաձայն կարծիք և ուրեմն նորա հավասար ձայն ունեին եպիսկոպոսի հետ. և երրորդ՝ ուսցի բառը ցուցանում է, որ եպիսկոպոսը, եթե տգետ էր, պետք է առժամանակ վարժվեր յուր դատավորական պաշտոնի մեջ հմուտ անդամակցների օգնականությամբ, և այստեղ վճիռ բառը կարող է դարձյալ երկու նշանակություն ունենալ՝ կամ կարծիք, որը եպիսկոպոսը կարող էր չընդունել, կամ որոշումն, որը նա անպատճառ պիտի ընդուներ»¹⁸։ Անկախ «վճիռ» բառի այս նշանակություններից, ուշադրություն պետք է դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ ատենակալների վճռից սովորելու մասին խոսքը վերաբերում է ոչ թե ամեն դատավոր եպիսկոպոսին, այլ միայն նրանց, ովքեր «տգէտ» են դատավարական գործում, «տխմար այսմ իրի»։ Քանի որ խոսքը վերաբերում է նորաթուխ մի թեմակալի կամ դատավորական փորձ չունեցող մի եպիսկոպոսի, ապա իրականության համապատասխան պետք է համարել այն ենթադրությունը, որ նա հմտանալու համար որոշ ժամանակ դատական գործերը վարելու էր ավելի փորձառու և օրենսգետ անձանց հսկողությամբ ու ղեկավարությամբ և այս դեպքում շատ հավանական է, որ ատենակալները գործում էին վճռական ձայնի իրավունքով։ Բայց, հասկանալի է, որ ժամանակավոր այս վիճակով չի բնութագրվում ոչ դատարանի նախագահ եպիսկոպոսի և ոչ էլ ատենակալների իրական իրավասությունը։ Ինչպիսին էր իրերի վիճակը բնական ու սովորական այն դեպքում, երբ եպիսկոպոսը ուներ և՛ դատավորական փորձ և՛ գիտակ էր օրենքներին։

15 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 27։
 16 Անդ, էջ 31։
 17 Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 14ր։
 18 Վ. Բաստամյանց, Յառաջարանութիւն, էջ 134, ընդգծումները հեղինակինն են։

Ա.Գ խմբագրություն

Վկայս ուղիղ նոցա լինել դատաստանի: Զի որպէս ոսոխացն հաւատարմանն բանք վկայութ, սոյնպէս եւ դատաւորաց առանց կարծեաց լիցի դատաստանն վկայութ¹⁹:

Բ խմբագրություն

Մի՛ զի իրաւամբք լիցի դատաստանն, եւ երկրորդ՝ զի եւ նոքա վկայք լիցի: իրաւանց դատաստանին²⁰:

Այս և համանման վկայությունների համաձայն, ատենակալների իրավունքներն ու պարտականությունները հանգում են երկու կետի: Նրանք մասնակցում են ատյանին, որպեսզի ա) «իրաւամբք լիցի դատաստանն» և բ) «վկայք լիցին իրաւանց դատաստանին»: Վերջին կետի բովանդակութիւնը Հ. Կարստը մեկնում է այսպէս. «Վկա լինել դատավարութեան արկնութեանը, որի վրա նրանք պետք է հսկելին և որի ճիշտ ընթացքը պետք է երաշխավորելին»²¹: Ավելի-լացնենք. «իրաւանց դատաստանին» վկա լինել, հավանաբար, նշանակում է նաև անհրաժեշտութեան դեպքում հավաստել, որ տվյալ գործը դատաքննութեան առարկա է եղել և վճիռ է կայացվել, վերհիշել վճռի բովանդակութիւնը, հաստատել կողմերի կամ վկաների որևէ գործողութիւնը կամ ցուցմունքը և այլն: Ինչու՞: Հավանական են թվում հետևյալ երկու պատճառները. նախ՝ որպէսզի մեկ անգամ արդեն լսված գործը երկրորդ անգամ դատաքննութեան առարկա չդառնա: Կողմերից մեկի նման փորձը (օրինակ՝ ի դեպ դատավորի փոփոխութեան) կարող էր խափանվել ատենակալների վկայութեամբ այն մասին, որ տվյալ գործն արդեն լսվել է և այլևս հարկ չէր լինի մի երկրորդ դատավարութեամբ ապացուցել, որ գործն, իրոք, քննվել է և վճիռ կայացվել: Երկրորդ՝ դատական նիստը միշտ չէ, որ արձանագրվում էր, ուստի վերագրաս ատյանը գործը վերանայելիս իր տրամադրութեան տակ համապատասխան նյութեր կարող էր և չունենալ: Ատենակալները, որպէս «իրավանց դատաստանի վկաներ», անհրաժեշտութեան դեպքում լրացնելու էին այդ բացը:

Ավելի ևս մշուշոտ է առաջին կետի իմաստը: «Իրաւամբք լիցի դատաստանն» արտահայտութիւնը կարելի է հասկանալ մի քանի իմաստով: Այլևայլ իմաստներից բացի սա նշանակում է գործը վճռել գոյութիւն ունեցող օրենքով: Միջնադարում, ինչպէս վկայում է Մխիթարը և ինչպէս գծվար չէ համոզվել թերթելով, օրինակ, Կանոնագիրքը, միևնույն խնդրի վերաբերյալ կային դարերով կուտակված օրենք-կանոններ, երբեմն հակասական ու իրարամերժ: Այսպիսի պայմաններում անհրաժեշտ օրենքն ընտրելը այնքան էլ դյուրին գործ չէր, և ատենակալները կարող էին օգնել դատավորին այս հարցում: Թերևս պատճառներից մեկն էլ այդ է, որ Դատաստանագիրքը պահանջում է ատենակալներից օրենքների գիտակցութիւն և այլն: Ըստ այսմ, ատենակալները միայն խորհրդակցական ձայնի իրավունք ունեն: Բայց, «իրաւամբք լիցի դատաստանն» նշանակում է նաև, որ գործը վճռվի օրենքով, սովորութեան իրավունքի համապատասխան նորմով կամ ընդունված իրավաբանական համաձայն և ոչ կամայականորեն: Ըստ այսմ, ատենակալներն ունեն վճռական ձայնի իրավունք: Եթե նկատի առնվի, որ դատարանի նախագահը, այնուամենայն-

19 Վենետիկյան ձեռագիր, Բ. 27, Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Բ. 14ա:
20 Դատաստանագիրք հայոց, էջ 30:
21 J. Karst, Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert... zwitter Band, Kommentar, Strassburg, 1905, էջ 362: Այսուհետև՝ Kommentar.

նիվ, եպիսկոպոսն է, թեմում նա է ամենաբարձր հոգևոր. պաշտոնյան, որից շատ բանով կախված են մյուս հոգևորականները (այդ թվում և ատենակալները), ապա առանձին դեպքերում եպիսկոպոսը, իհարկե, կկարողանար կայացնել իր ուզած վճիռը: Բայց և այնպէս շպետք է կասկածել, որ ատենակալները, մասնավորապէս եթե նրանք հեղինակավոր անձինք էին, կարող էին ազդել եպիսկոպոսի վրա, զսպելով միանձնյա որոշողի կամայականութիւնները և նպաստել, որպէսզի, այնուամենայնիվ, «իրաւամբք լիցի դատաստանն»:

Վերը նախագրվածը վերաբերում է նաև աշխարհական դատարանին: Այս դատարանը ևս միանձնյա չէ: Դատարանի նախագահն է թագավորը (իշխանապետը), իշխանը կամ պաշտոնյա-գատավորը: Սրանք ևս «պաշտարհի դատաստանս հոգացցեն ատենի և իրաւամբք»²²: Գծվար չէ կոհակ, որ, օրինակ, թագավորական դատարանի ատենակալներ կարող էին լինել թագավորի անմիջական շրջապատի բարձրաստիճան իշխանավորներն ու բարձրատոհմիկ արկնականները. իշխանական դատարանի ատենակալները՝ համապատասխան աստիճանի արկնականներ ու պաշտոնյաներ և այլն: Ատենակալների իրավունքներն այս դեպքում էլ նույնն են, ինչ որ նախորդ դեպքում էր: Թագավորը, որպէս իշխանութեան բարձրագույն կրող, իրավականորեն միշտ էլ կարող է իր ուզած վճիռն արձակել: Ինչ վերաբերում է իշխանին և ստորին դատավորին, ապա առանձին դեպքերում թեև սրանք էլ կարող են իրենց կամքը թելադրել, բայց, ընդհանուր առմամբ, գործը վճռվում է «ատենի»:

Դատավորի անձը և բարոյական հատկութիւնները: Դատավոր դառնալու համար անհրաժեշտ պայմանները, որ առաջադրում է Դատաստանագիրքը, կարելի է խմբավորել երեք կետի շուրջ. ա) սոցիալական, բ) տարիքային, գ) կրթական-բարոյական:

Հ. Կարստը գրում է. «Դատավորի պաշտոնը օրենքով մատչելի է ընդհանրապէս ամեն մի հայրորդու, լինի կղերական թե աշխարհական, որը շափահաս է»²³: Փաստերը, սակայն, այսպիսի եղրակացութեան հիմք չեն տալիս: Նախ, հենց օրենքով դատավոր չէին կարող լինել կանայք: Բացի դրանից, զիտենք, որ դատավորներ էին թագավորը, կաթողիկոսը, իշխանը, եպիսկոպոսը: Սրանք բոլորն էլ տիրող դասակարգի ներկայացուցիչներ են ոչ միայն հոգևոր-քաղաքական բարձր իշխանութիւնը կրելու փաստով, այլև իրենց սոցիալական կեցութեամբ: Ինքնավարութեան որոշ իրավունքներ ունեցող քաղաքներում դատավորներ էին քաղաքային ավագանու ներկայացուցիչները, որոնք նույնպէս կամ արկնականութեան ու բարձր հոգևորականութեան, կամ մեծատունների դասին էին պատկանում: Մնում է աշխարհական ու հոգևոր ստորին դատարանների դատավորների հարցը: Հայ քահանաները, սովորաբար, ժողովրդի միջից կլած մարդիկ են եղել: Քահանա դառնալով, նրանք, ճիշտ է, անցել են արտոնյալ դասի շարքերը, բայց շատ կողմերով էլ մնացել են իրենց միջավայրի, իրենց շրջապատի մարդիկ: Այն շափով, որ շափով որոշ պայմաններ բավարարող ամեն հայրորդի կարող էր դառնալ քահանա, այդ շափով միայն կարելի է ասել, որ ամեն հայրորդի կարող էր դառնալ դատավոր: Աշխարհական ստորին դատարանի դատավորները կամ հատուկ պաշտոնյաներն էին՝ քաղաքներում, կամ զեղջավազները՝ գյուղում: Սրանք էլ, անշուշտ, ունեւոր խափի ներկայացուցիչ-

22 Դատաստանագիրք հայոց, էջ 26:
23 Kommentar, էջ 362:

ներ են: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ աշխարհական ու հոգևոր ստորին դատարանները երկրորդական նշանակություն ունենին: Արդարագատությունն իրականացնող հիմնական օղակը իշխանական ու եպիսկոպոսական դատարաններն էին, իսկ սրանք գտնվում էին տիրապետող դասակարգի ձեռքին:

Այսպիսով, սոցիալական պայմանի տեսակետից դատավոր կարող էր լինել ոչ ամեն հայրդի, այլ տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչը:

Գատաստանագրքում սահմանված է, որ դատավորը պետք է լինի «կատարելալ հասակաւն»²⁴, բայց չի նշված, թե դատավորի համար քանի տարին պետք է համարել կատարյալ հասակ: Քանի որ, ըստ Գատաստանագրքի, լրիվ, կատարյալ շափահասություն է համարվում 25 տարեկան հասակը, ուրեմն պետք է ընդունել, որ դատավոր կարող էր լինել 25 տարեկանից ոչ ցածր անձը:

Միջնադարում, գոնե տեսականորեն, կրթական-բարոյական շատ բարձր պահանջներ են ներկայացվել դատավորին: Կյանքում այդ հաստատությունն նշանակալի գերից բխող հասարակական ուշադրությունը նրա նկատմամբ և արդարագատության իրականացման փորձի հասարակական ամփոփումը՝ իր գլխավոր արդյունքներով նույնանման տարբեր երկրներում ու տարբեր ժամանակներում, պայմանավորել են գրեթե նույնանման պահանջներ դատավորի նկատմամբ բոլոր երկրներում ու բոլոր ժամանակներում:

Երկրորդ դարի հոռմեացի իրավաբան Գելիուսի պատկերացմամբ դատավորը պետք է լինի լրջմիտ, աստվածավախ, խիստ, անկաշառ, շոգոքորթություն չենթարկվող, հանցագործների նկատմամբ ներողամտությունից հեռու, ուշադիր, ջանասեր, արդարության ու ճշմարտության ուժով ու վեհությունով վախ ներշնչող և այլն²⁵: Ուսումնասիրողներն արդեն նշել են²⁶, որ աստվածուհի Յուստիցիայի երկրային տեղապահների նկատմամբ Գելիուսի այս պատկերացումները միայն նրա անձնական հայացքները չէին, այլ ընդհանուր բնույթով: Հռոմեական դատավորը ավելի արդար չէր կայսրության «humiliores»-ների նկատմամբ, քան ավատապետական բալլին՝ ֆրանսիական շինականների, բայց նրան էլ նույն պահանջն է ներկայացվում: Մխիթար Գոշին ժամանակակից ֆրանսիացի ակնավոր իրավաբան Ֆիլիպ Բոմանուարը գրում է, որ դատավորը պետք է օժտված լինի տասը առաքինություններով. պետք է լինի իմաստուն, աստվածասեր, հանգիստ ու բարի, համբերող ու լսող, իր սենյորի հրամաններին ենթարկվող, գիտուն, ընդունակ ու հնարամիտ և այլն²⁷: Մխիթար Գոշը ևս պահանջում է, որ դատավորը լինի հմուտ, քաջուսումն, հանձարեղ, գիտուն, օրենսգետ, բարի, առաքինի, աննախանձ, ուշիմ, զգաստ, անկաշառ, համբերող, անկաշառելի և այլն²⁸: Այն խիստ բարձր ու պատասխանատու դերը, որ խաղում է դատավորը մարդու կյանքում հանցամանքների հայտնի բերումով, բնական

24 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 25:
25 St. u. Geleius A., Noctium atticarum XIV, 4.
26 К. И. Новицкая, Отражение социальной структуры позднеимперского общества на судопроизводство, «Вестник древней истории», 1968, № 4, էջ 138, տե՛ս նաև նույնի «Антические ночи» Авла Геллия как исторический памятник II в., ВДИ, 1960, № 3, էջ 145—154, նաև Р. Ю. Виппер, Моральная философия Авла Геллия, ВДИ, 1948, № 2, էջ 58—64:
27 St. u. «Хрестоматия пмятников феодального государства и права стран Европы», М., 1961, էջ 580—583:
28 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 26 և այլուր:

ու անհրաժեշտ են դարձնում նրա կրթական-բարոյական դրական նկարագիրը, մանավանդ ֆեոդալական կարգերի այն շրջանում, երբ դատավորը որոշում էր կայացնում ավելի շուտ իր իրավաբանական համաձայն, քան թե օրենքով:

Բոլոր դարաշրջանների համար ընդհանուր պահանջի հետ միասին յուրաքանչյուր դարաշրջան իր առանձին պահանջն է ներկայացրել դատավորի բարոյական նկարագրին: Եվ քանի որ որևէ դարաշրջանի բարոյական տիրապետող բնույթները տիրապետող դասակարգի բարոյական բնույթներն են եղել, ուստի դատավորի բարոյական նկարագիրը որոշվել է, ընդհանուր առմամբ, վերջինիս շափանիշով, այն հատուկ շափանիշով, որը կաղապարված լինելով սոցիալ-տնտեսական իշխող հարաբերությունների ոլորտում, ընդունել է նաև դարաշրջանի առանձին բարոյական պահանջի տեսք: Չարագացած ֆեոդալական կարգերի համար դատավորին ներկայացվող դարաշրջանի բարոյական առանձին այդ պահանջի լավագույն ձևակերպումներից մեկը տվել է Բոմանուարը. դատավորը պետք է լինի իր սենյորի հրամաններին ենթարկվող:

Գատավորի վարձատրությունը: Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը սահմանում է. «Եւ արդ՝ նախ դայս եւս տեսցուք, զի հարկաւոր իսկ է դատաւորաց յտղագս աշխատութեան դատաստանին թօշակս մտից լինել, զի մի անպտուղ գործ նոցա կարծիցի եւ տաղտկացեալ ի բաց կացցեն ի դատելոյ»²⁹: Խոսքը եկեղեցական դատավորներին վարձատրելու մասին է: Այդ վարձատրությունը պետք է լինի եկեղեցու դատավորների ապրուստի միջոցը և օգտագործվի նաև հոգևոր-եկեղեցական նպատակներով. «զի ինքեանք կերակրիցին եւ հոգևորապէս ի գործ եկեղեցի ածցեն»³⁰: Գատաստանագրքի երեք խմբագրություններն էլ, ի վարձատրություն հոգևոր դատավորներին, հատկացնում են անժառանգ մեռնողների գույքը:

ԱԲ խմբագրություն

Թէ մեռանիցի այր որ եւ ուսար ոչ իցէ նորա եւ ոչ դուստր, եւ ոչ այլ որ ի իցից հարց նորա, ժառանգութիւն նորա դատաւորաց լիցի թոշակ³¹:

Գ խմբագրություն

Եթէ մեռանիցի այր որ եւ ուստր ոչ ունիցի և ոչ դուստր և ոչ այլ որ ի ցեցից հարց նորա, ժառանգութիւն եպիսկոպոսաց լիցի³²:

Որ ԱԲ խմբագրություններում խոսքը եկեղեցու դատավորների մասին է, երևում է ոչ միայն հոգվածի ընդհանուր իմաստից, այլև նրանից, որ ԱԲ-ի «դատաւորաց» բառին Գ-ում համապատասխանում է «եպիսկոպոսաց» բառը:

Տիրազուրկ ժառանգությունը եկեղեցու դատավորների միջև Գատաստանագիրքը բաժանում է հետևյալ կերպ.

ԱԲ խմբագրություն

Բայց ըստ այսմ օրինակի արասցեն. զի թէ ի սեփական վիճակի կաթողիկոսի իցէ վախճանեալն անժառանգ, հայրապետին լիցի ժառանգութիւնն.

Գ խմբագրություն

Բայց այսպէս արասցեն. զի եթէ ի կաթողիկոսաց վիճակ եղիցի անժառանգ վաղճանեալն, կաթողիկոսին և զիցի ինչքն, և եթէ յեպիսկոպոսին՝

29 Անդ, էջ 82:
30 Անդ,
31 Անդ:
32 Մատենադարան, ձեռ. № 485, Թ. 28ա:

և ևթէ ի վիճակի եպիսկոպոսի իցէ՝ յերիս բաժանեսցի—հայրապետին և եպիսկոպոսին և բահանայից ժողովրդեանն: Եւ թէ վարդապետ որ ի նահանգին իցէ և զնոյն աշխատութիւն կրէ դատաստանի՝ մասն լիցի և նմա. նովին շափելով այլոցն³³:

եպիսկոպոս երեք բաժին առնէ զինչս մեռելոյն՝ և զմինն իւրն առցէ, և զմիւսն կաթողիկոսին տացէ, և զմիւսն՝ այլ բահանայիցն. և ևթէ մին վարդապետ կենա, ի վեց բաժնեն՝ զմինն նմատան և զայնն ապա երեք բաժին արտացեն³⁴:

Ըստ ԱԲ խմբագրության վարդապետն ստանում է գույքի մեկ բառորդը. ըստ Գ խմբագրության՝ մեկ վեցերորդը:

Դժվար չէ նկատել, որ եկեղեցու դատավորներին հատկացվող այդ եկամուտը ոչ միայն դիպվածային էր, այլև աննշան, և ևթե հնարավոր էր դրանով հոգևոր-եկեղեցեկան որոշ կարիքներ հոգալ, ապա անհնար էր գոյություն ապահովել: Ուրեմն, պետք է ընդունել, որ եկեղեցու դատավորների ապրուստի միջոցը տիրազուրկ ժառանգությունը չէր: Հիրավի, ինչպես գիտենք, եկեղեցու դատավորներն էին կաթողիկոսը, եպիսկոպոսը (նաև վարդապետը), բահանան: Մրանք միայն դատավորներ չէին, այլ ընդհանրապես հոգևոր սպասավորներ, եկեղեցու պաշտոնյաներ միաժամանակ և որպես այդպիսիք նյութապես ապահովված էին եկեղեցու միջոցների՝ եկամուտների հաշվին: Ի դեպ նշենք, որ սկսած Կոստանդին Մեծից տիրազուրկ ժառանգությունը համարվել է եկեղեցու սեփականությունը: Այս կարգը գործել է նաև Հայաստանում՝ թե՛ մայր հայրենիքում, թե՛ գաղթաշխարհում, և պահպանվել է մինչև ուշ միջնադար, վերջին անգամ իր օրենսդրական արտահայտությունը գտնելով Աստրախանի հայոց դատաստանագրքում: «Եթէ որ մեռանիցի, որ ոչ ունիցի օրինաւոր ժառանգ՝ ոչ որդի, ոչ եղբայր, ոչ կին և ոչ այլ ազգական, և ոչ իցէ արարեալ կտակ՝ ժառանգութիւնն նորին տացի եկեղեցւոյ»³⁵: Ինքնին եկեղեցու սեփականություն հանդիսացող այդ գույքը Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքը հատկացնում է եկեղեցու դատավորներին: Ակնհայտ է, որ տիրազուրկ ժառանգությունը եկեղեցու դատավորների համար կարող էր լինել եկամուտի լրացուցիչ աղբյուր միայն: Եթե դատավորների վարձատրության տակ Գատաստանագրքում նկատի է առնված եկեղեցու ընդհանուր եկամուտների հաշվին հայթայթվող գոյամիջոցները, ապա ավելորդ էր այն կոչել վարձատրություն, հատկապես դատավորական պաշտոնակատարության համար, իսկ ևթե դատավորների վարձատրություն է համարվել տիրազուրկ ժառանգությունը, ապա Գատաստանագրքի հեղինակի համար էլ ակնհայտ էր, որ այն չէր կարող լինել գոյության միջոց: Ուրեմն, մնում է ենթադրել, որ եկեղեցու ընդհանուր պաշտոնյաների համար դա եղել է վարձատրության հատուկ աղբյուր, հատկապես նրանց դատավորական ծառայությունների համար: Վերը տեսանք, որ Մխիթարը անհրաժեշտ է համարում՝ «դատաւորաց, յազգս աշխատութեան դատաստանին, թոշակս մտից լինել»: Այս պայմաններում Մխիթարը պետք է որ մտածեր վարձատրության կայուն աղբյուր և նշանակալի շափ ապահովելու համար: Մխի-

թար Գոշը, թվում է, մտածել է այդ ուղղությամբ, բայց ժամանակի պայմանները հնարավորություն չեն տվել արժանի ձևով լուծելու հարցը. «Եւ զի այժմ ոչ ունիմք թագաւոր և իշխան զի այսպիսի բարեկարգութիւն ի ձեռս նոցա լիցի, զայսոսիկ ի հայրապետէ մերմէ լցցուք, զի նա է գլուխ դատաւորաց եկեղեցւոյ»³⁶: Խոսքն, ուրեմն, թագավորական իշխանության կողմից պետական-պաշտոնական վարձատրության մասին է պաշտոնյաներին, հատկապես նրանց դատավորական ծառայությունների համար: Բայց, որովհետև չկա քաղաքական իշխանությունը, ապա հարցը, ընդհանրապես, թողնված է առկախ, թեև ծանրության կենտրոնը ինչ-որ շափով փոխադրված է կաթողիկոսական իշխանության վրա: Սակայն, Գատաստանագրքում չի բացատրված նաև, թե կաթողիկոսը ինչ միջոցներից և ինչպես պետք է վարձատրություն սահմանի դատավորների համար:

Մխիթար Գոշի Գատաստանագրքից (ԱԲ խմբագրություն) արտաքուստ այն սպավորությունն է ստացվում, որ վարձատրություն չի սահմանվում աշխարհական դատավորների համար: Գատաստանագրքի ԱԲ խմբագրություններում կարդում ենք. «Իսկ աշխարհականաց դատաւորաց մի լիցի մասն, զի ոչ բնաւորականք են դատաւորք, այլ պատահմամբ»³⁷: Այս վկայությունը պետք է բննվի փոքր-ինչ հանգամանորեն, որովհետև այն հեմք է դարձել հայագիտության մեջ ընդունված մի տեսակետի, որը չի համապատասխանում իրականության: Վերը բերված քաղվածքից Հ. Կարստը եզրակացնում է, որ Մխիթար Գոշի համար թագավորն ու իշխանները պատահական, ոչ-սկզբնական դատավորներ են, որոնց ինչ-որ շափով միայն լրացուցիչ, օժանդակ դատական դեր է տրված³⁸: Քաղվածքում, սակայն, խոսքը ոչ թե առհասարակ աշխարհական դատավորների, ոչ թե թագավորի, իշխանների, տանուտերերի կամ աշխարհականներից հատկապես նշանակված պետական-պաշտոնական դատավորների մասին է, այլ աշխարհականներից ընտրվող այն դատավորների, որոնք իրավունքի պատմության մեջ հայտնի են միջնորդ դատավոր անունով: Մխիթարի համար թագավորն ու իշխանները նույնքան իսկական, նույնքան բնական դատավորներ են, որքան և հոգևոր դատավորները՝ կաթողիկոսը, եպիսկոպոսը և այլք: Որ բննվող հատվածում խոսքը միջնորդ դատավորների մասին է, հաստատվում է, ի թիվս այլ փաստերի, նաև ԱԲ և Գ խմբագրությունների համապատասխան հատվածների համադրությամբ:

ԱԲ խմբագրություն

Իսկ աշխարհականց դատաւորաց մի լիցի մասն, զի ոչ բնաւորականք են դատաւորք, այլ պատահմամբ: Զի թէ որ զկնի վճարման դատաստանին տեսել նոցա, այնու շատասցին, այլ մի ինչ արինաւոր լիցի նոցա, զի առաջ-

Գ խմբագրություն

Իսկ աշխարհական դատաւորաց ոչ տան մասն, վասն զի այսօր են և վաղն չեն: Ապա եկեղեցու դատաւորք հայրք են հագոց և մարմնոց և նորա պարտին հատուցումն առնել ննջեցելոց: Իսկ սիրոյ աղազաւ վասն աշխատութեան դատաստանին տացեն

33 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 82—83:

34 Մատենադարան, ձեռ. № 485, Թ. 28ա:

35 «Գատաստանագիրք Աստրախանի հայոց», աշխատասիրության Զ. Բ. Պողոսյանի, Երևան, 1967, էջ 71, հոդվ. 66:

36 Գատաստանագիրք հայոց, էջ 82:

37 Անդ, էջ 83:

38 Kommentar, էջ 341: Աշխարհական դատարանների դերը երկրորդական են համարում նաև Վ. Բատամյանը («Գատաստանագիրք հայոց», «Յառաջաբանութիւն», էջ 124—126, 131 և այլուր), և Սամուելյանը («Մխիթար Գոշի Գատաստանագիրքն ու հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը», Վիեննա, 1911, էջ 121), և Ադոնցը («Армения в эпоху Юстиниана», 1908, էջ 447) և այլք:

նորդաց արինաւորն թողացու յաղա-
գրս հոգեւոր հատուցմանն³⁹:

մասն ինչ մարմնաւոր դատաւորաց,
այլ ոչ արինաւ, այլ՝ բստ պատան-
ման⁴⁰:

Ուշադրութիւն դարձնենք ընդզոված տողերի վրա, որոնցից շատ պարզ էրեւում է, որ ԱԲ (նաև Գ) խմբագրութեան խոսքը աշխարհական դատավորներին մասին՝ «զի ոչ բնաւորականք են դատաւորք, այլ պատահմամբ», վերաբերում է ոչ թե ընդհանրապէս աշխարհական դատավորներին, այլ միջնորդ դատավորներին, որովհետև Գ խմբագրութեանն ուղղակի ասում է, որ վարձատրութիւն պետք է տրվի ոչ թե մարմնավոր պատահական դատավորներին, այլ մարմնավոր օրինական դատավորներին: Այլ կերպ՝ Գ խմբագրութիւնը, որոշակիութիւն մտցնելով ԱԲ խմբագրութեան ձեւակերպման մեջ, հստակորեն դանադանում է մարմնավոր, աշխարհական երկու տեսակ դատավոր՝ օրինական և պատահական: Թվում է, կասկած չի կարող լինել այն մասին, որ օրինական դատավորը թագավորն է, իշխանը կամ նա, ով կոչված է ի դատավորութիւն օրենքով, իշխանութեան կամքով և ոչ թե երկու մարդու ցանկութեամբ: «Բստ պատահման» կամ «պատահմամբ» դատավորները նրանք են, ովքեր «այսօր են և վաղն չեն», որոնք էլ հենց միջնորդ դատավորներն են: Հնում եղած սովորութեան համաձայն վիճող կողմերը երբեմն դիմում էին ոչ թե ի պաշտոնե դատավորներին, այլ փոխադարձ համաձայնութեամբ իրենց համար դատավոր էին ընտրում տեղի մարդկանցից, որոնք հարգված էին շրջապատում որպէս ազնիվ, արդարամիտ ու իրավունքը գիտեցող անձինք: Այս անձը դատավոր էր միայն տվյալ գործով և վեճը լուծելուց հետո ինքնաբերաբար պաշտոնաթող էր լինում: Սրանք «բնավորական», «օրինաւոր» դատավորներ չէին, այլ՝ «պատահական» և Գ խմբագրութիւնը ճշտագոյնս բնութագրել է նրանց որպէս դատավորներ, որ «այսօր են և վաղն չեն», այնինչ թագավորը, իշխանը բնական դատավորներ են «և այսօր և վաղն», չեն ընտրված վիճող կողմերի ցանկութեամբ, այլ դատավոր են անկախ կողմերի ցանկութեանից, գուցե և հակառակ նրանց ցանկութեան, չեն կոչված միայն տվյալ եզակի վեճը լուծելու, այլ լիազորված են բննելու բոլոր գործերը, որ կլինեն նրանց պաշտոնավարութեան ընթացքում:

Միջնորդ դատավորները, իրենց ծառայութեանների համար, պաշտոնապէս չէին վարձատրվում ո՛չ իշխանութիւնների կողմից և ո՛չ էլ ընտրողների: Ուստի պատահական չէ, որ մեր Դատաստանագիրքը ևս նրանց վարձատրութիւն չի սահմանում: Պետք է նկատի ունենալ մի հանգամանք ևս. գուցք, որ հատկացվում է հողեր դատավորներին ի վարձատրութիւն, եկեղեցու սեփականութիւնն է, և բնական է, որ դրանից չի տրվում աշխարհական, այն էլ օրինավոր դատավորներին մի գործի համար, որը զուտ «մարմնական» է և կապ չունի «հողեր հատուցման» հետ: Սակայն Դատաստանագիրքը թույլ է տալիս, վեճը լուծելուց հետո, նվիրատվութիւն անել միջնորդ դատավորին:

Ասացինք, որ «բնական» և «օրինօք» աշխարհական դատավորների վարձատրութեան մասին Մխիթարը չի խոսում այն պատճառով, որ չկա սրանց վարձատրող մարմինը՝ թագավորական իշխանութիւնը: Բայց թագավորական իշխանութեան շարժումները պետք է համարել անկանոն վիճակ, որեմն՝

39 Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 83:
40 Մատենադարան, ձեռ. № 485, Թ. 28բ:

խոսքն այն մասին է, թե ինչպիսին էր իրերի գրութիւնը կյանքի բնականոն ընթացքի ղեկավար, երբ կար թագավորական իշխանութիւնը կամ իշխանապետութիւնը:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի խմբագրութիւնների համապատասխան հատվածների համադրութիւնը նպաստում է այս հարցին պատասխանելուն, ուստի համադրենք.

ԱԲ խմբագրութիւն

Գ խմբագրութիւն

Եւ զի այժմ ոչ ունիմք թագաւոր
եւ իշխան, զի այսպիսի բարեկար-
գութիւն ի ձեռս նոցա լիցի: Ղայսո-
սիկ ի հայրապետէ մերմէ լցցուք,
զի նա է գլուխ դատաւորաց եկեղեց-
ւոյ⁴¹:

Եւ արդ, նախ զայս ևս տեսցուք, զի
պարտ է, որ դատաւորք հոռք և պար-
զեք ունիցին ի թագաւորաց, զի մի
ձանձրացցին ի դատելոյն. զնոյն և
եկեղեցոյ դատաւորքն, որ են եպիս-
կոպոսք, պարզես մեծամեծս կալցեն
ի կաթողիկոսէն լիապէս⁴²:

Ըստ Դատաստանագրքի ընդհանուր սկզբունքը հետևյալն է. եկեղեցական դատավորները պետք է վարձատրվեն հողեր իշխանութեան կողմից, աշխարհական դատավորները՝ մարմնավոր: Աշխարհական դատավորները՝ թագավորը, իշխանը, գեղջավազը և այլք նյութապէս ապահովված էին անկախ դատավորի համար սահմանված վարձատրութիւնից: Բայց եթե Դատաստանագիրքը վարձատրութիւն է սահմանում հատկապէս նրանց դատավորական ծառայութեան համար, ուստի այն պետք է, որ նկատի ունեցած լիներ վարձատրութեան որոշ աղբյուր: Դատաստանագրքի համապատասխան հոդվածում, որը նվիրված է այս հարցին (I, 1, Յաղագս վիճակի դատաւորաց), այդ աղբյուրը չի նշված: Բայց մի քանի հոդված և որոշակի տեղեկութիւններ, որոնք վերաբերում են մի փոքր ավելի ուշ ժամանակաշրջանի, թվում է, թույլ են տալիս նշելու այդ աղբյուրը:

Դատաստանագրքի երկրորդ մասի առաջին հոդվածը (այլ հոդվածներ ևս) թագավորական դատարանին ընդգատյա գործերով սահմանում է տուգանք դատապարտյալից՝ հօգուտ թագավորի: Դրանով փոխհատուցվում էր թագավորի այն ծառայութիւնը, որ նա մատուցում էր արդարագատութեան իրականացմանը: Այդ տուգանքը մուծվում էր հավանաբար fiscus: Այս վերջին հարցը ուսումնասիրված չէ, և, շղիթենք, տարբերում էին, արդյոք, հին Հայաստանում aerarium-ը fiscus-ից, թեև պետք է ենթադրել, որ գոնե զարգացած ավատատիրութեան շրջանում եղել է այդ տարբերութիւնը և դատապարտյալից գանձվող տուգանքը այն աղբյուրներից մեկն էր, հավանաբար ոչ խիստ նշանակալի, որից գոյանում էր fiscus-ը: Սկսած այն ժամանակներից, երբ պետական իշխանութիւնը (թագավորը) մասնակցում է կամ իր վրա է վերցնում արդարագատութեան իրականացումը, նա այդ անում է կողմերից մեկի հաշվին: Դա ընդհանուր երևույթ է մինչև նոր ժամանակները: Ըստ Դատաստանագրքի այդպէս էր նաև Հայաստանում: Քանի որ հայկական դատարանային համակարգի առաջին (թագավորական) դատարանի համար դատավորի վարձատրութեան սկզբունքը վերահիշյալն էր, ապա այդպէս պետք է լիներ նաև հաջորդողների դատավորների համար: Դատաստանագրքում թեև չկան փաստեր

41 Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 82:
42 Մատենադարան, ձեռ. № 485, Թ. 28ա:

այդ մասին, բայց Հովհաննես Երզնկացին և Գրիգոր Տաթևացին հաղորդում են անհրաժեշտ տեղեկություններ:

Հովհաննես Երզնկացին (Մործորեցին) Մատթեոսի ավետարանի իր մեկնությունից մեջ, Ե. 25-ի⁴³ կապակցությամբ գրում է. «Եւ նախ ասացեալ հաշտութիւնն հաստատէ, թէ ընդ ումէք լիցի, ասէ, վէճ հակառակութեան և ոսոխ արձանացի քեզ, զի յափշտակեալ ի քոյոցն յինքն շոպեսցէ, քանզի այս է ոսոխն, և բռնաբար ի դատաստան քարշէ, տուր, ասէ, զհաշիւն նմա մինչ զեռ ի ճանապարհի ես և տակաւին հեռի ի դատարին տեսնէ. այս է՝ զոր ինչ պահանջէ ի քէն, տուր: Զի զայս արարեալ երկու մեծագոյն օգուտս շահեսցիս, մի՛ զի անձինդ տէր լիցիս և ի վիշտս ոչ անկանիցիս և երկրորդ՝ զի ի քէն լինի ուղղութիւն և ոչ ի նորա բռնութենէն: Վասն այսորիկ զկշիռ իրաւանց դատաստանին ի քեզ բերցես և սակաւ արօք ի յոսոխէն ազատեսցիս: Ապա թէ ոչ անասս՝ ոչ նմա վնասես, այլ քեզ. զի որ առանձինն զքեզ արդար կարծէիր, ի հրապարակ մտեալ անիրաւ գտանիս՝ նորա մատնելովն դատարին և դատարն՝ զահճին և նա արկանիցէ ի բանդ, և ոչ ելանիցես անտի մինչև հատուցանիցես զյետին նաքարակիտն, այսինքն՝ բնաւին աղբատանայցես, մինչև ցլետին դանգն տուգանս տարով զիրաւունս ոսոխին, զոր ոչ խորհեցար նախ, և զդատարին և զպասաւորաց նորին»⁴⁴:

Արդ՝ ուշադրություն դարձնենք մեջբերման ընդգծված մասի վրա, նկատի ունենալով, որ մեկնություններում օրինակները, սովորաբար, բերվում են ժամանակակից իրական կյանքից՝ միտքն ավելի ցցուն, խոսքն ավելի համոզիչ դարձնելու նպատակով: Մործորեցին ասում է, որ դատարանի կողմից անիրավացի ճանաչված կողմը, մյուս կողմի վնասը փոխհատուցելուց բացի, տուգանք էր վճարում դատավորին և նրա սպասավորներին: Պաշտոնապես գանձվող այս տուգանքը դատավորի պաշտոնական վարձատրությունն էր:

Գրիգոր Տաթևացին իր բարոյներից մեկում ասում է. «Եւ զինչ իցէ հնար գողին: Այն՝ զոր յօրէնան հրամայէ աստուած. Եթէ գտցին գողունիքն ի ձեռս գողին և ըմբռնեն, միոյն կրկին առնուն ի գողէն և լաւն գմին ի տէր բնչիցն և գմին իշխանին և գանեալ բողցեն: Իսկ թէ կերեալ լինին գողունիքն և գտանի գողն, միոյն շորս կամ հինգ առնուն ի գողէն և տան ի տեաքս և յիշխանն»⁴⁵: Տաթևացու վկայությունը գնահատելու համար անհրաժեշտ է մեջբերել մովսիսական այն օրենքը, որը մեկնում-բացատրում է նա. «Իսկ եթէ գողացի որ արջառ կամ ոչխար, եւ սպանցէ կամ վաճառեսցէ, հինգ արջառ ընդ արջառոյն տուժեսցի և շորս ոչխար ընդ ոչխարին... Իսկ եթէ ըմբռնեսցի և գտցի ի ձեռին նորա գողօնն՝ յարջառոյն յիշոյ մինչև ցոշխարն կրկին տուժեսցի»⁴⁶: Ինչպես տեսնում ենք, մովսիսական օրենքում ոչ մի խոսք չկա ոչ իշխան-դատավորի և ոչ էլ սրան որևէ տուգանք վճարելու մասին: Ու-

⁴³ «Էր իրաւախո՞ ընդ ոսոխի քում վաղագոյն, մինչ զեռ իցես ընդ նմա ի ճանապարհի. գուցէ մատնիցէ զքեզ ոսոխն դատարին. եւ դատարն՝ զահճի եւ արկանիցիս ի բանտ: Ամէն ասեմ քեզ, ոչ ելանիցես անտի մինչև հատուցանիցես զյետին նաքարակիտը: Նաքարակիտը հրամական միավոր է:

⁴⁴ Մատենագրան, ձեռ. № 2687, Թ. 55ր, տպագիրը՝ «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին որ ըստ Մատթեոսի...», Կ. Պոլիս, 1825, էջ 116:

⁴⁵ «Գրք բարոյութեան որ կոչի Ամասան հատոր», Կ. Պոլիս, 1741, էջ 26:

⁴⁶ Ելք, ԻԲ, 1—4:

րեմն, այն, ինչ Տաթևացին ավելացրել է մովսիսական օրենքին որպես գրա մեկնություն-բացատրություն, վերցված է ժամանակի իրական կյանքից, դատարանական առօրյայից: Այս դեպքում էլ մեղադրյալից (անիրավացի կողմից) գանձվում է հատուկ տուգանք հօգուտ իշխանի, որը և նրա պաշտոնական վարձատրությունն էր հատկապես որպես դատավորի:

Հայաստանում, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, դատավորները՝ թագավորը, իշխանը, տանուտերը և այլք, նյութապես ապահովված էին անկախ դատավոր լինելու հանգամանքից, բայց որպես դատավորներ նրանց (զուցե նաև հոգևոր դատավորների) պաշտոնական վարձատրությունը այն տուգանքն էր, որ գանձվում էր մեղադրյալից (կամ անիրավացի կողմից) հատկապես հօգուտ դատավորի, ինչպես հետևում է Մխիթար Գոշի, Մործորեցու և Տաթևացու վկայություններից:

X. A. ТОРОСЯН

УСТРОЙСТВО СУДА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

Из средневековых армянских первоисточников большую часть сведений об устройстве суда в средневековой Армении дает Судебник Мхитара Гоша (XII в.). Поэтому в данной статье преимущественно рассматривается устройство суда периода развитого феодализма.

Судебная система этого периода такова: *государственные суды*— царский (великокняжеский), княжеский и низшие суды; *феодалные суды*—сословный, господский; *церковные суды*—суд католикаса, епископа и священника.

Имеющиеся в Судебнике Мхитара Гоша сведения об устройстве суда можно сгруппировать в основном по трем пунктам: а) состав суда, права и обязанности членов суда, другие служители суда, б) личность и моральные качества судьи, г) вознаграждение судьи.

Суд коллегиялен, в его составе должно быть не менее трех лиц: председатель—по имени которого называется данный вид суда, и заседатели. Судьей может быть только мужчина не моложе 25 лет. Он должен обладать высокими моральными качествами, быть честным, правдивым, объективным и т. д.

За исполнение своих обязанностей судья получал специальное вознаграждение за счет части штрафа, налагаемого на проигравшую процесс сторону.

KH. A. THOROSSIAN

LA STRUCTURE DES TRIBUNAUX DE L'ARMENIE MEDIEVALE

Parmi les sources littéraires arméniennes médiévales c'est le Code de Mkhitar Goche (XII siècle) qui renferme les plus importants renseignements relatifs à la structure des tribunaux en Arménie médiévale;

aussi c'est la structure des tribunaux de la période du féodalisme développé qui est surtout l'objet de l'examen de l'auteur.

Le système des tribunaux de cette époque est le suivant: tribunaux d'Etat: tribunal royal (grand-ducal), tribunal princier et tribunal intérieur: tribunaux féodaux: tribunal de l'ordre et tribunal seigneurial; tribunaux d'Eglise: tribunal du catholicos (patriarcal), tribunal épiscopal et tribunal paroissial.

Les renseignements donnés par Mkhitar-Goche dans son Code au sujet de la structure des tribunaux peuvent être groupés de la manière suivante: a) constitution du tribunal, droits et devoirs des membres du tribunal, autres serviteurs du tribunal; b) la personne du juge et ses qualités morales; c) la rémunération du juge.

Le tribunal est collégial, il doit être formé d'au moins trois personnes: le président, qui donne son nom à la forme donnée du tribunal, et les assesseurs. Le juge doit être un homme de plus de 25 ans, doué de hautes qualités morales, honnête, digne de foi, juste, etc..

Pour l'exécution de ses fonctions le juge recevait en rémunération spéciale une partie de l'amende payée par la partie perdante.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՋ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ		
ՄԱՇՏՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ — ՀՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆՆԻ		
Ե Ր Ե Վ Ա Ն	Բ Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն Ի	1971
	N 10	

ԱՆՎԱՆ ԽԱՉԵՐՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՉԸ

Դեռևս վաղ միջնադարից, ինչպես թարգմանական հարուստ գրականության ստեղծումով, այնպես էլ սեփական մատենագրության աննախընթաց ծավալմամբ Հայաստանում առկա էր գրավոր արտադրանքի հսկայական ժառանգություն: Ընդգրկել այդ բոլորը ուսումնական ծրագրերում՝ ոչ միայն անպատակահարմար էր, այլև՝ անհնարին: Բնականաբար սուր անհրաժեշտություն էր զգացվում դասդասել և առանձնացնել ուսումնական նպատակների համար մատենագրական երկերը ըստ իրենց բնույթի:

Հրատապ նշանակություն ունեցող այս հարցը ժամանակին շատ է հուզել միջնադարի հայ տեսական մտքի ներկայացուցիչներին: Այդ առնչությամբ որոշակի ջանքեր են դործադրվել. ձևակերպվել են առանձին ըմբռնումներ՝ «լայն», «նուրբ», «սուրբ», «արտաբին» և «վարդապետական» մատյանների մասին, կազմվել են հատուկ մատենագիտական ցանկեր՝ համապատասխան այդ ըմբռնումների, որոնց հետագոտումը, անշուշտ, կարևոր նշանակություն ունի մասնավորապես մեր առաջագիտ խնդրի լուսարանման առումով: Իրականում, հենց այդ մատենագիտական տերմինների տակ խմբավորվել են գրքագիտական ցանկեր, որոնք ծրագրային նշանակություն են ունեցել միջնադարի մեր ուսումնական կենտրոններում, բնդ որում, ոչ միայն որպես ստուգված առարկայական դասընթացներ, այլև իբրև գրագարանների համալրման անհրաժեշտ մատյաններ, որոնց ձեռք բերումն ու գրչագրումը առաջին կարգի կարևորություն էին ներկայացնում¹:

Սույն հոդվածում սահմանափակվելու ենք, հիմնականում, գիտա-ուսումնական նպատակով միջնադարի հայ մատենագրության մեջ մշակված և զպրություն մեջ լայն կիրառություն գտած մատենագիտական ցանկերի՝ «լայն», «նուրբ», «արտաբին», «սուրբ» և «վարդապետական» գրքերի քննությամբ:

1. «Լայն գրեանք»:— Իբրև մատենագիտական տերմին «լայն գրեանք» բառակապակցությունը առաջին անգամ կիրառություն է գտել Սանահինի ուսումնա-գիտական կենտրոնի ուսուցչապետ Աբասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք» աշխատության մեջ: Ի դեպ, քննության համար է XIII դ. այս հեղինակի խնդրո առարկա երկի վերնագիրը՝ «Պատճառ լայն և նուրբ գրեանց», որ նշանակում է «Լայն և նուրբ գրքերի առաջացման շարժառիթը»², որն ըստ

¹ Տե՛ս Մ. Тер-Мовсесян, История перевода Библии на армянский язык, С. Петербург, 1902, էջ 230:

² Նկատենք, որ բանասիրության մեջ «պատճառ» բառի մատենագիտական ըմբռնումը երկու կերպ է քննարկվել տարբեր հեղինակների կողմից: Այսպես, Երեմյան, Ն. Արևիկյանը մեկնում է այն իբրև սոսկ «շարժառիթ» («Մատենագրական հետազոտություններ», հ. Ա, էջ 12): Բայց գրանդ

էութեան բովանդակում է մատենագիտական տեղեկութիւններ «լայն» և «նուրբ» կոչված երկերի մասին:

Կառուցվածքային տեսակետից «Պատճառաց գիրքը» բաղկացած է երեք հիմնական մասերից.

ա) Հին կտակարանի մատյաններն ու նրանց վերաբերյալ մեկնությունները (թթ. 3ա-143ա).

բ) «Նուրբ գրքեր» (թթ. 143ա—186ա). այս հատվածն իր մեջ ընդգրկում է անտիկ շրջանի և հայ միջնադարի խոշոր իմաստասերների փիլիսոփայական, տրամաբանական, ճարտասանական ու քերականական աշխատությունները, ինչպես և, աստվածաբանական տերմինաբանությամբ՝ «հայրախոսություն» (Patrologie) ու «հայրագիտություն» (Patristic—իմա՝ եկեղեցու հայրերի մասին՝ նրանց կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ գրականություն):

գ) Նոր կտակարանի մատյանները (թթ. 186բ—376ա):

Ընդամենն, պատկերացում կազմելու համար մատենագիտական սույն երկի ընդգրկված լայն ծիրի մասին, հարկավոր է աչքի առաջ ունենալ ոչ միայն հոգվածների կամ գլուխների ընդհանուր քանակը, այլև, մասնավորապես, մեկնաբանվող մատյանների ընդհանուր քանակը: Այսպես, առաջին բաժնում քրննարկվում են 36 անուն գիրք, երկրորդում՝ 102 անուն գիրք, երրորդում՝ 28 անուն գիրք, ընդամենը՝ 166 անուն գիրք: Իսկ հոգվածների ընդհանուր քանակը կազմում է 196: Ի դեպ, հոգվածների և քննարկված գրքերի քանակների տարբերությունը պատճառաբանվում է նրանով, որ շատ անգամ միևնույն գրքի վերաբերյալ մատենագիտական տեղեկությունների ամբողջականացման համար տրված են մեկից ավելի հոգվածներ, որոնք գրված են տարբեր հեղինակների կողմից:

Այսպես, ուրեմն, «լայն գրքեր» մատենագիտական տերմին-հասկացությամբ ըմբռնվում են «Պատճառաց գրքի» առաջին և երրորդ բաժինները ամբողջությամբ, որոնք իրենց մատուցման մեթոդական բնույթով ու ծրագրային միտվածությամբ, ըստ էության, ներառւթյուն են հանդիսանում աստվածաբանական դասընթացի, ի մասնավորի՝ Աստվածաշնչի համար: «Այս գիրքը իւր բովանդակութեամբ խիստ հետաքրքրական է նախ և առաջ այն պատճառով,—գրում է հմուտ բանասեր Կ. Տեր-Մկրտչյանը,—որ նա ներկայացնում է մի փորձ համառօտ ծանօթութիւն տալ Հին և Նոր կտակարանի բոլոր գրուածների ծագման և նշանակութեան մասին, այսինքն տալ մօտաւորապէս այն բանը, ինչ որ արդի աստուածաբանութեան մէջ Հին և Նոր կտակարանի ներառւթիւն է կոչուում»³: Այս հետևությունը ճիշտ է, իհարկե, ոչ թե քննարկվող ամբողջ աշխատությունն, այլ միայն ու միայն նրա «լայն գրքերի», այն է՝ առաջին և երկրորդ բաժինների համար:

2. «Նուրբ գրքանք»:—Այս բնույթի գրքերի զատորոշումը դալիս է գեղես

վերնագրի իմաստը լրիվ չի բացահայտվում. ինչ է նշանակում «լայն և նուրբ գրքերի շարժառիթը» («Պատճառ լայն և նուրբ գրեանց»): Բանասեր Ռ. Իշխանյանը, ելնելով քննարկվող աշխատության բովանդակությունից ու բնույթից, ավելի ճիշտ է մեկնում այն. «Ամեն մի գլուխ նվիրված է մի գրքի,— գրում է նա,— և սկսվում է «պատճառ» բառով, որ նշանակում է ծանոթություն, գրքի գրման շարժառիթի բացատրություն, նաև գրքի մեկնություն, այսինքն՝ ավելի գրքի ծանոթությունն ու մեկնություն» («Հայ մատենագիտության պատմություն», Երևան, 1964, պրակ Ա, էջ 81): Բայց տեխնալին ստուգազույն ըմբռնման համար կառաջարկելիք «պատճառ» տերմինը աշխարհարարով թարգմանել շարժառիթով:

³ «Արարատ», 1895, էջ 148 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

XII դ. ակնանվոր իմաստասեր, տոմարագետ, նաև մատենագետ Հովհաննես Սարկավազից: Այդ առթիվ Կիրակոս Գանձակեցին կարևոր մի տեղեկություն է հայտնում այն մասին, որ Սարկավազը «...գրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց»⁴: Այդ նշանակում է, որ Սարկավազը հավաստի և հանձնարարելի գրքերի ցուցակ է թողել ուսումնականներին՝ իբրև ուսումնա-գիտական ժառանգություն: Այդ հակիրճ տեղեկությունը, սակայն, առավել հանգամանորեն և Սարկավազի մատենագիտական ցուցակի մեջբերումով ներկայացնում է Մխիթար Այրիվանեցին: Բացի գրանից, Այրիվանեցին միաժամանակ հայտնում է, որ ինքը, ըստ Սարկավազի մատենագիտական ցուցակի («Կարգադրութիւնք»), մի գրչագրում է ամփոփել նրա հանձնարարած բոլոր մատյանները՝ ընդօրինակելով գրանք 170 օրվա ընթացքում: «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց որք ստուգաբանեցան ի Սարկավազ վարդապետէն,— հայտարարում է նա,— և գրեցան յինէն ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ ի մին տուփ յաւուրս ճՀ (170)»⁵, որից հետո Այրիվանեցին բերում է Սարկավազի մատենագիտական ցուցակը հետևյալ կարգով. ա) Նոր կտակարանի, բ) Հին կտակարանի և գ) «նուրբքն» կոչվող գրքերը⁶: Ի դեպ, գրչագրում «նուրբքն» զատորոշումը տրվում է ինչպես Հին կտակարանի մատյաններից հետո, որպես առանձին բնույթի երկերի սկզբում՝ բնութագրող վերնագրի հանգամանքով, այնպես էլ թվարկված «նուրբ» գրքերի վերջում՝ «Ահա ի կատարեցան նուրբ գրեանքն, յիշեա մեղաւորս»⁷:

Ղ. Ալիշանը, ըստ արժանվույն գնահատելով Սարկավազի մատենագիտական այս ցուցակը ընդհանրապես միջնադարի ուսումնագիտական կյանքի համար նրա ունեցած բարեբաաստիկ նշանակությունը տեսակետից՝ ինչպես ուսումնական հարաբերականորեն կայուն ծրագիր ստեղծելու, այնպես և մատենագրական երկերի միասնական ցանկ առաջադրելու իմաստով, գտնում է, որ Սարկավազը հայ մատենագրության մեջ հիշվելու միանգամայն արժանի կլիներ միայն իր «Կարգադրութիւնք սուրբ գրոց»-ով, եթե նույնիսկ ուրիշ գիտական ժառանգություն թողած չլիներ: Այդ առթիվ նա գրում է. «Այս կարևոր աշխատութիւնս (իմա՝ «Կարգադրութիւնք»-ը—Լ. Խ.), որ իհարկէ շատ տարիներու ալ կարօս էր՝ կ'արժէր Սարկավազայ մեծ յիշատակ մը թողլու՝ եթէ ուրիշ յիշատակ այլ չունենայ»⁸:

Բանասիրական հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Մխիթար Այրիվանեցու միջոցով մեզ հասած Սարկավազի մատենագիտական ցուցակը, այնուամենայնիվ, կրել է մասնակի երկու կարգի փոփոխություն. ա) Արիստոտելի «Աշխարհաց»-ից հետո նշված վերջին 10 հեղինակների բոլոր աշխատություններն էլ հետագայի ավելացումներ են՝ ուրիշների կողմից, բ) բուն մասում՝ ժամանակագրորեն անհարիր մի քանի աշխատությունների առկայությունը արվել է հենց Այրիվանեցու կողմից. «...Բայց Մխիթար հոս մեզ անփոփոխ չի բնծայեր Սարկավազի կարգադրութիւնքը,— գրում է Ն. Ակինյանը:— Այսպէս, Մխիթար ի կարգին նշանակած է Եւագրեայ գրոց թուոյն մէջ Հարիրաւորքը յարակիցներով, զորոնք Վարդան թարգմանած է ԺԳ. դարուն. Պրոկղի Լուծ-

4 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1964. աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Թահանյանի, էջ 113:
5 «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ պատմութիւն ժամանակագրական», ի լոյս բնծայեց Ք. Պ., Կ. Պետրոպոլիս, 1867, էջ 33:
6 Անդ, էջ 33—36:
7 Մաշտոցյան մատենագրան, ձեռ. № 582 թ. 40ա:
8 Ղ. Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց, Վենետիկ, Տ. Բ., 1921, էջ 256:

մունքը, որուն թարգմանիչն Միմէոն Գառնեցին է նոյնպէս ԺԳ. դարուն, որոնք բացարձակապէս չէին կրնար ծանօթ ըլլալ Սարկաւազի ԺԲ դարուն: Մխիթար փոխած է Սարկաւազեան «Կարգադրութիւնքն»՝ նաև աւելցնելով մեկնողական դրբեր, որոնք չեն վերաբերիր «Նրբերուն»: Աչքի վարնող փոփոխութիւն է նաև Բարձրացուցէք ճառին դասերն լայն գրոց մէջ, որ նուրբերու խմբէն է...»⁹:

Ռ. Իշխանյանը հիմնավոր կերպով ավացրցում է Ն. Ակիւնյանի առաջ քաշած ենթադրութեան ճշտութիւնը՝ փաստարկելով, որ Սարկավազի ցուցակի «Նուրբերի» բաժնում ժամանակագրականորեն անհարիր աշխատութիւնների համատեղումը կատարված է Մխիթար Այրիվանցու (և ոչ ուրիշի) ձեռքով, մանավանդ, որ այդ աշխատութիւնները արտացոլված են նաև Այրիվանցու պատրաստած ճառերտիրում: «...Նուրբ գրքերի ցուցակի հիմնական մասում (Արիստոտելի «Աշխարհաց»-ից վեր) եղած ետսարկավազյան շրջանի թարգմանութիւնների անունները, — պարզաբանում է նա, — ավելացված պետք է լինեն Մխիթար Այրիվանցու կողմից, քանի որ տեղ են գտել նաև վերջինիս կազմած ճառերտիրում...»¹⁰:

Մատենագիտական ցուցակում Սարկավազի կողմից կիրառութիւն գտած «Նուրբ» գրքերի տարբերակումը բաղաբացիական իրավունք է ձեռք բերում ինչպես հետագայի մատենագիտական աշխատութիւններում ու ցուցակներում, այնպես և ուսումնականների շրջանում:

Սարկավազի մատենագիտական ցուցակի հետեղութիւնք XIII դ. հրատարակ է գալիս Աբասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց զիրք» աշխատութիւնը, որը, ինչպես վերը ասվեց, նվիրված է լայն և «նուրբ» գրքերի ուսումնասիրմանը:

Սույն աշխատութիւնը նշանակալի է նրանով, որ, ի տարբերութիւն Սարկավազի «Կարգադրութեան», ոչ թե մատենագիտական ցուցակ է լայն»¹¹ և «նուրբ» գրքերի վերաբերյալ, այլ տեսական ուսումնասիրութիւն է յուրովի տեսակի՝ հենց այդ տերմինների տակ ըմբռնված երկերի բնույթի, ստեղծման հանդամանքների, ժամանակաշրջանի և ընդգրկման տարողութիւնների, նրանցից յուրաբանչուրի արժեքավորման ու նշանակութեան, նրանց հեղինակների կենսագրական տվյալների և այլնի մասին:

Այս բոլորով հանդերձ, ընդգծելով նշված աշխատութեան և «Կարգադրութեան» միջև եղած որակական տարբերութիւնը, հարկ է մատնանշել նաև նրանց առնչութիւնը ընդհանուր յան առումով. արդոք կա՞ն սկզբունքային, արմատական խոտորումներ այս երկուսի միջև՝ գրքերի բոս բնույթի որոշման և ներանց ընդհանուր բանակի ու հերթականութեան տեսակետից, թե՞, հիմնականում, համընթաց են: Բանասիրական հետախուզումները և հենց թեկուզ հպանցիկ համեմատութիւնը առարկայական այդ աշխատութիւնների ցանկերի հետ՝ ցույց են տալիս, որ մատենագիտութեան տեսաբան Աբասի որդի Գրիգորին «ծանօթ են — որչափ կերեայ — Սարկաւազի «Կարգադրութիւնք»¹², «վասն զի, — հիմնավորում է իր հետեղութիւնը՝ Ն. Ակիւնյանը, — կրկին բաժանում — «սուրբ»

9 Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 42—43:
 10 Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 77:
 11 Ի զեպ, Սարկավազի մոտ եթե չի գործածվում «լայն» տերմինը, ապա իր ցուցակի «Ահա կատարեցան Նոր կտակարանքն» և «Ահա կատարեցան Հին կտակարանքն» ավարտական ծանօթագրութիւններից առաջ բերած մատչանների թվարկումով նույնպես ընդգրկում է Աստվածաշնչի բոլոր այն գրքերը, որոնք «Պատճառաց գրքում» ներկայացված են «լայն գրեանք»-ի տակ:
 12 Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

(կամ բոս Գրիգորի «լայն») և «նուրբ» գրքեր — Սարկաւազէ են և... նուրբերն, նոյն են գրեթէ յէականս Սարկաւազի ցանկին հետ»¹³:

Ակիւնյանի պնդումը մատենագրութեան տեսակավորման հարցում Սարկավազի առաջնայնութեան մասին՝ Աբասի որդի Գրիգորի նկատմամբ ճիշտ լինելով հանդերձ, առարկութիւն է վերցնում «սուրբ» (գրեանք) արտահայտութեան ընկալումը նրա կողմից իրրև լայն» (գրեանք) արտահայտութեան հոմանիշ կամ համադր հասկացութիւն: Իրականում, սակայն, բոլորովին էլ այդ այդպես չէ: Սարկավազի մոտ «սուրբ գրեանք» արտահայտութիւնը վերաբերում է ոչ միայն «Կարգադրութեան» ենթաբաժին հանդիսացող Նոր և Հին կտակարանների մատչանների սահմանադատմանը «նուրբ» գրքերից, այլև «նուրբ» գրքերին՝ որպես ընդհանուր բնութագրող վերնագրի բաղկացուցիչ հատված: Այս հարցի վրա առանձնապես հրավիրում ենք բնթերցողի ուշադրութիւնը, որովհետև Ն. Ակիւնյանի այս տեսակետը նույնութեամբ ընդունվել է նաև այլ բանասերների կողմից և հիմք ծառայել սխալ դիտակետից մեկնած գատողութիւնների: Այս հարցին հանգամանորեն կանգրդառնանք քիչ հետո:

Նշենք, սակայն, որ մատենագրութեան տեսակավորման հարցում Սարկավազի նորամտութեան առաջնայնութիւնը ժխտում է վաստակաշատ բանասեր Հ. Անասյանը իր «Հայկական մատենագիտութիւն» մեծարժեք աշխատութեան մեջ՝ գրելով. «ԺԳ դարում հայկական մատենագիտութեան պատմութեան մեջ երևան են գալիս երկու նոր տերմիններ, որոնք կապվում են գրականութեան տեսակավորման հարցում մի նոր հասկացողութեան հետ: Խոսքը լայն և նուրբ անվանված գրքերի մասին է: Գրականութեան նման բաժանման հասկացողութեանն առաջին անգամ պատահում ենք Գրիգոր Աբասյանի կազմած «Գրք պատճառաց» երկում...»¹⁴:

Նման պնդումը, ինչպես վերը տեսանք, չի արդարացվում փաստերի լույսի տակ: Հ. Անասյանը տվյալ զեպում անտեսում է ոչ միայն Գրիգորից շուրջ մեկ դար առաջ ապրած հանրաճանաչ դիտնական Սարկավազի «Կարգադրութիւնք գրոց»-ում մատենագիտական տեսանկյունով օգտագործված «նուրբքն» տերմինը, այլև Սարկավազից էլ դեռ շատ առաջ մեր մատենագրութեան մեջ կիրառութիւն գտած «նուրբ բանիք» կամ «նուրբ տեսութեամբ» արտահայտութիւնները, որոնք և եիմք են հանդիսացել Սարկավազի համար մատենագրութեան նման տեսակավորման:

Այսպես, 1106 թ. գրված մի հիշատակարանում կարգում ենք. Սարգիս վարդապետն «...մեկնէ զամենայն, ոչ նուրբ բանիւք և ոչ գեղջուկ՝ այլ զմիջակ...»¹⁵: Այս քաղվածքից ինքնբոստինքյան բխում է, որ դեռևս XII դ. հենց սկզբներին մեր ուսումնականների շրջանում որոշակի ըմբռնում է եղել երեք տարբեր բնույթի ոճերի մասին, որոնք իրենց առանձնահատկութիւններով հակադրվում են իրար. ա) «նուրբ», բ) «գեղջուկ» և գ) «միջակ» «բանիք» արտաբերված մեկնութիւններ կամ գրութիւններ:

1176 թ. Շնորհալու մասին վարքագրական բնույթի մի հիշատակարանում ասված է, «...Ընթեռնոյր և որոնէր և քննէր անդադար զխորին միաս գրոյ նուր տեսութեամբ...»¹⁶: Ինչպես նկատելի է այս մեջբերումից, խոսքի կամ

13 Անդ. Ընդգծումը մերն է.— Լ. Խ.:
 14 Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտութիւն, հ. Ա, էջ XIII (ընդգծումը մերն է.— Լ. Խ.):
 15 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց. Անթիլիաս (Բեյրութ), 1951, էջ 299:
 16 Անդ. էջ 426:

գրվածքի «նուր տեսութեամբ» բնութագրումը հենց ա՛յն հիմքն է, որով Սարկավագից սկսած միջնադարի մեր ուսումնականները հատորշում են համապատասխան առանձնահատկություններով օժտված գրքերը: Այս առումով էլ ուշագրավ է նաև 1129 թվականին գրված Սարկավագի կենսագրի վկայությունը, որտեղ կարդում ենք «...Որոց և գկնի (Յովհաննէս Սարկուագն—Լ. Խ.) կրթէր, արկանէր ի գիրս նուր և դժուարալուս...»¹⁷:

Այս բոլորից հետևում է, որ ոչ միայն «նուրը» խոսվածքի կամ գրվածքի բնութագրումը արտացոլված է եղել մեր մատենագրական աղբյուրներում՝ Աբասի որդի Գրիգորից և մինչև անգամ Սարկավագից շատ և շատ առաջ, այլև իբրև մատենագրական տերմին դարձյալ շրջանառության մեջ մտած է եղել Գրիգորից շուրջ մեկ դար առաջ:

Ճիշտ մեկնակետից ելնելով, Ռ. Իշխանյանը թեև առարկում է¹⁸ Հ. Անասյանի այս կարծիքի դեմ, բայց ինքը, իր հերթին, միաժամանակ անում է մի պնդում, որի հետ չենք կարող համաձայնել. «Յուցակի մեջ նուրը գրքերին նվիրված հատվածի մասին խոսելիս չի կարելի մոռանալ նաև,—գրում է նա,— որ միջնադարում նրբերի հայտնի գիտակր եղել է ոչ Մխիթար Այրիվանեցին, ոչ Աբասի որդի Գրիգորը և ոչ ա՛յլ ո՛ք, բայց, միայն Հովհաննէս Սարկավագը...»¹⁹: Նման հավաստումը անհարիր է փաստերին. իրականում, «միջնադարում նրբերի հայտնի գիտակ» մարդիկ եղել են ոչ միայն նշված ուսումնականները հավասարապես, այլև մեր դպրության ներկայացուցիչները ընդհանրապես: Եթե նշված ուսումնականները հավասարապես նուրը գրքերի «բաջատեղյակ» մարդիկ չլինեին, ապա ի վիճակի չէին լինի ոչ այդ ծրագրի հիման վրա աշխատություն գրելու տեսական բնույթի և ոչ էլ դասաղերթ-ձեռնարկ պատրաստելու:

Այնուհետև. Հ. Անասյանի նշված աշխատության ներածականում «Կարգադրութիւնք գրոց» մատենագրական երկի «նուրբքն» կոչված գրքերի ցուցակի հեղինակի որոշման հարցում նկատելի է ակնհայտ վրիպում, որ մատնանշել է Ռ. Իշխանյանը²⁰: Հ. Անասյանի կարծիքով՝ «Կարգադրութիւնք գրոց»-ի «նուրբքն» կոչված գրքերի ցուցակը որպես թե օրգանական ամբողջություն չի կազմում «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց»-ի սկզբի՝ նոր և Հին կտակարանների մատյանների ցուցակի հետ միասին:

Իբրև իր փաստարկման հիմնական կովան Հ. Անասյանը մատնացուցց է անում այն պարագան, որ Սարկավագին վերագրվող «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց»-ում որպես թե անհարիր է հնչում «նրբերի» բաժնում հիշատակված Քեբականի, Հերմեսի, Պորփյուրի և Արիստոտելի աշխատությունների առկայությունը իբրև «սուրբ» մատյանների: Նա գրում է. «Նուրը գրքերի հարցում մասնավորելով մեր խոսքը հիշյալ «Թիւմ նուր գրեանց» բնագրի վրա (Բնագիր Գ), որը նույն է Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության մեջ գտնվող նուրը գրքերի ցուցակի հետ, պետք է ասել, որ բանասերները նրա հեղինակ համարում են Հովհաննէս Սարկավագին, որովհետև ժամանակագրության մեջ ցուցակը հաջորդում է Սարկավագի «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց» ցուցակին, առանց հաշվի առնելու, որ նրբերի մեջ գտնվող Քեբականը, Հերմեսը, Պորփյու-

17 Անգ, էջ 337:
 18 Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 90:
 19 Անգ, էջ 93 (Ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.)
 20 Տե՛ս անգ, էջ 90—93:

րը, Արիստոտելը չէին կարող համարվել «գրոց սրբոց» շաբֆի մեջ»²¹: Այստեղ նկատենք, սակայն, որ Հ. Անասյանի տարբերակված մոտեցման պահանջը՝ էլնելով սոսկ իր այն պնդումից, որ հիշյալ աշխատությունները իբր չէին կարող համատեղվել «սուրբ գրոց» ընդհանուր վերնագրի տակ, թույլ կովան է: Բանն այն է, որ եկեղեցու կողմից ընդունված և վավերական համարված բոլոր այն գրքերը, որոնք հանձնարարելի են ինչպես ընթերցման, այնպես և վարդապետականներում ուսուցման համար՝ անկա՛խ նրանից, թե դրանք եկեղեցական գրքեր են կամ «արտաբին» գրքեր (այդ թվում՝ Քերականի, Հերմեսի, Պորփյուրի կամ Արիստոտելի աշխատությունները), բոլորն էլ, իբրև վարդապետական ձեռնարկներ, «սուրբ գրոց» շաբֆին են պատկանում: Այնպես որ ո՛չ մի հակասություն չկա այդ հարցում: Հ. Անասյանը իր այս ենթադրության մեջ, ակներևաբար, հենվում է Ն. Ակինյանի կարծիքի վրա, որի խոցելի լինելը վերը ցուցց տրվեց: Մինչդեռ Ս. Կարիերը ճիշտ է բնութագրել Սարկավագի մատենագրական աշխատության կառուցվածքը, երբ գրում է «Սուրբ գրքերը այնտեղ (իմա՛՝ «Կարգադրութեան» մեջ—Լ. Խ.) երբ խմբերի են բաժանված, առաջին՝ նոր կտակարանը, երկրորդ՝ Հին կտակարանը և երրորդ՝ Աստվածաշնչից դուրս գտնվող՝ նուրը, խոր գրքերը («նուրբքն»)»²²:

Ռ. Իշխանյանը այս հարցում կանգնած է նույն տեսակետի վրա, ինչ Հ. Անասյանը. նա նույնպես կարծում է, թե Արիստոտելի, Պորփյուրի աշխատությունները թեև եկեղեցու կողմից «հանձնարարվում» էին, բայց դրանք, իբր, «սուրբ» մատյաններ չեն համարվել. և նա զարմանք է հայտնում, թե ինչո՞ւ Այրիվանեցին սարկավագյան ցուցակը համարել է «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց»՝ ա՛յն դեպքում, երբ վերոհիշյալ փիլիսոփայական և բերականական աշխատությունները որպես թե չեն պատկանում «սրբոց» մատյանների շարքին. «Այլ բան,—գրում է նա,—որ Արիստոտելի, Պորփյուրի գրքերը և Քերականը չեն համապատասխանում Մխիթար Այրիվանեցու կողմից սարկավագյան ցուցակին տրված ընդհանուր անվանը (իմա՛՝ «սրբոց»—Լ. Խ.): Իրոք, ինչո՞ւ է Այրիվանեցին «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց» անվանել Սարկավագի գործը, եթե այնտեղ նշված բոլոր գրքերը այդպիսի չէին»²³: Մեր կարծիքով, ոչ մի հակասություն չկա Մխիթար Այրիվանեցու «սուրբ գրոց» ընդհանուր բնութագրման և սարկավագյան ցուցակի մատյանների միջև. միջնադարում արտագրված բոլոր գրչագրերը, այդ թվում և՛ պատմագրական, իրավական, քերականական, փիլիսոփայական և այլն, մեր դպրության ներկայացուցիչներին կողմից դիտվել են իբրև «սուրբ» մատյաններ. մեր գրիչները իրենց հիշատակարաններում ամեն անգամ գրել են՝ «յիշեա զսուրբ տառս գծողին...»: Ռ. Իշխանյանը, նշելով հանդերձ, որ «քիչ չեն դեպքերը, երբ հին ձեռագրերի մեջ սուրբ գրքեր (սուրբ տառս, սուրբ գիրս) են համարվում Խորենացու, Բուզանդի, Փարպեցու և այլ հեղինակների պատմական գրքերը, նույնիսկ՝ Գոշի դատաստանագիրքը»²⁴ (իսկ ինչո՞ւ՝ «նույնիսկ» Գոշի Դատաստանագիրքը—Լ. Խ.), սակայն մատենագրության տեսության առումով ճիշտ չի մեկնարանում այս իրողությունը. իրեն թվացող այս երկվությունը նա վերագրում է «միջնադարում

21 Հ. Անասյան նշվ. աշխ., էջ XVI—XVII (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):
 22 A. Carrière, Une Version Arménienne de l'Histoire d'Assanethe, էջ 478 (ընդգրծումը մերն է—Լ. Խ.):
 23 Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 91 (ընդգծումները մերն են—Լ. Խ.):
 24 Անգ, էջ 93—94 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

այնքան էլ որոշակի»²⁵ բմբռնման բացակայութիւնը սուրբ մատաններէ որոշման հարցում. ընդ որում, միաժամանակ Ռ. Իշխանյանը պնդում է, որ «տարբեր ժամանակ տարբեր հեղինակներ յորովի են հասկացել և օգտագործել» ինչպէս այս, այնպէս և նուրբ, լայն, մեկնողական, արտաքին մատենագիտական տերմին-հասկացությունները²⁶: Հարկ է նշել, սակայն, որ այս պնդումը նույնպէս չի համապատասխանում իրականութեանը: Միջնադարի ողջ ընթացքում, ինչպէս ցույց է տալիս մատենագրական աղբյուրների քննական վերլուծությունը, նման հետեւութեան համար հիմք չկա. աներկբայելի իրողությունն այն է, որ մեր դպրութեան ներկայացուցիչները շատ հստակ և որոշակի կերպով ոչ միայն ըմբռնել և տարբերակել են մատենագիտական այդ տերմինների բովանդակությունը, այլև ըստ այդմ էլ մշակել են ուսումնասիրության ամբողջ ծրագիրը վարդապետարաններում ու համալսարաններում և կենսագործել այն: Հետագայում, միայն «արտաքին գրեանց» ցուցակներում եթէ նշվում են նաև հավելագիր աշխատություններ, բացի անտիկ աշխարհի մտածողների որպէս այդպիսին ճանաչված և ընդունված երկերից, ապա դա նույնպէս բնավ չի հակասում «արտաքին գրեանց» սահմանադատման հիմքում դրված սկզբունքից: Այսպէս, մատենագիտական ցուցակների քննությունից պարզվում է, որ եթէ Արիստոտելի և Պորփյուրի աշխատությունների հետ միասին հիշվում են նաև Որոտնեցու և Տաթևացու մեկնությունները դրանց վերաբերյալ, կամ Մովսէս Քերթովի քերականական մեկնությունը, Արիստակեսի «Գրություն արվեստի» մասին գրած աշխատությունն ու նրա վերաբերյալ Տաթևացու մեկնությունը, ապա այդ այն պատճառով է միայն, որ առարկայական բնույթով դրանք բոլորն էլ պատկանում են ոչ թէ աստվածաբանական երկերի շարքին, այլ՝ փիլիսոփայությանն ու Բեռականութեանը, որոնք և «արտաքին գրեանց» էությունն են հանդիսանում:

Այնուհետև. Հ. Անասյանը, անջատելով Սարկավագի մատենագիտական ցուցակից «նուրբը» բաժինը, վերագրում է այն ոչ թէ Սարկավագի հեղինակությանը, այլ Մխիթար Այրիվանեցուն: Նա այդպէս էլ գրում է. «Այրիվանեցին, նուրբ գրքերն ինքն է հավաքել ու դասավորել Ճառնաթիւրի մեջ և նրանց զուգակն ինքն է կազմել...»²⁷: Այստեղից էլ հետեւություն է արվում. որպէս թէ «նուրբ» մատենագիտական տերմինը Մխիթար Այրիվանեցին անմիջաբար վերցրել է ոչ թէ Սարկավագից (մի բան, որ անհերքելի իրողություն է), այլ Աբասի որդի Գրիգորից: Հ. Անասյանի այս պնդումը նույնպէս անհարկ է իրերի իսկական դրություն հետ, ուստի և այն անվերապահորեն ժխտվել է բանասիրության մեջ²⁸:

«նուրբ» գրքերի մասին ճշգրիտ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև հետեւյալ երկու հարցերին. ա) ի՞նչ բնույթի աշխատություններն են ընկալվել իբրև «նուրբ գրքեր» հայագետների կողմից. բ) իրականում ի՞նչ բնույթի գրքերն են «նուրբ» կոչվել մատենագրության մեջ:

ա) «նուրբ գրքերի» ընկալման և բացատրման հարցում զգալի տարակարծություն կա հայագիտական աշխատություններում: Ք. Պատկանյանը, Մխիթար Այրիվանեցու «Ժամանակագրական պատմությունը» բնագրով և ուսերեն

25 Անդ, էջ 94:
 26 Անդ:
 27 Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XVII:
 28 Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

թարգմանությամբ հրատարակելիս, բնագրի «Ահա կատարեցան նուրբ գիրքն»²⁹ նախադասությունը թարգմանել է որպէս «Конецъ философскимъ книгамъ»³⁰: նշենք, սակայն, որ «Փիլիսոփայական գրքեր» մեկնությունը «նուրբ գրքերի» համար, ամբողջությամբ վերցրած, ճշգրիտ չէ, որովհետև, ինչպէս ակնհայտ երևում է այդ ստորաբաժանման տակ ներկայացված գրքերի ցուցակից, այնտեղ համախմբված են ինչպէս փիլիսոփայական (անտիկ և բրիտոնյա հեղինակներ), այնպէս և գերազանցապէս ոչ-փիլիսոփայական երկեր: Պատկանյանի մեկնաբանությունը նույնությամբ որդեգրում է Մ. Տեր-Մովսիսյանը³¹: Հայագետ Ա. Կարիերը երկրորդաբար՝ «խոր» (profond) բառով է բացատրում «նուրբ» բառը, ըստ որում, նշելով միաժամանակ՝ «գրքեր, որոնց ընթերցումը թույլատրելի և հանձնարարելի էր հավատացյալներին»³²: Այս մեկնաբանությունը նույնպէս բավարար չէ, որովհետև, ինչպէս ճիշտ կերպով նկատում է Ն. Ակիւնյանը³³, այդ դեպքում անհասկանալի կլինեն Ռակերբանի, Աթանասի, Եվսեբիոս Կեսարացու և շատ ուրիշ եկեղեցական հայրերի գործերի չհիշատակվելը «նուրբ գրքերի» ցանկում, քանի որ դրանք հավատացյալների համար ոչ միայն «թույլատրելի և հանձնարարելի» երկեր են եղել, այլև՝ պարտադիր: Արիշանը ավելի մոտ է կանգնած ճշմարտությանը, երբ, թեև հայեցողաբար, «նուրբ գրեանք» է համարում՝ «նախնեաց թողած ամեն դժուարիմաց և խրթին գրեանս»³⁴: Ն. Ակիւնյանը, այս հարցում հետևելով Արիշանին, «ոճի պայմանականությամբ» է որոշում «նուրբ գրքերը» որպէս «խորին ոճ» ունեցող երկեր³⁵: Պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյանը հարցի լուսարանմանը մոտենում է այլ կողմից, որը լրացուցիչ կարևոր հանգամանք է խնդրի գիտական լուծման համար: Նա գրում է. «Հնում «նուրբ» գիրք ասելով հասկանում էին տեսական, փիլիսոփայական բովանդակություն ունեցող աշխատությունները»³⁶: Հ. Անասյանը «նուրբ գրեանք» համարում է պարզապէս «եկեղեցական և արտաքին մատենագիրների գործերը»³⁷: Ռ. Իշխանյանը մի դեպքում ընդունում է Ն. Ակիւնյանի³⁸, մյուս դեպքում՝ պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյանի տեսակետը³⁹:

բ) Անշուշտ, որևէ տեսակետի ստուգությունը այն շահով է հավաստի, ո՛ր շահով այն խարոխված է ոչ միայն հայեցողության, այլև մանավանդ՝ երեվույթների փաստաբանական վերլուծության վրա: Այդ պատճառով էլ իրերի իսկությունը հնարավոր է բացահայտել կամ հիմնավորել միայն վաղագույն շրջանից մեզ հասած վկայությունների մեկնաբանման շնորհիվ: Այսպէս, Կիրակոս Գանձակեցին, բնութագրելով Սարկավագի թողած գիտական ժառանգության լեզվա-ոճային առանձնահատկությունները, գրում է. «...Յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարգացեալ, նոքա բանքն ամենայն իմաս-

29 Մխիթարայ Այրիվանեցույ պատմութիւն ժամանակագրական, էջ 36:
 30 Անդ, էջ 362:
 31 Մ. Կարիեր, նշվ. աշխ., էջ 229:
 32 Ա. Կարիեր, նշվ. աշխ., էջ 478:
 33 Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., էջ 35:
 34 Ղ. Արիշան, նշվ. աշխ., էջ 255:
 35 Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., էջ 34:
 36 Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 111:
 37 Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XVI:
 38 Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 92:
 39 Տե՛ս անդ, էջ 70, 79:

աասիրական ոճով, որպէս զԳրիգորի Աստուածաբանին, և ոչ գեղջուկ...»⁴⁰: Ինչպես նկատելի է ընդգծված բառերից, «իմաստասիրական ոճը» այստեղ հակադրված է «գեղջուկ» ոճին: Ինչպես վերը մի այլ առիթով վկայակոչեցինք. 4. Փաձակեցուց առաջ էլ շեշտված տարբերակում է տրվում «գեղջուկ բանի», «նուրբ բանի» և «միջակ բանի» միջև: Միջնագարի ուսումնականների մոտ լեզվա-ոճական առանձնահատկությունների բնորոշման համար առնվազն երեք հիմնական ըմբռնումներ են եղել. մեկը՝ «իմաստասիրական ոճ» կամ «նուրբ բան», «նուրբ տեսութիւն», մյուսը՝ «գեղջուկ ոճ», իսկ երրորդը՝ «միջակ»: Նրանք տարբերակել են զրբեր, որոնք իրենց լեզվա-ոճային բնույթով բարձր են՝ «նուրբ տեսութեամբ» և պարփակում են «խորը մտքեր»: Այստեղից հետևութիւն՝ միայն տեսական մտածողությունը կազմակերպող և զարգացնող աշխատություններն են, որոնք գրված են համապատասխանաբար լեզվա-ոճային բարդ երփներանգով և ծառայում են աշխարհայացքի հիմնավորմանը, մատենագիտության մեջ տեսակավորվել են իբրև «նուրբ» գրքեր, ըստ որում, այդ ըմբռնման ոլորտում ընդգրկվել են ինչպես եկեղեցական տեսաբանների, այնպես և «արտաքին» իմաստասերների աշխատությունները: Այդ նշանակում է, իբրև կողմնակի հետևություն, որ «նուրբ գրքեր» մատենագիտական հասկացութիւնը իր ծավալային հարաբերությամբ անհամեմատ ավելի մեծ է, քան «արտաքին գրքեր» մատենագիտական հասկացութիւն-տերմինի ըմբռնումը:

Իսկ ինչպիսի՞ աշխատություններն են իբրև «նուրբ գրքեր» դիտվում: Նրկատենք, որ այդ կարգի երկերի ցանկում ընդգրկված են ինչպես իմաստասիրական և քերականական, այնպես և եկեղեցական բնույթի աշխատություններ, որոնց քանակը, ըստ սարկավազյան ցուցակի, հասնում է շուրջ 50-ի. դրանք են՝

«նուրբքն».

Փիլոն Թ գիրք.

- Նախախնամութիւն Խ.
- Նահապետացն Ա.
- Հեսսեանցն⁴¹ Ա.
- Այլարանութեանց Ա.
- Առաջի որ ի լինելութեանց ՂԹ.
- Բ. որ ի լինելութեանց ՁԲ.
- Գ. որ ի լինելութեանց ԿԲ.
- Դ. Երեկեցանն ՃԿԼ.

Գիւննէսիոսի Ե. գիրք.

- Երկնային քահանայապետութեան ժԵ.
- Եկեղեցույ քահանայութիւնն ժԴ.
- Աստուածային անուանցն ժԲ.
- Խորհրդական աստուածաբանութեանցն Գ.
- Թուղթքն ժԲ.

40 Կիրակոս Փանծակեցի. էջ 113 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):
 41 Տպագրված է Հեսսեցն, օգտագործված ձևագրում՝ հետևեցն ազգավազված ձևերը (տե՛ս «Մխիթարայ Այրիվանեցույ պատմութիւն ժամանակագրական», էջ 35 և Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. N 582, Բ. 39ր): Ուղիղ ձևն է՝ «Հեսսեանցն» (տե՛ս Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 37):

Նիւացիքն է.

- Բնութիւնն ՂԳ.
- Կազմութիւնն ՂԲ.
- Կուսութիւնն Ի.
- Ժողովողն Ը.
- Երգ երգոցն ժԳ.
- Թ. Երանութիւնքն Ը.
- Հայր մեր որ յերկ. Ձ.

(Սերբերիանոս Ա. գիրք)

Ի մէջ Քրիստոսասիրացն Ա.

(Գրիգոր) Աստուածաբանն. Գ. գիրք.

- Քրիստոս ծնեալն ժԲ.
- Յաղթեցայն Ը.
- Առ որսն ժԵ.
- Որք յԵղիպտոսէն ժԱ.

Բարսղի Գ. Գ. գիրք

- Հարցողացն ՅԿԱ.
- Ձ. արլն Թ.
- Կուսութեան Ա. ճառ

Եւագրեայ Բ. գիրք

- Կրօնաւորացն ժԹ.
- Ճաւորքն Լ.
- Սահմանքն Գաթի ԻԳ.
- Պրոկղի՝ Եղիազարիսան և Ամեկարսի լուծումքն Քերական⁴² ՄԺԱ.
- Հերմէսն Ա.
- Պորփիրն ԿԱ.

Արիստակլի Ե. գիրք

- ժ. ստորագրութիւնքն
- Պերիարմենասն ՀԹ.
- Առաքինութեանցն Ա.
- Վերլուծութեանցն
- Էակքն Գաթի
- Պէտքն Մովսիսի

Յովհաննու Մայրավանեցույ Գ. գիրք՝

- Խրատվարքն.
- Հաւատոյ արմատն.
- Նոյնմական.

42 Գիտնիսիոս Քրակացու աշխատութիւնը—Լ. Խ.:

Մեկնություններ Հին և Նոր կտակարանաց.

- Մր. Եբրեւի
- Մր. Եպիփանու
- Ոսկերերանին
- Կիրեղ Աղեքսանդր.
- Ճառասաց Հալքապետացն հա.
- Նուրց և մասնաւորաց:
- Ահա կատարեցան նուրբ գիրքն»⁴³:

Ինչպես նկատելի է մատենագիտական այս ցուցակի կառուցվածքից, ոչ միայն սկզբում տրվում են հեղինակի անունն ու նրա աշխատությունների քանակը բնոգհանրապես և ապա դրանց անվանական թվարկումը առանձին-առանձին, այլև նշված յուրաքանչյուր աշխատության դիմաց մատնացույց է արվում նրա բաղկացուցիչ գլուխների ու ամփոփած ճառերի ընդհանուր թիվը:

Այնուհետև, բանասիրության մեջ Սարկավագի մատենագիտական այս ցուցակի կապակցությամբ հարցադրում է արված հավանական ենթադրությամբ: «Արդոք այդ ցուցակը չի՞ օժանդակել նաև Գլաձորի ու Տաթևի և այլ համալսարանների ուսուցչապետներին որոշելու, թե ինչ նոր ձեռագրեր պետք է ընդօրինակվեն իրենց դրադարանների ունեցվածքը համալրելու նպատակով»⁴⁴: Առկախ մնացած այս հարցին, մեր ձեռքի տակ եղած Գլաձորի համալսարանի վերաբերյալ փաստերի ու կովանների օգնությամբ, այժմ հաստատուպես կարող ենք ասել՝ այո՛, Սարկավագի մատենագիտական ցուցակը Գլաձորի համալսարանում նույնպես կիրառություն է գտել իբրև ձեռնարկ-դասագրքերի համալրման ծրագրային ուղեցույց:

Մասնավորելով մեր խոսքը «նուրբ գրքերի» մասին, ապա ընդհանուր կարգով նկատենք, որ դրանց ուսուցումը մեր դպրության մեջ համընդհանուր բնույթ է կրել ամբողջ միջնագարում: զրանցով ուսումնառություն են ձեռք բերել ինչպես Արևելյան Հայաստանում, այնպես և Կիլիկյան Հայաստանում:

3. «Արտաբին Գրեանէ»:— Ինչպիսի՞ աշխատություններ էին ըմբռնում միջնագարի մեր ուսումնականները մատենագիտական այս տերմին-հասկացությամբ, ինչո՞ւ հատկապես «արտաբին» բառն են կիրառել մատենագրական առանձին երկերի բնորոշման համար, որը, առաջին հայացքից, նույնիսկ տարօրինակ է թվում: Արդոք դա հակադրվում է այլ բնույթի երկերին, և եթե այո, ապա ո՞րն է նման հակադրության հիմքը:

Ինչպես վերը ասվեց, «արտաբին» համարված աշխատությունները ամբողջությամբ մտնում են մատենագիտական ավելի մեծ ըմբռնման ծավալի՝ «նուրբ գրեանց» մեջ: Գրա պերճախոս ապացույցը ոչ միայն Սարկավագյան ցուցակը, Մխիթար Այրիվանեցու Ճառքնտիրը և Աբասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրքն» են, որոնցում, ի հակադրություն «լայն գրքերի», «նուրբերի» մեջ տրված են ինչպես եկեղեցական հայրերի տեսական աշխատությունները (որոնք գերակշիռ՝ 90 տոկոսն են կազմում «նուրբերի»), այնպես և անտիկ փիլիսոփաների երկերը, որոնք ի սկզբանե անտի մեր մատենագրության մեջ հայտնի են իբրև «արտաբին գրեանք»: Այն, որ «արտաբին գրեանքը» նաև

43 «Մխիթարայ Այրիվանեցու պատմութիւն ժամանակագրական», էջ 35—36:

44 Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

«նուրբ գրեանք» են, ապացուցվում է նաև Արիստոտելի «Պերիարմենիաս» աշխատությանը տրված բնութագրումով՝ որպես միաժամանակ նաև «նուրբ և արտաբին» գիրք: «Այլև արար (Արիստոտէլ) գիրք նուրբ և արտաբին, և իւր անունն կոչեց Պերիարմենէս...»⁴⁵:

Սակայն «արտաբին» կոչված մատենագրական երկերը, «նուրբերի» շարքին պատկանելով հանդերձ, որպես մատենագիտական տեսությամբ բնութագրվող աշխատությունների առանձին խումբ, սահմանազատվում և առանձին ուսումնասիրվում են մեր վարդապետարաններում ու համալսարաններում: Ավելին, ուշագրավն այն է, որ մեր դպրության մեջ «արտաբին գրեանց» բացառիկ նշանակություն է տրված եղել, նույնիսկ եկեղեցական «նուրբ» գրքերին զերազատ: Սա շատ կարևոր հանգամանք է:

Բնական է ենթադրել, որ եթե կա «արտաբին գրեանք» արտահայտությունը, ապա պետք է լինի նաև «ներքին գրեանք» մատենագիտական տերմին-հասկացությունը, որով կարող են հավաստվել նման տերմին-հասկացության ստեղծման անհրաժեշտությունն ու գոյությունը իրավունքը:

Նվ, իրոք, մատենագրական հազվագյուտ փաստերը հաստատում են, որ «արտաբին գրեանք» արտահայտությանը հակադրվում է «ներքին գրեանք» տերմին-բառակապակցությունը: Այսպես, Տաթևի համալսարանի երրորդ «լսարանի» բնույթը բացահայտելիս հիշատակագիրը վկայում է. «...Եւ ի միուսումն՝ զԳեբեֆին և զարտաբին գրեանս...»⁴⁶: Ինչպես հետևում է ընդգծված բառերից, Տաթևի համալսարանի մի ամբողջ լսարան, ըստ որում, ամենածանրակշիռը նրա երեք լսարանների մեջ, նախատեսված է եղել «ներքին և արտաբին գրքերի» ուսումնասիրմանը:

Ի դեպ, «ներքին» և «արտաբին գրեանք» հասկացությունների ըմբռնման համար առաջին ենթադրությունը, բնականաբար, կլինի այն, որ «արտաբին գրեանք» արտահայտությունը նշանակի ընդհանրապես թարգմանական գրականություն, ի տարբերություն հայեցի՝ բնիկ գրականության, որի համար և օգտագործվում է «ներքին գրեանք» արտահայտությունը: Բայց նման հետևությունը չի հավաստվում մատենագրական վկայություններով և անհարիր է իր փաստական դրությունը:

Հարցի լուսարանմանը որոշ լույս է սփռում աղբյուրներում եղած այն հավաստումը, ըստ որի միջնագարում եղել են ոչ միայն «ներքին և արտաբին գրեանք», այլև «ներքին և արտաբին ուսմունք», այլ կերպ ասած՝ ուսումնական որոշակի երկու տարբեր բնագավառներ: Ներսես Շնորհալու մասին մեզ հասած վարքագրության մեջ, Գրիգոր Մագիստրոսի ուսումնառության կապակցությամբ ասվում է, որ նա «յուժ իմաստուն և հանճարեղ, և ներքին և արտաբին ուսմամբ ներակրեալ վարժմամբ ի մանկական տիոց հայկական և յունական դպրութեամբ. մինչև հասնալ ի հետորական աստիճան փիլիսոփայութեան»⁴⁷:

Եթե «ներքին և արտաբին գրեանք», ինչպես և «ներքին և արտաբին ուսմունք» ըմբռնումների հակադրման հիմքում ընկած չէ բնիկ՝ հայեցի և թարգմանական գրականությունների սահմանազատման սկզբունքը, ապա ո՞րն է նման բնորոշումների հիմքը: Պետք է ասել, որ «ներքին և արտաբին գրեանք»,

45 Չ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XVI:

46 Մատենագրական, ձեռ. № 7823, Բ. 26բ:

47 «Մերոյն ներսեսի Շնորհալույ Պատմութիւն վարուց», «Սոփերք հայկականք», ԺԳ, Վենետիկ, 1854, էջ 13:

ինչպես և «ներքին և արտաքին ուսմունք» բնորոշումների հիմքը սկզբնական շրջանում եղել է տեսական՝ աշխարհայացքային, և ոչ լեզվական (ազգայինի և աշխարհայինի հակադրություն): Այդ բաժանումը կատարվել է քրիստոնեական աշխարհայացքի մաքուր մասնական ժամանակաշրջանում՝ ընդդեմ հեթանոսական և, մասնավորապես, անտիկ աշխարհի գաղափարախոսության: Բոլոր այն ուսմունքներն ու մատենագրական ստեղծագործությունները, որոնք քրիստոնեական գաղափարախոսության արգասիքը չեն, համարվեցին «օտար գրեանք» և «օտար ուսմունք», իսկ քրիստոնեական գաղափարախոսությունը՝ աստվածաբանությունը և նրա ստեղծած ամբողջ գրականությունը՝ «ներքին ուսմունք» և «ներքին գրեանք»:

Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ մեր մատենագիրները, ելնելով աշխարհայացքային իրենց գիրքերից, անտիկ աշխարհի մտածողներին վկայակոչելիս նրանց բնութագրում են կամ իբրև «արտաքին իմաստունք», կամ պարզապես որպես «արտաքինքն»: Այսպես, Եղնիկ Կողբացին, հակաճառելով և լուրջ փաստարկներով հերքելով անտիկ աշխարհի գիտական ներկայացուցիչների գրությունները բնագիտական այս կամ այն երևույթի վերաբերյալ, գրում է. «Եւ ոչ երկինք շրջին. գորմէ ասեն արաաֆին իմաստունքն՝ թէ՛...»⁴⁸: Պատմահայր Խորենացին, խոսելով այն մասին, թե ինչից է սկսելու իր պատմագրությունը, ասում է. «Եւ սկսայց յորոց և այլք, որք յեկեղեցուց և ոյր ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաֆնոցն երկրորդել յազագս ի սկզբանն առասպելս...»⁴⁹:

Ասվածից հետևում է, որ «արտաքին գրեանք» և «արտաքին ուսմանք» նրկատմամբ բացարձակ ժխտողական վերաբերմունք ունեն քրիստոնեական գաղափարախոսությունը՝ ամբողջությամբ վերցրած նրանց բոլոր գրականությունների նկատմամբ և պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններում: Իհարկե՝ ո՛չ: Նա վերցնում էր նրանցից միայն այն, ինչ օգտակար և պետական էր քրիստոնեական աշխարհայացքի հիմնավորման և զարգացման համար:

Քանն այն է, որ քրիստոնեության գաղափարախոսները, հենց իրենց աշխարհայացքի հիմնավորման և զարգացման, ինչպես և թշնամական հոսանքների դեմ պայքար մղելու համար, հարկադրված էին ուսումնասիրել և յուրացնել անտիկ աշխարհի գիտական նվաճումները. փիլիսոփայությունը, դիալեկտիկան, հոետորական արվեստը, լեզվի իմացությունը՝ բերականությունը և այլն նո՛ւյնքան անհրաժեշտ էին աստվածաբանական գրույթների հիմնավորման և պրոպագանդման, ինչպես և պաշտպանության համար, որքան քրիստոնեական աշխարհայացքն ինքնին: Իսկ այդ գիտությունները՝ մշակված ուսմունքների ձևով իբրև տեսական համադրությունների սխեմա, ստեղծված և զարգացված էին անտիկ աշխարհի գիտնականների կողմից: Այդ իսկ պատճառով՝ որքան կարևոր և հարգի էր «ներքին գրեանք» և «ներքին ուսմանք» իմացությունը, նույնքան և անհրաժեշտ էր, ուստի և խրախուսելի «արտաքին գրեանք» և «արտաքին ուսմանք» հմտությունը: Հետևաբար, ուշ շրջանում արդեն, «արտաքին ուսմունքը» կամ «արտաքին գրեանքը» նոր իմաստավորում էր ձեռք բերել, այսինքն՝ այնպիսին, որ տեսական-գիտական և իմացաբանական հիմնավորումն է տալիս աշխարհայացքայինի:

48 Եղնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826, էջ 187 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

49 «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց», 1827 Վենետիկ, էջ 23 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

Ի դեպ, «արտաքին» համարված այս աշխատությունների թվին է պատկանում, որքան էլ տարօրինակ է թվում առաջին հայացքից, նաև Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանաց» կոթողային երկասիրությունը: Քանն այն է, որ տեսական բարձր մակարդակով գրված սույն աշխատության հեղինակը թեև անտիկ աշխարհի ներկայացուցիչ չէ՝ ազգային իր պատկանելությամբ, սակայն արժարժած իր հարցադրումներով ու գրույթներով և նրանց տված իր մեկնաբանություններով, իսկն ասած՝ անտիկ մտածողության հանրագիտարան է հանդիսանում. նրանում դիտական խորքային վերլուծության և ընդհանրացման են ներկայացված անտիկ աշխարհի նշանավոր մտածողների՝ ստոիկյանների, էպիկուրյանների, Սոկրատի, Պլատոնի, Արիստոտելի և այլոց աշխատություններն ու նրանց տեսությունները: Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ Դավիթ Սահմանաց գիրքը ամբողջ միջնադարում ծառայել է իբրև ներածություն՝ նախապատրաստական առաջին ձեռնարկ «արտաքին գրոց» համար:

4. «Վարդապետական գրեանք»:—Մեր դպրության մատենագիտական տեսության համաձայն, գրքագիտական ամենալայն ընդգրկումն ունի սույն տերմին-հասկացությունը: Այս տեսակավորման մեջ են մտնում ինչպես «լայն», «նուրբ», «արտաքին» աշխատությունները, այնպես և պատմագրական, իրավաբանական, բժշկագիտական, տոմարական-թվաբանական, աստղաբաշխական, երաժշտական և այլ հուշարձանները, մի խոսքով՝ բոլոր այն մատենագրական երկերը, որոնք ուսուցման համար էին նախատեսված:

Այս տեսակետից ուշագրավ է Գլաձորի համալսարանի ռեկտոր Եսայի Նշեցու գասախոսական աշխատանքների բնույթի մասին Հակոբ Թագորցու հաղորդած վկայությունը. «Յորում կամք դեզերեալ ի դրունս սորա (իմա՝ Եսայայ Նշեցույ—Լ. Խ.),—գրում է նա,—բազումք աշակերտեալ բանին ճշմարտութեան. զոր լուսաւորեալ բացայայտէ զբազում խրթին և զժուարալուծանելի և անյայտ իմաստս ծածկեալս, զոր ի գիրս Հին և Նոր Կտակարանաց և Վարդապետական տառից, որ ի բազում ժամանակաց խցեալ ի հարանց նախնականաց...»⁵⁰: Այս բազմածրում «վարդապետական տառից» արտահայտությունը նույնն է, ինչ «վարդապետական գրեանք» կամ «վարդապետական մատենից» տերմին-հասկացությունները:

Այս նույն ըմբռնումն է հավաստվում նաև Մովսես Երզնկացու ընդօրինակած Աստվածաշնչի (Մաշտոցյան մատենադարան, № 177, ԺԳ դ.) երկու վկայություններում. առաջին հիշատակագրության մեջ զգուշացում է արվում. բոլոր նրանք, որոնք «դասասաց» վարդապետին չեն տրամադրի աստվածաշունչ մատյանները, մեկնությունները, «նուրբ» գրքերը և առևասարակ վարդապետական աշխատությունները, կզրկվեն «արքայության դոնից» ներս մանելու «բախտավորությունից», քանի որ այդ մատյանները բոլորն էլ նախատեսված են «վասն դասի»: Այս խիստ ուշագրավ հիշատակագրությունը բերում էնք ամբողջությամբ. «Որ զգիրքս զաստուածաշունչս և կամ զմեկնչերն և զնրբերն և զինչ վարդապետական գիրք կայ խնայէ դասասաց վարդապետի. փակեալ լիցի նմա դունն արքայութեանն աստուծոյ, զի զգրեանքի վասն դասի եմք դրել ի դունն սուրբ Լուսաւորչիդ, որ փակել և շտա՝ փակեալ լիցի նմա կեանացն մուս, ամէն»⁵¹: Այս բազմածրում «վարդապետական գիրքը» լիովին

50 Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 133:

51 Մատենադարան, ձեռ. 177, թ. 12բ:

համարժեք է հնչում նշեցու կապակցությամբ բերված «վարդապետական տառից»-ի մեր մեկնաբանությունը:

Ի դեպ, հայագիտական գրականության մեջ թյուր կարծիք է հայտնված այս բաղվածքում ընդգծված «վարդապետական գիրք» մատենագիտական տերմին-հասկացության առթիվ: Մ. Տեր-Մովսիսյանը «վարդապետական գիրք» տերմին-հասկացությունը մեկնում է իբրև «աստվածաբանական գրքեր» («Богословские книги»)՝⁵², որն անընդունելի է: Մատենագրական աղբյուրները աներկբայելի հավաստմամբ հուշում են, որ վարդապետական գրքերը մեր դպրության մեջ գործածություն գտած առհասարակ բոլոր այն երկերն են, որոնք նախատեսված են եղել իբրև ձեռնարկ-դասագիրք⁵³:

Այս տեսակետից բնութագրական է նաև նույն ավետարանում միևնույն գրչի մի այլ հիշատակագրությունը, որում առավել ուժգին սաստում է նա բոլոր նրանց, որոնք կթաքցնեն «վարդապետական գրեանք» կոչված գրչագրերը նույնիսկ շրջակա դպրեվանքների դասատուներից. շանսացողներին նա նղովում և անիծում է, բանի որ, ինչպես դիպուկ համեմատությամբ հիմնավորում է իր հորդորականը՝ «զենն զինաւորին է», հետեւաբար և՛ վարդապետական գիրքը՝ վարդապետին. «Որ դաստուածաշունչ և կամ զայլ վարդապետական գրեանք, որ ի սուրբ Լուսաւորիչս կա, յաղագս յաշաղանաց խնայէ, որ ի շուրջակա վաւօրեայից դասատուն լինի, եղիցի ընդ անիծիւք իբրև զայն ծառայն, որ քախոյց գարծար տեսոն իւրոյ և իբրև զայն, որ ինքեանք ոչ մտին և որ մտանէին շտային քոյլ մտանել. և զնոյն անէծս ծառանգեսցէ. և այս բաւական է. զի զէնն զինաւորին է, և կատարողն եղիցին աւրհնեալ, ամէն»⁵⁴:

Այս երկու հիշատակագրությունների քննությունից բխում է, որ նշված բնույթի մատենագրական երկերը գտնվելիս են եղել «սուրբ Լուսաւորիչ» դպրեվանքի գրադարանում, որից «դասասաց» վարդապետների ազատ կերպով օգտուվելու պահանջ է առաջադրվում: Այս գրադարանի հասարակական հիմունքներով գործելու ենթադրության մասին վկայում է նաև այն, որ նույնիսկ «շրջակա» դպրեվանքների դասատուները առանց այլևայլության պետք է օգտվեին աստվածաշունչ մատչաններից, «սուրբ գրքերից» և առհասարակ «վարդապետական» գրչագրերից:

«Վարդապետական գրեանք»-ի ըմբռնումը իբրև, ուսումնական ձեռնարկների՝ ոչ մի տարակույսի առիթ չի տվել մատենագրական աղբյուրներում՝ ընդհուպ մինչև XVII դ. ներառյալ. դա պարզ երևում է նաև մատենագետ Վարդան Բաղիշեցու XVII դ. վերջին կազմած՝ Ամիրգոլու վանքի գրադարանի ցուցակից, որը վերնագրված է՝ «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրգոլու, համարով անջինչ լիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին»⁵⁵: Ըստ որում, սույն վերնագրի տակ բերվում են բոլոր այն գրչագրերը, որոնք միջնադարի մեր դպրության մեջ ծառայել են իբրև ուսուցման համար նախատեսված դասագիրք. ընդ որում, պատմագիտական, աստվածաբանական

դրքերի հետ բերվում են նաև «արտաքնոց» և «նուրբ գրեանք» ստորաբաժանումներով Ամիրգոլու դպրեվանքի մատենագրանում առկա բոլոր գրչագրերը:

Այսպես, ուրեմն, միջնադարի հայ դպրության «լայն գրեանք», «նուրբ գրեանք», «արտաքին գրեանք» և «վարդապետական գրեանք» մատենագիտական ցանկերը բուն իսկ ծրագիրն են կազմել միջնադարյան Հայաստանի ուսումնագիտական կենտրոնների բարձրագույն ուսումնառության՝ վարդապետական կրթության: Ուսումնագիտական այդ տերմին-հասկացությունների բացահայտումը կարևոր նշանակություն ունի միջնադարի մեր դպրության բովանդակությունը իր ամբողջ խորությամբ ու լայնությամբ ըմբռնելու տեսակետից, ինչպես և հնարավորություն է ընձեռում որովագծելու միջնադարի ուսումնականների ու մտավորականների ձեռք բերած գիտելիքների բնույթն ու ամբողջ հանրագումարը:

Л. Г. ХАЧЕРЯН

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ АРМЯНСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ БИБЛИОЛОГИИ

Автор статьи рассматривает распространенные в средневековой армянской книжности термины: «լայն գրեանք», «նուրբ գրեանք», «արտաքին գրեանք», «վարդապետական գրեանք», «սուրբ գրեանք», которые условно можно перевести как «широкие» (так называлась Библия со всеми её книгами), «тонкие» (теоретические, мировоззренческие сочинения), «внешние» (труды древнегреческих мыслителей), «учительные» (наставническая литература), «священные» (все книги, переписывавшиеся и читававшиеся в средневековой Армении имели общее название—священные) книги. Автор исследует также вопросы научно-библиологической классификации соответствующей им литературы.

В статье уточняется характер, содержание и цель вышеупомянутых видов книг, а также их значение для составления программы и организации учебно-воспитательного дела в средние века. Одновременно автор рассматривает в новом аспекте имеющиеся в арменоведении мнения по этому поводу.

L. G. KHATCHERIAN

SUR QUELQUES QUESTIONS DE LA BIBLIOLOGIE ARMENIENNE DU MOYEN AGE

L'auteur de l'article examine quelques termes usités dans la littérature arménienne médiévale: «լայն գրեանք», «նուրբ գրեանք», «արտաքին գրեանք», «վարդապետական գրեանք», «սուրբ գրեանք», qui peuvent être traduits conventionnellement par „livres larges“ (ainsi s'appelaient la Bible

52 М. Тер-Мовсисян, նշվ. աշխ., էջ 229.

53 Այս հարցում ճիշտ մտացում է ցուցաբերում Հ. Անասյանը, տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ XVII—XVIII: Հմմտ. նաև Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 59—60:

54 Մատենագրան, ձեռ. № 177, ք. 608բ—609ա:

55 Տե՛ս «Արարատ», էջմիածին, 1903, էջ 178—183:

avec toutes ses parties), „livres fins“ (les oeuvres théoriques et les oeuvres reatives à la conception du monde), „livres extérieurs“ (les oeuvres des penseurs de l'antiquité grecque), „livres instructifs“ (littérature éducative), „livres sacrés“ (tous les livres qui étaient recopiés et lus dans l'Arménie du moyen âge portaient l'appellation générale „sacré“). L'auteur étudie en même temps la classification des questions scientifico-bibliologiques de la littérature correspondant aux oeuvres sus-mentionnées.

Cette étude précise le caractère, le contenu et le but des livres précités, ainsi que leur importance pour la composition du programme et l'organisation du travail d'enseignement et pédagogique au Moyen Age. En même temps l'auteur examine d'un point de vue nouveau les opinions existant dans les études arménologiques relatives à ces oeuvres.

ՓՍՅԱԿ ԱՆԹԱՔՅԱՆ

«ՏՕՆԱՊԱՏՃԱՌ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Հայկական ձեռագրական հարուստ ժառանգության մեջ պահպանվել են եկեղեցա-ծիսական կիրառության համար նախատեսված մի քանի ուրույն ժողովածուներ: Դրանց պատմա-հասարակական դերը միջնադարում եղել է նշանակալից ժողովրդի հոգևոր-բարոյական կյանքը կազմակերպելու և իմացական մակարդակը բարձրացնելու խնդրում: Մեր պատմությանը, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքին, փիլիսոփայական ու գեղագիտական մտքին, լեզվին, կենցաղին, հոգևոր կյանքի կառուցվածքին առնչվող հարցերի լուսարանության համար դրանք փաստական առատ նյութ ու լայն հնարավորություններ են ընձեռում: Դրանցում ընդգրկված են ոչ միայն կրոնական ու ծիսական երկեր, այլև պատմական բնույթի աշխատությունների փոքր կամ ընդարձակ հատվածներ, ճառեր, ներբողներ, վարքագրական ու վկայաբանական կարևոր երկասիրություններ, խրատներ, հրաշապատում գեղարվեստական զրույցներ, բարոզներ, ներբողներ, փոքրածավալ լուծմունք-մեկնություններ, ընդարձակ մեկնություններից քաղված հատվածներ, հազվագեպ՝ դանձեր, տաղեր և այլն: Հիշյալ նյութերի ժանրային պատկանելության, բազմազանության ու շոշափած թեմաների հարստության այս հանդամանքն էլ հենց ստանում է պատմա-ճանաչողական որոշակի արժեք հայկական միջնադարի մասին հստակ պատկերացում կազմելու համար: Ուստի և հայ բանասիրության համար խոր հետաքրքրություն են ներկայացնում դրանց գիտական, մատենագրական, բնագրագիտական առանձինհատկություններն ու արժեքը: Դրանց շահեկանությունը, հատկապես բնագրագիտական առումով, ակնհայտ է նաև հունա-ասորական գրականության վաղ շրջանի պատմության համար, քանի որ ընդգրկված մի շարք երկեր հույն և ասորի հեղինակների գրչին են պատկանում:

Այդ ժողովածուները շատ են, ունեն կիրառության տարբեր նպատակ ու եղանակ: Սակայն այս առիթով մեզ հետաքրքրում են դրանցից միայն հինգը՝ Ճաշոցը, Հայսմավուրքը, Ծառնտիրը, Տոնացույցը և Տոնապատճառը, որոնք տարբեր ժամանակներում համապատասխանաբար Տոնամակ, Տոնանամակ, Տոնական, Ծառնտիր, Տոնացույց, Տոնացուցակ, Հայսմավուրք, Ծաշոց, Տոնապատճառ, Պատճառ տոնից անուններն են ստացել: Թեև բոլորն էլ հասել են մեզ և մի քանիսը (Տոնացույց, Հայսմավուրք, Ծաշոց) այժմ էլ օգտագործվում են եկեղեցական ծիսակատարությունների ժամանակ, սակայն, դժբախտաբար, առ այսօր դրանց (բացառությամբ Հայսմավուրքի)¹ նվիրված հատուկ մասնա-

¹ Բացառաբար սույն ժողովածուի մասնագիտական քննությամբ զբաղվել են Պ. Պիտերսը (Pour L'Histoire du synaxaire armenien: Anlecta Bollandiana, 30, 1911, էջ 5-26), Ս. Կուրիևգերը (Die Passio des hl. Januarii von Benevent und seiner Genossen. Aus dem Armenischen übersctjt, Theologie und Glaube 5, 1913, 369-374), Ն. Աղոցցը

գիտական ուսումնասիրություններ չկան, ուստի և այդ հարցում գոյություն ունի ոչ հստակ պատկերացում, իսկ երբեմն էլ շփոթություն: Այլևայլ առիթներով անցյալում զրանց մասին առանձին գիտողություններ են արել հայագետներ Մ. Չամչյանը, Գ. Զարբհանալյանը, Ղ. Ալիշանը, Մ. Օրմանյանը, Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Գ. Հովսեփյանը, Հ. Աճառյանը և ուրիշներ: Փոքր ինչ հանգամանալից է եղել Մ. Ավգերյանի² և Ն. Ակինյանի³ խոսքը: Ասենք նաև, որ վերոհիշյալ բանասերների գիտողությունների մեջ տեղ են գտել որոշ անճշտություններ հատկապես նշված ժողովածուների անունների պատկանելությունը ճշտելու խնդրում: Մ. Ավգերյանն, օրինակ, իրավացիորեն Տոնամակը նույնացնում է Ճաշոցի հետ⁴, սակայն, Ղ. Ալիշանը՝ Տոնականի հետ⁵, իսկ Մ. Օրմանյանը գրեթե բոլորը միացնում է մեկ ընդհանուր ժողովածուի՝ Հայամավուրբի անվան տակ⁶: Գ. Զարբհանալյանը ևս այս կապակցությամբ իր տեսակետը ստուգապես չի ճշտել: Ատոմ Անձևացու վերաբերյալ խոսելիս նա իմիջիպալոց գրում է, որ վերջինս հորինել է սրբերի վարբերի մի ժողովածու, որը կոչվել է «Ատոմապիր» և «Հոռոմադիր»: Ըստ նրա ենթադրության, հիշյալ ժողովածուն կոչվել է նաև Տոնացուց և Տոնացուցակ⁷: Ուրեմն, նրա համոզմամբ այս անունները վերաբերում են միևնույն ժողովածուին: Բայց, մեր կարծիքով, դա այդպես չէ, բանի որ Տոնացուցը վարբարանական ժողովածու երբեք չի եղել:

Ավելի նեղ մասնագետները, անշուշտ, զրանց մասին ճիշտ պատկերացում ունեն: Օրինակ, նշված անորոշությունը ձեռագրացուցակներում գրեթե բացակայում է:

Այդուհանդերձ, կարծում ենք խնդրո առարկա ժողովածուներին առնչվող շատ հարցեր ըստ էության դեռ չեն քննարկված ու լուսաբանված: Մենք, իհարկե, չենք հավակնում այստեղ ներկայացնել հիշյալ ժողովածուների լիակատար ուսումնասիրությունը, որը խիստ անհրաժեշտ է և որին, ի դեպ, արդեն ձեռնարկել ենք, բայց հարկ ենք համարում մասամբ անզրադառնալ զրանց անունների ու բովանդակության փոխհարաբերություններին և պատկանելությանը՝ մեր հիմնական խոսքը վերապահելով այլ առիթի:

Առկա սկզբնաղբյուրների և նշված ժողովածուների բաղմամբիվ ձեռագրերի հետազոտությունը մեզ բերել է այն եզրակացության, որ վերոհիշյալ անուններից երբեմն նույնիսկ շորք վերաբերում են միևնույն ժողովածուին, բայց ժողովածուներից և ոչ մեկը չի նույնանում մյուսին, թեև ուղ և փոխադարձ ընդհանրությունները սակավ չեն: Այսպես, օրինակ, Տոնականը երբեք չպիտի շփոթել Տոնամակի-Տոնանամակի և ոչ Տոնացուցի-Տոնացուցակի հետ, որովհետև զրանք տարբեր նպատակներով ու ծրագրերով կազմված, տարբեր կառուցվածք ու բովանդակություն ունեցող ժողովածուներ են:

(ote sur les synaxaires armeniens: Revue d'Orient C∞ retien. 24, 1924, էջ 211—218), Ս. Տեր-Ներսեսյանը (Le synaxaire armenien de Gregoire VII d'Anazarbe: Melangeo Paul Peeters. Analecta Bollandiana, 68, 1950, էջ 261—285), սակայն այս հարցում ևս հիմնականը դեռևս մնում է իրագործելի:

2 Ա. Ավգերյան, Լրումն լիակատար վարուց, ԺԱ, Վենետիկ, 1814, ներածութիւն, էջ 4Բ—ՂԶ:
 3 Ն. Ակինյան, Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի, «Հանդէս ամսօրյա», 1957, էջ 1—12:
 4 Մ. Ավգերյան, նշվ. աշխ., ԺԱ, ներածութիւն, էջ ՂԱ:
 5 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 30—31, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 107—108:
 6 Մ. Օրմանյան, Աղագատում, Ա, Կ. Պոլիս, 1812, էջ 982:
 7 Գ. Զարբհանալյան, Պատմութիւն հայ դպրութեան, Վենետիկ, 1897, էջ 569:

Ճաշոցը և Հայամավուրբը եկեղեցա-ծիսական ամենօրյա կիրառություն ունեն: Համաձայն հայ եկեղեցու ծիսական կարգովանոնի, զրանցից հավուր պատշաճի կատարվում են համապատասխան հատվածների ընթերցումներ, որոնք նախատեսված են ամբողջ տարվա ամեն մի օրվա համար առանձին: Այս սկզբունքով էլ զրանցում նյութերի բաժանումներն ունեն օրացուցային կարգ: Այս խմբի ժողովածուներում (հատկապես Ճաշոցում) գերիշխում են ծիսական-կրոնական նյութերը:

Տոնացուցը (նույնն է նաև Տոնացուցակը) նույնպես այս խմբին է պատկանում: Այն ևս եկեղեցա-ծիսական ամենօրյա կիրառություն ունի, միայն թե զրանում նյութերի մեկտեղում չկա այն կարգով, ինչով որ կազմվել են սույն խմբի մյուս ժողովածուները: Նոր հայկազյան բառարանի ճշգրիտ բնորոշմամբ Տոնացուցը «Ցուցակ տօնից է և տօնական պաշտամանց, իբր օրացույց եկեղեցական...»⁸, այսինքն՝ ուղեցուց-մատյան, որտեղ համապատասխան կարգ ու ցուցմունքներ կան եկեղեցական ամենօրյա ժամակարգության, տոների, ծիսակատարությունների և համապատասխան արարողությունների ժամանակ երգվելիք շարականների ու կարգացվելիք աստվածաշնչային հատվածների ընթերցումների վերաբերյալ: Այն վերջնական տեսքի է բերել XVIII դ. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին:

Սակայն, սույն խմբի հետ ունեցած իրենց որոշ ընդհանրություններով հանդերձ, Ճաշոցի և Տոնացուցակի միջև խումբ են ներկայացնում, թեև նույնպես ստեղծվել են եկեղեցում ծիսակատարությունների ժամանակ կիրառվելու համար, բայց շունեն ամենօրյա օգտագործման վերահիշյալ կարգը, բացի զրանից, շատ ավելի ուրույն և ազատ են նյութերի ու թեմատիկայի ընդգրկմամբ: Այս հանգամանքը զրանց շահեկանության և արժեքի վրա թողել է ավելի բարերար ազդեցություն:

Ճաշոցի մեջ տեղ են գտել առավելապես հանդիսավոր, հետադարձական խոսքի ստեղծագործություններ՝ ճառ, ներբող, տեսիլք, պատմություն և այլն, որոնք կիրակի օրերին և տոնից-տոն արտասանվել կամ ընթերցվել են եկեղեցում: Սույն ժողովածուի մեջ համեմատաբար քիչ են վարբերն ու վկայաբանությունները, որոնք ավելի շուտ տեղ են գտել Հարանց վարբ և Հայամավուրբ կոչվող ժողովածուներում, որոնցում զրանք գերակշիռ և որակավորող նշանակություն ու արժեք ունեն:

Ճաշոցի մի տեսակ «ընտիր երկերի» անսահմանափակորեն աճելու հետևանքար ունեցող այն ժողովածուն է, որը, կարծես թե, նաև ազատ ընթերցանության համար է նախատեսվել: Ճաշոցի հետ է կապվում և նույնիսկ նույնանում է Տոնականը: Մատենադարանի 1202 թվականին ընդօրինակված № 7729 ձեռագիրը, որը հայտնի է «Մշո Ճաշոցի» անունով, իր իսկ հիշատակարաններում կոչված է «Տոնական»⁹: Այս ժողովածուն Գ. Հովսեփյանը նույնպես կոչել է Տոնական, բայց Բ. Սարգիսյանն անվանել է Ճաշոցի¹⁰: Երբ այն համեմատում ենք վերահիշյալ ժողովածուներից յուրաքանչյուրի հետ, ամեն-

8 «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 902:
 9 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602ա:
 10 Գ. Հովսեփյան, Ցիշատակարանը ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 699, 723:
 Բ. Սարգիսյան, Մար ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 435:

պարզությամբ տեսնում ենք, որ նման է ավելի ուշ «Ճառերնտիր» անունն ընդունած ժողովածուին:

Նոր հայկազյան բառարանի հեղինակների կողմից օգտագործված մի Ոսկեփորիկի վկայությունը՝ «Սողոմոն Մաքենոցի հայրն արար զՏոնականն»¹¹: Մեզ հասած «Գրոց ցանկերում» ևս պահպանված է այս վկայությունը¹²: Մշո Ճառերնտիր ձեռագրի հիշատակարանն էլ հիշեցնում է, որ այն ըստ մեծի մասին առնչվում է Սողոմոն Վանահոր կազմած Տոնականին¹³:

Այս կարծիքին է եղել Բ. Սարգիսյանը դեռ շատ վաղուց¹⁴: Այսպիսով, տարակույս չի մնում, որ 1202 թվականին գրված Մշո Ճառերնտիրը և՛ Տոնական է, և՛ Ճառերնտիր, այսինքն՝ երկուսն էլ միաժամանակ:

Տոնական է նաև Վիեննայի Մխիթարյանների № 224 ձեռագիրը, ինչպես վկայված է դարձյալ իր իսկ հիշատակարանում. «Փառք... որ ետ կարողութիւն հասանել յ յետին գիծ ոսկեփոր Տոնականիս...»: Ճառերնտիրների հետ կատարված համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այն իրապես Ճառերնտիր է և ոչ այլ ինչ: Հ. Տաշյանը ինքն էլ այն դիտել է իրրև այդպիսին ու նշել. «Մատեանս է Ճառերնտիր-Տոնական»¹⁵:

Տոնական է Մաշտոցյան մատենադարանի № 994 ձեռագիրը դարձյալ իր իսկ հիշատակարանի վկայությամբ. «...սուրբ գիրքս զայս, որ անուանի Տոնական»¹⁶: Բովանդակությամբ ևս այն համընկնում է Ճառերնտիրին: Այսպիսի Տոնական-Ճառերնտիրներ շատ-շատ են հասել մեզ, ինչպես, ասենք, մեր № № 992, 993, 995, 996, 1524 և այլ ձեռագրեր: Լ. Խաչիկյանը ևս Տոնականը դիտել է իրրև Ճառերնտիր¹⁷: Այսքանն էլ, կարծում ենք, բավական է ցույց տալու համար, որ Տոնականը միևնույն Ճառերնտիր ժողովածուն է:

Մեր կարծիքով, Հոռոմագիրը, կամ ըստ ոմանց՝ Հոռոմագիրը, ինչպես նաև Ատոմագիրը, հիմնականում մեր այսօրվա Հայսմավուրքի նախատիպերն են: Ասում ենք հիմնականում, որովհետև առաջինները կազմվել են X դ. սկզբներին, երբ Հայսմավուրքը, իրրև այդպիսին, ըստ երևույթին, գոյություն չի ունեցել: Բայց, քանի որ, ինչպես աղբյուրներն են վկայում, դրանք առավելապես բաղկացած են եղել վարքաբանական և վկայաբանական երկերից, ապա պետք է ենթադրել, որ դրանք ավելի առնչվում են Հայսմավուրքին և ոչ, ասենք, Ճառոցին, Տոնացույցին, Ճառերնտիրն կամ Տոնապատճառին, թեև վերջին երկուսի մեջ էլ կան վարքաբանական որոշ նյութեր: Ինչպես արդեն նշել ենք, հիշյալ ժողովածուներից Հայսմավուրքը, Տոնացույցը կամ Տոնացուցակն ու Ճառոցն են, որ ունեն օրացուցային կանոնավոր բաժանում, իսկ մյուսները՝ ոչ: Ատոմագիրը կամ Հոռոմագիրը, ըստ առկա վկայությունների, նույնպես ունեցել է այդպիսի բաժանում: Հոռոմագիր անունն էլ զալիս է այդ բաժանումը կարգավորելու սկզբունքից, որը իրագործվել է ըստ հոռոմեական ամիսների և օրերի¹⁸: Հետևաբար, այս էլ խոսում է այն մասին, որ իրոք, Ատոմագիրը կամ

11 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Բ, էջ 901:
12 Հ. Անայան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ LX:
13 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 710:
14 Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 435:
15 Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց..., Վիեննա, 1895, էջ 572:
16 Մատենադարան, ձեռ. № 994, էջ 484ա:
17 Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Բ., Երևան, 1958, էջ 177, 403:
18 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 30, Գ. Զարբհանյան, նշվ. աշխ., էջ 569:

Հոռոմագիրը, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա հիմնականում կապվում է Հայսմավուրքի հետ:

Տոնամակը (նույնն է նաև՝ Տոնանամակը) իրապես ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Ճառոցը, ինչպես արդեն դիտել են բանասերներից ոմանք¹⁹: Նոր հայկազյան բառարանում այդպես էլ բացատրված է. «Տոնամակ»-ը տօնից ամին կարդ և ցուցակ՝ ընթերցուածովք, այն են Ճառոցը ամի-ամի տօնից տարեկանաց, որ յետինս Ճառոց գիրք ասի»²⁰ և կամ «...որպէս և գիրքն ընթերցուածոց պատարագի, որ առ նախնեօք Տոնամակ, առ մեօք Ճառոց ասի»²¹:

Ղ. Ալիշանը մատնացույց է արել, որ Գրիգոր Վկայասերը իր հիշատակարանը դետեղել է Ճառոց գրքի մեջ, որը վերջինիս կողմից անվանվել է Տոնամակ²²: Նա միաժամանակ վկայում է, որ Կիրակոս վարդապետը ևս Ճառոցը կոչել է Տոնամակ²³: Նշանակում է, դեռ այն ժամանակ նույնացվել են Տոնամակը, Տոնանամակն ու Ճառոցը (վերջինս երբեմն կոչվել է նաև Տարեգիրք)²⁴:

Ըստ երևույթին, Տոնամակ կոչվել է Ճառոցը նախապես այն պատճառով, որ այնտեղ կենտրոնացված են տարվա բոլոր տոների համար նախատեսված համապատասխան ընթերցանությունները, որոնք հիմնականում քաղված են Հին և Նոր կտակարանից: Ճառոցը այն երկրորդ ժողովածուն է, որի մեջ նյութերի բաժանումը կատարված է օրացուցային կարգով և հաջորդականությամբ, ինչպես, ասենք, Հայսմավուրքում: Այն ունի մի այլ առանձնահատկություն ևս, որով դատորոշվում է այդ կարգի մյուս ժողովածուներից. նյութերի սկզբում բացատրական խոսք կա այս կամ այն միավորի ընթերցանությանը նախորդող ժամանակահատվածի արարողությունների և ընթերցումների մասին: Ընդհանրապես նախատեսվում է համապատասխան մի տուն սաղմոս ասել և ապա միայն սկսել հիշյալ միավորի ընթերցումը: Ճառոցը բացառապես եկեղեցա-ծիսական կիրառություն ունի: Այն քննարկվող ժողովածուներից միակն է, որն օգտագործվում է նաև պատարագի ընթացքում: Մյուս ժողովածուներին առնչվող նյութերը խիստ հազվադեպ են Ճառոցում:

Այսպիսով, խնդրո առարկա ժողովածուները, իրենց պատմական զարգացման ու երկարատև գոյության ընթացքում ունենալով քննարկական, ծավալային այլ կազմություն և, երբեմն, տարբեր խմբագրություններ, կրել են տարբեր անուններ, և քանի որ այդ անուններից մի քանիսը շեն պահպանվել համապատասխան ժողովածուների խորագրերում, այլ միայն դանադան վկայությունների մեջ, ուստի և շփոթվելու առիթ են տվել:

Վերոգրյալ մեր համառոտ դիտողությունները, որոշ զաղափար տալով նշված ժողովածուների բովանդակության ընդհանուր ընդգրկումների մասին, միաժամանակ պարզ ցույց են տալիս, որ նույնն է Տոնացույցն ու Տոնացուցակը, Տոնականն ու Ճառերնտիրը, Տոնամակը, Տոնանամակը, Տարեգիրքը և Ճառոցը, Հոռոմագիրը (նաև՝ Հոռոմագիր), Ատոմագիրն ու Հայսմավուրքը, և, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, Տոնապատճառն ու Պատճառ-տոնիցը:

19 Մ. Ավգերյան, նշվ. աշխ., ԺԱ, ներածութիւն, էջ ՂԱ:
20 «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Բ, էջ 171:
21 Անդ, էջ 901:
22 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 32:
23 Անդ, էջ 32:
24 «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ, էջ 231, Գ. Երևան, 1967, էջ 19, 35, 70, 387:

Գրանք ժամանակի ընթացքում փոփոխվելով, խմբագրվելով վերաճել են մեկը մյուսին և երբեմն նույնիսկ նույնացել են²⁵:

Այժմ Տոնապատճառի, նրա կազմության և կազմողների մասին: Տոնապատճառը ուրույն միավոր է, տարբերվում է ճաշոցից, Հայսամավորքից, ճառընտրից, Տոնացույցից ինչպես իր նպատակադրությամբ, այնպես էլ թեմատիկ բովանդակությամբ ու կառուցվածքով: Նրա մեջ տեղ են դրել առավելապես կրոնական տոների իմաստին, խորհրդին վերաբերող «պատճառ»-ներ, այսինքն՝ բացատրություններ՝ կրոնագիտական առատ մանրամասնություններով: Երբեք հիշյալ տոների նյութն ու բովանդակությունը չի պատմվում այնպես, ինչպես հայսամավորքների մեջ: Հիշյալ «պատճառ»-ները երբեմն վերաբերում են նաև կրոնական մի շարք երկերի, դրանց ստեղծման հանգամանքների և բովանդակության բացահայտմանը, ճիշտ այնպես, ինչպես մեր մատենագրության մեջ տեղ գտած մյուս բաղմամբիվ «պատճառ»-ները: «Պատճառ»-ի կիրառական սկզբունքը և նպատակը այստեղ նոր եղանակ ու միտում չունեն: Հիշյալ ժողովածուի Տոնապատճառ կամ Պատճառ—տոնից անվանումը այս ելակետով է արված և խիստ համապատասխան է նրա բովանդակությանը: Տոնապատճառը ընդգրկում է նաև այլ նյութեր, ինչպես Ս. Գրոց և մի քանի ճառերի (հիմնականում մեկնոդական բնույթի) լուծմունքներ, «տեսություններ», աստվածաբանական և դավանաբանական որոշ երկեր, քիչ թվով՝ ճառեր, մի տեսակ տեղեկատու-ղեկուցագրեր մարզարևների, առաքյալների, մարտիրոսների վերաբերյալ, որոնք, սակայն, չունեն վարքագրական ձև ու բովանդակություն, ավելի շուտ՝ դարձյալ բացատրական ու գնահատական բնույթի են:

Տոնապատճառում ղեկավարված երկերի հեղինակներից են հիմնականում՝ Հակոբ Տյառնեղբայրը, Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Եփրեմ Ասորին, Հովհան-Ոսկեբերանը, Պրոկղը, Հիպոլիտը, Թեոփիլոսը, Եղիշեն, Մովսես Քերթոզահայրը, Զաքարիա կաթողիկոսը, Հովհան Օձնեցին, Ստեփանոս Սյունեցին, Սամվել Կամբջանոսեցին, Ներսես Շնորհալին, Հովհաննես Սարկավազը, Հովհաննես Տարոնացին, Անանիա Նարեկացին, Դավիթ Քորայրեցին, Գրիգոր, Սարգիս, Պողոս, Քերոբ վարդապետները, Հովհաննես վանականը, Վարդան Արևելցին և անանունք:

Մեզ հասած Տոնապատճառները զգալի տարբերություններ ունեն մեկը մյուսի նկատմամբ: Լավագույն ղեկավարված Տոնապատճառները կարելի է խմբավորել, նկատի ունենալով դրանց բնագրագիտական սերտ առնչություններն ու ընդհանրությունները: Այս առումով ասորի տալիս ենք Մաշտոցյան մատենադարանի № 2021, 2039, 4139 Տոնապատճառներում, որոնք ընդհանուր առմամբ ներկայացնում են նշված խմբերը, ընդգրկված նյութերի ցանկերը, հոգվածի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում Տոնապատճառի բո-

²⁵ Ի դեպ, նույնն է վիճակը նաև հույների համապատասխան եկեղեց-ծիսական ժողովածուներում, որոնք հիմնականում մեր վերոհիշյալ ժողովածուների նախատիպերն են, մասամբ նաև մի քանիսի հիմքերը: Հատկապես նյութերի ընդգրկմամբ զգալի ընդհանրություններ ունեն Մինան, Մենոլոգիոն, Էորթոլոգիոն և Սինաքսարիս ժողովածուները: Հետագայում դրանցից մի քանիսը, նույնպես ենթարկվելով տարբեր խմբագրությունների, փոփոխվել, միացվել և երբեմն նույնացվել են: Այսօր ձևապահում և տպագիր հրատարակություններում վերջիններս այդպես էլ հանդես են գալիս և՛ առանձին, և՛ միացված: Տե՛ս Ս. Արսենյանի, «Ελληνιστική, Έγχειροκταίσεια, τομ. 17, σελ. 139, τομ. 1Α, σελ. 292, τομ. ΚΒ, σελ. 550. A. History of Byzantine Music and Hymnography, by Egon Wellesz, Oxford, 1962, էջ 135—136, 195.

վանդակության ու կառուցվածքի մասին ընթերցողին ավելի հստակ պատկերացում և ծանոթություն տալու համար:

№ 2021

Տ Օ Ն Ա Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ

[Առաջին Դարի մարգարէին և Յակոբայ].—[պահպանվել է միայն վերջին մի քանի տողը] 4ա:

Պատեառ տօնի նախավկայ] Ստեփաննոսի—Աստուածագարդ շուք տօնիս լուսակազմն... 12ա:

Ի տօնի Պետրոսի և Պաղոսի—Յաստուածարար սքանչելեացն բաղումք են... 19ա:

Ի տօնի Յովհանու և Յակոբայ՝ Որդուցն Որոտման—Աստուածահրաման պատուէր ունէր... 24ա:

Պատեառ ծննդեան և յայտնութեան նրազալուցին—Ըստ աստուածագործ նոր արարչութեանս... 29բ:

Պատեառ «Քրիստոս ծնեալ» նաոին—Աստուածայայտնութեանս խորհուրդ... 38ա:

Պատեառ սուրբ անտարանին Մարէոսի՝ ասացեալ Ներսիսի կաթողիկոսի—Բնութիւնք արարածոց իմանալեաց 49բ:

Աւետարան ըստ Մարէոսի, «Եւ ի ծնանելն Յիսուսի ի Բեղղանեմ Հրեաստա-էի»—Նախ զժամանակն ծննդեանն... 57ա:

Վասն Տարեմտին Վանական վարդապետի ասացեալ—Յորժամ աստուած զՄովսէս ի լեառն եհան... 62ա:

Պատեառ առաջաւորին պահոց—Յուրովք են բանք վասն այսր պահոց... 68բ:

Ի փետրուարի ամսոյ, որ օր Դժ խորհուրդ տեառնընդառաջին, ժողովին ի մատրան—Ի զալ մեծի թագաւորի... 70ա:

Վասն բաւեկեանցանին յետին կիրակէն—Խորհուրդ եկեղեցւոյ նման է զան-ծի... 75բ:

Երկուրդ կիրակէին... «Մի՛ համարիք եթէ եկի լուծանել»—Յաւուրն բարեկենդանին... 82բ:

Նորին՝ երկուրդ կիրակէին պատեառ—Ամենայն քառասնորդացսի պատ-ճառ... 86բ:

Չորրորդ կիրակէին պատեառ—Անընդհատ գոլով ճանապարհացն արդարութեան... 94բ:

Պատեառ ճինգերուրդ կիրակէին—Ահաւոր եւ մեծ է խորհրդոյն զարու-թիւն... 101ա:

Տեսութիւն առաւօտու] անտարանին—Ի Մարկոս[ի] անտարանն ասա-ցեալ... 103ա:

Տեսութիւն առաւելոյն—Այսուհետեւ, եղբարք իմ, ուրախ լիւրուք ի տէր... 103բ:

Տեսութիւն նաշոյ անտարանին—Իբրև հարցաւ ի փարիսեցւոցն... 106բ:

Պատեառ վեց կիրակէին—Այն որ նախ քան զսա... 109բ:

Պատեառ զալստեան տեառն յԵրուսաղէմ, ի բազում օրինակաց հաւաքեալ ի Քերոբ վարդապետէ—Աստուածաքանչ և զտիեզերածագ... 117ա:

Մեծի ճինգաբքին պատեառ ի բանն առաւելոյն—Այսր սուր սահմանեալ կանոնս... 133բ:

Յաւուր մեծի ուրբաքուն շարշարեաց տեառն աստուծոյ մերոյ—Որպէ՛ս և զի՛ մեծ են գործք քո տէր... 141ա:

Յաղագս նրազալուցին խորհրդոյ սաղմոսաց և բովանդակ պահոց—Ձի որպէս զգալի արարածքս յաւելածով հասին... 156բ:

Սակրս պատեառ յարութեան տեառն՝ ի Սարգսէ անալ—Մարդ, որ չուսով է հաստատեալ, նա է մարդ... 160բ:

Պատեառ բանիցն Գրիգորի Աստուածաբանի, որ ասէ. «ի պահու իմում կացից»—Յետ համբառնալոյ տեառն մերոյ... 163ա:

Երանելոյն Յոնաննու Ոսկերեւանի Մեկնութիւն Գործոցն—Շնորհ խնամոցն աստուծոյ... 171ա:

Պատեառ նոր կիրակէին և անտարանացն կարդացման—Ոմն յիմաստնոցն ասացեալ է... 178ա:

Պատեառ Բ գալըստեանն և ամպաչու հանապարհին—Եղիցին գօտիք ձեր պնդեալ... 180ա:

Վասն համբարձմանն—Ամենայն տօնք տեառն... 183ա:

Վասն իշման հոգւոյն սրբոյ ի վերնատանն յառաքեալսն—Բարի է աստուած և բարոյ ամենայնի... 194բ:

Ի խորհուրդ տապանակին—Եւ արար Բերսէլիէլ զտապանակն յանփութ փայտ... 199բ:

Վասն վարդավառին—Երևի արեգակն ի ծագելն իւրում... 205բ:

Վասն վարդավառին—Ուրախ լեր երիտասարդ ի մանկութեան քում... 206ա:

№ 2039

Տ Օ Ն Ա Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ

Առաջին Գարի մարգարէին և Յակովբայ...²⁶—Եւ զղշացաւ տէր, զի թագաւորեցոյց զՍաւուդ... 5ա:

Յովհաննու Ոսկերեւանի և Արանասի և Պրոկղի, Նեփտաւոյ Կոնստանդինուպօլսի հայրապետի ի սուրբ նախասարկաւագն Ստեփանոս ասացեալ—Չգալի արեգականս զերկնասւ ծագելով... 13ա:

Մասնաւոր ինչ ի գիտ նշխարացն սրբոյն Ստեփանոսի և որք ընդ նմա. Գամաղիէլ Օրէնսդիւրն, որ ի գործս առաքելոցն բարտի խրատեաց զհրէայան, և զնիկողիմոսն, որիչ է. ի ջրոյ և ի հոգւոյ ասաց զարեւոյթին ընդունել՝ Նեփտառի ասացեալ—Ձի որպէս ի գործս առաքելոցն... 21ա:

Յանանէ վարդապետէ ասացեալ ի խաչելութիւն Պետրոսի—Իսկ Պետրոս երկրորդ Ադամ... 25ա:

Ի յիշատակի Պետրոսի և Պօղոսի՝ ի Յովհաննու անտարանի մեկնութենէ—Ասէ ցնոսա Յիսուս... 27բ:

Յովհաննու Ոսկերեւանի՝ Գործոց մեկնութենէ՝ Յաղագս Յակովբայ՝ երբօր Յոնաննու—Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ... 29բ:

Պատեառ սուրբ անտարանին Յովհաննու՝ ի Յովհաննէ Ոսկերեւանէ—Որք արտաքին հանդիսիցն... 31ա:

²⁶ Խորագիրը բերվում է բոտ ձեռագրի սկզբում զրված ցանկի:

Մեկնութիւն անտարանին Յովհաննու—Դարձաւ Պետրոս և տեսանէր... 33բ:

Չորից գլխաւորաց տօնիցս, որ են արո՛ք կարգեալ շորեկերպեան. Մարգարէն Դավիթ և Յակովբոս առաքեալն, Սուրբն Ստեփանոս և հաւատոյ ամուլն՝ Պետրոս և Պօղոս և Ռոստման որդիքն Յովհաննէս և Յակովբոս—Արդ՝ սքանչելատես մարգարէն... 34բ:

Սուրբ վարդապետացն ասացեալ՝ Վասն յայտնութեան և ծննդեան տեան և հաւատոյ հաստատութեան՝ ընդդէմ երկարեակացն. վկայարանութեամբ Տեառնեղբօր Յակովբայ և Կիրղի Երուսաղէմայ հայրապետին—Յորժամ էր կամիցի շինուածս... 37ա:

Յեկեղեցական պատմութենէ, զոր երկրորդեալ է Սարկաւագ վարդապետի—Ի յարութենէն Քրիստոսի... 39բ:

Սամուէլի և Պօղոսի և այլոց վարդապետաց՝ վերլուծութիւն ընթերցուածս զրոց—Արդ՝ բազումք ի վարդապետաց... 41ա:

Իմացում և վասն խորհրդոյ ասուր նրազալուցիս, որ սկիզբն է և արտաբոյ ուրօրեայ քույրն և ի թիւ պահոց զկարգ կանովին ունի—Աստուածաբանն Գրիգորիոս... 42բ:

Յաղագս ծննդեանն Քրիստոսի և ներքս ի յայրին առ Մարովն—Արդ մտանելով ի ներքս... 43բ:

Իսկ ի կատարմանն Գանիէլի ընթերցումն, որ վասն նարուզոզնոսորայ յազատին Քաղէլացոյ—Պատկէր կանգնեալ... 48ա:

[Պատեառ ասուրց արարչութեան]—Ի յայտնութեան առաջի ասուրն. յառաջին ասուր արարչութեան... (ձեռագրում յուրաքանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 49ա:

Յաղագս Պետրոսի և Արիստոզոմայ յիշատակի. Եւ թէ՛ վասն է՞ր զկնի Աստուածայայտնութեան ասուրց զյիշատակ Պետրոսի հայրապետի և Արիստոզոմայ սարկաւագի տօնէ կեկեղցի Քրիստոսի. Եւ զկնի զմեծի Անտովնի և ապա զքազատին Թէոքորոսի—Այսպէս ուսաք յաւանդութենէ... 69ա:

Յաղագս քառասներորդ գալստեան տեառն ի տանարն—Պարտ է գիտել... 70ա:

Պատեառ անաշարի պահոցն—Բազում պատճառք... 75բ:

Յաղագս քառասներորդաց պահոցն—Մերձեալ արքայութիւն... 78ա:

Վասն երայխայրիցն ընթերցուածի մեկնութենէն—Ամենայաղթ ս. Նշանն... 80ա:

[Խորհուրդ ասուրցն աղոնացիցն]—Ոմանք այսպէս ասացին... (ձեռագրում յուրաքանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 80բ:

Վասն յարութեան Վազարու ի շաքաթու—Ի վեցերորդ շաքաթու... 133բ:

Մեկնութիւն անտարանի—Եւ էր մերձ զարեգական... 137բ:

Ի մեծի ասուր տօնի ողոզմենից, որ կոչի օրնեալ օր և ի գալուստ տեառն յերուսաղէմ—Յելանել նորա... 138բ:

Արմաւենեաց տօնին—Իսկ արմաւենեաց ասուր... 148ա:

[Խորհուրդ Աւագ շաքաթու ասուրցս]—Իսկ Չատկի շաքաթուն... (ձեռագրում յուրաքանչյուր օրվան նվիրված է առանձին խորագիր)... 149բ:

Ասացեալ ի քաղումն տեառն—Այր մի Յովսէփ, որ էր նախարար... 190ա:

Թէոփիլոսի՝ աշակերտին Յովհաննու՝ վասն գերեզմանի տեառն—Նոր երկինք այսօր... 190բ:

Խորհուրդ մեծի շարաքին նրազալուցի աուրն և տեսութին նորին—Արդ՝
զպատիւ աուրս... 193բ:

Ի յարութին Քրիստոսի և ի ս. պատէն—Յակովբ նահապետն յորժամ...
199բ:

Իսկ մեծի աուր պատէին յերրորդ ժամուն ժողովին ի սուրբ յարութին և
սկսանին ասել—Ահաւոր և սքանչելի... 200ա:

Ի խորհուրդ նոր կիրակէին—Նաւակատիք ասի... 202ա:

Վասն շարաքին և նորին խորհրդոցն—Յիշեսչիր դու, ասէ, զօրն... 205բ:

Հարցումն. զի՞նչ խորհուրդ է յիսուն օր պահել... Պատասխանի—Յորժամ
յատարածոյ... 207բ:

Յաղագս որ յետ յարութեան տօնեմք գլխուն օր. գնոյն առանց պահոց և
ձուներ դնելոյ կատարեմք հանդերձ շորք անտարանչօքն—Յուցանէ մեզ զգար-
նանային... 208բ:

Ի համբարձումն տեառն—Ամենայն տօնք աստուածայինք... 209ա:

Պատեառ երկրորդ զալստեան տեառն—Ձտօնս զայս տօնեն... 215բ:

Վասն զալստեան սուրբ հոգւոյն—Առաջինս և վերջինս... 217ա:

Յաղագս նախահարցն—Նախահարք ասին... 222ա:

Յաղագս սուրբ մարգարէիցն—Քանզի պարք մարգարէիցն... 223ա:

Յաղագս Յովնաննու Մկրտչի՝ Անանիայի վարդապետի ասացեալ—Ի ձեռն
ասեալ զիմաստս... 225բ:

Սրբոյն Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ Վասն նախերգանքի
աղօթիցն, որ կատարի ի զիշերի—Որպէս նեղեալ որ... 229բ:

Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ Յաղագս եկեղեցօրհնեացն
կարգաց, քէ զինչ է խորհուրդն—Վէմն անտաշ և անկոփ... 230ա:

Նորին խորհուրդ և կարգաւորութիւն եկեղեցւոյ—Ուրախ լեր եկեղեցիս...
231ա:

Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի և այլոց վարդապետաց Ի խորհուրդ
Էղեղեցւոյ—Նա է եկեղեցի... 236ա:

Յաղագս տեառն ի խաչ Ելանելոյն ի ժամուցն—Խորհուրդս այս մեծ... 244ա:

Յաղագս տապանակին—Եւ արար Բեսելիել... 245բ:

Վասն երից Լառասնից նաւակատեացս, զի ոչ գոյ մսակերութիւն ի մէջ
Իրիստոնէից աղոսնացիցն ամառան և յիսնակաց և ի մեծի տեառն շարշարանաց
աուրս—Նաւակատիքս բարձրագոյն... 248ա:

Պատեառ վարդավառի տօնին—Վասն էր Յակովբոս... 249բ:

Մեկնութիւն Առակացն Սողոմոնի—Բազում ինչ իրօք Սաղովմոն... 260բ:

Վասն սուրբ առաքելոցն Քրիստոսի—Սքանչացաւ տեսողն և ասէ... 266ա:

Ներբողեան գովեստ համօրէն գնդից սուրբ առաքելոցն երկոտասանիցն.
նախապատի պետացն գլխաւորաց—Անթառամ սիրոյն ծաղիկք... 271բ:

Յաղագս երանասուն և երկու առաքելոցն—Ղամէք, որ յետ սպանանե-
լոյն... 275ա:

Վասն երանասուն և երկու սրբազան աշակերտացն Քրիստոսի—Իսկ յե-
լիանասնիցն ճառք... 277բ:

[Վասն անտարանչացն]²⁷—Ի նախնուսն և յառաջին լինելութենէ... 282բ:

Մեկնութիւն խորանաց անտարանին—Առաջին խորանն շորս զեղօքն... 287բ:

²⁷ Բուն խորագիրն այլ է, ընդունեցինք ստորին լուսանցքում կրկնվող խորագիրը, որով-
հետև բովանդակութեանը համապատասխանում է վերջինը:

Չափարիայի հայոց կարողիկոսի և Մովսէսի Քերթողի ասացեալ ի փոխումն Աս-
տուածամօրն և պատկերի նորին—Արարիչն արարածոց... 288բ:

Վասն պատկերի Սրբաւոյն—Հրաւիրեալ լինէր Աստուածամայրն... 293բ:

Ի Ղուկասու անտարանէն ասացեալ—Եւ Էլ հրաման յօգոստոս կայսերէ...
296ա:

Պատեառ «Սուրբ աստուածին», որ հայք «խաչեցար» ասեն և հերձուածուէքն՝
ոչ. «Սուրբ աստուած, սուրբ և հօգօր, սուրբ և անմահ, որ խաչեցար»—Սրբասա-
ցութիւնս այս... 301ա:

Պատեառ սրբոյ խաչին—Ամենայն բարեկամի և սիրելւոյ... 305բ:

Ի սուրբ խաչն փրկչական—Եւ ձգեաց Մովսէս զգաւազանն... 310ա:

Վանական վարդապետի ասացեալ Յաղագս Տարւոյմտին—Ասուածոյ
իմաստնացեալն Սաղովմոն... 311բ:

Մեկնութիւն Առակացն, որ վասն Տգրկին—Տգրկին երեք դասերք էին...
314բ:

№ 4139

ՏՕՆԱՊԱՏԵԱՆ

[Վասն Գաւրի և Յակոբայ]—Սկիզբն տօնից և հոգևոր ուրախութեանց...

1ա: Սրբոյն Ստեփանոսի նախավկա[յ]ի—Աստուածազարդ շուք տօնիս... 7բ:

Պետրոսի և Պօղոսի—Յաստուածարար սքանչելեացն բազումք են... 13բ:

Յովնաննու և Յակոբայ]—Աստուածահրամանն պատուէր ունէր Իսրայէլ՝
զսկիսքն տօնին... 18ա:

Յաղագս յայտնութեան նրազալուցին—Ըստ արարչագործ նորոյ արարչու-
թեանս... 23ա:

«Քրիստոս ճնեւել» ճառին պատեառ—Աստուածայաշտնութեան խորհուրդ...
30ա:

Նախերգան յաղագս խորանաց անտարանին Մարէոսի—Մատեանք աս-
տուածագիծք... 40ա:

Պատեառք Եւ թելադրութիւն շորից անտարանացն, քէ որպէս գրեցան և
յորքան ժամանակս Եւ քէ որպէս ի օրինօք յառաջինսն խորհուրդ նոցայ երկնէր
Եւ զայր—Յաբնելս, ասի, տնկել զգրախտն... 45բ:

Ներսիսի կարողիկոսի ժողովեալ Մեկնութիւն անտարանին Մարէոսի ի
խնդրոյ նորուն եղբօր Գրիգորիսի՝ առաջին վերադիտողի հայոց—Սիրոյ զաւ-
րութիւն զերազանց է... 51ա:

Պատեառ սրբոյն Յովնաննու Կարապետին—Բազմադիմի Եւ ճանապարհ
իմաստութեան... 62բ:

Յիշատակ Պետրոսի հայրապետի Աղեփանդոս Եւ Արիստղոմի—Եթէ զինչ
պատճառի այսք երեք տօնք... 73ա:

Պատեառք առաջաւորաց—Յովովք են բանք վասն այսր պահոց... 74բ:

Խորհուրդ տեառներդառաչի—Ի փետրուարի ամսոյ, որ օր ԳԺ... 76ա:

Յաղագս բար[ուց] Պօղոսի, Սամուէլի, Գրիգորի Վասն աղոսնացից—Խոր-
հուրդք եկեղեցւոյ նման են զանձի... 81բ:

Պատեառ երկրորդ կիրակէին—Արդ՝ զոր ինչ ընթերցմունք են այսր ա-
ւուր... 89ա:

Պատեալ երբորդ կիրակէի—Սքանչելահրաշք են խորհուրդք միաշարաթու ազուհացիցն... 89բ:

Պատեալ շորորդ կիրակէին—Սքանչելահրաշ Կամեմատութեամբ կապեալ... 91ա:

Տեսութիւն անտարանացն, Տեսութիւն Մարգարէին Նաեալ... 91բ:

Տեսութիւն առաքելոյ, Տեսութիւն ճաշոյ անտարանին... 92ա:

Պատեալ հինգերորդ կիրակէին—Ահաւոր եւ մեծ է խորհրդոյն այս զօրութիւն... 92բ:

Կարգ ի խորհրդածութիւն վեցերորդ կիրակէին—Մեծազօր արարչական հրաշագործութիւնքն... 94ա:

Յաղագս ուրբաթի եւ չորեքշաբթի—Բովանդակ իսկ քառասնորդացս ուրբաթի եւ չորեքշաբթի... 96ա:

Կանոն առաջին ուրբաթուն—Կերպարան ընթերցածիս ցուցանէ... 98ա:

Յաղագս Բորդ շաբաթու, այլև՝ ձև կանոնի—Այսր շաբաթու կանոն ի սուրբ Յարութիւն կատարի... 100ա:

Կանոն երբորդ շաբաթին ատուրն—Եւ նստաւ կինն եւ սնոյց զորդին իւր... 101ա:

Կանոն ատուրն շորորդ շաբաթի—Այս կանոն ի Սիրոն կատարի... 101բ:

Կանոն հինգշաբաթին ատուրն—Եւ այս կանոն ի Յարութեան կատարի... 102բ:

Կանոն ուրբաթուն—Եւ սոյն ևս ատուր կանոն ի Սիրոն կատարի... 103ա:

Կանոն երբորդ շաբաթուն չորեքշաբթին—Եւ այս կանոն ի Սիրոն... 104բ:

Կանոն երբորդ ուրբաթին—Աստանաւր զգուշացուցանէ զապաշխարողսն... 105բ:

Կանոն շորորդ չորեքշաբթին—Արդ՝ երթեալ ժողովեսցես զծերակոյտ... 107ա:

Կանոն շորորդ ուրբաթին—Եւ եղև յետ և տրնջեան և և գիշերոյ... 108ա:

Կանոն հինգերորդ չորեքշաբաթուն—Եւ աստ առնու Մովսէս յաստուծոյ... 109բ:

Կանոն հինգերորդ ուրբաթին—Ի ժամանակին յայնմիկ ասէ ցիս տէր... 110ա:

Կանոն վեցերորդ չորեքշաբաթին—Եւ ասէ տէր ցՄովսէս... 111բ:

Կանոն վեցերորդ ուրբաթին—Քանզի երկիրն, յոր մտանելոց... 112բ:

Վասն վեցերորդ դարուն—Գիտելի է և այս, զի մեծն Աբրահամ ի ծերութեան... 114ա:

Կարգ և խորհուրդ յարութեանն Ղազարու—Այս տօն, զոր կատարէ եկեղեցի ի շաբաթու... 116ա:

«Էր ոմն հիւանդ Ղազար»—Բազումք ի մարդկանէ յորժամ տեսանեն... 119ա:

Խորհուրդ յաւանակալ գալըստեանն տեառն յերուսաղէմ—Չսուրբ արմաւենեացս օր, զոր և օրհնեալ անւանեցին... 130բ:

Ի բանն որ ասէ. «Եւ գան յերիֆով», անտարան քստ Մարկոսի—Չմեծաւորանչ և զտիեզերածագ ծագումն իմանալի... 134ա:

Կանոն մեծի երկուշաբաթին—Այսր շաբաթու պահք մեծի պատեթին... 145բ:

Ի սկիզբն Արարածոց մեկնութեան, զոր արարեալ է սրբոց վարդապետաց—Սկիզբն իմանալոյ ի մեզ վասն լինելութեան... 147բ:

Ի բանն, որ ասէ. «Եւ ասաց աստուած արասցուք մարդ քստ պատկերի»—Բնութիւն է այս տնկեալ յայգուշ* յոյժ քաղձանօր... 154ա:

Կանոն մեծի ատուր երեքշաբաթի—Ըստ կարգի առաջնոյն... 160բ:

Կանոն մեծի չորեքշաբաթի—Երևեցաւ աստուած Աբրահամու... 162բ:

Ի բանն Պօղոսի, որ ասէ. «Քրիստոս գնեաց զմեզ յանիծից օրինացն».—Ասէ աստուածային բանն... 164ա:

Յայտարարութիւն խորհրդոյ մեծի հինգշաբաթին—Այսմիկ ատուր սահմանեալս կանոն... 166ա:

[Պատեալ առ կարեքացիս քղբոյն Պօղոսի]—Արդ այս թուղթ երբորդ է քստ կարգի... 168ա:

Տեսան եփեմի ասացեալ [բան] խորհրդաւոր—Չուարթունք ոչ աղտեղացան... 173բ:

Կանոն մեծի ուրբաթի շաբաթանացն տեառն—Չկնի մեծի երեկոյի հնոյն... 175ա:

Յնաւ[յ]եա[յ] ի խորհուրդ մեծի ուրբաթին, զոր արարեալ է սրբոյ և գերաբաշ վարդապետին տեառն կամրօնոյ—Աստուածային խորհրդոցն հազարասիտն... 178ա:

Թէ զինչ խորհուրդ յայտնէ նրագալուցին առաջին սաղմոսն եւ կամ զինչ նսկման երկրորդ սաղմոսն, եւ կամ զինչ Բժ քնքերցուածքն, եւ զիարդ օրինակաւ առաջաւորի պանոցն եւ քառասնորդացն գլխաւորեալ է իբր սկսմամբ և կատարածի—Չի որպէս զգալի արարածք... 192բ:

[Յաղագս] յարութեան տեառն—Արդ՝ յարութեան խորհուրդ մեծապատիւ է և հրաշալի... 197ա:

Վասն կիրակէի, որ է միաշաբաթ—Արդ ասացուք զմիաշաբաթին... 199ա:

Սրբոյ վարդապետին Գրիգորի՝ Ի սուրբ գատիկ և ի կենսաբեր յարութիւն տեառն. միաբանութեամբ անտարանացն բանից և բացայայտումն կանանցն նղաբերից—Այսօր յարեաւ Քրիստոս ի մեռելոց և յարոյց ընդ իւր... 200ա:

Վասն յիսներորդ ատուր յարութեան—Առաջին յիսներորդի ազուհացից պահոցն... 216ա:

Մեկնութիւն սրբոյ անտարանին Յոնանու «յիսկգրանէ [էր] բանն»—Ի սկզբանէ էր բանն... 217բ:

Յաղագս նաւակատեացն՝ Երբ [յ] ինին, զոր արարեալ է սրբոյ Գրիգորի Աստուածաբանի—Ի կատարման աստուածայնոյ տնօրէնութեան... 223ա:

Ի հեղգութիւն—Յորժամ զայր Գրիգոր յԱթենս... 227բ:

Պատեալ «ի պահու իմում կացից»—Երանելի սուրբ հայրապետքն... 228բ:

Յաղագս է ատուրն արարչութեան, զոր արարեալ է սուրբ վարդապետին Վարդանայ—Անդրանիկ օրս միաշաբաթու... 235ա:

Պատեալ տօնի աշխարհամատրանն, երբ վասն է՞ր յայսմ ատուր կատարի, սուղ ինչ ի Գարայ յանկուած յառաջնոցն բանս—Ի շինելն Կոստանդիանոսի Մեծի զերուսաղէմի եկեղեցիսն... 240բ:

* Բնագրում՝ յոգոշ:

Յաղագս վերացման տեան, ի Ղուկայ անտարանէն—*Եւ մինչդեռ տակալ ինչ հաւատային... 244բ:*

Յայլ գրոց վկայութիւնք յաղագս վերացմանն տեանն և ամպաշու նա-
նապարհին—*Ամոզականն որ ասէ... 249բ:*

[Յաղագս] Համբարձման տեանն—*Յամենայն տօնս տէրունիս... 249բ:*

Յաղագս երկրորդ գալստեան և ամպաշու նանապարհին—*Եղիցին զօտիք
էնր պնդեալ... 252բ:*

Ի սուրբ և ի հրաշափառ իջումն հոգոյն սրբոյ յերշանիկ ղասս առաֆե-
լոցն—*Քարի է աստուած և բարոյ ամենայնի արարիչ... 254բ:*

Յաղագս հոգոյն գալստեան փոքր ինչ պատնառ—*Յառաջին ժամանակս,
ի միջինս և ի վերջինս միևնոյն է խնամք... 258բ:*

Խորհուրդ հիմնարկութեան եկեղեցոյ—*Ժողովէ աստուածային քահանա-
յապետն ի տեղին... 265ա:*

Կանոն նաւակատեաց օրհնութեան եկեղեցոյ—*Մտանն երեկոյն ի հըս-
կումն... 266բ:*

Յաղագս նաւակատեաց եկեղեցոյ, որ զկնի Պենտակոստէին Ի-ն Տրէ ամ-
սոյ, գոր Հայաստանեաց տօնէ եկեղեցի. ի Դարայ շարագրեալ գաւառոյ
իմաստնոց—*Ի բազմաց զանազանից կարծեաց... 270ա:*

Յաղագս խորհրդեան եկեղեցոյ—*Քարերանեցէք զաստուած յեկեղեցիս...
273ա:*

Յաղագս տապանակին խորհուրդ—*Եւ արար Քեսելիել զտապան... 280բ:*

Յաղագս տօնի վարդավառին—*Երեկոյն արեգակն ի ծագելն իւրում... 285բ:*

Յաղագս տօնի վարդավառին—*Արդ՝ զիրք սուրբք ասեն... 292բ:*

Յաղագս տօնի վարդավառին—*Ուղեգնացք ի ճանապարհս շատ ինչ տեսա-
լեն... 294ա:*

Յաղագս Ծոզակարին՝ սուղ ինչ պատնառ բանից—*Անդրդուլի հիմն հաւ-
տասութեան... 300բ:*

Ի ննջումն աստուածամօրն—*Ի գերեզանց լուսոյն պայծառացան... 305բ:*

Եւ յամսեանն վեցերորդի առաֆեցալ Գարիէլ հրեշտակ աստուծոյ ի քա-
ղաֆ մի գալիլեացոց, որում անուն էր Նազարէթ՝ առ կոյս խօսեցեալ առն—
Ամիս վեցերորդ զնիսան կոչէ... 312բ:

Յաղագս եկեղեցոյ, յԱռակացն Սաղմոնի—*Աստուածային իմաստու-
թեամբ... 317բ:*

Եւ ելեալ Յիսուսի ի կողմանս Փիլիպեա Կեսարեան—*Պարտ և արժան է
իմանալ... 323բ:*

Ի բանն, որ ասէ. «Այլ Քրիստոս եկեալ քահանայապետ» վարդանայ սրբոյ
վարդապետի արարեալ—*Ի գերազանց լուսոյն պայծառացան արարածք...
327բ:*

Յաղագս տօնի սրբոյ խաչին և նորին նաւակատեաց, որ ի Գժ-ին կառարի
անպատեմբերի ամսոյ, ի փառս աստուծոյ—*Ի ժամանակս Մեծին Կոստանդիանո-
սի... 334ա:*

Ի տօնի սրբոյ և փառաւոր խաչին Քրիստոսի, ի բանն Դարի, որ ասէ. «Օրհ-
նեալ ես աստուածագործ և Քրիստոսապակ փայտ»—*Ամենայն բարեկամի և
սիրելոյ... 342բ:*

Ի բանն անտարանին Յովհաննու սիրելոյ և անտարանչի—*Եւ նորս
տակալ տանէին զնա... 350բ:*

Յաղագս որ «զսուրբ աստուածն» երգեն յեկեղեցիս Հայաստանեաց «խա-
չեցար» ասելով—*Վասն որդոյն աստուծոյ սրբասացութեան... 355ա:*

Տէր զուր քո լուս և երկեա—*Չարդ գեղեցկութեան երկնից... 361բ:*

Սուրբ վարդապետին վարդանայ արարեալ ի բանս տեան. «Հայր մեր, որ
յերկինս»—*Ի տես եղանակաց, զոր արար աստուած... 367ա:*

Կիրակոսի սուրբ վարդապետի արարեալ ի սաղմոսն ճԹ, որ ասէ. «Ասաց
աէր ցաէր իմ, նիստ ընդ չքմէ իմմէ մինչև երկր»—*Կանուխ և ամենիմաստ
գիտութեամբ իւրով աստուած... 372ա:*

Ի Յայտնութեանցն Յոհանու, Մեկնութիւն Անդրէի և Արէրոսայ եպիս-
կոպոսի Կեսարու Կապադովկեցոյ Վասն խոսկութեան եկեղեցոյ, յոր ի սկզբ-
բանէ և որ ի ձեռն Նեոֆին, գոր յաւելեալ սուրբ վարդապետն Վարդան—*Եւ բա-
ցա տաճարն աստուծոյ, որ յերկինս... 378բ:*

Նախերգան սոյն ասացուածոյ վարդանայ վարդապետին ասացեալ—*Գլուխ
պատուիրանացն աստուծոյ... 386ա:*

Նորին վարդապետի արարեալ ի Կորնթացոց առաջին թղթոյն, որ ասէ.
«Գոհանամ զաստուծոյ վասն ամենեցուն ձեր: Առաւել լնգոֆ խօսիմ, այլ ի
մէջ եկեղեցոյ կամիմ բանս և մտօք խօսել, զի զայս խրատիցեմ, քան զբա-
զում բանս լեզուս խօսել—*Արարչագործն աստուած հոգին ճշմարտութեան...
287ա:*

Յառաջին թղթոյն Քեսաղոնիկեցոց. «Ոչ կամիմ, երբայրք, եթէ տգէտֆ
իցէք վասն ննջեցելոցն. զի մի՛ տրտմիցիք, որպէս և այլքն, որոց ոչ գոյ յոյս»—
Գլուխ քրիստոնէութեան... 395ա:

Գրիգորի սֆանչլագործի՝ (հարցակներ բնագրային է, մերք շէ—Փ. Ա.)
բան—*Ով սնտրի ասէր, խախտամեծար, զաւղղագրեր... 409ա:*

Պատնառ Հոռոմայեցոց թղթոյն Պողոսի առաֆելոյն—*Բազումք հաւատա-
ցիւն ի Քրիստոս... 411ա:*

Այլ պատնառ առաֆելական թղթոցս—*Յաղագս թղթոց առաֆելոյն այսպէս
իմանալի է... 412ա:*

Գէորգայ մեծի գիտնականի Կաղն կոչեցելոյ՝ Յաղագս շարակարգութեան
Գժ թղթոցն Պողոսի—*Արդ՝ թուղթն հոռոմայեցոց... 412բ:*

Այլ օրինակ խորհրդածութեան թղթոցս նոյն Գէորգայ ասացեալ—*Այլ թէ
վասն էր հոռոմայեցոց թուղթն յառաջագոյն եղեալ է... 414ա:*

Այլ համեմատութիւն գորգամասն թղթոց, նոյն Գէորգայ ասացեալ—*Եւ և
այլ իմն գնացք թղթոց... 415ա:*

Ի Կորնթացոց առաջին թղթոյն—*Ապայ է, թէ Քրիստոս քարոզի... 420ա:*

Այլ զի ուցիս, թէ վասն այնք ժամանակի խաւսի—*Յորժամ տացէ զթա-
ղաւորութիւն աստուծոյ և հօր... 425բ:*

Պատնառ թղթին, որ Առ յերանցիսն—*Ի սկզբան թղթոյս այսորիկ ծուր և
յնդիր... 429ա:*

Ի Փիլիպեցոց թղթոյն—*Չայս խորհեցի իւրաբանչիւր որ... 435ա:*

Ի բանն, որ ասէ. «ունել ունէր, և առաջինն՝ յերանցոց»—*Բազմաց ի յեր-
այեցոցն... 439ա:*

Ներբանցոց թղթոյն—*Այսուհետև ունիմք համարձակութիւն... 446ա:*

Ի Կորընթացուց առաջին քրթոյն—Նախ վասն ճշմարիտ քարոզութեան... 448բ:

Ի Հռոմայեցուց քրթոյն—Ինձ այսպէս թուի... 452ա:

Վասն սուրբ առաքելոցն—Մարգարէն սքանչացաւ և ասէ... 460ա:

Վասն սուրբ մարգարէիցն—Քրիստոս ասաց՝ ամենայն մարգարէք... 462ա:

Պատեառ մարտիրոսաց—Յորժամ լուսաւորին հարք հոգևորք... 464ա:

Յաղագս նախահարցն—Նախահարք ասին Աբբա համ... 467ա:

Յոնանու անտարան եղաբերիցն—Յետ այսորիկ, յետ անցիցն... 468ա:

Տոնապատճառների և ճատընտիրների համեմատությունից պարզվում է, որ մի շարք հեղինակներ, երբեմն իրենց միևնույն երկերով տեղ են գտել ինչպես Տոնապատճառներում, այնպես էլ ճատընտիրներում: Իրանց մեջ կան նաև անհայտ հեղինակների որոշ երկեր, որոնք վերաբերում են միևնույն հարցերին: ԱՄ դ. վերջերից սկսած ճատընտրի և Տոնապատճառի միջև տարբերությունները ավելի են խորանում: Տոնապատճառը սկսում է առավել ինքնամփոփ մնալ, հետևել որոշակի սեղմ նպատակի՝ հիմնականում տոների առիթների ու նշանակության և որոշ կրոնական գրքերի «պատճառների» բացահայտմանը: Ընդգրկված նյութերը հազվադեպ են շեղվում այս նպատակից: Մինչդեռ ճատընտիրները, կաշկանդված չլինելով եկեղեցական այս կամ այն սեկտուն նպատակով, ընկալում են իրենց մեջ բազմազան նյութեր (բաղվածքներ պատմիչներից, տեսիլքներ, վարքաբանական գրվածքներ, ներբողներ և այլ հրաշապատում գրվածքներ), որոնք Տոնապատճառների մեջ մուտք գործել չէին կարող:

Տոնապատճառն ընդհանրապես տեսական բնույթի ու նշանակության աշխատություն է և, ըստ երևույթին, չի ունեցել առօրյա կիրառություն: Այն ավելի շատ օգտագործվել է վանական դպրոցներում ուսուցողական նպատակներով:

Նրա մեջ ևս հետաքրքիր ու շահեկան շատ նյութեր կան, որոնք բավարար հիմք են տալիս մեր օրերի պատմաբանին, գրականագետին, լեզվաբանին, ազգագրագետին և, մանավանդ, բանասերին: Այն, իբրև ժողովածու մեղ հասած ձևագրերում, մանավանդ հնագույնների մեջ, տարբեր տեսքով ու ծավալով է ներկայանում: Այս խոստում է այն մասին, որ դրա կազմության և խմբագրման գործում, գոնե մինչև X—XII դդ. ուժեղ, հեղինակավոր ձևերի միջամտություն չի եղել: Իսկ կասկածից դուրս է, որ մինչև այդ դարերը այդ ժողովածուն արդեն ստեղծվել էր, սակայն ե՞րբ:

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 1007 Տոնապատճառը, ընդօրինակված XI—XII դդ. ընթացքում, բավականաչափ տարբերվում է ավելի ուշ գրված Տոնապատճառներից, ունի հիշատակարան, որտեղ, իմիջիայլոց, գրված է. «Եւ մերս (իմա՛ հայկական Տոնապատճառը) բերաւ աշխարհի սրբոյն Ռբստակիսէ, բերաւ յետոյ կարգեալն ի Կիրիղէ: Արդ՝ զսոցա բանքս առեալ սրբոյ հայրապետին մերո Զաքարիայի և այլ սրբոց վարդապետաց, լուսաւորեցին զամենայն հաւատացեալս ի Քրիստոս և ցուցին մեզ զտօնս և պատճառ նոցա...»²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Տոնապատճառն ավանդաբար կապվում է ամենից առաջ Արիստակես կաթողիկոսի (IV դ.) անվան հետ: Մեղ հավանական չի թվում, որ նա որևէ առնչություն ունի Տոնապատճառի կազմությանը, բայց այս ավանդությունը խոստում է Տոնապատճառի հնություն մասին: Հիշատակարանի տրվ-

յալներով Զաքարիա կաթողիկոսը, որ, անշուշտ, Զագեցին պետք է լինի (աթոռակալել է 855—875 թթ.), մասնակցել է Տոնապատճառի ձևավորման ու ձոխացման աշխատանքներին, բայց թե ինչպե՞ս և ի՞նչ շահով, հայտնի չէ: Սակայն ստույգ է, որ հնագույն Տոնապատճառների մեջ կան Զաքարիային պատկանող մի քանի մանր երկեր:

Հիշատակարանները վկայում են նաև, որ Զաքարիայից բացի մի շարք այլ վարդապետներ այս կամ այն չափով մասնակցել են մեղ հետաքրքրող ժողովածուի խմբագրման ու ձոխացման գործին²⁹: Սակայն Տոնապատճառի, որպես ուրույն միավոր-ժողովածուի, կազմությունը բանասիրության մեջ ընդունված է կապել Սամվել Կամբջաձորեցու անվան հետ, ելնելով գրավոր աղբյուրներում պահպանված մի քանի հաղորդումներից:

Սամվել Կամբջաձորեցին եղել է բանիմաց մատենագիր և հմուտ երաժիշտ: Գործել է X դ. վերջերին և XI դ. սկզբներին: Մելիտինեի Քեղոզրոս Մետրոպոլիտին իրրև պատասխան գրել է մի թուղթ, որի մասին Մատթևոս Ուռհայեցին հետևյալն է հայտնում. «Վարդապետն հայոց Սամուէլը գրեաց նորա (Քեղոզրոսի—Փ. Ա.) պատասխանի վաչելուց և ցանկալի բանք, որ եղև իսկ հաճելի թուղթն այն ամենայն լսողացն, ևս առաւել մեծարեալ եղև առաջի Քեղոզրոսի պատրիարքին»³⁰: Նա ունի նաև ձառեր: Ասողիկը Սամվելին ճանաչում է որպես «իմաստակն Սամուէլ՝ բազմաշնորհն ի գիտութիւնս գրոց սրբոց և յերգս երաժշտութեանց»³¹: Սմբատ Սպարապետը, կրկնելով Ուռհայեցուն պատմում է, թե ինչպես Բյուզանդիայի Վասիլ կայսրը Սամվել Կամբջաձորեցուն հրավիրել է «յատենի» վիճաբանելու հույն վարդապետների հետ, որոնց պարտության մատնելով՝ նա փայլուն հաղթանակ է տարել³²:

Ինչպես տեսնում ենք, Սամվել Կամբջաձորեցին պատահական անձնավորություն չէր և կարող էին նրան վստահել Տոնապատճառի կազմության կարեւոր ու պատասխանատու գործը:

Սակայն այդ մասին մեր պատմիչների խոսքը, դժբախտաբար, որոշակի չէ: Նրանք ստույգ չեն հավաստում այն, որ Սամվել Կամբջաձորեցու կազմած ժողովածուն հենց Տոնապատճառն է: Ահա թե ինչ է գրել այս առիթով Մատթևոս Ուռհայեցին. «Եւ սկիզբն արար Սամուէլ յառաջին աւտրն յարարութեանէ և զայր հասանէր մինչև ցվերջն պատկեր օրն և զամենայն պատճառ պատճէնից ըստ առաջին իմաստնոցն հաստատուն կացուցանէր»³³: Իսկ Ասողիկը վկայում է, «Որ զյիշատակ մարտիրոսացն միաւորեալ ի գիր ամփոփեաց»³⁴: Կարելի է, արդյոք, այս հիշատակություններից հետևեցնել, որ Սամվել Կամբջաձորեցու կազմած ժողովածուն եղել է, անտարակույս, Տոնապատճառ և ոչ, ասենք, Հայամավորը կամ Տոնացույց: Եթե նա իր գործն սկսել է այն բանից, որ արարչության առաջին օրը հիմք է ընդունել և վերջացրել է վերջին օրով և, հիմնականում, «մարտիրոսաց» մասին նյութեր է ամփոփել, ապա ավելի հավանական է ենթադրել, թե նրա այդ աշխատանքը առաջին հերթին առնչվելու է Հայամավորին: Չէ՞ որ Տոնապատճառի մեջ տոների կամ նյութերի ամենօրյա

29 Մատենադարան, ձեռ. № 3795, էջ 291բ—292ա:
30 Մ. Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Երուսաղեմ, 1869, էջ 47:
31 Մ. Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 174:
32 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգրք, Վենետիկ, 1956, էջ 21—22:
33 Մատթևոս Ուռհայեցի, նշվ. աշխ. էջ 54—55:
34 Ստեփանոս Ասողիկ, նշվ. աշխ. էջ 146:

28 Մատենադարան, ձեռ. № 1007, էջ 466բ:

բաժանում չկա, մինչդեռ Հայսամավուրբը այդպիսին է հնագույն օրինակներում, իսկ, բացի դրանից. «մարտիրոսաց» վարքագրությունները ևս ամփոփված են ոչ թե Տոնապատճառի, այլ Հայսամավուրբի և մասամբ միայն Ճարտարի մեջ: Սակայն կա նաև մի այլ ուշագրավ փաստ. հունական Հայսամավուրբի կազմությունը սկսել է համեմատաբար ավարտուն վիճակ ստանալ Վասիլ Բ կաշյուր ժամանակ (976—1025)³⁵: Այս այն կաշյուրն է, որ Սամվել Կամրջաձորեցուն հրավիրել է մասնակցելու դավանաբանական հարցերի, ուստի և եկեղեցական տոներին ու նման խնդիրներին շուրջ ստեղծված հույն գիտնականների վիճաբանություններին³⁶: Շատ հավանական է, որ այդ առիթով արժարծված է եղել նաև Հայսամավուրբի կազմության հարցը: Սամվել Կամրջաձորեցին, ծանոթանալով բյուզանդական եկեղեցու կողմից օգտագործվող Հայսամավուրբին, հարկնիք վերագտնալով, բնականաբար, կարող էր բայլերի դիմել այդպիսի մի հաշվական ժողովածու ստեղծելու համար, մանավանդ, որ ինչքան մեղ հայտնի է, մինչ այդ Հայսամավուրբ ժողովածու Հայաստանում գոյություն չի ունեցել³⁷:

Այդ դեպքում ինչպե՞ս պետք է բացատրել «պատճառ պատճենից» վերոհիշյալ արտահայտությունը: Ըստ նոր հայկազյան բառարանի «պատճեն» բառը, իր սովորական իմաստից բացի, նշանակում է նաև «զլուխ բանի», այսինքն որևէ երկրի մի գլուխը կամ բաժինը³⁸: Մեր կարծիքով, հիշյալ արտահայտության մեջ էլ «պատճենից»-ը կիրառված է այս իմաստով: Ուստի, ամենայն հավանականությամբ «պատճառ պատճենից» ասելով հասկացվել է կազմված ժողովածուի գլուխների կամ միավորների մասին տրված բացատրություն: Իսկ այս կարգի աշխատանքը պատշաճում է Տոնապատճառին, որտեղ, ինչպես արդեն նշել ենք, քիչ չեն «պատճառները» այս կամ այն տոնի, երբեմն էլ այս կամ այն կրոնական երկրի վերաբերյալ:

Առանց այս հիշատակարանի էլ, ինչպես տեսանք վերը, Ս. Կամրջաձորեցու անունը վաղուց արդեն կապվել է Տոնապատճառի կազմության հետ: Ոսկեփորիկի և մեղ հասած «Գրոց ցանկեր»-ի մեջ որոշակի վկայված է, որ «Սամուել Կամրջաձորոյ հայրն արար զՏոնապատճառն»³⁹: Կա նաև Գեորգ Մեղրիկ վար-

35 П. Арнаутки. Μεγαλη Ἐλληνοκρατῆς Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. ΙΑ., σελ. 292, τόμ. ΚΒ., σελ. 550.
 36 Ս մ բ ա տ Ս պ ա ր ա պ ե տ, նշվ. աշխ. էջ 21, 22:
 37 Այս կապակցությամբ կարևոր է նկատել, որ 991—992 թթ. Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին հունարենից թարգմանել է մի շարքովի Հայսամավուրբ: Բնական է, որ դրա ընդգրկած նյութերը բացառապես պիտի վերաբերեին հունական եկեղեցու կողմից ընդունված սրբերին (այդ թվում նաև Գրիգոր Լուսավորչին և Հովսեփմեանց): Պահպանված հիշատակարանի վկայությամբ թարգմանությունը կատարվել է հիշյալ նյութերը ժողովրդին ծանոթացնելու համար. կոշտակի՝ մինչ այդ դրանք անծանոթ են եղել: Եթե թարգմանական այդ երկր իրոք Հայսամավուրբն է եղել, ինչպես կարծել են Ն. Ակիբյանն ու Հ. Ոսկանը (տե՛ս Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, նշվ. աշխ., «Հանդես ամսօրյա», 1957, էջ 1—12, Հ. Ո ս կ յ ա ն, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Միթարյան մատենադարանի, Ի Վիեննա, 1963, էջ 692—693), ապա պետք է ընդունել, որ հայերը մինչ այդ Հայսամավուրբ չեն ունեցել: Բանասիրությունը առ այսօր հակառակը պնդելու փաստ չունի: Այնպես որ, շատ բնական է թվում, թե հույներից անմիջապես հետո և նրանց օրինակով հայերն էլ (Սամվել Կամրջաձորեցի, Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի և թերևս ուրիշներ) ստեղծել են Հայսամավուրբ և այլ ժողովածուներ, մեղանում արդեն գոյություն ունեցող որոշ ատաղձի հիման վրա:

38 «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Բ, էջ 615:
 39 «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Բ, էջ 901: Տե՛ս նաև Հ. Ա ն ա ս յ ա ն, Հայկական մատենագիտություն, Ա, ներածություն, էջ LX:

դապետի (XI դ.) հաստատ ու վստահելի վկայությունը. «Ձատացող սուրբ գրոցս,—գրել է նա,—որ բովանդակեալ ունի յինքեան զխորհուրդս տօնից տէրունականաց, զոր սրբոց հարցն մերոց ոգեշահ աշխատութեամբ բացայայտեցաւ ի սրբոյն Գրիգորիսէ և Յովհաննէսի իմաստասիրի և Սամուէլի վարդապետի շարադրեցաւ ի բարտիսիս...»⁴⁰:

Կարծում ենք, որ վերոհիշյալ փաստերից կարելի է ստույգ հետևցնել, թե Սամվել Կամրջաձորեցին մաս ու բաժին ունի և՛ Հայսամավուրբի, և՛ Տոնապատճառի կազմության սկզբնական աշխատանքներում:

Դժվար է ճշտել, թե հատկապես ինչպիսին է եղել նրա կատարած գործը, ինչ ծավալ, նյութերի ինչպիսի ընտրություն ու տեսք են ունեցել նրա կազմած ժողովածուները: Այն, բայց երևույթին, հունականի նմանությամբ կազմված մի ժողովածու է եղել, գուցե և մեղ հասած հայսամավուրբներից այն մեկի նման, որն բայց Մ. Ավգերյանի ո՛չ Տեր Իսրայելի, ո՛չ էլ Կիրակոսի ու Մերենցի խրմբագրածների պես է⁴¹: Թերևս այն «Աստուածգիր»-ի կամ «Հոռոմագիր»-ի նրման է եղել, կամ էլ դրանց մի տարբերակն է հանդիսացել ու դրանց ճանապարհով վեր է աճել ու նույնացել Հայսամավուրբին: Իսկ նրա Տոնապատճառում մեր կարծիքով, ունեցել է մոտավորապես № № 2021, 2049, 3795 ձեռագրերի տեսքը. այսպես ենք կարծում, որովհետև այս խմբի Տոնապատճառները ընդհանուր առմամբ նման են իրար և դրանց համար Սամվել Կամրջաձորեցուց հետո այլ հեղինակ չի մատնանշվում կամ ենթադրվում: Ուստի, № 2021 ձեռագրի առաջին էջի վրա իրավացիորեն է գրվել.

ՁՏոնապատճառ գիրքս գովելի:
 Արարեալ է Կամրջաձորոյ
 Սուրբ հօրն Սամուէլի⁴²:

Սամվել Կամրջաձորեցուց հետո որպես Տոնապատճառ ժողովածուի խրմբագիր հիշվում է Հովհաննես Գանձակեցին (XIII դ.)⁴³: Այս կապակցությամբ եղած տվյալները քիչ են և առայժմ թույլ չեն տալիս հանգամանորեն խոսել նրա կատարած աշխատանքի բնույթի ու արդյունքի մասին:

Ղ. Ալիշանը վկայակոչում է մի հիշատակարան, որտեղ ասված է, թե «Կիրակոս վարդապետ ի թուականին հայոց ՁԲ (1253—1254) աշխատեալ յաւել ի նախակարգեալ Տոնապատճառս՝ ճառս համառօտ հարիւր և երկուտասան»⁴⁴: Պետք է ասել, սակայն, որ այս ավելի շուտ կարող է վերաբերել Հայսամավուրբին (ինչպես և դիտել է բազմավաստակ բանասերը), որովհետև մեղ հայտնի և ոչ մի Տոնապատճառ 112 նյութ իսկ չունի, ուր մնաց՝ այդքան ճառ⁴⁵:

Տոնապատճառի կազմությանը այնուհետև առնչվում է Վարդան վարդապետի անունը: «Տոնապատճառ, զոր արարեալ է Վարդան վարդապետի»—

40 Գրիգորիս Արշարունեաց Քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցումաց, Վենետիկ, 1964, ներածություն, էջ 27:
 41 Մ. Ա վ գ ե ղ ա ն, նշվ. աշխ. ԺԱ, ներածություն, էջ 49:
 42 Մատենադարան, ձեռ. № 2021, էջ 1ա:
 43 Մ. Ա վ գ ե ղ ա ն, նշվ. աշխ. ԺԱ, ներածություն, էջ 97:
 44 Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Հայսպատում, էջ 107:
 45 Անդ, էջ 107:

վկայում են մեզ հասած որոշ ձեռագրեր⁴⁶։ Մատենադարանի № 2041 ձեռագրի ստորին լուսանցքներից մեկում այս կապակցությամբ կա հետևյալ կողմնակի, բայց ուշագրավ վկայությունը. «Յայսմ տեղոջ սուրբ և դերամարտուր վարդապետն Վարդան՝ յօրինող և զանազանող այսմ մարգարէութեան մեծ յոյս և համարձակութիւն է եղեալ ներուցելոց և յուսահատեցելոց սքանչելի օրինակաւ. հոգին սուրբ փառաւորեսցէ զնա և դասեսցէ ընդ սրբոց աստուածաբանիցն...»⁴⁷։ Իսկ 1267 թվականին Հաղբատում ընդօրինակված՝ Մատենադարանի № 4139 ձեռագրում պահպանված մի շատ ուշագրավ հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Տոնապատճառը կազմել է այն Վարդան վարդապետը, որը միաժամանակ նշանավոր անձնավորություն է եղել, ունեցել է մանկավարժական և գրական լայն գործունեություն և հեղինակել է «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի»-ն։ Ի դեպ, այս ձեռագիրը նրա կազմած Տոնապատճառն է հենց, և հիշատակարանը գրվել է նույն Վարդանի աշակերտ Տիրացու գրչի կողմից։ Ահա այդ հիշատակարանը. «Ի մերումս բացափայլեալ ժամանակի յամենեցունց ողիս արեգակնածագ փայլմամբ նշողիք լուսաւորեալ ըստ բացման աշաց և ականջաց ներքին մարդոյն՝ արանց, միանգամայն և կանանցն, մեծաց և փոքունց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց և ամենայն շափու հասակի, նաև օտարա[ցելոց] ևս։ Եւ այսպէս երկար ժամանակ ի ծերութիւն հասեալ և [ան]պայման բարի քաղաքավարութեամբ կեցեալ ըստ կամացն աստուծոյ ի գար[դ] եկեղեցւոյ[ց] և ի պարծանս ուղղափառ հաւատացելոց, փոխեցաւ ի հանգիստն արդարոց, յիշատակ նորա օրհնութեամբ եղիցի առաջի աստուծոյ։

Վասնորոյ հոգ տարեալ սա յոյժ եկեղեցւոյ նորին մանգանց վերածնելոց ի Քրիստոս և բազում ինչ բան թիրեալ ի սուրբ գիրս՝ յուղղեաց ի մեկնչաց սրբոց, նաև զՍաղմոսն զլսովին՝ զերկարութիւն յաշի և յայլ մեկնչաց ի մի վայր ժողովել կարճ և համառօտ բանիւ, սեփականել դիւրահաս ընթերցողաց։ Որպէս և զայս մեծ հոգևոր բուրաստանս ամենալիր ծաղկոցացս՝ Պատճառս տաւնից տէրունականաց և հաւաքմունք սուրբ բանասիրաց... որով և ես ի[նչ] յամենայնի անարժանս և անպիտանս, որ Տիրացու անուանեցա ի նորին աշակերտացն, որ և ի սա աշխատեցայ և ըստ կարի իմում ջանացա զտէրունական Տաւնից պատճառն, որ ի սա զծագրեցաք... հռչակաւոր սուրբ ուխտիս ի յաստուած[ակառ]ոյց]... Հաղբատ, թուին Հալոց ԶԺԶ [1267]... տէրունական սուրբ և աստուածընկալ նշանիս... և այլ սրբոցս, յաթոռակալութեանս տէր Յովհաննիսի մեծի հոնտորի և սուրբ վերագիտողի...»⁴⁸։

Սույն հիշատակարանի մասին հարկ ենք համարում քիչ ավելի մանրամասն խոսել այն պատճառով, որ դրա հետ կապվում են հատկապես Վարդան Արևելցու վերաբերյալ կենսագրական ու մատենագիտական մի քանի շատ կարևոր խնդիրներ և որ դրա շուրջ բանասիրության մեջ արդեն գոյացած է որոշ շփոթ։

Արդ, ո՞վ է այս հայտնի Վարդան վարդապետը։ Մեր կարծիքով, աստեղ հիշատակված Վարդանը կարող էր միայն Արևելցին լինել։ Սույն հիշատակա-

46 Մատենադարան, ձեռ. № 2043, էջ 90ա նույնը՝ Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց Մատենադարան, ձեռ. № 373, էջ 11բ, տե՛ս ն. Պ ող ա թ յ ա ն, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 394։

47 Մատենադարան, ձեռ. № 2041, էջ 327բ։

48 Մատենադարան, ձեռ. № 4139, էջ 438ա—438բ։ Հմմտ. Լ. Խ ա շ ի կ յ ա ն, Յաղագս Տարեմտին ի Վանական վարդապետ ասացելու, Առաջարան, «Գիտական նյութերի ժողովածու», 1, Երևան, 1941, էջ 155—156։

րանի վկայությամբ, նշված Վարդանը «արեգակնածագ փայլմամբ» լուսավորում էր «ի մերումս բացափայլեալ ժամանակի», այսինքն XIII դ. 60-ական թվականներին։ Այդ տարիներին Վարդան Հաղբատեցու գոյություն մասին խոսք լինել չի կարող։ Հայտնի չէ նաև, որ Այգեկցի և Բարձրբերդցի Վարդանները երբևէ եղել են Հաղբատում։ Հետևաբար, հավանական չէ, որ խոսքը նրանց վերաբերեր։ Ձեռագրի գրիչ ու հիշատակարանի հեղինակ Տիրացուն վկայում է, որ ինքը ընդամենը մեկ տարի առաջ, 1266 թ. դեռ աշակերտ էր այդ նույն Վարդանի մոտ, իսկ Վերապում։ Այսպիսով, նա չէր կարող հաղբատեցի Վարդանի աշակերտը լինել, որը մահացել է դեռևս 1191—1194 թվականներին, ինչպես ցույց է տվել Ն. Ակինյանը⁴⁹։ Վերջապես, դարձյալ այդ հիշատակարանի վկայությունները, խոսքը վերաբերում է այն Վարդանին, որը հանդիսանում է «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի» երկի հեղինակը և Տոնապատճառ ժողովածուի կազմողը։

Ինչպես կտեսնենք ստորև, հիշյալ մեկնությունը, անտարակույս, պատկանում է Արևելցու գրչին, իսկ Տոնապատճառը վերակազմող հեղինակի խնդիրը թեև ուսումնասիրության չի առնված առ այսօր, սակայն իրավամբ կապվում է այս Վարդանի հետ⁵⁰։

«Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի» աշխատության Վարդան Արևելցու գրչին պատկանելու վերաբերյալ մեր կարծիքին ի հաստատություն կարող ենք բերել հետևյալ լրացուցիչ փաստերը։ Վարդան Արևելցու «Ի ՃԱ սաղմոսն» ճառի և վերահիշյալ «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի»-ի մեջ համապատասխան սաղմոսի (ՃԱ) վերաբերյալ արված մեկնաբանական տողերի միջև կան որոշակի ընդհանրություններ և համանման ձևակերպված նույնական մտքեր։ Այսպես,

49 Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, Մատենագրական հետազոտություններ, Ա, Վիեննա, 1922, էջ 72—73։

50 Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը այս առիթով գրում է. «Այստեղ հիշված Վարդանն էլ պատմիչը չէ, իհարկե, որովհետև 1267 թվականին արդեն վախճանված էր, իսկ պատմիչը վախճանվել է 1271 թ...»։ Նա միաժամանակ գտնում է, որ այս հիշատակարանում երկու Վարդաններ (Սանահնի առաջնորդ և Արևելցի) շփոթված են, քանի որ, ըստ նրա բացատրության, հիշատակարանում «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի»-ն իբր թե վերագրված է Սանահնի առաջնորդ Վարդանին։ Այս եկեղեցուցից ինքնին հետաքրքիր է, բայց մեր կարծիքով, առնվազն երկբայելի։ Հիշատակարանում նշված Վարդանն, ինչպես ինքն էլ է ասում, Վարդան Այգեկցին լինել չէր կարող, չէր կարող լինել նաև Վարդան Հաղբատեցին, որովհետև նրա ամենաուշը 1195 թվականին մահացած լինելը ստույգ է (Ն. Ա կ ի ն յ ա ն, նշվ. աշխ. Ա., էջ 72—73)։ Ուստի, մնում է մտածել, որ նա կամ իրապես Վարդան Արևելցին է, կամ էլ մի ուրիշ Վարդան, որը, սակայն, նույնպես պետք է մեծ վատակի, մանկավարժական գործունեության և համբավի տեր եղած լինի, ինչպես հայտնված է նշված հիշատակարանում։ Այսպիսի մի Վարդանի մասին դեռևս ոչ մի տեղ որոշակի խոսք չի եղել։ Կ. Տեր-Մկրտչյանը վկայակոչում է երկու փաստ իբրև հաստատություն այն բանի, որ Լոռու ժողովին մասնակցող Վարդանը Հաղբատեցին չէր կարող լինել, ինչպես վկայում է Ն. Ա կ ի ն յ ա ն (անդ, էջ 72), այլ այն Վարդանը, որը դեռ 1211 թվականին եղել է առաջնորդ Սանահնի։ Բայց Կ. Տեր-Մկրտչյանի այս դիտողությունից բնավ չի բխում, որ այդ Վարդանը՝ հենց այն Վարդանն է, որի մասին խոսվում է վերոգրյալ հիշատակարանում։ Զ է որ առաջնորդ լինելը դեռ ապացույց չէ այն բանի, որ նա հայտնի մատենագիր է եղել և ունեցել է աշակերտներ։ Իսկ առ այսօր ոչ մի վկայություն մեզ չի հասել, որ առաջնորդ Վարդանը եղել է նաև այդպիսին։ Մինչդեռ հիշատակարանում պարզ ասված է, որ այնտեղ նշված Վարդանը արդյունաշատ և անվանի մատենագիր է (Կեիք հաւատոյ... էջմիածին, 1914, Ներածություն, էջ CXII—CXV)։ Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր «Վ. Արևելցու գրական-գեղարվեստական երկերը» դիսերտացիոն աշխատությունը, էջ 329—332, անախյ)։

Սաղմոսաց մեկնություն...

Մօտ եղէ ի գիշերի՝ կատարած կենաց, զի շուք զիրաշարժ է և յերեկոյնին բնաւ պակասի, որպէս խոտ ցամաքեալ, որ դձեռս հնձողին կոչէ ի հնձել, և մարդ ծերացեալ՝ դմահ...»⁵¹:

«Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի»-ի մեջ կա քաղվածք Հովհաննէս Վանականի երկից. «Վանական վարդապետի ասացեալ, խնդրել պարտ է, թե յի՞նչ միտս ասեմ ի յիշատակի մեռելոց, ասեն, թէ ի վերայ գերեզմանին Աղամայ ասաց Դաւթի պաշտ Սաղմոս...»⁵²: Ձեռագրական մանրակրկիտ համեմատութիւններէց պարզվում է, որ Հովհաննէս Վանականի երկերից ամենից առաջ օգտվել են նրա աւմիջական աշակերտները և, հատկապես, Վարդան Արեւելցիները՝ նրա գրեթէ յուրաքանչյուր փոքր ու մեծ աշխատութեան մեջ Հովհաննէս Վանականը հիշատակված է իբրև օղորտործված աղբյուրի կամ մտքի հեղինակ: «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի»-ի դեպքում էլ նույն որոշակի փաստն է նրկատվում:

Հայտնի է նաև, որ Վարդան Արեւելցին Հովհաննէս Ոսկեբերանին սիրում է կոչել «Ռսկիաբան»⁵³: Հիշյալ Մեկնութեան մեջ ևս ասված է. «Ռսկեբանն Յովհանն»⁵⁴: Այս էլ, մեր կարծիքով, օժանդակ մի փաստ է, որը նույնպես մեղտանում է դեպի Վարդան Արեւելցին:

Սաղմոսաց մեկնութեան առաջաբանում կարդում ենք հետևյալը. «Որպէս և մեզ ետուն հրաման կանուխ և անագան ի ձեռն խնդրոյ ղկանութն անուանակիր միոյ տեան՝ զուխն արհեական տէր Յովհաննէս, նստեալն յաթոս Սուրբ ուխտին Հաղբատայ յԵրեանի աշխարհի՝ հարկեցուցիլ և վճիռ հրաման տալ»⁵⁵:

51 Վարդան վարդապետի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի... Ամտարխան, 1797, էջ 331:

52 Մատենադարան, ձեռ. № 4139, էջ 403ա—403բ:

53 «Վարդանայ վարդապետի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի», էջ 419:

54 Մատենադարան, ձեռ. № 750, էջ 1ա:

55 «Վարդանայ վարդապետի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի», էջ 421:

56 Անդ, էջ 3: Ինչպէս հայտնի է, Հաղբատում XIII դ. պաշտոնավարել են Հովհաննէս անունով մի քանի առաջնորդներ, որոնց անձնավորութիւնն ու ժամանակագրութիւնը առ այսօր լրիվ չի վերականգնված նույնիսկ նրանց վերաբերող ամենավերջին և ամենամտաբոցական աշխատութիւններում (տե՛ս Կ. Ղաֆադարյանի, Զ. Ոսկյանի նշված աշխատութիւնները): Ըստ Մ. Չամչյանի, հիշյալ պատմիչատուն Բագրատունի Հովհաննէսն է (Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 240—241): Սույն կարծիքին է նաև Հովհաննէս Ղրիմեցին, (տե՛ս նրա Պատմութիւն հռչակաւոր Վանից Հաղբատայ սուրբ Նշահին, Վիեննա, 1965, էջ 88, 107): Անհավանական չէ ուս, եթե անգամ ոչ թե 1251, այլ, համաձայն Զ. Աճառյանի, 1242 թվականին մահացած լինի նա (տե՛ս Զ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 587): Սակայն կա նաև մի այլ ուշագրով հանգամանք: Հաղբատի վիճակի արձանագրութիւնները (տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 281, Զ. Ոսկյան, նշվ. աշխ. էջ 223—224), ինչպես նաև զրավոր աղբյուրները (տե՛ս Հովհաննէս Ղրիմեցի, նշվ. աշխ. էջ 106—107) վկայում են, որ մինչ Հովհաննէս Դոփյանի Հաղբատի առաջնորդ լինելը Համադասպն ու Հովհաննէսը պարբերաբար հաջորդում են միմյանց 1240—1257 թվականների ընթացքում: Այդ Հովհաննէսը, ամենայն հավանականութեամբ, վերոհիշյալ Բագրատունին է՝ վերստին առաջնորդ ընտրված: Հայտնի է, որ սույն Համադասպ առաջնորդը Վարդան Արեւելցուն պատվիրել է գրել մի քանի ներքո՞ նվիրված Գրիգոր Լուսավորչին, նրա «թոռներին», Հովհան Օձնեցուն:

Այս դեպքում հրաման տվողը Հաղբատի այն Հովհաննէս վանահայրն է, որը պաշտոնավարել է 1240 թվականից ոչ շուտ, ուստի, ժամանակակիցն է Վարդան Արեւելցու⁵⁷:

«Գրոց ցանկերում» Սաղմոսի մեկնությունը վերագրված է Վ. Արեւելցուն⁵⁸: Կարծում ենք, պետք չէ անտեսել մատենագրական ավանդութիւնը, որը դարերի ընթացքում որպէս հիշյալ երկի հորինող մատնանշել է Վ. Արեւելցու անունը:

Կ. Տեր-Մկրտչյանը հակասութիւն է տեսնում № 4139 ձեռագրի հիշատակարանում նշված Վարդանի ու Վարդան Արեւելցու մահվան տարեթիւերի՝ 1267-ի և 1271-ի միջև⁵⁹: Իսկապէս էլ այդտեղ հակասութիւն կա: Դժվար է բացատրել, թե ինչու վերոգրյալ հիշատակարանում ամեն ինչ ճիշտ պիտի նշվեր Վարդան Արեւելցու մասին և, հանկարծ, սխալ հաղորդված լիներ նրա մահվան թվականը: Արդէ՞ ո՞ր գաղղահան վրիպակ չէ: Ձեռքի տակ ունենք նույն գրչի ևս մի հիշատակարանը՝ 1270 թվականին ընդօրինակված № 1119 ձեռագրի մեջ, ուր դարձյալ խոսք է լինում Սաղմոսի մեկնութեան հեղինակ Վարդանի մասին⁶⁰, սակայն ոչ մի ակնարկ չկա նրա արդեն մահացած լինելու վերաբերյալ: Վերջապէս, մեզ հայտնի է այս նույն Տիրացու գրչի մի երրորդ հիշատակարանը, որտեղ, իմիջիայլոց, ասված է հետևյալը. «Յիշատակ նորա Վարդանայ վարդապետի՝ օրհնութեամբ եղիցի, ամէն: Վասն որոյ, և՛ Տիրացու, անարժան աշակերտ գողով նորուն, անտառ տեղեան գրեցի դսա... կատարեցաւ սա ի Վիրապն, մինչ կաթ մեք ի յուսման ի թվին Չեժ (1266), յիշեցէք ի տէր...»⁶¹: Այստեղից պարզ է դառնում, որ Տիրացուն, անտարակույս, Վարդան Արեւելցու անմիջական աշակերտն է եղել, քանի որ ուսանել է իւր Վիրապում 1266 թվականին, որտեղ այդ ժամանակ ուսուցանող Վարդանը, ինչպէս հայտնի է, եղել է Արեւելցին: Հետևաբար, նրա վերոհիշյալ հիշատակարանի խոսքերն էլ կարող էին վերաբերել միայն այս Վարդանին:

Այս հիշատակարանը հրատարակել է Լ. Խաչիկյանը և նույնպէս դատել, որ աշնտեղ նշված Վարդանը Արեւելցին է: Ահա թե ինչ է գրում նա այս կապակցութեամբ. «...ունի ընդարձակ և շատ հետաքրքիր հիշատակարան Վարդան Արեւելցու կյանքի և «Տօնապատճառ» կոչվող ժողովածուների ծագման պատմութիւնն ուսումնասիրելու համար»⁶²:

Ըստ երևութիւն, Համադասպի օրինակով Հովհաննէսն էլ հարկ ու պատշաճ է համարել այդ նույն Վարդանին պատվիրել գրելու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի»-ն: Թեև ստույգ չգիտենք, թե ինչ հիմք են ունեցել հիշյալ երկի հրատարակիչները, երբ որպէս հեղինակման թիվ նշել են 1251-ը, սակայն կարելի է այն ընդունելի համարել, նկատի ունենալով Հովհաննէս Վանականի անվան երպեհս աղբյուրի նրա անունն աշխատութեան հիշատակութեան անշուք ժամանակագրական վերահիշյալ հանգամանքները: Ըստ այդմ էլ հիշյալ Մեկնութիւնը պետք է գրված լինի ոչ շուտ, քան 1240 թ. և ոչ ուշ, քան 1257 թ.: Այս թվականները նույնպէս առավելագույնս պատշաճում են Արեւելցի Վարդանի կյանքի և գործունեութեան մանրամասնութիւններին:

57 Կ. Ղաֆադարյան, Մանահի վանքը և նրա արձանագրութիւնները, էջ 195: Զ. Ոսկյան, նշվ. աշխ. էջ 110:

58 Զ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ LX—LXIII:

59 «Կնիք հաւատոյ», ներածութիւն, էջ CXIII:

60 Մատենադարան, ձեռ. № 1119, էջ 5բ:

61 Ս. Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ հայերն ձեռագրաց նոր Զուղայի (Մատենադարան. Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ), № 354:

62 Լ. Խաչիկյան, «Յաղագս Տարեմտին ի Վանական վարդապետի ասացեալ», Առաջաբան, էջ 155:

Նկատելի և կարևոր փաստ է, որ Հովհաննես Վանականը իր աշակերտներին անմիջական ցուցում է տված եղել հատուկ զբաղվել Հայսմավուրբների, Տոնապատճառների, թերևս նաև մյուս ժողովածուների վերակազմության ու խմբագրման աշխատանքներով: Դրանցից տեր-Իսրայելի և Կ. Գանձակեցու⁶³ կատարած աշխատանքներն այդ բնագավառում՝ արդեն հայտնի են (նրանց են վերադրվում Հայսմավուրբի երկու իրարից անկախ խմբագրություններ)⁶⁴: Հավանական է, որ Տոնապատճառի վերախմբագրումն ու վերակազմությունը հանձնարարված է եղել Վարդան Արևելցուն:

Այս բոլորից, կարծում ենք, խնդրո առարկա ժողովածուների վերաբերյալ եղած շփոթության մեջ կարելի է ավելի հստակություն մտցնել, ավելի պարզ պատկերացում ունենալ զրանց և, հատկապես, Տոնապատճառի մասին և ստուգապես հետևցնել, որ № 4139 ձեռագրի հիշատակարանի Վարդանը՝ ինքը՝ Վարդան Արևելցին է: Ուստի, կասկածից դուրս է նաև, թե նա է, որ վերախմբագրել ու վերակազմել է Տոնապատճառ ժողովածուն, փոխել է նրա նախնական կառուցվածքը (համառ. № 4139 ձեռագիրը №№ 2021, 2039 ձեռագրերի հետ), նոր նյութեր ավելացրել և իր հեղինակած ճառերը զետեղել նրա մեջ (տես 4139 ձեռագրի թթ 235 ա, 327բ, 367ա, 386ա, 387ա):

П. П. АНТАПЯН

СБОРНИК «ТОНАПАТЧАР»

В армянском рукописном наследии сохранился ряд специфических церковно-обрядовых сборников, которые являются интересными памятниками армянской средневековой литературы.

Статья посвящена исследованию одного из этих сборников—«Тонапатчара» (сборник теоретических объяснений о церковных праздниках).

В статье освещены некоторые особенности «Тонапатчара», его связи с аналогичными памятниками, затронут вопрос о времени составления и предполагаемых авторах данного сборника.

«Тонапатчар» сохранился в трех основных редакциях. В статье они представлены соответствующими списками материалов (заголовки и первая строка), взятых из рукописей №№ 2201, 2039 и 4139.

Подробный филологический анализ приводит автора к выводу, что последний редактор сборника, Вардан, не кто иной как известный писатель и историк XIII века Вардан Арвелци.

⁶³ Ի դեպ, հակառակ որոշ հեղինակավոր աշխատություններում տրված եզրակացությունների, Հայսմավուրբի Կիրակոս Գանձակեցու կողմից խմբագրված լինելը, մեր կարծիքով, գեոես վերջնականապես պարզված չէ: Այլ առիթով անդրադառնալու ենք այս խնդրին:

⁶⁴ «Յասմաուրբ», Կ. Պոլիս, 1834, Յառաջարան, էջ 1—2: Մ. Ավգերյան, նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 29—29: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությունը Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, Առաջարան, էջ ԻԵ—ԻԶ, ԻԹ:

P. P. ANTABIAN

„TONAPATCHAR“

L'héritage manuscrit arménien comprend quelques recueils rituels spécifiques, qui sont d'intéressants monuments de la littérature arménienne médiévale.

L'article est consacré à l'un de ces recueils, au „Tonapatchar„ (recueil d'explications théoriques au sujet des fêtes religieuses).

L'auteur examine certaines particularités du „Tonapatchar„, son rapport aux recueils analogues, ainsi que les questions relatives à l'époque de la rédaction et aux auteurs supposés du recueil.

Le „Tonapatchar“ a eu trois principales rédactions. Dans l'article elles sont représentées par des listes de matériaux (en-tête et première ligne) puisées aux manuscrits №№ 2201, 2039 et 4139.

Une analyse philologique détaillée amène l'auteur à conclure que le dernier rédacteur du recueil, Vardan, n'est autre que Vardan Arveltsi, célèbre écrivain et historiographe du XIII siècle.

Ն. ԹԱՀՄԻՉՅԱՆ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ ԽԱՋԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Խաղաղրություն արվեստը, որ նկամային գրություն արդարյան տարատեսակ-
ներից մեկն է, իր էությունը հետզհետե կպարզի մեր առջև, եթե կարողանանք,
նախ և առաջ, որոշել նրա տեղը ինչպես մեր սեփական երաժշտական մշակույ-
թի, այնպես էլ ձայնագրության համընդհանուր պատմության մեջ: Մինչև խա-
ղաղրության զաղափարի ծագումը թե՛ Հայաստանում և՛ թե՛ վաղ միջնադար-
յան աչքի ընկնող մյուս գրեթե բոլոր քաղաքակրթություններում երաժշտական
գրանանշտության վերաբերյալ գոյություն ունեւ ձայնագրության անտիկ տա-
ռային սիստեմի իմացությունից եկող միայն տեսական պատկերացում: Այս-
տեղ գործնական նշանակություն ունեցող խնդիրն էր՝ երգերի գրական խոսքե-
րի սուանձնահատկությունների իմացությունն ու ձայնեղանակների համակար-
գի տիրապետումը: Գրական խոսքը, որպես ազատ ոտանավոր, թե՛ ազատ ոտ-
գերով, բայց հաստատուն թվաքանակի անդամներով բանաստեղծություն¹
(տառ-վանկ-խոսք-նախադասություն և տառ-վանկ-ոտք-կիսատող-տող-կի-
սատուն-տուն կառուցողական գիտակցված տարրերով)², երաժշտին հիշեցնում
էր երգի բնույթն ու ձևը, ծավալն ու կառուցվածքը, արոհությունը, կշռույթի
կազմակերպությունն ու նաև ձայնեղանակը (երբ վերջինս հատուկ նշված չէր
լինում): Իսկ ձայնեղանակն էլ՝ մեղեդիական ավանդական մի շափանմուշ
(ընդունակ զուգորդելու զանազան խոսքերի հետ, ըստ այդմ ենթարկվելով
ազատ տարրերակման ու նրբերանգավորման), երաժշտին հուշում էր եղանա-
կի ծավալման հիմնական սկզբունքը լազի աստիճաններով, որոշակի հնչյու-
նաշարի սահմաններում, և տվյալ եղանակին հատուկ տիպական դարձվածքը
(մոտիվը) կամ դարձվածքները ու գրանք դարգացնելու ոճը³: Մեկ խոսքով,

¹ Հիշյալ ոտանավորների հիման վրա Հայաստանում, տակալին վաղ միջնադարում, ստեղծ-
վել են շորտ տեսակի երգեր. սաղմոսատիպ (զուգորդված ազատ ոտանավորների հետ), սաղմո-
սատիպ-հիմնային (զուգորդված տաղաչափյալ բանաստեղծությունների հետ), կառուցվածֆա-
չին տիպի ծանր և հանկարծաբանական (իմպրովիզացիոն) բնույթի ծանր (տե՛ս մեր դիսերտա-
ցիոն աշխատության ավտորեֆերատը՝ «Музыкальная культура Армении V—VIII веков»,
Ленинград, 1961, էջ 15): Սրանցից լուկ վերջինները, որ մինչև VIII—IX դարերը քանակապես
քիչ էին, ձևագրացման տեսակետից անկախ են եղել գրական խոսքի կառուցվածքից:

² Արձակ ու տաղաչափյալ խոսքի սույն տարրերից շատերը և զխաղաղագույնները առան-
ձին-առանձին բնաված են հայկական հին քերականական մեկնողական աշխատություններում,
սկսած Գավրիթ Քերականի աշխատությունից (տե՛ս Н. Адоуц, Дионисий Фракийский и ар-
мянские толкователи, Петроград, 1915). Իսկ մի-երկու մանրամասնի նույնպես գիտակցված
լինելը պարզ հասկացվում է մեզ հասած երգերի վերլուծությունից:

³ Ձայնեղանակը կամ «ձայնը» ունեւ իր նախապատրաստումը, ի դեմս նրան միշտ նախոր-
դող «սկսուածքի», ու բարգացումը նա, ի դեմս «ստեղծի»: Վերջինս, որի դիմաց հին գրչագիր
քառարաններում իրավամբ բերվում է «ձայն. բուն ձայն» հատկանշական բացատրությունը

կիրառվում էր ավանդաբար ընդունվածը տրված շառավիղով ստեղծագործաբար վերարտադրելու, այն է՝ հանկարծաբանական շնորհքի գործիքայամբ տարբերակելու սկզբունքը: Այստեղից էլ պարզ է, ուրեմն, որ ձայնեղանակների գրությունը, արտահայտվելով արդի (ավելի հասկանալի) եզրաբանությամբ, որոշակի սահմանների մեջ շարժուն կառուցվածքների մի համակարգ էր (система мобильных структур)⁴:

Այսպիսին էր ընդհանուր գրվածքը վաղ միջնադարում, արևմտյան, թե արևելյան քաղաքակրթություններում, երբ VII—VIII դդ. համաքրիստոնեական երգաստեղծության բուռն զարգացման, բարձրագույն տիպի զարոյցների ու գրչական կենտրոնների բազմացման, ինչպես և մենեթրգային, խմբերգային ու երգեցիկ խմբերի ղեկավարման արվեստների ծաղկման պայմաններում. քրիստոնեական եկեղեցին, իր ետև թողնելով ողջ մահմեդական աշխարհը⁵, հղացավ, ու սկսեց կիրառել նեմագրության գաղափարը: Բայց նեմային գրությունը, որ ձայնագրության համընդհանուր պատմության մեջ միջին տեղ ունի հին, գրավոր խոսքից փոխառնված տառային անտիկ սիստեմից արդի զուտ երաժշտական գծային նոտագրության անցնելու ճանապարհին, սկզբնապես նպատակ էլ չունի վերոհիշյալ շարժուն կառուցվածքները հիմնապես կայունացնելու, դրանք տարբերակելու աղատությունը մերժելու, դրանց (կառուցվածքների) յուրաքանչյուր հնչյունը առանձին-առանձին հաստատագրելու միջոցով: Նրա խնդիրն էր՝ նշել մեղեդիի ընդհանուր հոսքի ինչ-ինչ հանգուցային կետերը և հաստատագրել նրա արտահայտչականությունն ու կատարողական առանձնահատկություններին վերաբերող ցուցմունքները, հօժանդակություն. երգեցիկ խմբեր ղեկավարող երաժշտականներին ու մենեթրգիչներին⁶: Հատկանշական է այս տեսակետից, որ նեմային գրությունը, իր նշանների մի մասը փոխառնելով

(տե՛ս Մաշտոցյան մատենագրան, ձեռ. № 3201, էջ 129բ), ծավալման ընթացքում հենվում էր մեկից ավելի լազերի ու մեղեդիական ավելի շատ դարձվածքների (մոտիվների) վրա: Ստացվում էր սխառած-նայն-ստեղի յուրատիպ կարգը, որ և երաժշտա-հնագրական առումով ուսումնասիրված չէ տակավին մեր գրականության մեջ:

⁴ Պետք է հաշվի առնել նաև, որ վերոհիշյալ հանկարծաբանական շնորհք որպես պահանջ միջնադարի պայմաններում ներկայացվում էր ոչ միայն ստեղծագործական, այլև կատարողական փորձին: Այնպես որ, արդեն իսկ տարբերակման միջոցով մարմնավորված գեղարվեստական կոնկրետ արտահայտչությունը և, ամենօրյա կատարման ընթացքում, այս կամ այն չափով շարժունություն էր հանդես բերում: Բացի այդ, ձայնեղանակները, որպես «ավանդաբար ընդունված» իրողություններ էլ, շարժուն են եղել, այն է՝ հեղաշրջման ենթակա, իրարից հեռու ընկած կենտրոնների տեղական ավանդույթների ազդեցության ներքո և, մանավանդ, պատմական զարգացման ընթացքում: Այս մասին քիչ ավելի մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածները՝ «Կոմիտասը և հայոց հոգևոր երգարվեստի ուսումնասիրության հարցերը», «Կոմիտասական» ժողովածու, Երևան, 1969, ու «Կոմիտասը և հայկական խաչերի վերծանության խնդիրը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1969, № 4:

⁵ Երաժշտական գրության մի քանի ձևեր, ինչպես անտիկ տառային (տեսություն մեջ), թարգմանաբար (գործիքային երաժշտության ասպարեզում) նույնիսկ նեմային, որպիսին է, օրինակ, թեևուզ և Քամբուրիստի շարութիին առաջարկածը (տե՛ս Тамбурист Арутин, Руководство по восточной музыке, перевод с турецкого, предисловие и комментарии Н. Тагмизяна, Ереван, 1968, էջ 116—117), գործածվել են պարսկա-արաբական աշխարհում ևս, տեղ-տեղ և ժամանակ առ ժամանակ: Բայց դրանք, ունենալով հենց տեղական նշանակություն, ձայնագրության զարգացման համընդհանուր ընթացքի վրա ազդեցություն չեն ունեցել և անգամ դրան մասնակից չեն եղել:

⁶ E. Wellesz, Early Byzantine Neumes, The Musical Quarterly, New York, XXXVIII, 1952, էջ 68—79.

անտիկ առողանության գրությունից⁷, և մի մասն էլ հորինելով որպես երգեցողության մեջ մեղեդիի ծավալման ընթացքն ու նրա բնույթը բացահայտող և ցուցաբերող ձեռնավարական արտահայտիչ շարժումների (շարժումներ) գծագրային կոնկրետացումներ⁸ թե յուրատեսակ երաժշտական գաղափարագրեր, թույլ էր տալիս խազավորվող խոսքերում հաճախ թողնել այսպես կոչված «ազատ» (անխաղ, այն է՝ կատարողական առումով որևէ ուշագրավ առանձնահատկությամբ աչքի չընկնող) վանկեր:

Նեմային գրությունը, բյուզանդական պատկերամարտության շրջանում Կ. Պոլսից⁹ անցնելով Արևմուտք (Հռոմ և այլուր), երբ այստեղ, ժամանակակից Արևելքից, հունա-հռոմեական հին քաղաքակրթությունից ու շրջապատի ժողովրդական բանահյուսությունից ներհոսող հեռանկարային աննախադեպ կուտակումներ էին տեղի ունենում նաև երաժշտության բնագավառում, իսկույն համեմատության մեջ գրվեց անտիկ տառային սիստեմի հետ: Երկու դար շարունակ (VIII—X հարյուրամյակներում) լարված կերպով փորձարկվեցին թե՛ տառային սիստեմը (ինչպես հունական, այնպես էլ լատինական տառերով) և թե՛ նեմային գրությունը: Հստակ գիտակցվեցին երկուսի առավելություններն ու թեթևությունները: Հետո ստեղծվեցին ու կիրառվեցին նեմային-տառային միացյալ (կամ խառն) զանազան սիստեմներ¹⁰, ի վերջո, արդեն IX դ. հանգելու համար նոտագրության գծային սիստեմի գաղափարին: Վերջինիս մարմնավորումն ու նախնական հեղաշրջումը իր ավարտին հասցրեց միջնադարի մեծագույն երաժիշտ-տեսաբաններից մեկը՝ Գվիդո Արետինացին¹¹, մ. թ. երկրորդ հազարամյակի սկզբներում գործածության մեջ դնելով նոտագրության 4-գծանի գրությունը: Դա պատմական խոշորագույն առաջընթաց քայլ էր՝ պայմանավորված արևմտյան երաժիշտների գիտական-ստեղծագործական գործուն հետաքրքրությամբ զեպի բազմաձայնությունը, ձայնային-գործիքային երաժշտությունը (մասնավորապես երգեհոնի գործածությունը), ինչպես և մեծ կտավի ձևերը (որոնցում այլևս հնարավոր չէր առանձին երգամասերի վերարտադրությունը ուղղակի կախման մեջ դնել դրանք ազատ տարբերակելու հանկարծաբանական արվեստից), որով եվրոպական պրոֆեսիոնալ երաժշտությունը, ի տարբերություն արևելյան քրիստոնեական երգարվեստի, հետայսու պիտի զարգանար վիթխարի ուսույուններով:

Արևելյան քրիստոնեական եկեղեցին, սկզբունքորեն մերժելով բազմաձայնությունը, բնականաբար կառչած մնաց նեմային գրության ձևին, որի հետագա կատարելագործման մեջ կարևոր դեր խաղաց, նախ և առաջ, Բյուզանդիան: Այստեղ երաժշտական գրության այդ ձևը, մի շարք հարյուրամյակների ընթացքում անցնելով զարգացման տարբեր շրջափուլերից¹², վերածվեց հետևողական

⁷ P. Wagner, Neumenkunde (Paläographie des Liturgischen gesanges), Leipzig, 1912, էջ 18—20.

⁸ O. Fleischer, Neumen-Studien, Teil I, Leipzig, 1895, էջ 27—29.

⁹ Տե՛ս II. Δραχόζης, Μεγάλη Ἐλληνική Γραμματική, Ἄθῆναι, τόμ. 18, σελ. 215 (νεϋ-յա).

¹⁰ P. Грыбер, История музыкальной культуры, том I, часть первая, М.—Л., 1941, էջ 535:

¹¹ A. Brandl, Guido Aretino (Studio storico-critico), Firenze, 1882.

¹² Տե՛ս H. Rieman, Die Byzantinische Notenschrift im 10 bis 15 Jahrhundert, Leipzig, 1909.

նորն մշակված բարդ գրություն, որը հնարավորություն էր բնօրինակում ակնառու կերպով ցույց տալ որևէ երգի բնույթն ու մեղեդիական ընդհանուր կորագրծի կարևոր հանգույցները, ինչպես և նշելու ամանակը, ելեկցիությունը հետո՝ մեղեդիական զարգուղորուն դարձվածքներն ու մելիդիկները¹³, մեկ շնչով արտաբերվելիք հնչյունների տարբեր խմբավորումներն ու դրանց հնչարտաբերության կերպը (անջատ, կապակցված, ալլազանորեն շեշտված, լարված, հանգիստ և այլն)։ և վերջապես՝ կատարման նրբերանգավորումն իր մանրամասներով։ XIII դ. երաժշտական գրության քննարկվող ձևը վերջնականապես ենթարկվեց շատ կարևոր մի բարեփոխության։ Ընդհանուր կիրառություն գտավ նեմերին ձայնամիջոցային բացարձակ արժեք ևս տալու գաղափարը¹⁴, որ և մնաց որպես բյուզանդական նեմային սիստեմի անվիճելի առավելությունը¹⁵։

Արևելյան քրիստոնեական երաժշտության մեջ բյուզանդական նեմագրությունից և նրանից ուղիղ գծով սերված սլավոնական սիստեմներից հետո¹⁶, ըստ կարևորության ու մշակվածության աստիճանի, գալիս է հայկական խազագրության արվեստը¹⁷։ Հայ երաժշտության մեջ խազագրության գաղափարի ծագումն ու սկզբնական կիրառումը ևս (ինչպես կանոնի ժանրի զարգացումը և ութ-ձայնի նոր գրության տեսական ձևավորումը), հանդիսանալով քրիստոնեական աշխարհի մեծ կենտրոններում, մասնավորապես Կ. Պոլսում տեղի ունեցած կարևոր տեղաշարժերի պատմականորեն պայմանավորված անմիջա-

13 Նեմագրության համընդհանուր զարգացման առաջին իսկ փուլի վերջում քրիստոնեական երգարվեստի մշակների շրջանում գիտակցված է եղել այն պարագան, որ մոնոդիկ երաժշտության երբևէ զլխավոր կողմը, չափա-կշռություն ու ձայնելեկցիոն հետո, կազմում են մելիդիկներն ու զարգուղորունները։ Փա երևում է ինչպես նեմային (ու խազային) նշանների համակարգից, այնպես էլ միջնադարյան, այդ թվում և հայ մի շարք գիտնականների աուսլիսներից։

14 E. Wellesz, A History of Byzantine Music and Hymnography, 2: nd ed., London, 1962, էջ 284—310.

15 Այս միջոցով նեմային կառուցվածքների ելեկցային կողմը կալոնացնելու ձգտումը բյուզանդական իրականության մեջ հանդես եկավ հիշյալ պատմաշրջանում հունական ելեկցայական երգարվեստի իրարից հետո ընկած օջախների խիստ բազմացման ու տեղական, կենտրոնախույս միտումների աշխուժացման հետևանքով։

16 Դրանց շարքում առաջին տեղը պատկանում է ռուսական «կրյուկների» (крюки) համակարգին։ Այն պատմական ասպարեզ դուրս եկավ թեև փոքր-ինչ ուշ (XI դ.), բայց անցնելով զարգացման երկար ուղի, ի վերջո օժանդակեց անդամ եռաձայն խմբերգերի մարմնավորմանը, և XVI դարավերջում Իվան Եսայրովի ջանքերով հասավ հնչյունների ճշգրիտ բարձրությունը ևս նշելու փորձին՝ «киноварные пометы» անվամբ ծանոթ հատուկ տառերի օգնությամբ (տե՛ս Н. Успенский, Древнерусское певческое искусство, Москва, 1965, էջ 193—194, այդ տառերը իրենց պաշտոնով հիշեցնում են լատինական „litterae significativae“ կոչվածները)։

Անհրաժեշտ է ավելացնել սակայն, որ երբ ուշագրությունը սկսեցում ենք արևելյան-քրիստոնեական արվեստի զարգացման դասական շրջանի վրա (ասինք մինչև XV դարակեսերը), բյուզանդական երաժշտական զրույթներից նույնիսկ անմիջապես հետո կարևորվում են հայկականները, ինչպես իրավացիորեն նշվում է միջազգային գրականության էջերում (տե՛ս Grove's Dictionary of Music and Musicians, v. II, London, 1954, Eastern Church Music).

17 Ինչպես հայտնի է, ասորական երաժշտական հարուստ մշակույթի ասպարեզում խազանների որևէ շափով զարգացած համակարգ այնպես էլ շտեղծվեց (բացի առողանական նշանների գրությունից, որի մասին նախնական տվյալներ տե՛ս Ст. Лазаров, История на нотното писмо, София, 1965, էջ 63)։ XIV դ. վերաբերող նեմագրված այն զրույթները, որ մի ժամանակ հիշատակում էր Ա. Գասուտեն, Փոմ ժանրի հետազոտությանց համաձայն ներկայացնում է բյուզանդական նեմագրության մի տիպ՝ կիրառված հենց բյուզանդական որոշ ծիսական գրքերի ասորական թարգմանություններում (տե՛ս G. Reese, Music in the Middle Ages, New York, 1940, էջ 67)։

կան անդրադարձումներից մեկը, վերաբերում է VIII դարին. և, բնդունելով հայ երաժշտագիտության էջերում արդեն իսկ առաջ բաշված հավանական ենթադրությունը, առնչվում Ստեփանոս Սյունեցու գործունեության հետ¹⁸։ Հետագայում ևս, հատկապես մինչև XII դ., հայ խազագրությունը չկարվեց բյուզանդական նեմագրությունից, զարգանալով հիմնականում նույն հունով, բայց և, միևնույն ժամանակ, ձևավորվելով որպես ազգային ուրույն համակարգ՝ կիրառվող նշաններին զծագրական ուրույն ձևեր ու անվանակոչություններ հատկացնելու իմաստով, նրանց այս կամ այն գորությունը վերագրելու և ներքին առնչակցությունները կազմակերպելու առումով, ինչպես և՛ բացի բյուզանդական նեմագրությունից նաև երաժշտական գրության ուրիշ սիստեմների հետ ինքնուրույնաբար որոշ հարաբերություններ մշակելու տեսակետից¹⁹։ Հայկական և բյուզանդական երաժշտական գրությունների միջև միանգամից էական խզում առաջացավ XIII դ., երբ ընդհանուր կիրառություն գտավ նեմերին նաև ձայնամիջոցային բացարձակ արժեք տալու գաղափարը։ Անհնարին է ենթադրել, թե հայերն անտեղյակ մնացին բյուզանդական նեմագրության մեջ կատարված այս նոր բարեփոխությանը²⁰։ Նրանք շարունակեցին զարգացնել

18 Ռ. Արայան, Հայկական խազային նոտագրությունը, Երևան, 1959, էջ 76—77 (այսուհետև՝ Հայ. խազ. նոտ.)։ Հիշյալ ենթադրությունը այժմ հնարավոր է ավելի ևս հիմնավորել։

19 Հայ երաժշտագիտության մեջ առ այսօր լուրջ վերաբերմունքի չի արժանացել խազագրության արվեստի՝ նեմագրության մյուս սիստեմների հետ ունեցած առնչակցությունների հարցը։ Նույնիսկ բյուզանդական նեմագրության հետ խազանշանների գրության ունեցած կապերի խրո-դիրը մինչև այժմ դիտվել է լուի ծայրահեղ դիրքերից։ Այսպես՝ Սպ. Մելիքյանի կանխակալ կարծիքով, իբրև թե «համարյա խազ չկա հունական պատգոյկեններում, որի ձևը շունենայինք մեր... խազավորված շարահանների մեջ» (Սպ. Մելիքյան, Հունական աղյուցությունը հայ երաժշտության տեսականի վրա, Քիֆլիս, 1914, էջ 35. տե՛ս նաև նրա՝ Առաքանության խազերը և խազերի ծագումը, «Արարատ», 1902)։ Իսկ Ռ. Աթաբեյի պնդման համաձայն, որը X—XII հարյուրամյակների խազային գրությունը համեմատում է XIII—XIV դդ. բյուզանդական «ձայնամիջոցային» կոչված նեմագրության հետ, այդ երկուսի միջև անկա են սկզբունքային խոր տարբերությունները («Հայ. խազ. նոտ.», էջ 268—270)։ Սակայն բանն էլ հենց այն է, որ հայկական և բյուզանդական խազագրությունները միևնույն հունով են զարգացել մինչև հիշյալ «ձայնամիջոցային» սիստեմի ընդհանրանալը, ինչպես արդեն ասել ենք։ Եվ, իրոք, գիտողությունները ցույց են տալիս, որ հայկական խազանշանների գրությունը համեմատության մի շարք եղբեր ունի «կոտանդնուպոլսյան» (ժ. Քիրո) կոչված բյուզանդական նեմագրության հետ, որի բարձր զարգացած վիճակը ցույց է տալիս «կոյլիկյան» անվանվածը (վերջինիս մասին տե՛ս H. J. W. Tillyard, Byzantine Neumes. The Coislin Notation, Byzantinische Zeitschrift Leipzig, 1937, XXXVII, էջ 345—358)։ Բայց հայ խազագրությունը, շարունակելով ընթանալ՝ պայմանականորեն ասած «կոյլիկյան» հունով, ավելի ևս զարգացրեց նրա սկզբունքները, հատկապես զարգուղորումների նշանակման ասպարեզում։ Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ թեկուզ հպանցիկ կերպով նշել նաև, որ հայկական խազերի գրությունը որոշ կապեր ունեցել է ասորական առողանական նշանների սիստեմի ու հրեական նեմերի՝ «նեկրնոտների» համակարգի հետ ևս։

20 Առ այս կարող ենք վկայակոչել և հայ-բյուզանդական մշակութային հարաբերությունները XII—XIII դդ. ընդհանրապես, և բյուզանդական նեմագրության «ձայնամիջոցային» սիստեմի սկզբնապես նրուսագիտում ծագած լինելու հանգամանքը՝ մասնավորապես (այդ մասին տե՛ս J. B. Thibaut, Origine byzantine de la notation neumatique de l'Eglise latine, Paris, 1907), որ հիշյալ հարյուրամյակներում հայ-քրիստոնեյա համայնքն ապրում էր վանական գործնական կյանքով (Տ. Ս ա վ ա յ ա ն յ ա ն ց, Պատմություն նրուսագիմի, նրուսագիմ, 1931, էջ 413—14, և 462—63)։ Վերջապես, դատելով հայկական մի ամբողջ շարք զրույթների հունարեն պահպանակներից (տե՛ս թեկուզ՝ Ցուցակ ձևագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Երևան, 1965, հատ. Ա, էջ 1416-ում նշված պատասիկ-պահպանակները, որոնց մեջ հանդիպում են երաժշտա-

խաղագրությունը այն հաշվով, որ տրված մի կառուցվածք տարբերակելու հիմնավորը ավանդույթը ոչ թե խաղաո վերացվեր, այլ սահմանափակվեր: Սրա խոստոն ապացույցներից մեկն այն է, որ հայ իրականության մեջ խաղագրության արվեստի զարգացմանը զուգընթաց ոչ միայն շրջապատ, այլ ավելի ևս մեծացավ ձայնեղանակների մասին անընդմեջ հեղաշրջվող ուսմունքի գործնական նշանակությունը: Առնչակցվելով զուգորդվում էին երկու համակարգեր՝ ձայնեղանակների համակարգը, որպես այլազան ստեղծագործությունների ելևէջային կողմի հորինման ու վերարտադրման բուն իսկ հիմք. և խաղագրերի համակարգը, որպես այդ ձայնեղանակների թեև շատ կարևոր, բայց լուր առանձին մոմենտները նշելու միջոց: Սրանով էլ հենց պայմանավորվում էր նաև խաղերով ներկայացված ամբողջական կառուցվածքների շարժունակությունը, որը ցույց ենք տալու ստորև, գլխավոր գծերի մեջ:

Հայկական խաղագրությունը երեք հատված ունի²¹: Գլխավորապես ձևագիր ավետարաններում կիրառված առողանության նշանների համեմատաբար պարզ գրությունը. շարահնոցների ավելի հարուստ ու բազադրյալ խաղագրությունը. մանրուսմանց գրքերի ու դանձարանների բարդ արվեստը: Երեքի մեջ էլ երաժշտական կառուցվածքների շարժունակությունը լուրահատուկ արտահայտություն ունի:

Առողանության (կամ միջազգային եզրաբանություն արտահայտվելով՝ էկֆոնետիկ) խաղերի երաժշտական նշանակությունը բացահայտել է Կոմիտասը իր փայլուն ուսումնասիրություններից մեկում²²: Դրա լույսի տակ քննելով մեր միջնադարյան գրչագիր ավետարանները, գալիս ենք այն համոզման,

կան հատկություններ էլ, այդ թվում և բարդ նեմագրություններ, ինչպես ՄՄ 796, 1373, 1547 և այլ ձևագրերի պահպանակները), Հայաստանում թե հայերեն վարչերում բյուզանդական երաժշտական գրչագրեր և շրջանառության մեջ եղել են ժամանակին՝ առ ի ծանոթություն:

21 ժ. Քիրոն բյուզանդական նեմագրված ձևագրերը քննելիս դրանք բաժանում է երեք խմբի (բացի առողանության նշանների կողմ գրչագրերից), բայց բյուզանդական երաժշտության մեջ (թվերից անկախ) բյուրեղացած երեք ոճերի, որոնք են. ա) «վանկային» (այսինքն՝ սահրգին մտեցող) երգի ոճը՝ արտացոլված Εἰρηολόγιον տիպի ժողովածուներում, ուր նեմագրությունը իրագործված է փոքր թվով նշանների միջոցով, բ) ավելի երգային (կանտիլենային) ու շափավոր զարդարուն երգի ոճը՝ արտացոլված Στιχηράριον տիպի ժողովածուներում, ուր նեմագրությունը իրագործված է ավելի մեծ թվով նշանների և նշանախմբերի օգնությամբ, և գ) լայնորեն զարդարուն երգի ոճը՝ արտացոլված Ψαλμοὶ տիպի ժողովածուներում, ուր նեմագրությունը առավել բարդ է (տե՛ս J. Thibaut, Monuments de la notation ekphonétique et hagiopolite de l'Eglise grecque, St. Pétersbourg, 1913, էջ 65): Այսպիսով, բյուզանդական առողանության (էկֆոնետիկ) նշանների գրության հետ միասին ստացվում է նեմագրության շուտ հատված: Նման բաժանումը լիովին կիրառելի է նաև հայ խաղագրության համար: Բայց որովհետև դիտումները ցույց տվին, որ բյուզանդական Εἰρηολόγιον և Στιχηράριον կողմ մասունների բովանդակության համապատասխանը հայ իրականության մեջ ամփոփված է մեկ ծավալուն ժողովածուում՝ Շարահնոցում, վերջինս մենք նախընտրեցինք ներկայացնել որպես խաղագրության (ներառյալ նաև առողանության նշանների համակարգը) երեք հատվածներից մեկի ցուցիչը. հասված, որը, սակայն, հետագա, ավելի տարանջատ մտեցման դեպքում ենթակա է ստորաբաժանման:

22 Տե՛ս Komitas Keworkian, Die armenische Kirchenmusik, „Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft“, Jahrgang I, Heft 1, Leipzig, 1899, էջ 54—64: Սրա հայերեն թարգմանությունը, որ զետեղված է «Կոմիտաս, հորվածներ և ուսումնասիրություններ» ժողովածուում (Երևան, 1941, էջ 153—165), տեսական կարգի մի քանի սխալներ ունի: Ըզգրիտ է վերջինս լույս տեսած ուսերեն թարգմանությունը (տե՛ս «Советская музыка» 1969, № 10, էջ 86—91):

որ հայկական առողանության արվեստը նույնպես զարգացել է երաժշտական արտահայտության (ἐκφώνησις) հետադարձական ոճի հունով: Ամբողջապես կապված լինելով գրական խոսքին, այն արտահայտել է վերջինիս ելևէջն ու ազատ կշռույթը, շարահնոցական առանձնահատկությունները, շեշտերն ու իմաստային նրբերանգները և, որպես այդպիսին, մանրամասների մեջ կախված է եղել անզամ գաղափարող գրչի կամ առողանող քահանայի անհատական ճաշակից: Բայց, նույնիսկ մի կողմ դնելով գրչագրերը, Կոմիտասի հիշյալ ուսումնասիրությունից էլ հնարավոր է հստակ գաղափար կազմել առողանության նշաններով կարգավորված եկեղեցական թվերգի մեղեդիական տիպական դարձվածքներին հատուկ շարժունակության ձևերի մասին²³: Այս առումով բավական է ուշադրությունը սեևեել «շեշտին», «պարոյկին» կամ «հարցանիչին» և «միջակետին», «ստորակետին», «բուլին» ու «վերջակետին» համապատասխանող մեղեդիական դարձվածքների վրա²⁴: Դրանք Կոմիտասը բերում է 2-ից մինչև 14 տարբերակով, որոնցում (այսինքն՝ յուրաքանչյուր դարձվածքի փոփոխականների սահմաններում) զգալի շարժունություն կա՝ մետրական միավորների գումարի, ութմական պատկերի, ձայների քանակի ու ձայնամիջոցային կազմի տեսակետներով: Այստեղ կաշուն են մեղեդիական տվյալ դարձվածքի կորագիծը ու մեկ էլ նրա ընդհանուր բարձրությունը: Ըստ որում, այս վերջին կետը (տվյալ նշանին համապատասխանող դարձվածքի բարձրության որոշ կայունությունը), հատուկ է միայն թվերգին, որովհետև այն ծավալվում է սոսկ երկու աստիճանների տարբերակումով հանդես եկող միակ ձայնաշարի հիման վրա, և կապված է այդ ձայնաշարի մի որոշակի ոլորտին, որ ներշարի հիման վրա, և կապված է այդ ձայնաշարի մի որոշակի ոլորտին, որ ներկայացնում է երգչային ձայնի medium (=միջին) կողմող հնչամասը: Հայ երաժշտության բազմապիսի ձայնեղանակների հիման վրա ծավալվող շարահնոցների ու մյուս երգերի վերարտադրության դեպքում այս կետն էլ է վերանունում, որով մնում է լուր կորագծերի կայունության հանգամանքը:

Շարահնոցի խաղագրության հարցերով զբաղվել են եվրոպացի և հայ մի շարք գիտնականներ²⁵: Եվ, սակայն, այդ գրությունն էությունը բացահայտված չէ տակավին: Շարահնոցներում ամփոփված են սաղմոսատիպ հիմնային, կառուցվածքային տիպի «ծանր» և նույնիսկ (տաղերի ու մեղեդիների ազդեցության ներքո հորինված) հանկարծաբանական բնույթի «ծանր» կամ «ստե-

23 Թեև հեղինակն ինքը տեսական այս հարցը հատկապես չի բարձրացրել, և զույգ այդ պատճառով էլ դիտարկվող երեսույթն ընդհանրապես վրիպել է երաժշտագետների ուշադրությունից:

24 Ձխոսելով այն մասին, որ գիտարկվող ուսումնասիրության շարագրանքը, հիշյալ և մյուս (տեղություն) նշանների գրությունը բացատրող հատվածներում լեցուն է՝ կամ, նաև, կարելի է ազատ կերպով ու նման խոսքերի օգնությամբ ձևակերպված և ուրիշ վերապահումներով:

25 Ամփոփելով հայ հեղինակների և օտարազգի գիտնականների մի մասի պրպտումների արդյունքները, և գրանց վրա ավելացնելով նաև իր գիտումները, Թ. Աթաջանը հրատարակեց մի լուրջ «շխատություն» նվիրված խաղագրության արվեստի պատմական ու տեսական խնդիրների ուսումնասիրությանը, և պահպանված երաժշտության համեմատության միջոցով շարահնոցի մի քանի եռազգրների նշանակության վերականգնման փորձին («Հայ. խաղ. նոտ.», Երևան, 1959): Այժմ մեզ համար պարզ է, որ խաղագրության արվեստի ծագման ու պատմական զարգացման խնդիրներում Աթաջանի մտահղացքը (կոնցեպցիան) կարիք ունի լրացման. իսկ տեսության հարցերում անհրաժեշտ է ընդունել նույնիսկ տրամազծորեն հակասակ դիրքավորում: Սակայն, անկասկա զրանից, Աթաջանի աշխատությունը արժեքավոր ներդրում է հայագիտության մեջ, և, մասնավորապես, խաղարանության բնագավառում որոշակի մի շրջան է եզրափակում:

զի» ու «զարտուղի» զարդուրուն ստեղծագործություններ: Բայց այստեղ ան-
 զամ սաղմոսատիպ կտորները գտնվում են երգային ոճի հունի մեջ: Քանի որ
 շարականների երգեցողության հիմքում ընկած է ձայնեղանակների պատմա-
 կան զարգացման մեծ բովից անցած և ճյուղավորված «ութ-ձայն և երկու
 ստեղի» համակարգը: Շարականներում կիրառված է խաղաղերբի գրեթե ողջ
 միակցությունը, ներառյալ նաև առողանության նշանները²⁶: Վերջիններս այս-
 տեղ գործածվում են թեև փոքր-ինչ այլ սկզբունքով (հարմարեցված լինելով
 երգային ոճի և ոչ թե թվերգի կամ ասերգի պահանջներին), բայց այնպես որ
 շատ ստեղծագործություններում ձևակառուցման տեսակետից խոսքի ու երա-
 ժրշտության հարաբերությունը որոշելու առումով ձեռք են բերում վճռական
 նշանակություն: Շարականներում երաժշտությունը գրական խոսքից այն աս-
 տիճան կախված չէ, ինչպես թվերգում: Սակայն այստեղ առհասարակ տակա-
 վին մեծ է խոսքի դերը երաժշտության համար՝ տրոհության, կշռության (ոթիմի)
 կազմակերպման, շեշտադրության, երբեմն նույնիսկ ելևէջի մանրամասները
 որոշման առումներով: Եվ խաղաղերբն էլ շատ զեպրերում ըստ այդմ են տեղա-
 դրված լինում²⁷: Այնուհետև անկախ առողանության ու մնացած՝ «արվեստա-
 վոր» կոչված խաղերի բաժանումից, խաղաղերբն այնպես են հարաբերում գրա-
 կան խոսքերին, որ անզամ գծագրական պարզադույն ձևեր ունեցող նշանները
 ոչ թե առանձին ձայնաստիճաններ են ցույց տալիս (ինչպես կարծեցին շատ
 հետազոտողներ), այլ խոսքի ամբողջական վանկերն են «որակավորում»²⁸,
 վանկեր, որոնք կարող էին հնչյունավորված լինել և՛ մեկ, և՛ մի քանի ձայնե-
 րով: Սա շափազանց կարևոր պարագա է: Այն մեկ նորից է կանգնեցնում շար-
 ժունակ կառուցվածքների խնդրի առջև և մատնանշում շարականի խաղավոր
 երգերին հատուկ շարժունակության շահեկան զեպրերից մեկը: Իրոք, հետա-
 զոտությունը ավելի ու ավելի է բերում այն համոզման, որ հիշյալ պարզ և
 ընդամենը մի քանի նշանների օգնությամբ խաղավորված միևնույն բանաս-
 տեղծությունը միևնույն ձայնեղանակում կարող էր հնչել և՛ որպես սաղմոսա-
 տիպ կամ կանտիլենային, և՛ որպես կառուցվածքային տիպի «ծանր» երգ²⁹,
 նայած կատարման տեղին, հանդամանքներին³⁰, այլև մեներգիչ-զարպակտի ու

26 Տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Հիմնական խաղերի միակցությունը», «Քանրիկ Մատենագրարանի»,
 Երևան, 1969, № 9, էջ 110 և 113:

27 Այս հանգամանքները ավելի հստակ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է շարականներում
 տարբերել խոսքի ու երաժշտության առավել օրգանական համաձուլվածք ներկայացնող ստեղծա-
 գործությունները (ուր գրական խոսքն է հիմք ծառայել երաժշտության մարմնավորման գործում),
 այն երգերից, որոնցում խոսքերը հարմարեցված են որոշակի կառուցվածք ունեցող եղանակների:
 Բյուզանդական և ռուսական միջնադարյան արվեստում հիշյալ երկու տիպի երգերը զանազանե-
 լուն մեծ շափով օգնում են երգարաններում հանդիպող հետևյալ նշումները. *идея* (самоглас-
 ный) և *прислугой* (подобен). այդ մասին տես *Н. Никольский, Обзорение богослужебных
 книг православной российской церкви по отношению их к церковному уставу, СПб.,
 1858, էջ 58—60*: Հայ շարականում ստեղծագործությունների այս երկու տիպերը հետազոտող
 ինքը պետք է տարբերի:

28 «Զվանգս օրակացուցանեն, որոց վերայ խաղը եղևայր են», ինչպես բացատրում է Խ. Էր-
 գրումեցին (տե՛ս նրա «Ցաղագս երաժշտութեան» գրվածքին նվիրված մեր հոդվածը, «Լրարեր
 հասարակական գիտությունների», Երևան, 1966, № 11, էջ 71):

29 Եվ սա այն զեպրն է, երբ սոսկ խաղաղության հյուսվածքից անհնարին է հետեցնել
 սվյալ երգի կատարման տեմպը, ուստի և՛ բնույթը:

30 Այն է՝ զլուզական, թե քաղաքային կաթողիկե եկեղեցում. պատարագի, թե հասարակաց
 աղոթքի ժամին, հանդիսավոր-տոնական, թե սովորական օրերին և այլն:

Լրգեցիկ խմբի կարողություններին: Վերցնենք, որպես օրինակ, «Յովակիմայ և
 Աննայի ծնողաց սուրբ Աստուածածինն» կանոնի ԳԿ օրհնության («Երգեցիկ
 որդիք») սկզբի ամբողջական կառուցվածքը XIV դ. մի ընտիր շարականից³¹:

ԳԿ - Երգեցեք որդիք սրովնի նրգ նոր
 Ի ծնընդեան մաւր Տեառն.
 Խաղային գծագիր 1

Ինչպես ակնհայտ է, այստեղ խաղաղության հյուսվածքը պարզ է: Ամ-
 բողջ կառուցվածքում երկար կամ մեծ վանկ ցույց տվող ընդամենը մեկ նշան
 կա (օրինակում այն տվել ենք ուղղանկյուն փակագծով): Նոսր տեղադրված
 մյուս նշանները ցույց են տալիս միջակ (մետրական մեկ միավորի տեղու-
 թյամբ) վանկեր, որոնց համազոր են նաև անխաղ վանկերը: Սրանից բխող
 առաջին, քնական ու տրամաբանական հետևությունն այն է, որ տվյալ զեպրում
 գործ ունենք շափավոր տեմպի սաղմոսատիպ կամ, առավելին՝ հիմնային բնույ-
 թի երգի հետ: Որովհետև նման խաղաղության, եթե կարելի է ասել, առաջնա-
 չին պաշտոնը հենց հիշյալ բնույթի երգերի երաժշտության ուրվագծումն է:
 Բայց ահա, Ձայնադրյալ Շարականում հանդիպում ենք սույն ստեղծագործու-
 թյան եղանակի երկու տարբերակի՝ «շափաւոր» և (կառուցվածքային տիպի)
 «ծանր»³²: Եվ ուշադիր բնությունը հանգեցնում է այն համոզման, որ այդ
 տարբերակները մեղեդիական ընդհանուր կառուցվածքի տեսակետով վերը բեր-
 ված միևնույն խաղաղության երկու նարավոր ընթերցումներն են³³: Քանի
 որ գիտարկվող երկու տարբերակներում էլ պահպանված է խաղերով նշա-
 նակված ռիթմական միևնույն կմախքը (միջակ ու մեծ վանկերի հարաբերու-
 թյունը) հետևյալ կերպ.

Նոտային օրինակ 1

31 Մատենագրան, ձեռ. № 1576, էջ 4ա-բ:

32 «Ձայնադրեալ Շարական հոգեոր երգոց», Վաղարշապատ, 1875, էջ 33:

33 Առայժմ մի կողմ ենք դնում եղանակի ելևէջային յուրաքանչյուր բայր համապատասխան
 խաղաղերբի հետ մեկ առ մեկ համեմատության մեջ դնելու խնդիրը:

Նույնանման հարաբերություններ ներկայացնող զույգ երգերի այլ օրինակներ ևս կան թե՛ Շարակնոցում³⁴, թե՛ ժամագրքում³⁵ և թե՛ Պատարագում³⁶: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ կառուցվածքային տիպի «ծանրը» երգերը սկզբնապես հանդես են եկել սաղմոսատիպ կամ հիմնային ստեղծագործությունների եղանակների տարբերակման (վարիացիայի) հիման վրա³⁷: Բայց որպես տեսակ հաստատվելուց հետո դրանք ինքնուրույնություն են ձեռք բերել: Եվ այժմ, երբ գրչագիր շարակնոցները համեմատում ենք ձայնագրային հետ, պարզ հշուտվածքի (չորս-հինգ նշանով իրագործված) խաղաղությունների դիմաց անպայման վերը բերվածի նման զույգ մեղեդիների չէ, որ հանդիպում ենք, այլ՝ հաճախ հենց «միջակ» կամ «չափաւոր» մի երգի³⁸, երբեմն էլ կառուցվածքային տիպի «ծանր» ստեղծագործության³⁹:

Բացի գրական խոսքերից, խաղաղերը որոշակի և շատ կարևոր հարաբերության մեջ են նաև ձայնեղանակների հետ: Շարակնոցներում դրանք ծառայում են ձայնեղանակների տեսակների ու ենթատեսակների ընդհանուր շրջագծերին, կատարման կերպերին ու ծավալման հանգուցային մոմենտներին վերաբերող նշումներն իրագործելուն: Նշումներ, որոնց կլեկային կոնկրետացումը ուղղակի կախված է տվյալ ձայնեղանակից, ավելին՝ ձայնեղանակային կապակցությունից (կոնտեքստից): Այնքան, որ 4—5 միևնույն նշանների օգնությամբ վերևում նկարագրված տիպի պարզագույն խաղավորումներն իսկ, ձայնեղանակային տարբեր նշումների համեմատ, հանդես են գալիս որպես տարբեր եղանակների յուրահատուկ սղագրումներ: Վերը մենք ծանոթացանք Աստվածածնի ծննդյան կանոնի ԳԿ օրհնության սկզբի կառուցվածքի խաղաղությունն ու եղանակին: Համեմատության համար բերենք նաև նույն կանոնի ԲԿ ողորմյայի («Որ ողորմեցար») առաջին տան առաջին հատվածը, խաղաղությունը ու եղանակով⁴⁰:

34 Տե՛ս Պենտեկոստի առաջին օրվա ԳԶ օրհնության («Առաքելոյ աղանոյ»), կամ Շողոմաթի կանոնի ԳԶ օրհնության («Ուրախ լիւր սուրբ եկեղեցի») տարբերակները (Չայնագրեալ Շարական, էջ 615 և 623, 733 և 738):

35 Տե՛ս «Առաւօտ լուսոյ»-ի ԳԿ եղանակի՝ հասարակ ու հանդիսավոր կիրակիների համար նախատեսված տարբերակները («Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց», Վաղարշապատ, 1877, էջ 28 և 41):

36 Տե՛ս «Եսրհուրդ խորին»-ի ԳԶ եղանակի՝ լուր և կիրակի կամ հանդիսավոր օրերի համար նախատեսված տարբերակները («Չայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի», Վաղարշապատ, 1878, էջ 9 և 51), որոնցից դատ է նույնի «ծանրագոյն» ձևն էլ և այլն:

37 Վերլուծելով միևնույն խոսքերն ունեցող և միևնույն ձայնեղանակում ընթացող այս զույգ երգերը, խորամուխ ենք լինում նաև տարբերակման միջնադարյան արվեստի կոնկրետ ձևերից մեկի՝ «միջակ» և «չափաւոր» մոնոդիան ստրուկտուր տիպի «ծանրի» վերածելու տեխնոլոգիայի մեջ: Պարզվում է, որ այդ տեխնոլոգիան հանդում է, տրված եղանակի լազային հիմքն ու եղեկային ընդհանուր կորագծը պահպանելով՝ նրա առանձին ոլորումները բողբոջեցնելուն, ութմական կմախքը պահպանելով՝ մեթոդական միավորը մասնատելուն (այն է՝ ութմի ճոխացման) և անմպի ծանրացման:

38 Հմմտ., օրինակ, Մարտիրոսաց կանոնի ԳԶ հարցը, «Որք գտանջանս յանարինաց» № 1576 ձևագրում (էջ 293բ) և Չայնագրեալ Շարակնոցում (էջ 943):

39 Հմմտ. Մեծ երեքշաբթիի կանոնի ԳԶ մանկունքը՝ «Ահաւոր ևս թագաւոր», նույն գրչագրում (էջ 110ա) և Չայնագրեալ Շարակնոցում, էջ 403 (այս երգը Ե. Տնտեսյանի ձայնագրությամբ էլ «ծանր» նշումն ունի. տե՛ս «Շարական Չայնագրեալ», Իսթանբուլ, 1934, էջ 237):

40 Մատենագրան, ձեռ. № 1576, էջ 6ա և Չայնագրեալ Շարական, էջ 39:

ԲԿ - Որ ողորմեցար ի մեղս ծընեալ մարդկան
Հայր երկնաւոր ըստ մարգարէին.

Խաղային գծագիր 2

Սկզբնական երկու մասերի երկու խաղաղություններն էլ իրագործված են միևնույն հինգ նշաններով («շեշտ», «բութ», «փուշ», «երկար» ու «միջակէտ»): Ծիշտ է, այդ նշանների դասավորությունը երկու երգերում տարբեր է, որ ունի կարևոր նշանակություն: Սակայն, առայժմ մի կողմ դնելով այդ խնդիրը, պետք է նշենք, որ, համեմայն դեպս, միևնույն նշաններով երկու տարբեր եղանակների սղագրման հնարավորությունը պայմանավորված է ամենից առաջ երկու տարբեր ձայնեղանակների առկայությամբ (ԳԿ և ԲԿ): Ինչ վերաբերում է առանձին խաղաղերին համապատասխանող կլեկային բալլերը հատկապես քննելու և դրանք տարբեր ձայնեղանակներում համեմատելու հարցին, ապա դա անելու առիթ ունեցել ենք արդեն «պարոյկ» խաղաղի օրինակի հիման վրա⁴¹: «Պարոյկը» ներկայացնում է «շեշտի» և «բութի» ուղղակային իմաստների համադրությունը: Այնպես, որ այստեղ նույնիսկ շատ հակիրճ կարող ենք բացահայտել վերջիններիս նշանակությունը ևս, իրենց տարանջատ ձևերի մեջ: Ինչպես գիտենք, «շեշտի» և «բութի» ուղղակային իմաստները հայկական հին գրեթե բոլոր քերականություններում հստակ բացատրված են, որպես՝ համապատասխանաբար՝ բարձրացնող և իջեցնող շեշտեր: Արդ, Չայնագրեալ Շարակնոցում սույն խաղաղերի ուղղակային կիրառումների դիմաց ստացվող մեղեդիական փոփոխված ու աղճատված բազմաթիվ բջիջները մանրադնին քննելով հնարավոր է լինում առանձնացնել և այնպիսիք, որոնք լրիվ համաձայնում են քերականական վերահիշյալ բացատրությունների հետ և ցույց տալիս, «շեշտի» դեպքում՝ հարաբերականորեն բարձր, և «բութի» դեպքում՝ ցած վանկեր: Ահա դրանցից երկուսը⁴².

ԴԿ - Որ ի հրեղէն աթոռ...

ԱԶ - Նախակիրքըն միանձանց...

Խաղային գծագիր 3 և 4

41 «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1969, № 4, էջ 38—48:

42 Օրինակները ներկայացնում են՝ Մենդյան շորթող օրվա կանոնի ԳԿ տեր հերկեցի և Անտոնի անպատականի կանոնի ԱԶ հարցի սկիզբները (Մատենագրան, ձեռ. № 1576, էջ 21ա, 36ա. և Չայնագրեալ Շարական, էջ 88 ու 121):

Միջով կամ Չափուտ. Գո

Որ ի հրե - ղէ՞ն ա - բու...

Չափուտ. Աձ

Յա - եա - սկիզ-բոն մի - ա՞ն ծագ...

Նոտային օրինակ 3 և 4

Շարակնոցում հանդիպում են ոչ միայն վերը բերված տիպի պարզից այլազան աստիճաններով դեպի բարդացում տանող խաղավորումներ, այլև ուղղակի բարդ հյուսվածքներ: Վերջիններս արտահայտում են մանրուսման գրքերի և գանձարանների խաղավորման արվեստի ազդեցությունը շարակնոցների վրա:

Մանրուսման գրքերի (ու դրանց հետ կապված ժամագրքերի) խաղագրության շուրջ շատ քիչ բան է ասված մեր երաժշտագիտության մեջ⁴³, իսկ գանձարանները համարյա թե դուրս են մնացել տեսադաշտից: Մինչդեռ սույն մատյանների քննությունը մեծապես օգնում է խաղագրության արվեստի էությունը բացահայտելու: Գրանց բովանդակության կարեորագույն մասը կազմում են հանկարծաբանական բնույթի «ծանր», բազմադրվազ, զարդուրտուն այնպիսի ստեղծագործություններ, որոնց եղանակները ձևականացման առումով գրեթե անկախ են գրական խոսքից: Ընդհանուր է, հիշյալ ժողովածուներում առկա են նաև սազմոսատիպ ու հիմնային նկարագրի ամբողջական երգեր կամ հատվածներ, բայց վերջիններիս հատուկ եղանակավորության ոճն այստեղ բանեցվել է գեղարվեստական հակադրության նպատակով⁴⁴: Ըստ այդմ մանրուսման գրքերի ու գանձարանների երաժշտական գրությունը իր մեջ պարփակում է նաև շարակնոցների խաղագրությունը և՛ նշանների թվաքանակի, և՛ խաղային բնորոշ հյուսվածքների տեսակետով: Քննարկվող մատյաններում (շարակնոցների համեմատությամբ) կիրառվել են մի-երկու հավելյալ նշան էլ, բայց նորն այստեղ հիմնականում կախնում է խաղագրերի բազմաթիվ ու բազմատեսակ համակցությունների առկայության և վերջիններիս օգնությամբ այլազան մոտիվներ, զարդուրտումներ ու ծավալուն յուրիշյացիաներ ուրվագծելու մեջ: Խաղային բարդ կառուցվածքներում նշանների ու նրանց համակցությունների սեղաբաշխումն իսկ, ըստ վանկերի, արդեն ցույց է տալիս ընդհանրապես

⁴³ Երբ խաղերի վերծանության հարցը վերցնում ենք ընդհանրության մեջ (անկախ այլազան երգարանների հատուկ խաղագրությունների տարբերացման խնդրից), ապա դրանով երբևէ դրադված հայ և օտար գիտնականների շարքում որոշակիորեն առանձնանում է Կոմիտասը, որն իր հրատարակված հոդվածներում իսկ առաջադրեց զարգացման հեռանկարով օժտված նշանակալի գրություններ:

⁴⁴ Գանձարաններում դա նույնիսկ պարզ «տեսանելի» է՝ «գանձ-մեղեդի-տաղ-յորդորակ» շարքերում, որ հանդիպում են խաղային տարբեր հյուսվածքներ: Քանի որ գանձերը, որպես պատմողական բնույթի տաղաչափյալ բարոզներ կամ ճառեր, ընդհանրապես ներկայացնում են վանկային ոճի երգեցողության նմուշներ. ի տարբերություն տաղերի ու մեղեդիների, որոնք, արտահայտելով իրենց շարքի գանձում պատմվածին հարաբերող հուզական մի վերաբերմունք, պանդում են զարդուրտուն երգաոճի ոլորտում:

«դուրս երաժշտական նկատառումներ: Գա երևում է նրանից, որ հիշյալ կառուցվածքներում բարդ նշանախմբերը հաճախ ընկնում են խոսքի անշեշտ վանկի վրա, ինչպես հետևյալ օրինակներում⁴⁵ և նմաններում:

- Գո Երեկ Երեկ...

- Աճ Երեկ Երեկ...

- Կ Երեկ Երեկ...

- ՄԵ Երեկ Երեկ...

Խաղային գծագիր 5

Մրա հետ մեկտեղ՝ մանրուսման գրքերում և գանձարաններում ավելի ևս հստականում է խաղագրերի հարաբերությունը՝ ձայնեղանակների հետ: Ձայնեղանակների համակարգը՝ այս մատյաններում իր մեջ ներփակելով շարակնոցների «ուժ-ձայն և երկու ստեղծ» սխեման, ընդհանուր առմամբ հիմնվում է շատ ավելի բազմաթիվ ու բազմազան, և նոր, ավելի բարձր ոճի շափանմուշեղանակների վրա: Գրանց մեծագույն մասի հետազոտությունն ու պատմական զարգացման ուսումնասիրությունը, ցավոք, տակավին ներկայացնում է մեր երաժշտագիտության պարտքերից մեկը: Հայտնի է միայն դրանց պատկանելի թվաքանակը՝ 140 կամ 150, այն էլ Կոմիտասը մոտավոր (ու դեռևս ստուգելի) հաշվումներով⁴⁶: Այդուամենայնիվ, հիշյալ երգարանների ուղղորդող քննությունը օգնում է որոշակի գաղափար կազմելու՝ անցյալում երաժիշտների հանկարծաբանական շնորհքին վստահված մոմենտների, շափանմուշեղանակների հիմնորոշիչ նշանակության և այն մասին, որ խաղագրերի ու ձայնեղանակների համակարգերը ինչքան իրարով պայմանավորված, նույնքան էլ ինքնուրույն են եղել: Այսպես, խաղագրերում (շարակնոցների մեջ կիրառված սկզբունքի հետևողությամբ) խաղավորված յուրաքանչյուր երգի սկզբում նշվում է համապատասխան ձայնեղանակը (աձ, բձ և այլն). իսկ մանրուսման բարդ երգերի

⁴⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 428, էջ 4բ, 12բ, 23ա և 31բ: Եվ դեռ բանը լուր բարդ նշանախմբերում էլ: Հատկորոշ է, որ պարզ հյուսվածքներում ևս առանձին խաղեր գործածվում են խոսքի վանկերի նկատմամբ այնպիսի հարաբերությամբ, որ անսովոր է շարակնոցների համար: «Քաշառ», օրինակ, որ շարակնոցներում, որպես օրենք, զուգորդվում է բառի շեշտված վանկի հետ, այստեղ դուրս ուրեք ընկնում է անշեշտ վանկի վրա, հետևյալ կերպ (անգ, էջ 23ա, 39ա, 56բ):

- Արեգակն արդարութեան...

- Յակովբոս ընտրեալ վրկա...

- Անայքն արտասուաւը...

Խաղային գծագիր 6

⁴⁶ Տե՛ս Կոմիտաս, Հայոց եկեղեցական եղանակները, «Արարատ», 1894, №№ 7 և 8, էջ 222—227 և 256—260:

շարքերում՝ անգամ ձայնեղանակային տվյալ ստորաբաժանումը ցույց տվող հատուկ անուն⁴⁷: Սրանից էլ անխուսափելիորեն հետևում է, որ կարևորագույն այս երկու կետերն էլ (ձայնեղանակն ու նրա ստորաբաժանումը), վերջին հաշվով, դուրս են սոսկ խաղերով արտահայտվող իրողությունների շրջանակից: Գանձարաններում ընդհանրապես առկա են երկու կարգի ստեղծագործություններ: Գրանց մի մասն ունեցել է իրեն հատուկ ձայնեղանակներ, որոնք անգիր են իմացել հին երաժիշտները և լուկ այդ պատճառով շեն նշվել⁴⁸: Իսկ մյուս մասը կատարվել է առաջինների ձայնեղանակներով: Երկրորդ կարգի ստեղծագործությունները գանձարաններում ունեն մասնավոր լուսանցագրություններ կամ խորագրային նշումներ՝ կազմված առաջին տիպի երգերի սկզբնաբառերից, որոնք ցույց են տվել, թե տվյալ (այն էլ ճոխ խաղավորված) խոսքերը ո՞ր ձայնեղանակով պիտի կատարել: Այդ նշումները մի քանի տեսակ են: Գրանցից ոմանք (թվով քիչ), արված են գաղափարող գրչի կողմից կարմիր թանաքով, երբեմն նույնիսկ տվյալ երգի խորագրում⁴⁹: Ուրիշները (թվով ավելի շատ) արված են դարձյալ գրչի կողմից, խնամքով, բոլորգորով, բայց սև թանաքով և լուսանցում⁵⁰: Իսկ երրորդները (թվով էլ ավելի շատ), որոնք գրված են կրկին սև թանաքով, լուսանցում, բայց նոտրգրով, երբեմն կրճատ, անգամ անխնամ ու դժվար ընթանելի, պատկանում են ձեռագրի գաղափարման թվից հետո եկող ժամանակներին ու մատյանը օգտագործած երգիչներին⁵¹: Երեք տեսակ նշումներն էլ շափաղանց կարևոր տվյալներ են, թեև պարզ է, որ գաղափարող գրչի կողմից արվածները առավել մեծ կշիռ ունեցողներն են: Ուշագրավ է, որ երբեմն (և ոչ հազվադեպ) իրար հակասում են գաղափարող գրչի նշումն ու ձեռագիրը օգտագործած երգչի լուսանցագրություն⁵²: Սակայն սույն պարագան լրիվ հասկանալի է դառնում, երբ մտաբերում ենք, որ հազվադեպ շեն նաև այն լուսանցագրությունները, որոնք երաժշտի հայեցողությանն են թողնում տվյալ խաղավորված երգը կատարելու համար անհրաժեշտ շափանմուշեղանակի ընտրությունը: Ահա, «Թէ ուզես՝ «Ի գաւաղանին» ձայն ասայ»: «Անաբատ տաճարին» ձայն, և «Ի կանանցըն կանխեալ» ձայն այլ ասի»: «Աստուծոյ

47 Մանրամասն երգերի հիշյալ շարքերում ութ դիտար շափանմուշեղանակներից յուրաքանչյուրի շուրջ խմբավորված 10,15, երբեմն ևս ավելի ստորաբաժանումների առկայությունը ցույց է տալիս, թե որքան բազմացել էին միևնույն ձայն-լազի ոլորտում ստեղծված մեղեդիական տարրեր կաղապարները: Իսկ գրանցից ամեն մեկին հատուկ անուն վերապահելու ավանդույթը ճիշտ է մեկնարանում Կոմիտասը, երբ գրում է. «եղանակների տեսակների զատ զատ անվանակոչությունը շատ վաղ ժամանակներից է հայտնի. մի սովորություն, որ հատուկ է եղել միշտ արևելյան ազգերին՝ հայերին, պարսիկներին, քրդերին, արաբներին, տաճիկներին և այլն, որոնք մինչ այժմ ևս գործածում են, բացի հայերից» (Կոմիտաս, անդ):

48 Դա երևում է մի շարք հանգամանքներից, որոնցից մեկի մասին կարելի է գաղափար կազմել № 4117 ձեռագրի գրչի հետևյալ նշումից. «Մեղեդի գանձիս. քէ շգիտես՝ յԱստուածանի գովեստի ձայն ասայ» (տե՛ս էջ 252ա, «Գովեստ բերկրանաց» մեղեդիի խորագրերը. ընդգծումը մերն է—Ն. Ք.):

49 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 4117, էջ 190ա (որտեղ «Երկիր բերկրեցաւ» երգի խորագրում նշված է՝ «բարձրա՛յցիր պայծառ» ձայնի):

50 Անդ, էջ 140ա (որտեղ «Գաթըն հրէական» ստեղծագործության կողքին, լուսանցքում, գրված է՝ «Լցան բանքին» եղանակին ասա):

51 Անդ, էջ 156ա (որ «Կանայքն արտասուաբ» երգի կողքին, լուսանցքում, կարդացվում է՝ «ճգնաւոր լի Քրիստոսի» ձայնի):

52 Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 7785, էջ 203բ («Ի բո սոսկալի ձայնէդ» ստեղծագործությունը), էջ 248ա («Զինչ արգիւնատիպ»), էջ 312ա («Սա պըսակ լըրման») և այլուր:

ողորմութեանց» ձայն է, և քէ ուզես՝ նա «Անեղ որդոյն» այլ ասայ»⁵³: «Հոբիսիմեանց» գոյն է, կամ գորն կամիս»⁵⁴: «Անդ ի մէջ դրախտին» ձայնն է, ասի և «Այսօր Գարբիէլին» ձայնին, ասի և «Կանանցն կանխելով» (sic!) ձայնին, ասի և «Անձամբ խոնարհիմ» ձայնին»⁵⁵ և այլն (ընդգծումները մերն են—Ն. Ք.): Գրչագրերում այս պարագան իր արտացոլումն է գտել նաև որպես շափանմուշ բերվող երգի սկզբնաբառերին երբեմն ավելացնելով «նոյն» և կամ «այլազգ» խոսքերը⁵⁶: Եվ «այլազգ» խոսքն էլ ճշգրիտ ցուցում չի տալիս, թե շափանմուշ-եղանակի մեղեդիական բազմաթիվ տարատեսակներից հատկապես ո՞ր մեկի կաղապարով պիտի կատարվի համապատասխան նշումն ունեցող երգը: Հետևաբար, այս կետը նույնպես թողնված էր երգիչ-երաժշտի սեփական հայեցողությանը: Այնուհետև, տաղերի այն հատվածներում, ուր փոփոխվելու է ձայն-լազը, դարձյալ համապատասխան նշումներ են լինում, բայց ընդհանուր ձևով, հետևյալ կերպ. «այլազգ ասայ», «փոխէ դձայնն», «փոխէ գոճն», «աստի ի վայր փոխէ դձայնն քաղցր» և այլն⁵⁷: Ճիշտ է, հնագույն գրչագրերում մոտույլացիա ցույց տվող այս նշումները երբեմն ունենում են նաև ավելի կոնկրետ բովանդակություն: № 3503 ձեռագրում, օրինակ, վարդանանց նվիրված տաղերից մեկն ունի՝ «ասի կէս տաղիս «Ի խորհուրդ հայրենու» ձայն» նշումը. և Աստվածածինն վերաբերող տաղերից մեկը՝ «Աւր է աւետեաց» ձայն մտանէ» լուսանցագրությունը⁵⁸: Սակայն սրանցում ևս երաժշտի կամքին թողնված կարևոր կետեր կան: Առաջին նշումը վերաբերում է տվյալ երգի՝ մոտավոր կողմնորոշմամբ տարբերվելիք կեսին: Նույնն է պարագան երկրորդ նշման դեպքում էլ, որի վերջին խոսքից («մտանէ») իմացվում է նաև, թե տաղի եղանակը իր ծավալման որոշ փուլում, և կատարողի հայեցողությամբ ընտրված մի հնարանի կիրառմամբ, ձայն-լազի հունը փոխելով պետք է «մտնի» նոր շափանմուշի ոլորտը: Ընդհանրապես ասած, գանձարաններում առավել պարզ նշմարվում է, որ անցյալում ոչ միայն նույն նշանները, այլև նույն նշանների նույն տեղաբաշխումն ունեցող խաղային կառուցվածքներ կարող էին և տարբեր հնչյունավորվել՝ ըստ տարբեր ձայնեղանակների:

Մեկ հայացքով ընդգրկելով համառոտ բնութագրված երգարաններում հանդիպող խաղային տարբեր հյուսվածքները՝ մի քանի և նոսր տեղադրված նշաններով իրագործված գրություններից մինչև ամենաբարդ խաղավորումները, նկատում ենք հետևյալը: Հիշյալ բարդ խաղավորումները, արտացոլելով կատարողական առանձնահատկություններով լեցուն ծանր, զարդուրուն երգերի մեղեդիական հյուսվածքի բարդությունները, ձայնեղանակի լազային հիմքի զարտուղությունները ուղղակիորեն ցույց շեն տալիս: Ապացույց՝ խաղագրերի այն մասերում, ուր բերվում են զարտուղի (լազային բարդ կազմի) ձայնեղանակներում ընթացող, բայց մեղեդիական հյուսվածքի (զծապրի) տե-

53 Մատենադարան, ձեռ. № 3503, էջ 299բ, 319բ, 332ա:

54 Մատենադարան, ձեռ. № 428, էջ 25ա:

55 Մատենադարան, ձեռ. № 7785, էջ 298բ:

56 Այսպես, օրինակ, արգեն վկայակոչված № 3503 ձեռագրում հարություն «Նորահրաշ» տաղն ունի «Ասայ՝ «Այսար Գարբիէլի» ձայն. նոյն է» նշումը, իսկ Հովհաննես Մկրտչի տաղը՝ «այլազգ «Ի կանանց կանխեալ» ձայն» լուսանցագրությունը (Նմմտ. էջ 165ա և 243բ. ընդգծումները մերն են—Ն. Ք.):

57 Մատենադարան, ձեռ. № 4131, էջ 134բ, 150բ, 156բ, 380բ և այլուր:

58 Մատենադարան, ձեռ. № 3503, էջ 301ա և 347ա:

սակետով պարզ երգեր, խաղազրույթյունը ևս պարզ է լինում⁵⁹: Եվ սա դարձյալ վկայում է ձայնեղանակի նախապես տրված լինելու պարագան:

Այսպես, ուրեմն, խաղազրույթյան արվեստի ծաղկման շրջանում էլ հաս- յերը պահպանեցին շարժուն կառուցվածքների հետ գործ ունենալու ավան- դույթը⁶⁰, միայն թե՛ այժմ ավելի որոշակի սահմանների մեջ, քան դա լինում էր վաղ միջնադարում: Խաղերը ցույց են տվել զինամիկ նրբերանգավորում (այդ թվում շեշտազրույթյան տարբեր տեսակներ): Հնչարտաբերության հնարանը- ներ և կատարման կերպեր, տրոհություն, մետր ու եղանակների ուղիղական կմախքը. ձայնի շարժումը (վեր, վար, ալիքաձև). մեղեդիական տիպական պտույտներ, սկզբնային բանաձևեր ու հանգաձևեր, թեմատիկ դարձվածքներ և մեկրվածներ ու յուրբիլացիաներ: Սրանց հաշվառումով էլ որոշ չափով սահմա- նափակվել է հանկարծաբանական ազատությունը: Սրանցից գործնականում ամենագովար վերծանելիները այն տարրերն են, որոնք առնչվում են արտա- հայտչականության միջնադարյան տիպին և կատարման ոճին ու հնարանը- ներին⁶¹, որովհետև նոր ժամանակներում խիստ փոխված են գեղարվեստա- կան երգեցողության շափանիչները⁶²: Առայժմ մի կողմ թողնենք դրանք:

Տրոհությունը խաղազրույթյուններում ցույց է տրվում հայոց լեզվի կետա- դրության նշաններով, որոնց երաժշտական զորությունը արտահայտվում է և՛ գրական խոսքի տրոհությանը զուգահեռ, և՛ անկախ դրանից (արձակ խոսքերով հանկարծաբանական բնույթի երկարածիզ-զարգուրուն երգերում):

Ըստ մետրական արժեքի խաղազրույթյունը բաժանվում են շորս կարգի և նշում՝ կարճ վանկ (կամ ամանակ—մետրական միավորի կեսը). միջակ վանկ (մետ- րական լրիվ միավորը, որ նաև անխաղ վանկի տեղություն չափն է). մեծ վանկ (մետրական երկու միավորի արժեքը, որ կարող է ավելի ևս մեծանալ վերջնա- կազանսում). ու մեծագույն վանկ (շորս և ավելի մետրական միավորների ար- ժեքը⁶³): Բացի այդ, գրական խոսքից անկախ կշռույթ ունեցող երկարածիզ եր-

59 Տե՛ս, օրինակ, պատարագի կտորներից՝ «Մի որ յերախայից» քարոզի կամ «Քրիստոս ի մէջ մեր» խմբերգի և նմանների խաղազրույթյունը (Մատենադարան, ձեռ. № 762, էջ 123բ—124բ, № 767, էջ 66բ, № 768, էջ 139ա և այլն):

60 Չխոսելով դարգացած ավատատիրության շրջանում ստեղծված խաղավոր միևնույն տիպի երգարանների տարբեր խմբազրույթյունների մասին, որ տակավին սկզբունքորեն ընդունված ու յուսարանված չէ հայ երաժշտագիտության մեջ:

61 Հիշյալ տարրերը խաղերի համակարգում ներկայացված են թե՛ անջատ (որպես օժանդակ նշաններ, ինչպես տառ-խաղերի մի մասն ու, ամենայն հավանականությամբ, խաղերի վրայից դրվող կետերը ևս), թե՛ միահյուսված վեճակում (որպես ավելի որևէ խաղազրույթյունը ընդ- գրկված հավելյալ-պարտադիր ցուցումներ): Դրանց առանձնապես զգալի վերծանելի լինելու հան- գամանքը հազիվ թե խանգարի երգերի կշռույթի ու ելևէջի վերծանության կարևորագույն աշխա- տանքներին:

62 Պրոֆեսորնալ երգեցողության արվեստը, ընդհանրապես ասած, անցել է պարզացման երեք դիմավոր շրջափուլերով (ամեն անգամ կապված լինելով գեղեցիկ ձայնի ու կատարման մի իրեալի, որ պատմական կատեգորիա է). անտիկ, միջնադարյան և արդի՝ վերջինիս սկզբունքները, մշակ- վելով եվրոպայում, սկսած վերածննդի շրջանից, հետզհետե բյուրեղացան ու մեծ տարածում ստացան: Սակայն երգեցողության միջնադարյան ձևն էլ խստա կորած չէ տակավին. այնպես որ այս բնագավառում ևս որոշ հնարավորություններ առկա են:

63 Սրանց բացարձակ տեղությունը կախված է կատարվող երաժշտության տեմպից: Խաղա- դրույթյուններում կատարման տեմպն արտահայտող ուղղակի ցուցումներ չկան: XIX դ. ձայնա- գրույթյուններում հանդիպող տեմպի մի քանի ցուցումները (առանց մետրոնոմի նշման)՝ «ժանր» «շափավոր», «միջակ», «միջակ-շափավոր» և «հորդոր», Ար. Լովհաննեսյանն է գրել գործածու- թյան մեջ, հաշվի առնելով նաև երգերի խաղային հյուսվածքը: Համեմատությունը ցույց է տալիս.

գերում (կամ հատվածներում) կիրառվում են այլադան «կեղծ վանկեր»⁶⁴ ևս՝ որպես վոկալիզացիաներում ձայնի հատուկ հենարաններ, որոնք ունեն նաև մետրա-ոլիթմական մասնավոր կառուցվածքների նշանակություն: Միայն ամա- նակ արտահայտող նշանները երկուսն են՝ «սուղ» ու «երկար»⁶⁵: Մյուսները (ի բաց առյալ լուկ կատարողական նշանակություն ունեցողները) նաև ամանակ են արտահայտում: Վանկերի ժամանակային հարաբերությունների կազմա- կերպման սույն միջոցներով բավարար հստակությամբ երևակվում են եղա- նակների մետրն ու ոլիթմական կմախքը⁶⁶:

Բարձրության հարաբերությունների հաստատագրման իմաստով խաղերն ըստինքյան ցույց են տալիս առանձին դարձվածքի, թե ամբողջ եղանակի շար- ժումը. կորագիծը, մեղեդիական գծագրի ընդհանուր նկարագիրն ու հյուսված- քը՝ անկախ լադային (ելևէջային կոնկրետ) նշանակությունից, և բաժանվում են երեք խմբի, հետևյալ կերպ.

Ա. Միջակ վանկի տեղությունները շեշտեր ու շեշտուրումներ, ինչպես՝ «շեշտ», «բուլ», «փուլ», «ծունկ», «խունձ» և այլն, որոնցից հիմնականները («սուղի» ու «երկարի» հետ միասին) գալիս են առողանության նշանների հա- մակարգից: Դրանց պաշտոնն է՝ արտահայտելով երաժշտական տեքստում վան- կի տոնային բարձրացման, իջեցման, բարձրացման-իջեցման⁶⁷, քերականական (մետրական), իմաստային, հոնտորական և այլ շեշտերը, միևնույն ժամանակ ցույց տալ ելևէջի ուղղությունն ու նրա փոքր պտույտները այն տեղերում, ուր դա ոճականորեն պարտադիր է. և կամ ուր հարկավոր է հիշյալ նշանների հաջորդականության միջոցով մեղեդիական թեմատիկ մի դարձվածք (մոտիվ) ուրվագծել⁶⁸:

որ, իրոր, խաղային բարդ հյուսվածքն առաստարակ կարելի է ընդունել որպես «ժանր» տեմպի ցուցիչ և հակառակը, բայց մի կարևոր վերապահումով (տե՛ս վերը՝ 29-րդ ծանոթագրությունը):

64 Չայնավորների մասին մեր արդեն հիշատակած ուսմունքի հիման վրա («Բանբեր Մատե- նագրանի», № 9, էջ 105):

65 «Սուղը», մետրական միավորի համեմատությամբ՝ որպես սզված (կարճեցված), իսկ «երկարը»՝ որպես երկարեցված ամանակ: Երկուսն էլ գալիս են առողանության նշանների դրու- թյունից, որտեղ նույնպես տեղություն հատուկ խաղազրույթ են: Դրանց զորությունը շատ պարզ բացատրված է հայկական հին ու միջնադարյան քերականական բազմաթիվ աշխատու- թյուններում: Հին երաժիշտ-տեսաբաններից դրանց մասին հստակ խոսք է տալի Գր. Գապասա- քալյանը (հմմտ.՝ «Գրքոյի որ կոչի նուագրան», Կ. Պոլիս, 1794, էջ 216):

66 Ռիթմական գծագրի կազմակերպումը մետրական տվյալ արժեքի (տեղություն, ամանակի) սահմաններում՝ ազատ է: Սույն պարագան լավ չեն հասկանում այն հետազոտողները, որոնք կարծում են, թե գոյություն ունեն և «պարզ»՝ սոսկ «մեկ հնչյուն» ցույց տվող խաղազրույթ: Մինչ- գետ, ինչպես ասացինք, նույնիսկ «պարզ» խաղազրույթ ցույց է տվել վանկի տեղությունն ու «բրակը», այլ ոչ թե «հնչյուն»: Այնպես, որ նույնիսկ կարճ վանկը հնարավոր էր լինում եղանա- կավորել թե՛ մեկ, թե՛ մի քանի հնչյունների օգնությամբ, նայած մեղեդիական կապակցությանը, երգի տեսակին, մանավանդ կատարման տեմպին: Ընդհանրապես ասած՝ ոլիթմի կոտորակումը ուղիղ համեմատական է տեմպի ծանրացմանը:

67 Շահեկան է զիտել, որ հունա-հռոմեական աշխարհում առողանության տասը նշաններն էլ մեկնարանվել են որպես տարբեր շեշտերի ցուցիչներ (P. Wagner, Neumenkunde, Leipzig, 1912, էջ 18—19): Եվ դա իր բացատրությունը գտնում է երգարվեստի իրողությանը ոլորտում: Քանի որ երգի կատարման ընթացքում նույնիսկ լուկ ամանակով մետրական միավորից տարբերվող վան- կերն այս կամ այն կերպ շեշտված (ընդգծված կամ առանձնացված) են ընկալվում:

68 Պիտի նշել, որ շեշտն իր բազմաթիվ տարատեսակներով (ու առավել լայն իմաստով՝ որ- պես ընդգծում) ներթափանցում է հայ երգարվեստի կարևորագույն կողմերի մեջ ու առնչվում թե՛ միջակ, թե՛ մեծ և թե՛ մեծագույն վանկի, ինչպես նաև մեղեդիական պտույտների, թեմատիկ դարձվածքների ու դարգուրուն նախադասությունների հետ: Միջնադարի կատարողական արվես- 10—13

Բ. Մեծ վանկի տեղումնամբ շեշտոլորումներ, ինչպես՝ «ղարկ», «թաշտ», «ծնկներ», «ոլորակ», «խոսորովային», «պարոյկ» և այլն, որոնք ձևնամարական շարժումների գծագրային կոնկրետացումներ են և արտահայտում են մեղեդիական տարբեր տիպի, շեշտված ու լայն շարժումներ⁶⁹:

Գ. Մեծագույն վանկի տեղումնամբ գեղգեղանքներ, ինչպես՝ «բարբաշ», «խում», «բազմեղանակ». մեղեդիական դարդոլորուն դարձվածքներ ցույց տվող միակցումներ, ինչպես՝ «վերբաշ», «միմնավոր», «կրտուէ». և ընդարձակ յուրիլյացիաներ արտահայտող խազային հաջորդություններ⁷⁰: Այս ու նախորդ խմբի խազանիշների շարքում կան երաժշտական յուրատեսակ գաղափարագրեր ևս, ինչպես՝ «ձակորճը», «փաթուփը» կամ «հանգոյցը» և այլն⁷¹:

Երեք խմբի խազերն էլ իրենց էլեկտային կոնկրետ նշանակությունն ստանում են նախած ձայնեղանակին, ձայնեղանակային կապակցություն, երգի տեսակին ու կատարման տեմպին: Ահա թե ինչու հայկական խազագրերի գրությունը մենք անվանում ենք երաժշտա-ողագրական սխեմա: Չայնեղանակների միակցությունը վերջինիս հետ հարաբերում է ոչ թե որպես նրա «տարբերից» մեկը, այլ՝ առնվազն որպես հավասարազոր մի համակարգ, որ խազագրությանը ծառայում է իբրև էլակետային մակարդակ, հարընդմիշտ առկա հիմք ու վերջնական նպատակ:

տի համար սա գրեթե համընդհանուր երևույթ է: Եվ իդուր չէ, որ հրեական նեգիեոսների համակարգն, օրինակ, որի օգնությամբ առավելապես մեղեդիական պոսությունն ու դարձվածքներ են նշանակվել, կոչվում է՝ «երաժշտական շեշտերի համակարգ» (M. Vilhoiteau, Description de l'Egypte, t. 14eme, Paris, 1826, էջ 476): Սակայն շեշտի ու նրա մի քանի տարատեսակների, էթե կարելի է ասել՝ առաջնային նշանակությունը հստակ երևակվում է հատկապես միջակ վանկին կապված իրողություններում:

69 Այս իմաստով՝ ձևնամարական են, այսինքն՝ մեներգիլ-դպրապետի ձևերի պլաստիկ շարժումներն են արտահայտում գրեթե բոլոր խազերը: Սակայն, որպես ձևնամարական շարժումներ էր գծագրական կոնկրետացումներ, առավել խոսուն են հատկապես մեծ վանկի տեղումնամբը (այսինքն՝ նրաները): Սրանցից մի քանիսը, ինչպես՝ «թաշտ», «խոսորովային» և այլն, նայած երաժշտական կոնտրաստին, եղանակի միջում կամ սկզբում ևս վանկը կարող են փոխակերպել մեծագույնի:

70 Մենք առիթ ունեցել ենք նշելու, որ հայ հոգևոր երաժշտությունը ժամանակին նշանակալի ներդրում է արել արևելյան-բրիտանական երգարվեստի պատմական զարգացման մեջ, մասնավորապես՝ երգանոսության սկզբունքի արմատավորման ու մեղեդիական դարդոլորուն ոճի գործնական մշակման տեսակետից (տես՝ մեր հոգվածը՝ «Գրիգոր Գողիկը և հայ-բյուզանդական երաժշտական կապերը», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, № 3): Այդ հանգամանքն իր անդրադարձումն է գտել խազանշանների գրության մեջ էլ: Դիտումներն ավելի ու ավելի են բերում այն համոզման, որ հայկական զորդոլորուն ոճի երգերի հիմնական ժողովածուները՝ գրչագիր գանձարաններն ու խազգրքերը, ի վերջո մեծ հայտնություն պիտի լինեն կիրոսացի երաժիշտ-հնագրագետների համար: Ոչ միայն իրենց ձևի բովանդակությամբ, այլև թվաբանակով իսկ: Բյուզանդական համապատասխան գրչագրերը համեմատաբար քիչ են այն գեղարվեստ, երբ բնդհանրապես մեզ հասած հունական ձևագրերը թվով ավելի են հայկականներից:

71 Յուրահատուկ դադափարագրերի նկարագիր ունեն խազերն ու նեմերն ընդհանրապես: Պատահական չէ, որ այս առումով միջնադարյան նեմագրության առանձին տիպեր ոչ միայն սղագրություն, այլև գաղափարագրություն կամ նշանագրություն են նկատվել գրականության էջերում (E. David et M. Lussy, Histoire de la notation musicale depuis ses origines, Paris, 1882, էջ 43): Իրավացի է Գ. Լիխաչը ևս, որ գրում է, թե միջնադարյան արվեստն առհասարակ «նշանների արվեստ է» (Д. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, Ленинград, 1967, էջ 60): Եվ, սակայն, խազերի գաղափարագրային նկարագիրն ավելի շոշափելի է հենց մեծ ու մեծագույն վանկերին վերաբերող նշաններից մի քանիսում:

Նախընթացը մեզ հիմք է տալիս հաստատելու հետևյալը: Խազագրության արվեստի էությունը կայանում է նրանում, որ այն իր մեջ համագրում է երկու համակարգ: Բանավոր հնագույն ավանդույթներին կապված՝ շափանմուշ-եղանակների (կամ ձայնեղանակների) համակարգը և ավելի նոր (VIII—IX դդ. դարգացող) ու գրավոր ավանդույթների հետ առնչվող՝ խազանշանների երաժշտա-ողագրական համակարգը: Ըստ որում՝ հիմնականն այստեղ նույնիսկ ձայնեղանակների համակարգն է (որն իր լայն ձուլումով ընդգրկվածությամբ ու իր բազմաթիվ միավորները դատ-գատ անուններով տարբերելու միտումով սկզբունքորեն մոտիկ է մեզ դրացի արևելյան մյուս ժողովուրդների երաժշտա-իրոճում բյուրեղացած մուղամների սխեմային): Այդպես է, քանի որ ձայնեղանակից ու ձայնեղանակային կապակցությունից է կախված այս կամ այն խազագրի և, հետևաբար, նաև խազագրված ամբողջական մի կառուցվածքի էլեկտային նշանակության կոնկրետացումը⁷²:

Խազաբանության ասպարեզում շխատանքներն ի վերջո հաջողությամբ պսակելու գլխավոր նախապայմանն է հայ երաժշտության ձայնեղանակների ու հոգևոր երգի տեսակների պատմական զարգացման հարցերի հետազոտությունը: Զուգընթացաբար պետք է պարզաբանել ձայնեղանակների համակարգի վրա որպես մի «երկրորդ հարկ» բարձրացող խազանշանների գրության ներքին օրինաչափությունները: Ընդ նմին, երկուսն էլ անհրաժեշտ է զննել անընդ-մեջ հեղաշրջման ընթացքի մեջ, հստակ գիտակցելով, որ դրանք իրենց յուրահատկություններով ակնառու կերպով ցուցադրում են արևելյան ու արևմտյան միտումների խաչաձևումը միջնադարի հայ երաժշտության մեջ: Այն է՝ օրդանական կապվածությունը դարերի խորքից եկող բանավոր ավանդույթներին (ձայնեղանակների համակարգում). և, միաժամանակ, հարաձուռ մղումը դեպի հաստատագրման գրավոր մեթոդները (խազանիշների համակարգում):

Н. К. ТАГМИЗЯН

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ОБ ИСКУССТВЕ ХАЗОВОГО ПИСЬМА

Искусство хазового письма развивалось в Армении с VIII—IX по XIV—XV вв. До VIII—IX веков в Армении, в условиях раннесредневековой системы музыкального образования, первостепенное значение имело

72 Չայնեղանակների ու նրանց մեղեդիական կոնկրետ (ազգային) բովանդակության (այլ ոչ թե արտաքին կառուցվածքի ու անվանակոչության) առաջնային նշանակությունը խազագրերի (կամ նեմերի) համեմատությամբ այժմ համընդհանուր ձանաշում և նոր լուսաբանություն ստացող հարցերից է: Խիստ ցուցանշական է այս տեսակետից հետևյալ փաստը՝ ուսական երաժշտական միջնադարագիտության բնագավառից: Հայտնի է, որ ուսական նեմային գրության կանխադրյալ նուշներից մի քանիսն իրենց դուրսհաններն ունեն բյուզանդական հին ձևագրերում՝ միևնույն տոնին կամ օրին նվիրված երգերի ինչպես գրական խոսքերի, այնպես էլ նույն կամ գրեթե նույն նեմերի կիրառման ու տեղաբաշխման առումով: Ա. Պրեոբրաժենսկիյ, Культурная музыка в России, Ленинград, 1924, էջ 12): Բայց ահա ն. Ուսականին հանդես է բերում նոր մտացույց: Նա ցույց է տալիս, որ ավելի զեպում կարևոր ոչ թե նեմերի նուշ-նությունն է (կամ նույնիսկ դրանց նույնանման տեղաբաշխումը երգում), այլ այն, թե կենդանի կատարման ընթացքում ինչպես պիտի կոնկրետացներ դրանք ուս երաժիշտը (տես՝ Н. Успенский и др., Древнерусское певческое искусство, М., 1965, էջ 28—36):

овладение всей совокупностью гласов армянской монодии. Гласы были традиционными мелодическими моделями, которые посредством варьирования могли сочетаться с различными словесными текстами и, как таковые, представляли не что иное, как систему мобильных структур.

Развив искусство хазового письма и успешно применив его в эпоху развитого феодализма, армяне, в то же время, никогда полностью не отказались от принципа варьирования данной структуры по данному руслу. Применение хазового письма имело целью лишь ограничить импровизационную свободу.

Хазы показывают: динамическую нюансировку (различные оттенки акцентуации), приемы звукоподдачи и способы исполнения, членение, метр и ритмическую схему мелодий, повышения и понижения голоса, типические мелодические ходы, начальные и заключительные формулы, тематические повевки, а также мелизмы и юбиляции.

В смысле фиксации звуковысотных отношений, хазы сами по себе показывают лишь мелодическое движение, линейность, общий характер и фактуру мелодического рисунка, вне зависимости от ладового значения. Хазы (как отдельные знаки, так и целостные структуры) получают конкретные ладо-интонационные значения по гласу, гласовому контексту, по жанру монодии и темпу исполнения. Судя по показаниям, встречаемым в певческих сборниках, одна и та же хазовая запись в свое время могла озвучиваться в русле различных гласов. Исследование показывает также, что различная степень сложности хазовых фактур зависит от сложности мелодического рисунка, а не ладовой основы данного песнопения.

Исходя из учета всех этих обстоятельств, хазовое письмо мы называем музыкально-стенографической системой, с которой совокупность гласов соотносится не как один из ее элементов, а в качестве равнодействующей данности, служащей ей (в целом) отправным уровнем, непрерывно присутствующим основанием и конечной целью.

Сущность искусства хазового письма состоит в том, что оно объединяет в себе две системы: связанную с устными традициями систему мелодических моделей (своего рода макамов); и относящуюся к письменным традициям музыкально-стенографическую систему хазовых знаков.

Одним из первейших условий успешного продолжения работ в области изучения искусства хазового письма является восстановление всей системы гласов армянской монодии, освещение процесса ее исторической эволюции, а также глубокое осознание специфичности двух его сторон, наглядно показывающих факт скрещения восточных и западных тенденций в музыкальной культуре средневековой Армении: органичной привязанности к вековым устным традициям в системе гласов и, вместе с тем, постоянного тяготения к методам письменной фиксации в системе хазовых знаков.

N. K. TAHMIZIAN

PRINCIPES GENERAUX DE L'ART DE L'ECRITURE DES KHAZES

L'art de l'écriture des Khazes s'est développé en Arménie des VIII—IX aux XIV—XV siècles. Jusqu'aux VIII—IX siècles, en Arménie dans les conditions du système de l'éducation musicale du haut Moyen Age, c'était l'assimilation de la totalité des modes de la monodie arménienne qui avait une importance primordiale. Les modes étaient des modèles mélodiques traditionnels, qui par le moyen de variations pouvaient s'unir à différents textes verbaux, et, comme tels, ne représentaient rien d'autre qu'un système de structures mobiles.

Ayant développé l'art de l'écriture des khazes et l'ayant utilisé avec succès à l'époque du féodalisme avancé, les arméniens, en même temps, n'ont jamais renoncé définitivement au principe de la variation d'une structure donnée dans un paramètre donné. L'emploi de l'écriture des khazes avait pour but de limiter quelque peu la liberté de l'improvisation.

Les khazes montrent: les nuances dynamiques (diverses nuances d'accentuation), les procédés d'articulation vocale et les moyens d'exécution, le phrase, le mètre et le schéma rythmique, la hausse et la baisse de la voix, les pas mélodiques typiques, les formules initiales et finales, les motifs thématiques, de même que les mélismes et les jubilatons.

Dans le sens de la fixation des relations de hauteur des sons, les khazes montrent simplement le mouvement mélodique, le caractère général et la facture du dessin mélodique, indépendamment de la relation exacte des degrés de la gamme du mode donné. Les khazes (en tant que signes isolés aussi bien qu'en tant que structures intégrales) reçoivent des valeurs concrètes d'intonation musicale par le mode, le contexte modal, le genre de la monodie et le tempo de l'exécution. Selon les indications se recontraient dans les recueils de chants, à l'époque, une même inscription de khazes pouvait se sonoriser dans le lit de divers modes. Les recherches montrent que les différents degrés de la complexité des factures de khazes dépendent de la complexité du dessin mélodique et non de la structure de la gamme du chant donné.

Tenant compte de toutes ces circonstances, nous appelons l'écriture des khazes un système musico-sténographique auquel la totalité des modes se rapporte non pas comme un de ses éléments, mais en tant que donnée à action égale, lui servant (en somme) de niveau de départ, de base toujours présente et de but final.

L'essence de l'art de l'écriture des khazes consiste en ce qu'elle unit deux systèmes: un système de modèles mélodiques lié aux traditions orales (une manière de maquames) et un système de khazes-signes musicosténographiques se rattachant aux traditions écrites.

L'une des premières conditions pour persévérer avec succès dans le

domaine de l'étude de l'écriture des khazes est la restitution du système complet des modes de la monodie arménienne, l'explication du processus de son évolution historique, de même que la parfaite compréhension de la spécificité de ses deux aspects qui montrent avec évidence le croisement des tendances orientales et occidentales dans la culture musicale de l'Arménie médiévale: le lien organique avec les traditions séculières orales dans le système des modes et, en même temps, une inclination constante pour les méthodes de fixation écrite dans le système des khazes.

ԱՍՏՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ԾԱՂԿՈՂ (ԺԳ Դ.)

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3033 ձեռագիրն ունի իր ուրույն տեղը հայ մանրանկարչության պատմության մեջ: Սա 1251 թվականի Հոռմկլայում նկարազարդված մի ավետարան է, որի մասին անվանի արվեստարան Լ. Ա. Գուրնովսն գրում է. «Այս փոքրիկ, շքեղազարդ ձեռագրի մեջ շատ հստակ և հարուստ նկարազարդված այս խորանները խիստ հեռացել են XII դարի երկրորդ կեսի ձեռագրի կոթողայնությունից և կատարման լայնությունից: Յուրաքանչյուր մանրամասի, թռչունների յուրաքանչյուր փոքրիկ ֆիգուրայի կերտման խնամաշան աշխատանքը, ոսկեզօծելու և ներկելու հիանալի տեխնիկան դառնում են XIII դարի Կիլիկիայի գեղանկարչության տարբերիչ գծերը»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ձեռագիրը արժեքավոր է ոչ միայն հարուստ մանրանկարներով, այլ նաև նկարազարդման ինքնատիպ արվեստով:

Ձեռագիրը բաղմիցս արժանացել է մասնագետների ուշադրությանը, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում պարզաբանելու նրա հետ կապված մի թյուրիմացություն:

Մագաղաթյա այս ավետարանը բաղկացած է 411 թերթից, մեծությունը՝ 12×15, գրությունը՝ երկսյուն, բոլորգիր, կազմը՝ ա. արծաթակազմ, տերունական քանդակով, բ. գրողմազարդ կաշի: Աստառը՝ ա. նարնջագույն մետաքս, բ. նարնջագույն մետաքս և գեղեցիկ դաջածո կտոր, ա. պահպանակի վրա ունի լուսանցազարդ, 2բ-3ա խորաններում եվսեբիոսի նամակը: Կանոնների խորանները՝ 4բ-5ա, 6բ, 7բ-8ա, 9բ-10ա: Վերջին 11բ-12ա էջերի խորաններում գրված է ընծայականը: Ունի չորս ավետարանիչ՝ 19բ, 125բ, 197բ, 315բ և չորս անվանաթերթ՝ 14ա, 126ա, 198ա, 316ա: Ձեռագիրը հարուստ է լուսանցազարդերով ու զարդազրերով:

Հիշատակարանը մեզ տեղեկացնում է. «Ես Վարդան նուստ ծառայ ֆրիստոսի և աշակերտ սուրբ տեառնս և ըստ շնորհացն աստուծոյ ըսպասաւոր և փակակալ մեծափառ տաճարացս աստուծոյ տանս հայրապետական աստուածապահ զղեկիս, որ կոչի Հոռմկլայ, ցանկացող եղեալ բարեաց ճանապարհի առաքինեաց... և գրել ետու զսուրբ մատենսս զայս ծագկերանդ և ոսկենկար յարիսուածով ի լաւ և յընտիր արիւնակէ... յիշեսչիք սրտի մտաւք զմեղուցեալս Վարդան՝ զկազմող և զստացաւղ սուրբ մատենիս... ընդ նոսին ազաշեմ և զիս յիշման արժանի առնել զանարժանս ի գրչաց Սարգիս սարկաւազ և զԺնաւղան իմ և զամենայն արեան մերձաւորսն իմ, զարձեալ ազաշեմ զյիշողսդ յիշման արժանի առնել զտէր Ստեփանոս արհեպիսկոպոս Մելիտենոյ

¹ Լ. Ա. Գուրնովս, Հին հայկական մանրանկարչության արժու, Երևան, 1952, նկ. 26:

և զհարազատ եղբայրն իւր՝ զհայր Մակար, որ նիւթոյս առիթ եղեն...»: Այսպիսով մեզ հայտնի է դառնում, որ ձեռագրի գրիչն է Սարգիս սարկավազը, իսկ պատվիրատուն՝ Հոռմկլայի մեծափառ տաճարի փակակալ Վարդանը, որը միաժամանակ ձեռագրի կազմողն է:

Ինչպես տեսնում ենք, ծաղկողի մասին հիշատակարանում որևէ խոսք չկա: Սակայն մինչև այժմ Մատենադարանի № 3033 ձեռագիրը ճանաչված է եղել որպես Վարդան ծաղկողի ավետարան և կարծեցյալ այդ ծաղկողի անունը մտել է Կիլիկիայի մանրանկարչական արվեստի պատմության մեջ, դասվելով XIII դարի Հոռմկլայի նշանավոր նկարիչների շարքում:

Ո՞րն է թյուրիմացության պատճառը:

Վերը նշեցինք, որ ձեռագրի շքեղագարդ խորաններից վերջին երկուսը (11բ—12ա) պարունակում են բնծայական: Այստեղ, ոսկե խորքի վրա, կապույտ ներկով գրված է.

«Ով յանսկիզբն ծոցոյ բան,
Որ ծաղկեցար զազգս մարդկան,
Եւ մեզ շնորհս քո շրթան,
Հեղեր արհնեալդ յախտեան:
Գու զպճնող քո բանի
Զվարդան արա յիշման արժանի»:

Հիշված «պճնող» բառը մտածել է տվել, որ դա վերաբերում է ծաղկողին, որ իբր Վարդանը պճնել՝ նկարագարող է ձեռագիրը: Իրականում, սակայն պճնող բառն այստեղ ծաղկող իմաստը չունի: Այդ երևում է հետևյալից: Հատկապես Հոռմկլայի գրչության դպրոցում ստեղծված ձեռագրերից շատերը (մասնավորապես Կոստանդին Ա կաթողիկոսի կողմից պատվիրվածները) սովորաբար ունենում են պատվիրատուին նվիրված բնծայականներ, որոնք միշտ տեղավորված են լինում վերջին խորաններում: Դրանք գրվում էին շափածո և նույնիսկ նրանցից մի բանիսը կրկնում էին ճիշտ նույն բովանդակությունը, այսինքն՝ բնորոշակված են միմյանցից: Այսպես, օրինակ. Ֆրիերի պատկերասրահում է գտնվում 1253 թվականի Հոռմկլայի մի ավետարան, որի գրիչն ու նկարիչն է Հովհաննեսը: Ձեռագրի ստացողն է Կոստանդին Ա կաթողիկոսը, որին նվիրված բնծայականը հետևյալն է.

Ով յանսկիզբն ծոցոյ բան,
Որ ծաղկեցար յազգս մարդկան,
Եւ զշնորհս քո շրթան
Հեղեր արհնեալդ յախտեան:
Գու պճնողս քո բանի եւ
Բզգարդարող այսմն տառի
Զտէր Կոստանդին հովի բանի
Յաթոռ նատո ընդ Պետրոսի:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ նույնպես «պճնող», «զարդարող» բառերը վերաբերում են ձեռագիրը ստացող Կոստանդինին և գործածվում են այն իմաստով, որ Կոստանդինը հոգ է տարել ավետարանի «պճնման», ձևավորման համար:

Քորոս Ռոսլինի վրձինով 1260 թվականին Հոռմկլայում նկարագարված



Նկ. 1

մի ավետարան (Երուսաղեմ, ձև. № 2660), դարձյալ պատրաստվել է Կոստանդին Ա կաթողիկոսի համար և ունի նույն ընծայականը:

Նույնպիսի մի ընծայական թորոս Ռոսլինը նվիրել է 1262 թվականին իր նկարազարդած ձեռագրի պատվիրատու Կոստանդին Ա կաթողիկոսի եղբոր որդուն՝ թորոսին:

...եւ ստացող այսմ տառի
եւ դարգարող սուրբ կտակի,
եւ թորոս նորին եղբոր որդի...²

Ինչպես երևում է, այս ընծայականի օրինակը արդեն լայն տարածում էր գտել և հանդիպում է ոչ միայն Հռոմկլայի, այլ նաև Կիլիկյան մյուս գրչության կենտրոններում նկարազարդված ձեռագրերում (օրինակ, 1295 թվականին Գրազարկում նկարազարդված ավետարանում, Մատենադարան, ձև. № 6290):

Թորոս Ռոսլինի նկարազարդած, 1266 թվականի Մաշտոցի (Երուսաղեմ, ձև. № 2027) պատվիրատուն Վարդան եպիսկոպոսն է: Ձեռագիրը նկարագրելիս Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Անհավանական չէ, որ այս Վարդան եպիսկոպոսը նույնը լինի՝ Ջեյթունի 1256 թվի ավետարանի հիշատակարանի մեջ հիշված «կուսակրոն քահանան՝ Վարդան փակակալ աստվածընկալ տաճարացս և կազմող սորա», որ տարիներից հետո Մաշտոցի ստացման ժամանակ արգեն եպիսկոպոսական աստիճան էր ստացել»³:

Ինչպես տեսանք, մեր ձեռագրի հիշատակարանում նույնպես Վարդանը հիշվում է որպես փակակալ և առնչվում է ձեռագրին որպես ձեռագրի կազմող ու ստացող: Այսպիսով, № 3033 ձեռագիրը Վարդանի պատվերով գրված միակ ձեռագիրը չէ:

Հիշված փաստերը գալիս են հաստատելու, որ ձեռագրում եղած ընծայականը նվիրված է Վարդանին, որ «պճնող» է կոչվել որպես պատվիրատու և ոչ ծաղկող⁴: Իսկ ո՞վ է ծաղկողը: Հիշատակարանի շարունակության մեջ կարգում ենք. «Ընդ նոսին աղաչեմ և զիս յիշման արժանի առնել՝ զանարժանս ի գրչաց Սարգիս սարկաւազ և զձնաւոսն իմ»: Իսկ Վարդանը ասում է. «Գրել ետու զսուրբ մատեանս զայս ծաղկերանգ և ոսկենկար յարինուածով ի լավ և յընտիր արինակէ»: Շատ հավանական է, որ հենց Սարգիսն էլ նկարազարդել է: Հայտնի է, որ ծաղկողները հաճախ իրենց անվանում էին պարզապես «գրիչ»: Բերենք նման բազմաթիվ օրինակներից մեկը: 1260 թվականի Հռոմկլայի ավետարանը նկարազարդող թորոս Ռոսլինը (Երուսաղեմ, ձև. № 2660) ձեռագրում անվանվում է՝ գրիչ թորոս. «վայելչացուցանել զսա ոսկուով և զանազան նիւթով բազմամեղ գրչին թորոսի. զրեալ ձեռամբ Աւետիք քահանայի»:

Վենետիկի Մխիթարյանների վերջերս հրատարակած մանրանկարչական

² Ավետարան (Բալթիմոր, Ուլտերի ժողովածու, № 539), 1262, Հռոմկլա, գրիչ և նկարիչ՝ Թորոս Ռոսլին:

³ Գ. Հովսեփյան, Նյու-Յորք և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, Նյու-Յորք, 1943, պր. Բ, էջ 38:

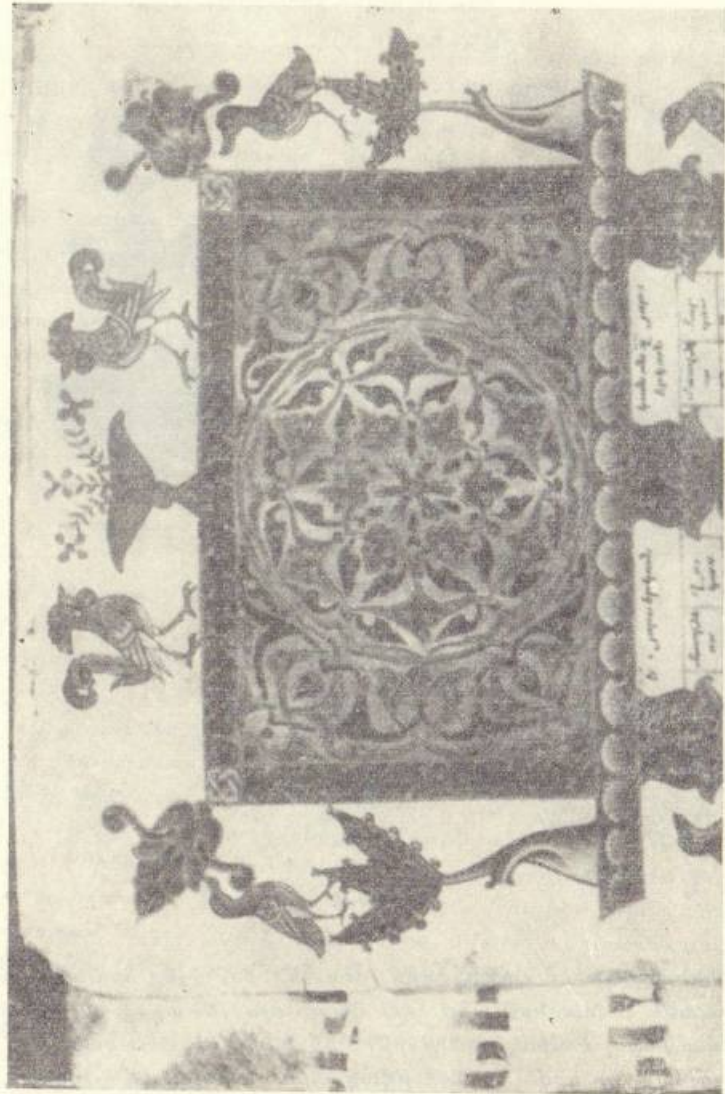
⁴ Սույն հոդվածն արդեն հանձնված էր «Բանբերի» խմբագրությանը, երբ լույս տեսավ պրոֆ. Ս. Տեր-Ներսեսյանի գրախոսականը Լ. Աղարյանի «Կիլիկյան մանրանկարչությունը 12—13-րդ դարերում» գրքի մասին, որտեղ նույնպես Վարդանը ծաղկող չի համարվում (տես «Սովետական արվեստ», Երևան, 1968, № 6):

ալբոմի վերջում գետեղված «Գիրք ձեռնագրութեան» ձեռագրի մանրանկարներից գիտելիս, առաջին իսկ հայացքից նկատեցինք, որ նրանք սերտ աղերս ունեն Մաշտոցյան մատենադարանի № 3033 ձեռագրի նկարների հետ, այսինքն. պետք է որ նույն նկարչի աշխատանքը լինեն: Մանոթ էին մեզ նկարչական ոճը, լուսանցազարդերում գերակշռող հագեցված կապույտը, մանավանդ դարչագրերը, որոնց մեջ հատկապես «Հ» սիրամարգով տառի ճիշտ կրկնօրինակին հանդիպել էինք № 3033 ձեռագրում:



Նկ. 2

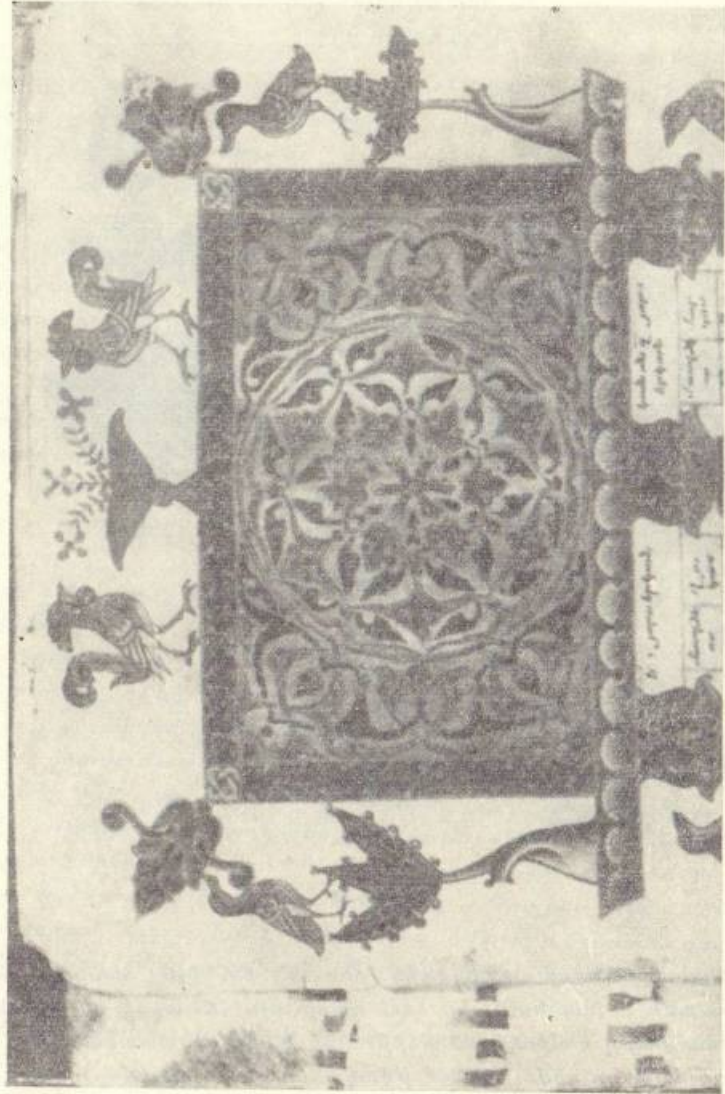
Գիրք ձեռնագրութեանց (Վենետիկ, ձև. № 1657/440) ձեռագրի պատմությունից հայտնի է դառնում, որ XIII դարի այս հետաքրքրական ձեռագրից ներկայումս մնացել է միայն 45 թերթ: Ձեռագրի հիշատակարանից (էջ 45բ) տեղեկանում ենք, որ գրվել է 1248 թվականին «ի հուշակավոր ուխտս, որ կոչի Ջանուկ», հաշատուր եպիսկոպոսի հրամանով: Գրիչն է Սարգիսը՝ «զնորակերտ գրիչս Սարգիս եւ զձնաւոսն իմ. եւ զուսուցիչն իմ զԿիրակոս...»): Արդյոք սա նույն՝ № 3033 ձեռագրի գրիչ Սարգիսը չէ՞: Ալբոմի ներածության հեղինակ Հ. Մեսրոպ ձանաշյանը, քննության առնելով այդ ձեռագրի մանրանկարները, ասում է. «Այս արվեստագետը հավանաբար Սարգիսն է, որ կանվանե ինքզինքը «նորակերտ գրիչ»: Գրիչ բառը ձեռագրական լեզվին մեջ ունի նաև, ինչպես րավեցավ հաճախ, ծաղկողի կամ մանրանկարչի իմաստ: Ան սկսնակ մը կը



Նկ. 3



Նկ. 4



Նկ. 3



Նկ. 4

համարի ինքզինքը, ոչ թե անշուշտ գրչության արվեստին, որքան զարգանկարչության մեջ: Յիշատակելով իր ուսուցիչը՝ Կիրակոսը, որ յաջողակ մանրանկարիչ մը եղած է և վարժապետը նաև Քորոս Ռոսլինի, ծաղկողի իր հանգամանքը կը շեշտե հայտնապես⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Ճանաչյանը հավանական է համարում, որ գրիչ Սարգիսը կարող է նաև ձեռագրի նկարազարդողը լինել:

Մեր ձեռագրում Սարգիսը չի հիշատակում իր ուսուցչի անունը, սակայն ուսումնասիրողների կողմից նկատվել է, որ ձեռագրի ավետարանիչները խիստ նման են Կիրակոսի ձեռագրի ավետարանիչներին (Մատենադարան, ձեռ. № 7690): Լ. Ազարյանը ենթադրել է, որ № 3033 ձեռագրի նկարիչը (նրա կարծիքով՝ Վարդանը) ձեռագրին ընդօրինակել է իր ուսուցիչ Կիրակոսից⁶: Իրողությունն այն է, որ № 3033 ձեռագրի նկարչի անունը նույնպես կապվում է Կիրակոսի հետ:

Ձեռագրերի գրության ժամանակը նույնպես համապատասխան է՝ 1248 և 1251 թթ.:

Մի հետաքրքրական փաստ ևս գալիս է հաստատելու, որ այդ երկու ձեռագրերի ծաղկողը միևնույն Սարգիսն է: Գիրք ձեռնագրութեանցը, ինչպես վերը հիշվեց, գրվել է Զառնուկի մենաստանում: Մ. Ճանաչյանը հաստատում է է. Ղանիկյանի տված պատմական վկայությունը այն մասին, որ Զառնուկը պետք է գտնվեր Մելիտենի շրջակայքում՝ ոչ հեռու Կիլիկիայից: Սրա օգտին է վկայում Մատենադարանի № 3033 ձեռագրի հիշատակարանում Սարգիս գրչի տված հետևյալ տեղեկությունը. «Դարձեալ աղաչեմ զյիշողսդ յիշման արժանի առնել զտէր Ստեփանոս արհեստակոսոս Մելիտենոյի և զհարազատ եղբայրն իր՝ զհայր Մակար, որ նիւթոյս առիթ եղեն»: Այս Մելիտենի Ստեփանոս եպիսկոպոսը հավանաբար խրատուսել է Վարդանին՝ պատվիրելու սույն ավետարանը: Ստեփանոսը միաժամանակ Կոստանդին Ա կաթողիկոսի դրան սպասավորն էր և 1248 թ. ձեռագիր էր պատվիրել Կիրակոս գրչին (Քարձրբերդի ավետարանը): Կիրակոսի այս ձեռագրում հանդիպում ենք Ստեփանոսին նվիրված ճիշտ նույն ընծայականին: Նշանակում է՝ № 3033 ձեռագրի գրիչ Սարգիսը Վարդանին նվիրված ընծայականը ընդօրինակել է իր ուսուցիչ Կիրակոսի 1248 թվականի ավետարանից:

Կարծում ենք, բերված փաստերը կասկած չեն թողնում այն մասին, որ № 3033 ձեռագրի գրիչ Սարգիսը Զառնուկի մենաստանում 1248 թվականին ստեղծված Գիրք ձեռնագրութեանց ձեռագրի ընդօրինակող Սարգիսն է:

Այսպիսով, պարզվում է, որ Մատենադարանի № 3033 ձեռագիրը, որ գրվել է նկարազարդվել է 1251 թվականին Հոռմկլայում, չի ունեցել Վարդան անունով ծաղկող, Վարդանը միայն ձեռագրի պատվիրատուն է: Ձեռագիրը նկարազարդել է հավանաբար նույն ինքը՝ գրիչ Սարգիսը, որը 1248 թվականին գրել է նկարազարդել է նաև Վենետիկի № 1657/440 ձեռագիրը:

Վենետիկի ձեռագրի արվեստագետի մասին իր գնահատականը տալիս Հ. Մ. Ճանաչյանը ավելացնում է. «Ներկայումս իրմե ծանոթ ուրիշ գործեր չունինք: Գուցե քննական ուսումնասիրություններ երևան հանեն ապագային՝ իր-

⁵ «Հայկական մանրանկարչություն», Վենետիկ, 1966, էջ 62:

⁶ Լ. Ազարյան, անգ. էջ 96:

մե հասած ուրիշ արտագրություններ, որոնք անշուշտ պիտի նպաստեն ավելի ևս ճշտելու անոր արվեստագետի դիմագիծը»⁷:

Կարծում ենք, մեր ավետարանի ճոխ մանրանկարները բավականին հարուստ տվյալներ են ընձեռում այդ շնորհալի արվեստագետին XIII դարի Հոռմկլայի գրչության դպրոցի նշանավոր մանրանկարիչների շարքը դասելու համար:

A. B. ГЕВОРГЯН

МИНИАТЮРИСТ САРГИС (XIII ВЕК)

Роскошные миниатюры Евангелия № 3033 Матенадарана им. Маштоца в свое время искусствовед Л. А. Дурново приписывала Вардану.

В статье приводятся данные, доказывающие, что Вардан является не миниатюристом, а заказчиком (получателем) рукописи. Иллюстрации этой рукописи переключаются с миниатюрами рукописной «Книги предсказаний», хранящейся в Венеции. Имя переписчика обеих рукописей — Саргис. Совпадают также время и место написания (Ромкла, XIII век). Вполне вероятно, что переписчик Саргис является и миниатюристом этой рукописи.

A. B. GUEVORKIAN

LE MINIATURISTE SARGUIS (XIII SIECLE)

Les somptueuses miniatures de l'Évangile № 3033 du Maténadaran ont été attribuées par le critique d'art L. A. Dournovo à Vardan.

L'auteur de l'article démontre que Vardan est non le miniaturiste, mais la personne qui a commandé le manuscrit en question. Les enluminures de ce manuscrit sont très proches de celles du «Livres de prédictions», manuscrit conservé à Venise. Le nom du copiste de ces deux manuscrits est Sarguis. Le lieu et l'époque de la création des manuscrits coïncident (Hromkla, XIII siècle). Il est probable que le copiste Sarguis soit également l'enlumineur de ces deux manuscrits.

А. Я. КАКОВКИН

ОБРАЗЕЦ АРМЯНСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО
СЕРЕБРА XV ВЕКА

Данная статья посвящена окладу из позолоченного серебра киликийской рукописи 1307 г. из Института древних рукописей имени Месропа Маштоца (Матенадаран) — № 7691¹. Об этом памятнике есть единственное упоминание в книге А. Н. Свирина «Миниатюра древней Армении». Говоря о рукописи, автор вскользь замечает, что у нее «переплет серебряный, сделан в 1451 г.»².

Между тем, этот памятник заслуживает несомненно большего внимания. Уже в силу того, что он принадлежит к немногочисленным ранним армянским произведениям художественного серебра. Кроме того, пристальное изучение этого оклада позволило сделать интересные наблюдения, расширяющие наши представления о серебряном деле в колониях армянских переселенцев.

Верхняя крышка переплета занята Распятием (илл. 1), на нижней изображен Деисус (илл. 2).

Первая сцена представлена в типичном для ранних армянских памятников сереброрезия упрощенном варианте³. По сторонам от пригвожденного к кресту Спасителя изображены двое предстоящих: слева — Мария и справа — Иоанн⁴. В ногах Христа — голова Адама. Однако сразу бросаются в глаза некоторые нехарактерные для армянских памятников особенности: отсутствие у Спасителя традиционного для искусства хри-

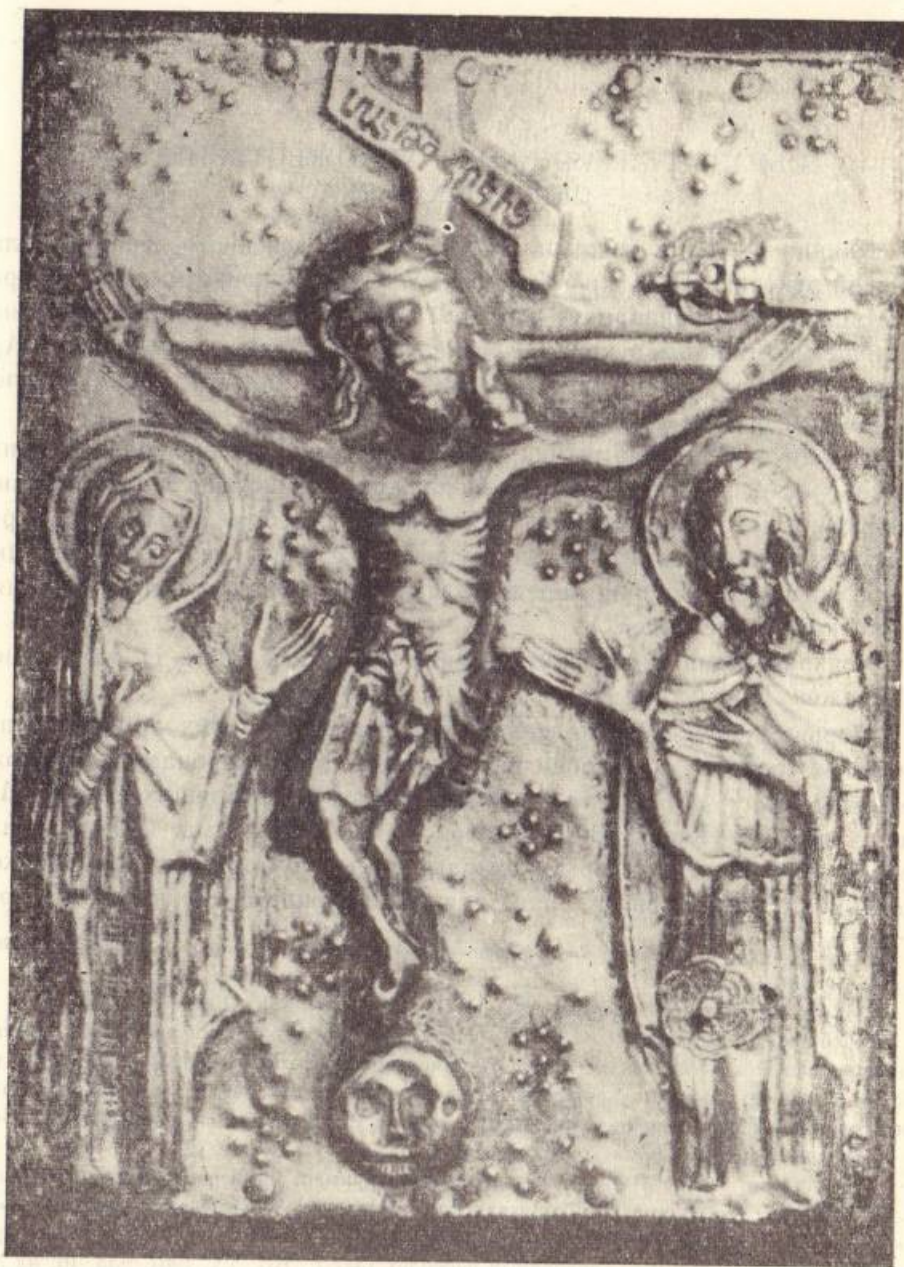
¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հ. 2 (1451—1480), Երևան, 1958 թ. էջ 12:

² А. Н. Свириц, Миниатюра древней Армении. М.—Л., 1938, стр. 73.

Серебряные пластины (18×13 см) с чеканными изображениями крепятся к обтянутым коричневой кожей доскам. Обрез рукописи прикрыт тонкой серебряной, слегка позолоченной пластиной без украшений. У переплета две матерчатые застежки. Сохранность оклада в целом хорошая: имеются частичные утраты на обеих пластинах (особенно на нижней), местами поматы чеканные изображения.

³ В близком изводе Распятие трактовано, например, на верхней доске чеканного оклада 1347 г., хранящегося в Ленинградском Эрмитаже; Գ. Հովսեփյան, Սի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունը, Հալեպ, 1930, նկ. 12; Т. А. Измайлова, Армянская рукопись 1325 г. из Генуи и ее серебряный переплет 1347 г., ВВ. XX, 1961, илл. 16; на лицевой стороне золотого литого переплета начала XV в. из собрания католикаса всех армян в Эчмиадзине. Հ. Տեր-Ղևոնդյան, Գրքերի ճաթնացու մատյանի կազմի մասին, «Պատմա-մարտիրոսիական հանդես», Երևան, 1965, էջ 266—271, նկ. 1:

⁴ Имена Богоматери и Иоанна Богослова не обозначены. На верхней перекладке креста вычеканена снаружи надпись: *ամ է թ[ա]ղ[աւոր] նրէից*, т. е. «ее царь и удейский».



Илл. 1.



Илл. 2.

стианского Востока крестчатого нимба (его заменяет потертый терновый венец) и пригвождение ног распятого одним гвоздем—типичные для западной иконографии⁵. К тому же евангелист Иоанн здесь представлен старцем⁶. Предстоящие изображены в молении, с протянутыми к Спасителю руками, как в деисусных композициях. С их застывшими позами контрастирует полная экспрессии фигура Христа, распятого на тонком шестиконечном кресте.

Фон пластины усеян выбитыми внутри точками, образующими треугольники и шестиугольники.

Интересна в иконографическом отношении сцена, вычеканенная на нижней доске оклада,—Деисус. В центре стоит Христос⁷. В правой руке он держит лабарум—длинное древко, заканчивающееся крестом и стягом.левой рукой Спаситель придерживает на уровне груди раскрытую книгу⁸. По сторонам Христа—традиционные предстоящие: справа—Мария, слева—Иоанн Предтеча⁹. Позы Богоматери и Крестителя обычны. Но если трактовка Марии традиционна и почти идентична Богоматери в Распятии, то Предтеча выдержан лишь в иконографическом типе старца. Характерные для облика этого святого взлохмаченная прическа, клочковатая борода¹⁰ и т. п. на данном памятнике отсутствуют. Перед нами благообразный старец с небольшой округлой бородой и усами, мягко трактованными густыми прядями волос на голове.

Верх композиции объединен трехчастной аркой-валиком. Как и в предыдущем случае, фон здесь покрыт «звездами», образованными вычеканенными с оборота точками.

⁵ Как на ранний памятник западноевропейского искусства, на котором Христос представлен в терновом венце и с ногами, прибитыми одна поверх другой одним гвоздем, укажем на Распятие из Вюрцбурга (начало XI в.)—*Herbert Read. Art and society* London, s. a., pl. 37.

⁶ Эта особенность в изображении Иоанна евангелиста не получила в литературе должного объяснения. Однако большинство известных нам памятников, на которых Иоанн представлен бородатым, относится по своему происхождению к западным. Примеры: диптих X в. из Берлинского музея *W. Vöge. Die Elfenblinbildwerk—Lichtdrucktafeln. (Museen zu Berlin), Berlin, 1902, №№ 34, 35, Abb. 14*; пластина с крышки переплета—немецкая работа XI—XII вв. (*А. Н. Кубе. Государственный Эрмитаж. Резная кость. Каталог. Л., 1925, № 26, стр. 27*); Распятие начала 1170-х гг. из Метрополитен Музеума (*J. Breck. Notes on some mosaic enamels. Metropolitan Museum Studies t. 1. New York, 1929, fig. 5*).

⁷ По сторонам головы Христа вычеканено: Տ[է]ր Ա[մուս]ի Յ[իսու]ս Ք[րիստ]ոս, «Господь Бог Иисус Христос».

⁸ В книге четко выбита надпись: ի սկզբն էր ըսին, «В начале было слово...» (Иоанн, 1, 1).

⁹ Над головой Богоматери в две строки вычеканено (штырек с «розеткой» от застежки заслоняет часть надписи): Մ[ար]ի Ա[ստուծո]յ Մ[այր]ի[մ]ս, «Богоматерь Мария» Надпись над головой Предтечи: ս[ուր]բ Յովանէս, «св. Иоанн».

¹⁰ Черты, ярко выраженные в образе Крестителя на скеврском складне 1293 г., хранящемся в Эрмитаже (*S. Der-Nersesian. Le reliquaire de Skevra et l'orfèvrerie ciliécienne aux XIII^e et XIV^e siècles. REA, N., S., t. 1, 1964, pl. 11, fig. 2*) или на триптихе «Хотакерац» 1300 г. из музея при кафедральном соборе в Эчмиадзине. (Գ. Հովսեփյան, Խաղրակների կամ Պատշաճի հանդ պատմության մեջ, հ. 1, Վաղարշապատ, 1928, նկ. 81).

Вариант Деисуса со стоящим Христом архаичен¹¹. Вместе с тем, мастер, чеканивший сцену на нашем окладе, привнес и некоторые новшества. Он представил Спасителя со стягом, символизирующим победу жизни над смертью¹². Этот атрибут имеет западное происхождение. Христос изображался с ним на западноевропейских памятниках обычно в сцене Воскресения, нередко в Вознесении¹³.

С XIV в. изображения Христа с лабарумом встречаются и в армянских памятниках, например, миниатюра Сошествие во ад, подклеенная к евангелию Смбата Гундестабли (Матенадаран, № 7644), рельефы с изображениями Воскресения в монастыре Спасителя¹⁴.

Детальное исследование обеих пластин оклада показывает, что Деисус отличается композиционной цельностью и единством. Чеканивший эту сцену мастер показал себя неплохим компоновщиком. Он удачно объединил композицию аркой, ритмически повторяющей очертания нимбов; хорошо связал между собою фигуры; прекрасно выбрал место для пояснительных надписей; тактично заполнил фон «звездами».

Важное значение в создании впечатления единства сцены имеет и характер построения рельефа. У всех фигур он постепенно повышается от краев к середине, достигая 0,5—0,7 см. Головы персонажей даны чуть выше (до 1 см). Благодаря этому фигуры хорошо связываются с фоном.

Иные особенности отличают Распятие. Эта композиция во многих отношениях уступает Деисусу. Главное из них—отсутствие цельности, которая присуща последней сцене. Причина этого, на наш взгляд, заключается в том, что компоновалось Распятие с разных образцов. В результате чего в нем ощутимо дает себя знать диссонанс: предстоящие изображены в застывших позах, Спаситель—очень экспрессивно. Трактовка Марии и Иоанна как бы безучастными свидетелями происходящего (на что указывают их почти фронтальные позы, протянутые к Христу руки в жесте моления—«свидетельства») привносит элемент архаичности в композицию. В то же время выразительное изображение Спасителя (непропорциональная, очень крупная для такого тела голова, тонкие руки и ноги) указывают на XIV—XV вв.

Изображая предстоящих, чеканщик явно ориентировался на Деисуса нижней крышки. На это указывают: идентичные позы, жесты рук (характерные для Деисуса и не встречающиеся в Распятиях), почти одинаковые одеяния (близкая трактовка покрывала у Марии; вертикальный ряд насечек по подолу ее хитона; схожий покрой плаща у Иоанна, застеги-

¹¹ А. Я. Каковкин. Серебряный оклад 1255 г. евангелия 1249 г. «Вестник Матенадарана», 1969, № 9, стр. 166—167.

¹² Н. П. Кондаков. История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей. Одесса, 1876, стр. 171.

¹³ Н. Покровский. Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских. СПб., 1892, стр. 408; W. Bronfels, Die Welt der Karolinger und ihre Kunst. München, 1968, Abb. XXVI.

¹⁴ А. Л. Яковсон. Армянский монастырь XIV в. близ Белогорска в Крыму. «Историко-филологический журнал АН Арм. ССР», 1964, № 4 (27), стр. 230—235.

вающийся фибулой на груди¹⁵ и т. п.). Улавливается некоторое родство и в трактовке лиц (правда, здесь они грубее: крупнее носы, толще губы). Заимствования чувствуются и в том, что рельеф фигур предстоящих, как и в Денсусе, постепенно повышается от краев к середине.

Если в трактовке Марии и Иоанна мастер Распятия отталкивался от предстоящих в Денсусе (изображение Иоанна Богослова бородатым еще больше убеждает нас в этом), то в изображении Христа он ориентировался на какой-то другой образец. И этим образцом, вероятнее всего, было произведение западноевропейского происхождения—миниатюра или намятник ювелирного искусства, резьбы по кости или дереву. Изображение распятого Спасителя, подобное нашему, широко распространено в европейском искусстве XIV—XV вв., например, Распятии на верхней крышке позолоченного оклада евангелия, подаренного Карлом V в 1375 г. в Сен Шапель, на «триптихе, убранном розами» (середина XIV в.) в Клюни¹⁶.

Характерно, что рельеф фигуры Христа отличен от рельефа предстоящих: стенки его вертикально поднимаются от фона на 1 см. Пластичнее и моделировка тела Спасителя.

Преследуя цель выдержать памятник в едином стиле, мастер в качестве декоративного элемента использовал «точечные звезды», но в Распятии исполнены они небрежнее, нанесены на пластину хаотичнее¹⁷.

Одинаковая толщина и однородная интенсивность позолоты¹⁸ пластин позволяют предположить, что созданы они были одновременно и в одной мастерской.

Переходим к вопросам о времени и месте изготовления переплета. Указанная А. Н. Свириным дата—1451 г.—за время выполнения серебряного оклада принята быть не может. Эта дата единственного сохранившегося в рукописи хишатакарана. Из него мы узнаем следующее: «...помяните получателя св. евангелия священника Товму, который приобрел эту [рукопись] на свои праведные средства и дал заново украсить и переплести ее на благо души своей, ...кто повстречает [рукопись], читая или переписывая, помяните во Христе упоминавшегося священника Товму и родителей его... и меня, монаха Огсенда, немного потрудившегося в украшении четырех канонов и евангелистов, которых не доставало [в рукописи]...»¹⁹.

¹⁵ Накладка подобного покрова очень древняя. В ней представлен Аарон на окладе из слоновой кости (IX в.) в Кенсингтонском музее (Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери. Т. 1, СПб., 1914, рис. 147), Захария в Благовещении—миниатюра Эчмиадзинского евангелия (Л. А. Дournovo. Miniatures arméniennes. Paris, 1960, илл. на стр. 37).

¹⁶ L'art et l'homme. t. II. Paris. pl. 971, 970.

¹⁷ Отдельные точки местами чуть видны, другие даже прорвали металлическую пластину.

¹⁸ Золочение производилось, как обычно в практике армянских ювелиров, через огонь.

¹⁹ Л. С. Хачикян. Ук. соч., стр. 12.

Известно, что евангелие было начато в 1307 г. в Киликии²⁰. Закончено же оно было, согласно хишатакарана, в 1451 г. в Крыму по повелению священника Товмы монахом Огсендом. Об изготовлении драгоценного оклада рукописи сведений в хишатакаране нет. Вероятно, в 1451 г. кожаный переплет рукописи обложили серебряными пластинами, изготовленными раньше и, по-видимому, украшавшими некогда другую рукопись, превосходившую несколько размерами нашу. Грубый обрез пластин с целью подгонки под размеры интересующей нас рукописи, отверстия для гвоздей по полю и даже на загнутых краях пластин, крепление штырей для застежек к чеканным изображениям (отчего последние получили вмятины)²¹ убеждают нас в этом.

А коль скоро мы полагаем, что переплет не одновременен окончанию работы над рукописью (1451 г.), естественно возникают вопросы—какого же он времени и где был изготовлен? С исчерпывающей полнотой ответить на них пока затруднительно. Однако можно с уверенностью сказать, что оклад не был выполнен в Киликийской или центральной Армении. Отмеченные выше иконографические и стилистические особенности памятника не позволяют связать его ни с одним собственно армянским центром. Одновременно ряд данных и некоторые характерные черты, наряду с иконографическими особенностями памятника, указывают на Крым как место его возможного выполнения. Временем изготовления оклада можно, пожалуй, считать исход XIV—XV в.

XIV—XV столетия—время расцвета одной из самых значительных колоний армянских переселенцев—Крымской²². В эту пору в ряде городов юго-восточной части Крымского полуострова: Кафе (Феодосии), Сурхате (Старом Крыму), Карасубазаре (Белогорске) и др.—переселенцы армяне играли немаловажную роль в торговле и ремесленном производстве. В последнем большое развитие получило ювелирное дело. Об этом имеется ряд свидетельств. Хишатакараны рукописей, например, донесли до нас имена нескольких золотых и серебряных дел мастеров. Под 1347 г. известны работавшие в Сурхате: Барели²³, Меликсет²⁴, Нерсес²⁵, Урумбек²⁶. Из тех же источников узнаем, что в Крыму в 1433 г. некий

²⁰ А. Н. Свирин. Ук. соч., стр. 73; Л. С. Хачикян. Ук. соч., стр. 12.

²¹ Такой штырек с «розеткой» закрыл часть надписи над головой Богоматери на Денсусе. На пластине с Распятием остались следы от перестановки штырей (над кистью левой руки Спасителя и в нижней части фигуры Иоанна).

²² Подробности см.: F. Macler. Arménie et Crimée. Note d'histoire notice de manuscrits. В кн. „L'art byzantin chez les slaves les Balkans. Premier recueil dédié à la mémoire de Théodore Uspenskiy“, Paris, 1930, pp. 347—376; В. А. Микаелян. История армянской колонии в Крыму. Ереван, 1964, (на арм. яз.).

²³ Լ. Ս. Խ ա շ ի կ յ ա ն, Ք Գ դ ար ի Հ ա յ եր է ն ձ ն ա զ ր եր ի Հ ի շ ա տ ա կ ար ա ն ն եր, Երևան, 1950, էջ 364:

²⁴ Там же, стр. 361.

²⁵ Ն. Պ ո ղ ա թ յ ա ն, Մ ա յր ց ու ղ ա կ ձ ն ա զ ր եր ց Յ ա կ ր Եր ան ց, Հ. Յ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 34.

²⁶ Л. С. Хачикян. Ук. соч., стр. 361.

Аствацатур, сын Амир-Саркиса, купил евангелие и дал украсить его серебряным окладом²⁷.

Помимо этих косвенных данных, позволяющих предполагать крымское происхождение публикуемого памятника, имеются и более определенные.

В науке давно утвердилось мнение о связи искусства сереброреллиа с миниатюрой. Сравнение нашего оклада с произведениями крымских миниатюристов²⁸ является еще одним подтверждением этого и лишний раз убеждает в верности наших предположений.

Для памятников крымской армянской миниатюры поры ее расцвета—XIV в.—очень характерны украшения из комбинаций точек—ромбы, квадраты, треугольники²⁹. Такие точки, выполненные в технике чеканки, видим и на публикуемом окладе, условно называемые нами «звездами».

Не редкостью в крымских памятниках является и трактовка на западный образец отдельных персонажей, и даже целых сцен—влияние произведений западноевропейского, в первую очередь итальянского, искусства. К уже отмечавшемуся рельефу из монастыря Спасителя близ Белогорска, трактованному по канонам западной иконографии, можно добавить еще изображение агнца с лабарумом на каменной плите с армянской надписью из Кафы³⁰.

Влияние западных образцов прослеживается не только в произведениях монументального искусства. Элементы западной иконографии попадают и в миниатюру: в сцене Распятия из крымской рукописи 1401 г. (Матенадаран, № 3863, л. 107 об.) ступни Христа пригвождены одним гвоздем.

Все вышеизложенное позволяет, на наш взгляд, предположить, что местом изготовления переплета мог быть один из центров колонии армянских переселенцев в Крыму, скорее всего—Кафа. Полагаем, что не лишено доли вероятности и другое предположение. В интересующем нас памятнике явно подчеркивается значение имени Иоанна. В Распятии представлен Иоанн Богослов, начальные слова из евангелия от Иоанна выбиты в раскрытой книге Христа³¹. Это невольно наводит на мысль, что рукопись в драгоценном окладе могла предназначаться ее получа-

²⁷ *Լ. Ս. Խաչիկյան, Փեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, հ. Ա., էջ 296:*

²⁸ Благодарю Э. М. Корхмазян, консультировавшую меня в вопросах, связанных с крымской школой армянской миниатюры.

²⁹ См., например, крымские рукописи XIV в. из собрания Матенадарана: № 7598 (1352 г.)—миниатюра с изображением евангелиста Марка (л. 82 об.)—велум, украшенный точками; № 7741 (1360 г.)—покрыт звездами из точек плащ Марии в Рождестве Христовом (л. 3 об.); № 7408 (1356 г.)—звездами усеяно покрывало Богоматери в Благовещении (л. 3 об.) и др.

³⁰ *Л. М. Меликсет-Бекюв, Старинные армянские надписи в музее Одесского общества истории и древностей. Тифлис, 1912, стр. 17.*

³¹ Эта надпись не одновременна пластинам. Ее нанесли позднее, возможно, в одно время с той, которая выбита на верхней перекладине креста на лицевой стороне переплета. При этом позолота с книги была удалена и чеканный рельеф поврежден.

телем—священником Товмою—в дар какой-то церкви св. Иоанна. Такая одна церковь Иоанна Богослова (XIV—XV вв.) сохранилась в Феодосии (Кафе) на территории Карантина. Не исключено, что упомянутый в хшатакаране рукописи Товма был в первой половине XV в. священником в этой церкви и подарил в свою обитель законченную по его заказу и заключенную в серебряный оклад рукопись.

Изученный переплет представляет интерес во многих отношениях. Исследование его позволило приоткрыть еще одну страницу в истории армян Крыма. Если усилиями ученых архитектура и живопись армян—крымских переселенцев уже в какой-то степени изучены³², то сереброреллиа оставалось неведомой областью. Знакомство с рассмотренным памятником позволяет составить некоторое представление об этой отрасли армянского прикладного искусства в Крыму.

Ա. ՅԱ. ԿԱԿՈՎԿԻՆ

XV ԴԱՐԻ ԶԱՅ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԱՐԾԱԹԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՆՄՈՒՇ

Հողվածի հեղինակը քննում է Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7691 ձեռագրի արծաթյա զրվագակոփ կազմը, որը ցայժմ չէր ուսումնասիրվել և չէր հրատարակվել:

Սույն ձեռագրի հիշատակարանը և կազմի ոճական ու նյութա-կատարողական առանձնահատկությունների վերլուծությունը հեղինակին հնարավորություն են տվել ճշտելու հայ արծաթագործության այդ հուշարձանի կատարման ժամանակը՝ XV դարի սկիզբը և վայրը՝ Կաֆա, Ղրիմ:

Տվյալ հուշարձանի ուսումնասիրությունը լուսարանում է Ղրիմի հայության կիրառական արվեստների, մասնավորապես արծաթագործության պատմության անհայտ էջերից մեկը:

A. Ya. KAKOVKINE

UN SPECIMEN DE L'ORFÈVREURIE ARTISTIQUE ARMÉNIENNE DU XV SIÈCLE

L'auteur de l'article concentre son attention sur la reliure d'argent ciselé, non publiée jusqu'à présent, du manuscrit №.7691 du Matenadaran.

Les données du colophon du manuscrit et les particularités stylistiques et techniques de la reliure permettent de préciser la date (début du XV siècle) et le lieu (Kaça, en Crimée) de l'exécution de ce spécimen de l'orfèvrerie arménienne.

L'étude de ce monument éclaireit l'une des pages obscures de l'histoire de l'orfèvrerie arménienne en Crimée.

³² См., например, работы по архитектуре А. Л. Якобсона, О. Х. Халпахчяна и др. Крымской армянской миниатюре посвятила кандидатскую диссертацию Э. М. Корхмазян.

ԻՐԻՆԱ ԳՐԱՄՔԱՆ

ՀԱԿՈՒ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐԻ
ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ մանրանկարչական արվեստի պատմության ամենափայլուն և ակնառու դեմքերից է Հակոբ Զուղայեցին: Նրա զեղանկարչական ժառանգությունից մեզ հասել է 8 ձեռագիր¹, որոնք ընդգրկում են ավելի քան քառորդ դար ժամանակաշրջան: Թեև այս ձեռագրերը հնարավորություն չեն տալիս ամբողջապես հետազոտելու նկարչի ստեղծագործության փուլերը, այնուամենայնիվ, օգնում են որոշ շափով պատկերացում կազմելու այն ուղու մասին, որով ընթացել են նրա արվեստն ու պատկերադրությունը:

Հակոբ Զուղայեցու ստեղծագործության ակունքները սկիզբ են առնում XV—XVI դդ. վերջի Վասպուրականի մանրանկարչական ավանդներից և, մասնավորապես, Վանա լճի շուրջ գտնվող զպրոցից, որն իր մեջ միավորում էր Աղթամարի, Վարազի և այլ հարակից վանքերի, գրչական կենտրոնները, այսինքն հենց այն շրջանից, որի հետ էր կապված հեղինակի նկարչական ուսումնառությունը. նա սովորել է կրմում՝ Զարարիա Գնունյաց եպիսկոպոսի մոտ:

Վասպուրականի այդ ժամանակաշրջանի մանրանկարչական արվեստի պատկերազարդական նկարաշարը բավական որոշակի է: Այն բաղկացած է 10—15 մանրանկարներից և, սրբես կանոն, ընդգրկում է Քրիստոսի կյանքի զլիսավոր դրվագները, այսպես կոչված, «Տնօրինությունները» և «Զարչարանները», ինչպես նաև մի քանի տեսարաններ վախճանաբանական բովանդակությամբ և 2—3 նկար՝ Հին կտակարանից²:

Այսպիսի նկարաշար մեզ հանդիպում է Հակոբ Զուղայեցու վաղ շրջանի ձեռագրերում: Այդ շարքը, սակայն, անփոփոխ չի մնում և հետագայում համա-

¹ Ավետարաններ. Մատենադարան, ձեռ. № 6758, 9621 (1585 թ.): Փարիզ, Աստվածաբանական թանգարան (1586 թ.), տե՛ս Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ Նախիվն ձեռագրաց ներդրայի մասնադասարաններու, Փարիզ, 1950, էջ 16—19: Մանեստր, John Rylands Library, ձեռ. № 20 (1587 թ.), տե՛ս Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ, էջ 83—85: Նրուսակեմ, ձեռ. № 19727 (1592 թ.); տե՛ս F. Macler, Documents e'Art Armeniens, Paris, 1921, էջ 30—32, pl. XXI—XXIV: Ն. Զուղա, Ս. Սարգիս, ձեռ. № 8 (1607 թ.): տե՛ս Ս. Տեր-Ավետիսյան, Զուցակ Նախիվն ձեռագրաց նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ, Վանքի, Հ. Ա. Աթենքա, 1970, էջ 149—151: Մատենադարան, ձեռ. № 7639 (1610 թ.): Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը՝ Մատենադարան, ձեռ. № 5472:

² Նրբմն այս հիմնական նկարաշարին ավելանում են Քրիստոսի հրաշագործությունների մի քանի տեսարաններ, որոնց առաջացումը Ս. Տեր-Ներսիսյանը կապում է երկանի զպրոցի հետ: Վերջինս, ըստ նրա, հանդիսանում է Վասպուրականի երկու զպրոցներից մեկը:

լրվում է այլ մանրանկարներով: Սկզբում գրանք Քրիստոսի հրաշագործություններն ու Հին կտակարանային մի քանի նոր տեսարաններ են, իսկ ավելի ուշ՝ բացառապես ավետարանական տեսարաններ, ընդ որում, 1610 թ. ձեռագրի տեքստը նկարազարդված է շափազանց մանրակրկիտ, մի բան, որ հաղվազեայ երևույթ է ոչ միայն հետագա, այլև շատ ավելի վաղ շրջանի համար:

Պատկերագրական նկարաշարի հանդեպ ունեցած ազատ մոտեցումն ինքնին արդեն վկայում է նոր, ոչ միջնադարյան միտումների մասին: Բացի այդ, հատկապես վերջին ձեռագրում, նկարիչը այնպիսի տեսարաններ է պատկերում, որոնք մինչ այդ խիստ հազվագեղ են կամ ընդհանրապես չեն պատահում: Անշուշտ, այս դեպքում նկարիչը կապված չի եղել ավանդների հետ: Բայց և այնպես, հիմնական նկարաշարի պատկերագրությունը, որը պահպանում է Վասպուրականի նկարչական ավանդները, բավական կայուն է և ի հայտ է գալիս նկարչի բոլոր ձեռագրերում:

Վասպուրականի նկարաշարը ավելի վաղ շրջանի հայկական մանրանկարների նկարաշարից տարբերվում է նրանով, որ բովանդակում է Հին կտակարանից վերցված և վախճանաբանական բնույթի տեսարաններ: Ծիշտ է, այս բնույթի մի տեսարան՝ «Վերջին դատաստանը», հանդիպում է նաև վաղ շրջանի հայերեն ձեռագրերում, սակայն՝ խիստ հազվագեղ և պատահական:

«Վերջին դատաստանի» թեմայի ծագումը կապված է «Հայտնության» հետ: Արևմտաեվրոպական արվեստում այն մեծ շափով արտացոլվել է ինչպես որմնանկարներում և գոթական ապակենկարներում (վիտրամ), այնպես էլ մանրանկարչության և նույնիսկ գորգագործության մեջ³:

Հայաստանում, այնպես, ինչպես Բյուզանդիայում, «Հայտնության» այդպիսի պատկերման գրեթե չենք հանդիպում: Միայն առանձին տեսարաններ են ներկայացվում և, առաջին հերթին, «Վերջին դատաստանը»՝ եկեղեցիների որմնանկարներում ու քանդակներում: Նաև ձեռագրերի մանրանկարներում: Գրանք սկզբնապես հանդես են գալիս մոնումենտալ արվեստում: Նշված տեսարաններին հանդիպում ենք Աղթամարի, Տաթևի, Ախթալայի և Քորաթի որմնանկարներում, Կեչառույքի գլխավոր տաճարի արևմտյան շքամուտքի քանդակազարդ ձևկատամասում, նաև խաչքարերի քանդակներում:

Մանրանկարչության մեջ այս թեման արմատավորվում է բավական ուշ: «Վերջին դատաստանի» մեղ հայտնի ամենավաղ նկարը գտնվում է Բալթիմորի № 539 Ավետարանում⁴: Այս նկարի պատկերագրությունը սկիզբ է առնում վերջին դատաստանի պատկերման բյուզանդական ձևից, որտեղ դավանանքն զգեստավորված է խիստ կարգավորված եկեղեցապետական (հերարխիական) կոմպոզիցիայով: Նշված տեսարանը զբաղեցնում է մեկ թերթ, որտեղ շարքով նկարված են գահին բազմած Քրիստոսը՝ Մարիամի և Հովհ. Մկրտչի հետ, առաջյալները, ինչպես նաև զբախտի ու դժոխքի տեսարաններ:

Վերջին դատաստանի թեման իր արտացոլումն է գտել կիրիկյան մի այլ ձեռագրի՝ 1286 թ. (Մատենադարան, ձեռ. № 979) հայտնի ճաշոցի լուսանցային մանրանկարներից մեկում, որտեղ Աբրահամի գոգին նստած է աղբատ Ղազարոսը, իսկ ներքևում, վիշապի երախում Մեծատունն է:

³ Անժեբում, XIV դարի կեսերին պատկանող ֆրանսիական գորգերի մի ամբողջ շարք:
⁴ S. Der Nersessian, Armenia and the Byzantine Empire, Cambridge, 1947. էջ 127- pl. XXVIII.

Ավելի ուշ, այդ տեսարանին հանդիպում ենք XIV դ.՝ 1329 թ. մի ձեռագրում (№ 7650), այս անգամ երեք մանրանկարներում: Առաջինում պատկերված են Քրիստոսը, նստած քառակերպ աթոռին Տիրամոր և Հովհ. Մկրտչի հետ և առաջյալները: Երկրորդում եկեղեցու հայրերն են, փողի ձայնից արթնացող մեռյալները և մեղավորների տանջանքները դժոխքում: Երրորդ նկարը Աստվածածնի բարեխոսությունն է Քրիստոսին (այս թեմային անդրադառնալու ենք ստորև):

Իժմախտաբար XIV դ. հայ մանրանկարչական արվեստում վերջին դատաստանի պատկերման այլ օրինակներ մեղ հայտնի չեն, բայց վախճանաբանական մի ամբողջ նկարաշարի հանդես գալը վկայում է այն մասին, որ նրա հանդեպ հետաքրքրությունը որոշակիորեն աճել էր: Այդ թեման հատկապես լայն տարածում է գտնում XV—XVII դարերում, Վասպուրականի ձեռագրերում, որոնցում վախճանաբանական մանրանկարների առկայությունը արդեն դառնում է պարտադիր: Եթե ուշադրություն դարձնենք այդ թեմայի զարգացման պատմությանը ինչպես գրականության, այնպես էլ կերպարվեստի մեջ, ապա կնկատենք, որ այդ հետաքրքրությունը միշտ պայմանավորված է եղել պատմական իրադրությամբ: Վախճանաբանական առաջին ստեղծագործությունները դեռևս երրաշեցիների կողմից, նախաքրիստոնեական շրջանում, հորինվել են իբրև նրանց ազգային թշվառությունների ու դժբախտությունների հետևանք: Նույն բանը առկա է նաև քրիստոնյաների մեջ՝ սոցիալական հուզումների և հեղաշրջումների ժամանակաշրջանում:

Աշխարհի կործանմանն սպասելը հատկապես բուռն է դրսևորվել միջնադարյան Արևմուտքում, մանավանդ XV դ. (այդ տաղնապի և լարվածության արտահայտությունն է Դյուրերի «Հայտնության» թեմային վերաբերող փայտափորագրության հանրածանոթ շարքը): Հայտնության թեմատիկան համահունչուն էր հայերի տրամագրությունը, առանձնապես XV—XVII դդ.: Ժամանակի տաղնապալի իրադարձությունների մեջ նրանք պետք է տեսնեին հայտնության հետ կապված կանխագուշակումների իրագործումը: Երկրային կյանքում զբրկված ու թշվառ, նրանք, բնականաբար, մտքով հարում էին անդրշիրիմյան կյանքին, վերջին դատաստանին: Հնարավոր է, որ Հայաստանում հայտնության տրամագրությունների ընդլայնման գործում որոշ դեր խաղացած լինեն նաև աշխարհի կործանմանը վերաբերող ընդհանուր կանխատեսումները, որոնք Արևմուտքում շատ էին տարածված: Սակայն արվեստի բնագավառում եվրոպական վախճանաբանական սխեմաները հայ ազգային մտածելակերպի վրա ոչ մի ազդեցություն չեն թողել:

Ինչպես նախընթաց դարերում, հայերն օգտագործում են հայտնության թելադրած լուկ առանձին մոտիվներ, որոնք կերպարվեստում զարգանում են երկու կերպ՝ մանրանկարչության մեջ և խաչքարերի վրա (եթե նախկինում ճարտարապետության մեջ այդ թեման զբաղեցնում էր տաճարի արևմտյան շքամուտքը, ապա այժմ, մոնումենտալ կառույցների խիստ կրճատման պատճառով, պահպանվում է միայն խաչքարերի քանդակներում): Նմանօրինակ բազմաթիվ նմուշներ կան Հին Զուղայի գերեզմանատան հուշարձաններում, ուր քանդակազարդ երիզների կոմպոզիցիայում պատկերված են Քրիստոսը՝ ավետարանիչներին խորհրդանշող գահի վրա, իսկ կողքերին՝ ննջեցյալներին փիզուրները:

Ուշ շրջանի ձեռագրերի վախճանաբանական նկարաշարն ընդգրկում է երկու հիմնական պարտադիր տեսարան՝ վերջին դատաստանը, որը պատկերում է նախախնամությունը (Հայր Աստուծոյ)՝ գահի վրա (սովորաբար Փրկչի հետ) և բարի ու չար արարքների շափումը: Քրիստոսը պատկերված է իր փառքով՝ կլոր շրջանակի մեջ, իսկ ներքևում՝ մեկ (քիչ՝ դեպքերում՝ երկու) երկրպագու:

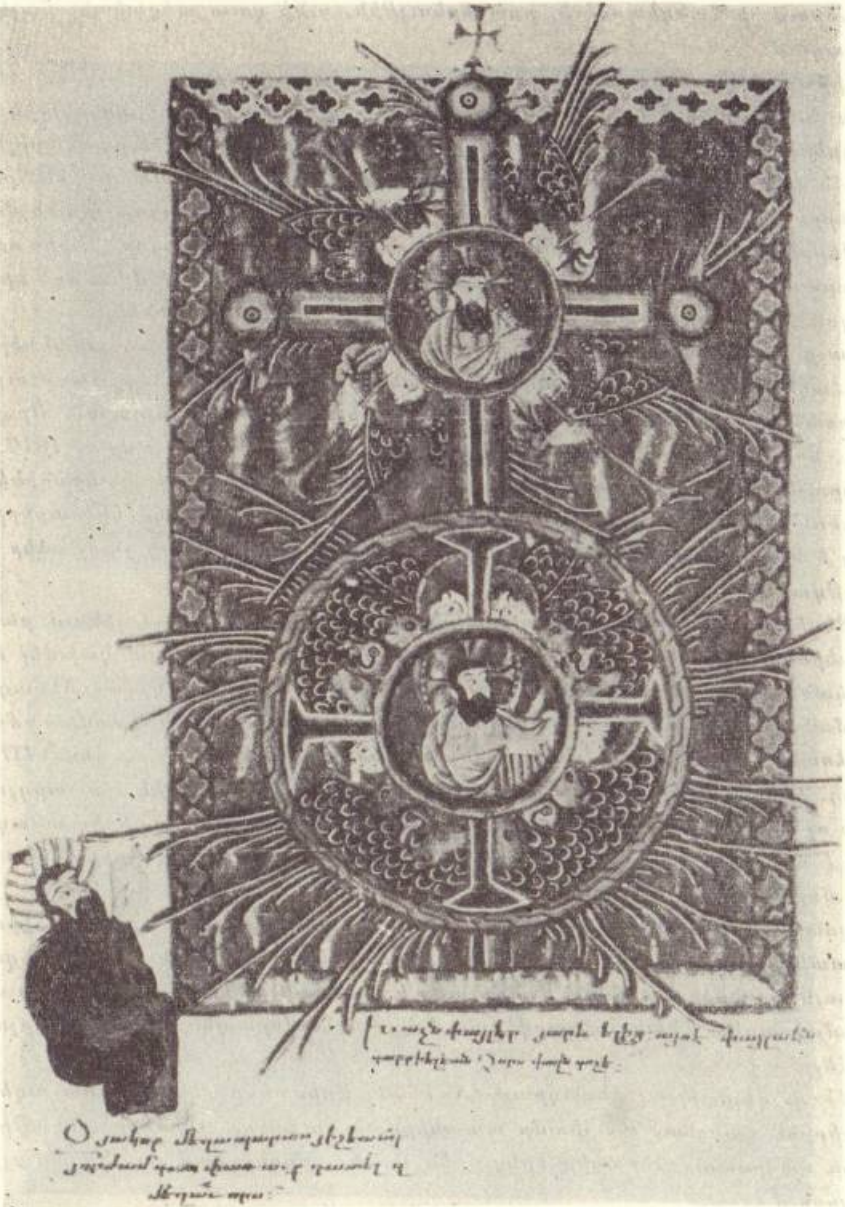
Չանազան նկարիչներ նշված տեսարաններին ավելացրել են վախճանաբանական բնույթի այլևայլ նկարներ: Օրինակ, որոշ հեղինակներ պատկերում են իմաստուն և Հիմար կուսերի կամ Աղբառ Ղազարոսի առակները (Աբրահամի գոգը), ուրիշները՝ Նյեկիիելի տեսիլը՝ իսկ մի կրթորդ խումբ էլ՝ Մարիամի բարեխոսությունը Քրիստոսին:

Մշակված ու հետաքրքիր վախճանաբանական նկարաշար ունեն նաև Հակոբ Զուղայեցու ձեռագրերն ու մասնավորապես 1610 թ. Ավետարանը: Այն գրականությունը, որ հիմք է հանդիսացել նշված տեսարանների համար, բավականին հարուստ է: Կանոնական բնագրերին գուգրնեթաց նկարիչը մեծ շափով օգտագործում է նաև պարականոն աղբյուրներ, որոնք առավել գունեղ են, ամբողջական ու մանրամասն և համակված են ժողովրդական ոգով:

Զուղայեցին վերջին դատաստանը պատկերող իր նկարներում վերարտագրում է ուշ շրջանի հայկական մանրանկարչության մեջ հաստատուն դարձած հետևյալ կոմպոզիցիան՝ իր ճարտարագետական-գարգանկարային ձևերով երկնային տաճարը ներկայացնող մի շրջանակում պատկերված է Գառավորը՝ աջով օրհնելիս, նստած ավետարանիչներին խորհրդանշող քառակերպ գահին, կողքին՝ Մարիամը և Հովհ. Մկրտիչը: Որոնք բարեխոսում են մարդկանց համար: Ավելի ցած, շրջանակից դուրս, պատկերված է մի հրեշտակ՝ ձեռքին զավաղան, իսկ կշեռքի մոտ՝ սպասանները: Այս սխեման, հավանաբար, դարձյալ ծագում է վերջին դատաստանի բյուզանդական կոմպոզիցիայից, թեև առտեղ շատ ավելի սեղմ է և ավելի շուտ հիշեցնում է ոչ թե բյուզանդական մանրանկարները, այլ շքամուտքի՝ քանդակները (ինչպես հայկական այնպես էլ արևմտանեվրոպական):

Աստեղ հարկավոր է ուշադրություն դարձնել ուշ շրջանի հայերեն ձեռագրերում վերջին դատաստանի պատկերմանը բնորոշ այն առանձնահատկությունների վրա, որը հատուկ է նաև Հակոբ Զուղայեցու նկարներին: Դա է նրանց էական տարբերությունը՝ ինչպես ավելի վաղ շրջանի, այնպես էլ իրենց ժամանակակից արևմտյան այն նկարներից, որոնք պատկերում են Հայաստանից: Այստեղ «Գառավորանային եղելությունը» տիեզերականություն հաղորդելու ոչ մի ձգտում չկա: Ընդհակառակը, կոմպոզիցիոն կառուցվածքը կարծես կոչված է փոքրացնելու նրա շափերը, նրան հաղորդելու «մտերմիկ» տեսք, ինչպես, օրինակ՝ նեղ շրջանակը, որի մեջ Գառավորն է, նաև ազատ տարածության բացակայությունը: Որը կարող էր պատկերացում տալ անհատականության, անսահմանության մասին: Գառավորան հանդիսավորությունը չեն համապատասխանում նաև սպասանները, որոնց կերպարներն աչքի են ընկնում իրենց ծիծաղաշարժ նկարաչրոջ:

Վախճանաբանական մյուս տեսարանը, որը պատկերում է իր փառքի մեջ գտնվող Քրիստոսին երկրպագուների հետ, նույնպես բնորոշ է ուշ հայկական մանրանկարչական նկարաշարին: Սովորաբար այս տեսարանը պատկերվում է



Նկ. 1. Հ. Զուղայեցին՝ Քրիստոսի փառաց պատկերացումը

հետեյալ կերպ՝ խաչ, որի հատման տեղում կա մեղալիոն, վրան՝ Քրիստոսը, հաշի լայնադիր թևերի անկյուններից փողօար հրեշտակների գլուխներն են, իսկ ստորոտում՝ ծնրագիր պատվիրատուն, գրիչը կամ ծաղկողը:

Այս տեսարանը ուրիշ ժողովուրդների զեղարվեստական ստեղծագործություններում չի հանդիպում և, ըստ երևույթին, ունի զուտ տեղական, հայկական ծագում:

Միրարփի Տեր-Ներսեսյանը նշված կոմպոզիցիայի մասին գրում է. «Այդ թեման հանդիսանում է Քրիստոսի երկրորդ գալուստը պատկերող կիրիկյան ձեռագրերի լուսանցային մանրանկարների զարգացումը... Մանրանկարիչները գահն ու խաչը պատկերում են էլիպսաձև շրջանակում, որը պահում են հրեշտակները: Սկսած XV դարից, այդ կոմպոզիցիան ավելի սերտորեն է առնչվում Մատթեոսի Ավետարանի 24.30—31 հատվածի հետ: Հետևապես Քրիստոսի կերպարը պատկերվում է «Մարդու Որդուն» խորհրդանշող խաչի վրա, իսկ նրան ուղեկցում են դեպի աշխարհի շորս կողմերը շրջված հրեշտակները»⁵:

Բայց հայ մանրանկարչության այս ավանդական երկու տեսարաններից բացի Հակոբ Զուղայեցու ձեռագրերում հանդիպում են մի ամբողջ շարք ուրիշ տեսարաններ, որոնք նվազ կանոնական են և առավել ինքնուրույն: Որպես կանոն, նրանք առաջացել են պարականոն աղբյուրների հիման վրա: 1610 թ. ձեռագրում կա մի տեսարան, որը պատկերում է մեղավորների տանջանքները դժոխքում՝ մի մասն այրվում է կրակի մեջ, ուրիշներ կախված են ոտքերից, լեզվից և նույնիսկ աչքերից, կան այնպիսիները, որոնց մարմնի շուրջ օձեր են փաթաթված:

«Տեսիլ Ս. Աստվածածնի» պարականոն գրվածքում խոսք է լինում բամբասանների մասին, որոնք իրենց շարախոսություն պատճառով կախվել են: Պարականոն այս դրքի հետ կապն առանձնապես ցայտուն է նշված ձեռագրի մյուս մանրանկարում, որը պատկերում է բարեխոս-Տիրամորը: Աստվածամոր՝ իբրև Աստծու և մարդկանց միջև միջնորդ հանդես գալը նշում են դեռ VIII—IX դդ. եկեղեցական գրողները: Այդ միջնորդությունն ազդեցիկ է ու արդյունավետ ոչ միայն նրա համար, որ Աստվածածինը մյուս բոլոր սրբերից առավել բարձր է ու հարգված, այլև այն պատճառով, որ նա մայր է և Քրիստոսը չի կարող մոր խնդրանքը մերժել:

Այսպիսով, նշված գաղափարի հիման վրա առաջ է գալիս բարեխոս-Տիրամոր պատկերումը, որը բյուզանդական արվեստում սկիզբ է առնում V—VI դդ., ապա լայն տարածում գտնում Արևմուտքի և քրիստոնյա Արևելքի արվեստում⁶: Այս թեման առկա է նաև հայ արվեստում և, մասնավորապես, մանրանկարչության մեջ:

XIV դ. վերոհիշյալ ձեռագրում (№ 7650) Քրիստոսը և նրա մոտ աղբյուսողի դիրքով կանգնած Մարիամը պատկերված են երկու լեռների զազաթին, մինչդեռ ստորոտում ծնրագիր երևում են նրանք, որոնց համար Տիրամայրը բարեխոսում է:

Ավելի ուշ՝ XVI—XVII դդ. սահմանագծում, հանդիպում ենք բարեխոսություն միևնույն թեմային, որը, սակայն արդեն բոլորովին այլ է: Նույն Հակոբ

⁵ S. Der Nersessian, Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art, Washington, 1963, էջ 85:

⁶ Տե՛ս S. Der Nersessian, Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection, „Dumbarton Oaks Papers“, n 14, էջ 71—86:



Յկ. 2. Քրիստոսի և Աստվածածնի դիմանկարները

Ջուղայեցու՝ Մանչեստրում պահվող ձեռագրում, կից էջերում դարդանկարային ֆոնի վրա դեմ առ դեմ պատկերված Քրիստոսի և Տիրամոր կիսանդրիններն իրենց կոմպոզիցիաներով սրբապատկերներն են նմանվում:

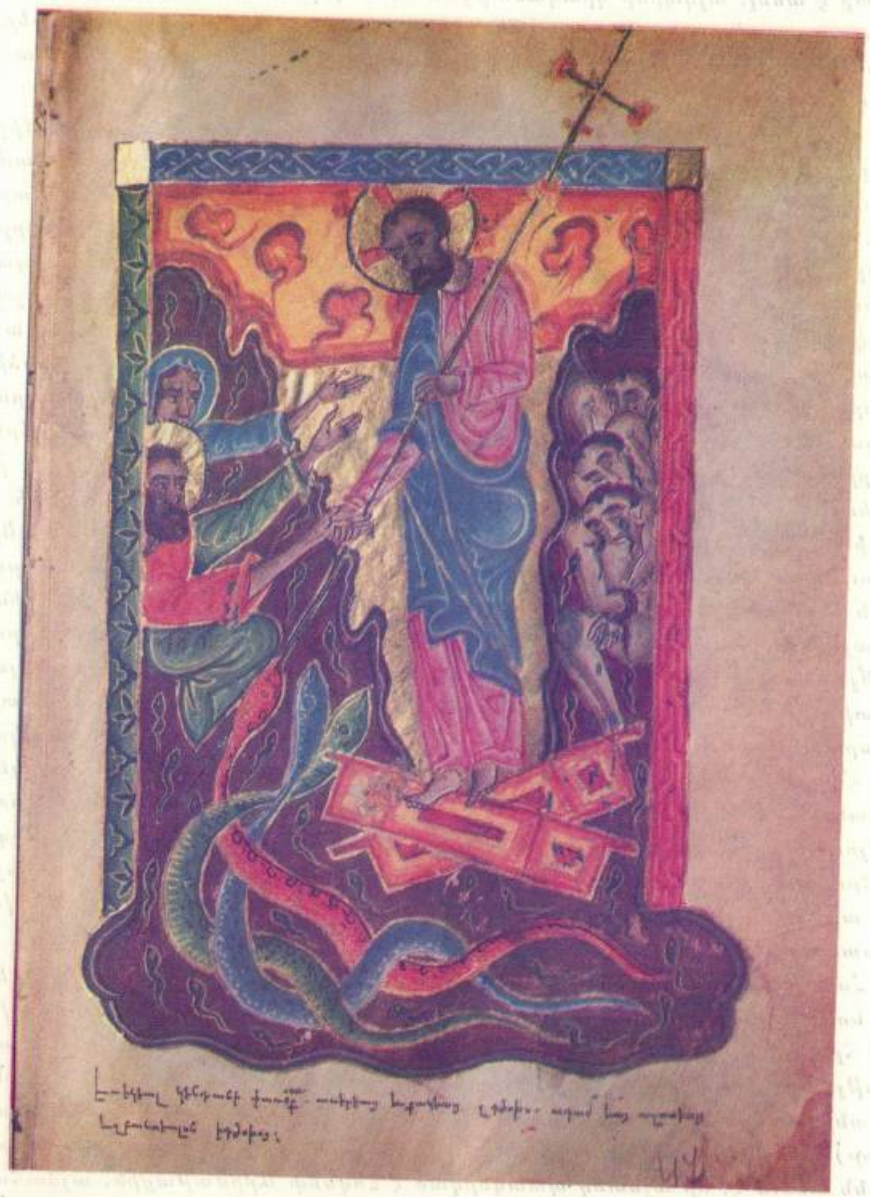
Նման մանրանկարներն, ըստ երևույթին, ունեցել են մեծ տարածում XVI—XVII դդ. հայերեն ձեռագրերում⁷: Հետաքրքրական է մանավանդ նրանցից մեկը, իր ոչ սովորական մանրամասնի պատճառով. դա 1597 թ. ձեռագրում (№ 5579) պատկերված Տիրամայրն է՝ մերկ կրծքով, որը նա ցույց է տալիս Քրիստոսին: Նշված մանրամասնի բացատրությունը տալիս է «Տեսիլ Ս. Աստվածածնին» պարականոն գրքի հայերեն վարկածը⁸: Մարիամը, ընկնելով անզրշիրմյան աշխարհ, որտեղ ականատես է լինում մեղավորների սարսափելի տանջանքներին, դիմում է Քրիստոսին՝ նրանց համար ներում ստանալու հույսով և, որպեսզի իր բարեխոսությունն ավելի համոզիչ դարձնի, նա Քրիստոսի առաջ մերկացնում է կուրծքը. հիշեցնելով մայրական այն կաթը, որով սնուցել է նրան:

Պարականոն գրքի ուսերեն թարգմանությունը այդպիսի մանրամասն չունի⁹: Այն չկա նաև հունական տարբերակում¹⁰ և չի կարելի չհամաձայնվել ն. Մնացականյանի հետ, որ նշված նկարում պարականոն գրքի ազդեցությունից բացի կապ է տեսնում նաև հին պատկերացումների հետ: Վերջիններս իրենց արտացոլումն են գտել նաև հայկական ժողովրդական էպոսում և նույնիսկ Գ. Սունդուկյանի «Պեպոլում»¹¹: Ավելի հավանական է, որ վաղեմի, հեթանոսական ժամանակներին հասնող այդ պատկերացումներն իրենք ազդած լինեն պարականոն գրքի վրա և վերջինիս միջոցով արտացոլված մեր մանրանկարներում:

Այդ նկարը մեզ համար հատկապես հետաքրքրական է այն պատճառով, որ նման մանրամասն տեսնում ենք Հակոբ Ջուղայեցու 1610 թ. ձեռագրում: Այստեղ բազմաֆիգուր կոմպոզիցիա է կերտված, որտեղ Տիրամայրը մերկ կրծքով կանգնած է ամպերի մեջ երևացող Քրիստոսի դիմաց: Նրա կողքին ծննդադիր ներկա են Հովհ. Մկրտիչը, Գր. Լուսավորիչն ու Ստեփաննոս Նախավկան: Նման կոմպոզիցիա ուրիշ հայերեն ձեռագրերում չկա. բայց նրա գրական սկզբնաղբյուրը հայտնի է: Ննջեցյալներին նվիրված ներսես Ենորհալու շարականի մեջ ասվում է. «Աղաչանք սրբոյ խաչին, և՛ անբարբառ բարեխոսին, և՛ սրբոյ Աստուածածնին, և՛ Յովհաննու Կարապետին, և՛ սրբոյն Ստեփաննոսին, և՛ առաջին Մարտիրոսին, և՛ սրբոյ Լուսաւորչին Հայաստանեայց Հայրապետին... ողորմեա քո ստեղծուածոյս ի քեզ յուսով նընջեցելոյս»¹²:

Վախճանարանական մի շարք մանրանկարներում նկարիչն օգտագործում է նաև ուրիշ, ոչ-կանոնական աղբյուրներ և, մասնավորապես, Ենովքի պարականոն գիրքը:

7 Մատենադարան, ձեռ. №№ 294, 5516, 5579, 6420.
8 «Տեսիլ Աստուածածնին զոր յայտնեաց նմա հրեշտակն զտեղի տանջանացն», Քաղզարան հայկական հին և նոր գրչութեանց, Բ. Անկանոն գիրք նոր կտակարանաց, Վենետիկ, 1898, էջ 435.
9 В. Сахаров, Эсхатологические сочинения и сказания в древнерусской письменности и их влияние на народные духовные стихи, Тула, 1879, էջ 193—200.
10 Տե՛ս Срезневский, Древние памятники языка и письма, Известия АН, т. X, ст. V, էջ 551—578.
11 Ա. Մնացականյան, Բարեխոսության քրիստոնեական թեման (անտիպ):
12 Չայնբաղ Շարական, 4. Պոլիս, 1852, էջ 568:

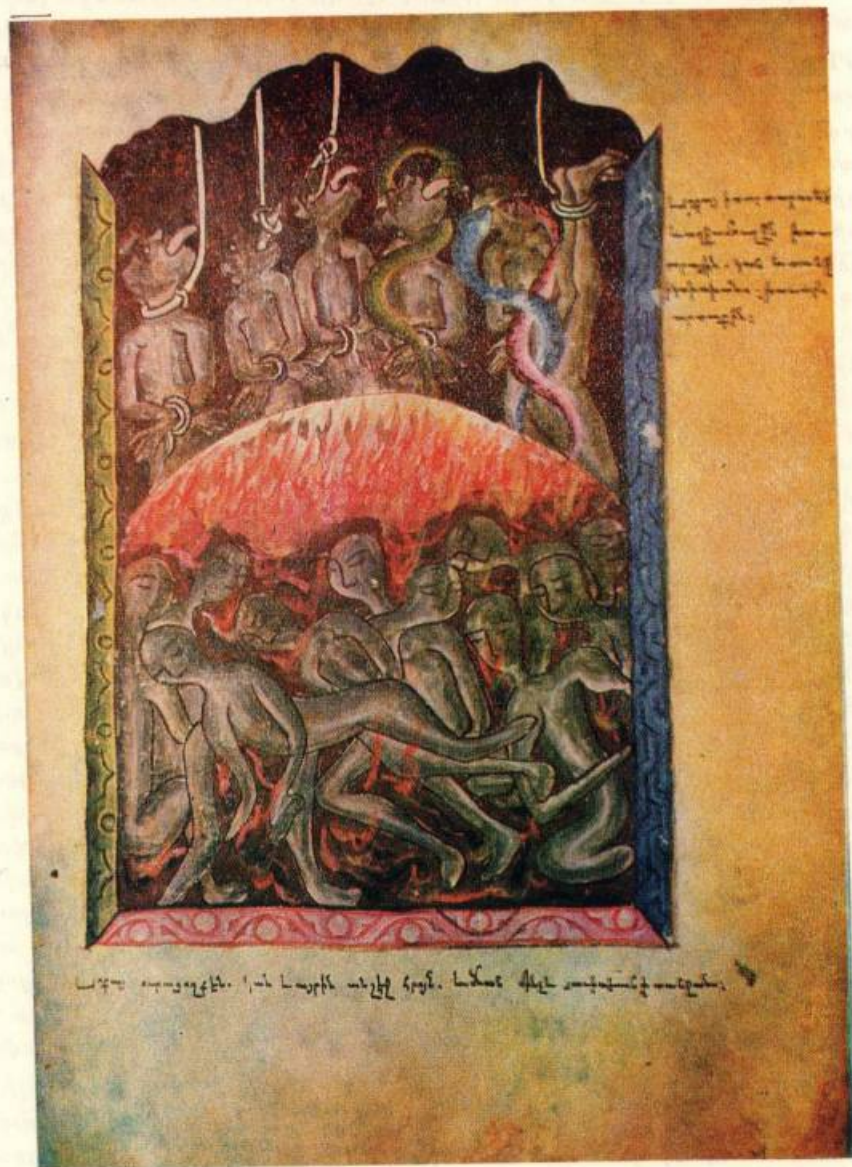


Կարգադրող Ստեփաննոս Նախավկան: Յովհաննու Կարապետին, և՛ սրբոյ Լուսաւորչին Հայաստանեայց Հայրապետին... ողորմեա քո ստեղծուածոյս ի քեզ յուսով նընջեցելոյս»
Լուսաւորչի կրծքը:
ԱՄ

Հետաքրքրությունը դեպի պարականոն տեքստերը, թեև նվազ ցայտուն, նկատվում է նաև ավետարանական հիմնական նկարաշարի մանրանկարներում և, պետք է ասել, այդպիսի գրականության օգտագործումը մեծ չափով աշխուժություն և բազմազանություն է հաղորդում Վասպուրականի մանրանկարների պատկերագրությանը, որն, ընդհանուր առմամբ, աչքի է ընկնում որոշակի պահպանողականությամբ:

Գարրիել Միլլեն, բնութագրելով արևելյան եվրոպայի երկրների ուշ միջնադարի ավետարանական տեսարանների պատկերագրությունը, որտեղ, ամբողջությամբ վերցրած, նա նկատում է վերադարձ դեպի հին, արևելյան տիպերը, առանձին խոսում է հայերեն ձեռագրերի մասին: Նա գրում է. «Փոքրիկ բազմաթիվ ու հեռավոր վանքերը պահպանում են հին սիրիական ու կապագովկիական տիպեր, որոնց անդրադառնում են XIV—XV դարերի [Բալկանյան թերակղզու] դպրոցները, հետևելով նոր էսթետիկային»¹³: Համաձայնվելով այս հիմնական դրույթի հետ, որը վերաբերում է գլխավոր նկարաշարի առանձին տեսարանների պատկերագրությանը, չի կարելի չնշել, որ հենց նշված նկարաշարում սկսում են հանդես գալ մանրանկարներ, որոնք արդեն վկայում են Արևմուտքի ազդեցությունը: Այդ ազդեցությունը դեռևս այնպես բացահայտ չէ, ինչպես XVII դ., սակայն, նրա սաղմերն արդեն առկա են: Գրանց կարելի է հանդիպել նաև Հակոբ Զուղայեցու մանրանկարներում և ամենից առաջ «Երրորդության» պատկերագրության մեջ: Վերջինս, նույնիսկ իր Հին կտակարանային ձևով (3 հրեշտակներ, որոնք հայտնվում են Աբրահամին ու Սառային), որն այնքան մեծ տարածում ուներ ուղղափառ արվեստում, հայ պատկերագրության մեջ ընդունված չէր: Բյուզանդական արվեստում Երրորդության այդ տիպն ունենում է հետագա զարգացում, այն է՝ սիմվոլիկ կերպարն աստիճանաբար փոխարինվում է առավել որոշակի նկարներով, նախ՝ այսպես կոչված «նախահամայնությունը», որտեղ Աստված ներկայացված է ծերունու կերպարանքով, ծնկներին՝ Քրիստոս-էմմանուելը, իսկ հետագայում՝ նաև «Երրորդություն» կոչվածը, որտեղ վերոնշյալ տեսարանը համալրվում է Ս. Հոգին խորհրդանշող աղավնու պատկերումով: Արևմուտքի կոմպոզիցիային բնորոշ է եղել այդ նույն սխեման, միայն/թե Քրիստոս-էմմանուելի փոխարեն՝ խաչված Քրիստոսը:

Հակոբ Զուղայեցու 1610 թ. ձեռագրում հանդիպում է Երրորդության հենց այս նույն արևմտյան տիպը: Էլիպսաձև շրջանակում, որը գրսից շրջապատված է 18 հրեշտակներով, պատկերված է Հայր-Աստվածը, ձեռքին՝ Քրիստոսի խաչելությունը ներկայացնող խաչ: Այս նկարի կապակցությամբ ուշագրության է արժանի նկարչի 3 այլ ձեռագրերում (№ 6758 և Փարիզի ու Մանչեստրի ձեռագրերը) հանդիպող տեսարանը: Թեև մանրանկարներին ուղեկցող արձանագրությունն ասում է, որ այստեղ պատկերված է Հովսեփ Արիմաթացին, այսուհանդերձ, նշված տեսարանը մենք կապում ենք «Երրորդության» պատկերագրության հետ: Ըստ Ավետարանի տեքստի, Հովսեփ Արիմաթացին Պիղատոսից խնդրում է Քրիստոսի մարմինը. «Իջուցեալ զնա՝ պատեաց պաստառակալաւ, և եղ ի կոածոյ զերեզմանի ուր չէր բնաւ զոք եղեալ» (Ղուկաս, ԻԳ, 53): Այս տե-



Յի. 4. Մեղսագործների շարժարանները դժոխքում
Մանրանկարչի՝ Հակոբ Զուղայեցի
Ձեռ. № 7639, 1610 թ.

¹³ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos, Paris 1916, էջ 120.

սարանը, որպես կանոն, նույնպես մտնում է ուշ հայկական ձեռագրերի նկարաշարի մեջ, ընդ որում, սովորաբար պատկերվում է ըստ Հովհաննու ավետարանի (Հովհաննես ԺԹ, 39—40), որտեղ թագման արարողությունը մասնակցում է նաև նիկողիմոսը:

Քննության առարկա տեսարանում թաղումը չի պատկերված: Հովսեփը պարզապես Քրիստոսին պահում է իր ծնկներին: Կոմպոզիցիան հիշեցնում է Երրորդության բինիտարային պատկերումը (այսինքն՝ «նախախնամությունը» դեռ առանց Ս. Հոգու), որը նկարիչն, ըստ երևույթին, տեսել է եվրոպական հուշարձաններում, բայց Հայաստանում նմանօրինակ հուշարձանների բացակայության պատճառով չի կարողացել ճիշտ մեկնաբանել նկարների բովանդակությունը: Իր ձեռագրերում պատկերելով հայ արվեստին խորթ այդ տեսարանը, նկարիչը նրան տալիս է իր սեփական մեկնաբանությունը, այն է՝ համաձայն ավետարանական տեքստի՝ էլ ո՞վ, եթե ոչ Հովսեփը, կարող էր ծնկներին պահել խաչված Քրիստոսին:

1610 թ. նկարիչը վերարտադրում է արևմտյան Երրորդության զարգացած տիպը և այս անգամ նրա էությունը հասկանալու խնդրում արդեն չի սխալվում:

Հակոբ Զուղայեցու մանրանկարներում այս կամ այն ավանդույթով բացատրվող տեսարանների կողքին հանդիպում են այնպիսիները, որոնց պատկերագրությունն ամբողջովին ինքնուրույն է: Նման մանրանկարները շատ են հատկապես 1610 թ. ձեռագրում: Գրանք պատկերում են ավետարանական պատմության երկրորդական և երրորդական եղելությունները: Ամենայն հավանականությամբ, անկախ թվացող այս դրվագները շեն կապված որևէ ավանդույթի հետ: Այդ կարգի տեսարաններից պիտի համարել «Ողբացող կանայք» մանրանկարը: Այն պատկերում է Տիրամորը՝ շրջապատված կանանցով, որոնք նստած են արևելյան ոճով, ծալապատիկ: Մանրանկարին ուղեկցող գրությունը տալիս է նրա բացատրությունը. «Այս ամենայն շարժարանքս եղև Մարիամ ոչ դիտէր և կայր լուսի տանն. Մարիամեանքն և Սողովմէ շուրջ զնովառ նստէր և ու ի շխէին ասել թէ քո որդին տարան»: Ավետարանի տեքստում նման դրվագ չկա: Մյուս կողմից, հագիվ թե կարիք զգացվի նկարչի ներշնչման աղբյուրը որոնելու պարականոններում: Ավելի հավանական է ենթադրել, որ նշված տեսարանը արգյունք է նկարազարդվող տեքստն անձամբ ըմբռնելու նկարչի ցանկությունը: Բնականաբար, զուգորդումները նրա պատկերացումը պետք է կապելին իրեն շրջապատող աշխարհի հետ: Այստեղից էլ կենցաղի շեշտված երանգը:

Միևնույն միտումներին ենք ականատես լինում նաև նկարչի մյուս մանրանկարներում, որոնք կատարված են ոչ ըստ ավանդաբար ընդունված պատկերագրության, ինչպես, օրինակ՝ «Կանայի հարսանիքը» և «Հոգեգալուստը»: Այս երկու տեսարանները թեև ավանդական են, բայց նկարիչը դրանցում չի օգտագործում պատրաստի օրինակ: Նրա մոտ «Հարսանիքը» ներկայացված է իրրև ժանրային տեսարան, որը պատկերում է Զուղային բնորոշ հարսանեկան մի խնջույք: Ուշագրավ են Արևելքին հատուկ տիպական կենցաղային որոշ մոմենտներ: Այսպես, օրինակ՝ սալը ձեռքին երաժիշտը, որը կոմպոզիցիայի մեջ զբաղեցնում է գլխավոր տեղերից մեկը, ինչպես նաև կանանց և տղամարդկանց անջատումը, որոնք նստած են տարբեր սենյակներում:

Ձեռագիրը բովանդակում է «Հոգեգալուստյան» երկու նկար: Մեկն ամբողջովին ավանդական է. կիսաշրջանակաձև նստած են 12 առաքյալները, և նրանց գլխավերևում Ս. Հոգին է՝ ազավնու կերպարանքով: Կիսաշրջանակում, նրանցից վերև, ավանակի և մարգու գլխով մի էակի սիմվոլիկ նկարն է, որն անձնավորում է տարբեր ժողովուրդներին: Կոմպոզիցիոն որոշ տարբերություններով այս պատկերագրությունը կրկնվել է մի քանի դար:

«Հոգեգալուստյան» երկրորդ նկարը պատկերված է ըստ Հովհաննու ավետարանի (Ի, 19—22):

Առաքյալները ոչ թե 12-ն են, ինչպես ընդունված է պատկերագրության մեջ, այլ 11-ը, ինչպես Ավետարանում: Նրանք նստած են հատակին, ծալապատիկ, հայացքը հռոած վերև: Ամպերի մեջ երևում է Քրիստոսի դուխը, որի շնչով Սուրբ Հոգին հաղորդվում է աշակերտներին: Միջնադարյան ոչ մի սիմվոլիզմի մասին այստեղ խոսք լինել չի կարող: Միատիկ սյուժե ունեցող այս տեսարանը ձեռք է բերում գրեթե ժանրային հատկանիշ:

Քննելով Հակոբ Զուղայեցու մանրանկարների պատկերագրությունը, մենք պալիս ենք այն եզրակացություն, որ թեև ավետարանական նկարաշարի հիմնական տեսարաններում նա հետևում էր Վասպուրականի մանրանկարչական արվեստի հաստատված կանոնին, սակայն կառած չէր այդ արվեստից աչնպես. ինչպես կարող էր լինել զուտ միջնադարյան մի նկարիչ: Այդ կանոնը նրա համար բացարձակ չի եղել: Նա հեշտությամբ շրջանցում է այն, ցուցաբերելով ազատ մոտեցում և նկարաշարի մեջ ընդգրկելով ոչ կանոնական տեսարաններ ու դրվագներ: Կանոնի հանդեպ ցուցաբերած այս ազատ մոտեցումը, միացած աշխարհիկ այն բովանդակության հետ, որով համակված են Հակոբ Զուղայեցու ձեռագրերի մանրանկարները, ստիպում են մեզ նրան համարելու մի նկարիչ, որն իրականում կանգնած է եղել երկու դարաշրջանների խաձմերուկում: Նրա ստեղծագործության մեջ միջնադարյան ավանդույթները յուրովի զուգորդվում են արվեստում հանդես եկող նոր երևույթների սաղմերի հետ և, որ ամենակարևորն է՝ նկարիչն այդ երևույթի նկատմամբ հանդես է բերում նոր մոտեցում:

И. Р. ДРАМПЯН

ОСОБЕННОСТИ ИКОНОГРАФИИ АКОПА ДЖУГАЕЦИ

Армянский художник рубежа XVI—XVII века Акоп Джугаеци—один из самых ярких и выразительных миниатюристов в истории армянской книжной живописи. Уроженец города Джуги на Араксе, в котором он продолжает жить и в дальнейшем, Акоп получил свое художественное образование в Лиме, у епископа Захария Гнуянца. Этим и обусловлено, в первую очередь, то обстоятельство, что истоки творчества Джугаеци восходят к васпураканской миниатюрной традиции XV—XVI вв., точнее, к школе, сложившейся вокруг озера Ван, объединявшей «крипторни Вана, Лима, Варага, Ахтамара и других близлежащих монастырей.

Разбор иллюстраций Джугаеци приводит автора к выводу, что, хотя художник и исходит из васпураканской миниатюрной традиции, однако

она не связывает его. Свободное отношение к традиционной иконографии, в сочетании с тем светским содержанием, которым проникнуты миниатюры Джугаеци, позволяют рассматривать его как мастера, в творчестве которого в своеобразной форме сочетаются средневековые традиции с зачатками нового отношения к иконографическому канону.

I. R. DRAMPIAN

LES PARTICULARITES DE L'ICONOGRAPHIE DE HACOB DJOUGHAEYSI

Hacob Djoughaetsi (XVI—XVII siècle) est l'un des peintres les plus remarquables et les plus expressifs de l'histoire de la miniature arménienne. Originaire de la ville de Djougha (Djulfa) sur l'Araxe, Hacob a reçu son instruction artistique à Lime, chez l'évêque Zacharie Gnouniantz. c'est ce qui explique, en premier lieu, le fait que les sources de l'oeuvre de Djoughaetsi remontent aux traditions des XV—XVI siècles de la miniature du Vaspourakan ou, plus exactement, à l'école des alentours du lac de Van qui réunissait les scriptoria de Van, de Lime, d'Akhtamar et d'autres monastères attenants.

L'analyse des illustrations de Djoughaetsi amène l'auteur de l'article à la conclusion suivante: bien que l'oeuvre du peintre se base sur la tradition de la miniature du Vaspourakan, celle-ci ne l'entrave point. Son traitement de l'iconographie traditionnelle est libre et ceci, de même que le contenu séculaire des miniatures de Djoughaetsi, permet de le caractériser en tant qu'artiste dont l'oeuvre réunit originalement les traditions médiévales et les germes d'une nouvelle conception des canons de l'iconographie.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՋ ՄԻՆԻԱՏՄԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌՇԵՐԹԵՐ

ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԲՆՍԻՏՈՒՄ—«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

Բ Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի

Ե ր Ե Վ Ա Ն

№ 10

1971

ՍՏԵՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XII ԴԱՐՈՒՄ

(Ըստ Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի կազմախոսական գործերի)

Հայ բժշկական տերմինաբանության զարգացումը սերտորեն կապված է ընդհանուր բժշկության ու բժշկագիտության զարգացման հետ: Եվ դա պատահական չէ. ամեն անգամ, երբ որևէ բնախոսական, կազմախոսական, ախտաբանական կամ այլ բժշկագիտական զաղափար հասունանում է, սրա արտահայտման համար լեզուն ստեղծում է գիտական անվանում՝ տերմին:

Տերմինակերտման ուղիները հիմնականում երկուսն են: Տերմին դանում էն տվյալ լեզվի սովորական բառերը՝ սահմանազատվելով և կորցնելով ընդհանուր լեզվին հատուկ բազմիմաստությունը և հուզաարտահայտչականությունը, կամ էլ այդ ընդհանուր նշանակության բառերից տվյալ լեզվի բառակազմական միջոցներով կազմվում են նոր տերմիններ: Տերմինակերտման երկրորդ ճանապարհը պատրաստ օտար տերմինի փոխառությունն է: Հայ բժշկական տերմինաբանությունը հարստացել է հիմնականում առաջին ճանապարհով՝ բնիկ հայերեն բառերից տերմիններ ստեղծելով:

Խ. Մելիք-Փարսազանյանը¹ վերլուծելով Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության (V դ.) բժշկական և բնագիտական տերմինները, նշում է, որ ս. Գրքի մեջ հանդիպող 175 բժշկական և բնագիտական բառերից 128-ը (այսինքն 73 տոկոսը) հայերեն բառեր են: Նույն հեղինակը ուսումնասիրելով մի շարք այլ գործեր, որոնց թվում նաև Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի VIII դարում կատարված հայերեն թարգմանությունը, հանգում է այն եզրակացության, որ «Ընդհանուր առմամբ մինչև 10-րդ դարը հայ գրականության մեջ գործ են ածված մոտ 900 բժշկական և բնագիտական արմատական բառեր և տերմիններ, որոնց մեջ հունարեն բառերը կազմում են միայն 10 տոկոսը»:

Մույն հոդվածում պիտի փորձենք վերլուծել հայ բժշկական տերմինաբանության վիճակը հետագա ժամանակներում, երբ արաբական բժշկությունը զրավել էր տիրապետող դիրք համաշխարհային բժշկության մեջ, և արաբերենը դարձել իսլամական Արևելքի գիտության լեզուն: Մեր ուսումնասիրության առարկա են հանդիսացել 12-րդ դարի հեղինակներ Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի կազմախոսական գործերը: Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մար-

1 Խ. Մելիք-Փարսազանյան, Հայ հին բժշկական և բնագիտական լեզվակալի ծագման մասին, «Հայ բժշկության և բնագիտության պատմության սեկտորի աշխատություններ», Երևան, 1949, էջ 115—123:

դոչն» (Մաշտոցի անվան Մատենադարան ձեռ. 1978, 549, 8397, 4268, 1814 և այլն) և Մխիթար Հերացու «Վասն շինուածոյ և յօրինուածոյ աշացն» (ձեռ. ՄՄ 715, 5622, 464, 8493) գործերում բժշկական տերմինների ընդհանուր թիվը կազմում է 280, որոնցից միայն 70-ը օտար փոխառություններ են, իսկ մնացած 210-ը, այսինքն 75 տոկոսը, հայերեն²։ Վերջիններիս զգալի մասը մնացել է մեր լեզվի հիմնական բառաֆոնդում և պատմական տարբեր շրջաններում (գրաբար, միջին հայերեն, ժամանակակից գրական լեզու) պահպանել է իր ձևախմբային գոյությունը։ Գրանցից են արմունկ, ատամ, լեզու, գլուխ, ոսկր, ումֆ, սերմ, փայծաղ և այլն։ Ըստ մեր հաշվումների Մխիթար Հերացին օգտագործել է 27 նոր տերմին, որոնք չեն հանդիպում նրանից առաջ, այլ աղբյուրներում, իսկ Աբուսայիդը, չնայած նրա գործի ծավալը շատ ավելի մեծ է, 37։ Բուն հայերեն տերմինների մի մասը ժամանակի ընթացքում կորցրել է իր բժշկական տերմինաբանական նշանակությունը՝ շարունակելով մնալ ընդհանուր լեզվի կենսունակ տարր։ Օրինակ՝ աղբյուր բառը Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործում օգտագործված է lacus lacrimalis, արտասուքի աղբյուր իմաստով։ Արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ այն փոխարինվել է արտասվալին տերմինով։ Կործանումները Աբուսայիդը և Մխիթար Հերացին օգտագործել են iunctio-ի իմաստով, այժմյան բժշկական տերմինաբանության մեջ այն փոխարինվել է գործունեություն տերմինով։ Բարբ բառը Աբուսայիդի մոտ օգտագործվել է appetitus իմաստով։ Այժմ բժշկական աշխատություններում այն չի գործածվում՝ զիջելով իր տեղը ախորժակ բառին։

Սրանից բացի միջնադարյան բժշկական գրականության մեջ լայն տարածում ունեցող մի շարք տերմիններ այժմ բոլորովին հնացել են և համարվում են արխայիկ ձևեր։ Այսպես, օրինակ, բէն (այժմ՝ 1. բիակ, 2. ուս), աղէնուս (այժմ՝ աղիք), առաստղ բերնին (այժմ՝ բիմբ), լիսեռ (այժմ՝ ողն), փող ջեղ (այժմ՝ տեսանեղ) և այլն։ Սրանք չեն դիմացել ժամանակի քննությանը, մեր կարծիքով, տերմինի անորոշության պատճառով։ Օրինակ՝ լիսեռ բառը տարբեր շրջաններում նշանակել է 1. ողն (vertebra), 2. ձկնուկ (patella), 3. ոլոք (tibia)։ Աբուսայիդի «Մարդակազմութեան» մեջ արտացոլված է առաջին նշանակությունը՝ ողն. հետագայում բժշկական տերմինաբանության ավելի դարգացած պայմաններում, հավանական է, ավելի հարմար են գտել առանձին տերմիններ ունենալը և հին լիսեռ-ը կորցրել է իր նշանակությունը և զարձակ արխայիկ։ Նույնը կատարվել է ջրենդ տերմինի հետ, որը ունեցել է բազմակի նշանակություններ՝ 1. միզանցի (urether), 2. մեզ (urina), 3. առնանդամ (penis)։ Հետագայում այն բոլոր նշանակությունների համար ստեղծվել են նույնպես առանձին տերմիններ և հին ջրենդ-ի իմաստը միազնվել է։

Որոշ դեպքերում, այդպիսի բազմիմաստ տերմինը պահպանվել է արգի տերմինաբանության մեջ շնորհիվ այն բանի, որ նա սկսել է մշտապես արտահայտել այդ բազմակի նշանակություններից միայն մեկը։ Օրինակ, ջեղ տերմինը Աբուսայիդի մոտ բազմիմաստ է, այն գործածվում է՝ 1. նյարդ-ի (nervus), 2. չիլ-ի (tendo), 3. մկան-ի (musculus) նշանակությամբ, այսինչ Մխիթարի մոտ ջեղ-ը արգեն միշտ օգտագործվում է նյարդ-ի իմաստով։ Նույնն ենք գտնում հետագայում Ամիրզովյաթի «Օղուտ բժշկութեան» գործում։

Այսպիսով, իմաստի նեղացման և սահմանազատման հետևանքով ջեղ-ը պահպանել է իր նշանակությունը արդի բժշկական գրականության մեջ (նյարդ-

նեղվ գուգահեռ ձևերի կողքին)։ Հետաքրքրական է, որ Մխիթար Հերացին Աբուսայիդի ժամանակակիցը, ավելի ճիշտ է հասկացել տերմինաբանության մեջ իշխող առաջադեմ միտումը, քան Աբուսայիդը։

Նույնը կատարվել է երակ տերմինի հետ, որը Աբուսայիդի մոտ ունի բազմակի նշանակություն՝ 1. անոթ (vas), 2. երակ (vena), 3. ջիղ, նյարդ (nervus)։ Մխիթարը այստեղ էլ կատարել է սահմանազատում, նա նյարդը և որքան չի անվանում երակ, վերջին տերմինը օգտագործելով միայն անոթ-ի իմաստով (հետագայում այս տերմինի իմաստն ավելի նեղացավ և այն պահպանեց միայն իր երակ-vena նշանակությունը)։

Այսպիսի օրինաչափություն նկատվում է նաև այլ տերմինների նկատմամբ։ Օրինակ, բազուկ տերմինը, որն արտահայտել է 1. քե և 2. քի մաս (ուսից մինչև դաստակը, կամ արմունկից մինչև դաստակը), Աբուսայիդի մոտ ունի նախարազկի ոսկրի՝ ծղիկի (ulna) իմաստ։ Արդի տերմինաբանության մեջ այն նշանակում է brachium (հուն. βραχιον) այսինքն՝ քեի մաս ուսից մինչև արմունկ։ Արխայիկ նշանակությամբ այն տարածված է ժողովրդական միջավայրում նաև այսօր։ Կամ էլ ծղի, ծղիկ տերմինը, որը Աբուսայիդի մոտ ունի այժմյան բազուկ-ի (brachium) նշանակությունը, արդի գրականության մեջ ստացել է (ulna-ի) նախարազկի միջային ոսկրի նշանակություն։ Այդ տերմինն էլ ունեցել է բազմակի նշանակություն՝ brachium-ից բացի նաև 1. ամբողջ քե, 2. ումֆ, 3. ոլոք։ Իմաստային սահմանազատման և նեղացման ճանապարհով նա հարստանեց մինչև մեր օրերը և անցավ արդի բժշկական ճանապարհով նա հարստանեց մինչև մեր օրերը և անցավ արդի բժշկական տերմինաբանությանը՝ ծղիկ (ulna) իմաստով։ Նախարազկի կողմնային ոսկրի՝ ճանաչելի (radius) անվանումը Աբուսայիդի մոտ զեռեն գոյություն չուներ։

Բոլոր դեպքերում չէ, որ տերմինները այդ ճանապարհով պահպանել են իրենց գոյությունը՝ ցուցաբերելով ճկունություն։ Օրինակ, նուտ տերմինը, որը Աբուսայիդի մոտ իր շուրջ իմաստներից (1. ումֆ, 2. քե, 3. ումֆի մաս ազդրից մինչև ծունկը, 4 կոնֆուսկը) պահպանել է միայն մեկը՝ կոնֆուսկը, դուրս է մղվել արդի բժշկական տերմինաբանությունից, սակայն մնացել է ընդհանուր լեզվի և հատկապես ժողովրդական լեզվի շրջանառության մեջ։ Այդ կարելի է ասել նաև մի քանի այլ տերմինների մասին, որոնք հանդիպում են Աբուսայիդի գործում և հատուկ են միջին հայերենին, ինչպես աշիկայ (կույր), աղէնուս, էրնուկ, դամարցաւ (phlebitis, երակաբոր)։ Վերջին դեպքում դամարցաւը զարձակ է դմարցաւ։ Սրանք նույնպես դուրս են մնացել գիտական տերմինաբանությունից, սակայն զեռ հանդիպում են ժողովրդական միջավայրում։ Նրանց տեղն են գրավել բնիկ հայերեն բառերը, որոնք ընդհանուր են և գործածական հայերենի բոլոր շրջաններում (կույր, անաւ, աղիք)։

Մխիթար Հերացու և Աբուսայիդի կազմախոսական գործերում տերմինի բազմիմաստության կողքին հանդիպում ենք նաև հոմանիշության երևույթների։ Այս տեսակետից շատ հարուստ է քաղանք (membrana, tunica) տերմինը, որը միջնադարում երևան է գալիս 5 հոմանիշներով՝ 1. աստառ, 2. մաշկ, 3. միզն, միզ, 4. մուրք, տապաղայ։

Սրանցից երկուսը՝ մաշկ և մուրք, արդի տերմինաբանության մեջ բնավ չեն արտահայտում քաղանքի իմաստ, այլ միայն նշանակում են մաշկ (corium, derma, cutis)։ Արաբերենից փոխառված տապաղա-ն վաղուց է մոտացվել, իսկ միզն, միզը-ը և աստառ-ը հնացել են։ Արդի բժշկական տերմինա-

² Հոգված է վեջում տրվում է այդ բառերի ցանկը։

բանություն մեջ նրանց փոխարինել են հետևյալ հումանիզները՝ բաղանք, պարուտակ, պատյան: *lunq* (*ulcus, helcos*) տերմինը նույնպես ունի հումանիզներ մի խումբ՝ 1. կարհայ, 2. բաք, 3. խաղավարտ. «Եւ անուանեն կարհայ և բաթ, և խաղավարտ այլ ասեն» (ձեռ. № 715, 161բ): Սրանցից արդի տերմինաբանության մեջ պահպանվել է միայն խոց տերմինը:

Արուսայիդի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական աշխատություններում օգտագործված բժշկական տերմինների հայկական շերտը ապացույց է հայերեն լեզվի հարստության և ճկունության, որը հնարավորություն է ընձեռել ստեղծելու ուրույն և ճոխ բժշկական տերմինաբանություն:

Սակայն հայ բժշկությունը, սրա հետ միասին և հայկական տերմինաբանությունը, երբեք չեն մեկուսացել շինական պարիսպով, այլ օգտվել են առաջադեմ ազգերի գիտությունից՝ միշտ հարստանալով նրանց գանձերով: Այդպիսի սերտ կապեր դարեր շարունակ գոյություն են ունեցել հայ և հունահռոմեական բժշկության ու բժշկական տերմինաբանության միջև: Հունարեն և լատիներեն տերմինները հաճախ են զործածվել հայ բժիշկների կողմից: Այդ տերմինների հիման վրա ստեղծված X դարի հունարեն-հայերեն բառարանը՝ «Բարբ Գաղիանոսի բժշկապետի», ընդգրկում է մոտ 400 բառ: Սրանցից միայն մի փոքր մասն ստացավ լայն կիրառում և հարատևեց մինչև մեր օրերը:

X դարից ուժեղանում է արաբական բժշկության ազդեցությունը: Հայ բժշկական գրականության մեջ արաբական տերմիններն օգտագործվում են ոչ հազվադեպ: Այսպես, օրինակ, բստ վ. Քորգոմյանի տվյալների³, Գազիկ Ա-ի օրոք գրված բժշկարանում (X դար) երևան են գալիս արաբական տերմիններ՝ կաբուրայ, պուհուան, հապ, հալիլայ, պլղամ, սաֆրայ, սավտայ, սապր, մանուն և այլն:

Մեր կողմից ուսումնասիրված Մխիթար Հերացու և Արուսայիդի կազմախոսական գործերի մեջ օգտագործված են 70 օտար տերմիններ, որոնց մեծ մասը (57) կազմում են արաբերենից փոխառված տերմինները: Մնացած օտարաբանությունները, բստ ծագման, հետևյալ պատկերն են տալիս. հունական՝ 7, պահլավական-պարսկական՝ 3, թաթարական՝ 2, ասորական՝ 1: Այդ 70 փոխառված տերմիններից միայն 20-ը չեն թարգմանված և չունեն հայերեն գուգահեռ տերմիններ: Դրանք վերաբերում են գլխավորապես ճանաչված, լայն տարածում ունեցող հիվանդությունների և գլխավոր հեղահյուսվածքի անվանումներին (սաֆրայ, լակուայ, ֆալիհ, սաֆրայ, սավտայ) կամ այն բառերին, որոնք վաղուց փոխառված լինելով, արդեն չէին դիտվում իբրև օտար բառեր և կազմում էին նոր բառաբարդություններ՝ օրինակ. գեն-գենուրիւն, ահոկ-ահոկել, դալապայ առնել, խումար-խումարուրիւն):

Անհրաժեշտ է նշել, որ արաբերեն և մյուս օտար տերմինները բոլոր ձևազերբում գրվել են հայատառ: Հայերեն և օտար լեզուների, առանձնապես արաբերենի, հնչյունական զգալի անհամապատասխանությունները ստեղծում են դժվարություններ բառարանի օգնությամբ օտար տերմինի ծագումը պարզելու համար: Նյութի վերլուծության հիման վրա (տե՛ս ստորև տրվող աղյուսակը) մենք հանգում ենք միջնադարում արաբերեն բաղաձայնների հայերեն

³ Վ. Քորգոմյան, Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին, Բաղավազ, 1923, էջ 7-11, 39-43, 69-71:

ԲԱՂԱՁԱՅՆՆԵՐԻ ԱՐԱՐԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՏԱՌԱԳԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Արաբ. հայ.	օրինակներ		
ح	պ	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը
ن	թ	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը
ش	թ	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը
س	ս	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը
ص	ս	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը
ض	զ	ح-ի-ն-ա-կ-ն-ը	ح-ի-ն-ա-կ-ن-ը
ط	տ	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը
ع	յ, հ, ը	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը
غ	գ	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ن-ا-կ-ن-ը
ف	ֆ	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ن-ا-կ-ن-ը
ق	զ, կ, խ	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ن-ا-կ-ن-ը
ك	բ, կ	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ن-ا-կ-ن-ը
ل	լ	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ن-ا-կ-ن-ը
م	մ	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ن-ا-կ-ن-ը
ن	ն	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ի-ن-ا-կ-ن-ը
و	ւ, վ	ح-ի-ն-ا-կ-ن-ը	ح-ي-ն-ا-կ-ن-ը

տառադարձության վերաբերյալ որոշ եզրակացությունների, որոնք համընկնում են Կ. Բասմաջյանի⁴ և Զ. Կարստի⁵ տվյալների հետ:

Արաբերեն այս բառերը փոխառվել են հայերեն բաղաձայնների ձայնային տեղաշարժից հետո (այսինքն միջին դարերում). այդ պատճառով էլ կատարված ձայնաշրջությունը ստանում է իր գրային արտահայտությունը: Ըստ որում, օտար լեզվի ձայնեղ բաղաձայնները տառադարձվում են խուլերի՝ օրինակ, արաբերենի ب-պ-ի) ب-պապ), د-տ-ի(د-սավտայ), ج-հ-ի(ج-հ-ի-ն-ա-կ-ն-ը), սակայն արտասանվում են միջին հայերենի լեզվային օրենքների հիման վրա իբրև ձայնեղ հնչյուններ՝ բ, դ, ջ, տալով՝ բաբ, սավղայ, ջաղիբ: Եթե

⁴ Հազվադեպ տ է կիրառվում, օրինակ՝ غريبة—խառնիկ:
⁴ Կ. Բասմաջյան, Ամիրգոմիսի Ամասիացու «Անգիտաց անակտ», Յառաջարան հրատարակչին, Վիեննա, 1927, էջ ԺԱ—ԺԲ:
⁵ J. Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strasburg, 1901.

արարերեն-հայերեն բաղաձայնների տառադարձության հարցում գոյություն ունի խիստ օրինաչափություն, այդ արարերեն-հայերեն ձայնավորների տառադարձության ժամանակ ճիշտ տառադարձված բառերի կողքին, օրինակ՝ خمار-խումար, قيقق-տաղիղ, مغصه-մաղաս և այլն, մենք հանդիպում ենք անկանոնություն, երևալիքների՝ հայերենում օտար ձայնավորների սղման, արարերենի ավելի ձայնավորի զիմաց մի այլ ձայնավորի տակալություն: Այսպես, օրինակ, فرح վերածվել է հայերենում կարեայ-ի (արարերենի ու-ն զարձել է հայերենում ա), قولون-ղուլին (արարերենի ու-ն ավել է հայերենում ի), مشيمه-մշիմա (արարերենի ա-ն սղված է): Կարատը իր «Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականության» մեջ (էջ 38) բացատրում է այս երևույթը ոչ թե հայերեն ձայնավորների օրենքների ազդեցությամբ, այլ մեծ մասամբ խոսակցական արարերենի ազդեցությամբ և մասամբ էլ իբրև ոչ ճշգրիտ, անփույթ տառադարձության հետևանք:

Արարերեն և այլ օտար տերմինները թարգմանելիս և նրանց կողքին բուն հայերեն տերմիններ ստեղծելիս Արուսայիզը և Մխիթար Հերացին հանդես են գալիս՝ 1. թարգմանչի, 2. ինքնուրույն տերմիններ ստեղծողի դերում:

Արուսայիզը առաջինի դերում հանդես է գալիս շատ հաճախ, ավելի կամ պակաս հաջողությամբ: Նա մեծ թվով ստամոքսի և աղիքների կազմախոսությունը վերաբերող տերմիններ է թարգմանել արարերենից:

Ստամոքսի 4 ուժերը՝ Բարշող (جاذب), բոնոզ (ماسك), մարսեցնող (مأخض), վտարող (طافية), թարգմանված են բավական հաջող բառապատճենմամբ: Արուսայիզը, ինչպես տեսնում ենք, օգտագործել է ենթակալական դերբայի ձևը, որը տերմինալին կապակցության մեջ որոշիչ դեր է կատարում:

Աղիքների հատվածներին վերաբերող տերմինները թարգմանելիս (նույնպես բառապատճենմամբ) Արուսայիզն արդեն այսպիսի հաջողության չի հասնում: Այսպես, ստամոքսանցքի համար թեև նա օգտագործում է արարերենի պապ (باب դուռ) բառը, բայց տարօրինակ կերպով դրա զիմաց դնում է դոնապան հայերեն ճիշտ տերմինը: Այդ սխալը հետագայում ուղղել է Ամիրզովյաթը՝ արարերեն باب (դուռ) դարձնելով պավապ اباب (դոնապան): Բայց ելնելով արարերեն սխալ բառից, Արուսայիզը կարող էր տալ հայերեն ճիշտ տերմին միայն այն դեպքում, երբ նրան հայտնի լիներ լատիներեն pylorus (դոնապան) ձևը: Այս փաստը և հետագա վերլուծությունից ստացված այլ տվյալներ գալիս են հաստատելու, որ հայ բժիշկները քաջածանոթ են եղել հունա-հռոմեական բժշկության նվաճումներին և օգտվել են նրանցից նույնիսկ արարական բժշկության ծաղկման շրջանում: Տասներկուամտեյա աղիքը Արուսայիզը բառացի թարգմանել է՝ երկուտասան և այս էլ որոշ չափով համապատասխանում է լատինական տերմինին (duodenum):

Շատ հաջող է թարգմանված ցամաք աղէնորտ տերմինը, որը ճիշտ և ճիշտ համապատասխանում է ինչպես արարերեն, նույնպես և լատիներեն տերմինի իմաստին (jejunum جعجم), և նույնիսկ պահպանված է բառակապակցության քերականական ձևը: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում հիշատակել, որ արար բժիշկները, իրենց տերմինաբանական կարիքների համար, հաճախ դիմել են հունա-լատինական տերմինների օգնությանը՝ մասամբ թարգմանելով

կամ բառապատճենմամբ (ինչպես այդ տեղի է ունեցել վերոհիշյալ դեպքերում), մասամբ էլ պահելով իբրև օտարաբանություններ (colon-قولون, grafidion-آخر الايدان): Երբեմն էլ նրանք չեն հետևել հունա-լատինական տերմինաբանությանը և ստեղծել են նոր տերմիններ: Այսպես, բարակ աղիների երրորդ մասը, որը ունի լատիներեն ileum (գտաային) անվանումը, արարների մոտ երևան է գալիս իբրև قيقق, որը Արուսայիզի կողմից ճիշտ է թարգմանված՝ մանր: Արդի հայ տերմինաբանության մեջ սրա փոխարեն գործ է ածվում ուրիշ տերմին՝ գալարաղի կամ գտաղի (վերջինս լատիներենի ուղիղ թարգմանությունն է):

Արուսայիզը բավական անհաջող է թարգմանել հաստ աղիքին վերաբերող արարերեն տերմինները: Այստեղ ստեղծվում է այն տպավորությունը, որ թարգմանիչը չի հասկացել արարերեն տերմինները կամ զրանք թարգմանել է իր ինքնուրույն ստուգաբանությամբ: Այսպես, օրինակ, հաստ աղիների առաջին հատվածի արարերեն الاغور (կույր) անվանումը, որը համընկնում է լատիներենի coecum իմաստի հետ, կամ շհասկանալու պատճառով, կամ էլ որոշ կազմախոսական նկատառումներով թարգմանված է ծուռ: Հաստ աղիների երկրորդ հատվածի արարերեն قولون անվանումը թարգմանվել է հայերեն ձայնավոր: Արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ օգտագործվում է խրաղիվ ձևը (հունարենի χοιριν բառի ուղիղ թարգմանություն): Վերջապես, հաստ աղիների ստորին մասը, որը լատիներեն և արարերեն տերմինաբանության մեջ ունի նույն ուղիղ-ի իմաստը (rectum, المستقيم), հայերենում Արուսայիզի կողմից անվանվում է հիմն և զգայութիւն աղէնորտացն: Արդի գրականության մեջ վերականգնվել է ճիշտ տերմինը՝ ուղիղ աղի:

Արուսայիզի կազմախոսության մեջ տեղ են գտել նաև մի շարք աստղագիտական արարերեն տերմիններ (իրենց զուգահեռ հայերեն ձևերով), որոնք սերտորեն կապված են կազմախոսական հասկացությունների հետ: Արուսայիզը իր «Մարգակազմութեան» մեջ տուրք է տալիս միջնադարում իշխող միստիկ աստղագուշակային տեսություններին, որոնք կապում էին մարդու մարմնի ամեն մի զործարան արեգակի, լուսնի կամ էլ որևէ մոլորակի ազդեցության հետ: Այսպես, օրինակ, լուսինը համարվում էր ուղեղի և թոքի տանտետեք, արեգակը սրտի, լուսնիթաղը (արար. مشرى Օտա. Խոտ. լատ. Jupiter)՝ լյարդի բերանի, Փայլածուն (արար. عطارد օտարիտ, լատ. Mercurius)՝ լեղվի, Հրատը (արար. المريخ Մարսիս, լատ. Mars)՝ լեղապարկի, Լուսաբերը (արար. الزهره Ջուհրայ, լատ. Venus)՝ ամորձիքի, երիկամի: Մոլորակների անունները, փաստորեն, դարձել են այդ գործարանների խորհրդանիշներ, և Արուսայիզը հաճախ ձգտել է բացատրել տարբեր հիվանդությունների բնույթը աչ մոլորակների աննպաստ ազդեցությամբ: Օրինակ, նա գրում է: «Երբ որ ծնանի տղայն ի մօրէն, թէ լայն ժամն լուսինն ի պեղծ աստեղատունն լինի, տղին աչքն շլատ լինի և ցաւոտ: Եւ երբ տղայն մեկնի ի մօրէն, և լուսինն ի Ջօհային աստեղատունն լինի, տղայն աչիկայ լինի» «ձեռ. № 1978, 103բ): Ի տարբերություն Արուսայիզի, Մխիթար Հերացին այդ երևույթները

6 Ձի բացատրված նաև այն հանգամանքը, որ տերմինները կարող են աղճատված լինել հետագայում, բանի որ Արուսայիզի «Վասն ստեղծման աղէնորտացն» զրույթը շատ աղավաղված է, և երկար աշխատանքից հետո, Ամիրզովյաթի «Օգուտ բժշկութեան» համապատասխան հատվածի հետ համեմատություններ կատարելով, մեզ հաջողվեց խաթարված բնագիրը վերականգնել:

վործում է բացատրել գիտականորեն, կապելով աչքի մկանների բորբոքային պրոցեսների հետ:

Կատարված ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրեց այն եզրակացության, որ Արուսաչիզը, իբրև թարգմանիչ, երբեմն գտել է ճշգրիտ հայկական տերմիններ, երբեմն էլ շեղվել է ուղիղ ճանապարհից: Նրա դերը ինքնուրույն տերմիններ ստեղծելու գործում ավելի փոքր է:

Անցլենը Մխիթար Հերացու՝ իբրև տերմինաբանի բնութագրմանը: Բարբախտաբար, մեզ են հասել նրա կազմախոսական գործի ան զուխները, որոնք վերաբերում են «Աչաց կազմութեան»-ը: Արուսաչիզի «Մարդակազմութեան» այս մասը շատ թերի է թե՛ գիտական արժեքի և թե՛ տերմինաբանական տեսակետից: Արուսաչիզը այստեղ տալիս է միայն արաբերեն տերմիններ առանց սրանց թարգմանության. շատ հաճախ էլ ա. գ. տերմինները անճանաչելիորեն աղճատված են, օրինակ խառնիչ-ի (cornea) փոխարեն՝ զուլիէ, շապաֆիայ-ի (retina) փոխարեն՝ շալիֆնէ, մշիմայ-ի (chorioidea) դիմաց՝ ուշքամիէ:

Մխիթար Հերացու «Վասն շինուածոյ և յօրինուածոյ աչացն» գործը ունի բարձր մասնագիտական արժեք և փայլում է իր լեզվի հարստությամբ: Նա այդ գործում իրեն դրսևորել է իբրև իմաստուն բժիշկ և լեզվաբան: Նա ստեղծում է մի շարք իմաստալից հայերեն տերմիններ, որոնք դադարում են միայն թարգմանություն լինելուց և ստանում են բառակազմական նորաբանությունների որակ:

Հարկ ենք համարում նորից շեշտել, որ Մխիթար Հերացին, ի տարբերություն Արուսաչիզի, ճիշտ կողմնորոշվեց մկան և երակ տերմինների օգտագործման հարցում՝ մոտենալով սրանց կիրառման արդի նշանակությանը:

Աչքի կազմախոսական հայկական տերմինաբանությունն սկսվում է փաստորեն Մխիթար Հերացուց: Աչքի թաղանթների և հեղահյութերի համար նա ստեղծել է բառապատճենամամբ հայերեն բարեհնչուն և ճշգրիտ տերմիններ. օրինակ, եղջերենի (լատ. cornea, արաբ. قرن, قرنية), խաղողենի (uvea Galeni, عنبیه), սարդոսանի (արաբ. عنبجوتیه, սառնենի (lens crystallina, جلیدی), ձվի սպիտակուցենի (humor aqueus), ապիկենի (corpus vitreum, زجاجی): Սրանցից միայն երկուսն են պահպանված արդի բժշկական տերմինաբանության մեջ (դրանք են՝ եղջերենի և ապիկենի): Ենի վերջածանցով կազմված այս տերմինները բավական եղան, որպեսզի հետագայում Մխիթար Հերացու տերմինակերտման ուղիով և հետևություններ ժամանակակից ակնաբուժությունը նույն ածանցով ստեղծեր մի շարք նոր տերմիններ, ինչպես՝ ցանցենի, աճորենի, շաղկապենի, պնդենի (վերջինս ընդօրինակված է Հերացու պինդ մարմին տերմինից և նրա տերմինակազմական սկզբունքով դարձել է պնդենի):

Շատ հետաքրքրական է սառնենի տերմինի պատմությունը: Այն ստեղծելիս Մխիթար Հերացին իբրև ելակետ ունեցել է արաբերենի جلیدی (սառցային) և լատիներենի lens crystallina (բյուրեղային սոս) ձևերը: Նա բառացիորեն չի թարգմանել այս երկու տերմիններից որևէ մեկը, այլ վերցրել է հայերենի սառնենի բառը, որն այն ժամանակ նշանակել է և՛ բյուրեղ, և՛ սառույց: Այսպիսով, երկու իմաստների համադրության ճանապարհով նա ստեղծել է նոր տերմին, որն ավելի խորն է բնութագրում աչքի այս հեղահյութի հատկությունները, քան լատիներեն կամ արաբերեն տերմինները: Այստեղ Հերացին ցուցաբերել է նոր տերմիններ ստեղծելու բարձր արվեստ: Օգտվելով հունա-

լատիներեն տերմինաբանության հարստությունից՝ նա ընտրել է ուրույն, հայերեն լեզվին հարազատ ճանապարհ: Յավոր սրտի, Հերացու այս հույակապ տերմինը շեն պահպանել արդի հայ բժշկական բառարանները՝ նրա փոխարեն գործածելով սոսայնյակ տերմինը, որը այդ անվան լատիներենի (lens) թերի թարգմանության օրինակ է: Ի դեպ հիշենք, որ արաբներն էլ մեզ նման հետագայում մոտացան իրենց جلیدی (սառցային) տերմինը և հետևեցին լատիներենին, օգտագործելով عدسة (սոսայնյակ):

Բացի ենի մասնիկից, Մխիթար Հերացին ստեղծել է մի շարք տերմիններ ամ մասնիկով, որպիսիք են՝ կոչրած (conjunctiva, ملتحمة), մազկալած (սոսայնյակի մասին՝ նուրբ ճեղքվածքներ ունեցող), խծկած (occlusio pupillae), վարած (բիրի լայնանալուց լույսի տարածում):

Ինչ վերաբերում է Մխիթարի երկու այլ տերմիններին՝ սեկ (chorioidea, مشحمة) և առկ (retina, شبكية), ապա սրանք լայն ճանաչում չստացան և փոխարինվեցին արդի տերմինաբանության մեջ աճորենի և ցանցենի տերմիններով՝ երկուսն էլ Մխիթարի ոգով ստեղծված: Պատմական տեսակետից հետաքրքրական է վերջին տերմինը: Այն ստեղծելիս մեր բժշկապետը իբրև ելակետ ունեցել է լատիներեն retina (ցանց) և նույն իմաստով արաբերեն شبكية տերմինները: Հավանական է, որ այն ժամանակ հայերեն առկ բառը արտահայտել է նաև ցանցի իմաստ, բայց հետագայում այդ իմաստը մթազնել է: Ի դեպ հիշենք, որ Հերացու այս երկու տերմինները, ի տարբերություն նրա այլ տերմինների, չունեն իրենց հարակից ձևերը և մեկուսացված են:

Մի հետաքրքրական հանգամանք ևս. բնութագրելով կոչրած աստառի (արդի շաղկապենու) հատկությունները, Մխիթար Հերացին օգտագործել է այժմ արխաիկ խոճառամ ձևը: Հավանական է, որ նա հենց ինքն է ստեղծել այդ տերմինը՝ օգտագործելով խոճ, խոչ (արգելք, փուշ), և տամ (չուլհակի սանր) բառերը, որից ստացել է խոճառամ, այսինքն՝ աճառք, կոչտ, իմաստն ունեցող նոր բառը: Ասում են, երբ հույանդական ֆիզիկոս Վան-Հելմոլտեր ստեղծել է գազ բառը, նա մտածել է երկու բառերի մասին՝ Chaos (քաոս) և Geist (հոգի), որոնք չուրովի արտահայտում էին նոր նյութի հատկությունները: Հավանաբար նույնը պատահել է Մխիթարի հետ: Եվ այդ զալիս է հաստատելու հայ բժշկապետի մեծ կարողությունը ոչ միայն իբրև բժշկի, այլ տերմինաբանի նաև. խոճառամ տերմինը ստեղծելիս, բայտ երևույթին, նա կարողացավ շաղկապենու վրա նշմարել աննշան բշտիկներ, անհարթություններ, որոնք նկարագրված են արդի գրականության մեջ:

Ինչ վերաբերում է հունա-լատիներեն փոխառված տերմիններին, ապա դրանք օտարաբանությունների շարքում գրավում են երկրորդ տեղը, զիջելով միայն արաբերեն տերմիններին: Պետք է նաև նշել, որ որոշ դեպքերում հունարեն և լատիներեն տերմինները հայերենին անցել են արաբերենի միջնորդությամբ: Օրինակ, հունարեն κόλον (լատ. colon) նախ անցել է արաբերենին قولون ձևով և ապա տառադարձվել հայերենում դուլին (ق-դ): Նույնը կատարվել է հունարեն κόλική (լատ. colica) խիք բառի հետ, որը արաբերենում դանում է հունարեն ցոլիցիդ (լատ. grafidion) գրքույկ բառի հետ, որը տալիս է արաբերենում آخر ابادین և հայերենում՝ ախրապատին (ղեղարան):

7 А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва, 1955, стр. 113.

Մնացած 4 հունա-լատիններն տերմինները անցել են հայերենին առանց արաբերենի միջնորդության՝ κεφαλική (vena cephalica)—կիֆալ երակ⁸, καθολική (vena catholica)—կաթուղիկե, βασιλική (v. basilica)—պասիլիկ երակ: Չափանիշների որոշ փոփոխությունը հանդերձ հունարեն στόμαχος (stomachus) տերմինը բավական ճիշտ տառադարձվել է ստամոքսի: Հավանաբար լատիններն ծագում ունի լուսեֆոն (տեսաներվ) տերմինը. (լատիններն lux լույս, աչք, տեսողություն բառի աղճատված ձևը): Այսպիսով, հունա-լատիններն տերմինները, ուսումնասիրված օտարարանությունների շարքում գրավելով երկրորդ տեղը (արաբերենից հետո), վկայում են այն խոր ազդեցության և հարատև կապերի մասին, որոնք միշտ գոյություն են ունեցել հունա-հռոմեական և հայ բժշկության միջև նույնիսկ արաբական բժշկության տիրապետության շրջանում⁹: Այս տերմիններն ունեն կազմախոսական կարևոր նշանակություն (տեսաճերմ, բազկի մեծ երակներ, ստամոքս, հաստ աղիներ ծավալուն հատված) և եղել են շատ տարածված:

Արուսայիդի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերում հանդիպում են պահլավերեն ծագում ունեցող 16 տերմին¹⁰, որոնք շատ վաղուց են անցել հայերենին և այնպես անբակտերիորեն ձուլվել հայերենի բառապաշարին, որ մեծ մասամբ, բացի վերջին 3—4 տերմինները, չեն դիտվում իբրև օտարաբանություն: Այդ տերմիններն են՝ ախտ, արկ, աղամ, աստառ, անտիքեղի, ապիկեղի, բժիշկ, բազուկ, հակառ, նվագ, սկառառակ, երակ, շիրիկ, պիսակ, գեն, աճուկ:

Վերջապես թաթարերենից միայն երկու օտարաբանությունների առկայությունը (ըստ որում, մեկը՝ սեկ, հետագայում շտապով ճանաչում և մոռացվեց, իսկ մյուսը՝ բուրեշ, ճիշտ է, հարատևեց մինչև մեր օրերը, բայց ունի հայերեն ավելի հաջող զուգահեռ ձևեր՝ հարսանիք, վարդաձոց) ապացույց է թաթարերենի աննշան ու պատահական ազդեցության:

Հետաքրքրական է, որ մեր կողմից ուսումնասիրված տերմիններից միայն մեկը ունի ասորերեն ծագում¹¹. այդ մաշկ (ասոր. meška-մորթ) բառն է: Այսպիսով, Վ. Քորգոմյանի¹² կարծիքը այն մասին, որ Արուսայիդի «Մարդակազմություն»-ը լի է ասորերեն օտարաբանություններով, չի ապացուցվում, և մենք համամիտ ենք Ղ. Հովհաննյանի¹³ հետ, որը ժխտեց Քորգոմյանի թեզը և բարձր գնահատեց հայ մշակույթին ծառայագրված ասորի գիտնական Արուսայիդի «Մարդակազմության» հայերեն հստակ լեզուն:

Բացի բառ-տերմինից Արուսայիդի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերում հանդիպում ենք նաև տերմին-նկարագրության, որը հետագայում,

8 Ն. Աճառյան «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ (մաս 2, էջ 195) կիֆալը գտնել է արաբերեն օտարաբանությունների շարքում, սակայն ավելի հավանական է թվում այդ բառի հունարեն ծագումը՝ κεφαλική:
 9 Л. А. Оганесян, История медицины в Армении, Ереван, 1916 т. I, стр. 150—184.
 10 Մ. Ամալյան, «Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ», Երևան, 1966, էջ 180—183:
 11 Ն. Աճառյան, Հայերեն Արմատական բառարան, Երևան, 1927—32:
 12 Նույն տեղում:
 13 Վ. Քորգոմյան, Հայ բժշկական ձեռագիրք. Բ. Մարդակազմություն Ապուսայիդի, Հանդես-ամսօրեայ, 1892, էջ 333—336:
 14 Ղ. Հովհաննյան, Հետազոտությունը նախնեաց ուսուցիչի վրայ, Վիեննա, 1897, 2 հատ., էջ 491—505:

այլ բժիշկների գործերում դարձավ բառ-տերմին: Այսպես, օրինակ՝ Արուսայիդը երկու զգայարաններին տալիս է բառ-տերմին անվանումներ՝ լսելիք, տեսանելիք: Երկու այլ զգայարաններ՝ նաշակելիք և հոտոտելիք, նրա մոտ նկարագրվում են և շունեն կոնկրետ տերմինավորում: Այսպես. «Եւ երակ մի է բերնին առաստաղն կայ, որ զամէն համ իմանայ» (ձեռ. № 715, էջ 176բ): «Բերակ դատարկ է բիթն յուղարկեաց, որ զանուշ հոտն առնու և յղեղն առաքէ» (ձեռ. № 715, էջ 176բ): Այս երկու տերմին-նկարագրությունները մոտ 3 դար հետո Ամիրզովլաթի մոտ տերմինավորվում են՝ դառնալով համ-առնելիք և հոտալիք¹⁴: Հինգերորդ զգայարանի՝ շոշափելիքի գաղափարը Արուսայիդի մոտ դեռևս գոյություն չունի, իսկ Ամիրզովլաթի մոտ հանդիպում ենք նրա նկարագրությանը՝ «Եւ ն զգայութիւն, որ իմանայ զխոշորն և զկակուղն և զժանրն և զթեթեւն, և այս է ձեռն է տպաւորեալ, և այս զգայութիւնն կոպիտ է քան զամէնն»: Հետագայում նա նույնպես ստացավ համապատասխան անուն, որպես բառ-տերմին՝ շոշափելիք:

Տերմին-նկարագրությանը մոտ են Արուսայիդի մի շարք կազմախոսական տերմինները՝ լուծումն ի վեր՝ փոխումի փոխարեն, լուծումն ի վար՝ լուծ, փորլուծություն իմաստով, արտաբնյն առաջին՝ միզանցքի բացվածքի, և արտաբնյն վերջին՝ հետանցքի սրբանի, ձեռնող տեղ՝ կոնքի և կաթ արիւն՝ ավշի. ավշային անոթի նշանակությամբ: Այս տերմինները տերմին-նկարագրության համեմատությամբ արդեն դարձել են ավելի սեղմ, ազատվելով նկարագրության մեջ երկրորդական դեր կատարող բառերից, բայց նրանք դեռ չեն արտահայտում բառ-հասկացության խտացած իմաստը և կրում են անորոշության և պատահականության գծեր: Այդ պատճառով էլ նրանք չհարատևեցին մինչև մեր օրերը և փոխարինվեցին բուն բառ-տերմիններով, որոնք խտացած ձևով և սեղմ, որոշակի արտահայտեցին կազմախոսական հասկացության իմաստը:

Ըստ որում, նշենք, որ Արուսայիդի ձեռնող տեղ հայերեն տերմինի փոխարեն հետագայում օգտագործվեց կոնք-ը, որը հունարեն κοίτη (1. խեցի, խեցեմորթի, 2. խեցեմորթու պես զգալուր աման) բառի փոխառյալ ձևն է: Հետաքրքրական է, որ այդ կազմախոսական հասկացության համար լատիններենում օգտագործվել է pelvis (տաշտ) անվանումը, որը անցել է փոխառյալ ձևով անգլերենին (pelvis) և թարգմանաբար ուսերենին (таз), արաբերենին حوض, գերմաներենին (Becken), ֆրանսերենին (Bassin): Մինչդեռ հունարենի κοίτη տերմինը հայերենից բացի այդ վերոհիշյալ լեզուներում չունի կոնքի իմաստ, ինչպես սրա պարզ փոխառության մեջ (համեմատիր ֆրանսերենի conque բառը, որը արտահայտում է միայն խեցի, խեցեմորթի իմաստը) և այնպես էլ համապատասխան ուսերենի раковина, գերմաներենի Muschel, անգլերենի Shell բառերում, արաբերենի صدف-ում: Նկատի ունենանք նաև, որ այդ տերմինը՝ կոնք (pelvis, Bassin, Becken, таз, حوض) տարբեր լեզուներում ստեղծվել է արտաքին նմանության սկզբունքով, ըստ որում, հայերն այն նմանեցրին խեցեմորթի ձև ունեցող ամանին, իսկ հոռոմեացիք և նրանց օրինակով անգլիացիք, գերմանացիք, ուսները և ֆրանսիացիք՝ տաշտին, ապագանին:

Այդ տերմիններից կաթ արիւն (այժմ 1. ավիշ, 2. ավշաճոթ) տերմինի առկայությունը Արուսայիդի մոտ ապացույց է այն բանի, որ հայ կազմախոսու-

14 Ամիրզովլաթ Ամասիացի, Օղոտ բժշկութեան, Երևան, 1940, էջ 44:

թյունը դեռևս 12-րդ դարում բավական լավ պատկերացում ուներ մարդու ավ-
շային սիստեմի մասին, որի մանրամասն նկարագրությունը եվրոպական
գրականության մեջ երևան եկավ 17-րդ դարում Գասպարո Աղեկիի, Պեկիի, Վան-
Հոունի և այլոց գործերում:

Վերոհիշյալ պրիմիտիվ տերմիններից է նաև ջուր տերմինը (արդի բժշկա-
կան տերմինաբանության մեջ secretum արտազատանք) և նրանից ածականի
հարակցությամբ կազմված ենթատեսակ տերմինները՝ ջուր աղի՝ արտասուքի,
ջուր լեղի՝ ականջի ծծումբի, ջուր ֆաղցր՝ թուքի և ջուր հոտած՝ սերմի իմաստով:
Սրանցից երկուսի համար՝ ջուր աղի և ջուր հոտած, Աբուսայիզը օգտագործել է
գուգահեռաբար՝ արտասուք և սերմ տերմինները, իսկ մնացածները չեն ստա-
ցել իրենց հակիրճ ձևեր:

Այսպիսով, Աբուսայիզի գործի վերլուծությունը և այն եզրակացություն-
ները, որոնք արվում են Ամիրզոլլաթ Ամասիացու գործերը, հատկապես «Յուսու-
բժշկութեան»-ը ուսումնասիրելիս, գծում են հայ բժշկական որոշ տերմինների
կազմավորման ուղին՝ տերմին-նկարագրությունից դեպի միջակա պրիմիտիվ
տերմինը և ապա որոշակի իմաստ արտահայտող կայուն բառ-տերմին:

Ավարտելով Աբուսայիզի և Մխիթար Հերացու կազմախոսական գործերի
բժշկական տերմինների վերլուծությունը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացու-
թյուններին.

1. 12-րդ դարի հայ բժշկական տերմինաբանությունը գտնվում էր բավա-
կան բարձր գիտական մակարդակի վրա. նրա տերմինների ճշնոց մեծամասնու-
թյունը (75 տոկոսը) կազմում էին բնիկ հայկական բառեր:

2. Հայ բժշկական տերմինաբանությունը սերտ կապեր է ունեցել օտար և
հատկապես արաբական և հունա-լատինական տերմինաբանության հետ,
օգտվելով նրանց գիտական գանձերից:

3. Հայ բժշկական տերմինաբանության զարգացման գործում մեծ դեր են
խաղացել Աբուսայիզը և Մխիթար Հերացին: Սակայն տերմինակերտման ար-
վեստի և հմտության տեսակետից մենք առաջնության դափնին տալիս ենք
Մխիթար Հերացուն ոչ միայն որպես թարգմանչի, այլ նաև որպես տերմիններ
ստեղծող նորարարի, որպես բժշկական տերմինաբանության մեջ հարատև և
կայուն ավանդույթ ստեղծողի:

* * *

Հայերեն բոլոր տերմինների բացատրությունը, ինչպես նաև հունա-լա-
տիներեն և արաբերեն տերմինների ստուգաբանությունը կատարված է հետև-
յալ բառարանների օգնությամբ.

Արեղյան Մ., Հովհաննիսյան Լ. և Տեր-Պողոսյան Ա.—լատին-ուսա-հայերեն բժշկական բա-
ռարան, Երևան 1951:

Աճառեան Հ.—Հայերեն գաղափարական բառարան, Քիֆլիս, 1913:

Աճառեան Հ.—Հայերեն Արմատական բառարան, հ. Ա-է, Երևան, 1927—1935:

Աւետիկեան Գ., Սիրմէլեան Խ., Աւգիերեան Մ.—նոր բառագիրք Հայկազեան լեզուի, Երկու
հատորով, Վենետիկ, 1836:

Баранов А.—Арабско-русский словарь, Москва, 1957:

Քաղպազեան Փ.—Բառարան հայերեն-արաբերեն և արաբերեն-հայերեն, Պետրոս-
1960—1964:

Lidell H. G. and Scott R.—Greek—English Lexicon, Oxford, 1940.

Кронберг Н.—Латинско-русский и русско-латинский лексикон, Москва, 1870.

Ղափրյան Ա.—Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, 1968:

Մալխասեանց Ստ.—Հայերեն բացատրական բառարան, 4 հատորով, Երևան, 1944—1945:

Մեկիֆ-Փարսաղանյան Խ., Սեպեմեյան Հ.—Բառարան (անտիպ):

Մխիթեան Յ.—Առձեռն բառագիրք հայերեն-լատիներեն, Հոտմ, 1887:

Sophocles E. A.—Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, vol. 1 a 2,
New York.

ՀԱՅՆԵՐԵՆ-ԱՍՏՆԵՐԵՆ ԲՈՇՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐՔՆԵՐ

(Հաս Միկիթար Հերացու և Աբուսալիքի կազմախոսական գործերի)

Միջնադարյան	Արդի հայերեն	Աստիկերեն	Հունարեն
*Աղալա(ունք)	Արդի հայերեն	Աստիկերեն	Հունարեն
Ախա	ձկան, ձկաններ	عضله	musculus
Ախրապատին	հիվանդություն, ախա	اخرا بادين	morbis
Ականջ	միջին դարերում զեղազգեստության և զեղաշինության դիրք		grafidion
Ահոկ	ականջ		auris
Ահոկել	հանցանք, վնաս		noxa
Աղբիւր	վնասել		nocere
Աղէկ մանկախբ	արտավախճ		lacus lacrimalis
Աղէճորտ	չար տգիներ		intestinum
Աղիք	աղիք		vesanus
Աղուաշ	աղիք, աղիքներ		gena, bucca
*Աղսայ մըշպատան	խենթուկ, ցնորված		1. organon
Այտ	բաշխող և կերակրող այտ		2. femur
Անդամ	1. գործարան		insensibilis
Անդգայ	2. ազդր, ազդրովք		intellectus
Անտիճելիք	զգայությունը կորցրած, անզգախորհրգածություն, մտածողականություն		coecum
Աչիկայ	կույր	زجاجي	oculus
Աչք	աչք		corpus vitreum
*Ապիկենի	ապակենի		palatum
Աաստազն բերնին	քիմք		

* Որոշ զեղքերում տերմինի ծագումը պարզարանելու համար արվում են արտերեն և չունարեն հոմանիշներ, իսկ համապատասխան լատիներեն տերմինի բացակայության դեպքում բացատրությունները արվում են հայերեն, աստղանիշով նշանակված են մեր կողմից ստուգարանված տերմինները:

Աստիկերեն	Աստիկերեն	Հայերեն	Միջնադարյան
sanitas	սանտա	առողջություն	առողջություն
membrana	Ատամ	թղանթ	թղանթ
dens	Արազան	ատամ	ատամ
icterus	Արգանդ	դեղնախտ	դեղնախտ
uterus	Արիւն	արգանդ	արգանդ
haema	*Արկ	արյուն	ցանցների
retina	Արմունկ	արմունկ	արմունկ
cubitus	Արտասուք	արտասուք, արցունք	արտասուք, արցունք
lacrima	*Արտաբանին առաջին	միզանցքի բացվածք	միզանցքի բացվածք
orificium urethrae	*Արտաբանին վերջին	հետանցք, սրբան	հետանցք, սրբան
anus	*Ասար	կույր աղիք	կույր աղիք
intestinum coecum	*Աքճալ	բազիլիկ երակ	բազիլիկ երակ
v. basilica	Աբուսիք	կղանք	կղանք
faeces	Բազուկ	ծղիկ, ծղուկը	ծղիկ, ծղուկը
ulna	*Բաթ	վերք, խոց	վերք, խոց
vulnus, ulcus	Բարբ	ախորժակ	ախորժակ
appetitus	Բերան	բերան	բերան
os	Բնագլուխ, կոնակ	ուսագլուխ, կոնակ	ուսագլուխ, կոնակ
capitulum humeri	Բժիշկ	բժիշկ	բժիշկ
medicus, iater	Բիք	բնություն, էություն	բնություն, էություն
pupilla	Գիշուկներ	հեղաճյուղ	հեղաճյուղ
natura, substantia	Գլխացու	գլխացավ	գլխացավ
humor	Գլուխ	դուխ	դուխ
cephalgia, cephalia	Գործունեություն	գործունեություն	գործունեություն
caput.	Գործ	գործ	գործ
functio			

ve. բալ. ի

*Բունապան	դրամ	դրամ	pylorus	πυλωρός
*Բուներով աղէճարս	դեղ	դեղ	medicamentum phlebitis	φλεβίτις
Դեղ	Կրակաբորք	Կրակաբորք	tuberculum cornea	
Դմուրցաւ, դամարցաւ	Բժժիկ, պալար	Բժժիկ, պալար	1. vas	
	Եղջերենի	Եղջերենի	2. vena	
Ելունդ	1. անոթ	1. անոթ	3. nervus	
Եղջերենի	2. երակ	2. երակ	facies	
Երակ	3. ջիղ	3. ջիղ	ren	
Երակ առնել	արլունաուսիլուն	արլունաուսիլուն	duodenum	
Երես	դեմք, երես	դեմք, երես	testiculus, testis, ovum, orchis	
Երկկամունք	երկկամ	երկկամ	lingula	
*Երկտասան	տասներկումսանյա աղիք	տասներկումսանյա աղիք	organon sensuum	
Երկուորիք	ամորձիք	ամորձիք	noxa	
Երնձկտալ	հորանջել	հորանջել	Venus	
			corpus vitreum	
Զանկիկ	լեզվակ	լեզվակ	1. articulatio	
Զգայութիւնք	զգայարաններ	զգայարաններ	2. organon	
Զեն	վնաս	վնաս	Saturn	
Զենութիւն	վնաս, շարիք	վնաս, շարիք		
Զուհրալ	կերուտակ մուրրակ	կերուտակ մուրրակ		
Զումաճի	ապակներ	ապակներ		
	1. հող	1. հող		
Զօդուած	2. գործարան	2. գործարան		
Զօճալ	Երեակ մուրրակ, Սատուրն	Երեակ մուրրակ, Սատուրն		

*Լուստուպաթ	Ը	հեղաշյութ	humor	
Թաթ	Թ	ձեռք, դաստակ	manus	
Թաթ ոտիցն	ոտ, ներքան	ոտ, ներքան	pes	
Թարթիչ, թարթիւնունք	արտան, արտանունք, թարթիչ	արտան, արտանունք, թարթիչ	cilium	
Թոք	թոք	թոք	pulmo	
Թուխալ	ստամորսի խանգարում, դժվարամարտութիւն	ստամորսի խանգարում, դժվարամարտութիւն	gastricismus	
	Ի	տասներկումսանյա աղիք	diodenum	
*Իթնայաշարայ	բիրի	բիրի	intellectus	
Ինթիշար	ցրվել, սփռվելը	ցրվել, սփռվելը	oedema	
Իշխանական	միտք	միտք	paralysis n. facialis	
Իսթիսղայի լահճի	այտուց	այտուց	lingua	
	Լ	դիմախն ներքի լուծանք	vesica fellea, chole-	
Լակուայ	լեզու	լեզու	cystis	
Լեղու	լեղապարկ	լեղապարկ	hepar	
Լեղի	լճաբղ	լճաբղ	vertebra	
Լնրդ	ողն	ողն	auditus	
Լխեն	լսողութիւն	լսողութիւն	vomitus, emesis	
Լսելիք	փախում	փախում	diarrhoea	
*Լուծումն ի վեր	լուծ, փորլուծութիւն	լուծ, փորլուծութիւն	laxantia	
Լուծումն ի վար	լուծողական	լուծողական	nervus gemellus	
Լուծման դեղ	դուլց ջղեր	դուլց ջղեր		
Լուծք ջղեր				

Լույս	Լույս	lux, lumen
Լուսաբեր	Արուսյակ մոլորակ	Venus
Լուսնթագ	Լուսնթագ	Jupiter
* Լուսնի ծն	տեսանելի	n. opticus
Խաղաարտ	խոց	ulcus
* Խաղողենի	ծխածան	iris (uvea Galeni)
Խառնուածք	խառնվածք	crasis
Խառնիկ	եղջերենի	cornea
Խելապատակ	ուղեղապատակ	meninx,
Խելք	միտք, խելք	intellectus
Խէչափառ	բաղկեղ	cancer, carcinoma
Խծկած	բիբի կանոււմ	obturatio, occlusio
Խիլտ	հեղահյութ	(pupillae)
Խոզք	խողատանձ	humor
* Խոնտամ	կոշտ, անհարթ, փշոտ	scrofula
Խոսք	խոսք	logos
Խոց	խոց	ulcus, helcos
Խոշակ	կոկորդ, խոշակ	larynx
Խուլ	խուլ	surdus
Խուժար	խելագար	amens
Խուժարութիւն	խելագարութիւն	amentia
Նաղիկ	ճաղիկ	variola
Նամելիք	ճնուտ, ծամելու գործարան	maxilla
Միծ	ստիւք, կանացի կրծքագեղձ, ծիծ	mamma

عنبیه
قرنية

الخلط

خمار

Մ

Մղի	Բաղկուկը	os brachii, humerus
Մնեղոյ տեղ	կոնք	pelvis
Մնունդ	ճնունդ	partus
Մոծրակ	զլխատեւ, ծոծրակ	occiput
Մունկ	ճնկոսկը, ծունկ	patella, rotula
Կաթ	Կ	lac
* Կաթարին	1. ավիշ	1. lymph
Կաթուղիկ	2. ավշային անոթներ,	2. vas lymphatica
* Կամշ	բազկի երակ	v. catholica
* Կարհայ	բորբոքային հեղահյութ,	
Կեանք	մատերիա	ulcus
Կիֆալ	խոց	vita
Կող	կյանք	v. cephalica
Կողացաւորիւն	կեֆալիկ երակ	costa
* Կողքած	կող	pleuritis
Կոպ (վերին, ներքին)	պլեկրիտ	conjunctiva
Կոճուկ	շաղկապենի	palpebra, blepharon
Հազիմ	կոպ	cartilago, chondros
Հաւալ	աճառ	aer
* Հիլաթ	մարսեցնոյ	morbus
* Հիմն և դրայութիւն	օդ	intestinum rectum
աղճարացն	հիվանդութիւն	
	ուղիղ աղիք	

قماش
فرجة

ملحمة

هاضم
هواء
علة

المستقيم

Հոգի (բնութեան, կեն- դանութեան, զգայու- թեան, տեսողական)	Հոգի	زَهِيق	pneuma
Զայն	ձայն	صَوْت	vox
*Զայնաւոր աղէճորտ	խթաղիք	صَوْتِي	colon
Զեռն	ձեռք	صَوْتِي	manus
*Զվի սպիտակուցների *(տար սպիտակուց ձվի)	ջրային հեղահյութ	صَوْتِي	humor aqueus
Զուրբ	ամորձի, երկուորիք	صَوْتِي	testis, orchis
Զարպայ առնել	հաղթել	صَوْتِي	colon
*Զուլին	խթաղիք	صَوْتِي	colica
Զուլինջ	հավանական է աղավաղված՝ բաֆ, բափ, փրփուր	صَوْتِي	
*Զուֆր	ձ	صَوْتِي	
Ճաղիպ	բարշող	صَوْتِي	lens crystallina
Ճախտի	ուսմանյակ	صَوْتِي	frons
Ճակատ	ճակատ	صَوْتِي	os frontale
Ճակատին ոսկր	ճակատակր	صَوْتِي	coxa
Ճուռ	կոնքոսկր	صَوْتِي	
Մաղ	մաղ	صَوْتِي	pilus
Մաղկալած	նուրբ ճեղքվածքներ ունեցող	صَوْتِي	

Մահ	մահ	مَوْت	mors
Մաղաս	լորձ	مَغَص	phlegma
Մաղձ	լեղի	مَغَص	bilis, fel, chole
(Մաղձ խարտեաշ, Մաղձ սև)	ճաճանչային գարկերակ	المَعِص	a. radialis
Մաճաս	զալարաղիք, զտաղիք	المَعِص	intestinum ileum
*Մանր աղէճորտ	թաղանթ	المَعِص	membrana
Մաշկ	Հրատ մուրակ	المَعِص	Mars
Մատնխ	բռնող	المَعِص	digitus
Մասիք	մատ, մատներ	المَعِص	dorsum
Մատունք	թիկն, թիկունք, կռնակ, մեջք	المَعِص	
Մէջք	ծանրութեան քաշ՝ հափասար	المَعِص	
Մթխալ	մեկ ու կես դրամի և 5,1 գրամի թաղանթ	المَعِص	membrana
Միզղ, միզն	միզանցք	المَعِص	urethra
Միզուկ	1. մկան	المَعِص	1. musculus
Միս	2. միս	المَعِص	2. caro
Մկնատամ	որբին	المَعِص	lichen
Մկունք	մկան	المَعِص	musculus
Մշիմալ	1. անոթներ	المَعِص	1. chorioidea
	2. սաղմը պատող թաղանթ	المَعِص	2. chorion
Մոռացում	անհուշություն	المَعِص	amnesia
Մորթ, մորթի	1. թաղանթ	المَعِص	1. membrana
	2. մաշկ	المَعِص	2. corium, derma,
Մսան	մարմնի մտտ մար, մանավանդ մեջքից ներքև	المَعِص	cutis musculus atissimus dorsi (m. gluteus)

Մուլթահիմայ	2 աղկապենի	ملحمة	conjunctiva
*Մուհրատիլ	սիրելի, դուրեկան	محبة	Yupiter
Մուշխարի	լուսնի աղիք	مشتري	intestinum rectum
*Մուսխարիմ	մորուք	المستقيم	barba
Մորուս, մորուք			
3	ցանցենի (ու տարբերակված մասը)	عنكبوتية	retina
3անկապովիտայ	ծիածան	عنبه	iris (uvea Galeni)
*Ցանապիտայ	ապելցուկ	حمار	cumulus
Ցանկուած	խելագար		amens
Ցիմար	հիշողություն		memoria
Ցիշողութիւն	ունք		supercilium
Ցոնք, չունք			
*Ներքին բերանն	դրուլ		pylorus
ստամոքսին	կողովազոր (պատենափոր) դաշ-խուրան	شبكة	retina
Նուազ մի սպէտրալ		شريان	actus, agitatio
*Շապաբիալ	ցանցենի		arteria
Շարքողութիւն	շարժում		sesamum
Շիրիան	զարկերակ		collum, cervix
Շիրիկ	կնճիթ, քունջութ		strabismus
Շլի	վիզ, պարանոց		respiratio
Շլութիւն	շլություն		
Շունչ	շնչատություն, շունչ		
Ոգն			vertebra

Ողնաշար	columna vertebralis
Ոսկր	os
Ոտք	pes
Որովան	abdomen, venter
Պալլամ	phlegma
Պահողութիւն	memoria
*Պապ	pylorus
Պասիլիկ	v. basilica
*Պինգ մարմին	sclera
Պիսակ	vitiligo
Պորտ	umbilicus, omphalos
Պտուղ աչքի	pupilla
Ջեղ	1. nervus
	2. tendo
	3. musculus
	tendo
	nervosus
	1. urina
	2. ureter
	secretum
	lacrima
	sulfur (auriculare)
	saliva
	sperma

intestinum jejunum
lens crystallina
atrabilis
retina
apoplexia cerebri
1. chorioidea
2. chorion
sperma
cor
cranium
cicatrix
ascites
medicatio
ventriculus, gaster
fundus ventriculi
crus
sclera

صائم
جليدي
سوداء

عنكبوتية
سكتة
الصفراء

استسقاء

γαστήρ, σζόμαγος

صلبية

دقيق
طبقة

intestinum ileum
membrana

U

աղիճ, բաղցած աղիք
ուսպնյակ
սև մաղձ
մեղամաղձուտ
ցանցենի (ոչ տարբերակված
մասը)
ուղեղալին կաթված
խարտյաշ մաղձ
1. անոթենի
2. սաղձը պատող թաղանթը
սերմ
սիրտ
դանգ
սպի
չրդողություն
բուժում
ստամոքս
ստամոքսի հատակ
սրունք
պնդենի

վ

բերի լայնանալուց լույսի
ցրվելը, սփռվելը

S

դարձադիր, դատարիք
1. թաղանթ
2. խավ, շերտ

*Սալիմ
*Սառնենի
Սալտալ
Սալտալիստ
Սարդուտենի

Սաթթալ
Սաֆրալ
*Սեկ
Սերմ
Սիրտ
Սկաւառակ
Սպի
Սսխալ
Ստամոմ
Ստամոք
Ստամոքսի յատակին
Սրունք
Սուլիպէ

*Վաթած

*Տաղիղ
Տապաղալ

gradus
organon visus, lux
visus
intestinum jejunum
libido sexualis
morbus
aegrotus
epilepticus
epilepsia
cerebrum, encephalon
oedema
vesica urinaria
lien
trachea
n. opticus
abdomen, venter
1. gastritis
2. enterocolitis
ventriculus encephali
liihonephrosis

درجة
طاقية

استسقاء
جمري

աստիճան
վտարող
տեսանելիք, տեսողական օրգան
տեսողություն

Յ

աղիճ, բաղցած աղիք
սեռական հակում
հիվանդություն
հիվանդ

Ու

վերնոտ, լուսնոտ
վերնոտություն, լուսնոտություն
ընկնակություն
ուղեղ
այտուց

Փ

միզափամփուշտ
փայծաղ
շնչափող
տեսանելի
փոր, որովայն
1. ստամոքսի բորբոքում
2. աղբորբ
դանդուղեղի փորիկ, փորոք

Ք

բարի հիվանդություն

Տարանալ
Տաֆիալ
Տեսանելիք
Տեսություն

14-13

*Յամար աղձորտ
Յանկություն
Յաւ
Յաւած

Ուխտաւոր (ըխտաւոր)
Ուխտաւորութիւն
(ըխտաւորութիւն)
Ուղեղ (ուղեղ)
Ունեցւորութիւն

Փայլափուշտ
Փայծաղ
Փող
*Փող չեղ
Փոր
Փորացաւութիւն

Փորոք, փորուած

Քար

Քիթ	Քիթ	nasus
Քիթաբոզ	Քիթաձակ, ուունգ	naris
Քնամեղ	բունք	tempus
Քոս	Քոս	scabies
Քոսիկ	Հարանիթ, վարդածոց, բոսիկ	scarlatina
*Քունաշ	ժողովածու	
Օդ (*պիսատ, *խուպատ)	Օդ (ներշնչման, արտաշնչման)	aer (inspiratorius, expiratorius)
Օտարիտ	Փառվածու մոլորակ	Mercurius
Ձալիճ	Ձ	paralysis
	անդամալուծություն	

کناشه

عطارد

فالج

С. А. ВАРДАНИЯ

АРМЯНСКАЯ МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В XII ВЕКЕ (НА ОСНОВАНИИ ТРУДОВ МХИТАРА ГЕРАЦИ И АБУСАИДА ПО АНАТОМИИ)

В настоящей работе автором были изучены армянские медицинские термины XII века на основании принадлежащего перу Мхитара Гераци фрагмента «О строении глаза» и «Анатомии человека» Абусаида.

Проведенное исследование позволило автору прийти к следующим выводам:

1. Армянская медицинская терминология в XII веке находилась на довольно высоком научном уровне. Подавляющее большинство ее терминов составляли коренные армянские слова (75%).

2. Армянская медицинская терминология была тесно связана с арабской и греко-латинской терминологией. В вышеупомянутых трудах Мхитара Гераци и Абусаида подавляющее большинство заимствованных терминов—арабского и греческого происхождения.

3. В развитии армянской медицинской терминологии большую роль сыграли крупнейший армянский врач средневековья Мхитар Гераци и врач сирийского происхождения Абусаид, трудившийся на ниве армянской медицины. По нашим данным, Мхитар Гераци использовал 27 новых терминов, а Абусаид—37. Особенно велика заслуга Мхитара Гераци, который создал целую традицию в области медицинской терминологии, в частности, в области офтальмологии.

4. На основании изучения медицинских терминов, извлеченных из вышеупомянутых трудов Мхитара Гераци и Абусаида, автором был составлен армянско-арабо-латинский медицинский словарь средневековых армянских терминов, который служит приложением к статье (280 терминов).

S. A.VARDANIAN

LA TERMINOLOGIE MEDICALE ARMÉNIENNE AU XII SIECLE (D'APRÈS LES OUVRAGES EN ANATOMIE DE MKHITAR HERATSI ET D'ABOUSSAID)

L'article est consacré aux termes médicaux arméniens du XII siècle extraits du fragment „Sur la structure de l'oeil“ de Mkhitar Heratsi et de „L'anatomie de l'homme“ d'Aboussaïd.

Une étude minutieuse a permis à l'auteur de conclure:

1. La terminologie médicale arménienne se trouvait au XII siècle à un niveau assez élevé. La majeure partie des termes étaient d'origine arménienne (75%).

2. La terminologie médicale arménienne était étroitement liée à la terminologie arabe et gréco-latine. Dans les ouvrages précités de Mkhitar

Heratsi et d'Aboussaid la plupart des termes empruntés sont d'origine arabe et grecque.

3. Mkhitar Heratsi, le célèbre médecin arménien du Moyen Age, et Aboussaid, médecin d'origine syriaque mais travaillant dans le domaine de la médecine arménienne, ont joué un rôle important pour le développement de la terminologie médicale arménienne. D'après nos données Mkhitar Heratsi a utilisé 27 nouveaux termes médicaux et Aboussaid 37. Particulièrement grand est le mérite de Mkhitar Heratsi qui a établi les traditions de la terminologie médicale, en particulier dans le domaine de l'ophtalmologie.

Le travail sur les termes médicaux extraits des ouvrages de Mkhitar Heratsi et d'Aboussaid a permis à l'auteur de l'article de rédiger un dictionnaire armeno-latin des termes médicaux de l'Arménie médiévale. Ce dictionnaire comprenant près de 280 termes est donné en appendice.

ԷԼԵՄԵՆՏԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՂՈՒԿԱՍ ԼՈՒԵՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ՔԱՐՈՉԳԻՐՔԸ

Ղուկաս Լոուցին միջնադարյան այն հեղինակներից է, որոնց կյանքն ու մատենագրական գործունեությունը մինչև այժմ ուշագրություն չեն արժանացել¹: Նա ապրել և ստեղծագործել է XV դ. վերջերին և XVI դ. սկզբներին:

Շնորհիվ իր մանկավարժական և գրական-ստեղծագործական աշխատանքների, Ղուկասը եղել է իր ժամանակաշրջանի նշանավոր դեմքերից մեկը: Նրա անունը սերտորեն առնչվում է էջմիածնի և Սանահնի դպրոցներին, ուր անց է կացրել իր կյանքի շուրջ 30 տարիները:

Ղուկասը հեղինակել է մի շարք աշխատություններ, որոնցից, սակայն, մեկը բիշ բան է հասել:

Հայ մատենագրության պատմության մեջ «Ղուկաս վարդապետ» անունով մի շարք հեղինակներ են հիշվում, որոնց անձնավորությունն ու գործունեությունը դժվար է տարբերակել: Ձեռագրական նյութերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է բնձնում նրանցից զատորոշելու մեր հեղինակին: Այդ ձեռագրերը հիմնականում պարունակում են քարոզների մի խումբ, որը բավական շատ է ընդօրինակված: Միայն Մաշտոցյան մատենադարանում այդ քարոզները պարունակող շուրջ 50 ձեռագրեր կան, որտեղ, սակայն, չի պահպանվել հեղինակի անունը: Այդ տեսակետից բացառություն է կազմում Երուսաղեմի № 631 գրչագիրը, որի առաջին էջում գրված է. «Ցանկ է գրոցս, որ կոչի քարոզգիրք, զոր արարեալ է վարժապետն Հայաստանեայց Ղուկաս՝ պարզ և աշխարհաբառ բառիւ, որ մտադրութեամբ, ունկրնդրութեամբ նա հեշտ ուսանին»²: Ն. Պողարյանը, նկարագրելով այդ ձեռագիրը, հիմք ընդունելով այնտեղ եղած տեղեկությունը, վերնագրից անմիջապես հետո որպես հեղինակի նշել է «Ղուկաս վարդապետ» անունը, իր կողմից ավելացնելով «Լոուցի» մականունը: Նա այս նույնը կրկնել է նաև 1967 և 1968 թթ. հրատարակված Երուսաղեմի հայերեն ձեռագրերի Թ և Գ հատորների մեջ, առանց մատնանշելու գրա համար հիմք հանդիսացող հանգամանքները³:

Քարոզների հեղինակային պատկանելությունը ճշտելու համար առավել կարևոր են այս և Մաշտոցյան մատենադարանի № 4355 գրչագրերը: Վերջինս նշված քարոզները պարունակող հայտնի հնագույն ձեռագիրն է այսօր: Գրիչն է

1 Սույն հեղինակի և նրա գործունեության վրա մեր ուշագրությունը հրավիրել է Մատենադարանի զիբեկտոր պրոֆ. Լ. Խաչիկյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

2 Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 5, Երուսաղեմ, 1960, էջ 200:

3 Ն. Պողարյանը, նկարագրելով Ղուկաս վարդապետի քարոզգիրքը, իր ձեռագրացուցակի երրորդ հատորի № 876 ձեռագրի ծանոթության մեջ բերում է քարոզգրի կապակցությամբ Խաչիկյանի կաթողիկոսի արտահայտած մի միտքը. «Այսպես մեծ մասամբ Ղուկաս վարդապետին քարոզներն են»:

Ղուկաս վարդապետը⁴, որը թերևս նույնանուն է Երուսաղեմի № 631 ձեռագրի Ղուկաս վարդապետի հետ:

Ձեռագիրը (№ 4355) բաղկացած է երկու մասից. առաջինը գրված է XVII դարում Կյուրեղ, երկրորդը՝ XVI դարում՝ Ղուկաս գրիչների կողմից: Վերջինիս տեղ-տեղ օգնել են իր աշակերտներ Հովհաննես Ծարեցին և Թորոսը: Հովհաննես Ծարեցին միաժամանակ և ձեռագրի ստացողն է: Ձեռագրի բնութագրերը հիմք է տալիս ասելու, որ այդ երկու մասերից չուրաքանչյուրը մի առանձին բարոզգիրք է, հետագայում միացված մեկ ընդհանուր կազմի մեջ: Մեզ հետաքրքրում է միայն երկրորդ մասը, որտեղ ընդօրինակված են Ղուկաս վարդապետի բարոզները: Քարոզգրքի սկզբի խորագիրն ու բուն հիշատակարանն ընկած են, որի հետևանքով չի պահպանվել հեղինակի և գրչի մասին որևէ տեղեկություն: Սակայն որոշ հանգամանքներ, որոնց մասին կխոսենք ստորև, հնարավորություն են ընձեռում ասելու, որ ձեռագրի գրիչ Ղուկաս վարդապետը միաժամանակ այդ գործի հեղինակն է: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ բարոզների խորագրերում հեղինակի անունը չի նշված: Գրչագրի վերջում Ղուկաս վարդապետը մի ուղերձով դիմել է ձեռագրի ստացող Հովհաննես Ծարեցուն. «Ո՛վ, պատուական սրբազան ուսումնասէր և աստուածասէր եղբայր՝ տէ՛ր Յոհաննէս, աշակերտ բանին կենաց, ի ժամանակի ձմրան ծաղիկ վարդ խնդրես, այժմ բարձեալ է իմաստութիւնն և սրբութիւնն աշխարհէս, և ես մարդ մեղաւոր ե մտաւք կուրացեալ և տըրտմութեամբ տարակուսեալ, գրեցի զքարոզս բոս խնդրածոյ սրտի բո: Սայ շնորհաւոր քեզ եղիցի և քո հոգոյզ և քո ծնողացն հոգոյ փրկութեան պատճառ լինի, խաղաղութեամբ վայելես դա և հասնիս ի խորին ծերութիւն անփորձ և անսասան կենալք»⁵:

Հիշատակարանի բովանդակությունից կարող ենք եզրակացնել, որ ձեռագրի գրիչը միաժամանակ բարոզների հեղինակն է:

Պահպանված երկրորդական կարգի հիշատակարաններից որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում միայն Հովհաննես Ծարեցու անունով գրված հիշատակարաններից մեկը.

Աստուած բողոքի Յոհաննիսին,
Գիրքս գրել տվել վարդապետին,
Քրիստոս հանգչի չիւր հոգին,
Եւ ողորմի իւր ծնաւդին...
Ո՛վ, պատուական սուրբ քահանայ,
Թէ՛ վարդապետ ես, կամ արեղայ,
Կաթողիկոս, կամ մահրասայ,
Որք հանդիպիք առ ի սմայ,
Քարոզս քեզ պիտէնայ,
Եւ կարգալոյ սիրտքս ցանկայ,
Կանգնեայ ատեանն և քարոզնայ,
Եւ զքո մեղաց աղտն լուայ:
Եղբա՛յր, լսէ՛ զբանս ի սմայ

⁴ Մատենադարանի № 4355 ձեռագրի հիշատակարանում հիշված Ղուկասը դիտվել է սոսկ որպես գրիչ: Տե՛ս Հ. Անտոյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Թարիզի, Վիեննա, 1910, էջ 5: Անտոյանի հետազոտումը նույնը կրկնել է Ն. Ալիևյանը իր «Մովսես Գ. Տաթևացի՝ հայոց կաթողիկոսն և իր ժամանակը» աշխատությունում (Վիեննա, 1936, էջ 373—375):

⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 4355, էջ 488բ:

Եւ զքարոզս կատարեայ:
Քարոզս գանձ է, հատ շկայ,
Անմահութեան աղբիւր է սայ...
Եւ զստացողս քարոզիս,
Ես զՅոհաննէս Ծարեցիս...⁶:

Ինչպես հասկացվում է հիշատակարանից, նրա շարադրողի կողմից էլ սույն բարոզները ներկայացվում են որպես մինչ այդ անհայտ գործեր:

Ձեռագրում, մեզ հետաքրքրող բարոզների հետ մեկտեղ, արտագրված են նաև Գրիգոր Տաթևացու մի քանի բարոզները՝ մեծ մասամբ Հովհաննես Ծարեցու և Թորոսի կողմից: Թորոսը ևս հանդիսացել է քարոզգրքի ստեղծման պատճառ: Նրա մասին ուսուցիչը գրում է. «Այլև ի ժամ արտասուցն չիշեցէք յազալիս ձեր զտէր Թորոս, գրոց աշակերտն, որ բանիս պատճառ եղև և հանապազ բարեաց պատճառ լինի...»⁷:

Քարոզների գրություն ժամանակը անորոշ է, սակայն բարոզների վերջում, Ծարեցուն ուղղված գրչի խոսքերից ելնելով, կարելի է որոշ եզրակացություններ անել: Սկզբի բարոզներից մեկում Ղուկաս վարդապետը խնդրում է աստուծոց, որ «զտէր Յոհաննէս բարով հասուցանէ ի յաստիճան վարդապետութեան»⁸, իսկ վերջին բարոզում արդեն խնդրում է հիշել «Յոհաննէս վարդապետին»: Պարզ է, որ բարոզների առաջին խումբը գրելիս Հովհաննեսը դեռ աշակերտել է այդ նույն Ղուկասին, իսկ ձեռագրի գրություն ավարտման ժամանակ արդեն ձեռք է բերել վարդապետության աստիճան: Երուսաղեմի ձեռագրերից մեկում պահպանվել է Հովհաննես Ծարեցու մի շափածո հիշատակարանը⁹, որտեղ նշված է, որ նա Ղուկասին աշակերտել է 1541 թվականին: Առաջնորդվելով այս տրվյալով, նկատի ունենալով ձեռագրի ծավալը, սխալված չենք լինի, եթե քարոզգրքի գրություն ժամանակը համարենք 1540—1550-ական թվականները:

Ինչպես նշեցինք, մեզ հետաքրքրող բարոզների հեղինակի մասին տեղեկություն կա Երուսաղեմի № 631 ձեռագրի ցանկի վերնագրում: Քարոզների բանակը բոս այդ ցանկի հավասար է քառասունի, որից առաջին բարոզի բնաբանը և սկզբնատողը համապատասխանում են Տաթևացու նույնանուն բարոզի բնաբանին և սկզբնատողին¹⁰: Ձեռագիրը ձեռքի տակ չունենալով, անձանոթ ենք մնում այդ բարոզի բովանդակությանը: Հիշելով հանդերձ, որ մեր հեղինակը իր մի քանի բարոզներում օգտագործել է Տաթևացու կողմից բնարված բնաբաններ, նոր մեկնություն տալով դրանց, դարձյալ չենք կարող որոշակի խոսք ասել սույն բարոզի հեղինակի մասին: Միաժամանակ նկատի ունենալով, որ այն շկա ուսումնասիրվող բարոզները պարունակող այլ ձեռագրերում, հակված ենք ենթադրելու, որ դա Տաթևացու գործն է:

Ձեռագրում նկարագրված երկրորդ բարոզը դարձյալ մեզ անձանոթ է:

⁶ Անդ, էջ 492բ:

⁷ Անդ, էջ 357բ:

⁸ Անդ, էջ 370բ:

⁹ Ա. Այուսմեյան, Մայր ցուցակ հայ. ձեռ. Երուսաղեմի սրբոց Յակոբեանց վանքի, Կ. 1, էջ 309:

¹⁰ «Ա. Վեցերոց կրթիկին, Քարոզ ի բան Սր. Անտառանին, որ ասէ, Արքուն կացէ՛ գի ոչ գիտէ՛, երբ տէր տունն գայցէ...—Նախախնամութիւնն Աստուծոյ և բարեբարութիւնն յամենայն յայտնի է առ իւր արարածս...» (Ն. Պողոսյան, անդ, էջ 200: Գր. Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմրան հատ., Կ. Պոլիս, 1740, էջ 411—415):

Միայն խորագրով և սկզբնատողով¹¹ դժվար է որոշել նրա հեղինակային պատկանելությունը:

Այս երկուսին հաջորդում են 35 բարոյներ (Գ—ԼԸ), որոնք և հետաքրքրում են մեզ: Ձեռագրի վերջին՝ ԼԸ և ԼԹ հոգվածները այլ գործեր են, իսկ Խ-ն, որով և պետք է ավարտվեր ձեռագիրը, չի պահպանվել կամ չի նկարագրվել: Այդտեղ հավանաբար պետք է լիներ հեղինակի հիշատակարանը, բանի որ ցանկում գրված է հետևյալ կիսատ նախադասությունը. «Խ Բառասունհերոզ, յիշատակ է սուր խրատառու գրոց...»: Ցանկում եղած համարակալումը չի համապատասխանում բարոյների հաջորդականությանը, որն ունի հետևյալ պատկերը. Ա-Իէ, ԼԲ-ԼԳ, Լէ, ԼԵ-ԼԶ, ԼԸ, ԻԸ-ԼԱ:

Այժմ տեսնենք, թե ինչով են առնչվում Մաշտոցյան մատենագրանի № 4355 և Նրուսաղեմի № 631 ձեռագրերը.

ա. Մատենագրանի № 4355 ձեռագրի գրչի և ենթագրչի հեղինակի անունը համապատասխանում է № 631-ում նշված հեղինակի անվանը (Ղուկաս): Չմոռանանք, որ № 4355 ձեռագիրը իր գրություն ժամանակաշրջանով ամենահինն է:

բ. № 4355 ձեռագրի 37 բարոյներից 35-ը կան նաև № 631 ձեռագրում:

գ. Բարոյների հաջորդականությունը երկուսի մեջ էլ հիմնականում նույնն է:

դ. № 4355 ձեռագրի բարոյներից մեկի տողատակում գրված են բարոյից անկախ խրատական մտքեր, որոնք նույնությամբ արտագրել է № 631 ձեռագրի գրիչը:

ե. № 631 ձեռագրի գրիչ Պրոխորոն սարկավագը իր օգտագործած նախագաղափար օրինակի մասին գրում է. «Եւ զի յարինակս խիստ մանր և խառն էր գրած»¹²: Եվ, իրոք, № 4355 ձեռագրի երկրորդ մասը գրված է մանր և խառը գրչությամբ:

Երկու ձեռագրերի հիմնական նյութերի տարբերությունն այն է, որ № 4355 ձեռագրում Գր. Տաթևացու բարոյներն արտագրված են Ղուկասի բարոյների հետ խառը, մինչդեռ № 631 ձեռագրում (բացառությամբ առաջին երկու բարոյների) գրի է առնված միայն բարոյների վերոնշյալ խումբը: Բարոյների այս խմբավորումը կատարված է զարծյալ առաջինի հիման վրա: Հիշենք, որ № 4355 ձեռագիրը վերակազմվելու ժամանակ եղել է թերի: Հավանական է, որ այն ունեցել է նյութերի ցանկ և որոշ տեղեկություններ հեղինակների մասին, որոնցով և առաջնորդվել են հետագա ընդօրինակողները:

Այս համեմատությունից հնարավոր է եզրակացնել, որ № 631 ձեռագրի գրչի համար նախագաղափար օրինակ է ծառայել № 4355 ձեռագիրը կամ սրանից արտագրված մեկ այլ օրինակ, ուստի, հավանական է դառնում, որ № 631 ձեռագրի ցանկի խորագրում եղած հեղինակի մասին տեղեկությունը ծագել է Ղուկաս վարդապետի ինքնագիր ձեռագրից: Հետևապես այդ բարոյների հեղինակը Ղուկաս վարդապետն է¹³:

11 «Բ. Քառոզ վասն ողորմութեան ի բան Սաղմութե, որ ասէ. Երանի որ խորի զաղման Եւ գտնակեմ...—Գիտութիւն լիցի ձեզ եղբայրք...»:

12 Ն. Պողոսյան, անց, էջ 204:

13 Մաշտոցյան մատենագրանի № 2226 ձեռագիրը (XVI—XVII դդ.) տարբեր նյութերի ժողովածու է: Այն պարունակում է նաև Ղուկաս Կեղեցուց բավական թվով բարոյներ: Սակայն ձեռագրի հիշատակարանը կարող է լուսարանման: Մակար գրիչը իր հիշատակարանում ձեռագրում եղած բարոյների հեղինակ է գիտում Ղուկաս Կեղեցուն, միաժամանակ ձեռագրի գրչությունից թվականը նշանակելով 1450-ը: Նա գրում է. «Այս բարոյներս ասացեալ է ի Ղուկաս Կե...»:

Ձեռագրերի ընձեռած տվյալները հավաստում են, որ Ղուկաս վարդապետը նույն ինքը «Կեղեցին» կամ «Հաղբատեցին» է:

Նրուսաղեմի № 1473 ձեռագրի հիշատակարանում (որը հաջորդում է Ղուկաս վարդապետի բարոյներին) գրված է. «Յանկ (եյ)եալ կատարեցաւ գերամարտ բուրաստանս երբներկ (իմա՛ երբնեանց) ծաղկաւր զեղ բժշկութեան ողոր խնդրողաց շնորհալի սփռեալ ընդ ոլորտս տինդերաց և սուրբ ընթեալ (իմա՛ ընտրեալ) վարդապետին Ղուկաս Կեղեցուն¹⁴, ձեռամբս Ոհանէս եպիսկոպոսիս: Աւարտեցաւ թուին ՌԶԲ, կաթողիկոսութեան տէր Մովսէսին, համշիրաք եղբորն Կիրիլիոյ տէր Միմէնին»¹⁵: Ղուկաս Կեղեցին կոչվել է նաև Հաղբատեցի: Ղուկաս վարդապետ Հաղբատեցին մատենագիտությունը հայտնի է դարձել Ղուկաս վարդապետի աշակերտ Հովհաննես Մարեցու հորեղբորդի՝ Հովհաննեսիկ Մարեցու ժամանակագրությունից¹⁶: Այստեղ Հովհաննես Մարեցու մասին գրված է. «Եւ էր նա յաշակերտ մեծ վարդապետին Ղուկասու Հախպատեցու»¹⁷:

Հիմք ընդունելով այս տեղեկությունը, բանասիրության մեջ մեր հեղինակը դիտվել է սոսկ որպես Հովհաննես Մարեցու ուսուցիչ: Նրա մասին մեծանուն հայագետ Հ. Աճառյանը գրում է. «Ղուկաս վարդապետ Հաղբատեցի մեծ վարժապետ, իր աշակերտն Հովհաննէս Մարեցի»¹⁸:

Մ. Բարխուդարյանցը, խոսելով խոթա վանքի միաբան Հովհաննես Մարեցու մասին, գրում է, որ նա եղել է «Հաղբատեցի Ղուկաս վարդապետի աշակերտը»¹⁹ և միայն այսբան:

Վ. Հակոբյանը հիշատակում է Ղուկաս Հաղբատեցուն՝ դարձյալ որպես Մարեցու ուսուցիչ²⁰:

Այս հարցում առկա մասնակի շփոթը կամ անորոշությունը պարզելու առումով միակ հանգամանալից խոսքը պատկանում է Ն. Ակիրյանին, որն առհասարակ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Ղուկաս վարդապետի մա-

կեցի սուրբ վարդապետ՝ դիարյուր, հեշտիմաց, բոտ աշխարհականաց ճանապարհաւ և յառաջն եղաւ զեղեցիկ պատմութիւնք անձանօթք վասն օրինակի ի հնոց սրբոց վարդապետաց ասացեալ և զազափարտս առ մեզ հասեալ:

Գրեցաք ի վայելումն մեծի բարունապետին տեսնն Սարգսի վարդապետին Մեծոփեցու՝ աշակերտին Գրիգորի Տաթևացուն: Գրեցաւ ձեռամբ Բակամ (Մակար) գրչիս էլիկեցույ, թվին ԼճՂԹ» (ձեռ. № 2226, էջ 251բ): Հայտնի է, որ Ղուկաս Կեղեցին ապրել է XVI—XVII դդ., որեմն, հիշատակարանում կա սխալմունք: Հավանաբար Մակար գրչին ինչ-որ տեղից ծանոթ է եղել Ղուկաս անունը, որպես բարոյների հեղինակի, որը և նա վերագրել է Կեղեցուն: Թվականի շուրջը եղած թյուրիմացությունը բավական պարզ բացատրված է Լ. Խաչիկյանի կողմից՝ «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» գրքում: «Հիշատակարանը գրված է անտարակույս Ղուկաս Կեղեցի վարդապետից (սա 1557 թ. գրեց իր չափածո տոմարը) հետո: Երկրորդ պարբերությունը բնօրինակված է այն ձեռագրից, որի մասին ընդօրինակողն ասում է՝ «Գաղտփարտս առ մեզ հասեալ» (մասն Ա, էջ 650): Ուստի, նշված ձեռագրում շփոթության հետևանքով են Ղուկաս Կեղեցու բարոյները վերագրվել Ղուկաս Կեղեցուն:

14 «Լոռնացի» անվանումը պետք է դիտել գրչի սխալ և կարգալ «Լոռեցի»:

15 Ն. Պողոսյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 5, 1971, էջ 191:

16 «Մամուլի բահանայի Անեցույ հաւաքմունք ի գրոց Յակոբեանց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 192: «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գարիթեցույ», Վաղարշապատ, 1893, էջ 611:

17 Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, Երևան, 1956, հատ. 2, էջ 244:

18 Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գարիթեցույ, էջ 605:

19 Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան հ. 3, 1946, էջ 151:

20 Մ. Բարխուդարյանց, Պատմութիւն Աղվանից, Թիֆլիս, հ. 2, 1907, էջ 59:

21 Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, էջ 253, ծ. 25:

սին: Հրատարակելով Գրիգոր Կեսարացու՝ Փիլիպպոս կաթողիկոսին ուղղված մի նամակը²¹, Ակինյանը հարցին անդրադառնում է այնտեղ հիշատակված «Ղուկաս Լոռեցի» անվան կապակցությամբ: Գտնելով, որ այդ անունն «աշխատ անծանոթ է», նա, առանց որոշակի հիմնավորման, ենթադրություն է անում, որ «Ղուկաս Լոռեցի» և «Ղուկաս Հաղբատեցի» անունները միևնույն անձն են մատնանշում: Ինչպես տեսանք, փաստերը հաստատում են նրա այս ենթադրությունը:

Հենվելով մատենագիտական տվյալների վրա, Ակինյանը փորձում է ներկայացնել Հաղբատեցուն և նրա աշակերտներին: Նա Ղուկաս վարդապետի գործունեության շրջանը տեսնում է 1510—1555 թվականների մեջ, իսկ նրա գրական աշխատությունների մասին գրում է. «Ղուկաս վարդապետի գրական աշխատությունները մեզի չեն հասած: Աճառչանի ցուցակին չի մացվիր, թե Ղուկաս յուր օրինակած Քարոզիրքին մեջ զետեղած է ինքնագիր քարոզներ ար»²²:

Ղուկաս Լոռեցու ծննդյան թվականի մասին առայժմ ձեռքի տակ չկա սույույզ տվյալ: Հիշատակարաններում պահպանված տեղեկությունների համաձայն Ղուկաս վարդապետը XVI դ. սկզբներին արգեն հայտնի էր որպես հմուտ մանկավարժ: Ըստ այդմ էլ նրա ծննդյան թվականը կարելի է տեղադրել մոտավորապես XV դ. 80-ական թվականներին սահմաններում: Հայտնի չէ նաև նրա ծննդավայրը: Արդյոք «Լոռեցի» մականունից չի՞ կարելի հետևել, թե նա ծնվել է հենց Լոռիում, որը մեզ հավանական է թվում:

Ղուկաս Լոռեցու հայրն է Ամիր-Ասաթը և մայրը՝ Թանկ-Աղիզը: Ծնողների անունները պահպանվել են Հովհաննես Ծարեցու հետևյալ շափածո հիշատակարանում.

Ես աղաչեմ զհայրն երկնային,
Ջանեղ որդին և զսուրբ զհոգին,
Որ պարգևէ զանճառ բարին,
Ղուկաս անուն մեծ բարունին,
Եւ իւր ծնողացն Ամիր-Ասաթին,
Եւ իւր մօրն Թանկ-Աղիզին...²³:

Որոշակի չի կարելի ասել, թե երբ և որտեղ է Ղուկաս վարդապետը ստացել իր կրթությունը: Մականն նրա քարոզներում տեղ գտած միջնադարյան հայ և հույն հայտնի հեղինակներից արված քաղվածքները, դրանց մասին դատողությունները, ընդգրկված հարցերը վկայում են Ղուկաս վարդապետի ունեցած բարձր գիտելիքների մասին:

Ղուկաս Լոռեցու կենսագրության վրա լույս սփռող թվակիր առ այսօր հայտնի առաջին տեղեկությունը Կարապետ արեղայի հիշատակարանն է՝ 1513 թվականից:

«Ի ԶԿԹ թվին (1513) ... (եւ) Կարապետ սուտանուն արեղայ եւ սիրաչկան եղբայրն մեր տէր Յովհանէսն, ելաք ի դրանէն Վարադա Սուրբ Նըշանին և եկայք ի ծառայութիւն տիեզերալույս վարդապետին Ղուկասի ի սուրբ էջմիածնին և զԱռակաց գիրքս զաս հրամեաց, եւ աստուած զինքն խաղաղութեամբ

21 Ն. Ակինյան, Մովսես Գ. Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն և իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 373—375:

22 Անդ, էջ 375:

23 Ա. Սյուրմեյան, անդ:



պահէ ընդ երկայն աուրս, ամէն: Եւ ի հայրապետութեան տեսնն Սարգսի, որ բազում երախտիք ունի ի վերայ մեր քան զչափն առաւել...»²⁴:

Չորս տարի անց, 1517 թ., Կարապետ արեղային դարձյալ տեսնում ենք Ղուկասի մոտ ուսանելիս. «...զՂուկաս վարդապետն... չազգիս հայոց, ի թվականիս հայոց ԶԿԶ բազում աշխատութեամբ զաս հրամեաց ի Սարրատան գաւառիս սուրբ էջմիածնի աստուածաշէն տաճարիս»²⁵: Հիշատակարանից անմիջապես հետո մակագրված է. «Ի թվականիս հայ(ոց) Կարապետ Տեղերցի՝ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի», «Կարապետ Վանեցի՝ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի»:

1523 թվականին վարդապետության աստիճանի հասած Կարապետը և Հովհաննեսը վերադառնում են Վան և այնտեղ Զաքարիա գրչին պատվիրում իրենց ուսուցչի համար ընդօրինակել Անանիա Սանահնեցու «Մեկնութիւն ԺԳ թղթոց Պօղոսի»²⁶, աշխատությունը: Այստեղ ուշագրավ է նաև այն, որ աշա-

24 Մատենադարան, ձեռ. № 2603, էջ 1ա: Հիշատակարանը տե՛ս Ն. Ակինյան, Մատենագիտական հետազոտություններ, Վիեննա, 1938, էջ 313:

25 Մատենադարան, ձեռ. № 5163, էջ 280ա:

26 Ն. Պաղարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատ. 3, էջ 31:

կերտները ձեռագրում նկարել են իրենց ուսուցչի պատկերը (տե՛ս նկ. 1): Նկարի աջ կողմում պատկերվածը Պողոս առաքյալն է կանգնած՝ գիրքը ձեռքին, ձախ կողմում՝ ծնկաշոք Ղուկաս Լոռեցին: Խորքում, վանքի պատկերի տակ, գրված է. «Պողոս Առաքյալ, Ղուկաս վարդապետ»:

Կարապետի և Հովհաննեսի մատուցած ծառայությունն մասին Զաքարիա գրիչն իր հիշատակարանում գրում է. «Արդ յանկ եղեալ կատարեցաւ սուրբ գիրքս ի բաղաքս Վան... ի թուականիս հայոց ԶԶԲ (1523) ի վայելումն երջանիկ և բաջ վարդապետին Ղուկասու և ի յիշատակութիւն հոգւոյ իւրոյ, և ծնողացն իւրոց, և ամենայն ազգականացն... Այլև զմիջնորդ սուրբ գրոյս զՅոհանէս և զԿարապետ նորընծայ վարդապետ յիշեցէք ի Քրիստոս, որ աշխատեցան ի վերայ սուրբ գրոցս զնալով և զալով և սեղան բերելով... Եւ ինձ Զաքարիայ մեղուցեալ գծողիս»: Չեռագրում պահպանված է նաև ստացողի՝ Ղուկաս վարդապետի ինքնագիր հիշատակարանը, որը մեջբերում ենք հատվածաբար. «Արդ երես անկեալ պաղատիմ Քրիստոսի մանկանցդ և գրոց աշակերտեալ անձանցդ, զտգեղութեամբ ախտիւ պարուրեալս ի կերպարանէ վեհին՝ զպիտակ անուն վարդապետ Ղուկաս, յաստուածաշէն եւ յաստուածաբնակ սուրբ աթոռոյ էջմիածնէ...»²⁷:

Էջմիածնում Ղուկաս Լոռեցու դասավանդման տարիների մասին այլ տեղեկություններ մեզ հայտնի չեն: Նրան 1541 թվականին տեսնում ենք Սանահնում, որպես ուսուցիչ Հովհաննես Մարեցու, Թորոսի, Ղուկաս Գողթանցու, Մկրտիչ Քաջբերունու²⁸: 1541 թվականի մի շափածո հիշատակարանում Մարեցին գրում է.

Ինն հարիւր իննսուն թվիս,
Զոր գասերգեց մեծ րարունիս,
Ի սուրբ ուխտս Սանահնիս,
Զմարգարէս սուրբ զԵսայիս,
Վասն անպիտան Յոհանիսիս...
Ես Յոհաննէս Մարեցի,
Զայս սակաւ բանս գրեցի²⁹...

Ղուկաս վարդապետին հիշատակող մեզ հայտնի վերջին թվակիր հիշատակարանը նրա աշակերտ Աթանես գրչինն է՝ գրված 1561 թվականին: Աթանեսը խնդրում է հիշել «վարդապետին իմոյ՝ մեծ րարունապետին Ղուկաս... և Յովհաննէս վարդապետին»³⁰:

Նրա մահվան թվականի մասին նույնպես ստույգ տվյալներ չունենք: Բանասիրության մեջ այն կարծիքը կա, որ նա մահացել է 1551 թվականին, Գանձասարում: Այդ ենթադրության համար հիմք են հանդիսացել հետևյալ հանգա-

27 Անդ, էջ 34:
28 Ղուկաս Հաղբատեցին իր ինքնագիր ձեռագրում, թվարկելով աշակերտների անունները և բարեմասնությունները, խնդրում է ընթերցողներին հիշել նրանց: Չեռագրի արտագրման ժամանակ աշակերտներից Ղուկաս Գողթանցին մահացած է եղել (Մատենադարան, ձեռ. № 4355, էջ 251բ):
29 Ա. Սյուրմեյան, անգլ. ն. Ակինյանի կարծիքով, Հովհաննես Մարեցին ուսանել է Ղուկաս վարդապետի մոտ՝ Գանձասարում: Նման փաստ մեզ հայտնի չէ:
30 Թովմեյան Հակոբ, Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Գաղեան, Վաղարշապատ, 1938, Ա մաս, էջ 46: Հանձին Հովհաննես վարդապետի Աթանես գրիչը հավանաբար նկատի է ունցել Հովհաննես Մարեցուն, որը սիրով է հիշվում իր ժամանակակիցների և առանձնակի սիրով ուսուցչի՝ Ղուկաս վարդապետի կողմից:

մանրները: Հովհաննեսիկ Մարեցին իր ժամանակագրության մեջ հիշատակել է իր հորեղբոր՝ Հովհաննես Մարեցու մահվան թվականը (1583) և նշել գերեզմանի տեղը՝ Վասակաշեն, ոմն Սարգիս վարդապետի գերեզմանի կողքին: Մերոք Սմբատյանցը Գեղարքունիքում կատարած իր ճանապարհորդության ժամանակ Սոթ գավառի Վասակաշեն գյուղի եկեղեցու բեմի առաջ հայտնաբերել է երկու գերեզմանաբար՝ հետևյալ մակագրություններով. «Այս է հանգիստ Յովհաննէս վարդապետին ՌԼԲ (1583)» և «Աստ հանգչի մարմին Սարգիս վարդապետի Ռ (1551)»: Մ. Սմբատյանցը, հենվելով վերը նշված ժամանակագրական տեղեկությունների վրա, հանգել է այն եզրակացության, որ առաջինը Հովհաննես Մարեցու գերեզմանն է³¹: Շարունակելով ճանապարհը, նա Վասակաշենից ընդամենը մեկ ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Սոթ գյուղի եկեղեցու կամարակապ պատուհանի մեջ գտել է մի գերեզմանաբար՝ հետևյալ մակագրությամբ՝ «Այս է հանգիստ Ղուկաս վարդապետին, Գանձասարու Առաջնորդ թվ. Ռ (1551)», և եզրակացրել, որ «գուցէ այս Ղուկաս վարդապետն լինի՝ ուսուցիչն Յովհաննէս վարդապետին Մարեցու...»³²:

Հիմք ընդունելով այդ տեղեկությունները, Ն. Ակինյանը հանդում է նույն եզրակացության:

Ղուկաս Լոռեցու մահվան թվականի վերաբերյալ սույն հետևությունը թեև ենթադրություն է, բայց անհավանական չէ: Ինչպես երևում է Լոռեցու թողած հիշատակարաններից, Մարեցին եղել է նրա սիրելի աշակերտներից մեկը: Վերջինիս խնդրանքով նա գրել է բավական սովորածավալ քարոզչիքը: Ուսուցչի և աշակերտի մտերմությունը շարունակվել է նաև Մարեցուն վարդապետական աստիճան շնորհվելուց հետո: Մարեցին, ուսումն ավարտելով, վերադարձել է իր ծննդավայրը և դարձել Գաղի վանքի միաբան: Շատ հավանական է, որ Ղուկաս Հաղբատեցին ևս, իր կյանքի վերջին շրջանում, չբաժանվելով աշակերտից, տեղափոխվել է Գանձասար և ստանձնել տեղի առաջնորդությունը: Այստեղ էլ մահացել է 1551 թվականին, մոտ 75 տարեկան հասկում:

Ղուկաս Հաղբատեցու մասին տեղեկությունները թեև քիչ են, բայց որոշ շափով լույս են սփռում նաև նրա մանկավարժական գործունեության վրա: Իր ժամանակին նա ճանաչված է եղել որպես հմուտ մանկավարժ: Այդ մասին են վկայում աշակերտների կողմից նրան տրված հորջորջումները. «մեծ րարունապետ», «տիեզերալոյս վարդապետ», «մեծ վարդապետ Հայաստանեայց» և այլն: Շուրջ 30 տարի դասավանդելով էջմիածնում և Սանահնում, նա ջանքեր չի խնայել աշակերտների հոգևոր դաստիարակման և մտավոր զարգացման համար: Ունեցել է բազմաթիվ աշակերտներ, որոնցից հայտնի են եղբայրներ Կարապետը և Հովհաննեսը՝ Վանից, Հովհաննես Մարեցին՝ Փոքր Սյունիքից, Ղուկասը՝ Գողթան գավառից, Մկրտիչը՝ Քաջբերունիքից, Թորոսը, Աթանասը և ուրիշներ: Սրանցից մի քանիսը մեր մատենագրության մեջ հայտնի անուններ են: Այսպես, Թորոս վարդապետը 1561 թվականին կիմում Զաքարիա Գնունյանցին օրինակել է տվել մի Հայսմավուրք: Իր հիշատակարանում Զաքարիա Գնունյանցը խնդրում է հիշել «...հեղաճողի և աստուածաէր զբարեսէր և զգրասէր վարդապետն զԹորոս...»: Եւ զհոգևոր ծնողն իւր, քաջ և զտիեզերալուր խարազնազգեաց վարդապետն զՂուկաս, զկանխեալն ի րանէն

31 Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 603:
32 Անդ, էջ 626:

Աստուծոյ»³³։ Աթանեսը Գետաձորում ընդօրինակել է Մաշտոց։ Հովհաննես Մարեցու մասին նրա եղբորորդին գրում է. «էր նա յաշակերտ մեծ վարդապետին Ղուկասու Հախպատեցոյ, յոյժ սրբասէր և աստուածասէր, հեղ և աղօթող, բարոզող յուղղափառաց և պատուող տօնախմբութեանց, յոյժ ընթերցասէր և գրասէր, մինչ զի բազում գրեանս ետ գրել յինքն յիշատակ և այլ սպասք և զարդ եկեղեցոյ յուրով» և այլն³⁴։

Հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ղուկաս Լոռեցու գրական գործունեությունը։

Նրա ստեղծագործություններից մեկ է հասել միայն 37 քարոզներից բաղկացած քարոզգիրքը։ Սակայն ձեռագիր հիշատակարանները խոսում են այն մասին, որ Ղուկաս վարդապետը հեղինակել է նաև այլ գործեր, որոնք ցարդ հայագիտությունը մնում են անհայտ։

Երուսաղեմի № 1428 ձեռագրի հիշատակարանում գրված է. «Ի ԶԿԶ (1517) թվին մեծ վարժապետն Հայոց՝ Ղուկաս, բազում աշխատութեամբ ըզ-Սաղմոսն Գաթիի ի Պենտէկոստէի տօնին սկսեալ և յաւուր աւագ երեքշաբաթին աւարտեալ ընդ հովանեաւ աստուածաշէն տաճարիս սուրբ էջմիածնին. և նորին Սաղմոսի մեկնիչն ահա ի կմայ անապատն (է), զոր Հերապետ վարդապետն է ստացեալ և ներսէս վարդապետն յիշատակ եղեալ»³⁵։ Սրա առաջին մասը կա նաև Մաշտոցյան մատենադարանի № 5163 ձեռագրում՝ Կարապետ արեղայի հիշատակագրության մեջ (280բ)։

Այս հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Ղուկաս Հաղբատեցին հեղինակ է Սաղմոսաց մեկնության։

Առավել կարևոր տեղեկություն է պահպանված Գրիգոր Կեսարացու մի նամակում։ Վերջինս, խոսելով զավանդարանական հարցերի մասին, հիշատակում է նաև ուղղափառ վարդապետ Ղուկաս Լոռեցու մի աշխատությունը. «Շնորհիւ աստուծոյ այսպէս յայտնեալ է զայս նորաձեռութեան հանգամանս ոմն պուէտիկոս հշմարտաբան Ղուկաս Լոռեցի յորջորջեալ, զոր որոմանանքն [որոմքն] սերմանեալ են ի գիրս ներսիսի կամբրոնացուցն, ի մեկնիչ աղօթիցն, որ սուտ է և խորդ, և ո՛չ ներսիսի, զոր յառաջիկայդ վեց գլխով բացահայտել վերասացեալ քաջ զրամատիկոսն, ուղղափառութեան վարդապետն Ղուկաս, որում և մեք հետևեսցուք, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, զոր և ձեզ կամիմ նմին հետևիլ, ընթերցելիք և տեղեկասելիք և հետևեսցիք ճշմարտութեան»³⁶։

Պարզվում է, որեմն, որ Ղուկասը հեղինակ է եղել վեց գլխից բաղկացած մի մեկնության, որն առայժմ անհայտ է հայագիտությունը, բայց գոյություն է ունեցել Գր. Կեսարացու ժամանակ։

Ղուկաս վարդապետը գրադվել է և ձեռագրերի ընդօրինակություններով։

Ն. Ակինյանը բերում է Ղուկաս վարդապետին ժամանակակից Զաքարիա գրչի Տարոնում ընդօրինակած Սաղմոսարանի հիշատակարանը, որտեղ Ղուկաս վարդապետը հիշվում է որպես քերականական ձեռնարկի ընդօրինակող։

33 Հ. Քոսյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Արժեհան վարժարանի ի Կարին, «Հանդէս Ամսօրեակ», Վիեննա, 1962, էջ 51։ Հրատարակված է նաև Ն. Ակինյանի «Մովսէս Գ. Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն և իր ժամանակը» աշխատությունում, Վիեննա, 1936, էջ 374։

34 Մատենադարան, ձեռ. № 2776, էջ 268բ։ Հովհաննես Մարեցու մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 2, էջ 244։

35 Ն. Պողոսյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Ցակոբեանց, հ. 5, էջ 98։

36 Մատենադարան, ձեռ. № 3143, էջ 60ա։

«Գրեցաւ ի սուրբ ուխտս Սանահին... Ղուկաս Բարունապետ վարդապետի՝ ձեռագրչի Քերականի, որ զարինակն էառ ի Կիպրոս կղզույ»³⁷։

Ղուկաս վարդապետի քարոզները գրված են միջին հայերենով, զերծ են ավելորդ պերճախոսություններից։ Հեղինակը քարոզներին միահյուսել է ժողովրդական զրույցներ, առակներ, ասացվածքներ, որոնք ավելի ախորժելի, մատչելի և արժեքավոր են դարձնում գրանքը։ Ղուկասի քարոզները մեծ մասամբ սկսվում են բնաբանով և հիմնականում ունեն մեկնողական բնույթ։ Մեծանուն հայագետ Հ. Տաշյանը իր ձեռագրացուցակում, նկարագրելով հիշյալ քարոզները պարունակող № 102 ձեռագիրը, անվանել է այն «Աշխարհավար քարոզգիրք», իսկ նկարագրության վերջում գրել. «Քարոզներս արդեամբք «աշխարհավար» են, շատ տեղ էջեր ամբողջ միջին ուսմիտքեն այլևայլ զրույցներով խառն են»³⁸։

Քարոզները ոչ միշտ են ընդօրինակվել միատեղ, հաջորդաբար, բայց հաճախ էլ խմբվել են և կազմել առանձին ժողովածու։ Գրիչներն արտագրելիս, գրեթե միշտ, պահպանել են քարոզների նախկին (հեղինակային) հաջորդականությունը։ Այսպես, Զմմառի վանքի № 205 քարոզգիրքը, գրված 1582 թվականին, հաջորդաբար պարունակում է հիշյալ քարոզներից 22-ը։

Հետաքրքրական է Մատենադարանի № 2151 ձեռագիրը, որն ընդօրինակվել է Մարտիրոս երեցի կողմից Սեբաստիայում, 1587 թվականին։ Այստեղ ընդօրինակված են վերոնշյալ քարոզներից միայն 26-ը, որոնց հաջորդում է անխորագիր մի ժամանակագրություն։ Ձեռագրի բովանդակությունը՝ բոլոր գլուխներով, համապատասխանում է Երուսաղեմի № 393 ձեռագրի բովանդակությանը։ Վերջինիս գրիչն ու ստացողը դարձյալ նույն Մարտիրոս երեցն է։

Ուշագրության արժանի է Մատենադարանի № 746 ձեռագիրը, որը սխալմամբ վերագրված է Գրիգոր Տաթևացուն։ Այստեղ քարոզների հաջորդականությունը հիմնականում համապատասխանում է Երուսաղեմի № 631 ձեռագրին, սակայն սկզբից և վերջից պակասավոր է։

Մատենադարանի № 6542 ձեռագրում, գրված 1625 թվականին, արտագրված է ընդամենը 12 քարոզ։ Այս ձեռագիրն առանձնանում է քարոզների խմբագրությամբ։ Գրված է երկսյուն, յուրաքանչյուր սյունակի տակ ամփոփված է տվյալ մասի բովանդակությունը։

Կարելի է նշել քարոզների միայն այս խումբը պարունակող բազմաթիվ այլ ձեռագրեր, բայց այսքանով արդեն պարզ է դառնում, որ դրանք զիտվել են իբրև մեկ գործ և գրվելուց անմիջապես հետո, լայն տարածում ստացել։

Ստորև տալիս ենք Ղուկաս Լոռեցու քարոզների սկզբնատողերը, հիմք ընդունելով Մատենադարանի № 4355 ձեռագրում եղած դասավորությունը.

1. Յորժամ եսպան Կայեն զԱբէլ եղբայրն իւր...
2. Յորժամ ել նոյ ի տապանէն...
3. Ամենայն գիրք աստուածային, դաստուած արդար դատաւոր...
4. Հրամայէ մարգարէն Միքիայ. Արի և զնայ աստի...
5. Նախ գիտելի է, զի որպէս մարդս հոգի է և մարմին...
6. Թէ վասն զի՞նչ պատճառի մարգարէն առակաւ խաւսի...
7. Անձն զբանական հոգին ասէ...
8. Առաջին խրատ վասն մարմնաւոր կենաց է...

37 Ն. Ակինյան, Մովսէս Գ. Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն և իր ժամանակը, էջ 373։

38 Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց... ի Վիեննա, 1895, էջ 374։

9. Առաջին սրբութիւն անուանի հաղորդութիւնն...
10. Զայն հրամայէ, թէ ամենայն, որ ատէ զեղբայր իւր...
11. Եւ նախ զայս պարտ է գիտել...
12. Այսպէս հրամայեն վարդապետք եկեղեցոյ...
13. Ասեն իմաստունք, թէ շորս բան առանց մեր կամաց լինի...
14. Ասէ իմաստունն և անյաղթ փիլիսոփայն Դաւիթ...
15. Եւ պարտ է գիտել, զի հեթանոսք զար ծննդեան լաւ համարէին...
16. Եւ գիտելի է, զի այս բանս յաստուածազիր պատգամաց և ի տասն բանեան արինացն է...
17. Եւ գիտելի է, զի աստուած բնութեամբ բարի է...
18. Եւ զի բոս Պղատունի հոգին եռամասնեայ է...
19. Եւ պարտ է գիտել, զի շորս բան զաւակն ծնալոցին է պարտական և շորս բան ծնալոցն զաւակին...
20. Առաջին երկիր կոչի հողն և ջուրն...
21. Հրամայեն վարդապետք եկեղեցոյ...
22. Նախ մշտընջեանաւոր լերինք անուանին զասք հրեշտակացն...
23. Նախ պարտ է գիտել զսկիզբն տարոյն...
24. Նախ պարտ է գիտել, զի մահու արն և զկատարածին ծածկեալ է աստուած...
25. Յետո որդի նաւեայ էր յազգէ Եփրեմի...
26. Եղիայ Թիզբացի էր յազգէ քահանայիցն...
27. Եւ զի նահապետքն յերկար ապրէին...
28. Զի նինուէ էր քաղաք մեծ յԱսորեստան...
29. Սենեքարիմ կոռպաշտ թագաւոր էր ասորոց ի նինվէ քաղաքէ...
30. Եւ զի յառաջ բան զգերութիւն Բաբելացոցն...
31. Եւ զի թագաւորն Նաբուգոդոնոսոր յորժամ ետես զհրաշա...
32. Յետ դարձի գերութեանն Բաբելացոց...
33. Եւ զի յառաջ բան զգալուստն Քրիստոսի...
34. Որպէս յառաջին արարչութիւնն, որ ի վեց արն արար աստուած...
35. Անդրանիկն յար միաշաբաթուս...
36. Այր մի էր Ուսիտ աշխարհի...
37. Յորժամ արար աստուած զմարդն առաջին...

Ղուկաս Լոռեցու քարոզները շարադրված են հայ ժողովրդի համար ծանր մի ժամանակաշրջանում՝ XVI դ. սկզբներին, երբ թուրք-պարսկական հրոսակախմբերը ոտնատակ էին տալիս երկիրը: Լցված սիրո և ցավի զգացումով՝ օտար թշնամիների կողմից ավերված, քայքայված երկրի և տանջված ժողովրդի նկատմամբ, հայրենասեր հեղինակն իր քարոզների միջոցով փորձում է գտնել երկիրն այդ վիճակից դուրս բերելու ելք: Օտարի լծից հայրենիքի փրկության շուրջը եղած իր տենչերը նա արտահայտել է՝ վերլուծելով Աստվածաշնչի այն պատմությունները, որոնք նյութեր են պարունակում գերության, կործանման և փրկության մասին: Ղուկաս վարդապետը գտնում է, որ երկրի ավերման պատճառ են հանդիսանում իշխանները, մեծատունները, որոնք, ընկնելով հարստության և իշխանության ետևից, երկիրը տանում են զեպի կործանում: «Վասն այսարիկ նկուն եղար և յերկիր կործանեցար և եղար կոխան անմար-

մին և մարմնաւոր թշնամաց»³⁹, իշխանների վատ կառավարման հետևանքով երկրի ներսում տիրել է խառնաշփոթություն, հուսահատված մարդիկ կորցրել են իրենց հավատը ամեն ինչի նկատմամբ, դարձել «անամալթ և անպատկառ», «ժողովուրդն... շան նման դառնան պոռնկութեամբ և արբեցողութեամբ, գողութեամբ և անիրաւութեամբ, նորա, որ այգի և գրախտ անուանին, փոխանակ բարի պտղոց՝ փուշ մեղաց բերեն յառաջ... յայնժամ այգին գողոց և գազանաց, անհաւատից և արեանարբու ազգաց լինի կոխան, որպէս յայժմու ժամանակիս»⁴⁰, — գրում է հեղինակը: Ի հակադրություն իր ժամանակաշրջանի, Ղուկաս Լոռեցին «Այս քարոզ և պատմութիւն է վասն գալստեանն Գաւգայ և Մագաւգայ» հետաքրքրական քարոզում շարադրում է Երուսաղեմի պատմությունից մի անցք: Բազմաթիվ թշնամիներով պաշարված քաղաքը չի գրավվում՝ շնորհիվ ժողովրդի միաբանության, համերաշխության և բարոյական բարձր հատկանիշների:

Ա. Հովհաննիսյանն իր «Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» ուսումնասիրության մեջ հայ ազատագրական մտայնությունը բացահայտող կարևոր աղբյուր է համարում քաղաքական ձգտումների հետ առնչվող տեսիլներն ու գուշակությունները⁴¹: Այդպիսի տրամադրություններ տեսնում ենք և մեր հեղինակի մոտ: Վերջինս, վերստին կենդանացնելով տեսիլային նախընթաց ավանդույթները, այն միահյուսել է պատմական իրողություն դարձած իրադարձություններին⁴²:

Գրիգոր Լուսավորչի մի ցանկության մասին եղած գրույցի, Սահակ Պարթևի տեսիլքի և Նեոի մասին առասպելի միջոցով Ղուկաս վարդապետը փորձում է նկարագրել XV—XVI դդ. Հայաստանի քաղաքական վիճակը:

Համաձայն Գրիգոր Լուսավորչի խնդրանքի, հայոց ազգը իբր պետք է ջնջվեր մինչև Նեոի գալուստը: Նրա խնդրանքը կատարվել է, և Աղեքսանդր Մակեդոնացու կողմից «Կասբից լեռներում» փակված «Աճուճա-Բաճուճաները» պալու են ոչնչացնելու հայերին: Արդրումում նրանք կուռք են կանգնեցնելու և հորդորելու մարդկանց՝ ընդունել կոռպաշտությունը: Ստիպելու են պատրիարքին՝ ուրանալ քրիստոնեությունը, «Եւ յորժամ ոչ ուրանայ հայրապետն, — շարունակում է հեղինակը, — սպանանեն զնայ սրով ի մէջ եկեղեցոյն և զեկեղեցին քակեն և փուլ ածեն ի վերա նոցա... և ջնջեն նորա զազգս հայոց վասն հաւատոց և մնասցէ սակաւ յազգէս ի յոտն Վարազայ և ի ձորն Մանանխոյ, որ է ի Սասունք և այնպես կոտորելով զնան և անցանեն զգետն Եփրատ և այնչափ բազում լինին, մինչ զի ներքի ձիաւորի ձիոյն ջուր ոչ ընկնի»⁴³: Քարոզի մեջ ասվում է, որ Նեոի թագավորութանը հաջորդելու է նրա խալտառակ կործանումը:

Լավատես հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք, իր քարոզների միջոցով աշխատում է հորդորել ունկնդիրներին՝ պահպանելու ազատության հույսն ու հավատը⁴⁴:

Ղուկաս վարդապետի քարոզներում շոշափվում են և երկրի ներքին կյան-

39 Մատենադարան, ձեռ. № 4355, էջ 414ա:
 40 Անդ, էջ 428բ:
 41 Ա. Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Ա, Երևան, 1957, էջ 8:
 42 Մատենադարան, ձեռ. № 4355, էջ 429ա:
 43 Անդ, էջ 429ա:
 44 Անդ, էջ 352ա:

քի հարցեր, ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես և ազգագրական, կենցաղա-
յին և այլ բնույթի: Այսպես, ըստ հեղինակի, իշխաններն իրավունք ունենին
իրենց կառավարման շրջանում ազատ հրամաններ արձակելու, տուգանքներ
նշանակելու: Նրանց իշխանությունից զրկելու իրավունք ուներ միայն թագա-
վորը: Այս կապակցությամբ հեղինակը գրում է. «Որպես իշխանն, քանի թա-
գաւորէն իշխանութիւն ունի, հուքմ և հրաման ունի, զով կապէ, տուգանէ, կամ
արձակէ, թագաւորն զայն այլ ոչ հարցանէ: Ապալ երբ իշխանութենէն ընկնի,
այլ ոչ կարէ կապել կամ արձակել»⁴⁵: Իշխանները սակայն վատ են
կառավարում երկիրը, նրանք պետական պաշտոնները դարձրել են
առուծախի առարկա. «Կաշառք տան մաքսաւորաց նման, և զաբալով
առնուն իշխանութիւնն»⁴⁶, և կամ՝ «ամէն անարժան և ամալտար մարդ կարէ
կաշառք տալով մաքսաւորութիւն և իշխանութիւն առնուլ»⁴⁷: «Պարոն» հասկա-
ցությունն այստեղ սերտորեն կապված է շինական ունենալու հասկացու-
թյան հետ: Նրա մի շարք քարոզներում հաճախ կրկնվում է հետևյալ միտքը.
«Զի՞նչ մարդոյ անուն խոճայ լինի՞ մէկ դրամ շունենայ, կամ անունն պարոն լի-
նի՞ մէկ տուն շինական շունենայ, անօգուտ է, դատարկ անունն»⁴⁸:

Քարոզներում ուշագրավ տվյալներ կան իշխանավորների կողմից մեծա-
տուններին ու վաշխառուներին տուգանելու և նրանց զույգը բռնագրավելու
մասին: Հետաքրքիր է հատկապես շահակերների-վաշխառուների վերաբերյալ
հեղինակի հաղորդած տեղեկությունը. «Այսպես շահակերն, այլոց թարախով
լցի և աղբատաց արհամբ, և հանկարծակի տուգանեն և փսխել տան զաղբա-
տաց արիւնն, քակի և աւիրի տունն, իբրև զգողին և զլրկողին»⁴⁹:

Ավելի հաճախ և անտեղի տուգանվում էին հասարակության ցածր խա-
վերը: Մանր էր հատկապես գյուղատնտեսության մեջ վարձով աշխատող մշակ-
ների վիճակը: Ամբողջ ամառը բրտնաջան աշխատելով, նրանք հագիվ կարո-
ղանում էին հոգալ իրենց օրվա ապրուստը, իսկ ձմռանը մնալով առանց աշ-
խատանքի, «մուրացկան լինին և դուռնէ դուռն շուռ դան»⁵⁰: Վարձկանների
ծանր վիճակը պարզ արտահայտված է հեղինակի՝ նրանց ուղղված մի հար-
ցում: Մեզք համարելով կիրակի օրը մարդկանց և անասուններին աշխատեց-
նելը, նա ծաղրանքով հարց է տալիս. «Ի վեց արն աշխատեցար և հացով ոչ
կշտացար, անմիտ, ի՞նչ մնաս, թէ աստուծոյ արինաց քակելովն տուն շինես
և կամ հացով կշտանաս»⁵¹:

Ժողովրդի ծանր կացությունից օգտվում էին վաշխառուները և հսկայա-
կան շափերով բարձրացնում փոխ տված դրամի տոկոսները: Պարտատուները
չկարողանալով ժամանակին վճարել պարտքը, ենթարկվում էին հալածանքնե-
րի, տուգանքների: Վաշխառուներին Ղուկաս վարդապետը նմանեցնում է ժո-
ղովրդի արյունը ծծող տգրուկների. «նոյնպէս և շահակերն,—գրում է նա,—որ
մի դրամ փոխ տայ, մէկին տեղ տասն առնու, տգրկի նման զաղբատաց ա-
րիւնն ծծէ...»⁵²:

45 Անդ, էջ 334բ:
46 Անդ, էջ 335բ:
47 Անդ:
48 Անդ, էջ 278ա:
49 Անդ, էջ 347բ:
50 Անդ, էջ 286բ:
51 Անդ, էջ 443բ:
52 Անդ, էջ 347բ:

Գյուղացիների համար ինչպես միշտ, այս ժամանակաշրջանում ևս, ծանր
պարտականություններից մեկն էլ հանդիսացել է կոոր, որից նրանք աշխատել
են խույս տալ, փախչել: Գա երևում է հեղինակի մի համեմատությունից. «Ժո-
լութեամբ զաղաթքն կոռ համարի և ժամատեղ զնալն տուգանք, կոռի նման
զբանն աւիրէ, երբ ժամանակ գտնու՝ փախչի»⁵³:

Հասարակության մյուս դասերի համեմատությամբ ավելի լավ վիճակում
էր գտնվում հողերականությունը: Ազատված լինելով ծանր հարկեր վճարե-
լու պարտականությունից, իրենք էին ժողովրդից գանձում հարկեր՝ «աստուծոյ
բաժին», «աղբատաց բաժին» և այլն: «Եւ զաստուծոյ բաժինն,—գրում է նա,—
որ ի ժողովուրդենէն առնուլ պիտի ի փառս աստուծոյ մսխել, նոքա (հողերա-
կանները) առնուն՝ ի փառս աշխարհի մսխեն, որք և դատապարտելոց են»⁵⁴:
Քարոզիչը մեղադրում է, որ նրանք «զաղբատաց բաժինն, որ տայ ժողովուրդն
մեղաց զին, այլազաց տան՝ վասն մարմնաւոր փառաց և անցաւոր կե-
նացս»⁵⁵: Հեղինակը քննադատում է այն հողեր պաշտոնյաներին, որոնք
«փոխանակ պահելոյ և բժշկելոյ, պատահեն զհաւատն Քրիստոսի քանասար
զայլու նման, և զարին ժողովրդեանն ի ձեռաց նոցա խնդրէ աստուած»⁵⁶:
Մարդկանց կեղծավորաբար խաբելն ու քաղցր խոսքերի միջոցով նրանց կո-
ղոպտելն արդեն այնքան բացահայտ էր դարձել, որ այդ մասին ստիպված էր
խոսել նաև վարդապետ քարոզիչը. «նոյնպէս կեղծաւորքն... ծածուկ մեղաւոր
են... զի կարասցեն խաբել զմարդիք և փառք և պատիվ և արծաթ առնուլ, և
այս մեղքս մէջ կարգաւորաց առաւել գտանի, քան ի մէջ աշխարհականաց»⁵⁷:

Տեսնելով իր հողերը ընկերներից ազահուության, արծաթասիրության մո-
լուցքով տառապելիս, մեր հեղինակը զարմացած հարց է տալիս. «Աշխարհա-
կանն տուն և խիզան ունի, վասն որդոց և դստերացն ժողովէ, հարկապահան-
ջութեան, դու, կրանօտր ո՞ւմ համար ազահիս»⁵⁸:

Կաշառակերությունը հսկայական շափերի էր հասել: Կաշառք էին վերց-
նում եկեղեցու հայրերը՝ եպիսկոպոսից սկսած մինչև քահանա: Ղուկաս
Լոռեցին առանձնապես «դառն և անթողելի մեղք» է համարում կաշառքի մի-
ջոցով անարժաններին ձեռնադրելը. «զարծաթն առնուն և զհաւատն և զկարգն
ծախեն»: Քարոզիչը հանդիմանում է նրանց՝ ասելով. «զի՞նչ ազուտ է քեզ քո
նշնութիւնդ, պահքն և աղաթքն, երբ ազահութեան համար մեղաւորէն կաշառք
առնուս»⁵⁹: Կաշառակերության միջոցով «անարժանները» տեր դառնալով եկե-
ղեցու հողեր պաշտոններին, իրենց դիրքը և եկեղեցական օրենքները օգտա-
գործում էին ժողովրդին կողոպտելու համար: Պատահական չէ, որ Ղուկաս
վարդապետը նրանց նմանեցնում է մաքսավորների. «Այսպէս հպարտ և փա-
ռասէր մարդիք, ավելի փառաց ցանկանան և զի անարժան են կարգին, կա-
շառք տան մաքսաւորաց նման և զաբալով առնուն իշխանութիւնն և զեկեղեցին
մաքսատուն շինեն»⁶⁰: Եկեղեցու այդ կարգի պաշտոնյաների մասին վարդա-

53 Անդ, էջ 485բ:
54 Անդ, էջ 335բ:
55 Անդ:
56 Անդ, էջ 336ա:
57 Անդ, էջ 281ա:
58 Անդ, էջ 355բ:
59 Անդ, էջ 303ա:
60 Անդ, էջ 335բ:

պետների մեջ տարածված է եղել դիպուկ մի ասացվածք. «Ասեն վարդապետք... որ ունի կրանաւոր դանգ մի, դանգ մի շարժէ»⁶¹:

Քարոզներում ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանված ժամանակի դատի և դատաստանի մասին: Հեղինակը պատվիրում է «մատնած և շարախօսած» մարդուն միանգամից շարաթել, այլ «Լ (30) օր երկաթով կապել»⁶² և պահել բանտում, մինչև մեկ կամ երկու վկաներով կպարզեն սուտն ու ճշմարտությունը: Այսինքն՝ կատարել նախնական հետաքննություն: Մարդիկ չեն կարողանում արդար դատաստան անել, «զարն ու բարին, զսուտն ու զիրան, զարդարն և զմեղաւորն» իրարից տարբերել: Մեր քարոզիչը նրանց նմանեցնում է անշնորհք գրամափոխների. «Իբրև զտգէտ սառաֆ, որ ոչ կարէ գոսկին և զպղինձն, զանագն և զարծաթն բաժանել»⁶³: Նա անարդար դատաստանի պատճառներ է համարում տգիտությունը, կաշառքը «մեծամեծաց երկիրդ»-ը, աշառությունը: Հարստահարողների դեմ բողոքի խոսք ասողները ենթարկվում էին տուգանքների, մարմնական պատժի, դատապարտվում նույնիսկ մահվան:

Այս և հարակից հարցերի մասին քարոզներում կան ուշագրավ տվյալներ. այսպես, օրինակ. «Թէ մարդ զմարմնաւոր թագաւորի հրամանն պատռէ, սպանելու է»⁶⁴: «Թէ մարդն լիբր և անմիտ լինի, որ առաջի մեծամեծաց լիբր և հակառակ խաւսի իւր լեզուն՝ գինքն սպանել, տուգանել և պատուհասել, և լեզուն իրն մահու պատճառի»⁶⁵:

Կամ՝ «Նու աշժմ բազումք վասն սիրոյ կանանց զհաւատն ուրանան, յաստուծոյ սիրոյն հեռանան, մարմնով պատժին, տուգանուին, սպանուին, ի գերեզման իջնուն դառն մահուամբ»⁶⁶:

Կարևոր են նաև քարոզներում սփռված տվյալները՝ արհեստագործություն, առևտրի և քաղաքային կյանքի տարբեր երևույթների մասին: Մեր քարոզիչը քաղաքաբնակ ծնողներին խորհուրդ է տալիս իրենց զավակներին, լոթ տարին լրանալուց հետո, արհեստ սովորեցնել. «որ արուեստն իւրենն սարմիայ լինի և այն արուեստովն ապրի և հալալ հաց ուտէ»⁶⁷: Քարոզներում որոշ տեղեկություններ կան տարբեր երկրներից ներմուծվող ապրանքների վերաբերյալ: Օրինակ. «Վաճառականն, որ գնայ ի Հնդուստան, տեղն կենալու համար չի երթալ, այլ վաճառ և առուտուր անէ, իւրենն բեռն կապէ, ոսկի, արծաթ, ակն և մարգարիտ և ծանր բեռնով դառնայ ի հայրենի տունն»⁶⁸: Մի առիթով նա ասում է. «Կիպրացի դաստառակա բերանն կու սրբէ»⁶⁹. այս նախադասությունը մտածել է տալիս, որ Հայաստանում գործածվել են Կիպրոսից բերված անձեռոցիկներ:

Առևտրական անբարենպաստ, վտանգներով լեցուն ճանապարհներին Ղուկաս Լոռեցին հարեանցիորեն անդրադառնում է իր մի շարք քարոզներում: Բերենք դրանցից միայն մեկը. «Վաճառականն, որ բեռն ունի, ոսկի, արծաթ, ակն և մարգարիտ, և զանազան դումաշ, գիշերն աւաղականց երկիրդ է ոչ ննջէ, այլ ճրագն վառ պահէ և աղեղն լարէ»⁷⁰:

Ուշադրավ են նաև խոջանների, սառաֆների (լումայափոխ), շահակերների (վաշխառու) մասին առկա տվյալները: Մի առիթով քարոզիչն ասում է, որ...

61 Անդ, էջ 239ա:
62 Անդ, էջ 277ա:
63 Անդ, էջ 303բ:
64 Անդ, էջ 298ա:

66 Անդ, էջ 348բ:
67 Անդ, էջ 362ա:
68 Անդ, էջ 285բ:
69 Անդ, էջ 322բ:
70 Անդ, էջ 307ա, 321ա:

առևտրականը «հարամ մամլայ անէ, զիւրն ժ (10), դրամին Ի (20) ծախէ, զքո Ի (20) դրամին ժ (10) դրամով առնու»⁷¹ և այլն: Առուծախի ասպարեղում տարածված կեղծիքի ու խաբեությունների մասին խիստ հետաքրքրական են հետևյալ տողերը. «Թէ գեղ լինի, թէ քաղաք, թէ վանք, թէ շանապատ, ինչ տեղ որ մեծ ու փոքր կշիռ, մեծ ու փոքր լիտր, մեծ ու փոքր շափ գինոյ, կամ հացի, մեծ ու փոքր կանգուն պահեն, որ մեծովն առնուն ու փոքրովն ծախեն, զգինն բոլոր առնուն, զհացն պակաս շափով տան, կամ թէ հետ գինոյն ջուր խառնեն, զջուրն գինու տեղ ծախեն, կամ հետ կաթին ջուր խառնեն, խապանեն, կամ հետ արծաթին պղինձ խառնեն, դրամի տեղ մսխեն»⁷² և այլն: Առևտրականներն ու վաշխառուները անպատիժ թալանում են ժողովրդին, Ղուկասը նրանց հավասարեցնում է գողերի, ավաղակների և գրում. «Ապա, որ յայտ է, թէ գողն և զրկողն և մաքսաւորն և շահակերն ի մի համարի են»⁷³, «Զի միին յայտնի գող և աւաղակ է, զսուրն կապեալ է, կամ ի դարան մտնու, կամ ի սարերդ զմարդիք սպանէ... և մինն նստել է ի գողի բակն»⁷⁴, սուտ ասելով և սուտ երգումն ուտելով հարամ առուտուր անէ, զմարդոյ արիւնն իմէ, և յայտնի գողի և աւաղակի մեղացն մասնակից և ընկերակից դառնայ»⁷⁵:

Քարոզներում որոշ տեղեկություններ կան նաև գերիների մասին: Բավականին տարածված է եղել գերիների առուծախը: Յուրաքանչյուր պատեհ առիթով հեղինակը քարոզում է մեղքերի թողության համար գերիներ գնել և աղատ արձակել: Տեղեկություն է հաղորդում, որ փախուստի փորձ արած գերիներին պահել են դաժան պայմաններում՝ կապկապված վիճակում:

Տեղեկություններ կան վարձկանների աշխատավարձը ժամանակին չվճարելու, պակաս վճարելու կամ էլ բնավ չվճարելու մասին: Քարոզներից մեկում կարևոր տողեր կան վարձկան հնձողների մասին. «Յորժամ մարդ ամուսն չոգ ժամանակն մարդոյ հունձ տա անել և զվարձն կտրէ և նորա աղաղակեն առ աստուած և զաստուած ի բարկութիւն շարժեն... զվարձկանի վարձն թէ կտրէ մարդ, արիւնահեղացն և մարդասպանիցն է մասնակից, վասն որոյ պարտէ պայմանաւ զմարդն վարձել և երբ կատարի ժամանակն, զվարձն բոլոր տալ և հալալութիւն խնդրել»⁷⁶:

Բողոքի արտահայտություններ են եղել և վաշխառուների շարաշահումների դեմ, որոնք պարտքի փոխարեն «գրավ» են վերցնում պարտատերերի որդիներին և ամբողջ ունեցվածքը: Չգիմանալով այլևս այդ հարստահարումներին, զայրացած ամբոխը դուրս է եկել նրանց դեմ: Վախեցած վաշխառուները հաճախ ստիպված պատռել են պարտամուրհակները: Խոսելով պարտամուրհակներ պատռելու մասին, հեղինակը գրում է. «Զայս բարիս քաղումք արարին և դեռևս առնեն աստուածասէր և ողորմած մարդիք և զաղքատաց պարտքն բաշխելով զգիր պարտուցն պատռելով, ջնջեն զմեղաց գիրն»⁷⁷: Ղուկասը հաշտություն է քարոզում, երևան գալով մի տեսակ օրենսգրի դերով. «Որ զքեզ անարգէ, նախատէ, մեծ վնաս գործէ, տուգանել տայ, կամ շարա-

71 Անդ, էջ 345բ:
72 Անդ,
73 Անդ, էջ 347բ:
74 «Գողի բակ» — բառախաղ. այսպես ասելով հեղինակը նկատի ունի «կուղպակ» հասկացությունը:
75 Անդ, էջ 345ա:
76 Մատենադարան, ձեռ. № 4355, էջ 239բ:
77 Անդ, էջ 313ա:

րել, երբ մեղայ գայ, թողութիւն պիտի անես»⁷⁸, «Թէ մարդ քեզ վնասակար լինի և պարտական դառնայ, երբ փոշիմանի, հնազանդի և մեղայ գայ, գոհաշտիս և քո պարտականին թողութիւն անես»⁷⁹: Եթե պարտապանը «դառն աղքատ» չէ և կարող է «զգլուխն... վճարել, բարի է, զգլուխն առ, զշահն յատուծոյ կառնուս», իսկ եթէ «դառն աղքատ է» և չի կարող վճարել «գոմ մի խեղդել, թէ բեր վճարէ, կամ յորգոցն, կամ հայրենացն գրաւ բռնել...: Բեր, Քրիստոսի սիրոյն համար զէն աղքատն յէն պարտոցն ազատ արայ... և զքո մեղաց գիրն պատռէ»⁸⁰:

Մեր քարոզչի կարծիքով հասարակությունը բաժանվում է երկու հիմնական խմբի՝ հոգևորականների և աշխարհականների: Վերջին խումբն իր հերթին ստորաբաժանվում է «աղքատաց և մեծատանց, ծառայից և իշխանաց»⁸¹: Նա այնուհետև փորձում է վեր հանել հասարակական բոլոր շերտերին բնորոշ արատները. եկեղեցականներին՝ հատուկ է հպարտությունը, մեղավորներին՝ հուսահատությունը, մեծատուններին՝ ազահույությունը, իսկ աղքատներին՝ տրտունջն ու գողությունը⁸²:

Հասարակության այս ստորաբաժանումներն ըստ հեղինակի առաջ են դալիս առօրյա փոխհարաբերությունների պատճառով: Մարդիկ ծնվում են հավասար և հավասար էլ մահանում: «Որպէս Բ (2) դոնի քաղաք է աշխարհս, մի դոնովն ի մար արգանդէն միապէս ծնանին և գան յաշխարհս, և ի մէջ աշխարհիս բաժանին՝ ոմն աղքատութեան հանդիպի և ոմն հարստութեան, ոմն ծառայութեան, մյուսն իշխանութեան, մեղաց և արդարութեան: Եւ ի միս գրեւումն, որ է մահն՝ միապէս ելանէն յաշխարհէս, և ոչ կարէ իշխանութիւնն, կամ հարստութիւնն փրկել ի մահուանէ... և ոչինչ ունի աւելի մեծատունն, քան զաղքատն... և ոչ երևի փառք և իշխանութիւն նոցա, այլ այնչափ, զի անունն գրեալ է ի վերայ գերեզմանին, թէ այս անուն իշխանի և թագաւորի է»⁸³:

Ղուկաս Լուսեցին քննադատում է թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևոր տերերին. «Թագաւորք և իշխանք... ունին զազանային բնութիւն, ուր հասանին պատառեն, զազանաց նման ուտեն և մանրեն, և զմնացորդս առ ոտն կոտորեն, մարդադէմ զազան են և անասնադէմ մարդ»⁸⁴: Դասակարգային հարաբերությունների վերլուծման հարցում, երևան բերելով միջնադարյան մտածողի սահմանափակ աշխարհայացք, նա գտնում է, որ իշխանները կոշված են զորավիզ կանգնելու զրկվածներին. «Զի այս է գործ թագաւորաց, զատաւորաց և իշխանաց, ազատել զորքն և զաղքատն անիրաւ զրկողաց»⁸⁵: Մինչդեռ հակառակն է տեղի ունենում. թագավորների և իշխանների հանցանքը երկիրն է շարժում, ավերում է աշխարհը, իսկ հոգևորականներին՝ երկիրն է շարժում⁸⁶:

Ղուկաս Լուսեցին օտար նվաճողների ծանր լծի տակ կեղեքվող ժողովրդի դիմադրական շարժումներից երկյուղ է կրում. «Թէ գերկու քարն չիրար տաս, մէջն կրակ կու վառի և կայրի զաշխարհս»⁸⁷, — գրում է նա: Արյունահեղություններից խուսափող քարոզիչը, տեսնելով ընդվզող մարդկանց նկատմամբ տիրողների կողմից կիրառված դաժան հաշվհարդարը, գտնում է, որ դժգոհություններն ու բողոքներն ավելորդ են. «Հետ փշին խաղաս՝ ձեռք կու խոցէ,

78 Անդ, էջ 311բ:
79 Անդ, էջ 313բ:
80 Անդ, էջ 313բ:
81 Անդ, էջ 231բ:
82 Անդ:

83 Անդ, էջ 337ա:
84 Անդ, էջ 425բ:
85 Անդ, էջ 472ա:
86 Անդ, էջ 336ա:
87 Անդ, էջ 311ա:

հետ կրակին խաղաս՝ կայրիս, հետ գազանին կովիս՝ գազանակեր կլնիս...»⁸⁸, Այլ ելք չգտնելով, նա քարոզում է համբերել և հաշտվել. «Ճար շկայ, թէ քրիստոնեայ ես, պիտի հաշտիս»⁸⁹, քանի որ «շարն շարեաւ ոչ յաղթի, այլ առաւել բորբոքի և մեծ վնաս և մարդասպանութիւն ծնանի»⁹⁰:

Քարոզների մեջ կան նաև հոգեշահ խրատներ, որոնց մեջ հատուկ տեղ են գրավում ծնողների և զավակների՝ փոխադարձ պարտականությունների մասին: առկա ուշագրավ նյութերը: Որպես հմուտ մանկավարժ, Ղուկաս Լուսեցին Հովհաննես երգչկացու նման գտնում է, որ երեխային փոքր հասակում, երբ դեռ «որպէս կակուղ մոմն գտիպն և որպէս մատղաշ ուռ է տղայի հասակն»⁹¹, պետք է սովորեցնել «բարի ուսումն»: Այս կապակցությամբ նա վկայակոչում է ժողովրդական մի ասացվածք, թե՛ «Ուսումն մանկութեան՝ քանզի է ի բարի, ուսումն ծերութեան՝ զիր է ի պտղի»⁹²: Ըստ հեղինակի, երեխայի մեջ փոքր հասակից պետք է դաստիարակել աշխատասիրություն և, առաջին հերթին, հալալ աշխատանքով ապրելու ձգտում: Մտղները պարտավոր են լավ օրինակ ծառայել երեխաներին: Ղուկասը պատվիրում է ճշմարտախոս լինել և սուտ երդում չտալ, ի բաց առյալ երկու դեպքի, մեկ՝ երբ սուտ խոսելով հնարավոր է խափանել մարդասպանությունը և երկրորդ՝ երբ կարելի է ազատել մեկին գերությունից. «Թէ գերի փախչի յանաւրինաց, գայ ի քո տունն, սուտ ասայ, ծածկէ և մի մատնել, և թէ երդումն տան, երգումն կեր և զգերին թափէ», — խորհուրդ է տալիս նա⁹³:

Խիստ ուշագրավ են Լուսեցու հայացքները ընտանիքի, սիրո, ամուսնությունից մասին: Նա գտնում է, որ նոր ստեղծվող ընտանիքը խարսխված պետք է լինի սիրո վրա: Աղջիկ ու տղա նախ պետք է տեսնեն միմյանց, սիրեն և ապա ամուսնանան. «Այրն և կինն յառաջն սիրովն պիտի կապին և ապա արհնութեան պսակովն: Սէրն է հաստատութիւն նշանին և պսակին, և սէր ծածկէ զբազմութիւն մեղաց: Թէ մէջն սէր կայ, հալալ է ամուսնութիւնն և թէ շկայ, հարամ է»⁹⁴: Ակամա ամուսնությունները պատճառ են դառնում դժբախտությունների: Մտղներն ու ազգականներն իրավունք չունեն բռնի ամուսնացնել իրենց զավակներին «ծնողացն և ազգականացն ոչ կայ թողութիւն, որ իւրեանց զաւակացն ակամայ պսակ դենն, մահն և ուրկութիւն չու է, քանց զէն, որ այրն և կինն զիրար ատեն, հարամ է կեանք նոցա և մահն դառն է, քան զլեղի»⁹⁵:

Քարոզներում կան մի շարք ազգագրական ու կենցաղագիտական արժեքավոր տեղեկություններ: Լուսեցին հայտնում է, օրինակ, որ փեսան հարսին որպես նշան նվիրելու է գինդ (ականջի օղ), որը բահանայի կողմից օրհնվելուց հետո կախվելու է հարսի ականջից: Դրանից հետո հարսն ու փեսան իրար շէին տեսնելու մինչև պսակի օրը:

«Քարոզ ի բան աւետարանին, որ ասէ, օն արիք գնացուք աստի» խորագրով քարոզի մեջ, շեղվելով իր բուն նյութից, մեր հեղինակը շատ հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում մարդարիտ քարի գոյացման մասին և նկարագրում է Պարսից ծոցում գտնվող Հուրմուզ բաղաբում գոհարահան ջրասույզների դժվարին աշխատանքը. «Եւ պարտ է գիտել, — գրում է նա, — զի

88 Անդ, էջ 311բ:
89 Անդ:
90 Անդ, էջ 288բ:
91 Անդ, էջ 318բ:

92 Անդ:
93 Անդ, էջ 298բ:
94 Անդ, էջ 301բ:
95 Անդ, 302ա:

մարգարիտն ի ցաւոյ ի Երկնից գոյանայ ի Շիրիմարան քաղաք, որ այժմ Հուր-մուղ ասի: Կենդանի է մէջ ծովին ոստրէոս անուն՝ ի մէջ Բ սատաֆի: Եւ ի մա-լիս ամիսն, յորժամ ամպէ կրկինքն, գայ երեսս ծովին, և բանայ զսատաֆն, և առնու զցաւոյն, և պինդ փակէ և իջանէ յատակս ծովուն և ի Խ (40) արն մար-գարիտ լինի ցաւոյն մէջ զսատաֆին բարի կամարն և հրամանան աստուծոյ, և ապա բանայ զսատաֆն և թափէ յատակս ծովին: Այն, որ ի հողուտ տեղ անկա-նի՝ մտի մնայ, և այն, որ յաւազն անկանի՝ գործի և լուսատու և անգին մար-գարիտ դառնայ: Եւ ապա գան ի վերայ ծովին նաւով և տան զգին արեան խո-րէջին (իմա ջրասոյզին), և նայ կապէ փառ զերեսաւքն և առնէ ձէթ ամանով, և յորժամ ժողովէ և լցնէ զամանն աւազով և մարգարտով, թողու զձէթն և ելանէ յերեսս ջրին, և յորժամ տեսանեն նաւորդքն զձէթն, ի վեր քարշեն զմարդն պա-րանովն, որ ի մէջքն է կապած»⁹⁶:

Իր մեկ այլ («Համառոտ պատմութիւն յեսուայ, որդի նաւեայ») քարոզում Ղուկասն անդրադառնում է նաև արմաստի մշակման եղանակին. «Պղինձն և զկլայեկն յիրար խառնեն և գործիք կաղմեն և այժու արեամբ մխեն, և այնու տաշեն և գործեն զքարն դայն, վկայ քեզ արմաստն, որ երկաթն ոչ յաղթէ, և արճիճով կտորի և փշրի՝ յարինակ կակղութեան և խոնարհութեան»⁹⁷: Այս կարգի ուշագրավ տեղեկութիւններ ցրված են քարոզներից շատերի մեջ:

Ղուկաս Լոռեցու քարոզգրքի նշանակութիւնը այսքանով չի սպառնում: Այն հարուստ մի շտեմարան է ժողովրդական գրույցների և առասպելների, առածների ու թեմաթի խոսքերի: Քարոզների մեջ քստ հարկի օգտագործված են Սողոմոնի, Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Խիկարի, Վարդան Այգեկցու հետ կապված գրույց-առակներից հետաքրքրական նմուշներ:

Պակաս ուշագրավ է նաև ժողովրդական անվավեր պատմութիւնները Հին Կտակարանի առանձին գրվագների մասին: Անդրադառնալով Նոյի տապա-նի կառուցմանը, Ղուկասը մեջ է բերում հայկական մի առասպել տապանը շինող վարպետի մասին, որը իբր ներսես անունն է կրել. «Որպէս ասեն,— գրված է քարոզգրքում,— ներսէս անուն շինող տապանին՝ շինեաց իւր տեղի առանձին, և զի ոչ էր կամք աստուծոյ ապրիլ նմա, զնորա գէղն (զնորագե՞ղն), ասեն, ուտէր ագուօն»⁹⁸: Կարևոր են նաև Նոյի տապանի իջման վայրի և ջրհեղեղից հետո Նոյի վայրէջքի հետ կապված ժողովրդական գրույցների մա-սին հեղինակի գրանցած տողերը: Մեր քարոզիչը, օգտագործելով Հակոբ Մծբնեցու շուրջը հյուսված առասպելը և հայկական ավանդույթը, փորձում է ապացուցել, որ տապանակիր լեռը Մասիսն է եղել: «Արարատու լեռան,— գրում է նա,— ոմանք զԿորդուացն ասեն, այլ ճշմարտութիւն ի Մասիս ցուցանէ, թէպէտ գոյ ի Պաղեստին և ի Գամիրս Արարատ, այլ մերս Արարատ լսի: Այլև նշան սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին և գեղն Արկուտի, որ տնկեաց այգի, և քաղաքն Նախիշեան, ուր ինքն հանգուցեալ կայ ի տապանի, և Մա-րանդ, որ է մեր մայրն՝ Նեմզարայ անդ, այսոքիկ վկայեն ճշմարիտ, որ ի մեծ Մասիս է տապանն»⁹⁹:

«Վասն աշտարակին» քարոզում, խոսելով լեզուների խառնակման և աշ-տարակաշինութեան մասին, հեղինակն անդրադառնում է նաև Հայկի և Բելի առասպելին: Խիստ ուշագրավ է, որ Ղուկաս վարդապետը վերաշարադրել է

96 Անդ, էջ 284բ:
97 Անդ, էջ 399ա:

98 Անդ, էջ 234բ:
99 Անդ, էջ 234ա:

այդ առասպելը՝ որոշ չափով շեղվելով Մովսես Խորենացուց և Անանունից: Հարկ ենք համարում քարոզի այդ հատվածը մեջբերել ամբողջութեամբ. «Եւ յորժամ բաժանեցան լեզուքն, ներքովթ, որ է Բէլ, թագ եղ հիւսածու ի գլուխն և նստաւ թագաւոր ի Բաբելոն, և կալեալ զտանուտըսն ոչ թողոյր զնայ յիւ-րաքանչիւր վիճակս, մինչև հնազանդեցան և ուխտ եղին և երգուան ծառայել և հարկատու լինել նմայ, և ապա արձակեաց զնոսա: Եւ Հայկ, որդի Քորքոմայ, ոչ հնազանդեցաւ, անարգեաց և նախատեաց, շուն կոշեաց զնայ և ոչ հնազան-դեցաւ, այլ առեալ զորդիս ի գիշերի և եկն հՀաս յերկիրն, որ կոչի Հայի ձոր: Եւ նա զժարացեալ ընդ անարգանս և ինքն եմուտ ի պաղ երկաթ, և մեծաւ ամ-բոխիւ եկն ի վերայ Հայկայ: Եւ նա լուեալ զհամբաւ գալոյ նորա և կազմեաց աղեղն պղընծի, որ է շարխի, և եղև սաստիկ պատերազմ ի մէջ նոցա: Եւ ոչ կարացին յաղթել միմիանց, և ապա Հայկն հնարիւք ի փախուստ էաւ և Բէլ վայր զհետ նորա հետեակ, զի Կ(60) թիզ էր և պատեալ էր երկաթով զանձն և ձի ոչ կարէր քարշել զնայ: Եւ հրամայեաց Հայկ որդոցն կանգնել զէմ երեսին, և նա սարեաց զաղեղն շարխի և ապա յանկարծակի անգուման շարխի նետով էղարկ ի սիրտն Բէլայ և անցոյց ի թիկնայէջն և նետն զիմեալ ի քարն փշրեցաւ, և անկեալ մսաբլուրն և սատակեցաւ: Եւ որդոցն բարձեալ զմարմին ի սայլի, և տարան ի Բաբելոն, և անդ թաղեցին»¹⁰⁰:

Ղուկաս Լոռեցու քարոզներում տեղ են գտել նաև 24 գրույցներ՝ քաղված մասամբ գրավոր և ավելի մեծ չափով բանավոր աղբյուրներից: Հեղինակը մատնանշում է միայն մի քանիսի սկզբնաղբյուրը՝ «Հարանց վարք» և «Ալեք-սանդրի պատմութիւն», իսկ մյուսների համար գրում՝ «որպէս գրեալ է», կամ «որպէս ասեն»: Ավելի կարևոր են այն գրույցները, որոնցում պատմվող զեպ-քերը կատարվել են Հայաստանի տարբեր վայրերում: Մրանց մեջ իրար են հշուտված իրականն ու առասպելականը: Ստորև տալիս ենք այդ գրույցների սկզբնատողերի ցանկը՝ պահպանելով նրանց քարոզգրքում ունեցած հաջոր-դականութիւնը.

1. Այլի կին մի մեծատուն ունէր արեղայ որդի մի...
2. Ճգնաւորի մի մեծաւ եղբայրն և կինն...
3. Որպէս ասաց հրեշտակն Առաքել վարդապետին ի սուրբ Էջմիածինն...
4. Վաղերիս իշխանն պոռնիկ սատակեցաւ...
5. Յերկիրն Քաջբերունի քահանայ մի կամեցաւ կին առնուլ...
6. Յերկիրն Քաջբերունի է վանք մի, որ կոչի Մեծոփ...
7. Ճգնաւոր մի և իր պահապան հրեշտակն երթային սաղմոսելով...
8. Մանուկ մի որբ մնացել ի մօրէն...
9. Երեք ճգնաւոր ի մի յանապատ աղօթէին...
10. Ոմն ճգնաւոր եկն առ հայրն Մակար և ասաց...
11. Ալեքսանդր թագաւորն բազում զօրօք ի ճանապարհ երթալր...
12. Ենանոս անուն ճգնաւոր և սուրբ վարդապետ(ն)ի ի Վան քաղաքի ունէր խոճայ սանահէր մի...
13. Թագաւոր մի ոչ ունէր որդի...
14. Ոմն ճգնաւորի ասաց տէր, թէ առանց քո կամացդ ոչ տամ քեզ մահ...
15. Որպէս ճգնաւոր, որ հարցոց ցրնկերն...
16. Հայրապետ մի զնաց ուխտ ի գերեզման առաքելոցն Պետրոսի և Պա-ղոսի...

100 Անդ, էջ 245ա:

- 17. Քաղաւոր մի, որ իշխէր տասն թագաւորաց...
- 18. Վարդապետ մի գնացր յնրուսաղէմ, և լուսնայ քաղաքի հանդիպեցաւ ի տուն խաւճայի միոյ...
- 19. Յերկիրն Քաջբերունի մեծատուն այր ունէր որդի միամօր կաշին անուն...
- 20. Քաղաւոր մի ունէր միամօր որդի մի...
- 21. Յորժամ սպան զՊարոս թագաւորն հնգկաց...
- 22. Եղիպտոս վանք մի ճգանորաց...
- 23. Որպէս այն աղքատ վարձկանն, որ խնդրեաց զվարձս իւր...
- 24. Որպէս այն թագաւորն, որ երկու իշխանքն իւր դառն նախաճճ ունէին հետ մէկ մէկի...

Որոշ գրույցներ հեղինակը գրի է առել իբրև ժամանակակից և ականջալուր:

Ուշագրավ են հետևյալ գրույցները: Քաջբերունիքից մի այլիք քահանա, որն ունեցել է մահացած դուստր, ցանկացել է կրկին ամուսնանալ: Սակայն մի զիշեր երազ է տեսնում, իբր, իրեն ստիպում են ամուսնանալ հանգուցյալ գտեր հետ: Երբ նա զարհուրանքով հրաժարվում է, նրան հասկացնում են, որ այսուհետև բոլոր կանայք քահանայի հոգևոր դուստրերն են: Արթնանալով, քահանան հրաժարվում է իր մտադրությունից¹⁰¹:

Վանի շրջանում է ծնունդ առել հետևյալ գրույցը. բերում ենք որոշ կրճատումներով: «Ենանոս անուն ճգնաւոր եւ սուրբ վարդապետ ի Վան քաղաքի, ունէր խոճայ սանահէր մի: Եւ յաւուր միում առանձին հարցոյց զվարդապետն, թէ այն, որ գրեալ է յաւետարանն, թէ դուք աղքատին ողորմութիւն տվեր, ես մէկին Ռ (1000) դատաստանի օրն ի ձեր հոգիդ կու վճարեմ, ճշմարիտ բան է, թէ դարտակ ասմունք: Եւ վարդապետն ասաց, թէ աստուած ճշմարիտ, իւր բանն ճշմարիտ, դու ընդէ՞ր երկմտիս: Եւ խաւճէն ասաց, թէ ես քեզ մէկ իրք միև տամ, դու կարես ինձ գիր տալ, որ Քրիստոս մէկին ճ(100) իմ հոգիս վճարէ, զհազարն շեմ խնդրել, մէկին ճ բաւական է: Եւ վարդապետն յանձն էառ, և այրն այն հանեալ ի սընդկէն և (30) դահեկան ետ ի վարդապետն, և խնդրեաց զիր, և վարդապետն զրեաց այսպէս. «Ես ենանոս վարդապետ այս անուն խաւճայէ առի և դահեկան և գիր տվի և տէր կացի, որ գատաստանի աւրն մէկին ճ Քրիստոս ի խաւճի հոգին վճարէ, և թէ նայ շվճարէ, ես չիմ բարի գործոցս վճարեմ»: Եւ առեալ զգիրն եղ ի սնդուկն: Եւ վարդապետն առեալ զդահեկանն և տարեալ ի շուկայն, մանրեաց և բաշխեաց աղքատաց, կուրաց, կաղաց, և երիկոյն եկն առ խաւճայն: Եւ նայ հարցոյց, թէ ո՞ւր էիր գնացեալ, և վարդապետն ասաց, թէ «տարայ զքո զրամն ի Քրիստոս տվի և եկի»: Եւ այրն այն զարմացաւ և ասաց. «Եւ ո՞ւր տեսեր զՔրիստոս»: և նայ ասաց թէ «աղքատն Քրիստոսի երեսփոխան է և զինչ մարդ հետ աղքատաց անէ՞ Քրիստոս իրեանն համարի, որպէս ասաց տէրն յԱւետարանն»: Եւ յորժամ եկն աւր մահուն, կոշեաց զորդիսն իւր և ետ նոցա բազում խրատ և բարի անդարձ, և հանեալ զգիրն եղ ի մէջ ձեռացն և զմատուցն ի վերայ փակեաց և ասաց, թէ ինչ մարդ զէս գիրս չիմ ձեռացս հանէ, կամ կարդայ, դատաստանի օրն մատ չիս սեւերես գայ: Եւ տարեալ այնպէս թաղեցին, և զեռ կենդանի էր վարդապետն: Եւ յայնեմ զիշերի երևեցաւ որոցոց իւրոց և ասաց, թէ գնացէք բերէք զձեր կնքահայր վարդապետն, որ գայ զիւր թուղթն առնու... ևս զիմն ի Քրիս-

¹⁰¹ Անդ, էջ 307ա:

տուէ առեալ եմ, հետ վարդապետին այլ դաւի շունիմ, գայ զիւր գիրն առնու: Եւ զարմացան որդիք, և առատու գնացին առ վարդապետն և պատմեցին զտեսիլն և զբանս հարն իւրեանց... Եւ գնացեալ բացին զգերեզմանն և տեսին... զի... փայլէր գիրն իբրև զլոյս, և ամենեքեան համբուրեցին արտասուար, և փառս ետուն աստուծոյ»¹⁰²:

Ղուկաս Լոռեցին իր քարոզները զարգարել է նաև թեալոր խոսքերով, պատկերավոր և ինքնատիպ համեմատություններով, որոնք ավելի աշխույժ են դարձնում խոսքը: Ազահությունն, օրինակ, նա համեմատում է ծակ կարասի հետ, որ երբեք չի լցվում, աղի ջրի հետ, որն ինչքան շատ է բմպում մարդ՝ ավելի է ծարավում և այլն:

Սոցիալական իմաստ է թաքնված նրա հետևյալ համեմատության մեջ. «Որպէս աւծի թիւնքն զմարզն սպանէ, այսպէս անօթի մարդոյ թուրն զաւծն սպանէ, երբ թքնու ի բերան աւծին»¹⁰³: նա մարդկային բարկությունը համեմատում է օձի հետ. «օձի ձագն քանի փոքր է, սպանել պիտի, թէ չէ կու մեծանայ, վիշապ կու դառնայ, մարդ կու կուտայ»¹⁰⁴, կամ «Զփշի արմատն կանուխ քակել պիտի, թէ չէ տասն տարի մնաց ի հողն՝ տակաւին կու հաստատի, թէ մէկ զիմաց քակես, մեկէլ զիմաց այլ նոր շիմալ կու հանէ»¹⁰⁵, «Զինչ տան կամ զեղին կրակ տան, կանուխ ընցնել պիտի, թէ չէ դտունն ու զգէզն բոլոր կերէ»¹⁰⁶: Որպէս եկեղեցու պաշտոնյա և վարդապետ նա քարոզում է տոկալ աղքատությունը, «Որպէս խարտոցն զժանկն բերէ և բուրէն զարծաթի ժանկն սրբէ, այսպէս զաղքատութիւնն զմարզն ի մեղաց սրբէ»¹⁰⁷: Մեղքերի մեջ թաղված մարդկանց համեմատում է ժայռի բեկորի հետ. «Որ ի գլխոց լեւրանց զառիվայր հոսէ, քանի գնայ թափ առնու և հասեալ յատակն, խորտակի շարաշար»¹⁰⁸: նա մարդկանց գործած մեղքերի հիմնական պատճառ է համարում կինն ու գինին: Գինու վերաբերյալ բերում է ժողովրդական շափածո մի դարձվածք.

Գինին է ջուր, մարդն է քաղաց,
 Հենց շուռ կու գայ, զինչ խելառած¹⁰⁹:

Քարոզների մեջ ցրված ժողովրդական առած-ասացվածքներից ուշագրավ են նաև ձեռ. № 4355-ից ստորև մեջբերվող նմուշները.

- Որպէս ծան պտղովն ճանաչի և մարդն կերպարանովն (էջ 238ա):
- Անունն քահանայի, գործքն սատանայի (էջ 238ա):
- Պարզերես մեռած լաւ է, քան սեւերես ապրած (էջ 288ա):
- Աչաց տեսն հաստատ է, քան զլուր ականջացն (էջ 345ա):
- Տգէտ հեթմն ճարտար սպանող է (էջ 296բ):
- Հետ կաթին մտածն հետ հոգոյն կեղնի (էջ 318բ):
- Արդարագործ շես, արդարախօս լեր, և թէ յերկարէս ի նմին, արդարագործ ևս լինիս (էջ 414ա):
- Դառն դատած, դատարկ մնացած (էջ 244բ):
- Գողի խոստովանահէր ապրանաց տէրն է (էջ 338ա):
- Ղուկաս Լոռեցու քարոզները ճանաչողական մեծ արժեք ունեն և որպէս «Իջնադարյան հայ կյանքի ու կենցաղի ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր, արժանի են ավելի հանգամանալից ուսումնասիրության:

¹⁰² Անդ, էջ 325բ: ¹⁰⁶ Անդ, էջ 310բ:
¹⁰³ Անդ, էջ 323ա: ¹⁰⁷ Անդ, էջ 332ա:
¹⁰⁴ Անդ, էջ 311ա: ¹⁰⁸ Անդ, էջ 432բ:
¹⁰⁵ Անդ, էջ 310բ: ¹⁰⁹ Անդ, էջ 321բ:

Э. О. АРУТЮНЯН

ЛУКАС ЛОРЕЦИ И ЕГО «КНИГА ПРОПОВЕДЕЙ»

Статья посвящена малоизвестному в научной литературе армянскому средневековому писателю и педагогу Лукасу Лореци.

Посредством филологического анализа автор статьи выяснил, что Лукас Лореци (Архимандрит Лукас, Лукас Ахпатечи) жил и творил в конце XV и в начале XVI вв.

В статье доказывается, что Лукас Лореци является автором «Книги проповедей», «Толкования Псалтири» и состоящей из шести глав книги, посвященной толкованию догматических вопросов. Из этих произведений только «Книга проповедей» сохранилась до наших дней. Древнейший ее список является автографом и хранится в Матенадаране (рукопись № 4355).

Автор статьи освещает затронутые в проповедях вопросы, касающиеся разных сторон внутренней и внешней жизни Армении. Проповеди расцениваются также как немаловажный источник для изучения народных сказаний, легенд, пословиц, жизни и быта средневековой Армении.

E. O. HAROUTUNIAN

GHOUKAS LORETSI ET SON "SERMONNAIRE."

L'article est consacré à l'un des auteurs arméniens peu connus, écrivain et pédagogue du Moyen Age. Ghoukas Loretsi.

Une analyse philologique amène l'auteur de l'article à avancer que Ghoukas Loretsi (Archimandrite Ghoukas, Ghoukas Haghpatetsi) a vécu et travaillé à la fin du XV et au début du XVI siècles.

Il est démontré dans le présent article que Ghoukas Loretsi est l'auteur d'un „Sermonnaire“ comprenant 37 sermons, de „Commentaires au Psautier“, et de six chapitres de Commentaires relatifs aux questions dogmatiques. De ces ouvrages seul le „Sermonnaire“ est parvenu jusqu'à nos jours. Sa plus ancienne copie, actuellement conservée au Maténadaran (ms. 4355) est autographe.

L'auteur de l'article examine les questions relatives aux divers aspects de la vie intérieure et extérieure de l'Arménie, soulevées dans le „Sermonnaire“. Ces sermons sont appréciés également comme source importante pour l'étude des légendes populaires, des proverbes, de la vie et des mœurs de l'Arménie médiévale.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒ ՄԵՆԵՍԻՄԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌՇՆՔԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ — «ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

№ 10

1971

ՀԱԿՈՒ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾՆԵՐԻ ՍԵՓԱԿԱՆԱՏԻՐԱԿԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
(XV—XVIII ԴԴ.)

Վանական հողատիրությունը Հայաստանում սկիզբ է առնում վաղնշական ժամանակներից: Դեռևս IV դ. սկսած հայոց եկեղեցին ունեցել է հեթանոսական տաճարներից ժառանգած բազմաթիվ կալվածքներ: Այնուհետև և՛ Արշակունյաց թագավորների, և՛ հետագայում՝ Բագրատունիների ու Զաքարյանների տիրապետության շրջանում, վանքերն ու եկեղեցիները ստանում էին ընդարձակ մշակելի տարածություններ, որոք նվիրաբերվում էին թագավորների, նրանց կանանց, մերձավորների և այլ իշխանների կողմից¹: Հայ պետականության վերացումից և հատկապես XIV—XV դդ. հայ ֆեոդալական մանր իշխանությունների վերջնական բարձումից հետո հայոց եկեղեցին զրկվում է այդ կարգի խոշոր կալվածքների և առանձին գյուղերի նվիրատվություններից, իսկ մինչ այդ ձեռք բերված կալվածքների մեծ մասը հափշտակում են մահմեդական իշխանավորները:

Արևելյան Հայաստանում հողային քիչ թե շատ խոշոր նվիրատվության վերջին փաստաթուղթը վերաբերում է XV դ. 30-ական թվականներին, երբ ամիր Ռուստամ Թրբելյանը 1431 թվականին յոթ մեծ գյուղեր (Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթոհնջ, Նորագավիթ, Աղավնատուն, Թեղենիս-Քիրաջլու և Մուղնի) վաճառքի անվան տակ նվիրում է էջմիածնին: Թեև զրանից առաջ, 1429—30 թթ. Վաղարշապատ (Ուչքիլիսա) գյուղի 4 զանգը մի քանի նվազով գնված էր արդեն այդ վանքի վանահայր՝ պարոն Սմբատի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսի կողմից:

Իր տեղում բավական մանրամասն խոսել ենք այս նվիրատվության հանգամանքների և նրա զրդապատճառների մասին², այստեղ ավելորդ չենք համարում ընդգծել այն փաստը, որ այդ գյուղերը Ռուստամ Թրբելյանը նախ ձեռկերպում է որպես վաճառք, որից հետո միայն Գրիգոր Մակվեցին զրանք վակֆ է անում էջմիածնին: Այդ «վաճառքը» ձեռնարկվում էր նրա համար, որպեսզի հիշյալ գյուղերը գտնային «արժաթագին» կամ «զանձագին մուլք» (زرخرید ملک - մուլք-ե գարխարիդ), օրինական սեփականություն՝ գնված

¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», կազմեց Կ. Կոստանյանց, Մ. Պետերբուրգ, 1913, էջ 16—27, 35, 50, 58—59, 116—117 և այլն:

² Տե՛ս Հ. Փափազյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից: ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, № 8: Նույնի «Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում»: Անդ, 1960, № 7—8, նույնի «Բեյթ-ուլ-Մալի» ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումները 15-րդ դարում», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2:

կանխիկ դրամով, ապա նվիրվելին վանքին ու դառնային նրա «հավիտենական» սեփականությունը:

Բավական է մի հայացք նետել X—XIV դդ. հայերեն վիճազիր արձանագրություններին՝ համոզվելու համար, որ վակֆային նվիրատուությունների վերոհիշյալ նախապայմանը դալիս է բավական հնուց: Հաղպատի վանքի 1016 թվականի մի արձանագրության մեջ կարգում ենք.

«Ի նկն թվիս, ես Մուկն, որդի Հոնովարա շնորհուն Ա[ստուծո]յ նոր նորոգեցի գտուրը կաթողիկ [էս որ] աւեր[ե]աւ ի սաստիկ շարժմանէ, եւ ետու զԱզարակ իմ գանձով զնած վասն [արև] շ[ատու]թե[ան] եւ մեղացս թողութեան»³:

Նույն կարգի հիշատակություններ նկատվում են նախորդ և հետագա դարերի ամբողջ շարք վիճազիր արձանագրություններում, որոնք պահպանվել են մեծ ու փոքր վանքերի որմերի վրա: Գրանց բովանդակությունից միանգամայն պարզ երևում է, որ նվիրաբերված կամ վակֆ արված կալվածք կամ ժառանգական սեփականություն է եղել (հայրենիք) և կամ նախապես գնվել է, ապա նվիրաբերվել այս կամ այն վանքին («որ մեր սեփական հայրենիք էր», «որ իմ հայրենիք էր ի հնուց», «ի հայրենեաց մերոց», «ետու իմ հայրենեաց» կամ «գնեցի» «գանձագին արարի», «գանձագին հայրենիք իմ էր», «իմ հալալ գանձով գնեցի», «ոսկով գնեցի», «հալալ արգեամբ գնած հողս» և այլն)⁴:

XIV—XV դարերից սկսած Հայաստանում հողային տիրույթների, հատկապես ամբողջական գյուղերի մուլքերի առուժախի, նվիրատուության կամ այլ կարգի օտարումներին վերաբերող արձանագրությունները մեծ մասամբ կազմվում էին մահմեդական Շարի ատյաններում, հիմք ունենալով իսլամական իրավունքը: Այդ փաստաթղթերը լիովին արտահայտում են վակֆային կալվածների վերաբերյալ շարիաթական նորմերը և փաստորեն գալիս էին վերահաստատելու նախքան այդ եկեղեցական կալվածների սեփականատիրական իրավունքի Հայաստանում արդեն գործող օրենքները:

Այդ վավերագրերը, ինչպես նաև պարսկալեզու այլ սկզբնաղբյուրներ միաբերան վկայում են, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ոչ մի խոշոր ֆեոդալ, խան, ամիր կամ նույնիսկ շահ չէին կարող պետական զիվանի հողերից նվիրել կամ վակֆ անել որևէ կրոնական հաստատության, բանի որ դա նրանց «հալալ» ինչքը չէր: Նվիրվող կալվածք իրավական ձևակերպմամբ պետք է անպայման նրանց ժառանգած կամ գանձագին մուլքը լիներ:

Գյուղերն ու այլ կալվածները շարիաթական կալվածագրերով (վակֆնամե) եկեղեցուն նվիրվելուց հետո այլևս ենթակա չէին վերագարձման և դառնում էին հավիտյանս անօտարելի սեփականություններ. «Եւ Գրիգոր կաթողիկոս այս որ է որդի Մակուեցի պարօն Զալալ բեկին, — գրում է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, — գրեցուցանէ ի յերիս դապալալոջսն ևս թէ Գրիգոր խալիֆայն առնու զգեօղս դայս (Վաղարշապատ), և վախրֆ տա էջմիածնի Աթոռոյն: Քանզի որովհետև յամենայն յազգս օրէն է, զի վախրֆն ոչ վաճառի և ոչ չետս դառնայ, վասն այսօրիկ այսպէս գրեցուցանէ, զի մի որ իշխեսցէ յետոյ վա-

3 Կարո Ղաֆազարյան, Հաղպատ, Ճարտարապետական կառուցվածքները և վիճակն արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 145, արձ. № 5:
4 Տե՛ս «Վիճակն տարեգիր», էջ 16—17, 43, 44, 54, 58—59, 68, 74—75, 104—112, 125, 168, 169, 226 և այլն, հմմտ. «Գրվան հայ վիճազրութեան», պր. 1, էջ 12, 13, 29, 32, 43, 44, 47, 51, 63, պր. 2, էջ 21, 26, 41, 109, 114, պր. 3, էջ 37, 51, 52, 56, 76, 97, 119, 128, 143, 148, 149, 171, 216, 220, 222, 223, 238, 239, և այլն:

ճառել և գնել»⁵: Վակֆային հնագույն ու ավելի ուշ շրջանների կալվածագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վակֆ արվող հողերն ու այլ ստացվածքներ (այգի, ջրաղաց, ջուր, տուն և այլն) հավիտյանս ամրացվում էին տվյալ վանքին կամ մզկիթին և դրվում վանահոր կամ «մութավալլիի» անօրինության ներքո:

«Վակֆ» (وقف) արաբերեն տերմինը բառացի նշանակում է «կանդ առնել», «դադարել»: Խոսքը վերաբերում է տվյալ ստացվածքին, որը նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, ամրացվում էր նրան և այլևս ենթակա չէր ոչ մի կարգի օտարման: Վակֆային կալվածագրերում, որոնցից մեծ թվով պահպանվել են Մատենադարանի «Կաթողիկոսական զիվանում», կալվածների նվիրաբերման ակտը անվանվում էր նաև «ամրացում» կամ «արգելափակում»: Կար հատուկ բանաձև. «Վերջնականապես վակֆ արեց և հավիտյանս արգելափակեց»⁶:

Վակֆ անողը միաժամանակ պայման էր դնում, որ «տարբեր ժամանակներում այդ վանքի տնօրենները կամ մյուս վանականները վակֆ արված հողերը ոչ ոքի չվաճառեն կամ չնվիրեն»: Համարյա առանց բացառության բոլոր վակֆնամեների վերջում տրվում էր վակֆ անողի «վակիֆի» (واقف) կտակը, որին հաջորդում էր անեծքը (لعنت نامه) («լա՛նաթնամե») այդ կտակը խախտողների հասցին: Այս կտակների մեջ հատկապես շեշտված էին վերոհիշյալ պայմանները:

Ավելի մանրամասն գրված վակֆնամեներում նշվում էր նաև, որ վակֆ արվող կալվածք ենթակա չէ գրավ դրման կամ փոխանակման և կամ երկարատև վարձակալման: Նույն 1432 թ. Գրիգոր Մակվեցու վակֆնամեի վերջում ասված է. «...ավագ վերակացուներն ու վանականները օրերից մի օր հիշյալ վակֆը չվաճառեն, չընծայեն, օտարման չենթարկեն և չնվիրեն: Եթե մեկը փորձի փոխել այս վակֆը և խախտել նրա պայմանները, թող այդպիսին ենթարկվի աստվածային անեծքների և դալույթի: Պայմանն այս է, որ չվաճառեն և վարձով չտան, չնվիրեն և չփոխանակեն, որովհետև դա ճշմարիտ շարիաթական վակֆ է և պարզ ու լսելի հավիտենական արգելափակում, ուստի և արգելվում է նրա վաճառքն ընդմիշտ»⁷:

Վակֆ արվող ստացվածքների վաճառելն ու գրավ գնելն արգելվում էր սկսած դեռևս վաղ միջնադարից ու թերևս ավելի առաջ: Խժկոնքի վանքի մի արձանագրության մեջ ոմն Աբրահամ երեց 1233 թ. տներ և խանութներ է նվիրում նույն վանքին և արձանագրության վերջում ավելացնում է. «հայր որ թէ յանդգնի ծախել կամ գրավանել, մի գտցէ ողորմութիւն ի տեանէ»⁸: 1450 թվականին Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետը ամիր Ռուստամ Օրբելյանից գնում է մի քանի գյուղեր (Սվարի, Տաշու, Աղանց, Տանձատափ), առանձին հողակտորներ ու այգիներ և վակֆ է անում Տաթևի վանքին: Այս վակֆնամեի վերջում նույնպես շեշտված է, որ նվիրված կալվածները իր հետ-

5 Սիմեոն Երևանցի, Զամբու, էջ 101:
6 «Մատենադարանի Պարսկ. վավերագրեր», II, կալվածք 2. Դ. Փափազյան, «Կալվածագրեր», պր. Ա., Երևան, 1968, վավ. 5, այսուհետև՝ «Կալվածագրեր», I:
7 «Կալվածագրեր», I, վավ. 5 لا يباع ولا يوجره ولا يوهب ولا تبدل وقفا صحيحا
8 «Վիճակն տարեգիր», էջ 76:
شرعيا وحبسا صريحا سمعيا مخلدا وحرما المبيع له ابدًا يابس

նորոգները «չվաճառեն և մեկ տարուց ավելի ժամանակով վարձու շտան, չնվիրեն և չփոխանակեն ոչ մի դեպքում»⁹։ Երբ Երևանի բեկլարբեկի Սաֆիկուլի խանը (1666—1674) դիմում է Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին, պահանջելով, որ նա իր կառուցած լիճը փոխի մի այգու հետ կամ վաճառի իրեն, կաթողիկոսը պատասխանում է. «մեք ղնա վաղմ արաք էջմիածնի, այլ ոչ գոչ հնար ելանել նմա ի դրանէ նորա»¹⁰։ 1621 թվականին Երևանում գրված մի այլ պարսկերեն վակֆնամեում բխտեցի խոջա Գասպարը Օշական գյուղի կես դանգը վակֆ է անում էջմիածնին և պայման դնում, որ այդ կես դանգ մուլքը «չզնեն և չվաճառեն, երեք տարուց ավել ժամանակով վարձու շտան և գրավ չզնեն»¹¹։ Ուրեմն ժամանակավոր օտարումներից թույլատրվում էր միայն կարճ ժամանակով վարձու տալ, իսկ գրավ դնել բոլորովին չէր թույլատրվում, որովհետև պարտքը վճարելու ժամկետը լրանալու դեպքում պարտատերը իրավունք ուներ գրավականը սեփականացնելու։ Էջմիածնի վանքը այս ճանապարհով շատ կալվածներ է սեփականել¹²։

Վերը շարադրվածից պետք է ենթադրել, որ վանական կալվածատիրությունը սեփականատիրական իրավունքի տեսակետից ամենակալուն և ամենամուր իրավական հիմքերն ունեցող կալվածատիրությունն էր։ Բավական էր, որ տվյալ վանքը կամ որևէ այլ կրոնական-եկեղեցական հաստատություն նրավիրաբերման ճանապարհով կամ այդ անվան տակ հաջողոր ձեռք բերել որևէ մուլք կամ այլ ստացվածք, և այնուհետև այն դառնում էր նրա հավիտյանսանօտարելի սեփականությունը։

Ինչպես Կարա-կոյունլուների և Աղ-կոյունլուների ժամանակ, այնպես էաև Սեֆյան տիրապետության, շրջանում Իրանի այլ վիլայեթներում գանվող, հատկապես մուսուլմանական մզկիթապատկան կալվածներում, վակֆի օրենքները անհամեմատ ավելի ամուր էին։ Ընդհանուր առմամբ մզկիթապատկան կալվածները բացի վարձակալությունից այլ կարգի օտարման չէին ենթարկվում, քանի որ դրանք բոլորն էլ շարիաթական հատուկ վակֆնամեններով ամրացված էին այս կամ այն մզկիթին կամ մուսուլմանական որևէ խոշոր ուսումնական կամ բարեգործական հաստատության։ Ինչ վերաբերում է Հայաստանի խոշորագույն եկեղեցական հաստատությանը՝ էջմիածնին և մյուս մեծ ու փոքր վանքերին, ապա այստեղ վիճակը մի քիչ այլ էր։ Աղբյուրների ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ եթե եկեղեցական հողերի ուղղակի վաճառման դեպքեր չեն արձանագրվել, ապա գրավ դնելու և այդ ճանապարհով պարտքի դիմաց բռնագրավման դեպքեր եղել են։

Հայտնի է, որ էջմիածնի վանքը XVII դ. խաների կողմից հարստահարության ենթարկվելով, շատ անգամներ է ծանր պարտքերի տակ ընկել, և այդ պարտքերից ազատվելու նպատակով կաթողիկոսները գրավ են դրել ո՛չ միայն անշարժ կալվածներ, այլև վաճառել ու գրավ են դրել եկեղեցական սպասներ ու անոթներ։ 1684 թվականին, Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցու մահվանից չորս տարի հետո, Շահ Սուլեյմանի տված մի ֆերմանից պարզվում է, որ Հակոբ

⁹ «Կալվածագրեր», 1, վավ. 7։

¹⁰ Զաֆարիա Սարկավազ, հ. 11, էջ 77։

¹¹ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 178, تخرند ونفروشد و باجارت

طوبله زياده از سه سال ندهند و رهن نگذارند

¹² Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 177, տե՛ս նաև Հ. Աբրահամյան, Կալվածագրեր, Երևան, 1941, էջ 24—25, 65—66, և 79, Զամբու, էջ 115, 160 և այլն։

Զուղայեցին վանքապատկան շատ կալվածներ պարտքի դիմաց գրավ դրած է եղել։ Նրա մահից հետո, երբ անցել է պարտքերի հատուցման սահմանված ժամկետը, պարտատերերը իրավունք են համարել յուրացնել այդ կալվածները և մերժել են Ղազար կաթողիկոսի կողմից վանքապատկան կալվածները ետ վերադարձնելու պահանջը։ Ղազար կաթողիկոսը, Ստեփաննոս եպիսկոպոսը և ուրիշ վանականներ երկու խնդրագրերով դիմել են Շահ Սուլեյմանին՝ ասելով, որ իրենք երբեք չեն երաշխավորել Հակոբ կաթողիկոսի պարտքերի համար, ուստի պարտատերերը բոլորովին ապօրինի կերպով են «վակֆի» հողերը իրենց ձեռքում պահում, քանի որ շարիաթի օրենքներով վակֆը չի կարող գրավ դրվել։ Շահը նույն խնդրագրի վրա գրում է իր հրամանագիրը (հուքմ), որով կարգադրում է Երևանի բեկլարբեկին ստուգել և պարզել, թե խնդրագրի հեղինակները երբեք երաշխավորել են Հակոբ կաթողիկոսի պարտքերի համար և գրավ դրված կալվածները վակֆ են, թե ոչ։ Հրամանագրի վերջում շահը նշում է, որ «համաձայն իմամների ֆեթվայի նման գրավականը դեմ է շարիաթական օրենքին, ուստի թող այդ գրավականները հանձնեն նրանց վերակացուին (մութավալլին, կաթողիկոսին) և թույլ շտան, որպեսզի որևէ մեկը հակառակ շարիաթի և ապօրինի կերպով դիպչի հիշյալ վակֆերին»¹³։

Որ շահի այս կարգադրությունը ոչնչով չի կարողացել փրկել դրությունը և վանքապատկան կալվածները այնուհետև էլ շարունակել են մնալ պարտատերերի ձեռքում և ի վերջո յուրացվել են նրանց կողմից, այդ կարելի է եզրակացնել այն փաստից, որ Հակոբ Զուղայեցու ձեռքով գնված մուլքերը XVII դարի վերջում մեծ մասամբ համարյա ամբողջությամբ դուրս էին եկել էջմիածնի ձեռքից¹⁴։

Սակայն կարևոր է պարզել, թե ինչ գյուղեր են եղել գրավ դրված։ Վակֆեր՝ էին դրանք, թե՞ գանձագին մուլքեր։

1633 թվականին, երբ Փիլիպոս կաթողիկոս Աղբակեցին հաջորդեց Մովսես Խոտանանցուն, էջմիածնի վանքը ուներ միայն Քիրաջլու գյուղի ամբողջ 6 դանգ մուլքը, որը 1431 թ. այլ գյուղերի հետ Գրիգոր Մակվեցին վակֆ էր արել էջմիածնին։ Մյուս գյուղերը, այդ թվում նաև Վաղարշապատը յուրացրել էին տեղի իշխողները, ու թեև 1620 թվականի մարտի 6-ի հրամանագրով Ամիր-Գունա խանը նորից Վաղարշապատը վերադարձրել էր էջմիածնին¹⁵, սակայն նրա որդի Թահմազկուլի խանը սեփականել էր այն։ 1636 թ., երբ Թահմազկուլի խանը դավաճանելով՝ անցավ Թուրքիա, այլ կալվածների շարքում Վաղարշապատ գյուղը ևս գրավվեց հարբունիս ու մտցվեց դիվանի գյուղերի շարքը, և միայն 1660 թ. մեծ ջանքերի գնով Հակոբ Զուղայեցուն հաջողվեց Շահ

¹³ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 182. چون موافق علماء امامیه کثر هم رهن مزبور صورت شرعی ندارد مرهونات را بتصرف متولی گذاشته

نگذارند که احدی بخلاف شرع وحساب مدخل در موقوفات مزبور نماید

¹⁴ Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 293, 299, 306ա, 306բ, 306գ, 316, հմտ. «Զամբու», էջ 106—107, 241, 243։

¹⁵ «Մատենադարանի պարսկ. վավերագրեր», 1, Հրովարտական, կազմեց Հ. Փափազյան, պր. Բ., Երևան, 1969, վավ. 14, (այսուհետև՝ Հրովարտական, 11), Կթղկ. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 41, 42, «Զամբու», էջ 103։ Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք էջմիածինը ունեցել է նաև Մուզնի գյուղի 6 դանգը, որը կաթողիկոսը վակֆ է արել Մուզնու Ս. Գևորգ վանքին (Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 166, «Զամբու», էջ 118)։

Արքայա Բ-ի հրովարտակով ետ ստանալ այն¹⁶: 1640 թվականից սկսած Փիլիպոս կաթողիկոսը կես և մեկ դանգերով սկսում է գնել Օշական գյուղը և մինչև 1645 թվականը կարողանում է ձեռք բերել այդ գյուղի 4 դանգը¹⁷: Փիլիպոս կաթողիկոսին հաջորդող Հակոբ Զուղայեցին 1655 և 1674 թվականներին երեւնվազով գնում է նույն գյուղի 1¹/₂ դանգը¹⁸, իսկ 1681 թվականին աթոռակալ Մինաս վարդապետի օրոք, Օշականի մնացյալ կես դանգը Ստեփաննոս վարդապետից 10 թումանով գնում և վակֆ է անում էջմիածնին բխտեցի խոջա Գասպարը¹⁹: Այսպիսով, 1681 թվականին Օշական գյուղը ևս ամբողջությամբ պատկանում էր էջմիածնին:

Այնուհետև Հակոբ Զուղայեցին իր կաթողիկոսության տարիներին կանխիկ դրամով գնում է հետևյալ մուլքերը²⁰:

1. Ղարաղոյուն	6 դանգ	հիշք.	1061 թ.	(1650)
2. Յրանկանոց	6 »	»	1066 թ.	(1655)
3. Բաթոխնջ	1 »	»	1066 թ.	(1655)
4. Ամիրի գյուղ	4 ¹ / ₂ »	»	1071 թ.	(1660)
5. Յայջի	6 »	»	1071 թ.	(1660)
6. Մելիքի գյուղ	6 »	»	1075 թ.	(1664)
7. Մանկանոց	6 »	»	1078 թ.	(1667)
8. Քեշիշքյանդ	6 »	»	1082 թ.	(1671)
9. Նորք	6 »	»	1085 թ.	(1674)
10. Գիրարլու (Սանա)	6 »	»	—	—
11. Մոպանիս	6 »	»	—	—
12. Կյատուր	6 »	»	—	—
13. Քասախ	—	—	—	—
14. Թեղենիս	—	—	—	—
15. Սևավեր	—	—	—	—
16. Բյուրական	—	—	—	—

1656 թվականին մաստարացի Ոսկանի որդի Թարխանը իրենց գյուղի 2¹/₂ դանգը գնում և վակֆ է անում էջմիածնին²¹: 1658 թվականին երևանցի խոջա Սեթի որդի խոջա Հակոբը երկու այգու և մի ջրաղացի հետ միասին էջմիածնին է նվիրում Նորագեղի 6 դանգը և Եղվարդի 4¹/₂ դանգը²²: Վերջապես, 1660 թվականին, հայտնի չէ թե ինչ հանգամանքներում, Հակոբ Զուղայեցուն հաջողվում է ստիպել Բոխենիս գյուղի ռաջաթներին, որ իրենց գյուղի 6 դանգ մուլքը վակֆ անեն էջմիածնի վանքին²³:

Այսպես ուրեմն, Հակոբ Զուղայեցու օրոք էջմիածինը որպես մալիք (սե-

16 Տե՛ս «Զամբո», էջ 183—184, հմտ. Լ. Ս. Խաչիկյան, Հակոբ Զուղայեցու կտակը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1966, № 4, էջ 181—182:

17 Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 61ա, 61բ, 61գ, 63, 64, 65ա, 66, 74ա, 74բ, 74գ:

18 Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 100, 101, 123, թղթ. 1բ, վավ. 160:

19 Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 178:

20 Տե՛ս «Զամբո», էջ 112—129, Զաֆարիա Սարկավազ հ. II էջ 62:

21 «Զամբո», էջ 114:

22 Անդ. էջ 121 և 122, Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 103:

23 «Զամբո», էջ 126—127:

փականատեր) իրավունքներ ուներ 23 գյուղերում, որոնցից 15-ի լրիվ 6 դանգն էր պատկանում էջմիածնին, երկուսի 4¹/₂ դանգը, մեկի 2¹/₂ դանգը և մեկի 1 դանգը, իսկ մնացյալ 4 գյուղերի դանգերի քանակի մասին աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ չկան: Հիշյալ 23 գյուղերից, ինչպես տեսանք, որպես վակֆային ստացվածք շարիաթական վակֆնամենքով ձևակերպված էին միայն հետևյալ գյուղերը.

1. Վաղարշապատ	6	դանգ
2. Քիրաչլի	6	»
3. Նորագեղ	6	»
4. Բոխենիս	6	»
5. Եղվարդ	4 ¹ / ₂	»
6. Մաստարա	2 ¹ / ₂	»
7. Օշական	1 ¹ / ₂	»

Իսկ մնացյալ 17 գյուղերն ու Օշականի 5¹/₂ դանգը՝ որպես արծաթագին մուլք, 1640—1674 թթ. մաս առ մաս գնվել էին Փիլիպոս Աղբակեցու և հատկապես Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցու ձեռքով:

Ստույգ տվյալներ չկան, թե վերոհիշյալ մուլքերից որոնք են գրավ գրված եղել պարտատերերի մոտ: Սկսած XVII դ. 80-ական թվականներից մինչև XVIII դ. 20-ական թվականները էջմիածնի կալվածների մասին պահպանված հիշատակությունները շատ սակավ են, ուստի, դժվար է դրանց հիման վրա որոշակի եզրակացություններ անել: Նյութերի այդ պակասը զգացել է նաև Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, որը թեև ժամանակագրական կարգով տալիս է բոլոր գյուղերի պատմությունը և թվում գոյություն ունեցող վավերագրերը, սակայն նշված ժամանակաշրջանի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չի հաղորդում:

Այս շրջանից պահպանվել են Շահ Սուլեյմանին և Շահ Սուլթան Հուսեյնին ուղղված միայն մի քանի խնդրագրեր, որոնցով էջմիածնի կաթողիկոսները գանգատվում են դանազան «խարդախներից» *خاندان* (մութաղալիքե), որոնք ապօրինի կերպով զավթել են վանքի մուլքերը: Սակայն մուլքերի անունները չեն հիշատակված²⁴: Հենց այն փաստը, որ շուրջ 40 տարի շարունակ էջմիածնի մուլքային գյուղերի մասին գրավոր հիշատակություններ չեն եղել, ինքնին ապացույց է այն բանի, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում այդ գյուղերը, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա իրենց մեծ մասով վերահիշյալ պարտքերի դիմաց սեփականված են եղել պարտատերերի կողմից:

Էջմիածնի վանքի կալվածատիրական կարողությունների և հատկապես մուլքային գյուղերի մասին որոշակի հիշատակություններ սկսում են երևան գալ XVIII դ. 20-ական թվականներից Անդրկովկաս ներխուժած թուրք նվաճողների կազմած հարկացուցակներում:

Վաղարշապատ գյուղի 1725 թ. հարկացուցակից, որտեղ թվարկված են նաև հարկերից ազատվող վանքապատկան կալվածներն ու այլ ստացվածքները, պարզվում է, որ այդ թվականներին էջմիածնին էին պատկանում Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Քիրաչլի և Յրանկանոց գյուղերը²⁵: Այս հինգ

24 Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 1բ, վավ. 173, 181, թղթ. 1գ, վավ. 254:

25 Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները. «Բանբեր Մատենադարան», № 5, 1960, երեսն, էջ 453 (Կթղկ. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 316):

գյուղերից Վաղարշապատը, Մաստարան և Քիրաջլուն վակֆային տիրույթներ էին, իսկ Օշականն ու Ֆրանկանոցը գնված էին 1640—1681 թվականներին²⁶,

Մեծ թվով կալվածազրեր և այլ վավերագրեր վկայում են այն մասին, որ թե Փիլիպոս Աղբակեցի և թե՛ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսները մեծ նախանձախնդրություն են ցուցաբերել հատկապես Օշական գյուղի ձեռք բերման հարցում, և բացի այն, որ բավական բարձր գներով՝ 10 նվազով գնել են այդ գյուղի ամբողջ 5 1/2 դանգը, բազմաթիվ անգամներ էլ ստիպված են եղել արտակարգ գումարներ վճարել դանազան հայցվորներին, որոնք մի քանի տարի շարունակ դիմում էին Շարին՝ պնդելով, որ Օշական գյուղի կես կամ մեկ դանգը նրանց ժառանգությունն է, վաճառողները իրավասու չեն եղել այն վաճառելու և որ էջմիածինը ապօրինի կերպով է տիրում դրանց²⁷։ Այնպես որ Օշական գյուղը բավական թանկ էր նստել էջմիածնի վրա։ Կարելի է չկասկածել, որ երբ Հակոբ Զուղայեցին այլ և այլ պատճառներով ստիպված է եղել գրավ դնել վանքի գանձագին մուլքերը, մինչև վերջը խուսափել է այդ խոշոր, հարուստ, եկամտաբեր և միաժամանակ խիստ թանկ ձեռք բերված մուլքը գրավի տակ դնելուց, մանավանդ, որ այդ մուլքի դիմաց տրվող գումարը կարող էր լինել միայն նրա իսկական գնի շափով, այնինչ գյուղն էջմիածնի վրա արժեցել էր մի քանի անգամ ավելի։

Ճիշտ հակառակ պատճառով գրավ չէր դրվել նաև Ֆրանկանոց գյուղը։ Այս գյուղը XVII դ. երկրորդ կեսում այնքան էլ մեծ չի եղել։ Դա երևում է թեև ուղային քանից, որ երբ Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցին այն գնել է 9 թուման 9.500 դինարով, նույն ժամանակներում Օշականը գնվել է 65 թումանով (չհաշված դանազան հայցերի պատճառով վճարված գումարները), Յալջին՝ 30 թումանով, Նորբը՝ 55 թումանով, Ղարաղոյունը՝ 22 թումանով և այլն։ Նշանակում է, որ Ֆրանկանոց գյուղը այդ ժամանակ այնքան էլ մեծ եկամտատ չէր խոստանում։ Այդ ավելի քան պարզ է դառնում, երբ վերոհիշյալ թուրքական հարկացուցակից տեղեկանում ենք, որ այդ գյուղը պարտավոր էր մալիքին վճարել իր մշակելի հողերից ստացվող բերքի միայն 1/25 մասը, այնինչ մյուս գյուղերը վճարում էին 1/10-ը։ Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ Ֆրանկանոցը, որպես պարտքի դիմաց տրվող գրավական, այնքան էլ նպատակահարմար չէր, քանի որ նրանից ստացվող ռենտան չէր կարող հավասարվել փոխառությունները տրված գումարի վաշխառուական տոկոսին, մինչդեռ այն պետք է գերազանցեր նրան, որպեսզի շահագրգռեր վաշխառուին իր գրամագլուխը ժամանակավորապես տրամադրելու անշարժ կալվածքի։

Երկու գանձագին մուլքերի՝ Օշականի և Ֆրանկանոցի էջմիածնի ձեռքում պահպանվելու հավանական պատճառները պարզելուց հետո այժմ տեսնենք, թե ինչ ճանապարհով կարող էին էջմիածնի ձեռքից դուրս եկած լինել իրավական ձևակերպմամբ վակֆ համարվող նորագեղ, Բոխենիս և Եղվարդ գյուղերը։

Նախապես երևանցի խոջա Սեթի ժառանգներին պատկանող նորագեղ և Եղվարդ գյուղերը մինչև 1636 թվականը խարդախությամբ չուրացվել էին Քահանազուլի խանի վաթիլ Մուրադ բեկի կողմից, իսկ վերջինիս Քուրբխա փախչելուց հետո գրավվել էին հօգուտ դիվանի, և միայն 1648 թվականին խոջա Հակոբին հաջողվում է Շարիում ապացուցել այդ մուլքերի իր ժառանգական

26 Բացի Օշականի 1/2 դանգից, որը վակֆ էր։
27 «Ջամբո», էջ 110—111։

սեփականությունը լինելը և ետ ստանալ դրանք²⁸։ Սակայն հետագայում էլ Երևանի խաները դանազան առիթներով փորձում էին այդ գյուղերը դարձնել դիվանի սեփականություններ։ Մանավանդ Եղվարդը, որի 1 1/2 դանգը որպես, իրոք, Մուրադ բեկի սեփականություն մինչև վերջն էլ մնաց դիվանի ձեռքում²⁹, 1659 թվականին Եղվարդի 4 1/2 դանգն ու նորագեղի 6 դանգը խոջա Հակոբը վակֆ է անում էջմիածնին, իսկ դրանից երեք տարի հետո՝ 1661 թվականին դիվանի ձեռքից ազատված մյուս երկու գյուղերը՝ Յալջին և Ամիրի գյուղը էջմիածնին է վաճառում խոջա Սեթի թոռ Սահակ Քալանթարը³⁰։

Ինչպես տեսնում ենք, դիվանի կողմից հափշտակման անընդհատ սպառնալիքների տակ գտնվող գյուղերը, ի վերջո, նվիրաբերության և վաճառքի միջոցով անցնում էին էջմիածնին։ Իհարկե, դժվար է պնդել, որ միայն այդ սպառնալիքն է եղել պատճառը խոջա Հակոբի նվիրատվության, բայց և չի կարելի հաշվի չառնել այն փաստը, որ 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցու միջոցով ամիր Ռուստամի 7 գյուղերի մուլքերի նվիրատվությունից հետո էջմիածինը ամբողջական գյուղերի մուլքեր վակֆ չի ստացել։ Վարելահողեր, այգիներ, ջրաղացներ, ձիթհանքեր և այլ ստացվածքներ շատ էին վակֆ արվում, սակայն շուրջ երկու հարյուրամյակի ընթացքում մուլքային ամբողջական գյուղերի նվիրատվության փաստեր չեն արձանագրվել։ Մենք հակված ենք կարծելու, որ Երևանի հետագա խաների, հատկապես Մուրթուղակուլի խանի (1688—1691) և Ֆազլալի խանի (1694—1700) օրոք նորից դիվանը այդ գյուղերը սեփականացրել է։ Այս մասին Եղվարդ գյուղի վերաբերյալ կա բավական որոշակի վկայություն։ «Արդ զգեօղս զայս Եղվարդ, յառաջ քան զօսմանցուց տիրելն երկրիս, յաուրս պարսկական իշխանութեան, պարսիկ խանք հանեալ էին յԱթոռոյս և իրացուցեալ խալիսա անուանելով»³¹,— գրում է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին։ Հետևաբար կարելի է չկասկածել, որ նորագեղը նույնպես, որպես նախկինում երբեք դիվանին պատկանած գյուղ, չուրացվել է Երևանի խաների կողմից։

Հետաքրքիր է, սակայն, մյուս վակֆ գյուղի՝ Բոխենիսի, էջմիածնի ձեռքից դուրս գալու պատմությունը։ Այս գյուղը, ինչպես ասվեց, 1660 թվականին Հակոբ Զուղայեցու «հորդորանքով» գյուղի ուսյաթները վերստին վակֆ էին արել էջմիածնին։ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին այս կապակցությամբ գրում է, — «գեօղս այս ի բնէ անտի ի դիւղականաց իւրոց վախմ է տուեցեալ սրբոյ Աթոռոյս կամաւ և յօժարութեամբ իւրեանց, զի զվեց դանկ մուլքս իւրեանց տայցեն սրբոյ Աթոռոյս։ Սակայն ի խառնակմանց ժամանակին և յանշըբութենէ Աթոռոյս՝ երբեմն նոյն գեօղականքն թէ և ի պակասութենէ իւրեանց արգելեալ են և ոչ են տուեալ»³²։ Ուրեմն, որոշ ժամանակ Բոխենիսի գյուղական համայնքը կարողացել է թոթափել էջմիածնի կալվածատիրական լուծը և ոչինչ չվճարել նրան, սակայն Հակոբ Զուղայեցին նորից հարկադրել է նրանց Շարի առաջ հայտարարել, որ իրենց գյուղի 6 դանգ մուլքը վերստին վակֆ են անում էջմիածնին և ստորագրել տալ այդ մասին կազմված վակֆնամեն։ Ուստի կարելի է չկասկածել, որ այնուհետև էլ «ի խառնակմանց ժամանակին»,

28 Հրովարտակներ, II, վավ. 35։
29 «Ջամբո», էջ 122—123։
30 Անդ։
31 «Ջամբո», էջ 123
32 Անդ, էջ 126։

ինչպես սիրում է կրկնել Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, այդ գյուղի ուսուցիչները առիթը չեն փախցրել նորից ազատվելու հայտնի չէ թե ինչ հանգամանքներում նրանց վզին փաթաթված այդ պարտավորությունից, և նորից տեր են դարձել իրենց գյուղի ամբողջ մուլքին:

Պարզ է, ուրեմն, որ Հակոբ Զուղայեցին էջմիածնի վակֆային գյուղերը գրավ չի գրել, շարիաթի օրենքներով գրանք նա չէր կարող գրավ դնել, և ոչ էլ պարտատերերը կրնգունենին այդպիսի գրավականներ: Գրավ են գրված եղել միայն իր իսկ՝ Հակոբ Զուղայեցու ձեռքով գնված գանձադին մուլքերը, որոնք սեփականացրել են պարտատերերը՝ ժամանակին պարտքերը չվճարելու պատճառով:

Անշուշտ, լինում էին բացառիկ դեպքեր, երբ գրավ էին գրվում կամ նույնիսկ վաճառվում վակֆային հողեր և այլ ստացվածքներ, բայց այդ տեղի էր ունենում ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում և, փաստորեն, խախտելով օրենքը:

Որ կաթողիկոսներն ու վանքերի վանահայրերը ամեն կերպ խուսափում էին նման գործարքներից, այդ կարելի է եզրակացնել Քիֆլիսում գտնվող, էջմիածնին վակֆ արված, երեք խանութների վաճառքին վերաբերող մի վավերագրից: Այդ խանութների վաճառքը տեղի է ունեցել հետևյալ ձևով. Քիֆլիսեցի խոջա Բարխուդարի որդի խոջա Մարտիրոսը էջմիածնից 43 թուման ստանալիք է ունեցել, ոմն Դավիթ, որ էջմիածնի գործակալն էր, նահապետ կաթողիկոսից կարգադրություն է ստանում հավաքելու նվիրակության գումարները և այդ պարտքը իր տոկոսներով հանդերձ մարել: Ամբողջ պարտքը մայր գումարով և տոկոսներով 60 թուման է լինում, իսկ հավաքված գումարներով հնարավոր չէր այդ պարտքը մարել: Դրա համար էլ կաթողիկոսը թույլատրում է պարտքի մի մասի գիմաց խոջա Մարտիրոսին վաճառել խոջա Բեհբուդից վակֆ ստացած երեք խանութները: Այս տեղի է ունենում նահապետ կաթողիկոսի օրոք: Իսկ երբ 1709 թվականին խոջա Մարտիրոսը գնում է էջմիածին՝ նորընծա Ալեքսանդր կաթողիկոսից իր պարտքի մնացորդը ստանալու, նոր կաթողիկոսը այդ վաճառքը հայտարարում է անօրինական և նորից ետ է գնում երեք խանութները ու վակֆ անում էջմիածնի վանքին: «Երբ ևս Մարտիրոս պանցի սուրբ էջմիածին, — ասված է վավերագրում, — Ալեքսանդր կաթողիկոսն, երբ լսեց, թե վախճանված գուրաններն ինձ վրայ ծախսած է, դարով շարա: էլ վերստին գուրաններու փողն ու գինը մեզ հետուր, էլ կրկին մեզմէն յետ գնեց, սուրբ էջմիածնայ վախմն արա»³³:

Վանքապատկան գյուղերը, ինչ ձևով էլ որ նրանք ձեռք բերված լինեին, «գանձագին» լինեին, թե «վակֆ», համարվում էին տվյալ վանքի մուլքը, և վանքը իրավունք ուներ այդ գյուղերի ուսուցիչներից ունետա գանձելու:

Վանքապատկան գյուղերից գանձվող պետական հարկերը, այլ մուլքային գյուղերից գանձվող հարկերի նման, մեծ մասամբ ոռճիկների դիմաց որպես թիուլ կամ համեսալե տրվում էին պետական պաշտոնյաններին ու զինվորականությանը և կամ զարթով ու իջարեյով տրվում մասնավոր մարդկանց³⁴: Այսպես, օրինակ, 1650 թ. Վաղարշապատ գյուղից գանձվող «մալը» տրված էր Երե-

33 Կալվածագրեր, կազմեց՝ Հար. Աբրահամյան, պր. I, Երևան, 1941, էջ 131:
34 Տե՛ս Հ. Փափազյան, Պետական և արքունական հողերն ու նրանց եկամուտների տնօրինման կարգը Արևելյան Հայաստանում 16—17-րդ դդ., «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1967 Ձ. № 2, էջ 96—110:

վանի բեկլարբեկի Քելխոսրով խանին որպես թիուլ³⁵: 1558 թվականին թիուլ են տրված եղել նաև նույն վանքից գանձվող հարկերը³⁶: 1669 թվականին թիուլով և համեսալեով տարբեր մարդկանց տրված են եղել նաև Տաթևի վանքապատկան գյուղերից գանձվող, «մալոջհաթն» ու «գիջլան»³⁷ և այլն:

Սակայն եթե XVII դ. էջմիածնի ունեցած գյուղերի մեծ մասը գանձագին մուլքեր էին և որպես այդպիսիք ենթակա էին ամեն կարգի օտարման և նրանց վրա չէր տարածվում մուսաֆուլյան (հարկերից ազատվելու) օրենքը, ապա, ընդհանրապես, նրա տիրապետած ընդարձակ վարելահողերի, այգիների, ջրաղացների, ձիթհանքերի, դինգերի, տների և տնատեղերի ու այլ ստացվածքների մեծ մասը վակֆ էր և ազատվում էր դիվանական հարկերից (مالوجهاث ووجهات ديوانی) մալոջհաթ վա վջուհաթ-ե դիվանի):

XVII դ. պահպանվել են երկու հրովարտականեր՝ տրված Շահ Աբբաս Ա-ի և Շար Աբբաս Բ-ի կողմից 1612 և 1644 թվականներին, այսինքն նախքան Հակոբ Զուղայեցու կաթողիկոս դառնալը: Այս ֆերմանները արժեքավոր են հատկապես նրանով, որ պարունակում են նաև շարիաթի կողմից տրված ֆեթվաներ, որոնցով հաստատվում են վանքապատկան վակֆային ստացվածքների (վարելահողեր, ջրաղացներ, այգիներ և ձիթհանքեր) ցուցակները: Ըստ այդ ցուցակների էջմիածինը 1644 թվականին ունեցել է հետևյալ վակֆ հողակտորները, որոնք ազատվում էին հարկերից:

1. Որոշակի հողակտորներ, Վաղարշապատի շրջակայքում կամ Շորաբլաթի հողեր (ըստ «Ջամբուխ» 250 սոմարի ցանքատարածություն):
2. Վանքի ներքին կողմի հողակտորը, որը 20 խավարի ցանքատարածություն էր:
3. Հերանների կամ Քյուլթափայի հողերը (ըստ «Ջամբուխ»՝ 350 սոմարի ցանքատարածություն):
4. Գետափի հողակտորը, որը կոչվում էր նաև «Բազիրգան յուլի» — (Վաճառականների հանապարհ», ըստ «Ջամբուխ»՝ 90 սոմարի ցանքատարածություն):
5. Սաղակլուի հողակտորը, որի միջով երկու առու էր անցնում (ըստ «Ջամբուխ»՝ 100 սոմարի ցանքատարածություն):
6. Իլանլույում գտնվող հողակտորը, որը կոչվում էր ներքին Քյունդալան:
7. Իլանլույի վերի մասի հողակտորը, որը հայտնի էր «Շահ արխի» (Շահի առու) անունով (ըստ «Ջամբուխ»՝ 50 սոմարի ցանքատարածություն):
8. Հաջիլարի հողակտորը (ըստ «Ջամբուխ»՝ 120 սոմարի ցանքատարածություն):
9. Քարաթթի հողակտորը (ըստ «Ջամբուխ»՝ 220 սոմարի ցանքատարածություն):
10. Երեք բահ ջրի և այլ հողակտորներ:

Հիշատակված են նաև հետևյալ այգիներն ու պարտեզները.

1. Մարտիրոսի այգին
2. Շահգեղանի պարտեզը
3. Գևորգի պարտեզը

35 Հրովարտականեր, II, վավ. 39, թղթ. 1ա, վավ. 87:
36 Վիճական տարեգիր, էջ 178—179:
37 Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 2ա, վավ. 73:

- 4. Գրիգորի պարտեզը
- 5. Ղարիբների գերեզմանոցի պարտեզը

Այնուհետև մեկ ջրաղաց Խանաղի այգու մոտ և մեկ ձիթհանք³⁸։
 Բացի սրանից, 1649 թվականին Փիլիպոս կաթողիկոսը Քեյխոսրով խանից ստանում է մի նոր հրամանագիր, որով, որպես վակֆային սեփականություններ, հարկերից ազատվում էին վաղարշապատ գյուղից դուրս գտնվող հետևյալ այգիներն ու ջրաղացները.

1. Չայ-կայթարանի այգին	Երևանում
2. Սարգսի որդի Քունիի այգին	»
3. Անապատի այգին	»
4. Անապատի այգուն կցված այգին	Չորագյուղում
5. Դավիթ վարդապետի այգին	Նորքում
6. Ագիրեկի այգին	Պշականում
7. Շաղվերթի այգին	»
8. Մեկ այգի	Շիրաբագում
9. Մեկ այգի	Աշտարակում
10. Սարգսի անվան ջրաղացը (1 քար)	Երևանում
11. Մարտիրոսի ջրաղացը (2 քար)	Դոխա գյուղում
12. Մեկ ջրաղաց (3 քար)	Չորագյուղում
13. Մեկ ջրաղաց (2 քար)	Էջմիածնում
14. Մեկ ջրաղաց (1 քար)	Նորագեղում ³⁹

Ահա այն կալվածները, որոնք որպես վակֆ ազատվում էին պետական հարկերից։ Այս առիթով տրված հրովարտակը գրված է այն բանից հետո, երբ էջմիածինը ներկայացնում է վերոհիշյալ կալվածների ցուցակը՝ խնդրելով Շարին հայտնել իր կարծիքը այն մասին, թե, երբ արդեն ապացուցված է հիշյալ կալվածների էջմիածնի վանքին վակֆ արված լինելը, «արդյո՞ք շարիաթով հնարավոր է, որ որևէ մեկը հիշյալ վակֆերը դարձնի մուլքային սեփականություն և վաճառի կամ հակառակ վակֆ անողի (վակիֆ) ցանկության տնօրինի նրանցից ստացվող եկամուտը, թե՞ ոչ»։ Շարը այս հարցին բացասական պատասխան է տալիս⁴⁰։ Այդ նշանակում էր, որ համաձայն շարիաթի՝ վակֆի հետ չէր կարելի վարվել այնպես, ինչպես կարելի էր վարվել զանձագին մուլքի հետ. դրանք պետք է մնային տվյալ կրոնական հաստատության տրամադրության տակ, և նրանցից ստացվող եկամուտները պետք է ծախսվեին միայն այն նպատակների համար, ինչի համար նվիրել է վակֆ անողը և որպես այդպիսին նրանք հարկման ենթակա չէին։

Բայց էջմիածինը XVII դ. վերջերին ուներ նաև մոտ մի տասնյակ զանձագին մեծ կամ փոքր այգիներ, որոնց շհիշատակվելը շահի կողմից տրված մուաֆուկյան ֆերմաններում ինքնին ապացույց է այն բանի, որ դրանք ենթակա են եղել հարկման։

Վանքերին և վանական տնտեսություններին, ինչպես նաև հայ հոգևորա-

³⁸ Հրովարտակներ, 11, վավ. 11, 26 (թղթ. 1ա, վավ. 37, 68) հմմտ. «Ջամբո», էջ 154—155։
³⁹ Հրովարտակներ, 11, վավ. 36, 38 (թղթ. 1ա, վավ. 81ա, 86)։
⁴⁰ Անդ, վավ. 11 (թղթ. 1ա, վավ. 37)։

կանությունը տրվող հարկային արտոնությունները և շարիաթական օրենքների համակարգում որոշակի ձևակերպում են ունեցել, հաճախակի ենթարկվելով տարասեռ ազդեցությունների ու միջամտության։ Սակայն ֆեոդալական իմունիտետի հետ առնչվող շատ հարցերի շարքում այս հարցը ևս կարոտ է առանձին, ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրության։

А. Д. ПАПАЗЯН

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ
 НА МОНАСТЫРСКИЕ ИМЕНА (XV—XVIII ВВ.)

Научный анализ действующих законов шарната имеет важное значение для изучения монастырского землевладения в Армении эпохи позднего средневековья. Эти законы нашли свое отражение в шарнатских нотариальных актах, относящихся к продаже или пожертвованию имений (габале и вакфнамэ).

На основании хронологическо-сравнительного изучения хранящихся в архивном отделе Матенадарана документов и других современных источников в статье сделана попытка разъяснить обстоятельства и реальные предпосылки жертвования церковным заведениям недвижимых имений.

Показано также различие между правами собственности и распоряжения имениями вакуфными или пожертвованными (املاك وقفی), с одной стороны, и, с другой—на имения, купленные монастырским правлением за деньги (ملك زرخريد).

Отмечено, что первые являлись собственностью, не подлежащей отчуждению на веки вечные, и могли быть лишь отданы в аренду на срок не свыше трех лет. Вторые считались обычной частной собственностью и могли быть подвергнуты отчуждению в любой форме.

Источники свидетельствуют также о том, что привилегии в области налогообложения, предоставлявшиеся церковным заведениям, распространялись лишь на вакуфные имения, а имения, купленные за деньги, подлежали обложению налогами в соответствии с общими нормами.

H. D. PAPAZIAN

QUELQUES PARTICULARITES DU DROIT DE PROPRIETE SUR LES
 DOMAINES DES MONASTERES (XV—XVIII SIECLES)

L'analyse scientifique des lois du chariat a une grande importance pour l'étude de la propriété foncière des monastères en Arménie à l'époque avancée du Moyen Age. Les actes notariés du chariat, concernant le don ou la vente des propriétés (vaghnamé et ghabalé) sont souvent l'expression de ces lois.

L'étude chronologique et comparative des documents et autres sources conservés aux archives du Maténadaran a permis à l'auteur

d'éclaircir les circonstances et les conditions réelles des dons à l'Eglise de biens immeubles.

La différence entre les droits de propriété et de disposition sur les domaines „vagf“ ou donnés (املاك وقفی) d'une part et les droits sur les domaines acquis pour de l'argent (ملك زرخريد) par le prieur d'autre part, est également analysée dans l'article.

L'auteur note que les premiers n'était jamais passibles d'expropriation ou de vente et pouvaient être donnés à bail pour un délai de trois ans au plus. Les autres étaient considérés comme biens ordinaires et pouvaient passer en d'autres mains de n'importe quelle manière.

Les sources témoignent également que parmi les domaines des établissements ecclésiastiques seules les propriétés „vaghoufs“ faisaient l'objet d'un privilège de taxation, alors que les domaines acquis pour de l'argent étaient imposés conformément aux normes communes.

ՀԱՅԳԱՅԱՆ ՍՈՇ ՄԻՆԵՐԱՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ — «ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ»

Բ Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի

Ե Բ Ե Վ Ա Ն № 10 1971

ՀԱՅԿ ԱՄՍԱԼՅԱՆ

**ԵՐԵՄԻԱ ՄԵՂՐԵՑՈՒ ԲԱՌԱՐԱՆԸ ՀԱՅ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Երեք դար առաջ հայ մշակույթի գանձարանը մուծվեց մի արժեքավոր ավանդ եւ՝ «Բառգիրք հայոց» կոչվող բառարանը: Դա բավականին ընդարձակ մի բացատրական բառարան էր, որն իր տեսակի մեջ առաջինը չլինելով՝ բառացանկի հարստությամբ ավելի քան երկու անգամ գերզանցում էր մինչև այդ հայտնի բոլոր բացատրական բնույթի բառարանները: 17-րդ դ. վերջում «Բառգիրք Հայոց արարեալ ի սուրբ էջմիածին Երեմիա վարդապետէ» խորագրի տակ տպագրված այս բառարանը լայնորեն տարածվեց Հայաստանում և աշխարհի բոլոր հայաբնակ վայրերում: Իր գոյության ամբողջ ընթացքում «Բառգիրքը» չափազանց կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի գիտական ու մշակութային կյանքում: Այդ բառարանը մեկն էր հայ մատենագրության այն մեծարժեք երկերից, որոնք մուտք գործեցին հարևան վրաց ժողովրդի մշակույթի մեջ. այլ բառարանների հետ՝ «Բառգրքի» օգտագործումով, այլև նրա օրինակով ստեղծվեց Սուլխան-Սարա Օրբելիանու հոշակավոր բառարանը¹: Բավական է նշել, որ «Բառգիրքը» ավելի քան 80 տարվա ընթացքում, մինչև Մխիթար Աբբայի «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» լույս ընծայումը, բազմաթիվ ձեռագրերով, անպահանջ տպագրությամբ ամենուրեք ձանաչում գտած միակ ընդարձակ հայերեն բառարանն էր: Հետագայում իր վաղեմի մասսայականությունը չունենալով, այս բառարանը, այնուամենայնիվ, գործածությունից դուրս չեկավ ու չմոռացվեց: Ընդհակառակը, այն աղբյուր հանգիստացավ Մխիթար Աբբայից մինչև մեր ժամանակները զբված գրեթե բոլոր հայերեն բացատրական, մասամբ նաև այլ բնույթի բառարանների համար: Այսօր էլ Երեմիայի «Բառգիրքը» բավականաչափ անհրաժեշտ ու արժեքավոր աղբյուր է հին բնագրերով ու բառքննությամբ զբաղվող բանասերի, բառարանագրի ու հայերենի բառային կազմը հետազոտող լեզվաբանի համար:

Արդ փորձենք բացահայտել մեր բանասիրության համար «Բառգրքի»

¹ Պ. Մուրադյանը «Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке» (Երևան, 1966), աշխատության մեջ, էջ 135, այն միտքն է հայտնում, թե Սարան «Բառգիրք» ասելով չի նշում, թե ինչ բառարան նկատի ունի: Ծիշտ է, որ հայ մատենագրության մեջ Բառագիրք նշանակում է բառարան առհասարակ: Սակայն մեր հին բառարաններից միայն Երեմիա Մեղրեցու բառարանն ունի «Բառգիրք» վերնագիրը: Ուրիշ ի՞նչ բառարանից կարող էր օգտվել Սարան, երբ հայերեն մյուս բառարաններն անհամեմատ փոքր էին «Բառգրքից» և նրանից էլ քիչ ընդօրինակություններ ունեին: Մինչդեռ «Բառգիրքը» տարածված էր բազմաթիվ գրագրերով և իր առաջին տպագրությամբ Երեմիայի բառարանի տպագիր օրինակից էլ, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել է Սարան:

ունեցած նշանակությունը և մի քանի խոսք ասել նաև բառարանի բնագրի մասին:

Քանի որ գործ ունենք հայ մշակույթի բավականին հին մի հուշարձանի հետ, ապա անհրաժեշտ ենք համարում, թեև ոչ սեղմ ակնարկով, անդրադառնալ այդ հուշարձանի պատմությանը, մանավանդ որ այն ոչ միայն առնչվում է մեր տպագրի բառարաններին, այլև անմիջականորեն կապված է գրեթե բոլոր հին քերթողական բառարանների հետ: Սկսենք հենց բառարանի պատմությունից:

Հայերեն հնագույն բացատրական բառարանը «Բառք յունարէն»-ն է, որ մեկնում է շուրջ 370 բառ: Սրան հետևում են՝ «Բառք Փիլոնի» (260 բառ), «Բառք խորանին» (450 բառ), «Եթներորդ գլուխ գրոցս» (440 բառ): Ապա XII դարում երևան է գալիս «Բառք քերթողականք» բառարանը, որի բառացանկը հասնում է մոտ 4000 բառի: Ընդ որում, վերջինիս մեջ արգեն մտել են նախորդ չորս բառարանների բառերն իրենց նույն մեկնություններով: XVII դարում, երբ հայ մատենագրությունը վերելք էր ապրում, բառարանագրությունը լայն ծավալ է ստանում. ստեղծվում են բառարանագրական նոր երկեր, որոնց թվում նաև համահավաք բառարաններ: Ի հաշիվ մյուս բառարանների նորից է ընդարձակվում «Բառք քերթողականք»-ը: Սրա մեջ այս անգամ ներառվում են «Բառք եբրայեցոց», «Բառք հայոց լեզուի» և «Մեկնութիւն անուանց եբրայեցոց» բառարանների բառերը: Ստացվում է շուրջ 7000 բառ պարունակող մի բառարան, որը «Բառք քերթողականք» խորագրով կամ անվերնագիր պահպանվել է մի շարք ձեռագրերով: Վերջապես, XVII դ. երկրորդ կեսում երևան եկավ Երեմիա Մեղրեցու «Համառօտ գումարումն բառից» խորագրով կրող բառարանը, որ մեկնում էր Աստվածաշնչի բառերը և իր բառացանկում ունենր 3900 բառ: Այս բառարանից էլ 1200 բառ վերցնելով, «Բառգրքի» բառացանկը հասավ 8500 բառի:

Այսպիսով, XVII դարի II կեսում, մեր միջնադարյան բացատրական բառարանները ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ի մի գումարվեցին մի ընդհանուր համադրական բառարանի մեջ: Այդ բառարանի վերջին խմբագրողն ու մշակողն ամենայն հավանականությամբ XVII դարի հայտնի բառարանագիր Երեմիա վարդապետ Մեղրեցին էր:

Նշելի է, սակայն, որ «Բառգրքը» հին բառարանների բառամթերքի սոսկ մեխանիկական հանրագումարը չէր, այլ՝ ամփոփումը բառարանների կառուցվածքի, բառարանագրական տեխնիկայի, դեռևս տեսականորեն չընդհանրացված բավականաչափ հարուստ փորձի, առհասարակ այն ամենի, ինչ արգեն ձեռք էր բերել դարերի ճանապարհ անցած և աստիճանաբար գիտական կերպարանք ընդունող մշակութային կարևոր բնագավառը՝ բառարանագրությունը:

Ավելի ուշ «Բառգրքի» բառացանկը հասավ 10000 բառի. բայց և զբանով շատ մանափակվեց: Դարագլխին, 1698 թ., Ալիկոռնայում, Սարգիս բանասեր Եվդոկիացու աշխատասիրությամբ և նրա որդի Սիմոնի օգնությամբ, առաջին անգամ տպագրվեց «Բառգրքի» 8500 բառ պարունակող խմբագրությունը, որ ներկայանում է Մատենադարանի № 450, 545, 3172 և այլ ձեռագրերով²: Այդ տպագրությունը «Բառգրքի» ձեռագրերից մեկի, հրատարակչի հավաստումով՝

2 Մատենադարանում կա «Բառգրքի» հիշյալ խմբագրության ընդամենը 14 գրչագիր՝ № 450, 451, 528, 535, 540, 544, 545, 1495, 2294, 3172, 3199, 3274, 3286, 3287:

«լավ և ընտիր օրինակի» անփոփոխ վերարտադրությունն էր՝ անհայտ տպարանակով:

Այդպիսի բացատրական բառարանի լույս ընծայումը նշանավոր իրադարձություն էր հայ բառարանագրության պատմության մեջ: Ժամանակի ընթացքում բառարանի պահանջարկի աճը բնականաբար ուղեկցվում էր գործածության մեջ գտնվող օրինակների նվազումով: Եվ տիրացու Մուրադը՝ «տեսանելով թէ ոչ գտանիր գիրքս այս յումանս այլ էր սպառեալ, ետ տպել զսա արդեամբ իւրով»³: Այս հրատարակությունն էլ բացառապես ոչ մի փոփոխություն չմտցրեց բառարանի բնագրի մեջ: Այսպիսով, «Բառգրքի» երկու հրատարակություն, սակայն առանց ձեռագիր օրինակի վերամշակման, առանց դույզն փոփոխությունների: Ավելին. «Բառգրքի» գրչագրական թերություններին ավելացան տպագրական բազմաթիվ վրիպակներ, տպագիր օրինակն իր բնագրային վիճակով ցած իջավ լավագույն գրչագրերի մակարդակից: Եվ այսօր էլ «Բառգրքը» նույն վիճակում է: Մեծավաստակ հայագետ Հ. Աճառյանը առաջին անգամ առաջ քաշեց գրչագրերի օգնությամբ բառարանի բնագրի վերականգնման հարցը, որը դեռևս սպասում է իր լուծմանը:

Անցնենք մեր հիմնական խնդրին:

Հին բնագրերում, հատկապես առանձին բանաստեղծական քերթվածքներում, գործածված են բազմաթիվ հազվագյուտ, խրթին բառեր, ինչպես՝ անկդիտանալ, բարչոկ, գորգաստիճ, դոմոս, զրանակ, բեռփիզէ, իրբինոս, խարբալել, ծաբամ, կաթուր, մրգուզ, նեսաբ, ուրգացոզ, շաւանդակ, ռանակ, փաբազանալ, քոտալ և այլն, որոնց մեկնությունն անմաշելի է եղել նույնիսկ հայ բառարանագրության գլուխ գործոցներին՝ Մխիթար Աբբայի, նոր հայկազյան, Առձեռն և այլ բառարաններին: Սակայն այդպիսի բառեր մեկնելու գործում հայ բանասերն անօգնական չի եղել և, դիմելով մեր հին քերթողական բառարաններին, մեկնել է ոչ միայն առանձին խրթին բառեր, այլև ամբողջական բնագրեր: Գր. Մագիստրոսի խրթնալեզու «Գամաղտական»-ի մի մասը (6 տուն) ն. Բյուզանդացին լուծեց հենց իր՝ Մագիստրոսի «Յաղթող» թղթի օղնությամբ՝ «գոյզն ինչ օժանդակեալ ի քերթողական բառից Արիստակէս գրչի»⁴: Սակայն ինչո՞ւ է «գոյզն» և ոչ թե մեծ քերթողական բառարանի օգնությունը, երբ նորայն իր վերծանած բնագրի 77 խրթին բառից 21-ի՝ գեմալ, ըսախող, բեբեբ, կոպանիմ, սբարումն, տարբեղուն, փաղպիական և մյուս բառերի քրննության մեջ վկայակոչում է այդ հին բառարանի մեկնությունները: Ապա «Գամաղտական»-ի մյուս մասի (Գ. Մենեվիշյան), «Մրգուզ փանաքի» ոտանավորի⁵ (Հ. Աճառյան), Գրիգոր Շղթայակրի «Տաբունի տարիրոնդ»⁶ այլև տակավին անտիպ «Իրբինոս» ու «Գորգ գորգաստին» տաղերի (Հ. Անասյան), Մարտիրոս Ղրիմեցու «Ղրիմցի թաթար Մարտիրոս վարդապետին շինած ոտանավորն է» և «Արբանեակ շարին» ոտանավորների⁷ (Ա. Մարտիրոսյան) լուծում-

3 «Բառգրքը հայոց արարեալ ի սուրբն էջմիածին Երեմիա վարդապետէ» 1728, էջ 576:
4 Ն. Բյուզանդացի, Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամաղտական» թղթին մեկնություն ի նմին իսկ ի Մագիստրոսէ, «Բանասեր», հատ. 2, Պարիզ, 1900, էջ 124:
5 Հ. Աճառյան, Գրիգոր Մագիստրոսի Մրգուզ փանաքի լուծումը, «Հանդես ամսօրյա» 1923, էջ 241—256:
6 Հ. Աճառյան, Գրական նմուշներ Գրիգոր Շղթայակրից, «էջմիածին», 1950, էջ 39—46:
7 Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, ոտանավորություն և բնագրեր, Երևան, 1958, էջ 116—127:

ները հնարավոր եղան զլիսավորապես «Բառզրբի» օգնությամբ: Գ. Մենևիլիշ-յանն ընդգծում է, որ «Գամգտական»-ի լուծման համար քերթողական բառա-րանները մեծ կարևորություն ունեցան⁸: Այնուհետև, գրում է նա՝ «Պիտի բսե-ինք նույնիսկ ավելին. եթե պակսեին այս բառագիրքերն, ստուգիս անմեկնելի պիտի մնային «Գամգտական»-ին շատ մը բառեր»⁹:

«Բառզրբում» կան «Կանոնագրքի», «Ճաշոցի», «Կնիք հավատոյի», «Ան-կանոն գրոց», Եղիշեի, Անանիա Շիրակացու, Ոսկեբերանի, Եփրեմի, Բարսեղի, Աբրահամ Կրետացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Թով-մա Աբծրունու, Գր. Նարեկացու, Մատթեոս Ուտհայեցու և այլ հեղինակների երկերում հանդիպող այնպիսի հազվագյուտ բառեր, ինչպես՝ ավփուտովը, բարշակ, գեղազան դաստակ, Երախան, գոշոտ, քեպուր, խարբալիլ, համաննն, դեբազոն, յարագել, նիտան, ովփագ, սարսուել, փարան, օղեծեալ և այլն:

Ոչ միայն հին բնագրերը ընթերցելու համար, այլև հայ միջնադարյան մշակույթին վերաբերող գիտական ու բանասիրական աշխատություններում եղած բառամեկնությունների ճշտությունը ստուգելու և ուղղումներ կատարելու գործում դարձյալ մեծ է «Բառզրբի» կարևորությունը: Այսպես՝ Գ. Նահապետ-յանը Բարսեղի «Վեցօրեայք»-ի մեջ գործածվող «ոփոց» բառաձևը, որ «փոս» իմաստով կա նաև «Վարք Արեթիկիոսի» մեջ, մեկնում է որպես «զօրաց»¹⁰: Ա. Վարդանյանը մերժում է այդ սխալ մեկնությունը և ցույց տալիս, որ ով կամ հոգն. ովի նշանակում է խոռոչ, փոս¹¹: Սակայն այդ բառը վաղուց արդեն չի շատ մեկնված էր «Բառզրբի» մեջ՝ «Ուփ. գուր կամ վիկ»: Ա. Վարդանյանը դարձյալ իրավացի մերժում է սխալաձև առոզի բառի՝ նճ բառարանի և Գ. Նա-հապետյանի իրարից տարբերվող ու սխալ մեկնությունները: Նա որոշում է բառի ուղիղ ձևը, որ է՝ ուռոզի, ապա ճիշտ մեկնում, բերելով այդ բառի մատն-նագրական վկայությունները, նաև հիշատակելով մի ձևագիր, որի մեջ մեկ-նրված է այդ բառը՝ «Ոռոզի. որիչ հոգի կամ գատ կամ առանձինն»¹²: Այդ ձե-ռագիրը Երեմիայի բառարանի գրչագրերից մեկն է, տպագիր օրինակում կա՝ «Ոռոզի, ոռոզի կամ առանձին կամ որիչ կամ գատ»: Նորագյուտ Մնացորդաց Բ գրքի մեջ (զլ. թ. 18) կա անտունեայ բառը, որը բացակայում է Աստվածաշնչի մուս հայերեն թարգմանություններում: Անտունեայ բառն ընդգրկող հատվածը Հ. Աճառյանը համեմատում է երբայական բնագրի համապատասխան հատ-վածի հետ և տեսնում, որ վերջինիս մեջ այդ բառին համապատասխան կա պատվանդան¹³: Ուրեմն անտունեայ բառի իմաստը պարզվեց երբայական բնա-գրի օգնությամբ: Մինչդեռ այդ բառն էլ «պատուանդան» նշանակությամբ կա հայերեն «Եւթներորդ զլուխ» կոչվող բառարանում¹⁴, որից այն անցել է Բառ

8 Գ. Մենևիլիշյան, Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամգտական»-ի ամբողջական լուծումը, Վիեննա, 1912, էջ 18:
9 Անդ, էջ 18: Խոսքը Երեմիա Մեղրեցու «Բառզրբի» և «Բառք քերթողականը» ձևագիր բառարանի մասին է:
10 Տե՛ս Գ. Նահապետյան, Ուղղագրությունը արզալին մատենագրաց, Վենետիկ, 1907, էջ 202:
11 Տե՛ս Ա. Վարդանյան, Բառաբանական դիտողություններ, Ա, Վիեննա, 1913, էջ 86—87:
12 Անդ, էջ 23—24:
13 Հ. Աճառյան, Հայերեն նոր բառեր նորագյուտ Մնացորդաց գրոց մեջ, Վիեննա, 1908, էջ 10—11:
14 Մատենագրարան, ձեռ. № 530 (էջ 71ա—77բ), 3207, 5919 և այլն:

քերթողական»-ին, սրանից էլ՝ «Բառզրբին», որ ունի «Անտունէ. պատուանդան» (Ա. տպ., էջ 23): Նույն գրքի զլ. թ. 25 հատվածում կա կոչո բառն իր սեռակա-նի՝ կուտի հոլովածով. «Եւ էին Սողոմոնի քառասուն հազար մատակ ձի կու-տի և երիւարք կառաց երկոտասան հազար»: Հ. Աճառյանն ասում է, թե այդ բառի նշանակությունն ստուգելը դժվար է՝ «Ըստ իս,— գրում է նա,— ասիկա կոչո բառին սեռականն է և կը նշանակե «ձիերու ջոկ կամ երամակ»¹⁵, վկայա-կոչելով նոր հայկազյան բառարանը: Որ, իրոք, կուտի ձևը կոչո բառի սեռա-կան հոլովն է, հաստատում է դարձյալ «Եւթներորդ զլուխ» բառարանը, որ ունի «Կոչոսս. մատակաց, ձիոց», նաև՝ «Կուտպան. կուտից պահապան երամա-կաց»: Վերջին բառահոլովածը երկու բառերի վրիպակներով Երեմիայի բառա-րանում կա «Կուտպան. կուտից պահապան և երամակոց» (էջ 168):

Նման բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել նաև ն. Բյուզանդացու, ն. Ա-կինյանի և այլոց աշխատություններից՝ դարձյալ ցույց տալու համար, որ բա-ռաբանության ասպարեզում էլ իր կարևոր և երբեմն էլ անփոխարինելի դերն ունի «Բառզրբը»: Շատ դեպքերում նրա մեկնությունները վճռական նշանա-կություն են ունեցել այս կամ այն խնդրական բառի վերաբերյալ եղած տարա-կարծությունները փարատելու և իրողությունը բացահայտելու համար: Հայ մա-տենագրությունը, իսկ հետագայում նաև արդեն գոյություն ունեցող տպագիր բառարանների վրա հիմնվող նոր բառարանագրությունը անհրաժեշտ ուշա-դրություն չդարձրին հին բառարաններին, որոնք նրանց համար միայն հազ-վագյուտ բառերի աղբյուրներ էին կամ, սակավ դեպքերում, օժանդակ միջոց՝ առանձին բառերի խնդրականությունը լուծելու համար: Հայ բառարանագիր-ները, որ ձեռքի տակ հին բառարանների շատ գրչագրեր չունեին, բառարան-ների բնագրային համեմատություններ չէին կատարում, այլ օգտվում էին մի-այն մեկ՝ իրենց կողմից լավագույն ճանաչված ձևագրից:

Մատենագրական վկայությունների բացակայությունը, համառոտ, շատ հաճախ միաբառ մեկնությունները, աղճատումներն ու վրիպակները հայագետ-ների մոտ կասկածներ էին առաջացնում առհասարակ հին բառարաններում բերվող ձևերի վավերականության ու բառամեկնությունների ճշտության վե-րաբերյալ: Այդ պատճառով հին բառարանների և մասնավորապես «Բառզրբի» բազմաթիվ բառեր գուրս մնացին արդեն գիտական սկզբունքներով կառուց-ված, սովորածավալ բացատրական բառարաններից: Դրա համար «Բառզրբը», նոր բառարանների առկայության պայմաններում էլ, զեռես օգտագործվում էր բանասերների կողմից և հատկապես նորահայտ բնագրերի ուղղությամբ կա-տարվող աշխատանքում երբեմն շատ կարևոր գործառույթ ունեւր: Հին բառա-րանները Մենևիլիշյանը գանձարան էր համարում «ընդհանրապես զՄագիստրոս հասկնալու համար»¹⁶: Հ. Աճառյանը գտնում էր, որ Մագիստրոսի բազմաթիվ խրթին բառերը կարող են մեկնվել միայն հին քերթողական բառարանների օգնությամբ՝ «Աստուցմե գուրս մեզի համար առ այժմ ուրիշ միջոց չկա»¹⁷:

Մենք փորձեցինք ցույց տալ Երեմիայի բառարանի նշանակությունը հայ բանասիրության համար, զլիսավորապես բնագրագիտության ու բառաբանու-թյան բնագավառներում, որտեղ բառարանը օգտագործվում էր որպես խրթին

15 Հ. Աճառյան, անդ, էջ 19—20:
16 Գ. Մենևիլիշյան, նշվ. աշխ. էջ 17:
17 Հ. Աճառյան, Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, Բ, Վենետիկ, 1922՝ էջ 172:

բառեր մեկնելու կարևոր միջոց: Անհրաժեշտ է «Բառգիրքը» ուսումնասիրել մեկ ուրիշ հիմնական մտտեցումով՝ լեզվաբանորեն: Այդ գեպում այն, որպես բառարանագրական հին հուշարձան, ոչ թե միջոց, այլ ուղղակի առարկա է հայերենի բառային կազմի պատմական ուսումնասիրության համար: Սակայն այդպիսի ուսումնասիրություն կատարելը մեր նպատակը չէ և հնարավոր էլ չէ մի հոդվածում քննել «Բառգրքի» հետ առնչվող բոլոր հարցերը: Կնշենք միայն, որ այդ բառարանում կան բազմաթիվ նոր բառեր, որոնք, դեռևս անծանոթ են մյուս բոլոր հայերեն տպագիր բառարաններին: Օրինակ՝ արտաբառաբան (հլթ), գոյապատիւ (հոմանիշ՝ էպապտիւ, էպապտիւ առաջնորդ կամ գոյապատիւ), ժողովառեսուչ (հոմանիշ՝ պարագիտող), ծառուհի (չարուհի, շար կին), համաշէն (հոմանիշ՝ միաշէն), ձերբառատ (առատաձեռն), մակագիտող (վերագիտող կամ երկնագիտող), մատնափայտ (հոմանիշ՝ ձաղ), միաշէն (համաշէն), յոռոտարան (պաճուճարան), նանաձև (բուրբ), ներգրութիւն (տարագրութիւն), շարնեցուկ (հաստատութիւն), ոգելական (բարբառական), շարագատիչ (տրտնչող կամ մեղադրող), ջոկափառեալ (դաստարեալ), վերադարձակի (ընդդիմաբանութիւն), տարատող (բաժանող) և այլն: Կան բառեր էլ, որոնք նոր չեն, սակայն նոր իմաստ են արտահայտում, ասենք՝ յարակայ նշանակում է նաև «վերադիր», քառակ «տետրակ», նիւար «կարօտ», խորամիտ «նենգավոր» և այլն: Շատ նոր բառեր կան նաև «Բառգրքի» տարբեր գրչագրերում:

Անցնենք «Բառգրքի» բնագրին: Երեմիայի բառարանը, հատկապես տպագիր օրինակը, դերձ չէ ազճատումներից, վրիպակներից և այլ թերություններից, որոնք, բնականաբար, շանտեսվեցին հայագետների կողմից: Է. Աճառյանը, որ իր Արմատական բառարանի մեջ մտցրեց «Բառգրքի» գրեթե բոլոր հազվագյուտ, անստույգ բառերը, քննադատեց բառարանը, ցույց տալով նրա սխալները և պահանջելով զգուշությամբ օգտագործել այն: Բայց եթե նկատի ունենաք, որ Է. Աճառյանը օգտվել է «Բառգրքի» տպագիր օրինակից, այսինքն բառարանի միայն մի ընդօրինակությունից, ապա նրա քննադատությունն իր ամբողջ խստությունը չի տարածվի մեր բառարանագրության այդ հայտնի կոթողի վրա առհասարակ: Չեղբի տակ են «Բառգրքի» բազմաթիվ գրչագրեր, որոնք բառաձևերի ու նրանց մեկնությունների ճշտությամբ, ուղղագրական վիճակով և այլ կողմերով ակնհայտ կերպով բարձր են տպագիր օրինակից: Չեղբերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «կեղծ» ու «չինժու» բառերը, որոնք առկա են տպագիր «Բառգրքում», հիմնական մասամբ իրական բառերի ազգավազված, վրիպակներով այլակերպված ձևերն են, որոնք առաջացել են բառարանի բազմակի խմբագրումների, ընդօրինակումների, ապա տպագրության գործընթացում:

«Բառգիրքը» համահավաք բառարան է: Նրա մեջ մեր հին քերթողական բառարանների համադրումը միանգամից չի կատարվել, այլ աստիճանաբար, դեռևս նախքան Երեմիա Մեղրեցին: Վերջինս առավել լրիվ ընդգրկումով ի մի հավաքեց իրեն հայտնի գրեթե բոլոր հին բառարանները և նրանց բառային նյութի ամբողջական, բառարանագրական մշակումով ստեղծեց «Բառգիրքը», որը ամենահարուստ ու կատարյալ բացատրական բառարանը դարձավ իր ժամանակի համար: Սակայն Երեմիան էլ հին բառարանները լրիվ չսպառեց, մի բան, որ հնարավոր էլ չէր անել, որովհետև նրա ձեռքի տակ չկային հին բառարանների բոլոր խճբագրությունները՝ իրենց զգալիորեն իրարից տարբեր-

վող ընդօրինակություններով: «Բառգրքի»՝ բառերի բանակով, այլև մեկնությունների ձևով ու իմաստով իրարից տարբերվող խմբագրությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Երեմիան օգտվել է սակավաթիվ աղբյուրներից, որ բառարանի հետագա ընդօրինակողները, օգտվելով Երեմիային անհայտ ուրիշ ձեռագրերից, լրացումներ ու փոփոխություններ են կատարել «Բառգրքի» մեղ անհայտ նախագաղափար օրինակի մեջ:

Քանի որ այսօր մեղ հայտնի են «Բառգրքի» տարբեր խմբագրություններ իրենց բազմաթիվ գրչագրերով, ապա չենք կարող այդ բառարանի տպագիր օրինակը կամ որևէ այլ ձեռագիր խմբագրություն համարել լրիվ ու ամբողջական բնագիր: Իսկ եթե այդպես է, ապա «Բառգիրք» ասելով պիտի հասկանանք ավելին՝ այդ բառարանի բոլոր ընդօրինակությունների կամ առնվազն բոլոր խմբագրությունների ամբողջությունը:

Բառարանի բոլոր գրչագրերն արտացոլող բնագիր ունենալու դեպքում (իսկ այժմ այդ գրչագրերի ամբողջությունը նկատի ունենալով) կարելի կլինի խոսել Երեմիայի բառարանի՝ հայ մշակույթի համար ունեցած ևս մի գործառույթի մասին: Այն, որ այդ բառարանը հնարավորություններ է ընձեռում լրացումներ, ճշգրտումներ ու սրբագրումներ կատարելու հին բառարաններից մեր տպագիր բառարաններին, և առաջին հերթին հենց «Արմատական բառարանին» անցած բառերի վերաբերյալ, որոնք վերցված են տպագիր «Բառգրքից» և միայն նրանով էլ վկայվում են: Այդ բառերի հարցը վերջնականապես լուծված չէ և «Արմատական բառարանում» նրանք դեռ մնում են «միշտ իբր կասկածելի և անստույգ»¹⁸: Չեղբերի միջոցով այդ բառերը ճշգրտելու ու սրբագրելու մասին արդեն խոսված է հայ միջնադարյան բառարանագրությանը նվիրված մեր աշխատության¹⁹ մեջ, բերված են օրինակներ: Ուստի, այդ առթիվ այստեղ ավելին ասելը նպատակահարմար չենք համարում, թեկուզ բազմաթիվ նոր փաստեր բերելով: Ըստ նախնական ստուգումների, «Արմատական բառարանի»՝ միայն Երեմիայի «Բառգրքով» վկայվող բառերից ավելի քան 300-ը ուղղումների, կամ առնվազն՝ բառի ձևի և իմաստի ճշգրտմանը նպաստող սրբագրումների կարիք ունի:

Նշելի է նաև, որ գրչագրերում կան բազմաթիվ նոր բառեր, որոնք ծանոթ չեն ոչ տպագիր օրինակին, ոչ էլ մյուս բառարաններին: Այդպիսի բառերը գալիս են համալրելու մեր լեզվի բառային կազմը և կարող են գրանցվել հայերենի ապագա ընդարձակ բացատրական բառարաններում: Դրանք թերևս հետաքրքիր կլինեն լեզվական ուսումնասիրության համար:

Ուրեմն, Երեմիա Մեղրեցու բառարանը, որ աչքի ընկնող դեր է խաղացել հայ մշակույթի զարգացման մեջ, այսօր էլ իր որոշակի կարևորությունն ունի հայ բնագրագիտության, բառաբանության ու բառարանագրության համար:

Չեղբերի՝ ըստ խմբագրությունների որոշելուց ու դասգասելուց հետո, նախնական համեմատական հետազոտությունից պարզվում է, որ «Բառգրքի» բնագրի վերականգնումը հնարավոր է Մատենադարանի ձեռագրերի միջոցով: Այդ վերականգնումով վերջնական խոսք կասվի «Բառգրքի»՝ «Արմատական բառարան» մտած, այլև նրանից դուրս մնացած խնդրական բառերի մասին:

18 Է. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 7, Երևան, 1935, էջ 12:
 19 Է. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (V—XV դդ.), Երևան, 1966, էջ 218—232:

Г. М. АМАЛЯН

СЛОВАРЬ ЕРЕМИИ МЕГРЕЦИ В АРМЯНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Словарь «Баргирк Айоц» сыграл большую роль в развитии средневековой армянской культуры. Вобрав в себя средневековые маленькие словари и глоссарии, в конце XVII века, «Баргирк» стал самым простран- ным армянским толковым словарём и в дальнейшем служил источником для печатных словарей. Значение «Баргирка» для современной лексикографии заключается в том, что он является источником редких слов, дающих возможность расшифровывать средневековые неясные тексты. Кроме того он имеет интересную своеобразную структуру.

Многочисленные списки словаря Е. Мегреци и его древних источни- ков дают возможность проводить широкую исследовательскую работу и, что крайне необходимо, составить критический текст.

H. M. AMALIAN

LE DICTIONNAIRE DE YEREMIA DE MEGHRI DANS LA PHILOLOGIE ARMENIENNE

Le dictionnaire „Barguirk Haïots“ a joué un rôle important dans le développement de la culture arménienne médiévale. Résumant les pe- tits dictionnaires et les glossaires du Moyen Age, à la fin du XVII siècle, „Barguirk“ devint le plus grand dictionnaire explicatif de l'époque. Par la suite il servit de source aux dictionnaires imprimés.

Etant une source de mots rares permettant de déchiffrer certains textes médiévaux compliqués, „Barguirk“ présente un grand intérêt pour la lexicographie contemporaine. D'autre part c'est un monument intéres- sant à la structure originale. L'existence de nombreuses copies de ce dictionnaire et de ses sources anciennes donne la possibilité de réaliser un grand travail de recherche et, ce qui est particulièrement nécessaire, de rédiger un texte critique.

Բ Ն Ա Գ Ր Ե Ր

ԱՍՍՏՈՒՐ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ԱՆԻԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՎԱՐԴԱՆ ԱՆԵՑԻՆ
ԵՎ ՆՐԱ ՆԵՐԲՈՂԸ

Հոշակավոր Անին չէր կարող շունենալ իր տնտեսական, քաղաքական, ճարտարապետական վերընթաց հզորությանը համապատասխանող դպրոցություն և գեղարվեստական գրականություն: Ո՞ւր են, սակայն, Անիի մանրանկարիչները, բանաստեղծները, գրիչները, մտավորականության այլ ներկայացուցիչները: Անշուշտ, նրանց մի զգալի մասի հիշատակն ու հետքը մոռացության է մատնվել ժամանակի և օտար բռնակալների ավերածությունների պատճառով. բայց մի մասինն էլ պահպանվել ու հասել է մեզ՝ սպասելով ամբողջացման: Այս խնդիրն ունի իր առանձնահատկությունները, որովհետև Անին իր դպրության կենտրոնները հիմնեց նաև քաղաքից դուրս, օրինակ, Հաղբատ-Սանահինյան մենաստաններում՝ կառուցված Անիի արքունական ծրագրերով: Չպիտի մոռանալ նաև դաղթական անեցիներին, որոնք շարժական գույքի հետ աշխարհի տարբեր կողմերը տարան նաև անիական մշակույթի և գրարվեստի մեծարժեք հուշարձաններ, ավանդներ, որոնք այնտեղ գոյատևեցին որպես անիական:

Ժամանակն է, որ հանգամանորեն վեր հանվեն և ամբողջացվեն մշակույթի, ինչպես նաև դպրության ու գրականության այն արժեքները, որոնց ծնունդն ու զարգացումը պայմանավորված է եղել երբեմնի հզոր ու շեն Անիի ընդհանուր զարգացմամբ: Այս եղանակով է, որ միաժամանակ ճիշտ կրոնաբանվեն Բագրատունյաց մայրաքաղաքի կյանքի ու պատմության խնդիրները:

Ներկա իրադրություններում առաջնահերթ է բուն անեցի ստեղծագործողների համախումբ քննությունը, որը և կօգնի ընդհանուր ծրագրի իրականացմանը: Այսպես ասելով նկատի ունենք ձեռագիր ու տպագիր աղբյուրների էջերից հայտնի Վարդան Անեցուն, Գեորգ Անեցուն, Սամվել Անեցուն, Մխիթար Անեցուն, ինչպես նաև Գրիգոր Մագիստրոսին և նրա անեցի թղթակիցներին. նույնիսկ Պետրոս Գետադարձին, որն անկախ սխալներից, ստեղծագործել է Անիի մթնոլորտում: Ըստ ամենայնի, անիական միջավայրի ծնունդ էր նաև մեծանուն Հովհաննես Սարկավազը:

Հենց այսբանն էլ բավական է մտածելու, որ, իսկապես, Անիի մայրաքաղաքային հզոր առօրյան, նրա անդուգական ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը, որմնանկարչությունը իրենց կողքին ունեին նաև անիական գործընթաց դպրության, քերթության, մտքի ու գրարվեստի համապատասխան բնագավառներ:

Այս անգամ մեր նպատակն է կանգ առնել Անիից մեզ հայտնի առաջին մեծ բանաստեղծի՝ Վարդան Անեցու վրա, որից պահպանվել է մի բացառիկ ստեղծագործություն՝ «Անեցի Վարդանա վարդապետի երգելի կառու» ծայրա-

կապ (ակրոստիքոս) խորագրով: Չեռագրերում այն ունի նաև լրացուցիչ խորագիր. «Վասն կառաց աստուածութեանն ներքող»:

Վարդան Անեցուն հայ բանասերներից առաջինը Մ. Չամչյանն է նկատել և Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի ձեռագրերից դեռևս 1800 թվականին բնօրինակել նրա ներքողը¹: Հետագայում այդ բնօրինակությունը զբաղվել է Ղ. Ալիշանը, բարձր գնահատել նրա արժանիքները և հրատարակել որոշ հատվածներ²: 1912 թվականին Ալիշանից օգտվելով, Վարդան Անեցուն անդրադարձել է Ա. Չոպանյանը՝ վերատպագրելով նույն հատվածները՝ Ալիշանի բնութագրմամբ հանդերձ՝ դարձյալ բարձր գնահատանքի խոսք ասելով նրա մասին³: Ի վերջո, 1919 թվականին Բ. Սարգիսյանն Ալիշանի թղթերի միջից գտնելով՝ հրատարակում է նշված ներքողի բնօրինակությունը⁴, որ կատարել էր Մ. Չամչյանը:

Վերոհիշյալ բոլոր բանասերներն էլ ցավով են նկատել, որ Մ. Չամչյանի բնօրինակած այդ ներքողը վերջից պակասավոր է: Ա. Չոպանյանի ժամանակ նույնիսկ այդ պակասավոր օրինակն էր անհետացել. ուստի նա խնդրեց Մ. Պոտուրյանին գտնել այն, որը չկարողացավ, իսկ Ա. Չոպանյանը գրեց. «Անհունապես փափաքելի է, որ բանասեր մը գտներ այդ քերթվածը և դաշն ամբողջությամբ հրատարակեր»⁵: Ըստ երևույթին, նա դիմել էր նաև Բ. Սարգսյանին, որը շատ ուշ գտավ և տպագրեց:

1940—1941 թվականներին Մատենադարանի ձեռագրերի քարտազրական աշխատանքների ժամանակ և մեզ հանձնարարված գեղարվեստական նյութի ցուցակները կազմելիս մեր ուշադրությունը գրավեցին Վարդան Անեցու նշված ներքողի ևս երկու բնօրինակություններ, որոնց վրա ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձրել: Համեմատությունից պարզվեց, որ նորահայտ օրինակները վերջից ունեն երկուական տներ, որոնք չկան Մ. Չամչյանի բնօրինակության մեջ: Նկատի առնելով այդ և այլ արժանիքներ, հենց այն ժամանակ էլ կազմեցինք այդ ներքողի քննական բնագիրը՝ երեք աղբյուրների հիման վրա:

Հետագա տարիների ընթացքում մենք հետևել ենք ներքողի նոր օրինակների կամ նրա հեղինակի մասին տեղեկությունների երևան գալուն, որպիսիք, սակայն, մինչև օրս էլ չկան: Ուստի, այժմ նպատակահարմար ենք համարում տպագրության ներկայացնել ինչպես ներքողի քննական բնագիրը, այնպես էլ ամփոփ խոսք՝ նրա մասին:

Վարդան Անեցու ներքողը բաղկացած է երկու հիմնական մասերից՝ Բուն ներքող և Լուծմունք: Լուծմունքի մեջ հեղինակը ձգտել է մեկնաբանել իր ներքողի հիմքում ընկած աստվածաշնչային տեսիլի մանրամասնությունները: Փաստորեն իսկական ստեղծագործությունը բուն ներքողն է: Այդ մասը պահպանված է ամբողջությամբ և բաղկացած է 28 տնից, որոնք գրավում են ծայրակապի հետևյալ մասը. «Անեցի Վարդանա վարդապետի երգել ի կ»: Մնացածը («առս») վերաբերում է Լուծմունքին: Ղ. Ալիշանը, հիմք ունենալով իր ձեռքի տակ եղած պակասավոր օրինակը, ծայրակապի «երգել ի կ» տառերից ստեղծել է մի բառ «երգելիկ» և դա համարել նորօրինակ կոչում այդ ներքողի

1 «Բազմավեպ», 1919, էջ 164:
2 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իր, Վենետիկ, 1873, էջ 128—130:
3 Ա. Չոպանյան, Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ 17—18, 73—74:
4 «Բազմավեպ», 1919, էջ 164—169: Նույնը նաև առանձին գրքույկով՝ նույն թվականին:
5 Ա. Չոպանյան, անդ, լն:

համար⁶: Այժմ երևան եկող նոր տներն օգնում են տեսնելու, որ այդ մասը պիտի ընթերցվի հաջորդ մասի հետ միասին: Այս դեպքում «երգելիկ» բառը վերանում է՝ տեղի տալով «երգել ի կառս» դարձվածքին: Դա կարևոր նշանակություն ունի նաև այն առումով, որ ոչ մի կասկած չի թողնում Լուծմունքի՝ Վարդան Անեցուն պատկանելու մասին: Դա էլ իր հերթին է համոզում, որ ներքողի առաջին մասը լրիվ է և նրանից տներ չեն պակասում, այլապես ծայրակապային նախադասությունը խաթարումներ կունենար: Իսկ այս պարագան հույժ անհրաժեշտ է ներքողի ուսումնասիրության տեսակետից:

Գալով Լուծմունքին, պիտի ասել, որ նորահայտ երկու տներով էլ նրա պակասավորությունը չի լրանում: Այսպես ասելու համար հիմք են հանդիսանում հետևյալ փաստերը: Վարդան Անեցու ներքողի բոլոր տներն ավարտվում են միևնույն «միշտ և յարածամ» բառերով: Այդպիսի ավարտ ունեն նաև Լուծմունքի տները, բացի վերջին տնից. ուստի այստեղ ահնրախ է պակասավորություն: Այնուհետև, Լուծմունքի մեջ հեղինակն իր ներքողի համար հիմք է համարում աստվածաշնչային վեց տվյալ և խոստանում մեկ առ մեկ մեկնաբանել դրանք. «Ձոր և արդ նախ ձառեցուք զվեց անուանադ: ՂԱ. որ ասէ «զՀողմն վերացեալ...»: Այս մեկնությունը թերի է մնում հենց այս առաջին (Ա) կետը բացատրելիս: Հաջորդ կետերն իսպառ չկան: Հետևապես մեր ձեռքի տակ է Լուծմունքի մի շնչին մասը միայն: Թե քանի տնից է այն բաղկացած եղել, և ինչ շարունակություն է ունեցել ներքողի ծայրակապը, դժվար է ասել: Արդյո՞ք դրա հետքերից չեն պահպանվել երկրորդ խորագրի մեջ՝ որպես առանձին բառեր: Թվում է, թե գեթ «աստուածութեանն» բառը կարող է ծայրակապից մնացած լինել: Ուշագրավ է նաև «ներքող» բառի հարցը. արդյոք, դա՞ էլ է գալիս ծայրակապից, այսինքն, հեղինակից, թե ոչ, որովհետև փաստորեն դա է կասկածում ստեղծագործության ժանրը որոշելու հարցի հետ: Այդ կոչումը մեր կողմից օգտագործվում է պայմանականորեն, չնայած Վարդան Անեցու ստեղծագործությունը ավելի հարազատ է ներքողի ժանրին:

Ինքնին հասկանալի է, թե որքան ցանկալի կլինեն այդ ներքողի մի ավելի հին ու անթերի օրինակի հայտարարումը: Այն՝ նշված հարցերից բացի, կօչներ նաև ներքողի ենթախորագրերի ճշգրտմանը, որոնք ներկա վիճակով թվում է, թե ունեն խաթարված տեղեր: Ինչ վերաբերում է բուն ներքողին, այսինքն, սկզբի մասի 28 տներին, ապա այն որպես բնագիր անթերի է և նկատելի ազավազումներ չունի: Դա լրիվ հիմք է տալիս ճանաչելու և գնահատելու Վարդան Անեցու բանաստեղծական կարողությունները:

Մենք արդեն անուղղակիորեն անդրադարձանք մեր Մատենադարանից ի հայտ եկող երկու նոր բնօրինակությունների որոշ արժանիքներին: Պատկերն ամբողջացնելու նպատակով հիշենք նաև մի քանի ուրիշ փաստեր:

Նորահայտ օրինակների ենթախորագրերից մեկում հեղինակը հիշատակված է որպես Վարդան Վարդանեց (տարբ. Վարդանաց): Յարդ հայտնի էր նրա անունը, այժմ հայտնի է դառնում նաև տոհմանունը: Այս տոհմանունն էլ մտածել է տալիս Վարդան Մամիկոնյանի շոտավիզների մասին, որոնք հիշվում էին նույնիսկ հետագա XIV—XV դարերում: Օրինակ, Լ. Խաչիկյանի հրատարակած հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «...և ի մերոց բանիրուն

6 Այդպես են կարծել նաև Ա. Չոպանյանը (տե՛ս անդ, էջ 1Ա, 73) և Բ. Սարգսյանը (տե՛ս «Բազմավեպ», 1919, էջ 164):

և քրիստոսասէր պարոնացս, որ ի մեծ սպարապետէն Հայոց սուրբ նահատակին Վարդանայ շառաւիղէն յառաջ եկեալ, ի տերասէր և յաստուածասէր ազգէն Մամիկոնեանց, որդիքն պարոն Վահրամա՞: Մի ուրիշում ասված է. «Ի յիշխանութեան նահանգիս մերոյ թոռին Պոռշա, զոր յազգէն Վարդանանց»⁷: Արդյո՞ք այս «Վարդանանց»-ն ու Վարդան Անեցու մասին նշված «Վարդանանց»-ը նույն տոհմին շին վերաբերում, մանավանդ, որ բոլոր այս երեք վկայություններն էլ առնված են Արևելյան Հայաստանից, ուր իսկապես գոյատևած են եղել Մամիկոնյանների ճյուղավորումները: Հնարավոր է նաև, որ այլ տոհմից լինի Վարդան Անեցին:

Նորահայտ ձեռագրերն օգտակար են նաև հեղինակի ապրած ժամանակը որոշելու առումով: Ըստ Ղ. Ալիշանի նա պիտի ապրած լինի XII դարում, իսկ ըստ Բ. Սարգսյանի՝ X կամ XI դարերում: Նրանց համար ելակետ են հանդիսացել Վարդան Անեցու ներքողի ոճն ու նրա անեցի լինելը: Այժմ նրանց կարծիքները և հատկապես Բ. Սարգսյանի կարծիքը հաստատվում են նորահայտ ձեռագրերի հիման վրա: Եթե նրանց օգտագործած ձեռագիրը, պատկանելով 1800 թվականին, այս առումով որոշակի փաստ չի հանդիսանում, ապա մեր Մատենադարանի նորահայտ բնագրերը պարունակող №№ 7085 և 6617 ձեռագրերն ունեն կարևոր նշանակություն:

Նախ՝ № 7085-ի մասին: Չնայած այս ձեռագրում շկան նրա ընդօրինակման ժամանակին վերաբերող տեղեկություններ, բայց այն, ըստ հնագրական տվյալների, համարված է XIII դարի գործ: Այս կարծիքը կարող է փաստարկվել նաև նրա զույգ հիշատակարաններում նշված մեծատոհմիկ «Պարոն Հովհաննես»-ի անձնավորությամբ: XIII դարում այդպես էր կոչվում Երզնկա քաղաքի եպիսկոպոս տեր Սարգսի որդին՝ իշխան Հովհաննեսը, որը սիրում էր ձեռագրեր պատվիրել: Ղ. Ալիշանը Հովհաննեսի և նրա հոր մասին գրում է. «ԺԳ դարուն կիսեն սկսյալ կհիշատակվի այս անձս 30 տարի գովությունը, շատ բարի կարգաց և շինությունց համար, որոց գործակից էր և իր որդին... պարոն Հովհաննես, քաղաքին ազգայնոց վերակացուն»⁸: Խոսելով ձեռագրերի մասին, Ղ. Ալիշանը գրում է. «Հովհաննես Պարոնն անոնցմե վեց հատ մեկ գիրք օրինակել տվել էր»¹⁰: Նրա պատվիրած ձեռագրերից մեկն է նաև Մաշտոցյան մատենադարանի № 1746 ձեռագիրը՝ գրված «ի վայելումն պարոն Յովհաննիսի»՝ Սարգիս եպիսկոպոսի որդու:

Քանի որ Երզնկայի պարոն Հովհաննեսը նահատակվել է 1279 թվականին¹¹, ուստի № 7085 ձեռագիրը պիտի ընդօրինակված լիներ զրանից գեթ մի քանի տարի առաջ:

Հենց այս պարագան Վարդան Անեցուն հաստատուն գետեղում է 1279 թվականից առաջ ապրած հեղինակների շարքը: Իսկ երբ նկատի ենք առնում № 7085 ձեռագրի հիշատակարանի այն տվյալը, թե նախագաղափարը շատ

7 Ղ. Ալիշան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 332:
 8 Անդ, էջ 247:
 9 Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, Բ, 1921, էջ 410:
 10 Անդ, էջ 422:
 11 Անդ, էջ 411:

հին («յոյժ պիղծ») է եղել, ապա անտարկելի է դառնում Բ. Սարգսյանի կարծիքը՝ «Անեցի վարդապետս ժ կամ ԺԱ դարուն ապրող մեկն ըլլալու է»¹²:

№ 6617 ձեռագիրը, չնայած ընդօրինակված է 1618 թվականին, ներքողի վերջում ունի ճիշտ նույն հիշատակարանը, որը կա № 7085 ձեռագրում: Ուստի, № 6617 ձեռագիրը, միջնորդաբար, ծագում է նույն հիմքից և մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ նույնանում նրա հետ:

Վարդան Անեցու ներքողի նորահայտ ձեռագրերն ուշագրավ են նաև իրենց որոշ տարբերություններով, որոնք մասնակի ճշգրտումներ են մտցնում բնագրի մեջ: Ահա մի քանի նմուշ.

Տպագիր օրինակ	Նորահայտ օրինակներ
1 զընտրեալսն առել	1 զընտրեալսն ի նոցանէ առել
2 ձեզ մեալ	2 ձեզ մեր մեալ
3 Յառիժն	3 Ի կերպ Առիժոյն և ի նախագաղափար բառուց նորին ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս: Վարդան Վարդանեց (տարբ. Վարդանաց)
4 ի խոսք ման գալոյ	4 Ի խոստման գալոյ
5 անախտ	5 ախտի անախտ
6 գերեզմանին	6 ի յակաւ գերեզմանի
7 սերմն բիրաւոր	7 սերմն և ձու աներիք բիրաւոր
8 մշտակաթ թևս	8 մշտակա թև
9 ի թեթև	9 ի թեէ
10 սուրբ ձեռք և զթագ	10 սուրբ ձեռք, զի զլլա վերստի և զթագ

Վերահիշյալ տարբերությունները սակայն չեն համոզում, թե Մ. Չամչյանի ընդօրինակած ձեռագրի հիմքը շատ է հեռու նորահայտ բնագրերից: Հնարավոր է, որ նշված տարբերությունների մի մասն առաջացել է հենց վերջին ընդօրինակության ժամանակ¹³: Միևնույն պահին պիտի նկատի ունենալ նաև այն հարազատությունները, որ ցուցաբերում է այդ օրինակը մերթ № 7085, մերթ № 6617 ձեռագրերի հետ, հաճախ էլ տալով ավելի ճիշտ ու անաղարտ ընթերցումներ: Չպիտի մոռանալ հատկապես № 6617 ձեռագրի գրչի անբավարար գրագիտությունը և դրա հետևանքները բնագրում, ինչպես նաև № 7085 ձեռագրի մեջ եղած բնագրի մի զգալի մասի մաշված և հետագայում ընդօրինակված լինելը՝ առատ սխալներով:

Այս պարագաներում բոլոր երեք օրինակները բավարար հիմք են հանդիսանում բնական բնագիր կազմելու համար և փոխադարձաբար օգնում ներքողի ընդհանուր պատկերի վերականգնմանը: Ինչ վերաբերում է Լուծմունքին, ապա նրա պակասը կարող է լրացվել միմիայն նոր ու լիակատար ընդօրինակության հայտաբերմամբ:

Վարդան Անեցու քննվող ստեղծագործությունը, ինչպես նշեցինք, իր ժամանակի գրական ժանրերից ներքողին ավելի է հարադատ, քան մի այլ ժանրի: Սակայն, ինչպես շատ ներքողներում, բանաստեղծը նաև ներքողովոլ էակից օգնություն է խնդրում, այնպես էլ Վարդան Անեցու ներքողի յուրաքանչյուր տունը ավարտվում է համապատասխան տողերով, որոնք արդեն պատկանում

12 «Բաղմավեպ», 1919, էջ 164:
 13 «Չամչյան նկատելով բնագրի ինչ-ինչ սխալագրությունները՝ ուղղագրած է դառնը, նշանակելով ի ստորոտս իր ընդօրինակության՝ բնագրի տարբեր ընթերցվածներ ևս» («Բաղմավեպ», 1919, էջ 164): Ափսոս, որ դրանք լրիվ ցույց չեն տրված:

են աղոթք-մաղթանքների ժանրին: Բայց քանի որ այստեղ գրանք չեն իշխողն ու առաջնայինը, ուստի որոշիչը մնում է ներբողական տարրը: Ղ. Ալիշանը այս գործի մասին խոսելիս նշում է, որ «գրվածն արձակ է, այլ տուն տուն՝ նման գանձի»: Հիրավի, տների հատուկ սահմանադատումով և ծայրակապով այդ գործը հիշեցնում է գանձերի արվեստը, սակայն, ըստ էության, գանձերի սկզբունքով և առանձնահատկություններով չի շարադրված: Չի էլ երևում, թե նրա հեղինակին ծանոթ են եղել գանձերը, որոնք սկիզբ են առել Գրիգոր Նարեկացուց: Պիտի նկատել, որ «տուն տուն» և ծայրակապով գրված աղոթքների շարքեր էլ կան, որպիսիներից ամենաուշագրավը պատկանում է Հովհաննես Գառնեցուն¹⁴, բայց, ինչպես նշեցինք, Վարդան Անեցու երկը աղոթք չէ:

Ղ. Ալիշանը, Ա. Չոպանյանը, Բ. Սարգսյանը, նկատելով հանդերձ Վարդան Անեցու ներբողի բանաստեղծական բարձր արվեստը, այն տպագրել են որպես արձակ: Ալիշանն ուղղակի այդպես էլ ասում է. «գրվածն արձակ է»: Դա ճիշտ է միայն լուծմունքի համար, որը լուր տնատման ցուցանիշներ (ծայրակապ և «միշտ և յարածամ» կրկնակ) ունի: Բուն ներբողը, այդ ցուցանիշներից բացի, ունի ամբողջապես ազատ ու բարձրարվեստ բանաստեղծական կերտվածք, որը պահանջում է ոչ միայն տնատմում, այլև տողատում: Ուստի մենք այն հրապարակում ենք տողատմամբ, լուծմունքը թողնելով արձակ շարվածքի, բայց տնատմած ձևի մեջ:

Վարդան Անեցու ներբողի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն էլ նրա բարդ, խճանկարային կառուցվածքն է՝ պայմանավորված ներբողվող հասկացությունների մեծ քանակով: Այս պարագան ցույց տալուց առաջ մի երկու խոսք՝ դրվատվող երկնային կառքի ընդհանուր գաղափարի մասին: Ինչպես ծայրակապն ու երկրորդ խորագիրն է ցույց տալիս, Վարդան Անեցին գովասանքի առարկա է դարձրել երկնային կառքի գաղափարը: Այդ տեսիլքն Աստվածաշնչի ամենաբանաստեղծական և վառ երևակայական գրսևորումներից մեկն է՝ հնուց ի վեր սիրված բանաստեղծների, նկարիչների և այլ արվեստագետների կողմից: Վարդան Անեցու ներբողը ճիշտ մեկնաբանելու համար անհրաժեշտություն է զգացվում գեթ բացթողումներով մեջ բերել այդ հատվածը:

«Տեսի և ահա հողմ վերացեալ գայր ի հիւսիսոյ և ամպ մեծ ի կողման նորա. և լոյս՝ շուրջ զնովաւ, և հուր փայլատակէր ի նմանէ. և ի մէջ նորա իբրև զտեսիլ բազմագունի ականց, և ճառագայթք ի նմա: Եւ ի մէջ նորա կերպարանք շորից կենդանեաց... շորք դէմք և շորք թևք... կերպարանք մարդոյ... առիժու... եզին... արծուոյ... Եւ ի վերայ աթոռոյն՝ նմանութիւն կերպարանաց մարդոյ...»

Եւ այս տեսիլ նմանութիւն փառացն տեսան... Տեսի և ահա ձեռն ձգեալ առ իս և ի նմա մատնան մի գրոց... և էր գրեալ ի նմա ներքոյ և արտաքոյ՝ ողբս և ձայնս և վայս:

Եւ աւէ ցիս. Որդի մարդոյ, զոր ինչ գտանես ի դմա՝ կեր. կեր մանր դմատեանդ զայդ, և գնա և խօսեանց ընդ որդիսն Իսրայէլի... Կերայ զայն և եղև ի բերան իմ իբրև զբաղդրութիւն մեզու¹⁵:

14 Ձեռ. № 8280, թերթ 325 (սկ. «Յաւիտենից աստուած և արարիչ...»):
 15 Եզեկիելի, ա, 1—28, բ, 1—19, Գ, 1—4 և շար.: Աստվածաշնչում համապատասխան ուրիշ տեսիլներ էլ կան, բայց Վարդան Անեցու խոսքը, ինչպես ճիշտ նկատել է Ղ. Ալիշանը, վերաբերում է «այն կառայ զոր Եզեկիել մարգարեն տեսավ ի տեսլանս»: Մյուս տեսիլներից ուշագրավ է, օրինակ, Զաքարիա մարգարեինը, որտեղ սակայն նկարագրվում է շորս կառք, որոնք էլ լծված

Որ բանաստեղծը հիմք է ունեցել Աստվածաշնչի այդ տեսիլը, դա երևում է նրա լուծմունքից:

«Աթոռոց էին մեկնութեանց արժան է միտ զնել... Եւ քառապատկեր շորս կենդանիքս կան ի վերայ վեց խառնուածոցս, որք են այսոքիկ: Ա. զոր ասեն. «Ահալ հողմն վերացեալ գայր հիւսիսոյ»: Բ. «Եւ ամպ մեծ ի նմայ»: Եւ Գ. «Լոյս շուրջ զնովաւ»... և այլն:

Ըստ այդմ էլ ահա նա իր ներբողի հիմքում դրել է երկնային կառքի և նրան լծված Մարդու, Առյուծի, Եզան և Արծվի գաղափարները: Այդ հինգ գաղափարների համաձայն էլ Վարդան Անեցու ներբողը բաժանված է հինգ մասի՝ համապատասխան ենթախորագրերով: Դա արդեն ինքնին խոսում է ներբողի բարդ հյուսվածքի մասին: Բայց հեղինակը դրանով էլ չի բավարարվել. նա յուրաքանչյուր հատվածի ներսում աշխատել է ստեղծել ենթաբաժիններ՝ իրենց համապատասխան խորագրերով (մեզ հասած օրինակներում այս երկրորդական և երրորդական խորագրերը ստույգ ու լրիվ չեն պահպանվել):

Վերահիշյալ հինգ հիմնական մասերն էլ հատուկ նախագծով են մշակված. այսպես, կառքի գովքին նվիրված է 4 տուն՝ ըստ իր քառակերպության և շորս կենդանիների գաղափարի, իսկ շորս կենդանիներից յուրաքանչյուրին հատկացված է վեցական տուն՝ ըստ տեսիլքի այն վեց տարրերի, որ հիշել է Եզեկիել մարգարեն և որոնց մասին խոսում է Վարդան Անեցին լուծմունքի մեջ՝ թվարկելով. «հողմն», «ամպ», «լոյս», «հուր», «տեսիլ բազմագունի ականց» և «ճառագայթ»: Կենդանիներից յուրաքանչյուրին 6-ական տուն նվիրելով, հեղինակը սակայն նրանց գովերգում է ոչ թե ըստ այդ վեց տների հիմքում բնկած գաղափարների, այլ ըստ այդ կենդանիներից յուրաքանչյուրին բնորոշ հատկանիշների: Մեզ հասած օրինակներում նման ստորաբաժանումներ չունեն կառքին և Մարդուն նվիրված տները, իսկ մյուսներն ունեն հետևյալ կարգով.

Տների կարգը	Արժվին նվիրված տներ	Եզիկ նվիրված տներ	Առյուծին նվիրված տներ
1	---	---	---
2	---	Ի յեզիկն սուրբ	Առ թևս սուրբ
3	Ի թևս սուրբ	Ի յերեսն սուրբ	Առ շունչն սուրբ
4	Ի յերեսն սուրբ	Ի շունչն սուրբ	Առ երեսն սուրբ
5	Ի ձեռսն սուրբ	Ի ձեռսն սուրբ	Ի կուակտուցն սուրբ
6	Ի յտսն սուրբ	Առ ի յտսն սուրբ կճղակին	Առ ի մագիլսն սրբոյ Արծուոյն

Առաջին տները զուրկ են ենթախորագրից, որովհետև նվիրված են այդ կենդանիներից յուրաքանչյուրի ընդհանուր գովք ու գնահատանքին: Թե ինչու Առյուծի երկրորդ տունը կամ Մարդու բոլոր տները ենթախորագրեր չունեն,

և տարբեր գույնի ձիեր (Զաքարիա, 2, 1): Հետաքրքրական է նաև Հովհաննու հայտնության մեջ պատկերված կառքը՝ և՛ եզեկիելյան շորս կենդանիներով (Մարդ, Առյուծ, Եզ, Արծիվ), և՛ ձևերով (Հայտնություն Հովհաննու, Գ, 5): Այս տեսիլներն էլ արտացոլում են գտել մեր միջնադարյան արվեստի և գրականության մեջ, բայց շատ քիչ: Տարածվածը Եզեկիելի տեսիլի վերարտադրությունն է: Այն առատորեն երևան է գալիս մանրանկարչության, որմանկարչության, գեղարվեստական գրականության և այլ բնագավառներում և ունի հիմնականում մի մշակված ձև, որի կենտրոնում նստած է Քրիստոս աստծու պատկերը: Մեզ ծանոթ միակ ուշագրավ շեղումը դրանից Վարդան Անեցու մշակումն է:

կամ ինչու ըստ կարգի եղած ենթախորագրերը միմյանց մասամբ չեն համապատասխանում, դժվար է ասել: Եթե Արծվի գովքն սկսված է թևերից, իսկ եզանը՝ եղջյուրներից, դա հիմք է տալիս մտածելու, որ հեղինակը գիտակցաբար է այդպես վարվել՝ սկսելով նրանց բնութագրող կարևոր հատկանիշներից: Առյուծի գովքում պակասում է «Առ շունչն» ենթախորագրեր: Բայց պիտի լինե՞ր այդպիսին, նորից դժվար է պնդել: Սակայն անկախ այդ մասնավոր դեպքերից, իր ամբողջության մեջ, իրոք, Վարդան Անեցու ներբողը մի բարդ ու ինքնատիպ հյուսվածք է:

Վարդան Անեցին, ինչպես իր կոշումն է ցույց տալիս, եղել է վարդապետ, և, ինչպես իր ներբողից է երևում, ունեցել է խորը և բազմակողմանի գիտելիքներ: Այդ պատճառով էլ Բ. Սարգսյանը գրում է. «Կորովի մեկնիչը և աստվածաբանը իսկ գլուխին շատ պիտի հոգնեցնեն վերահասու ըլլալու համար Անեցի վարդապետիս խորհրդապաշտ բառերուն և բացատրությանց»¹⁶: Խոսքն, անշուշտ, այստեղ սոսկ բառերի բացատրության մասին չէ, այլև նրանց բովանդակած գաղափարների և առհասարակ ներբողի բուն բովանդակություն: Դա, հիրավի, այդպես է, բայց մենք չենք կարող մեր ուժերի ներածին շափ չփորձել խորանալ այդ ստեղծագործության ընդհանուր էության մեջ՝ տալով առայժմ ընդունելի թվացող որոշ բացատրություններ:

Վարդան Անեցու ներբողի գնահատման առումով առաջնահերթ նշանակություն ունի երկնային կառքի գովերգման ժամանակ նրա ցուցաբերած անհատական մոտեցումը: Այսպես, օրինակ, Վարդան Անեցու մշակումի մեջ հատուկ տեղ չի տրված երկնային կառքի տիրոջը. եթե կառքին նվիրված է չորս տուն, իսկ կենդանիներից յուրաքանչյուրին՝ վեցական տուն, ապա Քրիստոսին և ոչ մի տուն չի հատկացված: Ուշագրավ են նաև այն մանրամասն նկարագրությունն ու ներբողանքը, որոնց արժանացել են կառքն ու կենդանիները՝ իրենց մանրամասնություններով: Հատկանշական է նաև մի կողմից՝ կառքի ու կենդանիների, իսկ մյուս կողմից՝ աստծո և նրա որդու փոխադարձ հարաբերության հարցը: Նկատելի է, որ կառքին լծված չորս էակների նկարագրության մեջ իշխում է հեթանոսական հայացքների զրվատանք ու նրանց պատշաճեցումը՝ քրիստոնեական ըմբռնումներին: Կան առանձին կետեր ևս, որոնք, ամբողջի հետ միասին, Վարդան Անեցու ներբողը դարձնում են, իրոք, ինքնատիպ ու եզակի գործ մեր միջնադարյան գրականության մեջ:

Վարդան Անեցու մշակած հայացքին փոքր ի շատե մոտ է Եղնիկ Կողբացու պատկերացումը՝ աստծու, տարերքի և կառքի վերաբերյալ: Վերջինս, հերքելով արևի, լույսի, չորս տարրերի պաշտամունքները, պաշտելի է համարում քրիստոնեական աստծու գաղափարը, որն իշխում է այդ ամենի վրա՝ որպես ամենակարող կառավար. «Այլ նա աւասիկ իբրև զկառ իմն լծեալ ի շորից գաշխարհս տեսանեմք ի ջերմութենէ, ի ցրտութենէ, ի ցամաքութենէ և ի խոնաւութենէ. և զօրութիւն իմն ծածուկ կառաւար, որ զչորս կարգեցողսն ընդ միմիեանս ի հաշտութեան և ի հաւանութեան պահեալ նուաճէր... այս կառք զարմանալիք ի հակառակ և յանուման երիւարաց լծեալ և ծածուկ ձեռամբ ուղղեալք... զի ձեռն կառավարին բաւական է յամենայն կողմանս զիմեցուցանել...»¹⁷: Այստեղ էլ, սկայն, ի վերջո, կառավարն է առաջնայինը:

16 «Բազմավեպ», 1919, էջ 164:

17 Երզնկայ վարդապետի Կողբացոյ «Եղծ աղանդոց», Թիֆլիս, 1914, էջ 14:

Վարդան Անեցու կառքն ու նրա լծկանները ղեկավարվում են ինքնուրույնաբար և չունեն սրոշակի կառավար, որը երևար իր տեսանելի կերպարանով: Դա մասամբ համապատասխանում է Եղնիկ Կողբացու, մասամբ էլ Աստվածաշնչի տվյալներին: Սակայն և այնպես Վարդան Անեցու մոտ նկատվում է երկնային կառքի և չորս կենդանիների որոշ անկախություն:

Հարց է առաջանում. որտեղի՞ց է առել նա այդ կենդանիներին այդպես ներկայացնելու միտքը. ինքնաստե՞ղծ են դրանք, թե՞ ունեն պատմական հիմքեր: Այս հարցի պատասխանը մեզ նորից տանում է դեպի Աստվածաշունչը, իսկ այնտեղից էլ՝ դեպի հին աշխարհի կրոնական պատկերացումները:

Մենք ժամանակին, այլ հարցերի կապակցությամբ, անդրադարձել ենք երկնային կառքի գաղափարին և ցույց տվել նրա հեթանոսական ու հին ակունքը¹⁸: Այժմ մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում հիշեցնել մի երկու ուրիշ փաստ:

Քանի որ Աստվածաշունչը սնվել է Հին Արևելքի և առհասարակ հին աշխարհի դիցաբանությամբ, ուստի, երկնային չորս էակներն էլ պիտի որոնել այնտեղ: Եղած փաստերից ավելի ուշագրավ են ասորեստանցիների համապատասխան պատկերացումները: «Ասորական աստեղային... աստվածները չորս էին՝ Մարդուկը, որին պատկերում էին թևավոր եգ, Նարուն՝ թևավոր մարդ, ներգալը՝ թևավոր առյուծ և Նինուրտեն՝ առծի»¹⁹: Այդ աստվածությունների և նրանց գաղափարների միացումից ստեղծված մարդ-առյուծի, մարդ-թռչունների և նման այլ էակների մասին է, որ լեյարդը գրել է. «Ժամեր շարունակ ես նայում էի այդ խորհրդավոր այլաբանական պատկերներին և խորհում նրանց նշանակության ու պատմության մասին: Ավելի ազնվի ի՞նչ կարող էր այս կամ այն ժողովուրդը մտցնել իր աստվածների տաճարները: Ինչպիսի՞ ավելի վեհ կերպարներ կարող էին փոխ առնել բնությունից մարդիկ, որոնք փորձում էին գտնել բարձրագույն էակի իմաստության, ուժի և ամենագույության մասին իրենց պատկերացումների մարմնավորումը: Ի՞նչը կարող էր ավելի լավ անձնավորել խելքն ու գիտելիքները, քան մարդու գլուխը, ուժը՝ քան առյուծի մարմինը, ամենագույությունը՝ քան թռչունի թևերը»²⁰:

Ահա պատմական այն հեռաստանների մոտավոր պատկերը, դեպի ուր ձգվում են Վարդան Անեցու ներբողի գաղափարական հետքերը: Խնդիրն ավելի հասկանալի կդառնա, եթե նկատի առնենք, որ համանման գաղափարներ կային նաև պատմական Հայաստանում, մեր նախնիների մոտ: Խոսքը ուրարտական կոշված հուշարձանների մասին է՝ համանման կենդանիների պատկերներով ու արձաններով: Այդ նույն պատկերացումների մնացուկներն են, որ թափանցելով մանրանկարչության աշխարհը և հատկապես խորանագրերը, ողողել են դրանք իրենց հեթանոսական հնությունը և քրիստոնեական կերպարանափոխության հաջող կամ անհաջող փորձերով:

Ըստ երևույթին, մեր միջնադարյան գրագետներին ծանոթ են եղել ոչ միայն համապատասխան քանդակներ ու արձաններ, այլև պաշտամունքային

18 Ա. Շ. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955, էջ 141—208, տե՛ս հատկապես 192—202 էջերը՝ նկարներով:

19 Կ. Կեռամ, Աստվածներ, դամբարաններ, գիտնականներ, Երևան, 1966, էջ 290 (ընդգծումները մերն են—Ա. Մ.):

20 Անդ, էջ 290—291:

գրավոր կամ անդիր բնագրեր, որոնցից օգտվել է նաև Վարդան Անեցին: Այլապես չորս կենդանիների այն հեթանոսական գովքը, որ կա նրա ներբողում, կմնա անհասկանալի:

Այս առումով անհարկի շէր լինի հիշել մի հատված ասուրա-բաբելական քննադրերից, որտեղ փառաբանվում է եղակերպ աստծու գաղափարը.

(Գո՛ւ), հզոր երիտասարդ ցու՛ ուժեղ եղջյուրներով,
Կատարյալ մարմնով...

Բարեսիրտ, բարեզու՞թ հայր,
Որ ձեռքիդ ունես ողջ երկրի կյանքը...

(Գո՛ւ), արագընթա՛ց, ծնկները որի հօգնել շգիտեն,
Եվ որն աստվածների ու իր եղբայրների համար ուղի

է հարթում,
Փայլատակումով անցնում երկնքի ստորոտից մինչև

Նրա բարձրակետը.

Բաղում զոները երկնքի
Եվ լույս մատակարարում բոլոր մարդկանց...²¹

Ճիշտ այդպիսիք են, ըստ էության, նաև Վարդան Անեցու Եղն ու Առյուծը-Արծիվն ու Մարդը: Եվ Լեյադի այն միտքը, թե «Խ՛նչը կարող էր ավելի լավ անձնավորել խելքն ու դիտելիքները, քան մարդու գլուխը, ուժը՝ քան առյուծի մարմինը» և այլն, ամենայն իրավամբ կարող է վերաբերել նաև Վարդան Անեցու ներբողած էակներին:

Ղ. Ալիշանը, Վարդան Անեցուն գնահատելիս, գրում է. «...հանդերձ ամեն աստվածաբանական խորատեսությամբքն՝ գերազանցեք բանաստեղծությամբը, նարեկացվո հանճարագիտությանց նման, թերևս և ավելի»²²: Այս առումով սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Վարդան Անեցին մարդու և աստծու հարաբերության հարցում ավելի կենսահորդոր ուղի է մշակել, քան նարեկացին: Վերջինիս մոտ նրանց հարաբերությունը հավասար է ցածրի և բարձրի, սևի և սպիտակի, խավարի և լույսի, փոշու և արևի, մեղավորի և անմեղի, ճիճուի և արարչի հարաբերության: Վարդան Անեցու մոտ նման մտածողության նշույլն անգամ չկա: Ճիշտ է, նարեկացին ևս այդ եղանակով ձգտում էր մարդկային հասարակության բարձրացմանը, մաքրմանը, վեհացմանը, սակայն Վարդան Անեցին նույն նպատակին ձգտում էր առանց մարդկային սեռն ստորադասելու և դատափետելու: Նրա մոտ մարդը պատկերված է աստվածային արժանապատվությամբ, վեհությամբ, և նա ամեն առիթով դրվատում է դա: Այս տարբերությունը միանգամայն բնական է, որովհետև նարեկացին հիմնականում հանդիսանում էր վանական մենակեցության և ճգնավորական միջավայրի արդյունք, իսկ Վարդան Անեցին՝ Հայաստանի քաղաքական և մշակութային վերընթաց կյանքի սիրտը հանդիսացող հզոր Անիի դավակ: Նրա ներբողում տողեր կան, որոնք կարծես վերաբերում են ոչ այնքան երեակայական էակների գովքին, որքան Անիի արքայազուններին ու իշխանաց իշխաններին.

Նրկրպագեմ իշխանաց իշխողիդ
Եւ թագաւորադէմ սուրբ ձեկիդ...
Ունել զիս ի ներքոյ հովանոյդ միշտ և յարածամ:

²¹ Б. А. Зураев, Классический Восток, 1924, էջ 240:
²² Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 123:

Տեղ-տեղ էլ կարծես Անիի շինարարական ու արհեստավորական միջավայրն է ցուանում՝ իր ստեղծագործ եռուզեռով.

Բարուն իմանալի մեքենայիցն ձեռքդ շորս,
Որ ունի զվէմն անկեան
Եւ զհամատարած լարն վիճակի,
Որով շարժէ զճախարակ քրտի
Եւ մատամբքն ոսկի յաւրինէ զպարս աստեղացն,
Որով հիւսէ զծիրանին և զերկնագոյնն...

Նկատելի է նաև մի ուրիշ պարագա: Վարդան Անեցին, տարբերվելով նարեկացու Մատյանի մտածելակերպից, միանգամայն հարազատ է նրա որոշ տաղերի, ներբողների ու Երգ-երգոցի մեկնությունն ընդհանուր տրամադրությունը: Գա կարող է բացատրվել նրանով, որ նարեկացու համապատասխան ստեղծագործությունները նրա վաղ շրջանի արտագրություններն են, երբ բանաստեղծը կապ ուներ Վասպուրականի արքունական միջավայրի հետ: Առհասարակ նկատելի է, որ արքունական միջավայրը սնում ու հորդորում էր առավել կենսասեր ու լավատես գաղափարներ, քան հոգևորը:

Հատկապես անիական կյանքի և նոր ժամանակների արքունական միջավայրի թելադրանքով էր, որ Գրիգոր Մագիստրոսը, ի տարբերություն հոգևոր դպրության, ձգտում էր հիմնել աշխարհիկ մանկակրթություն՝ նպատակ ունենալով երկրի, պետության, ժողովրդի, գիտության, ինչպես և աշխարհիկ այլ գաղափարների զեղարվեստական վերարտադրությունը:

Ահա այս ոգու առաջին խոշոր ներկայացուցիչն էր Վարդան Անեցին՝ Անիի հոգևոր դասի առաջադիմական թևում: Ուստի ճիշտ է Ա. Չոպանյանը, երբ Վարդան Անեցուն գնահատելիս գրում է. «Ուրիշ նարեկացի մըն է, որ ունեցեր ննք այդ Վարդանին մեջ... Անիի ճարտարապետությունն է, Անիի արվեստն է, Անիի հոգին է՝ բանաստեղծական ձևին տակ, զոր առաջին անգամ ըլլալով պիտի գտնենք այդ բերթվածին մեջ»²³:

Ուշագրավ է, որ Վարդան Անեցին Մարդու գաղափարին նվիրված հատվածը չի բաժանել այնպիսի ենթամասերի, ինչպես վարվել է մյուս էակներին (Առյուծ, Եղ, Արծիվ) նկարագրելիս, հատուկ տեղ տալով վերջիններիս թևերին, ոտքերին, դեմքերին և այլ օրգաններին: Թվում է, թե դա պատահականություն է, որովհետև մարդ հասկացությունն զլխավոր հատկանիշը նրա բանականությունն է, նրա հանճարը, խոսքը, խելքը: Ուստի, Մարդուն նվիրված բոլոր տներն էլ պատվում են այդ հատկանիշների շուրջը՝ ավելորդ դարձնելով նրա առանձին օրգանների դրվատանքը, որով նա կարող էր իջնել դովերգովո կենդանիների աստիճանին, շնայած հարցի կրոնական ըմբռնումն այդպես էլ ենթադրում է:

Առհասարակ Վարդան Անեցու ներբողում Մարդու և մյուս էակների գաղափարները երկփեղկված են և հեռացած Աստվածաշնչի անհամեմատ չոր ու սխեմատիկ պատկերացումներից: Այստեղ, մեր հեղինակի մոտ, օրինակ, Մարդը մի կողմից զեռ պահպանում է իր կապը Աստվածաշնչի հետ, իսկ մյուս կողմից նա փարվում է երկրային, այն էլ հզոր ու հաղթող, խորհող ու ստեղծագոր-

²³ Ա. Չոպանյան, անդ, էջ 16:

ծող, ազատ ու արարչագործ մարդու գաղափարին: Ահա թե ինչպես է նա դիմում ու դրվատում այդ մարդուն.

Եւ լքնտանի իմոյ ձեւի և բնութեան բանականիս
Մարդդ բազմաթե...
Եւ զարութիւնդ, և յիմաստութիւնդ...
Ի ձուլարան գէմսդ
Եւ ի թագընկալ զլուխդ,
Ի յանտարակուսելի հանձարդ,
Յարդիւնատր և յանկարատ բանականդ,
Ի յաստուածաբանդ և ի վարդապետդ յիմանալեաց...

Հեղինակը նույնիսկ նրանից է սերված համարում աստծու գաղափարը:

Զի անձեն զտիպդ էառ,
Արար զմարդն և մարդացաւ
Եւ ի ձեւի քումդ պաշտեցաւ,
Աստուած և տէր ձեւիդ բարոզեցաւ...

Վարդան Անեցու ներբողում մյուս կենդանիներն էլ համապատասխանաբար ավելի քան կենդանական ու հեթանոսական են՝ արժանի հատուկ բնութեան: Այդտեղ խոր ներշնչանքով ու մեծ ծավալով արդեն գովերգված է բնությունը:

Անկախ այդ հարցից էլ, մեր բանաստեղծի ողջ ներբողը մի ինքնատիպ բնութենապաշտական երկ է, որի ապացույցը կարող են լինել նրա համարյաբոլոր տողերը, բայց մենք կբավարարվենք ևս մի քանի նմուշների ներկայացումով: Եզր գովքին նվիրված տողերում երկրային առօրյայի, հայրենի բնության գեղեցկությունների, աշխատանքային տեսարանների նկարագրություններն այնքան են նյութականանում, որ թվում է, թե խոսքը վերաբերում է ոչ թե երկնային ծովի երևակայական սփռվածքին, այլ Շիրակի հարթավայրին և նրա շինականի առօրյային.

Առ գործունեայ երկնատր հովտին
Եւ ի շարս բերովբէիցն լծոյն
Եւ ի յամուղ ընտիր.
Առ բարդութիւն արայի և հասկին
Ի ցնծաբեր որոճդ,
Եւ ի յիջումն կենաց հացին՝
Ի հաշտարար զուարակդ.
Ի շարժումն սալլի աստեղացն՝ ի յառաջընթաց եզնդ,
Եւ առ կատարումն տարւոյն՝ յուսուցանող երկրավաստակդ,
Ի վերայ կոհակաց ծովուն՝ ի յակասապատառ ձեղ,
Եւ յուռկանաւ ժողովելոցն ի յամբարանդ՝ բարերարձ,
Ի բուրաստանս ծաղկոցաց՝ ի շնչալի արածողդ,
Եւ առ նազելի լոռութիւնդ խոկասէր...

Բանաստեղծը գեղջկական առօրյան ու եզրի ժողովրդական պաշտամունքի բնական նկարգիրն այնքան հմտորեն է տվել, որ չի մոռացել ասես և ոչ մի ման-

բամասնություն (հովիտ, լուծ, ամուլ, օրա, հասկ, որոճ, հաց, սալլ, երկրավաստակ, ակոսապատառ, համբարանոց, բուրաստան, արածող և այլն):

Նա այստեղ կարծես ոչ թե քրիստոնյա վարդապետ է, այլ մի հեթանոս քուրմ՝ եզան արձանի առջև աղոթելիս և նրան փառաբանելիս: Բայց մեզ համար կարևորագույնը բնության ու աշխատանքային առօրյայի այն անուղղակի դրվատանքն է նաև, որից սկիզբ էր առնում աշխարհականացման ողին մեր գրականության մեջ՝ հին ձեւի և հին բովանդակության ընդերքում: Անհարկի շէր լինի այս կարևոր երևույթը ավելի որոշակի ցույց տալու նպատակով բերել ևս մի հատված՝ դարձյալ եզին հատկացված տողերից.

Տեսակաւ դիմացդ և հարաւաբեր շնչովդ
Լինի փախուցեալ հիւսիսականն սիդ.
Որթք սաղարթազարդք և տունկք խնկաբերք
Ի քէն շնչաբերեալ անծախապէս բուրին.
Չազք զարնանաբերք և ծիծոունք վճիռնաձայնք
Ի ձայնէդ ըզվճիռն առեալ, զգարունն յախտենից ճըշեն.
Չոր մաճկալք և այգեգործք
Անկարացան առ ի կթիւ յերկնաթուիչ բարունակէդ...

Վարդան Անեցին, ըստ երևույթին, մեծապես օգտվել է նաև մեր հին բանահյուսութեան նյութից ու արվեստից: Կան առանձին տեղեր, որոնք մեզ ուղղակի առաջնորդում են հայկական հեթանոսական բանահյուսութեան բնագավառը: Արժվի գովքին նվիրված տողերի մեջ, օրինակ, կարծես հանդիպում ենք Վահագնի ծնունդի մի այլ տարբերակին: Եթե վերջինումս կարդում ենք.

Ընդ եղեզան փող բոց ելանէր...
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ...
Եւ աշկունքն էին արեգակունք...

սպա Վարդան Անեցու մոտ հանդիպում ենք այսպիսի տողերի.

Եւ բոց փորձանաց՝
Վառեալ ի մէջ եղեզանն և ականցն.
Եւ ախտի ծերացելոյ անծերանալի հոգւոյն՝
Մանուկ նորոգեալ
Եւ թեաք արեգականն սլացեալ ի վեր...

Ինչպես հայտնի է, Յուլի հեթանոսական պաշտամունքը ոչ միայն ուժի և աշխատանքի, այլև սիրո և բեղմնավորության երևույթների պաշտամունքն էր: Այդ էր պատճառը, որ Արա Գեղեցիկը նաև Եզրի կերպարանքով էր պատկերվում: Վարդան Անեցին, զիմելով հեթանոսական պատկերացումների օգտագործմանը և լինելով քրիստոնյա վարդապետ, հմտորեն վերարտադրել է նաև սիրո գաղափարը՝ իր ժամանակի պահանջներին հարմարեցնելով: Այդ է վկայում «Երեսաբո շորիւք...» տողերով սկսվող հատվածը:

Եվ եթե մենք այսօր պատմական Հայաստանի ընդհանուր տարածքի վրա հանդիպում ենք մարդակերպ, առյուծակերպ, եղակերպ, արծվակերպ աստվածությունների հնագույն հուշարձանների և չգիտենք, թե ինչպես են դիմել նրանց մեր նախնիները՝ որպես հավատացյալներ, սպա Վարդան Անեցու ներբողը մեծապես օգնում է մոտավոր գաղափար կազմելու:

Վարդան Անեցու ներբողի կապակցությամբ ուշադրություն պիտի դարձնել նաև Եղեկիել մարգարեի տեսիլքի ամբողջություն վրա: Այդտեղ մարգարեական տեսիլքի բուն նպատակը ոչ թե աստվածային կառքի նկարագրությունն ու գովքն է, այլ այդ կառքին բազմած աստծու դայրություն ու վրեժխնդիր խոսքը՝ իսրայելացիների հասցեին, որոնք մեղանշել էին իր դեմ: Գարձի և զոջման պահանջով է աստված երևացել Եղեկիելին, որպեսզի նրա միջոցով իրեն վշտացնողները և գերություն մատնվածները փրկվեին մոլորությունից և բնաջնջումից:

Մեր բանաստեղծին հարցի այս կողմը չի հետաքրքրել. նա լուր վերարտադրել է աստվածային կառքի հղորությունը: Եվ դա արել է ավելի հանգամանորեն, քան է Աստվածաշնուն: Նա կարծես վար է իջեցրել այդ կառքը երկիր և քանդակել նրա էակներին՝ ամենայն մանրամասնությամբ ու վիթխարի ծավալներով: Այդ կենդանիների այդպիսի խոշոր ու մանրամասն վերարտադրությունն ինքնին նրան տարել է գեպի իր ժամանակի բնապաշտական ու իրապաշտական կոթողայնությունը, իսկ նրա երկը դարձրել բացառիկ միավոր:

Վարդան Անեցին հմտորեն տիրապետել է կուռ ու նպատակասլաց, ազդու և արվեստափայլ ոճի, բառապաշարի, պատկեր-համեմատությունների, մտածողության, շափի զգացումի: Նա կարծես չի զգում, այլ վրձնում է խոշոր կտավի վրա ամենահզուժեղ գույներով, հատու հարվածներով, երկնելով պաշտելի և ազդու, սիրելի և սաստող աստվածապատկերներ: Ահա Առյուծը՝ իր ահոելի ուժով, խիստ հայացքով, բայց և արդարասեր դատողությամբ.

Նկարեալ անուն և ահաւոր դէմ,
Ցանձնապաստան և դարհուրելի բարբառ,
Հնազանդելոյ դումարիցն՝ սանձք լռութեանց...
Հեզնողացն զբէն՝ անպատկառ զատավճիռ...
Սրտից ոստիկան և բննող երիկամաց,
Որ զանարատովքն զանց առնուս
Եւ ոչ երեխս սարսելի դիմաւք և մահարար ճիրանով...:

Նրա պատկերավոր մտածողությունն ու երևակայությունը կարծես շափ ու սահման չեն ճանաչում՝ ձգտելով համապատասխանել արարիչ էակների գործունեության համատիեզերական ընդգրկումներին: Վարդան Անեցին զարմացնում է իր դիպուկ բնութագրումներով, սպառիչ պատկերներով և երկրային ու երկնային արժեքների խոսուն զուգադրումներով:

Վարդան Անեցու քնարին հատուկ է խորունկ ու վճիռ խոհականությունը: Նա խոսում է ոչ միայն երևույթների արտաքին գեղեցկության և հմայքի, այլև նրանց ներքին շարժիչ ուժերի և օրինաչափությունների մասին՝ ցուցաբերելով փիլիսոփայող մտածողություն և միաժամանակ բանաստեղծական ընկալում: Այս առումով առնձնապես ուշադրավ է, օրինակ, Առյուծի աստվածային ամենագոր կարողությունը ցույց տվող հետևյալ բնութագիրը.

Ի յղութիւն ամլոյն՝ սաղմն սուրբ,
Եւ ի ծնունդն՝ վկայեալ կնիք և զրոշմ անարատ,
Ի յակաւս գերեզմանին՝ հատ ցորենոյ...:

Այդ նա է, որ ամուլներին հղիություն է պարգևում, ծնվածներին՝ անարատ կնունք, իսկ մահվան՝ գերեզմանի «ակոսը» ժխտում հավերժական կյանքի

խորհրդանիշը հանդիսացող ցորենի հատիկով: Վարդան Անեցին ավելի վաղ, քան որևէ մեկը, մեր քնարերգության մեջ հիմնավորել է խոհականության տարրը՝ նրան դնելով ամուր ու կենսահաստատ հիմքերի վրա: Այս առումով Հովհաննես Մարկավազը նրա գործի մեծ շարունակողը եղավ:

Մեր բանաստեղծին հատուկ է նաև ներքին երաժշտության այն աննկատելի, բայց ամուր շաղախի գեր կատարող զգացումը, որով նրա երկը ծայրից-ծայր դարձել է մի ձուլ ամբողջություն: Նա դրան հասել է ինչպես ստեղծագործական ներքին տարրերի, այնպես էլ բանաստեղծական ձևերի մի շարք պարագաների օգտագործմամբ: Վերջիններից են, օրինակ, ներբողի ստորաբաժանումներն՝ իրենց ենթախորագրերով, ծայրակապային տառասահմանումներով, կատարած տնտումները, ապա ամեն տան ներքին կառուցվածքը՝ այն հաշվով, որ նրանցից յուրաքանչյուրն ունենա հակիրճ ու ավարտուն դրվատանք, պատշաճ աղերսանք և համանման ավարտ՝ «միշտ և յարածամ» բաներով:

Որքան էլ ընդարձակ է նրա ներբողը տվյալ թեման վերարտադրելու համար, դարձյալ այդտեղ զգվար է նկատել որևէ կրկնություն, երկրորդական շեղում: Թվում է, թե նա վարպետ արձանագործի նման կերտում է իր կենդանիների պատկերները վիթխարի շափերով, բայց բոլոր իրական ու պայմանական անհրաժեշտ մանրամասներով, առանց որոնց նրանք կարող էին թերավարտության նշաններ ունենալ: Առանց թերացման, բայց և առանց ավելորդ գծերի ու բծերի:

Այդ ներբողն իր ամբողջությամբ մի կատարյալ կերտվածք է և մեր միջնադարյան քնարերգության հրաշալիքներից մեկը:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՆԵՑԻ

ԱՆԵՑԻ ՎԱՐԴԱՆԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵԼ Ի ԿԱՌՍ...

(Վասն կառաց աստուածութեանն ներքող)

Ա. ԱՌ. ԿԱՌՔՆ*

Առ կառքդ աստուածութեանդ
 Եւ ի լծակիցքդ քառագիմեանդ,
 Ի կենդանախարուկեալքդ միշտ
 Եւ ի վակասքդ արարածոց,
 5 Ի մշտահոլով և յանկէզ անիւքդ յարաբարդդ,
 Եւ ի կալքդ բնաւից երախայրեաց ոստահատին կենդանութեան.
 Երկրպագեմ մշտածագ և շահաւէտ հովանոյդ ձերոյ՝
 Տեղալ առ իս զկաթդ կենդանարար,
 Բուսուցանել յինէն զբոյս բանաւոր՝
 10 Ի բարունակիդ արհնութիւն միշտ և յարածամ:

Նուրբ և անքնին էութեանն ընդունակք
 Եւ հայելիք երկատեսակք՝ բազմարորոք ճառագայթիցն.
 Մշտաթափք և սրանշելալուր ձայնիք գետք յորդառատք
 Զոր առ յերամս հրեղինացն վառիք ծով մշտածաւալ.
 15 Ի յիմացուածս և յանգոյսն զոյանալք,
 Լինիք բարձող վեհին փառացն.—

Աղբյուրներ

- A=Ձեռ. № 7085, թերթ՝ 15ա—29բ:
- B=Ձեռ. № 6617, թերթ՝ 210ա—220ա:
- C=«Բազմավեպ», 1919, էջ 164—169:

Խորագիր

- A Վասն կառաց աստուածութեան... (եղծված):
- B Վասն կառաց աստուածութեանն, թէ որպէս է միտս շորս:
- C Վասն կառաց աստուածութեան ներքող:
- * ABC շիք:

Բնագիր

- 2 BC քառագիմանդ C եւ լծակիցքդ:
- 5 AB յանիւքդ յարաբարթքդ:
- 6 AB ոստս հատին A կենդանութիւն B երախայրեաց: կենդանութեանն:
- 7 A շահաւէզ B շահաւէտ C ձերոյդ:
- 8 C եղեալ:
- 10 A յորհնութիւն B բարունակիդ C օրհնութիւնդ:
- 11 A Սուրբ C անքնին:
- 12 A բազմարորոք:
- 13 A սրանշալուր:
- 14 C երամս:
- 15 A յանգոյսն:
- 17 A քառագիմ սա B քառագիմստ:

Զոր մաղթեմ առ քառագիմսդ,
 Փառաւոր ներգործութեամբ և առ իս ձեանալ ձեր,
 Զի եղալց բոլոր ի ձես սկզբնատպին միշտ և յարածամ:

20 Երագրնթացք և սրադարձք ի խոր և ի վեր,
 Ստեղծագործող բանին՝ սուրբ լարք
 Եւ ուռկանք-ոսկէտեսակք և բազմարարք,
 Կալով բոլոր գոյիւքս ի ձեռին ինքնագոյին,
 Որ ի վերայ ջուրցն միշտ շրջի
 25 Եւ յերկանուն և յանձնունդ ի մեծ ծովէն
 Հանէ մարմին և շունչ՝ ազգի-ազգի,
 Եւ զընտրեալսն ի նոցանէ առնէ փառակից ձերում դասիդ.
 Եւ անեղն ի մարմնի եղանիւր,
 Զոր մարդոյ նմանութեամբ ի ձէնչ բարձեալ փառաւորութեամբ երկր-
 պագի.—

30 Զոր կարգամս առ քառակերպսդ,
 Վասն բարձրելոյդ ի ձէնչ սուրբ պատկերիդ,
 Պահել յանձին իմում
 Զտիպս տէրունի միշտ և յարածամ:

Ցանկք բուրաստանին,
 35 Որ ունի առ իւր զձառն կենդանի-զոսկէսաղարթն
 Եւ զպտուղն հոմազգի,
 Զոր ի սերովբէիցն նուրբ պողոտայն ի մաքրեցելոյն ալլ ոչ պահի,
 Եւ որք ի քառարուխ յիմաստս ձեր մկրտի,
 Ի բարունակէն արագահաս պտղաբերի՝ ժառանգ աստուծոյ հա:
 40 Եւ Քրիստոսի ժառանգակից.—
 Զոր և կենդանի և բանաւոր ոստովք
 Մաղթեմ առ քառանունսդ,
 Մուծանել զիս ի պարտէզդ աստուածային
 Եւ յաւելի ի յոստն իմ հոմազգի՝
 45 Պտղաբերել զնա միշտ և յարածամ:

- 18 B ձեանեալ:
- 19 AB եղեալց B զրչից. «Օղնա՝ Աւետիս, Յիսո՛ւս»:
- 20 A Արագրնթացք:
- 23 C ձեռն:
- 27 B զընտրեալսն C ի նոցանէ շիք:
- 29 C փառաւորութեան (ունի ծանօթ. «հաւանօրէն փառաւորութեամբն»):
- 31 C Լուսանցում՝ «լաւ ևս բարձելոյց» B պատկերի:
- 32 A «յանձին» բառից նետո (տող 32—69) շիք, բերք է բնկել (այդ մասը լրացել և տեղադրել եւ՛ք ձեռագրում մյուս օրինակների հիման վրա): C անձին:
- 36 C համազգի:
- 37 C սրորբէիցն:
- 38 B յիմաստ:
- 43 B աստուածին:
- 45 B պտղաբերեալ:

Բ. ԱՌ ՄԱՐԳՆ*

Ի բազմադէմ և ի սրբազան ստեղծուածդ
 Եւ յընտանի իմոյ ձևի և բնութեան բանականիս
 Մա՛րդդ բազմաթե,
 50 Որ ունիս առ ձեռինդ զկշիռ զորդոյ նոր սիովնի.
 Եւ զարութիւնդ և յիմաստութիւնդ՝ որդոց Ազամայ և բոլոր բանակա-
 նացս.
 Եւ նախկին զազափարդ,
 Եւ ի կնիքդ անփոփոխ,
 Ի ձուլարան դէմսդ,
 Եւ ի թագընկալ զլուխդ,
 55 Ի յանտարակուսելի հանձարդ.
 Յարդիւնաւոր և յանկարատ բանականդ,
 Ի յաստուածարանդ և ի վարդապետդ յիմանալեաց,
 Փութա անձն իմ՝ հաղորդիլ ստուերի բանիցդ
 Եւ կենդանանալ ի խաւս՝ վասն էիդ.—
 60 Զոր և համբուրելով զզարշապարդ հրափայլ՝
 Բանաւորեա՛ առ լեզուս իմ միշտ և յարածամ:
 Վազլաղատես և փութալուր այր հրաշից էին,
 Զոր երկուցեալ համայն էակքս.
 Զի անձնն զտիպդ էառ,
 65 Արար զմարդն և մարդացաւ
 Եւ ի ձևի քումդ պաշտեցաւ,
 Աստուած և տէր ձևիդ քարոզեցաւ.
 Միակ քո ձևդ ի տպաւորեալսն բազմացաւ
 Եւ փառաց տեառն տաղանդ՝
 70 Ի յանաթ խեցեղինացն՝ զանձեցաւ.
 Գոլ կենդանի և մշտախաւս քնարաւորք
 Եւ փողահարք ապագայիցն և անձառիցն՝ յոյժ ազգարարք.—
 Զոր առ բեզ գոլով զմուտս ամենայն ձայնիցն
 Եւ զելս բնդ բնաւս,

* B Առ մարդակերպն բանս:
 46 B և շիք:
 47 B յընդանի ձևիս C ձևոյս.
 48 B Մա՛րդոյ:
 51 B զազափարտ:
 52 B կնիքտ:
 58 A Փութա՛ յանձն իմ B բանիցտ C Փութա անձն իմ: ստորի:
 60 B զզարշապարրտ:
 63 B յերկուցեալս:
 64 B զտիպտ:
 66 B Եւ ի ձևի քում և ի ձևի քումդ:
 68 B ձևտ:
 69 A «Եւ փառաց» բառերով վերսկսում է 32-րդ տողից ընդհատված բնագիրը:
 71 A քնարորք:
 72 AB ազգարար B ապագայիցն C ժուծ (ունի ծանօթ. «քեբես յոյժ») ազգարար:

75 Որովք երկրպագեմք և պաղատիմք առ շնչառու զփողդ բանաւոր,
 Զքնար բանիս իմոյ պահել կազմ և ձայնալի՝
 Խաւսել առ տէրունիսն միշտ և յարածամ:
 Առ հարսնարան փեսային՝ ոսկէտեսակ աշտանակ,
 Եւ առ շնորհարարշխութեանցն հանդէս՝ լապտեր անկարատ,
 80 Եւ տունկ ձիթենի մշտակացագոյն,
 Գահեկան վարձու,
 Եւ շահողաց քանքարացն՝ զանձ անթուելի,
 Թագաւորեցելոցն՝ թագադիր,
 Եւ վիճակաց քաղաքացն՝ կարապետ անմուլար,
 85 Աստուածացելոցն՝ կերպիւղ խոստովանող և աննախանձ երկրպագու,
 Եւ համբուրեալ աւծելոյ և քահանայի ձևիդ՝ վիճակ ճշմարիտ,
 Եւ դպիր անձանձիր պատարագին,
 Վասն էին հաշտութեանն՝ բարեխաւս անդադար,
 Եւ կողահոս վտակին՝ պատկառելի վարագոյր.—
 90 Զոր իբրև գտերունի տանուտէր, զնախատիպ իմ աղաչեմ,
 Առնել հաղորդս շնորհաց միշտ և յարածամ:
 Բարունեացն և իմանալեացն դասուն
 Արուսեակ՝ փայլմամբ իմաստիւք.
 Եւ սարտուցելոյ սերովքէիցն գնդին և յուսացելոցն
 95 Դէ՛տ լուսալիր.
 Ի զագաթ կամարին եղելոցն և ապագայիցն՝ նշան հաւատալի
 Եւ մելան ոսկի՝ առ զրչին,
 Զոր ձեռամբ էին ընդհանուրքս աշխարհագրին
 Պարտեաց մուրհակքն պատառին.
 100 Եւ առ քարտէզ մարմին բանին՝
 Անուն նոր և սքանչելի՝ փառաւք անսուտ դաշամքն որդեգրին.—
 Զոր հանուր հարաղատիւք

75 A շնչառու զփողդ C ա՛հաւոր, բանաւոր:
 76 AC ձայնելի:
 77 B Շարունակալոյուն գրչից. «Քրիստոս աստուած, ողորմեա՛ Բաբարին»:
 79 A հանդս:
 80 A ձևթենի C կուսեցում՝ «Եւ կամ մշտակաց այգոյթ»:
 84 C վիճակացն կարապետ: քաղաքացն շիք:
 85 A Աստուածածելոցն կարապետդ C խոստովանող:
 86 A Եւ համբուրույ B «համբուրույ»-ը ուղղ. «համբուրեալ» բա՛նայի C քահանայական:
 88 AB և բարեխաւս B անդատար:
 89 A Եւ կողահոս վրտակն C պատկառելին:
 90 A աղաչ:
 92 B Ի վերայ մեզ (որպէս Լեւոնտաղիւ), Բարունացն և իմանալացն:
 94 A սրտուցելոյ:
 95 C յուսարեր:
 96 B ապագայիցն:
 99 A մուրհակսն:
 101 A զրոշմամբն վիս. դաշամքն:
 102 A հարաղատոք:

Կարդամք առ հարազատ ձեզ մեր՝
Մնալ անջնջելի ի կենդանագրին միշտ և յարածամ:

105 Գատաստանի էին՝ վկայ ճշմարիտ,
Եւ դատապարտելոյ գնդին՝ հատանող զէն երկասյրի.
Ճգանց ճգնաւորացն՝ ասպարեղ հանդիսի
Եւ քաջապէս մրցողացն՝ պսակ ոսկէհուռ.

110 Անկիրթ մրցողացն՝ վարդապետ վարժասէր
Եւ յապաշխարհութիւն տկարացն՝
Ջատագով յուսոյ և բարեխաւս անպատկառ.

Ի հաշտութիւն՝ հաւր գիրկ լայնատարած,
Եւ յողջոյն կարատելոցս՝ համբոյր սրբութեան.
Ի հաւատոյս մատանին՝ անջնջելի դրոշմ,

115 Մշտազէն պարարակին արեանն՝ լիճ համատար.—
Ձոր բնաւ մկրտելով աղաչեմք զսեռ ձեզի իմոյ՝
Ի համբոյր սիրոյդ պահել զիս միշտ և յարածամ:

Անմարմին դուարթուն և անդադար երգեցիկ սիրեցելոյն,
Իմաստունս իմանալեացն,

120 Բերկրական բարբառ և աւետարեր տաւիդ.
Ի լեզուս պարուց աստեղացն ազդեցութեանն՝ զրոյց,
Եւ զարթուցման ձայն՝ յաւգեալ ի նուրբ շունչս հողմոց.
Բանական ծով և պատրաստական նաւ՝ գոհար բեռամբբ:
Եւ նաւահանգիստ ամենառատ.

125 Խաւսուն բուրաստան
Եւ ծաղիկ անթառամ՝
Ծածկեալ ի ծոց դշխուհոյ մար սիովնի.
Հրաշաբեր և կաթնաբուխ բանին՝ ստինք՝
Ի շրթունս աշակերտեցելոց երկնաւոր մատենագրին.—

103 AB հայրազատ B ձևս C մեր շիբ:

104 A կենդագրին B անջնջելի C ի շիբ:

106 C սուր երկասյրի:

107 A ճգնաւորացն:

108 B քաջապէս:

113 B համբուր:

114 A մտանին:

115 A լի ճշմարիտ BC լի ճամարտար: Լուսանցքում՝ «լին կամ ի լին համատար»: Այս բոլոր՝
ձեւերից նիշտ կարող է լինել «լիճ համատար»-ը: Նախ՝ համապատասխանում է մտին, ապա «լի
ճամարտար»-ն անհասկանալի է, իսկ «լի ճշմարիտ»-ն անկապ: Բացի այդ, «Լուսատու» բառով
սկսվող (հետագա) տան մեջ «լիճ համատար»-ը կրկնված է որպէս «համատարած լիճ»:

116 BC իմ:

117 B գրչից. «Մեղաւորիս ողորմեա՛, տէ՛ր»:

118 A երգեցիկք B երգեցիք:

119 C Ի մաստունս. լուսանցքում՝ «իմ մատունս»:

121 A պու փխ. պարուց:

122 A զարթուցումն B զարդուցման:

123 A բոամբբ:

127 A դշխուհոյ B դշխուհոյ:

130 Ձոր բանիդ աշակերտովքդ աղաչեմք զտիպ հարազատիդ,
Ձի շամբեսցես առ իս զկաթնդ բանական միշտ և յարածամ:

Գ. Ի ԿԵՐՊ ԱՌԻԻՅՈՅՆ ԵՒ Ի ՆԱԽԱԳԱՂԱՓԱՐ ԲԱՐՈՒՅ ՆՈՐԻՆ Ի ՏԷՐ ՄԵՐ
ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ: ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅՑՑ

Նկարեալ անուն և ահաւոր դէմ,
Յանձնապաստան և զարհուրելի բարբառ,
Հնազանդելոյ գումարիցն՝ սանձք լուսեանց,

135 Եւ փախուցելոց ապստամբիցն՝ հնարաւոր դարանակալ.
Քինահատոյց և վրէժխնդիր բարբ.
Հեղնողացն զքէն՝ անպատկառ դատավճիռ.
Անախտ խորհուրդ և կենցաղ առանձնասէր, բազմահնար,

140 Եւ շարաւիղ անքննելի՛ զբեղ բննողաց,
Անքուն ակն և զուարթուն աննընջելի,
Սրտից ոստիկան և բննող երկամաց,
Որ զանարատովքն զանց առնուա

Եւ ոչ երևիս սարսելի զիմաւր և մահարար ճիրանով.—
145 Ձոր և գզուելի և զողորասէր զբարսդ աղաչեմ,
Լինել ինձ ախոյեանս առ թշնամիսն իմ միշտ և յարածամ:

Առ բազուկդ աշակողմեան,
Որ ունի առ իւր զվճիռ ելթնակնքեան՝ առ ինքնաճառ նամակդ
Եւ ի խոստման գալոյ բարբառք արքայիդ,

150 Առ բացումն երկնիցդ
Եւ յելս սպիտակ կառավարիդ,

130 AB հայրազատիդ C աշակերտելովքդ:

Մանր. Այս հատվածը Ալիշանի հրատարակության մեջ (այդտեղից էլ «Հայ էջեր»-ում) կրում է
«Ի շունչ մարդուն» խորագիրը: Սակայն Ալիշանի օգտագործած ձևագրից Բ. Սարգսյանի կա-
տարած տպագրության մեջ որևէ խորագիր չկա: Նկատելի է, որ Մարդուն նվիրված տները զուրկ
են ենթախորագրերից, մինչդեռ մյուսներն ունեն: Թերևս այս է, որ նկատի առնելով, Ալիշանը
սույն տունը գրել է «Ի շունչ մարդուն» ենթախորագրի տակ:

* A Առխուռն: Վարդանեց B Վարդանաց C Յառիւծն (այսբան):

134 B սանձք:

135 փախուցելոցն: դարանակալք:

136 A Ի նախահատոյց («Դարանակալ քինահատոյց»-ը դարձել է «Դարանակալք ի նախա-
հատոյց»):

137 A դատավճառ:

139 A առանձնաւոր:

140 A անքննելի:

141 AB ական: աննջելի:

142 A Որ սրտից: բնող:

143 BC առնես:

144 A որսալի փխ. սարսելի:

145 A զողորատր B զբրգուելի:

146 B յախոյեան:

147 A աշակողման B յաջակողման:

148 C եթնակնքեան:

149 A խոստումն գալոյ C խոսդ մանգալոյ (ունի ծանր. «Խոստման գալոյ»): բարբառոյ B
արքայիդ:

151 A կառավարդ:

153 *Խոցով նետիւ մահուն մահարարիդ
 եւ մահացելոյս կենդանատուիդ.
 154 Երկրպագեմ իշխանաց իշխողիդ
 155 Եւ թագաւորադէմ սուրբ ձեռիդ,
 Զի զխլայ վերբստի և զթագ ճշմարիտ հոմազգիս
 Պահեսցես յանձին իմում՝
 Ահաւոր և պատկառելիսն իմ միշտ և յարածամ:*

ա. Ի թևս սուրբ*

160 *Վրան՝ լայնատարած թևաբդ
 Եւ խորան՝ ի վերայ անախտածին կորեանցն առիծուն.
 Թևք ցաւզալից և լուսալիր՝
 Յանեալ ի կտակս իմանալեացն,
 Ի հաւատ զանբնեկի-ծագումն բազմերանդն.
 165 Եւ երկնագոյն տեսակ թևոցդ-զանախտածինսն երկնաթռիչս առնէ
 Եւ ի թևէ քո մշտաշարժ
 Քաղցրասից շնչոյն իջեալ ջահավառէր,
 Եւ զարմանաւոր տնարիներալսն
 Քառանկիւն ի մեր բնութիւնս
 Թռեալ թևաք քառադիմիդ
 170 Եւ զուարճացաւ ի վերայ թևոց հողմիդ.
 Եւ, որպէս զանգղն անզուգական,
 Նստաւ ի կայանն իւր բնական,
 Յիւր ծանաթ երամբն անդ խոյանան.—
 Զոր հայցեմ առ թագաւորական սուրբ ձեռ,
 175 Ունել զիս ի ներքոյ հովանոյդ միշտ և յարածամ:*

153 A կենդանատուիդ
 154 A Եւ երկրկրպագեմ: իշխողիդ
 156 A զի զխլայվերբստի B զի զխլայվերբստի C Զի զխլայ վերստի և շի:
 157 B յանձինն:
 158 A պատկառելիսն:
 * A Ի թևս սուրբ:
 159 A Բերան փխ. Վրան:
 160 A անախտածին:
 161 A ցողելոց: լուսալիր (լուսատ՞ր):
 163 A ի հաւատալ բազմերանդն:
 164 B թևոցս C և առնէ:
 165 C ի թէթև:
 166 A քաղցրոց: ջահավառէր:
 167 A տնարեալսն:
 168 A քառանկիւնի B քառանդիւն C բնութիւնն:
 171 AB զանկղն:
 172 B կայեանն C կայան AC բանական:
 175 AB հովանոյդ B պահեսցես միշտ C պահեսցիս միշտ:

բ. Ի յերեսն սուրբ

Անբնեկի զիմացն՝ անճառելի կերպ,
 Եւ անհասանելի էութեանն՝ նկարագրեալ պատկեր.
 Ի քառակուսէ բնաւիցս եղելոցս արհնութեանցն՝ քառադէմ ընկալուչ
 Եւ ի դաստիարակութիւն եղելոցս՝ քառապատկեր մատակարար.
 180 Ի մեռեալսն ախտի՝ անախտ շնչովդ յարութիւն,
 Եւ անծնունդ մար որդոցն՝ անախտածին ծնաւդ.
 Եւ որսասէր կորեանցն առիծուց ի մի անձինդ՝ երեսք շորէքկուսի
 Եւ բերանք արդարադատք,
 Եւ արէնք միիշխան արարչութեանցն փութալճիւր,
 185 Եւ հրաթափ լեզու՝ յապստամբիցն,
 Եւ առ հնազանդան՝ շրթունք-լի կաթուածով մեղուի.—
 Զոր և զերկիւզալի զղէմսդ աղաչեմ՝
 Տեղալ առ իս զմանանայդ երկնային միշտ և յարածամ:

գ. Ի ձեռսն սուրբ*

Րարուն իմանալի մեքենայիցն ձեռքդ շորս,
 190 Որ ունի զվէմն անկեան
 Եւ զհամատարած լարն վիճակի,
 Որով շարժէ զճախարակ բրտի
 Եւ մատամբն ոսկի յարինէ զպարս աստեղացն,
 Որով հիւսէ զժիրանին և զերկնագոյնն՝
 195 Վասն անխախտու և խաւսուն խորանին սկզբնատպին
 Եւ անփոփոխ արինադրին,
 Որ և շարժէ զտապանակ ինքնաշարժին,
 Յորոյ ձեռինն բնաւ էակքս ի կախ պահին,
 Կապեալքն լուծանին,
 200 Եւ գառանցն հատրն մակաղին՝
 Ի մէջարէի՝ առ լերամբքն,

176 BC և անճառելի:
 179 C ի շի:
 180 C ախտի շի:
 181 A անախտածին B որդոցն:
 182 A որսարար կորեանցն: երեսդ:
 184 A մի՝ իշխան: փութալճիւր:
 185 A հարաթափ: ապստամբացն:
 186 A շրթունքն:
 187 B զերկեղալի:
 188 A յերկնային B երկնաին:
 * A Ի ձեռսն սուրբ:
 189 A հիւսնալի B մեքենայիցն:
 190 B անզան C անազան:
 191 A լերին փխ. լարն:
 193 A յոսկի:
 195 A անախտու: խորան:
 197 A ինքնաշարժն:
 201 B յերամբքն:

Յորում քարկոծին զլացեալքն.—
 Զոր և մաղթեմ զենմամբ գառանցդ,
 Զի առ շինուած սրբոյ խորանիդ
 205 Պահեսցես զիս միշտ և յարածամ:

դ. Ի յոսան սուրբ*

Դու քաւարան ամենեցուն
 Եւ անկայարան զարշապար հսկայ սուրհանդակի՝
 Յողիս և յերամս գաւրու բոցեղինացն,
 Եւ մուտք՝ առ դուռն.
 210 Ի շաւիղս աստեղացն՝ զեղեցիկ ճեմասէր
 Եւ առ նշոյլս արեգականն՝ ճաճաճնչ թափանցիկ,
 Ի ջուրս ծովու՝ անհետազատելի լողակ,
 Եւ ի կարթիւն զվիրշապն՝ հմուտ որսորդ և մանուկ խաղասէր.
 Ի յղութիւն ամլոյն՝ սա՛ղմն սուրբ,
 215 Եւ ի ծնունդն՝ վկայեալ կնիք և զրոշմ անարատ,
 Ի յակաւս գերեզմանին՝ հա՛տ ցորենոյ.
 Եւ ի բերումն արդեանցն
 Եւ առ մուսան՝ ի վերնատունն և յիմանալիսն
 Անկարատ բանալեաց.—
 220 Զոր և զգարշապար զերկնակոխ սուրբ արքայիդ համբուրեմ.
 Պահել զիս ի սրահ սրբութեանդ միշտ և յարածամ:

Գ. ԱՌ ԵԶՆ ՍՈՒՐԲ ԵՒ Ի ԿՆԻՔ ՆՄԻՆ Ի ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ ՏԷՐՆ**

Առ գործունեայ երկնաւոր հովտին
 Եւ ի շարս քերովբէիցն լծոյն
 Եւ ի յամուղ բնտիր.
 225 Առ բարդութիւն արայի և հասկին՝

202 A զլցեալքն:
 203 A զննմամբ: AC գառանցս:
 204 A խորանդ:
 * AB յոսն:
 206 A Աւուրն փխ. Դու քաւարան B ամենիցոյն
 207 A անկայրն:
 208 A բացողանացն:
 209 B անդուռն:
 210 A ճեմաւոր:
 211 B ճաճանց:
 213 A կրթիւն:
 214 B յղութիւն:
 216 C ի յակոս շի՛ A ցորենոյ B ցորինոյ:
 219 B բանալաց:
 220 A զօրինակի փխ. զերկնակոխ B արքայիդ:
 * A Քրիստոս տէրն շի՛:
 223 A քրովբէիցն լծան:
 224 A յամուղտ B յամուղտ բնդիր:
 225 AB բարթութիւն C որայի:

Ի ցնծաբեր որոճդ,
 Եւ ի յիջումն կենաց հացին՝
 Ի հաշտարար զուարակդ,
 Ի շարժումն սայլի աստեղացն՝ ի յառաջընթաց եղնդ,
 230 Եւ առ կատարումն տարւոյն՝ յուսուցանող երկրավաստակդ,
 Ի վերայ կոհակաց ծովուն՝ ի յակաւսապատառ ձեդ,
 Եւ յուռկանաւ ժողովելոցն ի յամբարանդ՝ բարեբարձ,
 Ի բուրաստանս ծաղկոցաց՝ ի շնչալի արածողդ,
 Եւ առ նազելի, լոռութիւնդ խոկասէր,
 235 Եւ յիմանալի որոճողդ երկրպագեմ,
 Զի բարձցես զուժ իմոյ հարկին միշտ և յարածամ:

ա. Ի յեղջիւրն սուրբ՝

Պանծալի և լի շափեղակապ և մարգարտայաւոց եղջիւր կամարածէ,
 Որ ունիս զաղբիւր ամժամն եղոյն,
 Յորմէ ամժան ոչ միայն ամեալքն ի Մելքիսեղէկէ և որք յապա,
 240 Այլ և աստուած և տէրն քաղաքացն և Դաւթի.
 Պարարտութեան ձիթովն
 Եւ թափեալ անուամբ եղովն
 Գլուխն ամժաւ միեղջիւրուն հղար և հորթու եղինն,
 Որ վաղէ ի վերայ լերանց Բեղելայ
 245 Եւ ամէլ զիմանալեացն զպէտան
 Եւ հասանէ մինչև ի խորինս
 Ամենայն անուանակոչութեամբ կաթուած պարարտութեան պարարա-
 կիդ.—
 Զոր և զպաշտելիդ աղաչեմ՝

227 C յիջումն:
 229 ABC ալլ ի (C Ուղղված՝ սայլի):
 230 A յուսոցնուլ (Այս ձեռագրի օրինակն սկզբից մինչև «յուսոցն» կիսաբառը, վերանորոգման պատճառով, պատկանում է 17-րդ դարի գրչության, իսկ այդ բառի «ող» տողադարձված մասնիկից սկսած մինչև վերջ՝ գրչությունը պատկանում է 13-րդ դարին): B տարւոյն՝ յուսացուցանուլ:
 232 C յուռկանոյ:
 233 AB ծաղկոցած:
 234 C իսկ խոկասէր:
 236 B զլոյժ AC յարկին (C Ունի ծանօթ. «ուղղ. հարկին»):
 * B ի յեղջիւրն սուրբ այս վայր:
 237 AB Պանծալի A շափեղակապ: մարգարտայաւոց B մարգրրտա՛սու: C մարգարտա՛ւուս (Ունի ծանօթ. «մարգարտայաւոց») AB եղջեր:
 238 C իւղոյն:
 239 C յարմէ:
 240 C (այլ):
 241 A պարարտութիւն B պարարտութիւնն C և շի՛:
 242 C իւղովն:
 243 C միեղջիւրուն:
 244 C Բեթելայ:
 247 C և կաթուած պարարակիդ մ պարարտութեան:
 248 C պաշտելիդ:

250 Զճարպդ յանտոշորելի յաւծման քո Պահեա՛ զիս միշտ և յարածամ:

բ. Ի յերեսն սուրբ

Երասաւքդ շորիւքդ և հողմաբեր վարշամակաւքդ
Զքաւզ դատեր նոր սիովնի՛ փութապատառ և բոցակէզ ցուցեր,
Եւ զեղեալ զծածկոյթ խաւարն և զմորիկն բոլորեալ ի մետաղս
սանձեցեր,
Եւ զտիպ քո ցանկական և տերունական նմանութեանն յերես հարսինն
յաւղեցեր,

255 Գոլ խանդակաթ ի սէր և ի խնդիր անախտ փեսային,
Զոր ի կաթուածէ քո պատկերիցդ ցանկութեամբ շարժեալ
Բոլոր էակքս ի նմանիլ աննմանոյն,
Որպէս ոմանք, որ զտիպդ առին
Եւ յարակայ ընդ էակցիդ արհնարանին.—

260 Զոր և նորաւք մաղթեմք առ պարարակդ սուրբ,
Զերես ձեիս իմոյ կալ ի համբոյր փեսայիդ միշտ և յարածամ:

գ. Ի շունչն սուրբ

Տեսակաւ դիմացդ և հարաւաբեր շնչովքդ
Լինի փախուցեալ հիւսիսականն սիգ,
Որթք սաղարթազարդք և տունկք խնկաբերք
265 Ի քէն շնչաբերեալ անծախապէս բուրին.
Չազք գարնանաբերք և ծիծուներ վճիռնաձայնք
Ի ձայնէդ ըզվճիռն առեալ, զգարունն յափտենից ճըշեն.
Զոր մաճկալք և այգեգործք

270 Անկարացան առ ի կթել յերկնաթոիշ բարունակէդ,
Որ եբեր պտուղ զպարս աստեղացն և զգունդս հրեշտակացն.
Զոր լծով քո սքանչելի և լծակցովդ զարմանալի

249 C անտոշորելի
251 A շորիւքս
254 AC և շի՛ C նմանութեանն
255 A փեսային B խանդաղակաթի
256 AB ցանկութեամբ
257 A բոլորեակքս: C պատկերիդ: C Ի նմանել B աննմանուն:
258 AB զտիպս
259 AB յէակցիդ C էակիցդ:
261 AB փեսայիդ B համբուր:
263 C հիւսիսականն:
264 A խնդաբերք B սաղարդազարդք:
265 AC շքնաբերեալ
266 A Մազք B Մազ C վճիռնաձայնք:
267 A ճիշ են B ըզգարունն C ձայնելի վճիռն:
269 AB կթեալ:
270 AC պրտուղ:
271 AC ծով A լծակցով:

Առ դուր հնձանն ժողովին
Եւ ճմլին՝ ի ծոց մեծի արքային.—
275 Զոր և համբուրելով իմ՝ զցանկալի զէմսդ սրբոյ եղինդ,
Զգարնանաբեր և զկենդանաբար շունչդ
Պահել առ իս աղաչեմ միշտ և յարածամ:

դ. Ի ձեռն սուրբ

Ի ծրարասէր ձեռնդ տաշխից՝ առ հանգրէճս հարսինն զարդու
Եւ ի ջահաւառ մատունսդ՝ անձանձրոյթ տալոյն ի լոյս,
280 Ի սեղանամեծար բաղուկդ՝ հիրասիրին Աբրահամու և յորդոց նորա.—
Ի մատունսդ եփփաթածայն,
Առ գիրկդ զզուասէր առեալ մանկանն՝ ի մէջ ատենին,
Եւ ի սպեղանապատ թաթդ կիսամահին,
Եւ ի քիլդ և յափդ երկաթիւ և ծովաշափին,
Եւ առ թիզդ հանուր էակացս քանակազիտիդ,
285 Առ բազուկդ մշտատարած հանգոյն երկնից,
Եւ բոլոր էակացս պատարագացն նուիրողիդ երկրպագեմ,
Զի նուիրեսցես զիս տեսնող միշտ և յարածամ:

ե. Առ ի յոտսն սուրբ կնդակին

Եղեալ խարխիս իմանալոյ խորանին ի վերայ պատուանդանին ստիցդ.
Ուստի ցելեալ լոյսն՝ ընու զծիրս աստեղացն
290 Եւ հանճարագէտս առնէ էին և նորածին արքածնին.
Զոր ի բերեալ զկենաց փայտն և զնաւաստին
Զզլուխն մահաբերին կնդակահերձ ջախէր

272 AB դուսի:
273 AB արքային:
275 B Զգարնանաբեր:
276 ABC աղաչեմ շի՛: Այդ բառի պակասը նկատել է նաև Բ. Սարգիսյանը:
* B Խորագրին կից, զբշց. «Տէ՛ր, թո՛ղ զմեզս իմ»:
277 C հարսին:
278 C Զնայած ձեռագրում եղել է «ի լոյս», բայց սպելիս ուղղել են «ի լոյ», ցանկա-
նալով բխցնել սաղմոսներից մեկի համապատասխան տեղից, որը սակայն նորահայտ ձեռագրե-
րի հիման վրա հերքվում է:
279 B հուրասիրին: յորդոց C որդոց:
281 A գիրկս C ա[ս]տենին:
282 AB թաթս:
283 AB Եւ շի՛: քիլս:
284 A թիզս:
285 A մշտատարած:
286 ABC նուիրողիս:
287 A և շի՛:
288 A պատուանդանի AB ստիցս B պատու ընտանի փխ. պատուանդանի:
289 C զնա (զքնա) փխ. լնու:
291 C բերել:

Ու նուիրէր հողեղինացն.
 293 Զողջակէղբն անգենելի՝ հաղորդեալ.
 Զենամբ եղինդ կճղակաւորս արար,
 295 Առեալ զերինչն լծընկաց,
 Լծեալ ի լուծն քաղցրագոյն
 Եւ բեռամբ փորրագոյն երկնավաստակս արար.—
 Զոր և ճաշակելի սուրբդ աղաչեմ,
 Պահել զիս պատարագելի
 300 Անձամբ ի լուծ սիրոյ Յիսուսի՝ միշտ և յարածամ:

Ե. ԱՌ ԱՐՄԻԻՆ ՍՈՒՐԲ ԵՒ Ի ՀՈԳԻ*

Րարուն նոր,
 Եւ անշարժ խորանաշինին
 Եւ աննիւթ թելաց ոսկոյն և արծաթոյն
 Մտաւոր և փոյթ թելամատոյց.
 305 Եւ բոց փորձանաց՝
 Վառեալ ի մէջ եղեգանն և ականցն.
 Եւ ախախ ծերացելոյ անծերանալի հոգոյն՝
 Մանուկ նորոգեալ.
 Եւ թեւաբ արեղականն սլացեալ ի վեր
 310 Եւ սովացելոց ձագոցն աղաղակին ի տէր
 Եւ ի մարմինն՝ սուրբ ժողովարար՝ պարու արծուեացն.
 Եւ ձայն ցաւդարեր, ծանաւթ և լուսալիր՝
 Նկատեալ ի բարձունս զարթուցեալ ննչեցելովք.—
 Զոր և մաղթանաք համբուրեմ զիմաստութիւնդ արագաթախ,
 315 Զարթուցանել ի տառապանաց զբոյ զանձն իմ,
 Վերանալ և կալ առ քեզ միշտ և յարածամ:

Ա. Առ քեսն սուրբ**

Գործնականի և անտանելի հողմոյ էին կրողիդ,
 Շնչակապ և բոցայաւզ գործնականացն վեհիցն ի վերայ կացողիդ.

293 C նուիրեր C անգենի՝ հաղորդեալս:
 294 B զգենեմբ:
 295 A լծընկաց C լծընկեց:
 296 B լծալ:
 297 A բեռամբ:
 * AB յԱրժիւն:
 305 C փրձանաց (ունի ծանոթ. «Ուղղելի է փրկանաց կամ փորձանաց»):
 307 B հոգոյն:
 310 BC աղաղակէին:
 314 C մաղթեմ:
 315 AB գիոյ:
 ** A Խորագիր չի՛ BC Վասն աթոռոյն (սակայն, ինչպես տեսնում ենք, խոսքը արտօմասին չէ և չէր էլ կարող լինել, այլ բնի մասին է՝ «զպատուելի քեսն սուրբ աղաչեմ»: Ալիշանը ևս նկատել է դա և նշել. «Ի թևսն Արժույն»):
 318 B կացողիտ:

Ի թռիչս պաշտանասէր աստեղացն՝ կէտ լուսաբաշխ
 320 Եւ շունչ՝ պաշտելոյն ազդեցութեամբն.
 Ի տարակոյսքն գալոյն հողմոյն՝ յայտնութիւն--սաստիկ հնչմամբ
 Եւ վառեալդ առ ի սիրտս անկիղելի նամակաց.
 Եւ ի ծփանս ծովու՝ թռչուն աւետարեր,
 Եւ նաւ կենդանի՝ բարձեալ միջնողամբ.
 325 Զոր աստղաճաճանչ և հարաւադէտ թեւաբդ
 Գոլով միշտ ժողովարան.—
 Վասնորոյ զպատուելի զթեւոյ սուրբ աղաչեմ՝
 Թուցեալ զիս ի խորացս
 Եւ յանապատդ սիրոյ ինձ դադարիլ միշտ և յարածամ:

Բ. Առ շունչն սուրբ

Նսայեատես և մարգարէադէտ հրաշիցն՝ վերացեալ հողմ
 330 Եւ ծուխ՝ ազգարար.
 Եւ յանգոյլ ծնեցելոցն ի յընթացսն զիսաւոր և ամպեղէն թեւաբդ՝
 Ստինք բաղմալեղու յամենայն զիմաց.
 Եւ առ հանդերձեալ գոյութիւնսն՝
 335 Անախտ սերմն և ձու աննիւթ.
 Բիրաւոր անուամբք պարուրեալք ի ներքոյ ստեղծասէր թեւիդ,
 Որպէս յանթարթելի և յանքուն բբացդ խորու.
 Եւ մահու արձանքն կապարեայ
 Մնան ի յարտեանունսդ լուսոյդ.—
 340 Զոր և պաշտելի զերկնասէրդ աղաչեմ,
 Զիս ծնանիլ ի յոյս կենդանի,
 Փառաւորիլ ի քէն միշտ և յարածամ:

Գ. Առ երեսն սուրբ

Վուսատու սքանչելապէս լերանցն՝ երեսքդ շորս
 Եւ ի հոլովս աստեղացն՝ հայելի կերպրնկալ

322 A վառեալտ: C սիրտ:
 324 A եւ չի՛ B ի չի՛ C եւ չի՛ ծփանս:
 325 A աստիաճաճանչ:
 327 A թեւտ C և զպատուելի:
 329 A յանապատ: յարածամ:
 330 AB հրաւիցն:
 332 AB ծնեցելոցն AB ամբեղէն թեւաբտ C թեւաբդ:
 334 C բաղմալեղուք:
 335 C ձու աննիւթ չի՛:
 336 AB թեւտ:
 337 AB բբացտ:
 339 A յարտեանունստ B յարտանունստ:
 341 C ծնանել:
 344 C ի չի՛:

- 345 Բարբառ՝ ի փողոյն և պատգամաձայն հողմոյն,
Շտեմարան անթերի,
Եւ համատարած լիճ ջրոց՝ յուսոյն շաղալից,
Եւ մշտակա թև, և հերբ սուրբ
Ի կիսագունդ և ի հողեղէն ի մահիճ տարրիս՝ ճաշակ,
350 Եւ որակ՝ ճեմասէր և ինքնաղարթոյց.
Ի լընծայս տասանորդաց էիդ ծխելի կնդրուկ և մշտակէզ մորենի.
Եւ նուէրբ ինքնամատոյց.—
Որով մաղթեմք առ դէմսդ նուիրագործ,
355 Նուիրել զիս տեան միշտ և յարածամ:

դ. Ի կռակտոցն սուրբ*

- 355 Ի ծիրս կռանաց շրթիդ շարեալ խաւսուն շափեղայ
Եւ հալուէ գոհար՝ հանեալ ի վիմաց,
Ձոր ընդելուզեալ զպսակն ի քարէ պատուականէ,
Յոր և աշաբ ևթն գրուորս պսակէ առեալ,
Ձոր ակն աննիթ իմաստիք զարդարեաց զհրեշտակսն
360 Եւ զգարշապար երևելեացս մտաց՝
Կացոյց առ վէմդ երկնաթոխս.
Եւ զորս ի խաղս գետոյդ,
Որ ի վիմէդ զարբեալսն և զլուացեալսն հանգուցանէ
Ձագախառն երամաբ՝ ի յոստս ոսկեսաղարթս.—
365 Ձոր և անձանձիր կալով թեալբդ երկնատարած
Ի շրթանցդ շնչարերեալ
Եւ զիս թուրցես առ վէմդ սուրբ միշտ և յարածամ:

ե. Առ մագիլս սրբոյ Արծուոյն**

- Կայենից բնաւից անխզելի կապ կախման,
Մագիլ և կնիք լուսապայծառ
370 Եւ նուէրս պաշտելի անձանձիր.
Հրեշտակացն՝ նախաշաիդ աւղապատառ,
Ի քալս գնացիցն աստեղացն իմաստիցն՝

347 B լիչ:
348 B թև:
349 B Եւ կիսագունդ:
* B Ի կեռաքացն սուրբ C Խորագիր շիֆ:
353 C շրթիթ: շափելուայ:
356 B Եհալուէ:
358 C աշօքն: ևթն շիֆ B զհրեշտակսն:
359 B զարդարաց:
362 C խաղդ:
365 AB թեալբտ:
** BC սուրբ:

- Պարապետ լուսաբաշխ
Եւ գարշապար ինքնավար.
375 Ընդդէմ սաստկութեան հողմոյն՝ արձան իմաստից
Եւ բաժանման ձայնիցն՝ քանոն և կշիռ լուսալիր.
Բաղմաձոյլ և հողեղէն զնդիս ծոցածին ծնաւդ,
Եւ յանկիւն Սաղիմայ՝ բոլոր ստինք մշտաբուխ.
Ի խնդրունս ականցն զըմբըխտից՝ կենդանի բաղմածին,
380 Եւ առ հովանասէր ծնունդսն՝ արմաւէնի անթառամ.—
Ձոր և մաղթեմ առ արծիւդ բաղմածին,
Պահել ի շրթունս իմ զշունչդ բաղմասնունդ միշտ և յարածամ:

ԼՈՒԾՄՈՒՆՔ*

Աթոռոց էին մեկնութեանց արժան է միտ դնել և հասանել բանիցն, զոր ծանուցանի ի սուրբ հողոյն՝ տառիւս, յորմէ սկսայց ցուցանել իմաստնոցն² զաստուածային³ աթոռն, որ կա ի վերայ շորեցունց⁴ ի⁵ նախաներրողեալ⁶ կենդանեացն: Եւ քառապատկեր շորս կենդանիքս կան ի վերայ վեց խառնուածոցս, որք⁷ են այսորիկ. Ա⁸. զոր ասեն. «Ահայ հողմն վերացեալ զայր ի հիւսուսոյ»⁹: Բ. «Եւ ամպ¹⁰ մեծ ի նմա»: Եւ¹¹ Գ. «Լոյս¹² շուրջ զնովաւ»: Դ. «Եւ հուր փայլատակէր ի նմա»: Ե. «Եւ ի միջի նորա¹³ որպէս զտեսել բաղմագունի ականց»: Զ. «Եւ ճառագայթբ ի նմա»: Զոր և տէր հրաշիցն յայտնեսցէ և մեզ ճշմարիտն առ ի ճառել միշտ և յարածամ¹⁴:

373 BC կարայպետ A պարայպետ:
374 ABC ինքնավար C «ինքնավառ»-ը խմբագրված է «ինքնավար»:
375 C արձակ փխ. արձան:
376 BC քանոն:
377 C ծնող:
378 AB ի յանկիւն AC մշտաբուխ:
379 C ի խնդիր ունականացն (Ունի ծանօր. «ուղղ. սոնականացն») զմիջտից:
381 A յարծիտ B արծիտ:
382 C «զշունչդ» բառի համար ունի ծանօր. «Յօր. ի շունչդ»:
* B Այս վայր լուծմունք:
1 B հողոյն:
2 B իմաստոցն:
3 A զաստուածաին:
4 C շորեք:
5 C ի շիֆ:
6 AB նախաներրողեալ:
7 AB որ:
8 A Օրինակում քվարկումները գրված են ըստ այբուբենի, C և B օրինակներում՝ ըստ թվերի կոչումների՝ մին, երկու և այլն:
9 A հիւսուոյ:
10 A ամբ:
11 C Եւ շիֆ:
12 B լուս:
13 B նրա:
14 B Ծարունակութիւն գրչից.
Աստուած, տէր իմ յերկայնամիտ,
Զկորուսեալս ա՛ռ ի միտ:

Ռահատես մտաց արէն է աննել զխաւս ի զլխոյն և յաստուծոյ յանմեր-
 ձննալոյն, և կամ ի գարշապարէ բանից հիմանց, յորս¹⁵ հասանելի է հողեղի-
 նացա: Զոր և արգ նախ ճառեսցուք զվեց անունսդ. զԱ. որ ասէ. «Հողմն վերա-
 ցեալ գայր ի հիւսուսոյ»¹⁶: Եւ գոյացութիւն¹⁷ հողմուն է որպէս զկաթսա եռան-
 դան: Եւ զվերանալ ծխոյն ի յերկրէս¹⁸ անաւար և թանձր ծնընդովք մսեղինովք,
 զոր և է մարմնացեալ և ի ջուրս, և ի վէմս, հողմն և յարմատս բուսաբերս,
 զոր իբրև նեղեալ ուրուք զանաթս հողմոց և զպրկեալ տիկս: Եւ լինի¹⁹ արձակել
 հողմն զանազան ձայնիք. հասու լինի արուեստագիտաց, զոր և գիտեն²⁰. զազ-
 բիրացեալ ծովն մեծ և զնորա գունն յարեմուտս գուլ, և զայլսն, որք ի յերկրէ²¹
 աղբիրանան: Եւ վասն բնութեան հողմոյն, որ է հարաւոյ²² կուսէ գոգ, զոր է
 աղբիրացեալ²³, և յայլ վարս իբրև զլուսոյ ծովն, զոր և գուլով յարեակս, որ է և
 յայլս մասնաւորեալ՝ առ յարեգակն²⁴ և յաստեղան, զոր ունին զգունն լուսոյն
 ծովուն²⁵ ի կողմն արեկից: Սոյն է և ծովն հողմոյն աղբիրարէն. ի վեր և է,
 որ ի կապ է. և է՛, որ բացարձակ է և ծովացեալ, և ունի զգունն առ կողմն
 հիւսուսոյ²⁶, թէպէտ և բախէ և յայլ կողմանց: Զոր և զկոշեալսն ի շորից և առ
 իս արարապես զփշում²⁷ միշտ և յարածամ:

Սահմանք²⁸ հողմոյն զանազանք են, զի են, որ կան կապեալ և յաղթին և
 շրջին ի բնութիւնս և ի ձեռն ջրոյ և հողոյ և լուսոյ²⁹ և ի հրոյ: Իսկ որ ծովա-
 ցեալն է՝ բացակ հողմն լինի առեալ³⁰ ի ձեռն լուսնի և աստեղաց և շնչաւոր
 ամպոց շաղկապովք զմանանայն և զանձրես տեղալ³¹ և աննել զբաղցրասունդ
 զվայրսն և զբնակիչսն՝ սիրելեացն³² աստուծոյ և բաղկանալ զարութեամբ ի
 գունդս նոցա և առ անպատկառսն ի դիմաց արարչին ծովեղէն, և բացարձակ
 հողմն սաստկանայ³³...

A. Ш. МНАЦАКАНЯН

АНИЙСКИЙ ПОЭТ — ВАРДАН АНЕЦИ И ЕГО ОДА

Публикуемый текст принадлежит перу выдающегося армянского поэта, Вардана Анеци. О нем нет биографических сведений. Известно только, что он называет себя вардапетом (ученым монахом) и анийцем. Известно также имя его рода: Вардананц (из рода Вардана Мамиконяна?). Жил он в X—XI вв.

15 С օրինակն այստեղ ընդհատվում է:
 16 Ա հիւսուսոյ:
 17 Ե գոյացութիւնն:
 18 Ե երկրես:
 19 Ե լինի:
 20 ԵՑ գիտին:
 21 Ե երկրէ:
 22 Ե յարաւոյ:
 23 Ե աղբիրացեալ:
 24 ԵՑ օրինակներում նույն գրչի նիշատակաբանը՝ կից ներքողից. «Ոչինչ բղձալի գուլ, բան-
 զսիրելեացն լցուցանել զիղձս տենչանաց... Ո՞վ աստուածագարդ և սրբասէր պարոն Յոհան-
 նէս, աղաչեմ, ընկալ զսակաւ գիրքս բազում զանձիք լի...»:

24 Ե արեգակն:
 25 Ե լուսոյն ծովուն:
 26 Ա հիւսուսոյ:
 27 Ա փշումն:
 28 ԱԵ Սահման:
 29 Ե լուսոյ:
 30 Ա առեալ:
 31 Ե տեղեալ:
 32 Ե սիրելացն:

Публикуемая ода Вардана Анеци состоит из двух частей: сама ода и толкование. Первая часть—высокохудожественное вольное стихотворение, а вторая—посвященные ему авторские комментарии. Ода была давно известна филологии, но только в одном списке («Базмавеп», Венеция, 1919 г., стр. 164—169). В Матенадаране имени Маштоца обнаружены еще два списка (рукописи № 7085, стр. 15а—29б и № 6617, стр. 210а—220а), в которых по две дополнительных строфы и некоторые новые, интересные сведения о произведении и авторе.

Публикуемый текст оды составлен на основании наших двух рукописей и венецианского издания.

По своему поэтическому дару и глубине мысли Вардан Анеци стоит на уровне своего старшего современника—Нарекаци. Его поэзия в то же время является плодом не монастырской, а городской среды.

Сюжет оды Вардана Анеци взят из Библии. Это видение «явившееся» пророку Иезекиилу во время вавилонского пленения. В этом видении, также как и в оде армянского поэта, описывается небесная колесница (трон), запряженная четырьмя животными (Человек, Лев, Бык и Орел):

Исследователь полагает, что Вардан Анеци пытался оставаться верным далекой эпохе Иезекиила, когда еще господствовали языческие поверья и культ разных животных. Основы этого культа существовали также у предков армянского народа, и их следы сохранились в армянской миниатюре, особенно в хоранах и заставках.

Ода Вардана Анеци написана с большим мастерством, в классическом стиле.

A. SH. MNATSAKANIAN

LE GRAND POETE D'ANI, VARDAN ANETSI ET SON ODE

Le texte présenté appartient à la plume du célèbre poète arménien, Vardan Anetsi. Il n'existe malheureusement aucune doéne biographique sur Vardan Anetsi. Il est connu seulement qu'il se dit vardapet (moine instruit) et originaire d'Ani. On sait également son nom de famille: Vardanantz (de la lignée de Vardan Mamikonian?) Il a véci aux V—XI siècles.

L'ode de Vardan Anetsi publiée ici se compose de deux parties: l'ode-même et les commentaires. La première partie est une poésie libre de grande valeur et la seconde les commentaires de l'auteur consacrés à cette poésie.

Une copie de cette ode était connue de la philologie depuis longtemps («Bazmavep, Venise, 1919, pp. 164—169). Deux autres copies (mss. no. 7085, p. 15a-29b et no. 6617, p. 210a—220a), ayant chacune deux strophes supplémentaires et contenant quelques renseignements nouveaux et inédits sur l'auteur et l'œuvre, ont été découverts au Maténadaran.

Le présent texte a été rédigé sur la base de nos deux manuscrits et de l'édition de Venise.

Par son talent poétique et la profondeur de l'esprit, Vardan Anetsi se trouvant au niveau de son contemporain Grégoire de Narek, sa poésie, en même temps, n'est pas le produit du milieu monastique, mais séculier.

Le sujet de l'ode de Vardan Anetsi, pris de la Bible, est la vision „apparue“ au prophète Ezechiel pendant la captivité de Babylone. Cette vision, de même que l'ode du poète arménien, décrit le char (trône) céleste attelé de quatre animaux (l'Homme, le Lion, le Bœuf et l'Aigle).

A. Mnatsakanian suppose que Vardan Anetsi a essayé de rester fidèle à la lointaine époque d'Ezechiel où dominaient les croyances païennes et le culte de différents animaux. Pareilles croyances existaient également chez les ancêtres du peuple arménien. Elles ont laissé des traces dans la miniature arménienne, surtout dans les canons de concordance (khoran) et les vignettes.

L'ode de Vardan Anetsi est une œuvre de maître écrite avec art dans le style classique.

ԷԴՎԱՐԴ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑՈՒ ԹՈՒՂԹԸ ԵԿԵՂՅԱՑ
ԳԱՎԱՌԻ ԻՇԽԱՆԻՆ

Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզ) ստեղծագործության խրատական բովանդակություն ունեցող երկերի թվին է պատկանում նրա թուղթը՝ ուղղված Եկեղյաց գավառի իշխանին (Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 107ա—121ա):

Ուշագրավ այս ստեղծագործությանը առաջինը անդրադարձել է քանասեր Ա. Սրապյանը՝ այն վերնագրելով «Թուղթ առ իշխանս Եկեղեցաց գավառի» և քաղվածաբար նրանից մի քանի հատված հրատարակելով իր «Հովհաննես Երզնկացի» և «Կոստանդին Երզնկացի» աշխատություններում¹:

Հովհաննես Երզնկացու խրատա-կանոնական երկերի ուսումնասիրության կապակցությամբ պրպտումներ կատարելիս հայտնվեց հայ իշխաններին ուղղված Հովհաննես Երզնկացու մեկ այլ խրատական թուղթը՝ հետևյալ վերնագրով. «Թուղթ. Յովհաննէս վարդապետէ առ իշխանսն Հայոց Ըոթբինեանց, որ ի գահ Կիլիկեցոցն. բան խրատու աւգտակար և պիտանի» (Մատենադարան, ձեռ. № 3439, էջ 75բ—105բ):

Բնագրի ուշադիր քննությունը և համեմատությունը № 848 ձեռագրում պահպանված թղթի հետ բերում են հետաքրքիր հետևությունների: № 3439 ձեռագրում նամակն սկսվում է հետևյալ կերպ. «Ի սուրբ Լուսաորիչն ի գերեզմանէս և յանապատացս սրբոց և յամենայն եկեղեցեացս, որ ի սուրբ լինիս, արհնութիւն և պահպանութիւն, և ի նուստ վարդապետէ Յոհանիսէ, Քրիստոսի սիրովն և կարատեալ ոգով ողջոյն», որին մի փոքր անց հետևում է. «Ծանուցանեմ քեզ, զաստուածասէր հոգի այս անուն, խոհեմամիտ և առաքինասէր հոգի վարդապետիդ ձեր Ստեփան, որ այս քանի ժամանակ, որ առ մեզ էր ի սէր սուրբ Գրիգորի գերեզմանիս, նալ պատմել է զձեր բարութիւն, թէ որպէս քաջ հաւատով և սիրով, արիական սրտի պնդութեամբ, քրտամբք յուրով և վաստակաւք ջանալ(ք) վասն այդ երկրիտ բարութեան և հանգստեան և ի սէր ազատութեան սուրբ եկեղեցեացդ»:

Վերը բերված առաջին հատվածը հետաքրքիր է այն իմաստով, որ պարզում է, թե որտեղից է գրված նամակը: Հանրահայտ է, որ Գրիգոր Լուսավորչի գերեզմանը, ըստ ավանդության, Երզնկայի շրջակայքում գտնվող Լուսավորչի կամ Սեպուհ լեռան վրա է: Հետևաբար կասկած չի կարող լինել, որ Երզնկացին նամակը գրել է իր հայրենի Եկեղյաց գավառից:

Երկրորդ հատվածում հատկապես ուշագրության են արժանի «զաստուածասէր հոգի այս անուն» դարձվածը և Ստեփանոս վարդապետի անվան հիշատակությունը:

¹ Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958, էջ 15—16, Կոստանդին Երզնկացի, Երևան, 1962, էջ 20:

Արդեն թղթի խորագիրը հուշում է, որ Երզնկացին իր նամակը հղել է ոչ թե կիրիկյան մեկ իշխանի, այլ «առ իշխանսն հայոց»: Եվ ահա «զաստուածասէր հոգի այս անուն» զարձվածն էլ գալիս է հաստատելու, որ Ստեփաննոս վարդապետը իր հայեցողությամբ պետք է բովանդակությունը ծանոթացնէր կիրիկյան մի շարք իշխաններին՝ «այս անուն»-ի փոխարեն դնելով համապատասխան իշխանի տիտղոսն ու անունը²:

Նկատի ունենալով, որ Երզնկացին նամակը որոշակի չի հասցեագրել որն է իշխանի, այլ մի խումբ իշխանների, բնականաբար պետք է բավարարվեր վերոհիշյալ բնորոշումը զարձվածներով և անցներ բուն խրատների շարագրմանը, որովհետև նախապես չիմանալով, թե հատկապես որ իշխաններին պետք է հասնէր իր նամակը, նա չէր կարող այդ իշխաններին կամ նրանց գործունեությանը բնորոշ փաստեր նշել: Մինչդեռ բնագրում ճիշտ հակառակն է: Վերահիշյալին անմիջապես հաջորդում է «Վասն որոյ և ես նուաստ Յոհաննէս վարդապետ հայրենի նախնեաք ձեզ գաւառական և հոմազգի և մտերիմ սիրով հուպ և մերձաւոր սրտիւ, թէպէտ տարակացեալ տեղեալ...» հատվածը³: Ի դեպ, այս հատվածը կա նաև № 848 ձեռագրում պահպանված թղթում և, հավանաբար, տրամաբանական շարունակությունն է Կիրիկիայից Երզնկա առաքված այդ թղթի այն պարբերության, որտեղ հարազատորեն արտացոլված են 1276 թ. Երզնկայում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձության արձագանքները:

Բերենք այդ հատվածը ևս. «...և արեամբն բուպէս ճշմարիտ քրիստոնեա և Քրիստոսի ծառայ՝ վկայիցն եղեալ մահակից և դաւանակից և դասակից: Ըստ որում և ձեզ ևս աստուած լինել ժառանգ իշխանութեանն, իբր արեամբ հար ստացելոյ իշխանութեանն: Եւ ձեզ ևս աստուած փոխանակ հարց մխիթարութիւն ազգի և սիւն հաստատուն սրբոյ եկեղեցւոյ և դեզ դիրացուցիչ խոցոտեալ սրտից քրիստոնէից... վասն որոյ և արտմութեանն ձեր ողբակից եղէ, և փառաց և յաջողմանն խնդակից լինիմ: Վասն զի, թէ էր այժմ հնար զարարք կամ զանձիւք շնորհաւորել զաստուածապարզեզ իշխանութիւն ձեր՝ յոյժ ախորժի է, բայց զի բանի գոլով սպասաւոր՝ բանիւ շնորհաւորեմ և օժանդակեմ և տամ օգնութիւն փափագելի սիրելոյդ»⁴:

Հայտնի է, որ 1276 թվականին Երզնկայի թուրքերը, որոնք թշնամաբար էին արամաբարված Երզնկայի հայկական իշխանության նկատմամբ, դավազբարբար հարձակվում են Սարգիս արքեպիսկոպոսի, նրա որդու՝ Եկեղյաց գավա-

2 Անշուշտ այս թուղթը, ինչպես և խրատական այլ թղթեր, պետք է կարգացվեր ոչ միայն հասցեատեր իշխանի, այլև շատ ուրիշների կողմից, եթե այն ստանար իշխանի հավանությունը: Այդ բանում համոզվելու համար բավական է բերել միջնադարյան մեկ այլ նշանավոր գործչի՝ Վարդան Այգեկցու նամակը՝ ուղղված Պաղտին իշխանին, որտեղ Այգեկցին, բացատրելու համար նամակի սյարդ, «ոամիկ» լեզուն, գրում է. «Գիտեմ, որ դու իմաստուն ես՝ զնորրն կամիս, և զողորկն և զսորինն: Բայց ես կարի պարզեցի զբառ սորա որպէսզի՝ տգէտքն լսիցին և օգտեցին ի սմանէ և զի մի ձանձրացին լսողքն» (Մատենադարան, ձեռ. № 1880, էջ 365):

3 Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 107ա և ձեռ. № 3439, էջ 76ա—բ:

4 Անգ. Երզնկացին, ինչպես պարզ երևում է, շատ լավ հասկանում է, որ հայրենիքի ազատության համար նախ և առաջ ուժ է պահանջվում և զինական օգնություն:

Արդյոք Կիրիկիայից այդպիսի նամակի առաքումը և այդպիսի արամադրությունները թույլ տալիս են մտածելու, թե Երզնկայի հայկական իշխանությունը, այլ իշխաններից կամ կիրիկյան թագավորներից զինական օգնություն էր ստանում՝ դժվար է ասել, սակայն, նկատի ունենալով, որ Երզնկայի իշխանությունը մի հարվածային կամ սահմանային պատեհ էր դառնում Եկեղյացի սուլթանության դեմ, որը և Կիրիկիայի և մոնղոլների թշնամիներից մեկն էր, դա հավանական է թվում:

ոի իշխան Հովհաննեսի ու նրանց մտերիմ մի խումբ երևելի հայերի վրա և սրախողտող անում: Հետագայում Ապաղա խանը վերագրավում է Երզնկան և, հասու դառնալով եղելությանը, խստորեն պատժում տեղի թուրքերին ու մեծարում տեր Սարգսի թոռներին՝ Երզնկայի Գրիգորիս իշխանին ու ներսես արքեպիսկոպոսին, որոնց և շնորհավորում է Երզնկացին⁵:

Այնուհետև նա ավելացնում է նաև «Ես՝ նուաստ Յովհաննէս վարդապետ հայրենի նախնեօք ձեզ գաւառական և հոմազգի» հատվածը, որը ոչ միայն չի հակասում № 848 ձեռագրի սկզբին, այլև լրացնում է այն: Ավելին, այս հատվածից նույնիսկ պարզվում է, որ Երզնկացին ոչ միայն գավառակից, այլև ազգակից է տեր Սարգսին, որից սերում են Երզնկայի իշխաններն ու հետագա արքեպիսկոպոսները:

Մինչդեռ նույն հատվածը ուղղակի հակասության մեջ է գտնվում կիրիկյան իշխաններին հասցեագրված նամակի սկզբի հետ: Ինչպես նշվեց, Երզնկացին Ռուբինյան իշխաններին ուղղված իր նամակը գրել է Երզնկայում՝ հայրենի գավառում, այնինչ այս հատվածում պարզ ասվում է, որ նա «տարակացեալ է տեղեալ», այսինքն՝ հեռու է գտնվում հայրենի երկրից ու գավառից՝ Երզնկայից, ինչպես և իր հոմազգի իշխանից: Եթե այս տողերը վերագրելու լինենք Ռուբինյաններին, ապա կստացվի թե Երզնկացին գավառակից է կիրիկյան իշխաններին, այսինքն կիրիկեցի է և նրանց ազգական:

Այս փաստերն արդեն, կարծում ենք, մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ № 3439 ձեռագրում պահպանված մեկ նամակ չէ՝ ուղարկված Կիրիկիայի Ռուբինյան իշխաններին, այլ երկու նամակների տարբեր հատվածների միակցություն:

Սակայն բերենք մեր ասածը հաստատող այլ փաստեր ևս: № 3439 ձեռագրի 77բ և համապատասխանաբար № 848 ձեռագրի 107բ էջերում կա հետևյալ հատվածը. «Որք եմք այսօր ազգս հայոց ի խնամածո և հայրանման իշխանաց: Անտէր և անայցելու են եկեղեցիք հայաստանեաց ի վերակացս տէրանց և չիմաստուն առաջնորդաց»:

Արդ, որքանով կպատշաճեն այս խոսքերը կիրիկյան հայ իշխաններին ուղղել, այն էլ՝ «Լոռիներան», «որ ի գահ Կիրիկեցոցն են», մանավանդ, որ եթե ոչ իրական, ապա բարոյական իմաստով կիրիկյան թագավորները թագավորներ էին համարվում բոլոր հայերի համար, իսկ ինչպես մոնղոլ տիրակալներն ու Բյուզանդիայի կայսրերը, այնպես էլ ուրիշ միապետներ նրանց մեծարում էին Հայոց թագավոր տիտղոսով: Հիշենք նաև, որ նույնիսկ ամենածանր պայմաններում թագավորներին ու կաթողիկոսներին գրված նամակներում խստորեն պահպանվում էր հարգալից տոնը, և նրանք դիտվում էին իբրև երկրի ու ժողովրդի հայրեր: Այնինչ այդ տողերը միանգամայն պատշաճ էին՝ գրելու համար հայրենի գավառի մտերիմ իշխանին: Այս հատվածից մի փոքր հետո Երզնկացին, ողջունելով Եկեղյաց գավառի իշխանության վերահաստատումը, գրում է.

«Այլ կարծեմ և յոյս ունիմք առ աստուած, թէ զանձրև քաղցրութեան խնամեցն իւրոց ցաւէլ իբրև ի գաւառցեալ տունկ յազգս և յերկիրս մեր ի հոտոյ ջրոյ ծածկէ յառաջին արմատոյն իշխանութեանն դաւազան: Որ և նշան դա-

5 Է. Բաղդասարյան, Երզնկայի հայկական իշխանությունը 13—15-րդ դդ., ՀՍՍՀ ԳԱ «Արա-սեր հասարակական գիտությունների», 1970, № 2, էջ 39:

լարուժեան շառաւեղին երեկեցաւ յայդմ գաւառի, զոր օրհնեաց սուրբն Գրիգոր Լուսավորիչն աջով սրբոյն Յովհաննու Կարապետին»⁶:

Նախ, Երզնկացին այս ոճով շէր խոսի արդեն ավելի քան դար ու կես գոյութիւն ունեցող կիլիկյան թագավորութեան մասին, իբրև միայն «նշան դալարութեան շառաւեղին»: Եվ, վերջապես, ամենակարևորը, որ Հովհաննես Երզնկացին շէր կարող իր հայրենի Եկեղյաց գավառի հետ կապվող ավանդութիւնները վերագրել Կիլիկիային: Խոսքը վերաբերում է նամակում հիշատակված գավառի օրհնութեանը «աջով սրբոյն Յովհաննու Կարապետին», որ, ըստ ավանդութեան, հենց Եկեղյաց գավառն է, որտեղ, Երզնկացու վկայութեամբ, Գրիգոր Լուսավորիչը մատուց է կառուցել Հովհաննու Կարապետին նվիրված:

Մեր վարկածի օգտին է խոսում նաև հետևյալը. Ռուբինյան իշխաններին ուղղված թղթում, հենց սկզբից, Երզնկացին հայտնում է, որ Ստեփանոս վարդապետից լսել է իշխանի բարութեան և եկեղեցասիրութեան մասին. «ժանուցանեմ քեզ զաստուածասէր հոգի այս անուն, խոհեմամիտ և առաքինասէր հոգի վարդապետիտ Ձեր Ստեփաննոս, որ այս քանի ժամանակ, որ առ մեզ էր ի սէր սուրբ Գրիգորի գերեզմանիս, նայ պատմել և զձեր բարութիւն, թէ որպէս քաջ հաւատով և սիրով, արիակա՛ն սրտի պնդութեամբ, քրտամբք յուով և վաստակաւ քանայք վասն այդ երկրիդ բարութեան և հանգստեան և ի սէր ազատութեան սուրբ եկեղեցեացդ»⁷:

Նմանատիպ գովեստներ ենք գտնում նամակի և մի այլ մասում. «Լուսաբ վասն քո, որ եկեղեցեաց սիրող ես և առաջնորդաց պատուաւդ, արդարադատ և իրավարար, առաքինեաց և գիտնոց մեծարող և ընդունաւդ: Եվ բիրապատիկ գոհութիւն տուաք աստուծոյ»⁸: Հավանական չի թվում, որ միևնույն և մի փոքրիկ նամակում, որի հիմնական մասը խրատներն են կազմում, հեղինակը ինքն իրեն երկու անգամ կրկնէր՝ հայտնելու համար, թե ինչ է լսել իշխանի մասին:

Մի ուրիշ հանգամանք ևս, նամակում եղած խրատները հիմնականում կան, երբեմն նույնիսկ բառացի, «Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ է...»⁹ նշանավոր ճառում, որը Երզնկացին, ի դեպ, կարդացել է Կիլիկիայում, Ռուբինյան իշխանների համար: Հետևաբար, անհավանական է նաև, թե նույն խրատները Երզնկացին դարձյալ նրանց է հղել:

Այս ամենը, կարծում ենք, մեզ որոշակի հիմք է տալիս պնդելու, թե № 3439 ձեռագրում պահպանվել և մեզ են հասել Հովհաննես Երզնկացու գրչին պատկանող և թյուրիմացաբար իրար կցված երկու տարբեր նամակների առանձին հատվածներ, ըստ որում, մեկը գրված Երզնկայի շրջակայքից Ռուբինյան իշխաններին, մյուսը՝ հավանաբար Կիլիկիայից Եկեղյաց գավառի իշխանին (այս վերջինը՝ № 848 ձեռագրում եղած նամակի մեկ այլ օրինակ է): Եկեղյաց գավառի իշխանին ուղղված թուղթը, ինչպես նշվեց, № 848 ձեռագրում թերի է և՛ սկզբից, և՛ վերջից, նորահայտ օրինակում շարունակվում և ավարտվում է գեղեցիկ վերջաբանով՝ ընդհանրապես հատուկ Երզնկացուն:

Անշատելով միմյանց կցված երկու տարբեր բնագրերը, փորձենք որոշել նրանց գրութեան ժամանակն ու հասցեատեղիներին:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 108ա:
⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 3439, էջ 76բ:
⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 108ա:
⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 2173, էջ 86ա:

Ա. Սրապյանը, նկատի ունենալով, որ Եկեղյաց իշխանին ուղղված նամակում ակնարկվում են վերոհիշյալ հայտնի անցքերը, ենթադրում է, թե այն պետք է գրված լինի 1280 թվականից հետո, երբ Երզնկայում վերահաստատվեց հայկական իշխանությունը և երբ Երզնկացին, իրոք, գտնվում էր «տեղեւա տարակացեալ», այսինքն Կիլիկիայում:

Մինչդեռ, մեր կարծիքով, նամակը գրվել է մինչև 1280 թվականը: Բանն այն է, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը և Հովհաննես իշխանը զոհվել են ոչ թե 1279 թ., այլ, ինչպես վերը նշվեց, 1276 թվականին և Գրիգորիս իշխանին ու ներսես արքեպիսկոպոսին Ապաղան «մեծարում» է 1277 թվականին: Հենց այս ժամանակ էլ պետք է, որ գրված լինի Երզնկացու նամակը, երբ նա ժամանակավորապես հեռացած է եղել իր հայրենիքից, որի պատճառը թերևս վերոհիշյալ անցուդարձերն են եղել:

Մյուս՝ կիլիկյան իշխաններին ուղղված թղթի ճիշտ հասցեատեղիներին դժվար է որոշել, որովհետև բնագրի մի շնչին մասն է միայն մեզ հասել: Շատ հավանական է, որ Երզնկացին հիմնականում այն գրել է Լևոն Բ թագավորի որդիներին՝ Հեթումին և Թորոսին, որոնք Կիլիկիայի փաստական գահակալներն էին, եթե մասնավաճ նկատի ունենանք, որ իբրև թագաժառանգ Հեթումը հաջորդել է Լևոնին, բայց հրաժարվել էր թագ ընդունելուց ու կառավարում էր իբրև գահակալ իշխան իր եղբոր հետ: Ի միջի այլոց, ինչպես Հեթումը, այնպես էլ Թորոսը մոտ անձնավորութիւններ էին Երզնկացուն, որի ձեռքով մի քանի տարի առաջ օրհնութիւն և ասպետական տիտղոս էին ստացել վերջինիս Կիլիկիայում եղած ժամանակ:

Ինչ վերաբերում է այդ թղթի գրութեան ժամանակին, ապա կարելի է ասել հետևյալը. նամակում, ինչպես ասացինք, հիշատակվում է Կիլիկիայից եկած ոմն Ստեփանոս վարդապետ, որը, ի սեր Գրիգոր Լուսավորչի գերեզմանի, սուրբ Լուսավորչի լեռներում է եղել և Կիլիկիայի գահակալ իշխանների մասին բարենպաստ տեղեկություններ է հաղորդել Հովհաննես Երզնկացուն: Շատ հավանական է, որ այս Ստեփանոսը նույն Ստեփանոս Սկևոացի վարդապետը լինի, որը 1289 թվականի վերջերին, Կոստանդին Բ Կատուկեցի կաթողիկոսի գահընկեցութեանից հետո, Կիլիկիայից ուղևորվում է Հայաստան՝ հաղորդելու այդ լուրը արևելյան վարդապետներին և հրավիրելու ու համոզելու նրանց մասնակցել նոր կաթողիկոսի ընտրութեանը: Հայտնի է, որ Ստեփանոս Սկևոացին Կիլիկիա վերադարձավ բավական ուշ, 1290 թվականին, երբ արդեն կատարված էր նոր կաթողիկոսի ընտրությունը (կաթողիկոս էր ընտրվել Ստեփանոս Երզնկացին): Անշուշտ, հայ եկեղեցու համար այդպիսի մեծ նշանակություն ունեցող խնդրում աչքաթող չէին արվի նաև Երզնկայի արքեպիսկոպոսութիւնը և Լուսավորչի լեռների գիտնական վարդապետները, որոնց մոտ այդ նպատակով հավանաբար գնացել էր Ստեփանոս վարդապետը:

Թղթերի երկու օրինակներում էլ, ինչպես ասվեց, հիմնական մասը խրատներ են, որոնց մի հատվածը բողոքովին ուրույն է, իսկ մյուսը՝ համարյա անկրկնությունն է բաղմամբով օրինակներով մեզ հասած «Արար աստուած դմարդն հոգի և մարմին» խրատաշարքի: «Թղթի» երկու օրինակները համեմատելով «Արար աստուած» շարքի մի քանի հնագույն ու լավագույն ընդօրինակությունների հետ, նկատեցինք, որ նամակի երկու բնագրերում էլ, որոնք, ի դեպ, մինչև № 848 ձեռագրի վերջից բացակայող հատվածը հարազատաբար շարունակվում են, խրատներն ավելի կատարյալ և ամբողջական են,

բան նույն շարքի առանձին բնագրերը: Վերջիններս տարբեր ժամանակներում են խմբագրված և համառոտված են մեծ մասամբ կամայականորեն:

Խրատների հետագա խմբագրություններում բացակայում են այն մասերը, որոնք տրամաբանորեն կապվում են «Թղթի» հետ: Այսպես, օրինակ, դիմելով իշխանին, Երզնկացին ասում է. «Գրեմ քեզ խրատ իմաստութեան», ապա խորհուրդ է տալիս լսելու և հետևելու իր խրատներին: Հասկանալի է, հետագա խմբագրողները պետք է բաց թողնեին այս հատվածը, քանի որ այս դեպքում խրատը չէր ուղղվում որևէ մեկին: Կարելի է ենթադրել, թե «Արար աստուած» խրատների շարքը նախապես եղել է Եկեղյաց իշխանին ուղղված թղթի բաղկացուցիչ մասը և հետագայում միայն առանձնացել է իբրև ինքնուրույն միավոր: Սակայն սրա համար հիմքերը դեռևս քիչ են և ենթադրությունը՝ ոչ վերջնական. խնդիրը կարող է ավելի մանրազնին ուսումնասիրության:

Այժմ երկու խոսք Երզնկացու աշխարհայացքի արտահայտությանը թրջվեցին:

XIII դարի երկրորդ կեսը լի է Հայաստանի և հայության համար մի շարք քաղաքական, սոցիալական և կրոնական բարդ հանգամանքներով: Գեոևս դարի սկզբին նկատվող հայ քաղաքական նոր զարթոնքը, որին բնորոշ էր մի կողմից՝ Կիլիկյան հայկական թագավորության գոյության և ամրապնդման փաստը, մյուս կողմից՝ օրավուր հզորացող Զաքարյանների հաղթանակները սելջուկյան էմիրությունների դեմ և հայրենի երկրների ազատագրումը օտար լծից, դարի կեսերին ծանր հարված ստացավ մոնղոլական նվաճումների պատճառով: Սակայն որքան էլ ծանր լինեն այդ հարվածները, դրանք չկարողացան արմատախիլ անել սկսված հոգևոր, բարոյական և քաղաքական զարթոնքը, որը գլխատվել էր բուն վերելքի ճանապարհին:

Հաշվի առնելով ստեղծված գծավորին իրադրությունը՝ ինչպես Հյուսիսային Հայաստանի իշխանները, այնպես էլ Կիլիկյան թագավորությունը հանդես են բերում ձկուն զիվանագիտություն, որը ոչ միայն փրկում է Կիլիկյան թագավորությունը ավերածությունից ու պահպանում որոշ հայ ավատատիրական իշխանությունների իրավունքները Հայաստանում, այլև երբեմն հանդեսնում է հայ իշխանական նոր տների հաստատման, որոնք իրենց իշխանությունը կորցրել էին նախքան մոնղոլների մուտքը Հայաստան:

Այդպիսիներից էր Եկեղյաց գավառը Սարգիս արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ, որն իր ժամանակի ականավոր անձնավորություններից էր, ճանաչված ու հարգված և՛ իշխաններից, և՛ Կոստանդնուպոլսի արքունիքում: Երզնկացու երիտասարդական տարիները դուզադիպում են Եկեղյաց գավառում հայկական իշխանության հաստատմանը: Նա իր ուսումնառությունը ստանում է Հայաստանի հենց այդ վայրում, որը համեմատաբար շուտ էր սթափվել ավերածություններից: Գավառի ազգային կիսանկախ վիճակի շնորհիվ Երզնկայում պարարտ հող է ստեղծվում ազգային մշակույթի զարգացման և հայ պետականության վերականգնման գաղափարների աշխուժացման համար: Ահա թե ինչու Երզնկացին իր բարոյա-խրատական ու կանոնական բաղմաթիվ գործերում հատուկ շեշտով հանդես է գալիս իբրև ազգ երկու գաղափարների շատագույն ու պաշտպանը: Նա, անշուշտ, լավ էր հասկանում, որ օտար լծի տակ ընկած և մասնատված հայկական պետական առանձին միավորների համար անհնար էր կարճ ժամանակամիջոցում այդ խնդրի լուծումը: Մանր դրությունից դուրս գալու ելքը նախ և առաջ նա տեսնում է ավատատիրական

կարգերի բարեփոխման, ժողովրդական զանգվածների լուսավորության և հավատքի ամրապնդման մեջ: Կարևոր է, սակայն, նկատել, որ ավատատիրական կարգերի բարեփոխման ելակետային հարցում նա հանդես է բերում իր դարաշրջանի համար բավականին ընդգծված դեմոկրատական հայացքների: Ինչպես Եկեղյաց գավառի իշխանին գրված թղթում, այնպես էլ իր բաղմաթիվ ճառերում ու քարոզներում նա հայ ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական ծանր կացությունը համար մեղավոր ու պատասխանատու է համարում հայ թագավորներին և իշխաններին, որոնք, ըստ Երզնկացու, փոխանակ երկիրն ու հայրենիքը շենացնելու և դիտույթուն տարածելու, «եղևն անիրաւք և նեղիչք երկրի», որի հետևանքով էլ «ամատնեցաք մեք աւար ազգաց սպանողաց, գերողաց և դառն զրկողաց»¹⁰:

Երզնկացին խրատական թղթերում պահանջում և հորդորում է իշխաններին զարգացնելու ուսումնառությունը, ամրապնդելու ժողովրդի հավատը՝ որպես ազգապահպանության մի հիմնական միջոց. «Թ քո երկիրդ ուսման տեղ սահմանէ և դպրատուն, զի ուսումն և գիտութիւն պահաւորն հաստատուն պահէ և զազգն՝ իմաստուն»: Միաժամանակ խնդիր է դնում, որ իշխանները ժողովրդին լավ օրինակ ծառայեն, նախ իրենք սիրեն ուսումն ու գիտությունը, փոխանակ տրվելու անիմաստ ու ցոփ կյանքի:

Անդրազանալով տիրոջ ու ծառայի փոխհարաբերություններին, մի խնդրի, որը ի միջի այլոց, մեծ տեղ է բռնում Երզնկացու սոցիալ-քաղաքական հայացքներում, նա հիշեցնում է իշխաններին, որ տեղ լինելով հանդերձ ոչնչով առավել շեն իրենց ենթականերից: Թուր մարդիկ հավասար են ծնվում և եթե մեկը իշխան է, իսկ մյուսն՝ «ընդ իշխանութեամբ», ապա դա բացառապես արդյունք է սեփականության և բխում է երկրի ու հասարակության կառավարման անհրաժեշտությունից: Երզնկացին իշխաններից պահանջում է ի վերուստ տրված իշխանությունը դիտել ոչ թե սոսկ պարզև, այլ նախ և առաջ պատասխանատու ու ծանր պարտականություն ժողովրդի ու երկրի հանդեպ, որովհետև աստծո դրած իշխանը միայն նա է, ով խղճի մտքը է կատարում իր գործը: Ի դեմս դրա հասարակությունը պարտավոր է բարի իշխանին ենթարկվել ու սիրել «ի բնութենէ, ի հարկէ, ի կարեաց: Ի բնութենէ՛՝ որպէս որդիք՝ զբարի և զգթած հայր, ի հարկէ՛՝ որպէս աստուածադիր իշխան: Ի կարեաց՝ որպէս զիրաւարար և զարգարադատ»¹¹:

Այստեղից էլ բխում են պահանջները. իշխանը պարտավոր է լինել քաջ և արթուն. երկիրը և ժողովուրդը բարգավաճում են միայն այն դեպքում, երբ տեղը՝ իշխանը կամ թագավորը, կարողանում է պահպանել նրանց թշնամիներից: Իշխանը պարտավոր է լինել արդար և իրավադատ, որովհետև «Եւ քաղաք, և երկիր, որ ոչ գոյ իրաւունք և դատաստան՝ մեռած են, և ելած է հոգին»¹²:

Երզնկացուն հատկապես մտահոգում է ժողովրդական լայն զանգվածների ճակատագիրը, որոնք տառապում են ոչ միայն օտարներից, այլև հայ իշխանների անարդարություններից: Ըստ այդմ էլ նա դիմում է իշխաններին և խորհուրդ տալիս հեռու մնալ կաշառքից ու քսու բամբասանքներից, ուշադրություն դարձնելով աղքատներին, որովհետև «Իշխանացն զարդարութիւն և

10 Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 108ա:
11 Անդ, էջ 109բ:
12 Անդ:

իրաւունքն հոգի է աղքատաց»: Այդ գեպքում է միայն, որ նրանք կարող են արժանանալ աղքատների սիրուն, որ իշխանութեան պահպանման ու ամրապնդման կարևորագույն պայմաններից մեկն է:

Երզնկացիին իր «Թղթում» մեծ տեղ է հատկացնում նաև իշխանների բարքերին ու կենցաղին:

Աշխարհիկ բարքերն այս դարերում, ինչպես Հայաստանի մյուս քաղաքներում, այնպես էլ Երզնկայում լայն ծավալ են ստանում: Շնորհիվ արհեստների և առևտրի աշխուժացման, քաղաքներում մեծանում է բնակչությունը, ստեղծվում են հավաքույթի բազմաթիվ վայրեր՝ շուկաներ, քարվանսարաններ, ժողովատներ, դինեսներ, հասարակաց տներ և այլն: Ժողովրդական այս հավաքավայրերում հաճախ տեղի էին ունենում թատերական և գուսանական ներկայացումներ, որոնք երբեմն ուղեկցվում էին անառակ կանանց ընկերակցությամբ, անզուսպ գինարբուրներով¹³:

Այս ամենը առավելապես վերաբերում էր տիրող դասակարգերին: Այդ է պատճառը, որ Երզնկացիին հատկապես նրանց է զգուշացնում հեռու մնալ գինուց ու արբեցողությունից:

«Վասն զի իշխան մարդոյն պարտ է արի լինել և ժիր, և գինին դանդաղկոտ առնէ և հեղգ: Եւ իշխանն արթուն պիտի, որ գիշերն հոգա և խորհի զաւուրն բանն, իսկ գինին քուն ածէ և խափանէ: Եւ մեծ պարտն մարդոյն հիշողականն սուր պիտի լինի, և գինին մոռացկոտ առնէ: Իշխան մարդն զգայուն պիտի, և գինին զգայարան պակսեցնէ և այլ բազում շարիս գործէ: Զի արբածն նման է նաւի, որ կոտորի ի ծովն և զամենայն բարիսն ընկղմի»¹⁴:

Ուշագրավ է, որ Երզնկացիին ինչպես Եկեղյաց իշխանին ուղղված թղթում, այնպես էլ խրատական այլ գրություններում արտահայտում է նաև զարգացող առևտրական և արհեստավորական դասերի շահերը, որոնք XIII դարում Հայաստանի մի շարք խոշոր քաղաքներում որոշակի տնտեսական և սոցիալական ուժ էին ներկայացնում:

Լինելով զարմանալի եռանդի տեր, գործունյա անձնավորություն, Երզնկացիին լավատես և լիահույս է իր հայրենիքի ապագայի նկատմամբ: Նույն թղթում նա գրում է.

«Այլ կարծեմ, և յոյս ունիմք առ աստուած, թէ զանձրև քաղցրութեան խնամոցն իւրոց ցաւղէ իբրև ի գաւապեալ տունկ յաղզս և յերկիրս մեր և ի հոտոյ ջրոյ ծածկէ յառաջին արմատոյն գաւազան»¹⁵:

Հարկ է նշել, որ Երզնկացու լավատեսությունը չէր թելագրվում միայն իր ժողովրդի և հայրենիքի նկատմամբ ունեցած ջերմ սիրուց: Այն նախ և առաջ հենվում էր տիրող իրականության վրա, որն, ինչպես տեսանք, այս շրջանում դեռևս ինչ-որ չափով նպաստավոր էր հայ քաղաքական և դինական ուժերի եթև ոչ համախմբման, ապա փոխօգնություն համար:

13 Լ. Խաչիկյան, 1280 թվականին Երզնկայում կազմակերպված եղբայրությունը, «Տեղեկագիր», ՀՄՍՀ ԳԱ (հաս. դիտ.), 1951 № 12, նոյնը տե՛ս նաև Ա. Մրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, էջ 12—14:

14 Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 110ր:

15 Անդ, էջ 108ա:

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԻՇԽԱՆՍ ԵԿԵՂԵԱՅ ԳԱԻԱՌԻՒ՝

107ա ...և արեամբն որպէս ճշմարիտ քրիստոնեա և Քրիստոսի ծառայ՝ վկայիցն եղեալ մահակից և դաւանակից և դասակից: Ըստ որում և ձեզ ետ աստուած լինել ժառանգն իշխանութեանն, իբր արեամբ հաւր ստացելոյ իշխանութեանն: Եւ զձեզ ետ աստուած փոխանակ հարց՝ մխիթարութիւն ազգի և սին հաստատուն սրբոյ եկեղեցոյ և դեղ գիւրացուցիչ խոցոտեալ սրտից քրիստոնէից:

Վասն որոյ և ես նուաստս Յոհաննէս վարդապետ, հայրենի նախնեաւ ձեզ գաւառական և հոմազգի² և մտերիմ սիրով հուպ և մերձաւոր սրտիւ, թէպէտ տարակացեալ տեղեալ, վասն որոյ և տրամութեանն ձեր ողբակից եղէ³, և փառաց և յաջողմանն⁴ խնդակից լինիմ: Վասն զի, թէ էր այժմ⁵ հնար զաւուրք կամ գանձիւք շնորհաւորել զաստուածապարգեզ իշխանութիւն ձեր յոյժ ախորժի է: Բայց զի բանի գոլով սպասաւոր՝ բանիւ շնորհաւորեմ և օժանդակեմ և տամ օգնութիւն փափագելի սիրելոյդ⁶:

107բ Աղաչեմ զլքեզ և յոյժ թախանձանաւք աղերսեմ՝ լուր բանից թղթիս և ի միտ առ զգաւրութիւն բանից գրոյս:

Որք եմք այսաւր ազգս հայոց ի խնամածու և հայրանման իշխանաց: Անտէր և անայցելու են եկեղեցիք Հայաստանեաց ի վերակացու տէրանց և յիմաստուն առաջնորդաց:

Եւ վասն է՞ր եղեն հայք անիշխան և անառաջնորդ: Զի սովորութիւն է աստուծոյ, որ տայ զբարիքն և յորժամ զպատիւ մեծարանացն ոչ իմանան և ոչ գոհանան, հանէ և առնու զիւր տունալ բարիսն, որպէս զԱղամ ի դրախտէն և զհրեայսն յԵրուսաղէմէ, զթագաւորութիւնն ի Սաւուղայ և Յոզիա, զքահանայութիւնն ի տանէն Հեղեա, զնոյն առնէ և ամենայն ազգի⁷: Այսպես և հայոց ետ մեծ⁹ իշխանութիւն և դաւրաւոր թագաւորութիւն և յորժամ ոչ կացին յաւրէնս հրամանացն աստուծոյ և ոչ լսեցին

108ա սուրբ և իմաստուն առաջնորդացն և եղեն անիրաւք և նեղիչք երկրի, էհան աստուած իշխանութեանէն և զրկեաց ի բարի առաջնորդացն և մատնեցաք մեք¹⁰ աւար ազգաց սպանողաց, գերողաց և դառն զրկողաց:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 848, ծանոթագրություններում բերված են № 3439 ձեռագրի տարբերակները: Թուղթը սկզբից թերի է: Վերնագիրը վերցնում ենք Ա. Մրապյանի «Հովհաննես Երզնկացի» աշխատությունից (տե՛ս անդ, էջ 15): Ինչպես վերը նշվել է, № 3439 ձեռագրում Եկեղյաց իշխանին ուղղված թղթի սկզբին կցվել է կրիկյան իշխաններին ուղղված նամակից մի հատված, որ բերում ենք ստորև, «Թուղթ ի Յովհաննէս Վարդապետէ առ իշխանսն Խայոց Ընտրիենեանց, որ ի զան կրիկեցոցն, բան խրատու ազատակառ և պիտանի: Ի սուրբ Լուսաւորիչն ի Գերեզմանէս և յանապատս սրբոց և յամենայն եկեղեցացս, որ ի սուրբ լերինս, աւհրնութիւն և պահպանութիւն և ի նուաստ վարդապետի, ի Յովանիսէ, Քրիստոսի սիրովն և կարաւտեալ ոգւով ողջոյն: Եւ առ ամենախնամ զգածն աստուած աղաւթք և աղաչանք, պահել զձեզ անփորձ և անսասան կենալք յառաջադէմ յամենայն բարիս և յաջողեալ իշխանական պատիւ Մանուցանեմ քեզ զաստուածասէր հոգի այս անուն խոհեմամիտ և առաքինասէր հոգի վարդապետիտ ձեր Սափն—(Ստեփան, Ստեփանոս), որ այ սքանի ժամանակ, որ առ մեզ էր ի սէր սուրբ Գրիգորի գերեզմանիս, նայ պատմել է զձեր բարութիւն, թէ որպէս քաջ հաստով և սիրով, արիական սրտի պնտութեամբ, քրտամբք յոլով և վաստակաւք շանայք վասն այդ երկրիտ բարութեան և հանգստեան և ի սէր ազատութեան սուրբ եկեղեցացդ»: Այստեղ նամակը բնորոշվում է և շարունակվում է Եկեղյաց իշխանին դրած նամակը «Վասն որոյ և ես նուաստ Յոհաննէս վարդապետ...», հատվածից:

² Հոմազգ 3 լիւ և տրամութեանն... եղէ 4 յաջողմանն ձերոյ 5 լիւ այժմ 6 սիրոյդ 7 եմք երբեմն 8 առ ամենայն ազգս 9 լիւ մեծ 10 լիւ մեք:

Այլ կարծեմ և յոյս ունիմք առ աստուած, թէ զանձրև քաղցրութեան¹¹ խնամոցն իւրոց ցաւդէ իբրև ի գաւաացեալ տունկ յաղզս և յերկիրս մեր և ի հոտոյ ջրոյ ծածկէ յառաջին արմատոյն իշխանութեանն՝ գաւազան: Որ և նշան զալարութեան շառաւեղին երևեցաւ յայդմ գաւառի, զոր օրհնեաց սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ աջով սրբոյն Յովանու Կաթակետին:

Լուաք վասն քո, որ եկեղեցեաց սիրող ես և առաջնորդաց պատուաւդ, արդարադատ և իրաւարար, առաքինեաց և գիտնոց մեծարող¹² և բնորոնաւդ: Եւ բիւրապատիկ գոհութիւն տուաք աստուծոյ:

108բ Եւ վասն զի ծանեաք թէ¹³ յօժարութիւն ունիս ի բարին և յիմաստնոցն բանսն, յաստուածոյ արինացն, || ի գիտութիւնն, վասն որոց գրեցի քեզ¹⁴ սակաւ մի բանք¹⁵ յաստուծոյ արինացն և յիմաստնոցն բանից խրատ¹⁶, զի լիցի որպէս գաւազան ի ձեռին և որպէս ճրագ տեսողականին:

Պարտ է գիտել իշխանին զչորս զայս բանս: Առաջին՝ գիտել զկամքն աստուծոյ և ապա, թէ զինչ են կամքն նորայ, բարին և հաճոյն և կատարեալն: Զի այն, որ իշխան լինի¹⁷ կամաւքն աստուծոյ է, զի պարտ է, որ ոմն իշխան լինի և ոմն ընդ իշխանութեամբ: Եւ թէ¹⁸ ինքն, որ իշխանն է, զհրամանքն աստուծոյ պահէ, նա բարի իշխան է: Եւ թէ¹⁹ որք ընդ իւր իշխանութեամբն են, յօրէնսն աստուծոյ պահէ զնոսա, նա բարի է և հաճոյ աստուծոյ և կատարեալ: Ահա այս է նշանն, որ ճանաչեն, թէ յաստուծոյ է իշխանութիւն նորա²⁰ և հաճոյ է նմա:

Երէք իարւք լինի իշխանութիւնն այստուծոյ, որ տայ, և յառողին, որ²¹ պահել մարթէ, և ի բնակչաց երկրին, որ հաւանին իշխանին: Յորժամ այս երէք ի մէկ տեղ գան այն յաստուծոյ դրած իշխան է:

109ա || Զող²² աստուած իշխան զնէ և հաճոյ լինի երէք իրաւք փառաւորէ՝ զդէմք երեսացն, զխաւսք լեղուին, զանուանն²³ առ լսաւ(դ)քն: Զդէմ երեսաց նորա ահարկու լինի և պատկառելի, խաւսաւք՝ յորժամ²⁴ բանն և հրամանքն զարաւոր լինի և բանի, անուամբ, յորժամ լսաւդքն հարկին յանուանէն և պատուեն:

Եւ թէ որպէ՞ս այս լինի՝ սուրբ կենաւք վարիչն զերեսն փառաւոր առնէ, ճշմարիտ և ուղիղ խաւսքն զբանն պատուելի առնէ, որպէս յատակ արծաթ, որ ունի զանուն և զգիր թագաւորի պատուի և որ խառնէ և քայն սուտ անարգի և մահ բերէ: Իսկ գիտութեամբ և իմաստութեամբ վարել զիշխանութիւն, իրաւամբք և արդարութեամբ, զանուն փառաւոր և բարեհամբաւ առնէ: Որպէս գիտուն բժիշկ, որ գործով է իմաստուն և ոչ²⁵ սոսկ անուամբ միայն:

109բ Զայսպիսի իշխանս սիրեն իւր || հնազանդեալքն վասն երէք իրաց՝ ի բնութենէ, ի հարկէ, ի կարեաց: Ի բնութենէ՝ որպէս որդիք զբարի՝ և զգթած հայր, ի հարկէ՝ որպէս աստուածադիր իշխան, ի կարեաց՝ որպէս զիրաւարար և զարդարագատ: Եւ որպէս բժիշկն հիւանդին է աւետակար

11 ի՛ք քաղցրութեան 12 ի՛ք և գիտնոց մեծարող 13 ի՛ք և վասն զի ծանեաք թէ 14 ի՛ք քեզ 15 բանք խրատ 16 ի՛ք և իմաստնոցն բանից խրատ 17 իշխան է կամօքն 18 եւ ինքն 19 Եւ որք 20 ի՛ք նորա 21 որ առն և պահել, 22 զոր 23 գանունն նորա 24 ի՛ք, յորժամ 25 ի՛ք ոչ:

նոյնպէս և բարի իշխանն երկրին: Երկիր և քաղաք այն մնայ ի շինութիւն, յորժամ իշխանայքն աստուծոյ արինացն հնազանդին և քաղաքն և երկիրն իշխանացն:

Իշխանացն զորդութիւնն և իրաւունքն²⁶ հոգի է աղքատաց: Եւ քաղաք և երկիր, որ ոչ գոյ իրաւունք և գատաստան, մեռած են և ելած է հոգին:

Ոչ է պարտ իշխանին զինեակը լինել և արբեցող, զի գինին և արբեցութիւնն, գուսանն և խաղն ամենայն մարդոյ վնասէ և առաւել քրիստոնէին կարի աննման է և անպատեհ: Եւ ավելի վնաս պարոն մարդոյն է և իշխանին: Զի որք անիմաստութեամբ ընդ այս են սովորել իշխանք իւր՝ եանց փառք հարկիք գիտեն, բայց հոգւոյ և մարմնոյ և տան և հարկեաց և անուան կորուստ է:

110ա

Կուրիցէ սիրողն այսոցիկ յաւետարանէն²⁷, յորժամ Հերովդէս թագաւորն իւր իշխանաւքն զգինարբուսն արար և զգուստրն Հերովդիադա խաղաց, թէ զի՞նչ կորուստ գործեցին: Գինին ընդ բերանն արբեցոյց, և գուսանքն ձայն ընդ ականջն և խաղին տեսն ընդ աչքն: Եւ չերէք կողմանց որպէս զհեղեղ մտեալ, տարաւ զերկիրուն ի սրտէ, զիմաստութիւնն ի մտացն, զամալն յերեսացն և մեծի մարգարէին և Կարապետին Յովաննու սպանող եղեն: Որ աստուծոյ և իւր սրբոցն սիրելի կամի լինել, նայ ատեցաւ թող²⁸ լինի արբեցութեան և գուսանի և բողի:

Չորս մեծ վնաս գործէ գինին ու այն²⁹ շորսն այլ բազում³⁰ վնաս ծնանին ևս առաւել առ իշխանսն:

110բ

Վասն զի, պարտ է իշխան մարդոյն³¹ արի լինել և ժիր և զինին դանդաղկոտ առնէ և հեղզ: Եւ իշխանն արթուն պիտի, որ զիշերն հոգա և խորհի զաւուրն բանն, իսկ գինին քուն ածէ և խափանէ: Եւ մեծ պարոն³² մարդոյն յիշողականն սուր պիտի, և³³ գինին մոռացկոտ առնի³⁴: Իշխան մարդն³⁵ զգայուն պիտի և գինին զգայարանք³⁶ պակասեցնէ և այլ բազում շարիս գործէ: Զի արբած մարդն նման է³⁷ նաւի, որ կտորի ի ծովն³⁸ և զամենայն բարիսն ընկղմէ: Վասն որոյ աղաչեմ, զպահոցն գինոյ խմելն կտրէ ի քո երկրէդ, որ շիմեն³⁹ և ուտեացն պարկեշտ⁴⁰ և շափաւոր խմեն⁴¹, որ շարբենան:

Զբարեգործն և զիմաստունն և զառաքինի⁴² և զհաւատարիմ մարդն սիրէ և պատուէ և մեծարէ: Զի որ զբարի մարդ վիրաւորէ, երկու մեծ մեղք գործէ՝ զնոսա ի բարի առաջարկութենէն վերջացնէ և երկրորդ, զի զայսն ի նոյն բարի՝ նախանձութենէն արգիլէ:

Եւ որ զչարագործ մարդն սիրէ, զմատնիչն, զրկաւղն, զանիրան՝ երկու մեծ վնաս գործէ: մին, որ շար մարդիքն ի զղջումն չգան և երկրորդ, զի այլք այլ⁴³ զնույն շարն և զանիրաւութիւն գործեն. և փոքր մի խրմորն զամենայն զանգուածն խմորէ:

Ի քո երկիրդ ուսման տեղ սահմանէ և զպրատուն, զի⁴⁴ ուսումն և գիտութիւնն զհաւատքն հաստատուն պահէ և զազգն իմաստուն⁴⁵:

26 ի՛ք և իրաւունքն 27 յաւետարանէն որ ասէ 28 ի՛ք թող 29 անդ 30 մեծ 31 ի՛ք մարդոյն 32 ի՛ք պարոն 33 իսկ 34 առնի և զիշողութիւն պակասեցնէ 35 ի՛ք մարդն 36 զգայութիւն 37 նման է բեկած 38 ի՛ք կտորի ի ծովն և 39 ի՛ք ի քո երկրէդ, որ շիմեն 40 չիք պարկեշտ 41 ի՛ք խմեն 42 զառաքինի և զիմաստուն 43 ի՛ք այլ 44 ի՛ք զի 45 և յազգե իմաստուն և հաստատուն:

Իշխանին չէ պարտ, որ վասն կաշառաց զաստուածոյ դատաստանն և զիրաւունքն թիրէ: Եւ ոչ թէ⁴⁶ արծաթն է միայն կաշառք, այլ թէ վասն երեսաց հարկի կամ շողոքորթ և ի գովելի⁴⁷ բանից պատրի, կաշառք է և անուանի:

111բ Մեղքն մաշաւղ և աւերող է աշխարհի և բարի իշխանն սորին տուաղ, և կանգնաղ է և հաստատաղ, որպէս մարգարէն Գաւթ ասաց. «Մաշեցաւ երկիր և ամենայն ընկալիչք նորա, ես հաստատեցի զոխն նորա և որպէս հաստատեաց⁴⁸ ասացի անաւրինաց, թէ մի անաւրինիք»: Զի իշխան, որ զմեղքն և զանիրաւութիւնն բառնա յաշխարհէ, նալ սին երես և կանգնեաց զաշխարհն:

Արար աստուած զմարդն հոգի և մարմին և զարդարեաց յիր նմանութիւն պատկերին. և զմիտքն հոգւոյն աշք արար և զաշքն մարմնոյն ճրագ: Մարմնոյն աշաւքն զերեւելի երկրիս զեղեցկութիւնն տեսանէ և հոգոյն աշաւքն զաստուածոյ հրամանքն տեսանէ, որ լոյս է և զհոգին լուսաւորէ:

Զինչ երկիրս բարի, կա, որ մարդն վայելէ, Ե(=հինգ) իրք է. կամ աղվոր գոյն է, որ աշքն տեսանէ, կամ անոյշ ձայն է, որ ահանջն լսէ, կամ անուշ հոտ է, որ քթովն իմանա, կամ քաղցր համ, որ բերանովն ճաշակէ և ձեռաւքն իմանա զպինդն և զկակուղն, զծանրն և զթեթեւն: Յայս հինգ իրացս ի գատ իրք չկա⁴⁹:

112ա || Հանց տես զմարդոյն մարմինն զինչ քաղաք մի պարսպով և հինգ գոուն ի վերա՝ մէկ գոուն աշքն, մէկ ահանջքն, մէկ քիթն, մէկ բերանն, մէկ ձեռքն և ոտքն, որ է շաւշափելիքն⁵⁰:

Ամենայն շար և բարի յայս հինգ գրունս մտանեն և ելանեն:

Հոգին բնակիչ է այս քաղաքիս: Մարդոյն բարի գործքն գանձ է յայս քաղաքիս և ակունք և ճօհար: Միտքն թագաւոր է և այս գանձիս պահնորդ⁵¹: Սատանա և դերն շարկամք են, որ⁵² զքաղաքն առնուն և զհոգոյն բարին, որ է գանձն, գողանան⁵³:

Եւ զու զմիտքտ ի վերա կալ և զմեղաց խրատն յականջտ մի թողուլ: Թէ առաջին մայրն մեր Եւա գաւթին խրատն յականջ չէր թողել՝ չէր խաբվել:

Զինչ ատար իրք տեսանես, աշաւքտ մի՞ ցանկար: Թէ չէր աշաւքն տեսել զպտուղն և ցանկացել զեղեցկութեանն՝ չէր կերել:

Ձեռաւքտ ի մեղք⁵⁴ մի խաբվիր: Թէ չեր ձեռաւքն զպտուղ⁵⁵ շոշափել, չէր հնշտացել և կերել:

112բ Զբերանդ աւ|| Ելորդ ուտելոյ կամ խմելոյ, կամ զլեզուտ մաշում խաւսից մի՞ տար: Թէ պահել էր զբերանն առաջին մարդն, չէր ի փառացն մերկացեալ և ի զրախտէն ելեալ⁵⁶ և ի ներքո դատապարտութեան և անիծից անգեալ:

Զայս գիտենալ պիտի, որ սատանայն աւձն է, որ զԵւայ խաբեաց և այժմ զամենայն մարդ ջանա խաբել, ընդ այս հինգ գրունս: Զմարդն

պահէ, որ և աճի և զարանայ 46 չի՛ք թէ 47 գովել 48 չի՛ք նորա և որպէս հաստատեաց 49 իրք չկա որով կատարէ թէ բարի և եթէ շար 50 չի՛ք որ է շոշափելիքն 51 պահնորդ իսկ 52 որ զայս 53 գողանան որ է գանձն այս քաղաքիս 54 չի՛ք ի մեղք 55 չի՛ք զպտուղ 56 չի՛ք և ի գրախտէն ելեալ:

իմաստուն պիտի, որ փակէ զականջն գրոց խրատով, զաշքն պահէ յարատ հայելոյ, զլեզուն ի շար խաւսելոյ, զձեռքն ի զրկելոյ, զոտքն ի պիղծ ճանապարհ՝ գնալոյ:

Այլ և լեզուովն բարի խաւսել և ձեռաւքն ողորմութիւն առնել և յաղաւթքն աշխատիլ: Եւ այս ցեղ պահուի քաղաքս մեր և գանձն⁵⁷ անվնաս մնայ ի թշնամոյն:

113ա Չորս իրք կալ, որ զմարդն ի մեղաց պահեն և ամենայն բարս զլուխք են: Մարդն թող զիր մեղքն իսկի շմոռնա և զայլոց մեղք իսկի շհոգա և զինչ գործէ, թող մոտ ի յինք տեսնու զաստուած և զմահուն աւրն|| թող ի միտքն պահէ: Եւ այն մարդն⁵⁸, որ զիր մեղքն շմոռնա, խոնարհ կենա, և որ զայլոց մեղք չքննէ, աստուած զիրն չիշէ: Եւ որ զաստուած մաւտ ի յինք տեսնու, իսկ[ի] մեղք շառնէ⁵⁹: Որ զմահն զմտաւածէ, նայ յայս կեանքս աւելի⁶⁰ տամահ շտանի:

Ի շորս իւրաց վախել պիտի ու մեղք շառնել: Մէկ յայն արէն, որ հոգեվարք լինի և երբ առջև աստուծո տանին և երբ գործոցն պատասխանի ուղեն: Ու մէկ այն, որ քան զմեղ յառաջ է մեռել և դնացել և տրտմին վասն մեղաց մերոյ:

Չորս իրք կա⁶¹ դժար, որ առանց մեր կամաց պիտի լինի՝ հիւանդութիւնն և ալեւորութիւնն, մահուն արն, յաստուծոյ դատաստանն երթալն: Այս շորս իրքս, թէ կամինք, թէ ոչ, պիտի լինի: Յայնց⁶² պիտի: ջանալ, որ ինչ ի մեր կամաց լինինք, զբարին գործենք:

113բ Գրեմ քեզ խրատ իմաստութեան՝ տես զմարդոյն ստեղծումն, թէ ինչ իմաստութեամբ է արարել աստուած: Թանձր մտով մարմնոյ, գարիւնն է բունել||, և արիւնովն զշունչն է բունել⁶³, ու շնչովն զհոգին է բունել⁶⁴ և հոգովն զմիտքն: Այսոք ընդ իրար շարել են և միաւորել՝ միտքն ի վեր աստուած և մարմինն ի վայր յերկրիս: Յորժամ միտքն յաստուած հայի և հետ աստուծոյ հրամանացն երթայ, զհոգին և զշունչն և զարիւնն և զմարմինն հետ իւր տանի և երկնաւոր առնէ, թէպէտ մարմնովն յերկիրս լինի, բայց մտաւքն և հոգւովն յերկինս է⁶⁵: Ապա թէ մարմնովն հետ երկրիս⁶⁷ երթա, նա զմարմինն⁶⁸, զարիւնն և զշունչն և զհոգին և զմիտքն յերկիր քարշէ և լինի երկրաւոր, որպէս զանասուն: Զոր արիւնակ հայելի ի երկու երեսի, որ մէկ երեսն ի վեր լինի և մէկն ի վայր, այսպէս մարդոյն հոգովն հոգեղինացն է նման և մարմնով հոգեղինացն, ում իւրն պիտի այն, որ նման լինի:

Մարդ որ իմաստուն է, վասն անցաւոր կենացս շանկանի յերկնիցն ի վայր երկիր և լինի նման անասնոցն:

114ա Հոգի և մարմին արար աստուած զմարդն և մարդոյն գանձն|| և մեծութիւնն իւր մարմնոյն ծառայ է և մարմինն հոգոյն ծառայ է և միտքն ամենին թագաւոր է: Զմարմնոյն պէտքն հանշաք հոգայ, որ զհոգին շաղթէ և իւր ծառայ առնէ: Թէ զմարմինդ աւելի ուտելով և խմելով⁶⁹ ուժովցնես և աղւոր հանգերծի զարդարես և ի փափուկ անկողին հանգրցնես, նա⁷⁰ զհոգի ծառայ տվեր⁷¹ մարմնոյդ:

57 գանձ հոգոյ 58 չի՛ք մարդն 59 իսկի նայ մեղք չգործէ 60 չի՛ք աւելի 61 մէկ քան զմէկ զժար 62 ապա հանց 63 կապել 64 արգելէր 65 յաշխարհս 66 յերկինս է լինի 67 աշխարհիս 68 չի՛ք զմարմինն 69 րմպելով 70 ահայ 71 էտուր:

Երէք իրբ կայ ի մարդոյն⁷² հոգին, մէկն բանականութիւնն է, մէկ սիրտ ելնելն է, մեկ ցանկալն: Զինչ որ սիրէ բանականութիւնն, սրտմտութիւնն, ցանկութիւնն⁷³ կշռով⁷⁴ պիտի արդար⁷⁵: Թէ բանն, որ է իմաստութիւն, աւելի խորու լինի, նեն(զ)աւոր է և թէ պակաս է, նա⁷⁶ յանմիտ է և տխմար, թէ հավասար է արդար է և իմաստուն: Նոյնպէս և⁷⁷ սիրտ ելնելն, թէ ավելի է և խիստ՝ յանդու(զ)ն է և լիրբ, թէ պակաս է՝ վախկոտ է և թուլ, թէ հաւասար միջակ է, արի է և ժիր և մանուկ սիրտ:

114բ

Այսպէս և ցանկութիւնն, թէ մարմնաւոր իրաց խիստ ցանկա՝ երկրասէր է և մեղսասէր, թէ զամենայն ցանկութիւն ի հոգեւորն զարծցնէ, մարմնւորն սպանալ է, և թէ կշռով ի մէջ պահէ, զմարմինն չիւր շափն և զհոգին չիւր փառքն, նա⁷⁸...

Այս երէք լաւ իրբս մարդոյն հոգոյն պիտի⁷⁹ արդարութիւն, ազատականութիւն, մեծահոգութիւն: Արդարութիւն այն է, որ զաստուծոյ աւելնքն ի տեղն պահէ և զմարդութեանն սահման չիւրն, զհոգին սրբութեամբ⁸⁰ պահէ և զմարմինն շափաւոր: Զամէն մարդ չիւր արժանն մեծարէ: Յիւր խաւսքն զորդ լինի: Զինչ խոստումն առնէ, ի բարին կատարէ:

115ա

Ազատական մարդն այն է, որ յաւթարութեամբ տայ չիւր⁸¹ ընչիցն ի հարկեց տեղ և ի հոգո, և աւգնական լինի զրկելոց, և շառնու ինչ յայնտեղացն, որ չէ պատեհ: Եւ յերկրիս գնացքն աղատ այն, որ ասէն, որ հանդերձն պայծառ լինի, և տունն զեղեցիկ շննք և տանն անաւթքն պատուական և ամէնն չիւր հալալ արդ՝ ևանցն⁸²:

Նոյնպէս և հոգոյն պայծառութիւն պիտի և զեղեցկութիւն և պատուականութիւն⁸³: Եւ մեծահոգի մարդ այն է, որ թէ բարեբախտութեան հանդիպի, այն որ համբերէ և թէ վատաբախտութեան, այն որ ընդ իշխանութիւն, կամ երբ յաղթէ թշնամե(ա)ց⁸⁴ չհպարտանա և զարմանա չիւր միտքն: Եւ ոչ ի յաղբատանալն և ի տկարանալն, կամ ի յաղթիլն աւելի⁸⁵ տրտմի: Որ զայս ճանապարհս պահէ՝ մեծահոգի է:

Չորս իրբ կա յաշխարհս, որ մարդոյն հարկիք բերեն՝ պատկերին զեղեցկութիւնն, անձին զաւրութիւնն, որ է ուժն, ընչից հարստութիւնն և իմաստութիւն խելացն:

115բ

Յայս շորս իրացս, երէքն փոխին⁸⁶: Պահ մի լաւ լինի, պահ մի վատ⁸⁷, բայց իմաստութիւն խելացն լաւ է, զի⁸⁸ այն երէքն անցաւոր են և իմաստութիւնն անմահ: Եւ որ իմաստուն է, բարեգործ է և⁸⁹ աստուածապաշտ: Այս երէք իրբս՝ զեղեցկութիւն, զաւրութիւն, մեծութիւն՝ թուր են ի մարդոյն ձեռն, թէ իւր պիտի զինքն սպանանէ, թէ իւր պիտի, զիւր շար կամն:

Որ զզեղեցկութիւնն մեղաւք շաղախէ և զաւրութիւնն ի շարն ի գործ ածէ և հարստութեամբն անխրատութիւն առնէ, նայ իւրով սիրովն զինքն էսպան: Ապա թէ զզեղեցկութիւնն աստուծոյ տայ և անշաղախ

72 ի՛ մարդոյն 73 ի՛ ցանկութիւնն 74 կշռով լինել 75 հաւասար 76 չի՛ նա 77 և պատումն, որ է 78 իւր փառքն, խիստ բարի է 79 Այս իրբք իրբս հոգոյն պետք է 80 արդարութեամբ 81 ի՛ չիւր 82 արդեանցն լինի 83 պատուականութիւն և զեղեցկութիւն որ սուրբ աստուծոյ հանդիք ի հոգի նորա աստուած 84 թշնամեաց նայ 85 ի՛ աւելի 86 փոփոխական է 87 երբեմն լավ լինի և երբեմն վատ 88 զի եւ մահուանն 89 ի՛ բարեգործ է և:

պահէ և զուժն ի բարին ի գործ ածէ և զհարստութիւնն իրաւամբ վայելէ և յաստուծոյ պատեհն և ի կարատելոց ըն(ծ)այէ՝ նայ զիւր շարկամն էսպան, զաստանայ, որ բարւոյն է հակառակ:

Վասն շորս իրաց աստուած մեծութիւն տա մարդոյն և պարոնութիւն՝ մէկ թէ բարի մարդ է, ընդրէ աստուած⁹⁰ և տայ իւր ձեռն մեծութիւն, որ կարատելոց և սրբոց և այրե(ա)ց և անտիրաց զերդ հայր լինի և ի յերկրիս շինութիւնն ի պէտք ածէ և այս կենաւորս զայն կեանքն շահի: Զոր արիւնակ, թագաւորք ընտրեն զլաւ մարդն և ի հարկեց բանն դնեն: Եւ⁹¹ շար մարդոյն վասն այնոր տայ աստուած մեծութիւն, որ

116ա

պատասխանի շունենայ ի զատաստանի արնն և ասէ թէ՛ Իմ ձեռս ի՞նչ տվեալ էիր, որ ես կարէի բարի գործել: Եւ մեկ այլ այնոր համար տայ աստուած վատ մարդոյն մեծութիւն, մի թէ այն իրաւքն յաստուած դառնա և ասէ թէ Որ զայս մեծութիւնն ետ ինձ, ես նորա պատուիրանն պահեմ, զի և այլ ես տացէ յայս կեանքս և անդ⁹² զկեանսն յաւիտենից: Զինչ մէկ մի, որ տխմար տղա մի ուղէ, որ ընդելցնէ, և սովորեցնէ, որ յինքն գա խնձորով կամ այլ աղվոր իրաւք⁹³: Եւ մէկ այլն այս է, լինի մարդ, որ իւր⁹⁴ ամէն գործքն շար է և մէկ իրբ բարի լինի գործել, նա տայ աստուած իւր մեծութիւն յայս կեանքս և զիւր բարին վճարէ, որ յայն կեանքն շունենա այլ ակն բարո, զինչ յաւետարանն է գրած մեծատունն Ղազարոս:

Եւ վասն⁹⁵ շորս իրաց լինի աղբատութիւն, մէկ այն է, որ զկէս մի աղբատ արար աստուած, որ զարքատութիւնն մեծատանցն վաճառեն, զի որ աղբատին ողորմի, աստուած զայն իւր ի փոխ համարի և ինքն վճարէ,

116բ

որ ողորմածն է: Եւ մեկ այն է, թէ զինչ զոսկին կրակով փորձեն, թէ լաւ է, թէ վատ, նոյնպէս և աստուած աղբատութեամբն փորձէ զմարդն, թէ լաւ է, թէ վատ: Թէ համբերաւ է, նայ այն կեանքն տայ աստուած իւր երկնաւոր մեծութիւն և յայս կեանքս այլ մարդկանցն բարի արիւնակ լինի⁹⁶:

Եւ մէկ այլն այն է, որ զլաւ մարդն, որ մեծութիւն ունի, աստուած աղբատացուցանէ և այնիւ փորձէ, թէ վասն իրացն կու սիրէ զաստուած, թէ յաղբատութիւն այլ նոյնն է, նայ աստուած երեցնէ զայն ցեղ մարդոյն բարեգործութիւնն, որպէս զՀորայն:

Եւ մէկ⁹⁷ վասն այն, որ լինի աղբատ, որ թէ ամեն գործքն բարի են և մէկ մեղք է գործել⁹⁸, նա վասն այն մի մեղացն շարշարէ, որ այն մին մեղքն բաւին և երբ յայն կեանքն երթա, նա սուրբ է և արդար, ժառանգ է զերկնաին արքատութեան:

117ա

Եւ երկու իրբ աստուած Ազամայ որդեացս աւելի է տվել, որ ոչ հրեշտակքն յերկինքն⁹⁹ ունին և ոչ այլ ստեղծուած յերկիրս¹⁰⁰, բայց միայն մարդու, զի զինչ որ մեղք գործէ, երբ զառնայ ի մեղաց և ապաշխարէ, թողութիւն գտանէ:

90 աստուած ըզնայ 91 Եւ երկրորդ 92 անդ տայ 93 ընտելցնել խնձորով և այլ իրօք որ լինք դառնայ 94 ի՛ որ իւր 85 ի՛ վասն 96 այլ բարի մարդկաց աւելնակ լինի 97 շորորդն 98 մէկ մեղքն շար է գործել 99 ի՛ յերկինքն 100 ի՛ երկիրս 1 ի՛ որ:

Եւ մէկ այլ այն է, որ երբ մեռնի ի այլ վայր յարութիւն ունի: Հրեշտակքն, թէ՛ մեղք գործեն, այլ թողութիւն չկա՞, զերդ սատանայի, որ չեղաւ թողութիւն: Վասն այնորիկ չկա թողութիւն՝, որ մարմին չունին, որ ապաշխարհեն: Եւ զինչ յաշխարհս կենդանի կա, յետ մահու այլ յարութիւն չունին: Բայց մարդն թողութիւն մեղաց գտնու, վասն մարմնոյն տկարութեան և ի մեռելութենէն յարութիւն ունի, վասն հոգւոյն անմահութեան:

Երբ աստուած զԱղամ ստեղծեաց և ի դրախտն էդիր, քանի գաստուածոյ հրամանքն պահեց, ոչ ի մարմինն հիւանդութիւն կայր և ոչ ի հոգին մեղք: Եւ երբ յաստուածոյ հրամանացն ելաւ, նա մեղքն ի հոգին գտաւ տեղի: Եւ երբ ի դրախտէն ելաւ, հիվանդութիւնն ի մարմինն գտաւ տեղի և ապա մահն: Նայ ողորմածն աստուած հոգւոյն և մարմնոյն զեղ հրամայեաց: Զինչ որ ծաղիկ կայ, յամէն մեկ աստուած իրք մի զարու: թւին է տվիլ⁵, որ ցաւի մի⁶ զեղ լինի. ամ թէ մարմնոյն զեղ պիտի և հաքիմ, որ հաքիմն ասէ զցան, նա գտանի զգեղն, ապա հոգոյն⁷, որ աստուածոյ պատկեր է, է՛ր շինի զեղ կամ⁸ հաքիմ: Մեղուցեալ մարդն հիւանդի նման է և գիտուն քահանայն լաւ հաքիմ է⁹: Մեղուցեալն զմեղքն խոստովանի, նա քահանայն զգեղն ասէ: Երբ զքահանային պարտն առնեն¹⁰, զմեղքն աստուած թողու: Եւ արիւնակ մի քեզ այլ, զինչ որ հաքիմ մի հիվանդ լինի ինքն, բայց երբ¹¹ գիտուն է, նա, շատ հիվանդաց զեղէր առնէ, նոյնպէս և քահանան թէպէտ և մեղաւոր լինի, բայց զեղն զոր ասէ, այլոց աւգուտ գործէ՝ յարժամ գիտուն լինի:

Որ հաքիմն զիր ամէն ցան շասէ, զեղ շինի, յանց որ զմեղքն զամէն ոչ խոստովանի, թողութիւն չգտանէ: Որ հաքիմն շսէ և փահրէզ կենայ՝ ցան շատնա, որ խոստովանահարն շսէ և ի մեղացն չկա(րի)՝ մեղքն շատնա:

Մարդ որ ամէն պատկերն զեղեցիկ լինի և մեկ տեղի լինք խոսկենա, կամ աշքն, կամ ախանջն, կամ ձեռն¹², կամ այլ տեղի, նա զանունն յայն տեղացն ձայնեն, կամ կոյր ասեն, կամ խուլ, կամ կաղ, թէպէտ ամեն տեղի լաւ լինի¹³: Նոյնպէս հոգին է, թէ յամեն մեղաց սուրբ լինի և ի մէկ մեղաց չպահէ զինքն, նա զայն մեղացն անունն տան, կամ զող¹⁴, կամ զրկող, կամ շնացող, կամ զինչ լինի, նայ այն մէկ մեղքն զշատ բարի անունն ծածկէ: Զոր արիւնակ քիչ մի աշխնդր զշատ մեղքին համն արէ, և փոքր մի քացախ զամէն կարասն քացախ առնէ¹⁵:

Ի թագաւորին աշխարհն, յորտեղ լինի մարդն, ի ներքո թագաւորին հրամանացն է, բայց որ զերեսն ուղչ որ տեսնու յիւր դարպասն երթաւ: Նոյնպէս մարդն, յամենայն երկիրս, յորտեղ¹⁶ լինի, կամ որ աղաւթք առնէ¹⁷, ընդ աստուծոյ իշխանութեամբն է: Բայց որ զաստուծոյ երեսն

2 երբ 3 շունի 4 շի՛ չկա թողութիւն 5 ետ 6 շի՛ մի 7 հոգին 8 շի՛ զեղ կամ 9 շի՛ Մեղուցեալ մարդն հիւանդի նման է և գիտուն քահանայն լաւ հաքիմ է 10 առնեն նայ 11 թէ 12 ոտքն 13 կամ կոյր, կամ զրկող, կամ կաղ, կամ խուլ, թէպէտ ամեն տեղի լաւ է 14 զող սահն 15 և փոքր մի քացախ խառնէ կարասն որ զամենն քացախ կանէ 16 որ 17 շի՛ առնէ:

ուղի, որ տեսնու, յիւր դարբասն երթայ՝ աստուծոյ տունն, որ է եկեղեցին:

Մարդ որ զիւր պարոնն անարգէ, կամ զիւր թագաւորն, մեռանի: Եւ որ զաստուած անարգէ, ստուգապէս մեռանի¹⁸. կամ յայս կեանքս պատուհասի կամ յայն: Զաստուած թէ՛ այլ ո՞վ անարգէ, քան յիշոցնատուն:

Ի դրախտ մի շատ ցեղուցեղ տունկ լինի, ի մէկ հող տնկած են և մէկ ջրով սնանին, բայց դրախտին տէրն յամէն ծառէ զիւր պտուղն ուղի: Նոյնպէս դրախտ է եկեղեցի աստուծոյ և քրիստոնէքն տունկ են և ամենքն զմի հողի են առել յաւաղանն, բայց պտուղ այլ և այլ խնդրէ աստուած, այլ պտուղ ի քահանայէն, այլ ի թագաւորէն, այլ յիշխանէն, այլ ի զատաւորէն:

Իշխանի և զատաւորի պտուղ այս է՝ զզատաստան անկաշառ առնել և հարստին երես շառնէ, այլ զողորդն զորդ առնէ:

Սուրբ մարդկացն աղաւթքն ու զորդ զատաստանն զերկիրն շէն պահեն: Յորժամ այս երկու իրքս չերկիրս շինի, երկիրքն անցնի:

Երբ ուղէք, որ քաղաքի զատաւոր դնէք, զայսպիսի մարդու ընտրեցէք, որ իւր խելքն իւր իշխան է և զիւր կեանքն մարթեմա վարել և զիւր բարքն զարդարել: Այն ցեղ մարդն¹⁹ տուն մի կարէ ածել ի շահ: Եւ, որ տուն մի ի սահման և ի կարդ կարէ պահել, զկին լե զորդիք, զմշակ և զծառայք, այն մարդն քաղաք մի այլ կարէ ի սահմանն պահել:

Խելաւորին զլաւ մարդն երէք իրաւք ճանաչեն՝ երեսին կերպարանն, ի լեզուին խաւսքն և ի գործքն: Յառաջ երեսն հային, նայ երեսն սրտին հայելին է: Հետ այնոր զխաւսքն ճանաչեն, որ ի սրտէն յառաջ²⁰ և ապա զործոցն միտ դնեն, թէ հետ ինչ մարդկաց կու շրջի, նա զայնոց գործքն ուսանի²¹: Այսով ճանաչի վատն և լաւն²²:

Զորս իրաւք մարդոյն տունն շէն մեա²³, յորժամ միամիտ լինի յիւր հալալ կնոջն վերա և սէր կալնու յորդեցն վերա և աստուծոյ չերկեղիւն սնուցանէ, զճորտերն և զծառայքն յիւր հրամանքն պահէ և իւր տանն ելն ու մուտն շափաւոր լինի: Եւ ելն ի մտոցն վերա լինի թէ՛ մուտն շատ է և ելն քիչ, խող է և անմարդի, թէ մուտն քիչ է և ելն շատ, անառակ է և վայրապար մսխաւդ: Ապա²⁵ զելն ու մուտն հաւասար պահել՝ խելաւք մարդոյ գործ է:

Իշխանին լեք իրք պիտի Մեկն այն, որ զընութիւնն հետ ժամանակին սահմանէ, զինչ ժամանակն լինի զիւր բնութիւնն յայնոր վերա զորդ է: Ու մէկ այս է, որ գիտենա, որ այնոր որ զիմադարձք են, համարձակութեամբ և քաջութեամբ հանկեցնէ և երբ այս չբանի, նա սիրով և ողորանաւք և տուրք տալով, բայց զտեղն ընտրէ, թէ յայս երկուացս²⁵ որն պիտի: Եւ մեկ այլ այս է, մարդ որ իր ձեռացն ներքե լինի և իւր գիմահայեց հետ²⁷, այնոց բարէմիտ լինի և կամենայ, որ ի հաց և ի յապրանք հասնին:

Իշխանին երէք իրք զմտաւ պիտի ածել, որ անիրաւ բան շառնէ: Մէկ այս է, որ գիտենա, թէ այնոր, որ ընդ ձեռամբ նորայ են, մարդիկ են ստեղծեալ յաստուծոյ ի միոջէ զանգուածոյ, իբրև զինքն և չու-

18 անարգէ, ո՞նց շեռանի 19 Այն ցեղ մարդոյն որ 20 յառաջ գայ 21 զայնոր գործն ուսանի 22 աղեկն և վատն 23 կենայ 24 շի՛ յիւր հրամանքն պահեն 25 շի՛ ապա 26 երկրատրացս 27 նա:

120ա նին ինչ որ պակասութիւն, բայց միայն զիշխանութիւն: Երկրորդն այս է, որ գիտենա՝ թէ ինքն ընդ²⁸ իշխանութեամբ աստուծոյ է: Երրորդ, որ գիտենա, թէ ինքն չէ միշտ իշխան, այլ անցաւոր է: Որ զայսուսք ի մտի պահէ, նայ անիրաւ գործ չառնէ:

Երկու իրաւք քաղաքն շին լինի, չորժամ քաղաքացիքն իւրեանց իշխանացն հնազանդ լինին և իշխանքն աստուծոյ արինացն²⁹:

Ղորդ դատաստանն աղքատացն հոգի է, զինչ մարմինն, որ հոգի շունենա, մեռած է, նոյնպէս և քաղաք, որ լինք իրաւունք և զորութիւն չկենա, զիա՞րդ կարէ շէն մնալ: Անիրաւ և ծուռ դատաստանն սարգի ստանի նման, որ գձանձն և զմժեխն կարէ բռնել, իսկ պիծակ և մեղուն պատառեն և ելնեն: Նոյնպէս և անիրաւ արէնքն զաղքատն և զանկարն հաննեցնեն, իսկ մեծամեծքն և հարուստն պատառեն և ի դուրս ելանեն և ոչ հնազանդին:

Ի կոտույ ժամանակ³⁰ երկաթ լաւ է, քան զոսկին. նոյնպէս յայս կեանքս, որ պատերազմ է, խելքն³¹ և իմաստութիւնն լաւ է, քան զգանձաբազումս:

120բ || Ոչ զմանուկ ձի և զբաջասիրտ, առանց լկամի կարեն բռնել և ոչ զմեծութիւն³² և զհարստութիւն առանց խելաց կարեն ի հաւան ածել և յաւգուտ:

Սեղան առանց հացի անաւգուտ է և մեծութիւն առանց իմաստութեան ոչ կա հեշտութիւն ինչ և քաղցրութիւն:

Ոչ թէ ձի զայն գովեն, որ ոսկի թելով է սարքն, թամբն և լկամն, այլ որ ազնիւ է և քաջասիրտ: Նոյնպէս և մարդոյն, ոչ թէ ոսկին և արծաթն, որ պատուական և հարկեւոր առնեն զմարդն, այլ աստուածապաշտութիւնն, որ դաստուծոյ արէնքն պահէ և յառաքինութիւնն քաջ է, նայ է պատուական և մեծազգի:

Իշխանի և պարոնի պատեհ³³ է, որ զայն մարդն սիրէ, որ լիւր երեսն խաւսի և յանդիմանէ, չորժամ անիրաւ բան առնէ, զի այն ի սրտէ է բարեկամ: Եւ մարդ, զինչ որ պարոնն առնէ, նա ասէ, թէ այդ լաւ է, և առժամն զսրտին դոյրն խաւսի³⁴, նա երեսաց բարեկամ է, ապա հոգոյն շարկամ է:

121ա Զցորենն ոչ թէ ի զեղեցիկ արտէ ընտրեն, այլ զայն, որ լաւ հաց³⁵: Նոյնպէս և զայն մարդն պիտի սիրել, որ ինքն բնութեամբն լաւ լինի և զործքն բարի, և ոչ զայն, որ մեծազգի է և զործքն վատ³⁶: Եւ մարդն, որ ծառայութիւն չմարթէ առնել պարոնի, և ոչ այլոց պարոնութիւն մարթէ՛ առնել:

Ըստ աստուծոյ անհաս անձառ իմաստիցն զանազան և ազգի ազգի են մարդիկ, բարքն և յաժարութիւնն և ախորժակքն ըստ իւրաքանչիւր զիմաց մարդկան, որպէս իմաստունն վկայէ: Որպէս ոչ երեսք երեսացն և ոչ սիրտք սրտից³⁷, այլ զատեալ և որոշեալ են յիրերաց, որպէս տեսակաւ³⁸, նոյնպէս և ախորժակաւ³⁹:

28 ՚ի Բ ընդ 29 արինացն հնազանդ լինին 30 կուով ժամն 31 ՚ի Բ խելքն 32 ՚ի Բ և ոչ զմեծութիւն 33 պարոնի պարտ է 34 դոյրն խաւսի, նայ ի սրտէ չէ 35 հաց լինի 36 մեծազգի լինի և զործքն շար 37 սրտից նման 38 որպէս տեսաւք ոչ են նման իրերաց 39 ՚ի Բ նոյնպէս և ախորժակաւքն:

Ձեռագիր 3439

103ա Եւ⁴⁰ վասն զի ամենայն ոք, որ ունի իմաստութիւն, նայ կարէ տէր լինել իրաց և իշխանութիւն ելանել, իմաստութեամբ ի մեղաց հեռանալ և իմաստութեամբ զբարին գործել և արքայութեան արժանի լինել և իմաստութեամբ զաստուած իմանալ, և զպատուիրանն պահել:

Հաւատ, յոյս և սէր. և այս երեքեան առաքինութեամբ լինի մարդ սիրեցող աստուծոյ և արդարանան ամենայն խումբ նահապետաց և մարդարէից և մարտիրոսաց:

103բ Որպէս գարնանային աւուրք բուսանի բազում ծաղկունս ի լերքն, ի դաշտ և առ ջրաւետ ծովակս և անհամար նման սրբոց աստուծոյ և ոչ է ատար, այլ ի միոյ հոգոյ բուսեալ, ապա գոյնն և տեսակն ազգի ազգի և հոտն, կարմիր, դեղին, կապուտ և ճերմակ: Այսպես արինակ է լեռանն ծաղիկն ճգնաւորաց և միակեցեաց և որ կոյսք են և մաքուր:

Եւ որք ի դաշտս բուսանին, նման է մարտիրոսաց, որք ասպարէզ

104ա մտին|| առաջի խունարձակ ամբոխին, վկայեցին որպէս ի դաշտի:

Եւ այն, որ առ ջուրս և ծովակս բուսանի, նման է ամուսնաւորաց և աշխարհականաց, որ ի ծովոյ արհիս ծփանաց պահեցին ուղիղ և հաճոյացան աստուծոյ:

Նոյնպէս և պսակք արդարոցն, այսինքն ի գոյնս ծաղկանց, կարմիրն մարտիրոսաց, որ արեամբն նահատակեալ մրտիրոսացան, որպէս ասէ.

104բ Կարմրացեալ հանդերձիւ, այս ով է, որ գայ յերկրէ, վկայութեամբ|| նահատակեցան: Եւ զեղինն ճգնաւորաց է, որ ի փապարս լերանց արեակեղ և ցրտաստոռոյց և զանձինս ճնշեալ ի պահս և յաղաթս և մարմինն զեղնեալ և նուաղեալ և թարշամեալ ի սիրոյն Քրիստոսի: Կապուտն ամուսնաւորաց, որք յաշխարհի և որք սրբութեամբ պահեցին զանկողինս իւրեանց ի խառն|ակութենէ և պահեալ զամենայն պատիրանսն խոստովանութեամբ և յուսով: Եւ ճերմակն զաս քահանայից և հայրապետաց և կուսանաց||, որ ամենայն առաքինութեամբ, հաւատով, յուսով և սիրով, որպէս պայծառափայլ փառաւք պսակեցան և ամենայն պարզեք, որ յաստուծոյ, և թէ մեծ է և թէ փոքր, անկարատ է պսակն աստուծոյ, որ այլոց ոչ ցանկաց և զիրն մեծ համարի, զի լցեալ է պարզեաւքն աստուծոյ և ի միասին հավասար արհնեն և փառաբանեն զհայր և (զորդի և զՏոգին սուրբ): Հաւատով, յուսով, սիրով, որ առ աստուած, զի ոչ են ատարք միմեանց գոյնք պսակացն, այլ ի լուսոյ կազմեալ և հանգիստ նոցա ի տեառնէ: Ի մի յարեգակնէ սնեալ ի տեառնէ

105ա պետաց և կուսանաց||, որ ամենայն առաքինութեամբ, հաւատով, յուսով և սիրով, որպէս պայծառափայլ փառաւք պսակեցան և ամենայն պարզեք, որ յաստուծոյ, և թէ մեծ է և թէ փոքր, անկարատ է պսակն աստուծոյ, որ այլոց ոչ ցանկաց և զիրն մեծ համարի, զի լցեալ է պարզեաւքն աստուծոյ և ի միասին հավասար արհնեն և փառաբանեն զհայր և (զորդի և զՏոգին սուրբ): Հաւատով, յուսով, սիրով, որ առ աստուած, զի ոչ են ատարք միմեանց գոյնք պսակացն, այլ ի լուսոյ կազմեալ և հանգիստ նոցա ի տեառնէ: Ի մի յարեգակնէ սնեալ ի տեառնէ

105բ Յիսուսէ և աճեալ փթթեալ|| և զուարճացեալ անթառամելի և անմահ:

Են և այլ գոյնզգոյն ծաղկունք, նման է ապաշխարութեամբ արդարացողաց և առաքինեաց և կարգ ստացողաց: Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեան:

40 Այստեղ բնագիրն բնագատովում է, նամակը շարունակվում է միայն № 3439 ձեռագրում:

Э. М. БАГДАСАРЯН

ПОСЛАНИЕ ОВАНЕСА ЕРЗЫНКАЦИ КНЯЗЮ
ОБЛАСТИ ЕКЕЛЕАЦ

Недавно в Матенадаране было обнаружено послание Ованеса Ерзынкаци (XIII век), адресованное киликийским армянским князьям (рук № 3439).

Исследование показало, что ещё в средние века маленький фрагмент этого письма был по ошибке слит с текстом другого известного послания князю области Екелеац.

В послании князю области Екелеац затронуты вопросы, касающиеся продолжения борьбы с иноземными захватчиками, взаимоотношений хозяина и слуги, справедливого управления страной и другие проблемы, имеющие важное социально-политическое значение. В данном письме Ерзынкаци выступает как выдающаяся личность, с подчеркнута гуманистическими и демократическими для своего времени взглядами.

К статье прилагается критический текст письма Ованеса Ерзынкаци князю области Екелеац и сохранившийся фрагмент его письма киликийским князьям.

E. M. BAGHDASSARIAN

LE MESSAGE DE HOVHANNES YERZINKATSI AU PRINCE
DE LA PROVINCE EKELEATZ

Dernièrement un fragment du message de Hovhannes Yertzinkatsi (XIII siècle) adressé aux princes arméniens de Cilicie a été découvert au Maténadaran (ms. no. 3439).

L'enquête a montré qu'encore au Moyen Age un petit fragment de cette lettre a été réuni par erreur au texte d'un autre message connu des spécialistes et adressé au prince de la province Ekéléatz.

Dans ce dernier message Hovhannes Yertzinkatsi soulève quelques questions concernant la lutte contre les envahisseurs étrangers, les rapports entre les maîtres et les serviteurs, la justice dans l'administration du pays et d'autres problèmes ayant une grande importance sociale et politique. Dans la lettre citée Yertzinkatsi fait preuve d'une personnalité remarquable et d'opinions nettement humanistes et démocratiques pour son époque.

Le texte critique de la lettre de Hovhannes Yertzinkatsi au princes de la province Ekéléatz et celui du fragment conservé du message aux princes ciliciens sont donnés en appendice à l'article.

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ—«ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ»ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն

№ 10

1971

ՀԱՍՄԻԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԽԱՐԱՍԱՐՑՈՒ ՏԱՂԵՐԸ

16—18-րդ դարերի մի շարք ձեռագրերում բազմաթիվ տաղեր կան, որոնց վերջում կամ խորագրի մեջ հիշատակվում է Մարտիրոս անունը: Սակայն դրանց զգալի մասը հեղինակի մասին այլ տվյալ չի հաղորդում, ուստի դժվար է որոշել, թե որ Մարտիրոսն է տվյալ երգի հեղինակը:

Հիշյալ ժամանակաշրջանից բանասիրությանը հայտնի են չորս Մարտիրոսներ՝ Խարբերդցին, Խարասարցին, Ղրիմեցին և, վերջապես, Մարտիրոս Դի Առաքելը: Վերջինս այնքան էլ հայտնի չի եղել որպես տաղասաց, ապրել է առաջին երեքից ավելի ուշ, քանի որ իր մի տաղ-հիշատակարանում կա 1709 թվականը: Բացի դրանից նրա ոտանավորները հավաքված են մի ձեռագրում և կրում են որոշակիորեն հեղինակի անունը¹: Մինչդեռ նախորդ երեք բանաստեղծների տաղերը երբեմն շփոթվել են միմյանց հետ: Սրանց տարբերակելու գործում առաջին քայլը մեր բանասիրության մեջ կատարել է Կարապետ Կոստանյանցը: Իր «Նոր ժողովածու»-ի Բ պրակում «Ճոռաբաղ»-ից ու «Բազմավեպ»-ից արտատպելով Մարտիրոս Խարասարցու «Այսօր խմենք քաղցր ու յորդոր»² և «Այսօր տօնեմք, ձեզ աւետիս»³ սկզբածրններով ոտանավորները (որոնցից առաջինը միայն Մարտիրոս անվան հիշատակով չէ, իսկ երկրորդը՝ նաև Խարասարցի տեղանվան նշումով), նա իրավացիորեն ենթադրել է, որ այդ երկու երգերի հեղինակը նույնն է. «Այս երգն («Այսօր խմենք»-ը), — գրել է Կոստանյանցը, — այբբենական կարգով հորինված նման է մի այլ երգի, որ դարձյալ գինու վերա է և հորինյալ է դարձյալ Մարտիրոս ոմն Խարասարցի այբբենական կարգով. նմանություններն աչքի առաջ ունենալով կարելի է կարծել, որ այս երկու երգի հեղինակն էլ միևնույն անձն է»⁴:

Ճիշտ է, ձեռագրական հարուստ տվյալներ չունենալով, Կոստանյանցը սխալ է կատարում այս երկու երգերի կողքը դնելով Խարբերդցու «Վասն շախտի» ոտանավորը և դա ևս վերագրում Մարտիրոս Խարասարցուն⁵, բայց արդեն «Նոր ժողովածու»-ի Գ պրակի առաջաբանում նա ուղղում է իր այդ սխալը և րատ 1617 թ. գրչության ձեռագրի տալիս շախտի երգի լրիվ խորա-

¹ Մարտիրոս Դի Առաքելը № 1786 ձեռագրի գրիչն է: Այդ ձեռագրում նա արտագրել է Ստեփանոս Գաշտեցու «Կոչնակ ճշմարտության» զավանթարանական երկը, ինչպես նաև գրել իր երեք ոտանավորները՝ «Ի Սպահանու յորժամ կլեալ», «Մակթեն հայոց եղևալ» և «Յիշեալ զրա ս Ջիսուսի» սկզբածրններով (ձեռ. № 1786, էջ 70ա-բ):

² «Ճոռաբաղ», 1859, էջ 45:

³ «Բազմավեպ», 1875, էջ 106:

⁴ Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», Բ պրակ, Քիֆլիս, 1892, էջ 49:

⁵ Անդ:

գիրն ու հեղինակի ճիշտ անունը՝ «Երգ ի հարբերթցի Մարտիրոս Երիցուէ ասացեալ ի վերայ շախուի, վասն ուրախութեան մարդկան»⁶։

Միաժամանակ նույն տեղում, դարձյալ ելնելով ոտանավորի բնույթից, Կոստանյանցը իրավացիորեն ենթադրում է, որ 1882 թ. «Հայերգ»-ում հրատարակված «Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ» սկսվածքով ոտանավորը ևս Մարտիրոս հարասարցունն է⁷։

«Նոր ժողովածու»-ի Գ պրակում իր ձեռքի տակ եղած 1617 թ. գրչության ձեռագիր տաղարանից (այժմ Մատենադարանի № 3081 ձեռագիր) հրատարակելով Մարտիրոս անունն ունեցող երեք տաղ⁸ և «Հայերգ»-ում տպագրված վերոհիշյալ «Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ» սկսվածքով ոտանավորը, Կոստանյանցն անում է բանասիրական երկրորդ ճիշտ գիտողությունը. «...տաղեր, որոնց ձևի և ոճի միութիւնից էլ երևում է հեղինակի միութիւնը»⁹, և դրանք, իրավացիորեն, համարում Մարտիրոս հարասարցու երգերը։ Այսինքն, հիմք ընդունելով հարասարցու «Այսօր տօնեմք, ձեզ աւետիս» սկսվածքով բանաստեղծությունը, որի մեջ նշված է Մարտիրոս տիտղոսը, և ձևա-ոճական առանձնահատկությունների իմաստով դրա հետ համեմատելով միայն Մարտիրոսի անունով հայտնի նշված մյուս 5 բանաստեղծությունները, Կոստանյանցը գալիս է այն եզրահանգման, որ դրանք բոլորը Մարտիրոս հարասարցու գրչին են պատկանում՝ և «Նոր ժողովածու»-ի Գ պրակում, իններորդ ծանոթագրության մեջ, բերում է այդ 6 երգերի ցանկը։

Քացի դրանից, Ա. և Գ պրակներում, հրատարակելով Մարտիրոս Ղրիմեցու երկու բանաստեղծությունը, Կոստանյանցը առաջին ծանոթությունն է տալիս նաև նրա մասին և կաղմում Մարտիրոս Ղրիմեցուց իրեն հայտնի բանաստեղծությունների ցանկը, նշելով, որ Տաշյանի Յուցակում նրանից մի շարք զվարճալի երգեր ևս կան¹⁰։

Այսպիսով, միմյանցից տարբերակելով Մարտիրոս հարասարցու և Մարտիրոս Ղրիմեցու երգերը, Կոստանյանցն աշխատել է դրանցից տարբերակել նաև Մարտիրոս հարբերդցու տաղերը և կաղմել դրանց ցանկը։ Այս հեղինակից, ինչպես նշել ենք, Կոստանյանցի ձեռքի տակ եղել է միայն շախուի երգը։ Կոստանյանցը մյուս երգերի համար Կոստանյանցն իր տեղեկությունները բաղել է Հ. Տաշյանի Յուցակից, ըստ որում, Տաշյանի Յուցակում № 344 տաղարանի՝ Մարտիրոս հարբերդցու շախուի երգից հետո եկող 4 երգերն էլ թյուրիմացաբար վերագրել է նրան։ Կոստանյանցը գրում է. «Ինչպես Հ. Տաշյանի Յուցակից երևում է, նոյն երգիչն ունի նաև 1. «Տաղ վասն ուրախութեան. Այրն ասէ՛ այսօր ըմբեմք, Բենն ասէ՛. բերէք գինի»։ 2. «Տաղ սեղան օրհնելոյ է. Արհնեսցուք մեք միաբան ըզՀայր և զՈրդի և զսուրբ Հոգին»։ 3. «Տաղ Աստուածածնին խիստ գեղեցիկ. Անմահ արքային տաճար, մեզ յոյս ապաւէն և ճար» և 4. «Այլ տաղ գեղեցիկ Ս. Աստուածածնին. Անճառ ճառագայթ լուսոյն ի քէն մարմնանայ»։ Չորսն էլ այրբենական երկտողյան ոտանավորներ են Ա.-Ք»¹¹։

6 Անդ, Գ պրակ, Թիֆլիս, 1896, էջ է։
7 Անդ, Բ պրակ, էջ 49։
8 Դրանք «Աստուած օգնէ թագաւորին» (էջ 17—19), «Աստուած դայս տունս շէն պահէ» (էջ 19—21) և «Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն» (էջ 22—23) սկսվածքներով ոտանավորներն են։
9 Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու» Գ պրակ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 68։
10 Անդ։
11 Անդ, էջ 67։

Կոստանյանցը չի նկատել, որ շախուի երգին հաջորդող այս չորս երգերը Տաշյանն իր Յուցակում չի համարում հարբերդցունը, այլ պարզապես նշում է, որ նույն № 434 տաղարանում, շախուին նվիրված տաղից հետո՝ 129ր, 131ր և 134ր էջերում կան նաև հիշյալ տաղերը։ Ավելին, Կոստանյանցի կողմից հարբերդցուն վերագրված այդ տաղերից մեկը («Անճառ ճառագայթ լուսոյն ի քէն մարմնանայ») ըստ Տաշյանի վերջում ունի մի բուրբուլին այլ հեղինակի՝ Առաքելի անունը (տես Յուցակ, էջ 796)։ Տաշյանի Յուցակում փաստորեն միայն շախուին նվիրված երգն է տրված Մարտիրոս հարբերդցուն։ Այս հաստատվում է նաև Յուցակին կցված այրբենական ցանկում, ուր Մարտիրոս հարբերդցու անվան դիմաց գրված է լրիկ այսբանը. «Մարտիրոս հարբերդցի, երէց, Երգ վասն շախուի. «Միրոս ի փորս զողայ...»¹²։

Երեք բանաստեղծների երկերը միմյանցից տարբերակելու հարցում երկրորդ կարևոր քայլը կատարել է բանասեր Ա. Մարտիրոսյանը՝ իր «Մարտիրոս Ղրիմեցի» աշխատության մեջ հրատարակելով ոչ միայն Ղրիմեցու անունն ու տիտղոսը կրող գրքի բոլոր երկերը, այլև բանասիրական ու լեզվա-ոճական առանձնահատկությունների համեմատության ճանապարհով ձեռագրերից ջոկելով ու հրատարակելով այնպիսի ոտանավորներ, որոնցից մի քանիսը ունեն միայն Մարտիրոս անունը, իսկ մյուսներն առհասարակ հեղինակի մասին հիշատակություն չունեն, որոնք, սակայն, իսկապես կարող էին լինել միայն Մարտիրոս Ղրիմեցու հեղինակությունները¹³։ Քացի դրանց, հիշյալ աշխատության ծանոթագրություններում Ա. Մարտիրոսյանն արել է մի քանի արժեքավոր ճշգրտումներ ու եզրակացություններ, որոնք սատարում են այս երեք բանաստեղծների երկերը միմյանցից տարբերակելու գործին։ Այսպես, օրինակ, հայտնի է, որ Ղ. Ալիշանն իր «Հայագատում»-ի մեջ Մարտիրոս Ղրիմեցուն է վերագրել «Տաղ ի վերայ Կաֆա քաղաքին, ասացեալ է վասն ուրախութեան» ոտանավորը¹⁴, որի մեջ հիշատակված է միայն Մարտիրոս անունը։ Ա. Մարտիրոսյանը, քննելով Մաշտոցյան Մատենադարանի այս ոտանավորը պարունակող վեց ձեռագրերը, նկատում է, որ դրանցից երեքը գրված են մինչ Մարտիրոս Ղրիմեցու ծնունդը՝ 1611, 1617 և 1620 թվականներին (Ղրիմեցին ծնվել է 1620-ական թվականներին)։ Նկատի առնելով բանաստեղծության դեղադիտական առանձնահատկությունները և այս տաղը համեմատելով հարասարցու «Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ» սկսվածքով տաղի հետ, նա անում է երկրորդ ճիշտ եզրակացությունը, թե «Տաղ ի վերայ Կաֆայ քաղաքին»-ը ևս Մարտիրոս հարասարցունը պիտի լինի¹⁵։

Այնուհետև, նույն աշխատության ծանոթագրություններում, խոսելով Մարտիրոս Ղրիմեցու գրչին շախուի տեղեկությունները, Մարտիրոսյանն անդրադառնում է նաև «Նավասարդ»-ում Մ. Պոստոլյանի մեջ բերած 8 ոտանավորներ-

12 Հ. Տաշյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի վեհնա, 1895, էջ 1114։
13 Օրինակ. «Տեր Սիմէոն երիցուն է», «Ի վերայ Պուրղալու Թճի՛ լուսվարի ժէ-ին» երգերը, որոնք ունեն միայն Մարտիրոս անունը և «Ի վերայ Ահեօլու տիրացուին», «Եւ զայսի ոտանաւորս վերայ ճամթասի գրելոյ» և մի շարք այլ ոտանավորներ, որոնք առհասարակ հեղինակի հիշատակություն չունեն։
14 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վեհափի, 1901, էջ 582-ի ծանոթագրությունը։
15 Տե՛ս Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958, էջ 179—180։ Այս եզրահանգմանն ենք հասել նաև մենք, որն ապացուցելու համար իր տեղում կրեքենք մեզ փաստարկները։

րի մի ցանկի, ոտանավորներ, որոնք նույնպես ունեցել են Մարտիրոս անունը և տեղիք են տվել Պոտորյանի երկրաչափությանը՝ Մարտիրոս Ղրիմեցու գրչին պատկանելու իմաստով¹⁶:

Մարտիրոսյանը, ինչպես վկայում է ինքը, հենվելով Կոստանյանցի բանասիրական դիտողությունների վրա և հիմք ընդունելով նրա «նոր ժողովածու»-ի Գ պրակի 9-րդ ծանոթագրությունը (այստեղ մեջ են բերված Մարտիրոսների երկերի ցանկերը), նկատում է, որ հիշյալ 8 ոտանավորներից երեքը (4-րդը, 5-րդը և 6-րդը) նրանք են, որ ըստ Կոստանյանցի պատկանում են Մարտիրոս խարասարցու գրչին, մեկը՝ երրորդը («Այրն ասէ՛ այսօր խմենք») այն է, որ Կոստանյանցը վերագրել է Մարտիրոս խարբերդցուն, իսկ երկուսի (7-րդի և 8-րդի) սկսվածքները շատ են նման Կոստանյանցի կողմից խարբերդցուն վերագրված բանաստեղծությունների սկսվածքներին: Դրա համար էլ նա գրում է. «Այդ տաղերը պատկանում են Մարտիրոս խարասարցուն և Մարտիրոս խարբերդցուն, որոնք ավելի վաղ են ստեղծագործել: Նրանց տաղերը կան դեռևս 1617 թվականի ձեռագրերում, իսկ Ղրիմեցու գրական գործունեությունը ներկայացվում է 1652—1683 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանի մեջ»¹⁷: Այսինքն՝ պատասխանելով Պոտորյանի առաջադրած հարցին, գտնում է, որ այդ 8 տաղերի հեղինակը «Մարտիրոս Ղրիմեցու հետ» նույնը չէ¹⁸:

Ստորև մենք կփորձենք ճշտել, թե իսկապես ում գրչին են պատկանում հիշյալ 8 բանաստեղծությունները: Բայց այն հետևությունը, որ դրանք Մարտիրոս Ղրիմեցունը չեն, ճիշտ է: Զեռագիրը չէր կայող 1614 թվականից ավելի ուշ գրված լինել¹⁹, ուրեմն և չէր կարող պարունակել Մարտիրոս Ղրիմեցու տաղերը: Այն ենթադրությունը, թե հիշյալ 8 ոտանավորները կարող են լինել նաև Մարտիրոս խարբերդցու հեղինակությունները, մեղ երկրայելի է թվում: Նախ, ինչպես արդեն վերը ցույց տվինք, խարբերդցու ոտանավորների այն ցանկը, որ բերում է Կոստանյանցը, պարզ շփոթության արդյունք է: Թե ըստ Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի Յուցակի, թե Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերի²⁰, Մարտիրոս խարբերդցու անունով հայտնի է միայն

16 Տե՛ս «Նավասարդ» 1923, Ա հատոր, Գ պրակ, էջ 74, Մ. Պոտորյանի «Հին անծանօթ երգիծարան մը» հոդվածը:

Հիշյալ ոտանավորները հետևյալներն են.

- 1 Այրն ասէ՛ առաքեցար,
- 2 Այրն ասէ՛ այսօր խմենք,
- 3 Այրն ասէ՛ ապրի թագաւոր,
- 4 Այսօր գրեղ տեսայ և ուրախացայ,
- 5 Աստուած դայս տունս շէն պահէ,
- 6 Աստուած օգնէ թագաւորին,
- 7 Օրհնեալ է հայրն անծին որդին,
- 8 Օրհնեցէ՛ր դհայրն աստուած:

17 Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 179:

18 Անդ:

19 Այդ ձեռագիր տաղարանի մասին Պոտորյանն իր հոդվածում հայտնում է, որ գրված է եղել Ստեփանոս Քոխաբցու ձեռքով, Կաֆայում (տե՛ս «Նավասարդ», 1923, Ա հատ., Գ. պրակ, էջ 73): Սա նշանակում է, թե այդ ձեռագիրը պետք է գրված լինի ժեղարի սկզբում, ոչ ուշ, քան այն ժամանակ, երբ Ստեփանոս Քոխաբցին դեռ Կաֆայում էր գտնվում՝ 1602—1614 թթ. ընթացքում:

20 Ոտանավորը տե՛ս Մաշտոցյան մատենադարանի № № 33, 8968, 3081, 7709, 5623, 695, 7717, 8463, 2676, ձեռագրերում:

«Վասն շախուի» տաղը: Պոտորյանի մեջ բերած ցանկի ոտանավորներից երկրորդը՝ «Այրն ասէ՛ այսօր խմենք» (կամ համաձայն Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի № 344 և Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3860 ձեռագրերի՝ («Այրն ասէ՛ այսօր ըմբեմք») սկսվածքով տաղը, որ Կոստանյանցը խարբերդցուն է վերագրել, Մատենադարանի թեմատիկ ցուցակում (ձեռագիր) դրված է Մարտիրոս խարասարցու երկերի շարքում: Մենք ևս հակված ենք մտածելու, որ այն իսկապես Մարտիրոս խարասարցունն է: Այդ ենթադրության համար մեղ հիմք է տալիս տաղերն ըստ նման հատկանիշների ջոկջոկելու և ըստ այդմ այս կամ այն հեղինակինը համարելու հենց իր՝ Կոստանյանցի, կիրառած բանասիրական ճիշտ սկզբունքը: Այս բանաստեղծությունները, իսկապես, նման են թե՛ ընդհանուր այբբենական կարգի հորինվածքով, թե՛ բառակերպի վերջին տողերի կրկնություններով, թե՛ օրհնաբանական-մաղթական բնույթով և թե՛ լեզվա-ոճական առանձնահատկություններով, իսկ երբեմն նաև ոգով ու բովանդակությամբ²¹:

Ահա, մեր քննարկման առարկա «Այրն ասէ՛ այսօր ըմբեմք» տաղը ևս, նույն սկզբունքով համադրելով «Այսօր տոնեմք, ձեզ աւետիս» բանաստեղծությանը (որ կրում է խարասարցու անունը) և Կոստանյանցի կողմից իրավացիորեն խարասարցուն վերագրված, «Այսօր խմենք քաղցր և յորդոր» սկսվածքով տաղին, նկատում ենք դրանց ակնհայտ նմանությունները: Մասնավորապես քննարկվող տաղի և «Այսօր խմենք քաղցր և յորդոր» բանաստեղծության նմանությունը ոչ միայն տողերն այբբենական կարգով սկսելու սկզբունքի մեջ է, այլև համանման բնույթի կրկնակների առկայություն, ինչպես նաև հավաստիորեն խարասարցու գրչին պատկանող գինու և ուրախության երգերի համար բնորոշ «տանուտերին» (տանտիրոջը) դիմելու եղանակի, որը կիրառվում է հիմնականում կրկնակների մեջ, այսպես.

Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր²²:

Քննվող ոտանավորի խարասարցու գրչին պատկանելու ապացույցներից մեկն էլ լեզվա-ոճական արտահայտչական այն նմանություններն են, որ գտնում ենք այս ոտանավորի ու անվերապահորեն խարասարցունը համարվող երկերի մեջ: Այսպես. այստեղ էլ, ինչպես «Այսօր տոնեմք, ձեզ աւետիս» տաղում, «Վ» տառով տող կազմելու համար գործ է ածվում «վեց» (թաս) խմելու արտահայտությունը, քննվող տաղում հետևյալ ձևով.

Սեն ասէ սպիտակ տուէֆ,
Վեւն ասէ, վեց ու վեց²³:

21 Օրինակ. «Աստուած օգնէ թագաւորին», «Աստուած դայս տունս շէն պահէ», «Աստուած օգնէ այս կնքահօրն և իր սանին» սկսվածքներով ոտանավորները միմյանց նման են ծիսական արարողությունների (հարսանիքի, մկրտության և այլն) նկարագրություններով: «Այսօր տոնեմք, ձեզ աւետիս» և «Այսօր խմենք քաղցր և յորդոր» սկսվածքով երգերն էլ միմյանց նման են ուրախության ու գինի վայելելու կոչով:

22 Մատենադարանի ձեռ. № 3860, էջ 194բ—195ա:

23 «Այսօր տոնեմք, ձեզ աւետիս» սկսվածքով երգում համապատասխան տողերն ունեն հետևյալ պատկերը.

Արեով խմէ՛ վեց բաս ի յիս,
Վեց տաս ու վեց եւաբուր շաքիս:

Այստեղ ևս, ինչպես խորհրդարանում մի շարք այլ երգերում, «Կ» տառը զուգահեյցվում է «Կարաս բանալ» արտահայտությունը²⁴։ «Մ» տառով տող կազմելու համար օգտագործվում է «ծառ» բառը²⁵ և այլն։

Իրավացի են մեր բանասերները, երբ 17—18-րդ դարերի ձեռագրերում սփռված և հեղինակների մասին հիշատակություն չունեցող բազմաթիվ ոտանավորներն իրարից տարանջատելու հարցում այնքան մեծ նշանակություն են տալիս այսպիսի նմանություններին ու զուգահեյցություններին։ Ձեռքի տակ այլ կովանների շգոյություն պայմաններում դրանք գրեթե միակ փաստարկներն են մնում ապացուցելու, թե ում գրչին է պատկանում այս կամ այն երգը։ Հենց դրանք էլ մեզ իրավունք են տալիս պնդելու, որ «Այբն ասէ՛՝ այսօր ըմբեմք» սկզբածրով տաղը Մարտիրոս Խարասարցունն է։

Պոստուրյանի կազմած ցանկից երկու ոտանավոր կա (առաջինը՝ «Այբն ասէ՛՝ առաքեցար...» և երրորդը՝ «Այբն ասէ՛՝ ապրի թագաւոր...») իրենց հերթին ոճական ու կառուցվածքային առումով նման են վերը հիշատակված բոլոր այն ոտանավորներին, որոնք կամ ունեն խարասարցու հիշատակությունը, կամ բնույթով համընկնում են անվերապահորեն նրանը համարված բանաստեղծություններին։ Այս նմանությունը հնարավոր եղավ պարզել Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ, ձեռագրեր, որոնցում ևս գտնվեցին համանման սկզբածր ու Մարտիրոսի անունն ունեցող երգերի տարբերակներ։

Միմյանց հետ համեմատելով մի կողմից «Աստված օգնէ՛ այս կնքահօրն և իւր սանին», «Այսօր զքեզ տեսալ և ուրախացալ», «Աստուած օգնէ՛ թագաւորին», «Աստուած զայս տունս շէն պահէ՛» տաղերը, որոնց խարասարցու գրչին պատկանելը այսօր այլևս կասկած չի հարուցում, և մյուս կողմից վերը հիշատակված այդ երկու («Այբն ասէ՛՝ առաքեցար հազար բարի»²⁶ և «Այբն ասէ՛՝ ապրի թագաւոր շատ ժամանակ»²⁷), բանաստեղծությունները, նկատում ենք, որ սրանց բոլորի մեջ էլ առկա է քառյակների վերջնատողերի միատեսակ կրկնությունը, տողակապերի միևնույն այրբենական սկզբունքը, ինչպես նաև արտահայտչական միջոցների ու ձևերի ակնբախ նմանությունը։

Համեմատությունից երևում է նաև, որ ինչպես «Այբն ասէ՛՝ այսօր ըմբեմք» երգում, սրանց մեջ ևս այբբենական կարգ ստեղծելու համար հեղինակը շատ հաճախ կրկնում է այն նույն բառերը, որոնք պատահում են հավաստի կերպով խարասարցու գրչին պատկանող տաղերում։ Օրինակ. «Այսօր խմենք քաղցր և յորդոր» հայտնի ոտանավորում «Շ» տառով սկսվող տողի մեջ գործ է ածված «շիշու» բառը՝ «Շիշան ի ձեռն է՛ ահաւոր»։ Նույն բառը տեսնում ենք նաև քննվող երկու բանաստեղծություններում՝ «Շան ասէ՛՝ շիշէն ի ձեռքըս, որ նախեցար» և «Շան ասէ՛՝ շիշան ի յիմ ձեռիս առի» ձևերով։ Ինչպես տեսնում

24 Այստեղ՝ «Կենն ասէ՛՝ կարաս բացեք», իսկ «Այբն ասէ՛՝ առաքեցար հազար բարի» երգի մեջ՝ «Կենն ասէ՛՝ կարաս բանամ, բերեմ գինի»։

25 Այստեղ՝ «Ման ասէ՛՝ ծառայս ամէն» իսկ «Այբն ասէ՛՝ առաքեցար հազար բարի» երգի մեջ՝ «Ման ասէ՛՝ ծառայս խրմէ՛ զաւ՛մ աւելի»։

26 Մրա օրինակները կան Մատենադարանի № 8968 (էջ 125բ—127բ), № 8908 (էջ 54ա), № 5954 «էջ 19ա—բ», № 8540 (էջ 17ա—19ա) և № 9227 (էջ 120բ—121բ) ձեռագրերում, Հրատարակվում է առաջին անգամ մեր կազմած քննական բնագրով, «Տաղ վասն ուրախութեան պեղեցիկ» խորագրով։

27 Հանված է Մատենադարանի № 4426 (էջ 11ա—12բ) ձեռագրից, «Տաղ նոր փեսայի գովասանք» խորագրով։ Հրատարակվում է առաջին անգամ։

ենք, սրանց մեջ նույնն է ոչ միայն «Շ» տառի համար օգտագործված բառը, այլև շիշան (շիշը) միշտ ձեռքում ունենալու պատկերը։

Այնուհետև, ինչպես «Այբն ասէ՛՝ այսօր ըմբեմք» ոտանավորում, քննվող «Այբն ասէ՛՝ առաքեցար հազար բարի» տաղի մեջ ևս «Կ» տառի համար օգտագործվում է «վեց» բառը «Կենն ասէ՛՝ վեց, վեց ու վեց, մեկ հետ մեկի» ձևով։ Իսկ ինչպես վերը տեսանք, «Կեց» բառի օգտագործումը (նույն վեց թաս խմելու իմաստի հետ կապված) առկա էր հավաստիորեն խարասարցու գրչին պատկանող «Այսօր տօնեմք, ձեզ աւետիս» սկզբածրով ոտանավորում։

Հիշատակվածներից բացի կան բառային ուրիշ նմանություններ ևս, օրինակ. «Ժ» տառով տող կազմելու համար և քննվող ոտանավորում, և հավաստի կերպով խարասարցու գրչին պատկանող բանաստեղծություններում օգտագործված է «Ժողովեցան»²⁸ բառը, «Կ» տառով տողի համար՝ «Կարաս բանալ»²⁹, «Գ» տառով տողի համար՝ «գաւաթ»³⁰ և այլն։ Այս նմանությունները բանաստեղծական առումով փոքր-ինչ միօրինակություն են ստեղծում, բայց դուրացնում են դրանց հեղինակի իսկությունը ճշտումը, հիմք տալիս մտածելու, որ քննվող երկու բանաստեղծությունները խարասարցու հեղինակություններն են։

Պոստուրյանի կազմած ցանկի այս երեք («Այբն ասէ՛՝ այսօր ըմբեմք» «Այբն ասէ՛՝ ապրի թագաւորն» և «Այբն ասէ՛՝ առաքեցար հազար բարի») ոտանավորները Մարտիրոս Խարասարցունը համարելու մեր ենթադրությունը շատ է սատարում նաև դրանց թեմատիկ ու իմաստային համագրումը՝ այն երգերին, որոնք Կոստանյանցի ու Մարտիրոսյանի կողմից իրավացիորեն նրան են համարվել։ Այսպես. «Տաղ նոր փեսայի գովասանք» խորագրով երգը համակողմանիորեն համապատասխանում է խարասարցու այն երգերին, որոնց մեջ մանրամասն նկարագրվում են զանազան ծեսեր (հարսանիք, երեխայի մկրտություն, նորաշեն տան օրհնություն) և դրանց հետ կապված կրոնական արարողություններ։ Մեր քննարկած երգն ու հավաստի կերպով խարասարցու գրչին պատկանող «Տաղ հարսանեաց և ուրախութեան, բնտիր և զեղեցիկ», «Տաղ ուրախութեան», «Տաղ կնքտուրի և տղարուքի, կնքահօր և իւր սանի» տաղերը միմյանց նման են նաև իրենց բնույթով։ Դրանք կարծես իսկապես օրհնաբանություններ ու մաղթանքներ են։ Դա բնորոշվում է հատկապես ոտանավորների յուրաքանչյուր քառյակի վերջին կրկնակ տողերի միջոցով՝ «Աստուած զայս տունս շէն պահէ՛» «Աստուած օգնէ՛ թագաւորին», «Աստուած օգնէ՛ մեր կնքահօրն և իւր սանին» և «Այբն ասէ՛՝ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ» (վերջինը մեր քննարկած երգի կրկնակ տողն է)։

Իսկ «Այբն ասէ՛՝ այսօր ըմբեմք» և «Այբն ասէ՛՝ առաքեցար հազար բարի» երգերն իրենց հերթին բովանդակությամբ ու բնույթով լիովին համընկնում են խարասարցու գինու և ուրախության երգերի խմբին։ Դրանց մեջ ինչպես նրա

28 Ժեն ասէ՛՝ ժողովեցան բազում հրեշտակք (քննարկվող «Տաղ նոր փեսայի գովասանք» երգում), «Ժողովեցան բազում ժողովք...», («Աստուած օգնէ՛ այս կնքահօրն» տաղում), «Ժողով առնեն շատ թագաւոր» («Այսօր խմենք քաղցր և յորդոր» տաղում) և այլն։

29 Կենն ասէ՛՝ կարասով ջուրն զանայս բաժակ («Տաղ նոր փեսայի գովասանք»), Կենն ասէ՛՝ կարաս բանամ, բերեմ գինի (քննարկվող երկրորդ «Տաղ վասն ուրախութեան զեղեցիկ» երգում), «Ես քեզ կարաս բանամ զերիս» («Այսօր տօնեմք, ձեզ աւետիս» երգում)։

30 «Գաւթն, որ եկ մեծ ջամնով յիս» («Այսօր տօնեմք, ձեզ աւետիս») «Գաւթ տուր ինձ և ողորմեալ» կամ «Ինձ մեծ գաւթ մի տուր սիրով» («Տաղ գինու և ուրախութեան» ցայժմ անտիպ երգում)։

տիտղոսը կրող համանման երգերում («Տաղ վասն ուրախութեան մարդկան», «Տաղ գինոյ և ուրախութեան»), նույն տիպի արտահայտություններով ու գեղագիտական հնարանքներով է արվում գինի վայելելու և ուրախանալու կոչը³¹:

Բացի դրանից, «Այլն ասէ՛ առաքեցար հաղար բարի» ոտանավորը իր մեջ ժամանակի ինչ-որ նշանավոր անձի (հավանաբար կրոնական խոշոր գործչի) նկատմամբ հեղինակի սիրո, հարգանքի, երախտագիտության ու երկյուղածության ակնարկ ունի: Իսկ նման բան ավելի լայն շափով դրսևորված է հարասարցու «Արեգական նման պայծառ»³², և Կոստանյանցի կողմից նրան վերագրված «Այսօր գրեզ տեսայ և ուրախացայ» ոտանավորներում (մի բան, որն ավելի ակնհայտ երևում է դրանց գրական վերլուծումներում):

Ահա, նկատի առնելով այս բոլոր հանգամանքները և այս երեք ոտանավորները համադրելով հարասարցու ողջ ստեղծագործությանը, եզրակացնում ենք, որ սրանք հարասարցու գրչին են պատկանում: Այսպիսով. «Նավասարդ»-ում Պոստոլյանի հիշատակած ծ ոտանավորներից երեքը ըստ Կոստանյանցի (և նրան հաջորդող մյուս բանասերների) Մարտիրոս հարասարցուն են: Դրանցից երեքն էլ հարասարցունը պիտի համարվեն մեր քննությունից հետո: Ցանկի մյուս երկու ոտանավորների հեղինակի մասին առայժմ ոչինչ ասել չենք կարող, քանի որ այդ սկսվածքներով ոտանավորների այլ տարբերակներ մեր ձեռքի տակ չկան և ոտանավորների սկսվածքներն էլ («Օրհնեալ է Հայր անծին Որդին» և «Օրհնեսցէք զհայրն Աստուած») դրանց հեղինակի ով լինելու մասին որևէ բան ասել չեն կարող. դրանք միջնադարում շատ ընդունված կրոնական ոտանավորների սկսվածքներ են: Թեև առաջին հայացքից թվում է, թե դրանք ինչ-որ նմանություն ունեն այն երկու ոտանավորներին («Արհնեսացուք մեք միաբան ըզՀայր և զՈրդի և զսուրբ Հոգին» և «Անմահ արքային տաճար, մեզ յոյս ապաւեն և ճար»), որ Կոստանյանցը վերագրել է Մարտիրոս հարբերդցուն, սակայն, ինչպես արդեն ասել ենք, Կոստանյանցի այդ եզրակացությունը թյուրիմացության արդյունք է և Տաշյանի Ցուցակում հարբերդցու անունով նման ոտանավորներ չկան: Այստեղից պարզ է, որ դրանք Մարտիրոս հարբերդցունը համարելու հիմք ևս չունենք³³:

Ինչպես նշեցինք, «Տաղ ի վերայ Կաֆայ քաղաքին, ասացեալ է վասն ուրախութեան» խորագրով ոտանավորը³⁴ Ղ. Ալիշանը վերագրել է Մարտիրոս

31 Այս շարքին է պատկանում նաև «Այսօր խմենք քաղցր և յորդոր» սկսվածքով երգը. որը Կոստանյանցն իրավացիորեն հարասարցուն է համարում:
32 Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 10208, էջ 158բ—159ա: Կա նաև Վիեննայի մատենադարանի № 1002 ձեռագրում, էջ 184բ (տե՛ս Ոսկյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Միթարեան մատենադարանի ի Վիեննա, 1963, էջ 595): Այստեղ հեղինակի անունը հիշատակված է Մարտիրոս հարանաբսի ձևով:
33 Հարկ ենք համարում նշել, որ նկատի առնելով Մարտիրոս հարասարցու աշխարհայացքն ու նրա մի քանի կրոնական ոտանավորների ընդհանուր բնույթը, կարելի է ենթադրել, որ այս երկու երգերը ևս նրա գրչին են պատկանում: Բայց ձեռքի տակ չունենալով ոչ այդ ոտանավորները և ոչ էլ դրանց մասին որևէ այլ բանասիրական տեղեկություն, իրավունք չենք վերապահում պնդել այդ ենթադրությունը:
34 Սրա տարբերակները կան Մաշտոցյան Մատենադարանի հետևյալ ձեռագրերում. № 7707 (էջ 18ա—19բ), № 3081 (էջ 108բ—109բ), № 7709 (էջ 90ա—90բ), № 3411 (էջ 90ա—91ա), № 7714 (էջ 90ա—91ա), № 2939 (էջ 1025ա—1026ա) և № 1636 (էջ 189բ—192ա): Հրատարակել են՝ Ե. Շահազիզը (տե՛ս «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1901, էջ 45) և Ղ. Ալիշանը (տե՛ս «Հայագատում», էջ 582):

Ղրիմեցուն, իսկ Ա. Մարտիրոսյանն իրավացիորեն տաղի հեղինակ է համարում Մարտիրոս հարասարցուն: Միանգամայն համաձայն լինելով Մարտիրոսյանի այդ եզրակացությանը, մենք մեր կողմից ցանկանում ենք ավելացնել այդ կարծիքը հաստատող մի քանի փաստ ևս:

Նախ, ինչպես հավաստի կերպով հարասարցուն պատկանող «Տաղ կնքտուրի և տղարուքի», «Տաղ հարսանեաց և ուրախութեան» և «Տաղ ուրախութեան» բանաստեղծություններում, այնպես էլ քննվող «Տաղ ի վերայ Կաֆայ քաղաքին» երկի մեջ կրկնակ վերջնատողը մաղթական-օրհնարանական բնույթ ունի («Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ») և իր ձևով ու բառամթերքով շատ նման է վերը նշված ոտանավորների կրկնակ-վերջնատողերին («Աստուած զայս տունս շէն պահէ», «Աստուած օգնէ թագաւորին» և այլն):

Այնուհետև, ինչպես հարասարցու «Այսօր գրեզ տեսայ և ուրախացայ» և «Այլն ասէ՛ առաքեցար հաղար բարի» ոտանավորներում, այստեղ ևս ժամանակի քաղաքական կացության ու հարաբերությունների մասին այլաբանական ակնարկն արվում է գրեթե նույն բառերով ու արտահայտություններով: Այսպես. առաջին ոտանավորում, զովաբանելով ժամանակի ինչ-որ հայտնի անձնավորության, հարասարցին վերջում որպես մաղթանք ասում է.

Չար քշնամին ի քէն հեռանայ,
Պատիւ քո մեծութեան այլ խիստ լինանայ...

Իսկ մյուս ոտանավորում, նկարագրելով այդ նույն անձնավորության դաշուստն իրենց մոտ և այդ առիթով նրա պատվին կաղմակերպված խնջույքը, որպես բաղձանք գրում է.

Ջան ասէ՛ շար քշնամին քող խաւաբի,
Պէն ասէ՛ պատիւ պարտիմ իմ պարանի...

«Տաղ ի վերայ Կաֆայ քաղաքին» բանաստեղծության մեջ տեսնում ենք գրեթե նույն բառերով հյուսված նույն մաղթանքը, այս անգամ արդեն քաղաքական ենթարձագրով, հասցեագրված Կաֆա քաղաքին և հայ ժողովրդին.

Չար քշնամին քող վերանայ,
Պատիւ հայոցս բարձրանա...

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, նմանությունը ոչ միայն բառամթերքի ու լեզվա-ոճական արտահայտությունների մեջ է, այլև գաղափարական նպատակամիտման: Մի բան, որ իր հերթին վկայում է այս երեք բանաստեղծությունների հեղինակի նույնությունը:

Այսպիսով, ստացվեց 10 բանաստեղծություն, որոնցից 7-ը տպագրված են, իսկ 3-ի մասին բանասիրության մեջ միայն խոսվել է: Սրանից բացի հարասարցու գրչին են պատկանում ուրիշ 5 բանաստեղծություններ, որոնք հիշատակված են Մատենադարանի ցուցակներում, դրանք են № 2394 ձեռագրում (ժամանակ ժէ դար) պահպանված «Տաղ գինոյ և ուրախութեան» («Միշտ յամենայն ժամ, տանուտէր» սկսվածքով) բանաստեղծությունը (էջ 204ա—206բ), որն իր մեջ ունի հեղինակի լրիվ անունը՝ Մարտիրոս հարասարցի ձևով: Ապա Մատենադարանի № 10208 ձեռագրում (ժամանակ ժէ—ժ՛՛ դար)

35 Մեջբերումը կատարել ենք մեր կազմած քննական բնագրից:

պահպանված 4 այլ բանաստեղծություններ, որոնք հեղինակի անունը պահպանել են Մարտիրոս Ղարաճարսի ձեռով. դրանք են «Տաղ Ղարաճարսի Մարտիրոսէ» («Յուր եկի հանգիպեցայ ես», էջ 152բ—153ա), «նորին Մարտիրոսի է սոսացեալ տաղս» («Իմ սիրտս ինձի համբեր չի տար», էջ 153ա—153բ), «Տաղ դ. լեզուէ Ղարաճարսի Մարտիրոսի է սոսացեալ» («Քանի ճէֆա անէս, հե՛յ եար», էջ 158ա—158բ) և «նոյն Մարտիրոսի սոսացեալ, («Արեգական նման պայծառ», էջ 158բ—159ա)։

Այս բանաստեղծությունների բնագրերը հրատարակության են ներկայացվում առաջին անգամ։ Առաջին անգամ են տպագրվում նաև «Այբն ասէ՛ ալսօր ըմբեմբ», «Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի» և «Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ» սկսվածքներով բանաստեղծությունները, որոնց բնագրերը ևս կազմված են համաձայն Մաշտոցյան Մատենադարանի գրչագրերում պահպանված օրինակներին։

Նախկինում տպագրված մյուս տաղերը առաջին անգամ ներկայացվում են համեմատական բնագրերով։

Այսպիսով, ձեռքի տակ ունենք Մարտիրոս Խարասարցուց մեզ հասած 15 բանաստեղծություն։ Դա փոքր թիվ չէ, որպես միջնադարյան մի բանաստեղծի ժառանգություն։

1. ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ

Այբն ասէ՛ ալսօր ըմպեմբ,
 Բեն ասէ՛ բերեք գին[ի].
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 Գիմն ասէ՛ գինիս անուշ,
 Դուն ասէ՛ դուր է տեղիս,
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 5 Եչն ասէ՛ իջնումբ ի վայր,
 Զան ասէ՛ զիս կոչեցէք:
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 Էն ասէ՛ հմ ես ու ես,
 Ըթն ասէ՛ ընդ մեզ աստուած,
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 Թօն ասէ՛ թագաւոր հմ,
 10 Ժէն ասէ՛ ժամանակիս,
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 Ինն ասէ՛ ինչ լաւ հմ ես,
 Լին ասէ՛ լաւ քան զամէն.
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 Խէն ասէ՛ խնդամբ ալսօր,
 Ման ասէ՛ ծառայքս ամէն.
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 15 Կենն ասէ՛ կարաս բացէք,
 Հօն ասէ՛ մեզ արբուցէք.
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 Զան ասէ՛ ձայնի գոչեմբ,
 Ղատն ասէ՛ եղանակեմ,
 Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
 Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
 Ճեն ասէ՛ ճեմեմբ ալսօր,

- 20 Մենն ասէ՛ մանուկս ամէն,
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
Յեն ասէ՛ յիս խմեցէք,
Նուն ասէ՛ նոր շիշէով.
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
Շան ասէ՛ շուտ խմէցէք,
Ոն ասէ՛ որ գալ ի յիս.
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
25 Չան ասէ՛ շերթանք ի տուն,
Պեն ասէ՛ պատիւ արէք.
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
Ջէն ասէ՛ ջուր է գինիս.
Ռան ասէ՛ առատ տուր յիս,
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
Սեն ասէ՛ սպիտակ տուէք,
30 Վեզն ասէ՛ վեց, վեց ու վեց.
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
Տին ասէ՛ տուէք ի յիս,
Րէն ասէ՛ բաբունիս.
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
Յօն ասէ՛ ցնծամք այսօր,
Իրենն ասէ՛ հիւրերս ամէն.
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:
35 Փիւրն ասէ՛ փառք տամք այսօր,
Քէն ասէ՛ քահանայիւր,
Ուրախ լեր, ուրախ լեր,
Տանուտէր ասպնջական, ուրախ լեր:

2. ՏԱՂ ՆՈՐ ՓԵՍԱՅԻ ԳՈՎԱՍԱՆՔ

Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ,
Բէնն ասէ՛ բարի թագաւոր մեզի երբակ,
Գիմրն ասէ՛ գանկուռ ոսկէ և աշտանակ,
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

Աղբյուր. Զեռ. № 3426, ժամանակ՝ 1765, էջ 11ա—12ա:

- 5 Դան ասէ՛ դու թագաւոր մեզի երբակ,
Եչն ասէ՛ երեստ է լոյս զետ բզճրակ,
Չան ասէ՛ զի լոյս ծագիս մեզ համարձակ,
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

էն ասէ՛ եկայք առ քեզ և զքեզ տեսաք,
10 Ըրն ասէ՛ քոյ լոյս երեստ մեք նայեցաք,
Թօն ասէ՛ թագաւոր ես դու մեզ հեմակ,
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

Ժէն ասէ՛ ժողովեցան բազում հրեշտակք,
Ինին ասէ՛ երկնից բերեն քեզ լոյս թագ,
15 Լիւնն ասէ՛ լոյս ու պայծառ քան զարէզակ,
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

Խէն ասէ՛ խնդամք և մեք յոյժ և փափակ,
Սան ասէ՛ ծառ վարթենոյն, որ դուք բուսաք,
Կենն ասէ՛ կարասովն ջուր՝ դառնայ բաժակ,
20 Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

Հոն ասէ՛ հարսըս մաքուր և իսպիտակ,
Չան ասէ՛ թագաւորաց սայ նմանակ,
Ղատն ասէ՛ զամպարն (անընթեռնելի բառ),
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

25 Ծէն ասէ՛ ճիւղք վարթենոյն մեծ բարունակ,
Մէնն ասէ՛ մէջ վարդենոյն, որ դուք նըստաք,
Յին ասէ՛ ելեր ճիւղքըն հաստ ու բարակ,
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

Նուն ասէ՛ նոր թագաւորք գեղ ու քաղաք,
30 Շան ասէ՛ շիշէն ի ձեռքըտ, որ նայեցաք,
Ոն ասէ՛ ի քոյ ձեռացըտ խմեցաք,
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

Չան ասէ՛ շար թշնամիտ գետնին յատակ,
Պէն ասէ՛ պտուղ շարին վառվի կրակ,
35 Ջէն ասէ՛ թէ շար մարթոյն և ի [կըրակ],
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

Ռան ասէ՛ ռաբին հասոյց ըզքեզ որթեակ,
Սէն ասէ՛ սուրբ քահանայիւր առիւր պսակ,
Վեզն ասէ՛ վերայբերէ զքեզ պատարակ,
40 Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

Տիւնն ասէ՛ դուն Սայրեկայ որդին Սահակ,
Րէն ասէ՛ բաբունն երեստ խոյն փոխանակ,

Յոն ասէ՛ ցընծամք և մեր եռափափակ,
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

45 Իւնն ասէ՛ լիւսին պրսակն բոլորակ,
Փիւրն ասէ՛ փախչի, ի բէն շար մշակ,
Քէն ասէ՛ ես Մարտիրոս և անառակ,
Այբն ասէ՛ ապրի թագաւորն շատ ժամանակ:

3. ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՈՒՐԱԵՈՒԹԵԱՆ ԳԵՂԵՅԻԿ

Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի,
Բենն ասէ՛ բարի հարիւր հազար բարի,
Գիմն ասէ՛ գաւաթ խրմէ իմ սիրելի,
Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

5 Դան ասէ՛ դու սիրելի, մեզ ըղձալի,
Եչն ասէ՛ ելար՝ և եկիր առ մեզ հիմի,
Ջան ասէ՛ զմեզ սիրեցիր յոյժ պատուելի,
Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

Էն ասէ՛ եկար առ քեզ հոգով ի լի,
10 Ըթն ասէ՛ ընդ՝ քո՛ սիրելի, ուրախալի,
Թօն ասէ՛ թող դուն ապրիս բազում տարի,
Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

Աղբյուրներ.

- A = ձեռ. № 8068, ժամանակ՝ 1556, էջ 125բ—127ա:
- B = ձեռ. № 8908, ժամանակ՝ 1600, գ., էջ 54ա:
- C = ձեռ. № 5954, ժամանակ՝ 1780—1789, էջ 19ա—բ:
- D = ձեռ. № 8540, ժամանակ՝ 1799, 1893, էջ 17ա—18ա:
- E = ձեռ. № 9271, ժամանակ՝ 1812, էջ 120-բ 121բ:

Խորագիր.

- A Տաղ վասն ուրախութեան զեղեցիկ:
- CD Տաղ բարեկամի:
- B Անխորագիր:
- E Տաղ աղնի:

- 2 CD բարի տեսար:
- 4 E կրկնակ տողը՝ չիք, (այդպես բոլոր բառակցներում, ուղղակի միայն ըստ այբուբենի):
- 5 CD սիրեցէր գմեզ:
- 6 B ու եկիր: յիմի CD և՛ չիք:
- 7 CD սիրեցէր ո՛վ պատուելի:
- 9 CD եկար E ինի:
- 10 A ընթն-սիրելի CD ըն փխ ընդ՝ քո՛ տեսլեանդ ուրախալի E ընդ փխ ընն: սիրելիդ:
- 11 BCDE Թոն A ապրես B ապրիս իմ սիրելի CDE գու:

Ժէն ասէ՛ ժամանակաց դու գովելի,
Ինին ասէ՛ ի քեզ եկանք հոգով ի լի,
15 Լիւնն ասէ՛ լոյսն երկնային ի քեզ հանգչի,
Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

Խէն ասէ՛ խրմէ զկթխայտ, թէ քեզ պիտի,
Ման ասէ՛ ծառայս խրմէ գաւ՝ մ աւելի,
Կենն ասէ՛ կարաս բանամ, բերեմ գինի,
20 Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

Հոն ասէ՛ հոգով ըզքեզ սիրել պիտի,
Ջան ասէ՛ ձայնիւ գոչեմ քեզ երանի,
Ղատն ասէ՛ զամբարն արաւ զմեզ արժանի,
Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

Ճէն ասէ՛ ճորտ ու ծառայ զանձն իմ արի,
Մենն ասէ՛ մեծարեցիր զինչ որ չէի,
Յին ասէ՛ յեկար՝ և եկիր առ մեզ տեսի,
Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

Նուն ասէ՛ նոր կթխայտով խրմել պիտի,
30 Շան ասէ՛ շիշան ի յիմ ձեռիս առի,
Ոն ասէ՛ ուստի ծառայս ուրախ լինի,
Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

Ջան ասէ՛ շար թշնամին թող խաւարի,
Պէն ասէ՛ պատիւ պարտիմ իմ պարոնի,
35 Ջէն ասէ՛ ջուրն ու զինին շատ կու լինի,
Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

- 14 A ինն: եկար CD տողը չիք E ի մե անկար:
- 15 B լիւն CE լուսն D լն ասէ:
- 17 ABE զկթխատ գով քեզ:
- 18 A խրմէ նաւ նաւելի B խմէ՛ առնու էլի C խրմէ, գաւ գաւելի E խրմէ նաւ նաւ լինի:
- 19 A քանամք, բերեմք E բանամք, բերինք:
- 22 B ձայն աստուծոյ կոչեն քեզ:
- 23 CD-զամբար վառեաց մեզ զիշերի E զամպար:
- 25 CD ծառայ ես՝ գիս արի:
- 26 B զի նոր չէի CD մեծարեցեր:
- 27 B Յին ասէ՛ յիւր արեզի գմեզ տես C յուսով եկիր առ մեզ յիմի D յուսով եկիր, առիր հմի:
- 29 B նունն A կթխանով D կթղայով:
- 30 B ձեռքս CD շուշան ի յիմ ձեռս պիտի E իմ ձեռքս:
- 31 AB որ քո ծառայս նոր զըմբարի E որ քո ծառայս ըն զըմազքի:
- 33 B թշնամիքն թող հասարի CD թշնամին ամօթ լինի E քո խաւարի:
- 34 AB պարոնին C տէրն ասէ:
- 35 ABE ջուր ու գինի:

Ռատն ասէ՛ ուրիշ երէտ ըզբեզ ինձի,
 Սէն ասէ՛ սուրբ գաւաթով խըմել պիտի,
 Վետն ասէ՛ վեց, վեց ու մէջ հետ մէկի,
 40 Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

Տիւնն ասէ՛ տո՛ւր ես խըմեմ մէկ մի քանի,
 Րէն ասէ՛ բամեալ մարդկան մեծաց ազգի,
 Տոնն ասէ՛ ցընծամբ ամէնքս յոյժ խընդալի,
 Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

45 Ինն ասէ՛ հիւրնկալար զմեզ բարի,
 Փիւրն ասէ՛ փառք և պատիւ իմանալի,
 Քէն ասէ՛ քո ծառային Մարտիրոսի:
 Այբն ասէ՛ առաքեցար հազար բարի:

4. ՏԱՂ ՈՒՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՍԵՂԱՆՈՅ ԵՒ ԳԻՆՈՅ ՀԱՒԱՍԱՐ ԱՄԵՆԱՑՆ

Այսօր խմենք քաղցր և յորդոր,
 Բարեկամաց ի հետ բոլոր,

- 37 D ուրբի ներէն CD ըզբեզ մեզի E Ռան երես:
- 38 C ճաշակել պիտի D ճաշել պիտի E սպիտակ տուէք, առէք խարճի լինի:
- 39 B վեց, յիւր մէկ մէկի C վեց հետ վեցն, քիչ է ընձի D վեց, քիչ է ինձի E հետ մէկ մէկի:
- 41 B մէկ քանի CD տուր ինձ խմեմ մէկ քանի մի:
- 42 B մարդկան մեծազգի CD մարդիքըս սխրալի:
- 43 B ամէն CD յոյժ՝ չիք:
- 45 CD տողը չիք:
- 46 CD փառավորեմք զՏէրն ամէնի:
- 47 B ծառայի E քո ծառային՝ Աստվածատրին:
- 48 CD քէն ասէ՛ քեզ զոհութիւնն աստուած բարի Սրանից հետո CD ունեն նաև հա-
 վելյալ Յ տողեր, որոնք մեր կարծիքով ուշ ժամանակների հավելում են, զբանք են՝
 O ասէ՛ օրհնեալ անունդ անբաւելի,
 Փէն ասէ՛ ֆղիբնեքիս զլուխն ապրի,
 Այբն ասէ՛ հատաւ զինին, և՛ ի ու կորի:
 I C խմինք:

Աղբյուրներ.

- A = ձեռ. № 3081, ժամանակ՝ 1917, էջ 9 ր-10ա:
- B = «Բաղմավեպ» 1875, էջ 106, և Կ. Կոստանյանց, նոր ժողովածու, Բ պրակ,
 (Թիֆլիս, 1892), էջ 47-49:
- C = ձեռ. № 8605, ժամանակ՝ 1675, էջ 87ր-88ր:
- D = ձեռ. № 3411, ժամանակ՝ ԺԷ դար, էջ 14ր-16ա:
- E = ձեռ. № 7714, ժամանակ՝ 1714, էջ 122ա-123ր:

Խորագիր.

- B Անխորագիր:
- C Տաղ զինոյ և ուրախութեան:
- E Տաղ վասն զինոյ սաւպէթի:

Գինիս աղէկ, ճաշակն աղւոր,
 Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

5 Դուք մի՛ ընուր զգաւաթն խոր,
 Եւ կամ դատարկ պահէք սափոր,
 Զի խմող մարդն է ծովի խոր.
 Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

էրէց տանուէր հարկաւոր,
 10 Ի հարսանս կամ կնքաւոր,
 Թող թէ կոչեն շատ կարևոր.
 Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

Ժողով առնեն շատ թագաւոր,
 Իւր մեծամեծքն՝ ի շխանաւոր,
 15 Կիով խմեն շատ շափաւոր.
 Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

Խմեն ի լի մեծ փառչով նոր,
 Մունկս անկանին զինչ մեղաւոր,
 Կերպ համբուրեն, տան համաւոր.
 20 Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

Հաց, միս ու հաւ, տանձ ու խնձոր,
 Զայնէ գաւաթ, տայ հեռաւոր,
 Ղրկեն միմեանցն պարզեք ոսկոր.
 Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

25 Ճերմակ մօրուք շատ ալևոր,
 Մանուկ ընտիր և ձիաւոր,

- 3 C. գինիս անուշ:
- 4 ABD անոյշ C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինին քաղցր ու յորդոր:
- 5 CE մի թողուք զիւր զուշն խոր D խոր:
- 6 ABD զսափոր BCE պահել D եւ՝ չիք:
- 7 ABC ծով ի խոր:
- 8 AD անոյշ B այս՝ խմենք C խմինք E այսաւր խմենք զանուշ զինին:
- 9 AE հարկաւոր:
- 10 ABD ընդ հարսանիս:
- 11 B հարկաւոր փխ. կարևոր:
- 12 AD անոյշ B Այս խմենք C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինին:
- 14 A մեծամեծք CE և՛ չիք D մեծայ մեծք E մեծայ մեծ:
- 15 B խմենք:
- 16 ABD անոյշ C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինին:
- 17 E խմել պիտի:
- 18 E ծունկ անկանինք:
- 19 B համբուրեն, տան կամաւոր:
- 20 AD անոյշ B այսոր խմենք C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինին:
- 21 E հաց ու շիւ, հաւ:
- 23 B մտալ, ոսկոր C պարզեք խնձոր E պարզեք:
- 24 AD անոյշ B այսօր խմենք C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինին:

Յայնժամ ամեն սէր միաւոր,
Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր

Նա տանուտէր մարդ փառաւոր,
30 Շիշան ի ձեռն է ահաւոր,
Որ ինքն խմէ մարդ գլխաւոր,
Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

Չարէն փրկէ Տէրն երկնաւոր
Պահէ դամէն մարդ երկրաւոր,
35 Զնչեա ի մէնջ զմարդ նենգաւոր,
Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

Ռամ խուժադուժ կան և խոժոռ,
Սրտանեղաց նային խոտոր,
Վասն որոյ կան շուն թինաւոր,
40 Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

Տէր տո՛ւր բարի սէր հոգևոր,
Րամեալ մարդկան սէր բանաւոր,
Յնծան սիրով յոյժ զօրաւոր,
Անուշ խմենք քաղցր ու յորդոր:

45 Իրիծեալ մաշիմ զլուխ ի կոր,
Փառասիրիմ մարմնով զինչ հոր
Քեզ, Մարտիրոս, զինով խոշկոր
Անուշ խմենք քաղցր և յորդոր:

28 AD անուշ C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինիս:
31 C յինքն: որ՝ չիք E ով ինքն:
32 AD անուշ B ախոր խմենք C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինիս:
35 C ջնջէ E մարդ:
36 AD անուշ B ախոր խմենք C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինիս:
39 AD շան B որ C շատ թունաւոր E շանթինաւոր:
40 AD անուշ B ախոր խմենք C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինիս:
43 C նորայ փխ սիրով E բանաւոր փխ զօրաւոր:
44 AD անուշ B ախոր խմենք C խմինք E անուշ խմենք զանուշ զինիս:
46 C փառասիրեմ:
47 AD Մարտիրոսն:
48 ABD անուշ C ախոր խմենք քաղցր և յորդոր E անուշ խմենք քաղցրիկ զինին:

5. ՏԱՂ ՎԱՍՆ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴԿԱՆ

Այսօր տօնեմք, ձեզ աւետիս,
Ահա ցնծամք յայսմ տօնիս,
Բարով տեսայ գաւաթն ափիս,
Աւտիս տամ հայոց ազգիս:

5 Գաւաթն որ եկ մեծ ամնով յիս,
Գինիս անուշ երբ ճաշակիս,
Դու այլ խմէ զգաւաթայնիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Ես քեզ կարաս բանամ գերիս,
10 Եւ քեզ բերեմ անուշ զինիս,
Զի դու խմես և կարմըրիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

էրէց, տանուտէր, զոր կամիս,
Եպիսկոպոս, հաբեղանիս,
15 Ընդ ձեզ խմենք եօթն ութ ամիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Թէ դու լսես իմ խրատիս,
Թող դու հազար տարի ապրիս,

Աղբյուրներ.

- A = ձեռ. № 3081, ժամանակ՝ 1617, էջ 259ա—259բ:
- B = ձեռ. № 8605, ժամանակ՝ 1676, էջ 89ա—89 բ:
- C = ձեռ. № 7193, ժամանակ՝ Ժէ դ. էջ 77ա—78 բ:
- D = ձեռ. № 7714, ժամանակ՝ 1714 էջ 134ա—136 ա:
- E = «Ճոռքագ», 1859, էջ 45, Մ. Միանսարյան, «Բնար Հայկական», Մ. Պետեր-բուրգ, 1868, էջ 428—430 և Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», Բ պրակ, Թիֆլիս, 1892, էջ 49—52:

*) Այս ստանալորը կա նաև Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 1042 (Ժգ. 1910, էջ 312ա) ձեռագրում (տե՛ս Վ. Հ. Ոսկյան, Յուդայի հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանի Վիեննա, 1963, էջ 679):

- Խորագիր
- A Տաղ վասն ուրախութեան մարդկան:
- B Անխորաղիր:
- C Տաղ ուրախութեան մարդկան:
- D Տաղ զինոյ և ուրախութեան:
- E Մարտիրոս Խարասարցու տաղ ուրախութեան:
- 2 C ալբմ տօնիս D այս մտանիս:
- 3 E յափիս:
- 5 A մեծամրով յիս B մեծ ամով յիս D մեծ ամրովիս E մեծ ախորն յիս:
- 6 BD զինին CE անուշ:
- 7 B գուն ալ BE զգաւաթնիս CD գաւաթն ի յիս:
- 10 B զանուշ CE անուշ:
- 14 AE արեղանիս E էպիսկոպոս:
- 15 BD ութն B խմեմ D խմեմք:
- 18 B բազում փխ հազար:

Ժամ ժամ խմէ, հանգլի հոգիս,
20 Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Ինձ մեծ աման տո՛ւր թէ ունիս,
Ի քեզ նայիմք իրիցանիս,
Լի՛ց տուր, եղբայր, ի՞նչ կու նայիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս

Խնդամք ամեն շուրջ կարասիս,
Խորովենք հոս տաք ոչխարի միս,
Ծաղկունք քերենք մէջ ժողովիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Կամկար կերէք զամէն բարիս,
30 Գաւաթ լցէք շուրջ սեղանիս,
Հիւրեր բազում և դրացնիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Չայն գայ պաշտպան ի ձեր մէճլիս,
Չեզ շատ երէց գայ յայս տարիս,
35 Ղարիպ շահրիս զոր ընդունիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Ճերմակ գինի լաւ դեղ սրտիս,
Ճաշակն անուշ, ամառն յունիս,
Մեք այլ այտից խմենք այտից,
40 Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Յարի ի վեր, հաշտեաց ընդ յիս,
Յիս դու խմէ՛, համբուրէ՛ զիս,

19 E խմէ փխ խմէ:
22 B նայիմ D նային E նայիմք երիցանիս:
23 B եղբայր CD կու հայիս:
25 B ամէնք շուրջ սեղանիս:
26 B խորիմք հաւ, սազ, ոչխարի D խորվու և հաւ, ոչխարի E հոգ տաք ոչխարի: Այս՝
26-րդ տողից հետո B ընդհատվում է մինչև 66-րդ տողը, 66—72-րդ տողերն ուղղակի հե-
տևում են 26-երրորդին:
29 CD բերէք D բարին:
30 E կաւաթ:
31 D հուրեր:
34 A յայս՝ չիք CD այս:
35 C զորն գուն իս D որ:
37 D գինիս:
38 CD ամառն ունիս E անոյշ, համն առ ուտես:
39 D մենք այլ այայտնիս:
41 C յիմ:
42 E յարի խմէ:

Նոյնպէս ամէն ժողովրդիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

45 Շուտով խմէ, որ դու օրհնիս,
Շատ մի՛ խմեր, քուն չի լինիս,
Որ դուն գինուն պահակ նստիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Չորս մեծ գաւաթ տո՛ւր թէ ունիս,
50 Չափով մի՛ տար քո ծառայիս,
Պղտոր մի՛ տար քնքուշ լերդիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Չուր մի՛ խառներ, որ շուտ հարբիս,
Չարդես քարղէն և գլտրիս,
55 Ռամկաց շատ տո՛ւր յայսմ ատենիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Սիրով խմէ վեց թաս ի յիս,
Սէ՛րն Աստուծոյ կամ սուրբ Սարգիս,
Վեց տաս, ու վեց, հարիւր շահիս,
60 Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

Տանձ և խնձոր, նուռն իմ առջիս,
Տասըն դեկան ի գրպանիս,
Րամեալ գինի բերեմ հարկիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

65 Յնձման արժան արար տէր զիս,
Յաւօք մաշիմ յայսմ աշխարհիս,
Իխսին պսակ տո՛ւր կարօտիս,
Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

45 C խմէ վեց թաս դու յիս:
46 AE չլինիս:
47 E գինւոյն:
49 D տուր կամ երիս:
53 E շոյտ ADE հարբես:
54 A քարղէն Dգաւաթն փխ քարղեն E ու փխ և:
55 AC այսմ յատենիս D այսմ:
57 C թաս դու յիս D թասն:
59 AD ասն C հազար շահիս D հարիւր պահիս:
62 C ի գրպան ընդ իս D տաս: իմ գրպանիս E տասըն դեա կան:
63 C գինին:
66 D այսմ:

Փրրկեայ մեղաց, տէր զեղկելիս,
 70 Փրկչէն խնդրեմ ողորմելիս,
 Քո Մարտիրոս հարասարցիս,
 Աւետիս տամ հայոց ազգիս:

6. ՏԱՂ ԿՆՔՏՈՒՔԻ ԵՒ ՏՂԱՐՈՒՔԻ. ԿՆՔԱՀՈՐ ԵՒ ՍԱՆԻՆ

Աստուած օգնէ՛ այս կնքահօրն և իւր սանին,
 Բազում վարձ տայ հետ նոր մանկանն աշխատողին,
 Գլուխ հաւատոյ նախ և յառաջ մըկըրտութիւն,
 Աստուած օգնէ այս կնքահօրն և իւր սանին:

5 Դուռն բացաւ մեզ ի վերուստ տես երկնային,
 Երկնից իջաւ հայր և որդի և սուրբ հոգին,
 Զարդարեցան որդիք մարդկան, ազգ երկրածին,
 Աստուած օգնէ այս կնքահօրն և իւր սանին:

էրէցրն գայ և կնքահայրն ի տաճարին,
 10 Ընդ նայ ասէ խոստովանեայ զյանցանս քոյին,
 Թողու յանցանս քահանայն և տէր վերին:
 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

Ժողովեցան բազում ժողովք ի միասին,
 Իւր դայակովն կոչէ զմանուկն ի յատենին:

69 E տողը՝ չիք:
 70 E փրկեաւ զողորմելիս:
 71 B Զարահացիս D քո՝ չիք: Զարահասարցիս A Զարասարցիս:
 72 A տան:

Աղբյուրներ.

- A = ձեռ. № 7707, ժամանակ՝ 1611, էջ 24բ—26բ:
 - B = ձեռ. № 3411, ժամանակ՝ Ժէ դ., էջ 27ա—28բ:
 - C = ձեռ. № 3081, ժամանակ՝ 1617 էջ 13ա—13բ, որտեղից և հրատարակված է
 - Կ. Կոստանյանցի «Նոր ժողովածու»-ի Դ պրակում (Վաղարշապատ, 1903, էջ 22—23):
 - Այս բանաստեղծութիւնը կա նաև Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 1042 (ժամանակ 1910, էջ 315ա) ձեռագրում (տե՛ս Վ. Հ. Ոսկյան, Յուշակ, էջ 679):
- Խ ո Ր ա գ ի ր
- B Տաղ կնքտուքի և տղարուքի ի կնքահօրն և իւր սանին:
 - C Անխորաղիք, քանի որ սկիզբը թերի է, որպէս խորաղիք տպագրում զրկված է կրկնակ տողը՝ «Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն»:
 - 1 B ամենուրեք՝ կնկայօճն:
 - 3 A հաւատոց:
 - 5 B երկնային բառը կրկնված է:
 - 7 B յորդիք:
 - 10 B զանցանս C սկսվում է այս առղի վերջից և ունի «...ցանս քոյին» պատկերը, ըստ երևույթի «զանցանս» բառի կեսն է, բանի որ հաջորդ տողում բռնն տղպկն է:
 - 11 BC զանցանս B քահանային:
 - 12 C այսուհետ ամենուրեք՝ և իւր սանին չիք:

15 Լուր գայ, բերէ զմանուկն յառաջ ժողովին,
 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

Խոնարհեալ տես կնքահայրն իւրոյ սանին,
 Մունր կրկնէ երեք անգամ յեկեղեցին,
 Կամաւ բառնայ վասն աստուծոյ զնա իւր բազկին,
 20 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

Հրածարե՞ս ասէ երէցն իւր վկային,
 Զայնէ՛ ՚ւ ասէ. դարձի՛ր ի լոյս աստուածային,
 Զամբար փայլե՛ և հաւատայ երրորդութեան,
 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

25 Ճարտար մտնու յեկեղեցին ընդ քահանին,
 Մերձ ի խորանն կանգնելով պատարաղին,
 Յայնժամ ասէ. մերկացուցէ՛ք զհանդերձն հին,
 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

Նա քահանայն զջուրն արկանէ յաւազանին,
 30 Շիշ եղ օժման, պայծառ սուրբ խաչն յաջոյ ձեռին,
 Որ արկանէ զմեռոնն ի ջուրն ըստ օրինին,
 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

Զիք խտիր, ասէ, Պողոս մեծն առաջին,
 Պատուէր առնէ աւետարանն մեր փրկչին,
 35 Զուր արկանէ երրորդ վերայ նորընծային,
 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

Ռատ բաշխէ զինչ զՅովհաննէս, էջ սուրբ հոգին,
 Սուրբ մեռոնան օժանէ զտիպ պատկերին,
 Վերաբերեալ երկրպագէ սուրբ սեղանին,
 40 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

Տանին ի տուն զինք, պաշտելով ճանապարհին,
 Բամեալ մարդիկ բազում երթան առ նա բազմին,
 Յնծութեամբ տօնախմբեն շատ այր և կին,
 Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

15 BC յառաջմէ:
 22 B Զայն կասէ:
 23 B յերրորդութիւն C հաւատոյ:
 29 BC աւազանին:
 30 A խաչ:
 37 BC Յովհաննէս:

45 Ի հօրով մօրով սնանի, ասեն ՚ւ ըմպեն զգինին,
Փառաց ի փառս բարձրանան և յորդորին,
Քնզ Մարտիրոսն ասաց զայս բան Ղարաճասրին,
Աստուած օգնէ մեր կնքահօրն և իւր սանին:

7. ՏԱՂ ՀԱՐՍԱՆԵԱՅ ԵՒ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ, ԸՆՏԻՐ ԵՒ ԳԵՂԵՑԻԿ

Աստուած օգնէ թագաւորին,
Բաշխէ բազում կենդանութիւն,
Գիշեր ցորեկ իւր հովանին,
Աստուած օգնէ թագաւորին:

5 Դու թագաւոր մեղ երկրածին,
Երեսըն լոյս է երկնային,
Ղարդարեալ է բոլորովին,
Աստուած օգնէ թագաւորին:

Երանեցաք իւր վաճառին,
10 Ընդ ընկերոջն և կողակցին,
Թագուհին, որ զարդարեցին,
Աստուած օգնէ թագաւորին:

Ժողովեցան ազգ և ազինք,
Ի տեսանել նոր փեսային,

45 A ի իւրով:
47 BC բանս:

Աղբյուրներ.

- A = ձեռ. № 33, ժամանակ՝ 1550, էջ 153ա—154ա:
 - B = ձեռ. № 3081, ժամանակ՝ 1617, էջ 11բ—12բ, որից և հրատարակված է Կ. Կոստանյանցի շնոր ժողովածու-ի Դ պրակում (Վաղարշապատ, 1903), էջ 17—19:
 - C = ձեռ. № 3411, ժամանակ՝ ժ. զ., էջ 21ա—22բ:
 - D = ձեռ. № 9271, ժամանակ՝ ժ. զ., էջ 49բ—50ա:
- Այս բանաստեղծութիւնը կա նաև Վիեննայի Միխիթարյան մատենադարանի № 1042 ձեռագրում, ժամանակ՝ 1910, էջ 316ա, (տես՝ Վ. Լ. Ոսկյան, Տուրքիկ, էջ 679):

Նորագիր.

- D Տաղ ուրախութեան:
- 2 D բաշխէ՝ չիբ:
- 3 C յիւր D հովանին:
- 5 D գայ թագաւորէ երկնային:
- 6 BC երեսը D լոյս է երկնածին:
- 9 C էրանեցուք:
- 10 CD ընկերոջ B իւր կողակցին:
- 11 C թագուհին D թագոյս A որ՝ չիբ:
- 13 B ազին:

15 Լուսապսակ ի գլուխ եդին,
Աստուած օգնէ թագաւորին:

Խնդան ամէն իւր սիրելին,
Ծերք և մանկունք՝ իւրեանց որդին,
Կուսան կանաչք բոլոր հարսին,

20 Աստուած օգնէ նոր փեսային:

Հայր ու մայրն, եղբարք նորին,
Ձեանան, յոյժ փառաւորին,
Ի յայս սեղանս կամ այլ տեղի,
Աստուած օգնէ նոր փեսային:

25 Ճշմարտապէս նման նմին,
Մեծն Աբրահամ և Ստոային,
Եւ Հակոբ մեծ և Հոաքելին,
Աստուած օգնէ թագաւորին:

Նոր ժամանեալ Տէրն փրկչին,
30 Շուրջ Գալիլեայ հարսանիքին,
Որպէս փոխեաց զչորն ի գինին,
Աստուած օգնէ թագաւորին:

Չար թշնամիքըն հալածին,
Պատիւ արա՛ կոչնականին,
35 Չուր ու գինի տո՛ւր ընծայ ամենին:
Աստուած օգնէ թագաւորին:

Ռահան, նոճի և մրտենին,
Սուսամ, նարկիզ և նոնենին,

- 15 BC լուսոյ պսակն CD ի գլուխն:
- 17 D խնդա, սիրելիք:
- 18 B իւրեան D տղայք իւրեանց որդիքն:
- 19 B կուսանք աղջկունք C կուսան աղջկունք D կուսանք:
- 21 B հայրն և մայր C հայրն և մայր և, եղբարք D հայր և մայր, եղբարք:
- 23 A այլում տեղի BC զամպար մոմեւ փեսին վառին D քաղաքս այս և այլ տեղիս:
- 25 D տողը չիբ:
- 26 C Ստոին D տողը չիբ:
- 27 A Հոաքելի BC Յակոբայ: Եւ՝ չիբ D տողը չիբ:
- 28 C օգնէ՝ նոր փեսային D տողը չիբ:
- 29 AC յոր փխ նոր BC Յիսուս փրկչին D նա ժամանեալ.
- 30 D հարսանին:
- 31 A ջուրն B ի՝ չիբ D որ փոխարկեաց ջուրն ի գինին:
- 32 C օգնէ նոր փեսային:
- 33 BC թշնամիք քո D թշնամիք քում:
- 34 BC հարսնարանին փխ կոչնականին:
- 35 A ջուր և D ջուր ու գինի՝ չիբ. դրա փոխարեմն՝ արա՛:
- 36 C օգնէ նոր փեսային:
- 37 A մրտենի D ահանի ճուղ և վարդի:
- 38 A ու նոնենի BC սուսամը D շուշան երէինս փխ սուսամ նարկի:

Վարդն ու գխնձորն ընծայ բերին,
40 Աստուած օգնէ թագաւորին:

Տաճար մտին ընդ քահանին,
Բամեալ բազում ազգ միասին,
Յնծան այսօր, զբեղ օրհնեցին,
Աստուած օգնէ թագաւորին:

45 Իրսինն պսակ պատրաստեցին,
Փառօք փայլէ յեկեղեցին,
Քեղ Մարտիրոսն ասաց յետին,
Աստուած օգնէ թագաւորին:

8. ՏԱՂ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ

Աստուած զայս տունս շէն պահէ,
Բազում բարեօք զինք զարդարէ,
Գեղեցկաշէն շորս անկին է,
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

- 39 BC և փխ ու D խնձոր:
- 40 C օգնէ նոր փեսային:
- 41 A մար C մանեն:
- 42 D բոլոր փխ բազում:
- 43 BC ցնծութեամբ զբեղ պսակեցին D ցնծալով բեղ օրհնեցին:
- 44 C օգնէ նոր փեսային:
- 46 A փայլէա D փայլիս եկեղեցին:
- 47 D Մարտիրոս:

Աղբյուրներ.

- A = ձեռ. № 8968, ժամանակ՝ 1556, էջ 138ա—139բ:
- B = ձեռ. № 7707, ժամանակ՝ 1611, էջ 15ա—15բ:
- C = ձեռ. № 3081, ժամանակ՝ 1617, էջ 10ա—11ա: Մրանից է հրատարակված Կ. Կոստանյանցի օրինակը, «Նոր ժողովածու» Գ. պրակ, էջ 19—21:
- D = ձեռ. № 8605, ժամանակ՝ 1676, էջ 87ա—87բ:
- E = ձեռ. № 7193, ժամանակ՝ ժ.է. դ., էջ 79բ—81ա:
- F = ձեռ. № 2394, ժամանակ՝ ժ.է. դ., էջ 117ա—118բ:
- Q = ձեռ. № 3411, ժամանակ՝ ժ.է. դ., էջ 16ա—17բ:
- H = ձեռ. № 9271, ժամանակ՝ ժ.է. դ., էջ 61ա—62ա:
- I = ձեռ. № 1990, ժամանակ՝ 1808, էջ 52ա—52բ:
- K = ձեռ. № 9322, ժամանակ՝ 1659, էջ 95բ (թերի օրինակ, կա մինչև 24-րդ տողը):

Խորագիր.

- AFHK Տաղ ու բախութեան:
- B Տաղ և օրհնութիւն տան և ուրախութեան:
- CEQ Տաղ և օրհնութիւն ուրախութեան:
- D Գովասանք տան և ուրախութեան:
- K Տաղ տոացեալ ի վերայ սեղանի:
- 1 H ի շէն:
- 2 H բազում բանիւ K զինքն:
- 3 B անգին է E յանկին է HI գեղեցկապէս K զայակ ույնէ փխ անկին է:
- 4 H ի շէն:

5 Դռներն ամէն քառակուսէ,
Եւ իւր տախտակն անփուտ փայտ է,
Զամէն մարդու ի բաց այն է,
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

էրեսն սև, ուլ վատ կասէ,
10 Ընդ տանս այսմիկ որ շինած է,
Թէ չես օտար, նա դու նայէ.
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

Ժողովս ամէն որ կոշած է,
Ի քահանայս, որ բազմած է,
15 Լի՛ց զգաւաթն, որ խաչ հանէ,
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

Խաթուն կանայք, որ նստած է,
Մառայք բազում ձեռակապ է,
Կերակուր շա՛տ, լուր ճաշակէ.
20 Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

Հայր Աբրահամու նման է,
Զայն ի յերկնից Աստուած օրհնէ,
Ղէբէոսի ժողովուրդն է.
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

- 5 D քառանկիւն է HI դարձեալ քառակուսէ K զէռներն: քառակուսէն:
- 6 CED անփոյտ H անփուտէ HI փայտէ՝ չիք i անփոյտ է K յանփուտ:
- 7 BCDE մարդոյ D ի բացանէ E ի բացայնէ Q ի՛ չիք H մարդիւ: Ի բաց առնէ i մարդիկ ի բաց առնէ K մարդիւն ի բաց առնէ:
- 8 H ի շէն:
- 9 DEHIK երեսն B վատ՝ չիք BCEQ սսէ K սսէր:
- 10 BCEQ շինեալ է D զոր HI որ բազմած է K շինված է:
- 11 D օտարն արդուն նայէ H օտար, յանդունդ նայէ I չէ օտար, անդունդ նայէ K դու նայ սսէ:
- 12 H ի շէն:
- 13 BQ ամէնն HI ժողովքս K կուլած էր փխ կոշված է:
- 14 ABCEQ իմ քահանայքս H ի տունս այս I ի տանս այսմիկ K ընդ քահանայքն որ նստած էր:
- 15 K զթասէրն փխ զգաւաթն:
- 16 H ի շէն:
- 17 BCEFQ կանայքն K 17—20-րդ տողերը չիք:
- 18 BCEQ բազում ձեռք խաչկապ է:
- 19 H դու ճաշակէ:
- 20 H ի շէն:
- 21 K նման էր:
- 22 B ձայնի երկնից D ի երկնից K ձայնիւ երկնից զաստուած:
- 23 K Ղէբէոս ի ժողովս ընդրէ:
- 24 H ի շէն:

25 Ճերմակ, կարմիր, գինին շատ է,
Մտրուպ, գուսանն յորդոր կասէ,
Յայնժամ ամէն հազրապետ է.
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

Նա տանուտէրն ի վեր ելնէ,
30 Շիշան ի ձեռն ու կանկրնէ,
Ով կու սիրէ, ի նա խմէ.
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

Չարն ու զբարին զամէն քննէ,
Պա՞րտ է խմել, եղբարք, թէ չէ,
35 Զուր թէ խառնէ, նա ինք գիտէ.
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

Ռատով խմել կու վայելէ,
Սիրով խմելն, եղբարք, լաւ է,
Վաղն սիրով զքեզ հարցանէ.
40 Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

Տաճարս ամէն սրբաքար է,
Րամեալքս ամէն պատուական է,
Յնժան նոքա բոլոր սրտէ.
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

45 Իհրեբս ամէն մեծարած է,
Փոքր և մեծեր յամէն ծարէ,

26 CEQ գինի F ջուրըն շատ է:
26 BCQ գուսան D մտրուպ կարասն E մտրուպ կուսան F մեղեգի, տաղ, յորդոր կասէ:
27 BDE յայնժամն F Գոսանըն զողանչէ հազրապետէ HK յորժամ: հազրապետէ:
28 H ի շէն:
29 D ելնեն F ի վեր նըստեալ է:
30 BCEQ և կուկանդնէ F շիշան առչև, գաւաթն ասինէ H շիշեն HK կանկներ է:
31 F ով որ սիրէ Q ով սիրէ: է K ով:
32 H ի շէն:
33 BCDEFQ բարին D զամէնն HK ու՛ չիք:
34 EHK խմելն BF եղբայր EQH եղբայրք:
35 F ինքն K կիտէ:
36 H ի շէն:
37 D ոստով կենաց F բուստ:
38 D խմել B եղբայր EQH եղբայրք F խմելն երս լաւ է:
39 BCEQ կու հարցանէ D կու զքեզ հարցանէ:
40 H ի շէն:
41 C տաճարն:
42 EFHK րամեալս D յամէն F ամէնք:
44 H ի շէն:
46 B ծանր է BCFQ ամէն E ամէնն DF փոքրէ ի մեծ E մեծերն HK աղբ չիք:

Քեզ Մարտիրոսն յետին կասէ.
Աստուած զայս տունս շէն պահէ:

9. ՏԱՂ ԳԻՆՈՅ ԵՒ ՈՒՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

Միշտ յամենայն ժամ տանուտէր,
հայեաց առ իս, որ ծարուել եմ,
Աստուած օրհնէ զքեզ զամէն ժամ,
գաւաթ տուր յիս, որ ծարուել եմ:
5 Անմահութեան պրտուղն ի քէն,
զու լուսատու մարդկան ազգի,
աղբիւր կենաց դու մեզ արբոյ,
այս քո գերոյս, որ ծարուել եմ:
Րախճանակից լինիս մարդկան,
10 պայծառ կարմիր ևս կերպարան,
մարդն ի մարդոյ շատ պատուական,
[ինձ] աւետիս, որ ծարուել եմ:
Տեսայ գերեսրտ՝ ի զուարճացայ,
մեռեալ մարմնովս կենդանացայ,
15 գաւաթ տուր ինձ և ողորմեայ,
ճմլեալ սըրտիս, որ ծարուել եմ:
Ինձ մեծ գաւաթ մի տուր սիրով,
որ գինքն խրմեմ ևս ցընծալով,
փառաւորիմ հոգով մարմնով,
20 Հանգչի հոգիս, որ ծարուել եմ:
Րամեալ մարդկան ուրախարար,
յամէն կողմանց դու բարերար,
գինի բերիւր դու ինձ համար,
ինչ կու հայիս, որ ծարուել եմ:
25 Ով ինձ գաւաթ բերէ խրմեմ,
ձեռացն առնում, զինքն համբուրեմ,
բաղմաց զըլուխ ի վայր բերեմ,
խրմեմ զգինիս, որ ծարուել եմ:
Սուրբ և անապակ գինի բերես,
30 սափոր, կրթղան ի վայր թափես,
մեծ և փոքր զնա բաժանես,
տուր ծարաւիս, որ ծարուել եմ:
Ինձ սէր աղէկ, դու սէր,

47 DEHK Մարտիրոս F ետին:
48 H ի շէն:
Աղբուր.
Ձեռ. № 2394, ժամանակ՝ ԺԷ դ., էջ 204ա—206բ.
Տեսալուխ տառերը հորդում են Վարտիրոսի սացել է՝ րանակապը, որից մենք,
ենթադրում ենք, թե մի քառյակ (էա՝ տառով սկսվող) պակաս է (է: Մ):

- և մի՛ կենալ դու փառասէր,
 35 արի՛ գաւաթ տո՛ւր, տանուտէր,
 քո ծառային, որ ծարուել եմ:
 Սիրով խըմեմ, եղև զարուն,
 շատ խըմեցի ձմեռն ի բուն,
 ի դուրս խմեմք ամառս ի բուն,
 40 հինգ-վեց ամիս, որ ծարուել եմ:
 Այս զինիս չէ ինձ բաւական,
 քանի խըմեմ ես մեծ աման,
 Գինին անուշ և անապական,
 երթամ ի Սիս, որ ծարուել եմ:
 45 Յընծա սիրով և զուարճացիր,
 ամէն մարդկաց ուրախ կացիր,
 զաւաթտ հիմա, որ ձեռքտ առիր,
 խըմէ ընդ իս, որ ծարուել եմ:
 50 Եզրայր զինի շատ եմ խըմել,
 ամեն տեղիք եմ ժամանել,
 վաղ ժամանկ հանց չէր եղել,
 զինչ յայսօրիկս, ծարուել եմ:
 55 Լի՛ց, լի՛ց, ու տո՛ւր, իմ բարեկամ,
 ես ի տեսանէ շատ զոհանամ,
 րոյրր անձամբ սավաւ ցնածմ,
 ողորմելիս, որ ծարուել եմ:
 Ես Մարտիրոս Խարասարցի,
 որ զայս կենօք զօրս անցուցի,
 և սիրեցի զանուշ զինին,
 60 փափաքելիս, որ ծարուել եմ:

10. ՏԱՂ ԿԱՐՕՏՈՎ ԲԱՐՆԿԱՄԻ

Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ,
 Բարով զարդարեցեր, զՏեսանէ զոհացայ,
 Գարնան ծաղկի նման, որ երևի նայ,
 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

Աղբյուրներ.

- A = ձեռ. № 2676, ժամանակ՝ ժՁ դ., էջ 191բ:
 B = ձեռ. № 8674, ժամանակ՝ 1622, էջ 81բ—82բ:
 C = ձեռ. № 1989, ժամանակ՝ 1647, էջ 195ա—197ա:
 D = ձեռ. № 10208, ժամանակ՝ ժԷ դ. 1671-ից հետո, էջ 126բ—127ա:
 E = ձեռ. № 10006, ժամանակ՝ ժԷ դ., էջ 72բ—73ա:
 1 A զձեզ փխ զքեզ:
 2 A¹B¹ բարւով S բարւով AMNPSUWC¹ զարդարեցայ A¹ զարդարեցիր C Տեսանէ
 D զՏեսանէ B ի Տեսանէ V զուհացայ:
 3 BFZB¹ ծաղկանց NSUVWC¹ զարնան վարդի նման քե զուարճացայ H որ երև զնա
 KZ որ երևինա L նոր երևինա B որ երևիցա:
 4 A զձեզ փխ զքեզ:

- 5 Գրախտէն աւետաւորր, զքեզ հանց իմացայ,
 Երեսդ ի վեր նայիլ՝ սիրով կամեցայ,
 Զարդարեցէր զաշխարհս ամէն զինչ որ կայ,
 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

- Եկիր հազար բարով աշօք իմ տեսայ,
 10 Ընդ այդ քո գալստեանդ յոյժ ուրախացայ,
 Թող դուն բազում ապրիս աշխարհիս վերայ,
 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

- 5 AKS գրախտին C զրախտն QN աւետաւոր K աւետաւոր ես ABDEKLMPA¹B¹ ես
 փխ զքեզ C և զուարճանայ փխ զքեզ հանց իմացայ QN հանց՝ չիք:
 6 A տողը չիք BKZA¹B¹ նայել DEP հայել S ի վեր նայիր C ես հանց իմացայ, և-
 րեսդ ի վեր նայիլ:
 7 A Զարդարեցէր չիք: A¹B¹ Զարդարեցիր Q ի տունս ամէն ինչ փխ զաշխարհս ամէն
 զինչ որ կայ S զաշխարհէս BKZ գամէն S ամէն չիք: ACMSUVC¹ ինչ B գոր ինչ
 կայ:
 8. A զձեզ:
 9. AZA¹ էկիր A¹ բարւով M բարօք ACP աշօքս:
 10. M այս փխ այդ V այդ չիք: DEP խիտ փխ յոյժ K գալստեան Z բալստեանդ յուժ
 BH յուրախացայ:
 11 CDEFQHMNPZSUWA¹B¹C¹ զու V զու՝ չիք DEP ապրիս բազում A յաշխարհիս
 W ի վերայ աշխարհիս B¹ աշխարհիս U բարւով զմեջ աշխարհիս ի վերայ:
 12 A զձեզ: Աղբյուրներ
 F = ձեռ. № 9271, ժամանակ՝ ժԷ դ., էջ 8բ—9բ:
 Q = ձեռ. № 8540, ժամանակ՝ ժԷ դ., էջ 41բ—42ա:
 H = ձեռ. № 2394, ժամանակ՝ ժԷ դ., էջ 118բ—120բ:
 K = ձեռ. № 5668, ժամանակ՝ ժԷ դ., էջ 2բ—4ա:
 L = ձեռ. № 3411, ժամանակ՝ ժԷ դ., էջ 19բ—21ա:
 M = ձեռ. № 7714, ժամանակ՝ 1714, էջ 76ա—78ա:
 N = ձեռ. № 5954, ժամանակ՝ ժԷ դ., էջ 18բ:
 P = ձեռ. № 9597, ժամանակ՝ ժԷ դ., էջ 101ա:
 Z = ձեռ. № 7712, ժամանակ՝ ժԹ դ., էջ 28ա:
 S = ձեռ. № 9863, ժամանակ՝ 1677, էջ 138ա և ձեռագիր № 10167 ժամանակ 1698,
 էջ 3ա—4ա:
 U = ձեռ. № 5934, ժամանակ ժԷ դ. էջ 17բ և ձեռագիր № 7206 ժամանակ ժԷ դ.,
 էջ 37բ:
 V = ձեռ. № 4335, ժամանակ՝ ժԹ դ., էջ 64ա:
 W = ձեռ. № 9966, ժամանակ՝ 1775, էջ 9բ:
 A¹ = Կ. Կոստանյանց, «Նոր ժողովածու», Գ. պրակ, Վաղարշապատ, 1903,
 էջ 24—26:
 B¹ = Ա. Տեկանց, «Հայերդ», Թիֆլիս, 1882, էջ 103:
 C¹ = «Գրքուհո որ կոչի Տաղարան», Կ. Պոլիս, 1740, էջ 365—366:
 * Այս ոտանափոյրը «Տաղ ի տես սիրելաց և հեռաւորաց ասոս» խորագրով կա նաև
 Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 1042 (ժամանակ 1910) ձեռագրում (էջ 310ա),
 տե՛ս Ռսկյան, Յուցակ, էջ 679:
 ACQPSVW Անխորազիր: B Տաղ չարէն զհենի սիրոյ: DE Տաղ Մարտիրոսի ասա-
 ցեալ: F Տաղ ուրախութեան մարդկան: H Տաղ սիրոյ և ուրախութեան: K Այլ տաղ լաւ և
 զեղեցիկ. սողրաթի: L Տաղ ի տես սիրելաց և հեռաւորաց ասայ: M Տաղ վասն ուրա-
 խութեան: N Տաղ վասն սիրոյ և բարեկամի: Z Տաղ ուրախութեան: UC¹ Տաղ կարօտով
 բարեկամի: A¹ Տաղ ի տես սիրելաց և հեռաւորաց: B¹ Այլ տաղ զեղեցիկ և լաւ:

Ժամանակաց պարծանք եղեր դու հիմայ,
 Ի տեսանել զերեսդ՝ ամէն կու ցանկայ,
 15 Լուսին ես դու բոլոր՝ դմեզ լուսաւորեա՛
 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

Խնդամբ ամենեքեան զինչ մանուկ տղայ,
 Մերունք շատ պատուականք, ընտրեալ քահանայ,
 Կանայք պարկեշտաւոր, կուսանք նորընծայ,
 20 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

Հային աղուոր երեսդ՝ ամէն ամիրայ,
 Զայնիւ զքեզ երանէ հազար խալիֆայ,
 Ղամբար ես լուսափայլ, առ մեզ լոյս ծագեա՛,
 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

25 Ըարտար ես բանաւոր՝ հզօր և արքայ,
 Մարմնով դու անմարմին՝ հրեշտակ քեզ ցանկայ,

- 13 QNSUVWC¹ Ժամանակիս A պարծանք ես հոգովդ հիմայ փխ եղեր դու հիմայ B պարծանք ես դու (քու) հիմայ M պարծանքն դու ես հիմայ U պարծեոք B¹ պարծանք էիր C դու նմայ DESB¹ դու՝ չիք Z դու իմայ KV դու յիմայ p եղար H եղեր մեզ հիմայ A¹ հիմայ՝ չիք:
- 14 QMNUC¹ ըզքեզ ամէն մարդ ցանկայ փխ զերեսդ ամեն կու ցանկայ C զքեզ փխ զերեսդ W մարդ ցանկայ փխ կու ցանկայ S ըզքեզ ամէն ինչ որ կայ փխ զերեսդ ամեն կու ցանկայ A կու ցանկան Z կուցանի:
- 15 M լոյս ես դու խիստ պայծառ փխ լուսին ես դու բոլոր C լուսին դու Z լուսին է դու բոլոր B¹BK¹ դու լուսով փխ դու բոլոր N բոլորիք QN զիս փխ զմեզ S զմեզ՝ չիք LZ լուսաւորեայ:
- 16 A զմեզ W աղբյուրն այս տողից հետո բերի է մնում:
- 17 AB խնդան KVB¹ խնդրեմք S խընթամք ACL ամենքն N ամենեսան Z ինչ UC¹ մինչ մանուկ տղայք S զինց մանուկ ու տղայ A տղայն:
- 18 B¹ ձերուկ S ձերուք պատուականք, ընտրեանք V ձերք Q մեծամեծք և փոքունք, որ աստ առ իս կայ փխ ձերունք շատ պատուականք, ընտրեալ քահանայ BCFK-NA¹B¹ պատուական SUC¹ քահանայք:
- 19 BFKNPSUA¹ պարկեշտաւորք V պարկեշտ և մաքուր փխ կանայք պարկեշտաւոր Q աստուած քեզ երկար կեանք եւ առողջութիւն տայ փխ կանայք պարկեշտաւոր, կուսանք նորընծայ Z կուսանք H որ ընծայ P ծայ փխ նորընծայ C՝ նորընծայք:
- 20 A զմեզ V աղբյուրն այս տողից հետո բերի է մնում:
- 21 A լային փխ հային C հային QN հայի բարի երեսդ ամէն քիստոնեայ C աղուոր ես փխ աղուոր երեսդ KB¹ յերեսդ աղուոր BU ամէրայ Z ամիրեա:
- 22 C ձայնիւ ձիւնիւ զքեզ հազար ֆալայ BKA¹ քեզ BDEKLPMZSUA¹B¹C¹ երանեն E լարաֆալայ փխ հազար խալիֆայ QN ամէն քահանայ փխ հազար խալիֆայ:
- 23 C զամար HLZ զամպար QLNA¹B¹ լուսաւոր KSA¹ ծագես NZ լուս:
- 24 A զմեզ SUC¹ այս տողից հետո բերի է մնում:
- 25 QN ճարտար ես դու մտօք, հզօր իր արքայ:
- 26 QN ես զեղեցիկ փխ դու անմարմին C հրեշտակք P դու անմարմին փխ քեզ ցանկայ Z ցանկան:

Յամէն երկիր բոլոր քո ձայնըդ կու գայ,
 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

Նայեա՛ առ մեզ սիրով և զմեզ զարդարեա՛,
 30 Շրթամբք քո անուշիւք դու առ մեզ խօսեա՛,
 Որ քո տխր պատկերդ է զինչ լուսընկայ,
 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

Զար թշնամին ամէն ի քեն հեռանայ,
 Պատիւ քո մեծութեանդ այլ խիստ լինենայ,
 35 Զահիւ լուսաւորես դամէն մերձակայ,
 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

Ռարբի ես բանաւոր և մեզ հայր արբա,
 Սաղմոսիւք և օրհնութեամբ լեզուտ բարբառեա՛,
 Վասն մեղաւորիս, որ առ քեզ անկայ,
 40 Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

- 27 AQNP ամէն D ամէն բոլոր երկիր Z համէն B յերկիր B¹ քո՝ չիք սիրով ի քեզ գայ փխ քո ձայնըդ կու գայ Q համբաւդ երթայ փխ ձայնըդ կու գայ K սիրով առ քեզ դան փխ քո ձայնըդ կու գայ N համբաւտ ելնայ փխ ձայնըդ կու գայ C ձայնիւդ A գուկայ Z կուքայ:
- 28 A զմեզ:
- 29 A հայիսց փխ նայեա M նայեաց AC և փխ առ QN և ընդ մեզ բազմեա՛ A հայ-բարար փխ զարդարեա M լուսաւորեայ փխ զարդարեա Z աղբյուրում տողը չիք:
- 30 BN շրթամբ HLP շրթամբ K շրթունք քո բազդրացի, առ մեզ խոսակցայ A և անուշիւք փխ քո անուշիւք B բազդրային փխ քո անուշիւք P անուշիւ ACD առ մեզ դու H ընդ մեզ A¹ խօսեաց KB¹ խօսակցեա՛ Z տողը չիք:
- 31 F քու A քո տիպ պատկերիդ որ զինչ լուսին կայ C քո տիպ պատկերիդ զինչ լուսինն որ կայ BH տիպ պատկերիդ LM պատկերիտ է D որ քո պատկերիդ տիպ է զինչ K քո տիպ պատկերեա զինչ որ լուսին կայ B¹ պատկերդ զինչ որ լուսին կայ P պատկերդ տիպ է զինչ BDEFHLA¹ լուսինկայ QN զի մինչ զքեզ տեսնումք, հոգիս մեր ցնծայ փխ տողի Z տողը չիք:
- 32 A զմեզ Z տողը չիք:
- 33 ABCDEKB¹ թշնամիքն DEF ամենեքեան Q ամէն՝ չիք P ամէնքն B¹ ամէնք M ի քեն ամէն N ի քեն այսօր H ամէնին փխ ամէն ի քեն ABCDEKB¹ հեռանան Z տողը չիք:
- 34 ALPA¹ մեծութեան B մեծութեամբ B այլ չիք H ևս այլ աւելանայ B¹ լինանան QN պարծանք դու մեզ լինիս աշխարհիս վերայ փխ տողի Z տողը չիք:
- 35 Q քահիւք H քանի փխ քահիւ A լուսաւոր է BM լուսաւորեայ C լուսաւոր LM ամէն F մերձացայ Z աղբյուրում տողը չիք:
- 36 A զմեզ փխ զքեզ Z աղբյուրում տողը չիք:
- 37 A Բարի BCFHLZP Ռարի QN բազդր բարբառես փխ և մեզ հայր արբայ FHL արայ CZ հարբարա՛ փխ հայր արբայ:
- 38 CLKFMPA¹B¹ և՛ չիք A լեզուս K լեզուդ A՛B՛ առ մեզ փխ լեզուս ABHLKZ, բարբառեայ QN զԱստուած փառաւորեա փխ լեզուս բարբառեա՛:
- 39 M վասն մեղաւորացս, թողութիւն հայցեայ փխ տողի: Z մեղաւորի: QN առ աէք միշտ մազթեա փխ որ առ քեզ անկայ CHZA՛ եկայ KPB՛ ցանկայ փխ անկայ:
- 40 A զմեզ A լլսյ տողից հետո բերի է մնում:

Տեսլեան քո պատկերիդ որ արժանացայ,
Բամեալս, մեղաւորս որ հետեցայ,
Յնծայ հոգիս մարմնով և ուրախանայ,
Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

45 Իիւանդ հոգով կայի, նայ առողջացայ,
Փառօք տեսայ զերեսդ, մեղաց մաքրեցայ,
Քեզ Մարտիրոսն եղև յետին նոր ծառայ,
Այսօր զքեզ տեսայ և ուրախացայ:

11. ՏԱՂ ՂԱՐԱՃԱՐՍԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԷ

Յուր եկի հանդիպեցա ես, քո սիրուտ իմ լոյս երես,
Որ զիս լուսով լուսաւորես, քան զլուսին այս բոլորես:
Միրով ի մարդըն կու խօսես, զհոգին, մարմինըն նորոգես,
Թող քո տարիքըն բազմանայ, զի Աստուածոյ դու տըվեալ ես:
5 Ով որ զքեզ սրտով սիրէ, նա դու այլ զայն խիստ կու սիրես,
Սէրն Աստուծոյ քեզ բաշխած է, հոգով սրբով զարդարած ես:
Բարի աջօք ի մեզ նայէ, սէրն Աստուծոյ ի մեզ լսես,
Քո ծառային ողորմած լեր, որ դու սիրով ողորմած ես:
Քաղցրութիւն արա՛ ընդ իս, սէրն Աստուծոյ զիմ խօսքըն տես,
10 Քո քաղցրութեամբդ ա՛յ, ով նման, յԱստուած ի մարդ, որ դու կառնես:
Որ դու մարդու կու ամաչես, և յԱստուծոյ դու կու վախես,
Փառաց ի փառ բարձրացար, և յԱստուծոյ հաւասար ես:
Ա՛յ Մարտիրոս Ղարաճարսի, որ դու եղեր աշաց անտես,
Զմարմինդ աղէկ դու նորոգես, զհոքիդ ի հուրըն կու այրես:

41 C տեսուն HP տեսլեամբ A' քո՝ չիք: FHMP տիպ փխ քո B ի փխ քո QN ես փխ: որ H զոր C յոյժ ուրախացայ փխ որ արժանացայ: KZ տողը չիք:

42 B բամեալը DEP բամեալ CKLMA' բամեալ ես A' մեղաւոր M փափազիս հասայ փխ. որ հետեցայ QN բոտեալ հոգովս ի յիս հրճուեալ բերկրեցայ փխ տողի: Z տողը չիք:

43 H ցնծան QN ցնծացի իսկապէս և կենդանացայ փխ տողի B' մարմնովս C ուրախացայ Z տողը չիք:

45 C զգայրանցս փխ: հոգւով կայի նայ K իւանդ կացի և փխ և իւանդ. հոգւով կայի, նայ: FHLP հոգով: M կայաք, այժմ փխ կայի, նայ A'B' կացի A' առողջանայ B' և փխ նայ QN հիվանդ էի անձամբ քե փխ իիւանդ հոգով կայի, նայ:

46 CA' մեղօք QN տեսի զերեսդ ի խոհմանց զերծայ փխ տեսայ զերեսդ, մեղաց մաքրեցայ:

47 B քեզի BCDKFMZPB' Մարտիրոս KՅ' եղայ K յետ նորս M ասողս եզև փխ: եզև յետին P նորընծայ փխ նոր ծառայ QN քեզ լինիմ ես փոքրիկ և յետին ծառայ փխ: տողի: 47-րդ տողից նետո B' ունի ավելի տող՝ խիստ եմ քեզ կարօտած, սէր քո առ իս գայ տողը:

Աղբյուր.

Զեռ. № 10208, ժամանակ՝ 1587—1712, էջ 152բ—153ա:

12. ՆՈՐԻՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ Է ԱՍԱՅԵԱԼ ՏԱՂՍ

Իմ սիրտ ինձի համբեր չի տար,
կամիմ գովել զքեզ իմ խելաց,
նա դու ինձի ճէֆա կառնես՝
և կու պահես աչերս ի լաց:

5 Մազտ է աղեկ և թուխ բարակ,
ճակատըդ լան և խիստ ճերմակ,
ուներտ աղեղ լար է երակ,
թարթիչըդ նետ է խիստ սրբած:
Աչեր ունիս թուխ և անուշ,

10 կարմիր երես, ճերմակ է նուշ,
ու քո շրթներտ է խիստ քնքուշ,
ի ի ներս եաղութ, զմրութ շարած:
Բերնիտ ի մէջըն լեզու կա,
այտեր ունիս բոլոր նորա,

15 ջանացի պաքնել զնա,
նա իւր շրներըն զիս ի խած:
Թէ ես մեռնիմ՝ թող դու խնդաս,
իմ մեռնելուն վերա խնդաս,
մեռնիս դու այլ՝ հոն գաս,

20 զվճարն առնու ի քէն Աստուած:
Մէջկունքդ ի յուռ նման զալար,
ինքն է արեր տեֆիլ խելար,
Աստուած նայեա՛ վերայ ինձ ճար,
թող զայն առաջի շարերն ի բաց:

25 Ա՛յ Մարտիրոս Ղարաճարսի,
խելքդ ժողովէ ի գլխի,
զաստէնըս թո՛ղ տես անտենի,
որ քեզ պահած է հուր վառած:

13. ՆՈՅՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԱՍԱՅԵԱԼ

Արեգական նման պայծառ, լոյս երեսդ, որ ի մեզ ծագի,
Երբ լոյս ծագիս արարածոց, ամէն աշխարհս զարդարի:
Իշխանութիւն արեգական, ցերեկային ժամն երևի,
Երբ արեգակն ի մար մտնէ՝ կարծես լաշխարհս խաւարի:
5 Հանց լուսատու է քո երեստ, երբ արեգակըն պարզ լինի,
Զամէն աշխարհըն նորոգէ՝ հասուցանէ պտուղ բարի:
Ճերմակ ճակատդ, որ դու ունիս, նա արեգակըն զայն շունի:
Զկամար ուներդ աղեղնապէս՝ արեանարբու ու ծարաւի:

Աղբյուր.

Զեռ. № 10208, ժամանակ՝ 1587—1712, էջ 153ա—153բ:

էս աշերուն նրման ծովեր՝ մարդ չէ տեսեր ծով ծիրանի,
 10 Քաթևանունըդ է զինչ նետեր, կու հարկանէ՛ զմարդըն հալի:
 Երբ որ զերեսըդ տեսանէ, արեգական լոյսն արգելի,
 Երբ խշրվենքու կու հալի, լուսինն եղև անգին գերի:
 Մինչ տեսնու ինքըն զբերանդ, ի մէջ զարան քո ատամի,
 Լալ ու եաղութ և շափուլա, գոհար, զմրութըն ըսքանչելի:
 15 Բոլոր անձամբ դու զարդարեալ, քան զամենայն իմանալի,
 Դու լոյս ծագես որդոց մարդկան, նա քո սիրովըդ նորոգի:
 Ա՛յ Մարտիրոս Ղարաճարսի, մեղօք ի լի, խիստ եղկելի,
 Քէ յամմէն օր մեղօք կենաս, վա՛յ քո հոգուտ, ողորմելի:

14. ՏԱՂ Ի ՎԵՐԱՅ ԿԱՅԱՅ ՔԱՂԱՔԻՆ. ԱՍԱՅԵԱԼ Է ՎԱՍՆ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ

Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ,
 Բոլոր պարխսպն, որ ի նմա կայ,
 Գերահռչակ անուն նորայ,
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

5 Դոներն ամուր, որ ի նմայ,
 Եկեղեցիքն գերակայ,

Աղբյուր.

Ձեռ. № 10208, ժամանակ՝ 1587—1712, էջ 158բ—159ա:

Այս բանաստեղծությունը կա նաև Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 1002 (ժամանակ 1654, էջ 184բ) ձեռագրում (տե՛ս Վ. Հ. Ոսկյան, Ցուցակ, էջ 595):

Աղբյուրներ.

- A=ձեռ. № 7707, ժամանակ՝ 1611, էջ 18ա—19բ:
- B=ձեռ. № 3081, ժամանակ՝ 1617, էջ 108բ—109բ:
- C=ձեռ. № 3411, ժամանակ՝ Ժէ դ., էջ 90ա—91ա,
- D=ձեռ. № 7714, ժամանակ՝ 1714, էջ 90ա—91ա:
- E=ձեռ. № 2939, ժամանակ՝ 1794—1799, էջ 1025ա—1026ա:
- F=ձեռ. № 7709, ժամանակ՝ 1620—1660, էջ 90ա—90բ:
- Q=ձեռ. № 1636, ժամանակ՝ ԺԼ դ., էջ 189բ—192ա:
- H=Վ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 582:
- K=Ե. Շահագիզ, Ազգագրական հանգես, Թիֆլիս, 1901, էջ 45:

Մտարգիր.

A Տաղ և գովասանք Կաֆային:
 BCD Տաղ ի վերայ Կաֆայ քաղաքին. ասացեալ է վասն ուրախութեան:
 EFQK Անխորագիր:
 H Տաղ ի վերայ Կաֆայ քաղաքին:

- 1 F զԿաֆայն Q զԿաֆան:
- 2 D որ ի նրմին FQ պարխսպն իւր աննրման:
- 3 F գերահռչ:
- 4 FQ մայրաքաղաք կոչեն ըզնայ K Կաֆայ:
- 5 BCDH որ ինչ ի նմայ EK ինչ փխ որ FQ դոներն ամէն որ ունի նայ,
- 6 FQ ֆրոսակ ազգին մօտըն ի վերայ:

Զբոլորն վանքեր են շրջակայ,
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

Եպիսկոպոս մեծ և արքայ,
 10 Ընտրեալ, մաքուր սուրբ քահանայ,
 Քազ պարծանաց երկրի վերայ՝
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

Ժամատեղաց նման շի կայ,
 Իւր քահանայքն փիլիսոփայ,
 15 Լուսամարութ շատ արեղայ.
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

Խօճանին շատ դեկան կու տայ,
 Մառայ զնեն՝ աղատեն զնայ,
 Կարգեն ըզնա՝ առնեն տղայ:

20 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

Հայոց տուն է այժմը Կաֆայ,
 Ձայնն ընդհանուր յեկիր կերթայ,
 Ղըրիմն ի հետ իւր մերձակայ.
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

7 BCDEHK Ձանկակներուն ձայնըն կու գայ FQ եկեղեցըն գերակայ:

8 EK իւր վանքերն շրջակայ F քահանայից ձայնըն դու գայ Q Ձանկակներուն ձայնըն՝ կու գայ EFQK կրկնակի տողն իններորդն է: Ութերորդը՝ բոլորովին այլ ձևով է յուրաքանչյուրում (տե՛ս 8-րդ տողի ծանոթագրությունը):

- 9 BK էպիսկոպոս: F արժայ: Q եպիսկոպոս մեծ և արժանի:
- 10 FQ ընտրեալ, հոյս սուրբ քահանայք:
- 11 ABCDEFK յերկրի:
- 12 F ամենուրեք զԿաֆան: Q ամենուրեք զԿաֆայն: K ամենուրեք՝ Կաֆայ:
- 13 F շիքայ: Q ժամ և ժամտեղք հոն շատ կայ: H շրկայ:
- 14 F քահանայք են:
- 15 H սուրբ արեղայ: K լուսոյ մարութ:

Ձեռյած «շատ» բառը ոչ մի ձեռագիր աղբյուրի մեջ չկա և միայն Ալիշանի հրատարակության մեջ ենք հանդիպել, սակայն, հանգրի աճհրածեշտ Բանկը պահպանելու և տաղի իմաստն ավելի որոշակի դարձնելու նպատակով, մենք աճհրածեշտ համարեցինք այն բողոնը: Ամենայն հավանականությամբ Ալիշանը ևս, տարբերվելով իրեն համար բնագիր ծառայող ձեռագիր օրինակից (№ 3081), ենեց այդ նպատակով է ավելացրել ըշված բառը F խօճանին կեկան կուտան: Q խոճանին դեկտան կուտան:

- 18 BCDE և աղատեն: FQ զրենն, կանեն աղատ:
- 19 A և առնեն: CD առնեմ EQ կանեն տղայ:
- 20 Այս և հաջորդ Բայթիները F և Q աղբյուրներում ետ ու առաջ են դասավորված:
- 21 EHK այժմ F այժմն Q տունն է այժմ:
- 22 BCDH ընթանուր: երկիր FQ Ձայն ընդհանուր երկիրըն կայ:
- 23 A Ղրիմ քաղաքն է մերձ նորայ CD Ղրիմի հետ FQ Ղրիմի գեղանք բոլորն որ կայ:

25 Ճոխայ ամէն մարդ և խնտայ:
 Մանուկ և մեծ, և երեխայ,
 Յերեսնուն լոյս ցոթեալ ցոլայ:
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

Նան ի ծովէն շատ բարեօք գայ,
 30 Շուրջ վաներօքն ուրախանայ,
 Որդիք մարդկան ի յուխտ կերթայ:
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

Չար թշնամին թող վերանայ,
 Պատիւ հայոցր մեծանայ,
 35 Ջաղջնին իւր քամով շուրջ գայ,
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

Ռամիկ մարդիկ, իշխանք որ կայ,
 Սարկաւազներ և քահանայ,
 Վարդապետին հնազանդ կենայ,
 40 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

Տիկին կանայք, պարկեշտ նորայ,
 Բամեալ մարդկան պարծանք նորայ,

26 EK մարդն և խրնդայ F քառյակը չիք. դրա փոխարեն՝ 7 հավելյալ տող, որոնք կան նաև Q աղբյուրում:

Քրիտոնէայրն հօն կու կենան,
 Փախան ամէնն եկան կաֆայ,
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆան:
 Ամեն մարդ որ ինքն կայ
 Մանուկ և ծեր և երեխայ,
 Տանուտէր, հարսն ու փեսայ,
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆան:

Q հավելյալ տողերը տասն են, բանի որ այս տողերից առաջ կան նաև 3 տողեր, որոնք են՝
 Ղրիմ քաղաք ի մօտրնկայ:
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայն:
 Բոլորն ամէն մեծ զեղրանք:

Q 25—28-րդ 37—44-րդ տողերը ավելացրած են վերջում:

27 A թափեալ ցոլայ: EK լույս H ցայթել կու տայ:

29 FQ ի ծովուն մէջըն խօշայ FQ ունի հետևյալ երկու հավելյալ տողերը,
 Պաղրկաններն շատ կու գայ,
 Հալ ու տաճիկ և ամիրայ:

30 ACD վաներօքն FQ վաներօք E ուրախանլ Q որախանայն Q ունի մեկ հավելյալ տող. [Մայրն] աստուածածախն և սորբ Աննայն:

31 EFK կերթան Q ի ոխտ երթան:

32 Q եւ մեր հայոց փառք բարձրանան:

33 F թշնամիք թող կուրանան Q թող կուրանայ:

34 FQ վերանան փխ. մեծանայ:

35 BCDH ջաղջներն H իւր՝ չիք կուգայ FQ Ջերմեռանդ սէրն զօրանայ:

37 ADC բամիկ A ւ իշխանք C մարդիք F 37—44 տողերը չիք:

38 ABCEQK սարկաւազեր E քահանայ:

41 C Կիկին կանայք F տողը չիք K պարկեշտք:

Յնծայ ամէն՝ ւ ուրախանայ:
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

45 Թիւանդ հոգով ևս ձեզ ծառայ,
 Փառք ասածոյ յերակ ասայ,
 Քեզ Մարտիրոս աստուած գրթայ,
 Աստուած թող շէն պահէ զԿաֆայ:

15. ՏԱՂ ՉՈՐՍ ԼԵՉՈՒԷ՞ ՂԱՐԱՃԱՐՍՅԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԷ ԱՍՍՅԵԱԼ

Քանի ձէֆա անես հէ՛յ ևար,
 Պիր կուն տէրտիմէ զլըլ թիմար,
 Տօյ կիֆալի օայէ տիլար,
 Ճէֆա մէքուն պէմա տիլպէր:

յ Աստուած նայեալ և արա ինձ ճար,
 Եօքսա գալտըմ հասրէթ, պէմար,
 Էսի թէլիս ճանրմ պէմար,
 Պէս շի քիւնէմ շուն կիրիֆտար:

Աշեր ունիս զինչ զղաղար,
 10 Նէշէ զըլամ ֆէրեատ ու զար,

45 CDFQHK հիւանդ FQ հոգովս եղայ ծառայ H հոգով քեզ:

46 E ասաց: FQ երբակ հակայ:

47 FQ քեզ Մկրտիչ աստուած գրթայ:

Աղբյուրներ.

A=ձեռ. № 10208, ժամանակ՝ Ժէ դ. էջ 158ա—158բ:

B=ձեռ. № 9597, ժամանակ՝ ԺԼ դ. (1706-ից հետո), էջ 220ա:

Խորագիր.

A Տաղ շորս լեզուէ Ղարաճարսցի Մարտիրոսէ ասացեալ:

B Անխորագիր:

Տեքստ.

1 B կանես:

3 B Տոր փխ. Տօյ:

5 B և՛ շիք:

* Առաջին տողը հայերեն է, երկրորդը՝ թուրքերեն, երրորդը՝ հունարեն և չորրորդը՝ պարսկերեն. թարգմանվում է հետևյալ ձևով: Թարգմանությունը կատարել է Մաշտոցյան մատենադարանի ավագ գիտ. աշխատող Հ. Եգանյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությամբ:

Տողերի բարգմանությունը

2 Մի օր ցավիս արա դու ճար,

3 Գլուխն իմ կուզի զաղար,

4 Հոգիակ մեզի ճեֆա մի տար:

6 Թէ չէ մնամ կարոտ, անկար,

7 Ուզում ես դու ջանքս տկար:

8 Ինչ անեմ ես գերթ գերեվար:

9 B հավելյալ սկզբում՝ «Աստուած նայեալ»:

10 B ֆիրթատ:

Տէն էքսէւ[ւր]ի[ս] էսի խապար,
Տու շէշմի մէն հէյրան պարար:

Վանի տեսնեմ՝ լինիմ խամար,
Եաղշիւրդա իլէ բիֆար,
15 էսի բուսէ էլա նիկեար,
Չի միկոյէ պէմա թիմար:

Առիր զհոգիս ուսկու կամկար,
Օլտուն շաղաւաթսրդ թաթար,
Նասիֆի իս կօնլիւմ տիլար,
20 Ռուհի դու պիլար, պիլար:

Բայց Մարտիրոս զականջ դեմ ար,
Սէնին իշին տէմի եանար,
Տի պօլիմաս է՛յ փալիթար,
[Ք]ուճա միրա կոյէ պրատար:

11 B հայրան պրբար փիս էսի խապար:

13 B տեսնում:

14 B եաղշիւրդա իլէ բեաֆար:

15 B բոյսէ:

17 A առիւ B ուսկայ:

19 B կեօկլում տիլէր:

20 B ուսի բուպիայ:

Տողերի բարգմանությունը.

- 10 Արբան քաշիմ ես ա՛հ ու դար,
11 Չգիտես դու, շունես խապար,
12 Աշերս նայեն քեզ ապշահար:
14 Բարիք արա, անհավատ չար,
15 Արի, արի, իմ սիրահար,
16 Ինչ ես անում ինձ որպես ճար:
18 Հանց անօրեն՝ թաթար եղար,
19 Սիրաս կուզի վճիռ, արդար,
20 Գու քո հոգին, բեր անպատճառ:
22 B սէնուն իշուն տամու:
23 B է՛ պալկար:
24 B Հուճա B կեոյա պրուտէր:

Տողերի բարգմանությունը

- 22 Միշտ կայրվի քեզի համար,
23 Ինչ ես կուլում, կտրիճ նարտար,
24 Ո՛ւր ես գնում, սաս, եղբայր:

A. C. СААКЯН

СТИХОТВОРЕНИЯ МАРТИРОСА ХАРАСАРЦИ

В рукописях XVI—XVII вв. сохранился ряд стихотворений, автором которых является некий Мартирос. Однако, как известно, в этот период жили три Мартироса—Харбердци, Харсарци и Кримеци.

Настоящая работа дала возможность установить, что автором семи стихов, принадлежность которых была спорной, является Мартирос Харасарци. Затем рассматриваются три других стихотворения. Сопоставляя их с теми стихами, которые несомненно принадлежат Харасарци, автор статьи, исходя из языковых и стилистических особенностей, устанавливает, что они также принадлежат перу Мартироса Харасарци.

Автор статьи в рукописях Матенадарана обнаружил пять новых стихов Мартироса Харасарци и представил научно-критический текст всех 15 стихов Харасарци, восемь из которых публикуются впервые.

A. S. SAHAKIAN

LES POESIES DE MARTYROS DE KHARASSAR

Dans les manuscrits des XV—XVII siècles on rencontre nombre de poésies dont l'auteur est un certain Martyros. Mais il est connu qu'à cette époque vivaient trois Martyros: de Kharbert (Kharbertsi), de Kharassar (Kharassartsi) et de Crimée (Ghrimetsi).

Le travail accompli par A. Sahakian donne la possibilité d'établir que l'auteur des sept poésies dont la paternité était discutée est Martyros de Kharassar. Examinant ensuite trois autres poésies et les comparant à celles qui appartiennent indiscutablement à Kharassartsi, l'auteur de l'article, se basant sur les particularités de la langue et du style, démontre qu'elles appartiennent également à la plume de Martyros de Kharassar.

L'auteur de l'article a découvert dans les manuscrits du Maténadaran cinq nouvelles poésies du même poète et il présente les textes critiques des 15 poésies de Martyros de Kharassar, dont huit sont publiées ici pour la première fois.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ՌՈՊԵՐ ԿՅՈՒՂՊԵՆԿՅԱՆ
(Պորտուգալիա)

ԺԵ ԴԱՐՈՒ ՋԵՌԱԳՐԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի ձեռագրաց մատենադարանի հավաքածոյին պատկանող XV դարու հայերեն ձեռագիր ավետարանի մը մեջ գտանք փորթուկալերեն լեզվով գրված անթվակիր նամակ մը՝ ստորագրված Հայր Գասպարի մը կողմէ։ Ստորե կներկայացնենք այդ նամակին թարգմանությունը։

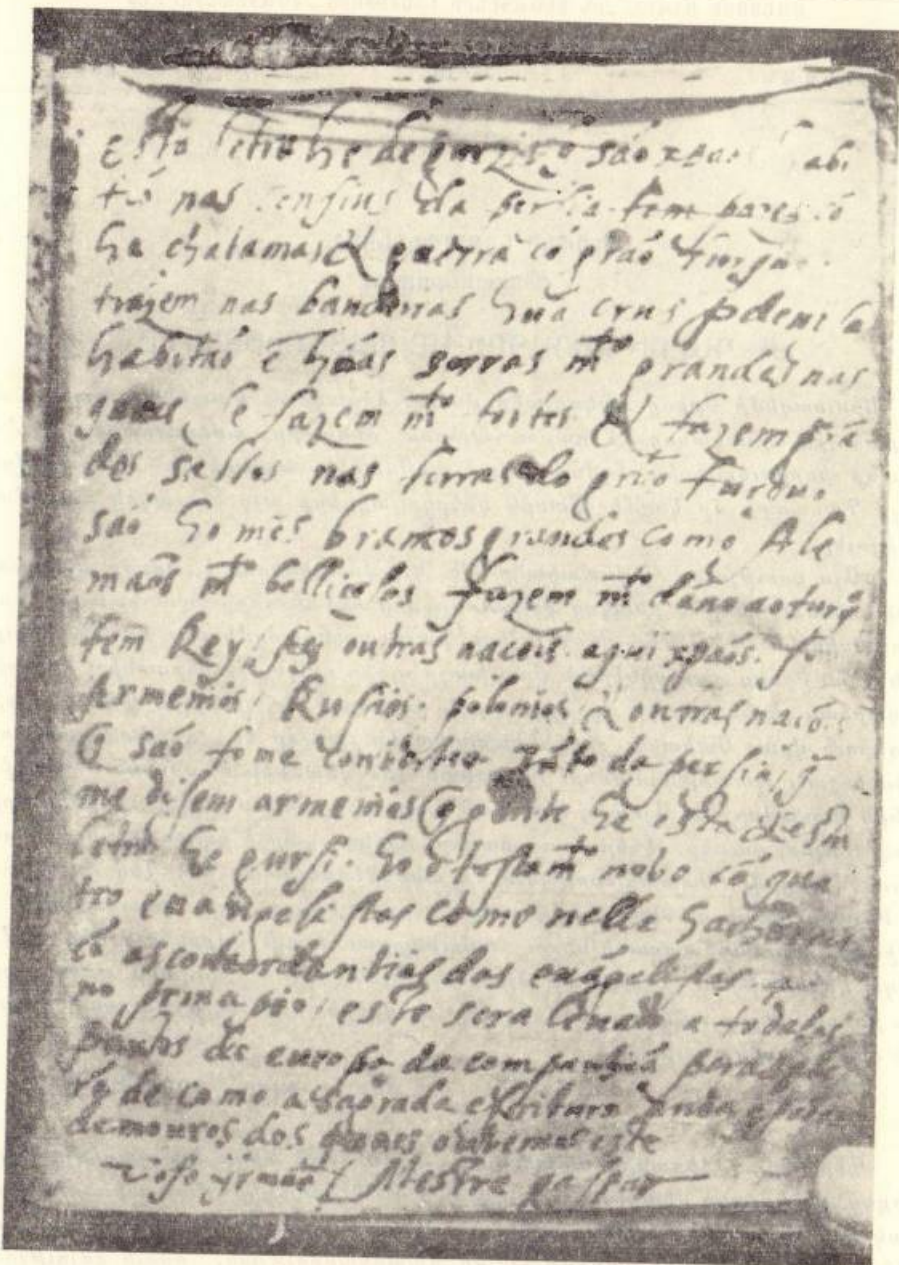
«Այս գրությունը (ավետարանը—Ռ. Կ.) վրացիներեն է, որոնք պարսկական սահմանին վրա բնակող քրիստոնյաներ են։ Ասոնք հաշտ կապրին Շահ Քամասին (1524—1576—Ռ. Կ.) հետ, բայց պատերազմի մեջ են Մեծ Թուրքին հետ։ Իրենց զրոշակներուն վրա խաչը ունին որպես խորհրդանիշ։ Կապրին բնդարձակ լեռնաշղթայի մը մեջ, ուրկե զորացած, կհարձակին Մեծ Թուրքին հողերուն վրա։ Սպիտակ ցեղին կպատկանին. խոշոր են գերմանացիներուն պես և շատ պատերազմասեր։ Բավական մեծ վնասներ կհասցնեն Թուրքին։ Ունին թագավոր մը։ Այստեղ կան նաև ուրիշ քրիստոնյա ազգեր, ինչպես օրինակ, հայեր, ռուսեր, լեհեր և այլ ազգեր, որոնք դարձի եկած են սուրբ Թովմասի միջոցով։ (Նախադասություն մը անընթեռնելի—Ռ. Կ.) Լեզուն Կյուրդի է։ Ինչպես պիտի տեսնենք, շորս ավետարանիչներու նոր Կտակարանն է, սկիզբը՝ շորս ավետարանիչներու համաբարբառներով։ Եվրոպայի մեջ ամեն կողմ Ընկերության (Հիսուսյան միաբանություն—Ռ. Կ.) հայտնի պիտի ըլլա, թե ինչպես սուրբ ավետարանը ինկած է մավրերու իշխանության տակ, որոնցմէ ձեռք ձգեցինք զայն։

Ձեր եղբայրը՝ Մեսր Գասպար»

Վերոհիշյալ ձեռագիր ավետարանը կկրե 2583 թիվը Երուսաղեմի հայոց Սրբոց Հակոբյանց վանքի մոտավորապես 4000 ձեռագիր մատյաններ պարունակող գրադարանի հավաքածոյին մեջ։ Վանքը կգտնվի Սիոն լեռան բարձունքին և կետրոնն է Երուսաղեմի հայոց Պատրիարքության, որուն գոյությունը սուրբ քաղաքին մեջ կերթա ետ մինչև VII դար։

Հայր Պանթալիաո տը Ավերո, փորթուկալցի ֆրանսիսկյան մը, որ ուխտագնացություն մը կատարած է զեպի սուրբ քաղաք 1563-ին, Սուրբ Հակոբա վանքին մասին կպատմե հետևյալ բաներով։

«...Հայերուն կպատկանի այդ տեղը, որ Երուսաղեմի իրենց ժողովուրդին նվիրապետության կետրոնն է։ Այնտեղ կբնակին ամբողջ Հայաստանի կարեվորագույն և եկեղեցական ղեմերը։ Այնտեղ կհավաքվին նաև սուրբ քաղաք այցելող ուխտավորները։ Հաճախ մերիններն ալ, այն տարիներուն, երբ ուխտավորներուն թիվը մեծ ըլլա, նախ անոր համար, որ մեր վանքը փոքր է և



Նկ. 1. Մեսթր Գասպարի նամակը փորթուկալերեն լեզվով

ապա, որովհետև սերտ բարեկամություն գոյություն ունի հայերուն և մեր միջև»¹։

Չեռագիրը կրովանդակե Չորս ավետարանները հայերեն լեզվով, գրված և նկարագրողով 1443-ին Զաբարիա գրիչի կողմից, վանի շրջանին մեջ գտնվող վարագա վանքին մեջ։

¹ Itinerário da Terra Sancta e suas particularidades, composed by Fr. Pantaleao de Aveiro, Coimbra 1927, p. 223 (first edition in 1593).

Մեսթր Աֆոնսո, փորթուկալցի վիրաբույժ մը, 1565-ին Հնդկաստանեն Փորթուկալ ցամաքի ճամփով կատարած իր ուղևորության նկարագրության մեջ վարագա վանքին մասին կգրե.

«...Բարձր և ընդարձակ լեռնաշարք մըն է, որ Գալիլիա կկոչվի. ստորոտին հայ վանականներու երկու վանքեր կան։ Մեծին մեջ, որ կկոչվի վարեգ, շուրջ 30 հոգի կրնակին մնայուն կերպով։ Կա նաև ուրիշ մը, ավելի փոքր, իր եպիսկոպոսներով։ Լեռան գագաթին վանք մը ևս կա, որ փոքր վարեգ կկոչվի։ Այստեղ հազիվ երկու կամ երեք վանականներ կան։ Երեկոյան դեմ վան հասանք»²։

Տվյալներեն հետևեցելով, ձեռագիր Ավետարանը 1549-ի վերջերը Օրմուզեն Փորթուկալ զրկված է Հիսուսյան միաբանության անդամ հայր Գասպարի կողմից, և ավելի վերջ, 1558-ին հանձնված հայազգի վարդապետի մը, որ Լիզպոն եկած էր Մեծ Հայքին։

Չեռագիր այս Ավետարանին մեջ կա նաև Լիզպոնի մեջ, 10 նոյեմբեր 1558-ին, լատիներեն, հունարեն և սլավոներեն լեզուներով գրված հայտարարություն մը, որ կնկարագրե, թե ինչպես ձեռագիրը զրկված է Օրմուզեն Փորթուկալ, Հիսուսյան միաբանության պատկանող վարդապետի մը կողմից և թե ինչպես նույն միաբանության պատկանող վարդապետներ զայն տված են Հովհաննես կոչվող հայազգի վարդապետի մը, պայմանավ որ այն պարագային, երբ դեպքերու բերումով ձեռագիրը անցնելու ըլլա Հայաստանեն դուրս գտնվող մարդոց ձեռքը, անիկա վերագրվի նույն միաբանության գործընդերեն կամ տուններն մեկուն։ Հայտարարությունը կավելցնե, թե Ավետարանը իրեն՝ Հովհաննես վարդապետին կհանձնվի, որովհետև ծանոթ է հայերեն լեզվին և պիտի վերագրանա Հայաստանի շրջանները։ Հիշյալ հայ վարդապետը ըսած է իրենց, թե ձեռագիրը պետք է անպայման հանձնել իրեն։

Ներկա հոգվածին վերջավորության կհրատարակենք հայտարարությունը, որ ստորագրված է Լիզպոնի մեջ երեք Հիսուսյան միաբաններու կողմից. Սիփիանո Ս., Գասպար Ալվարես և Անթոնիո Սոարեզ։

Հայազգի Հովհաննես վարդապետ ևս շատ ամփոփ կերպով և հայերեն լեզվով նկարագրած է իր ճամփորդությունը։ Ստորև կներկայացնենք բազմապիսի աղավաղումներով շարադրված այդ նկարագրության շտկված և սրբագրված վերձանությունը.

Ես, տէր Յովաննէս կուրոր (°) արեղայ Ապրանոնցին³, մեղաւոր ծառայ Տէր Յիսուս Քրիստոսի, Բ (2) անգամ սբ. Յակոբոյ առաքելոց զերեզման զնացի, սանհայ (=կրկին անգամ) սուրբ Յակոբոյ զնացի ի Պուրտալեայ յերկիր, քաղաք առաջին Վիլիամին, Վէնայ քաղաք, Կրէնս քաղաք, Ուլուժրոյ քաղաք մեծի ոչ զարմանալի. ֆոանկ լեզու՝ ֆնրստէն կասեն, հայոց լեզու՝ յեզր աշխարհի քաղաք։ Երբ որ ես՝ Տէր

² Itinerários da India a Portugal por terra. Coimbra 1923, p. 208.

³ Եստ հավանաբար Ապրանոնցին.

Յովաննէս արեղայս Ուլուժրոյ քաղաք
 գնացի, նայ Ա (1) քահանայ Յուրմուղեայ
 երկիր էր (եկեր էր), զայս սուրբ աւետարանս
 Յուրմուղայ բերեր էր : նայ ես տէր Յովաննէս
 մեղաւոր ծառայս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի
 խնդրեցի յայն քահանայէն զաւետարանն.
 նա ետուր ինձ: Այն քահանային
 Անուն Ինաս կասեն. Աստուած իւր արքայութիւն
 տայ, որ զայս մեղաւոր Յովաննէս քահանայս,
 անպիտան ծառայս Յիսուսի Քրիստոսի,
 այնչափ հարգեաց, զայս սուրբ աւետարանս
 ինձ բաշխեց: Ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, Ռ (1000) ո՛հ, որ
 իմ դառն զարիպութիւն ի Տոանկիստան:

Հետաքրքրական է կիզպոնի մասին Հովհաննէս վարդապետի բրած ակ-
 նարկութիւնը, որ ինչպես կըսես. «Տոանկ լեզու՝ ֆնրստէս կասեն, հայոց լեզու՝
 լեզր աշխարհի քաղաք»:

Այս առթիվ տեղին է հիշել պարագան XV դարու ուրիշ հայ ճամփորդի մը՝
 երզնկայի Մարտիրոս եպիսկոպոսին, որուն ղեպի նվրոպա և Ատլանտյան
 օվկիանոս ուղևորութիւնները, 1489—1496 թթ., նկարագրված են XVII դարու
 հայերեն ձեռագրի մը մեջ⁴:

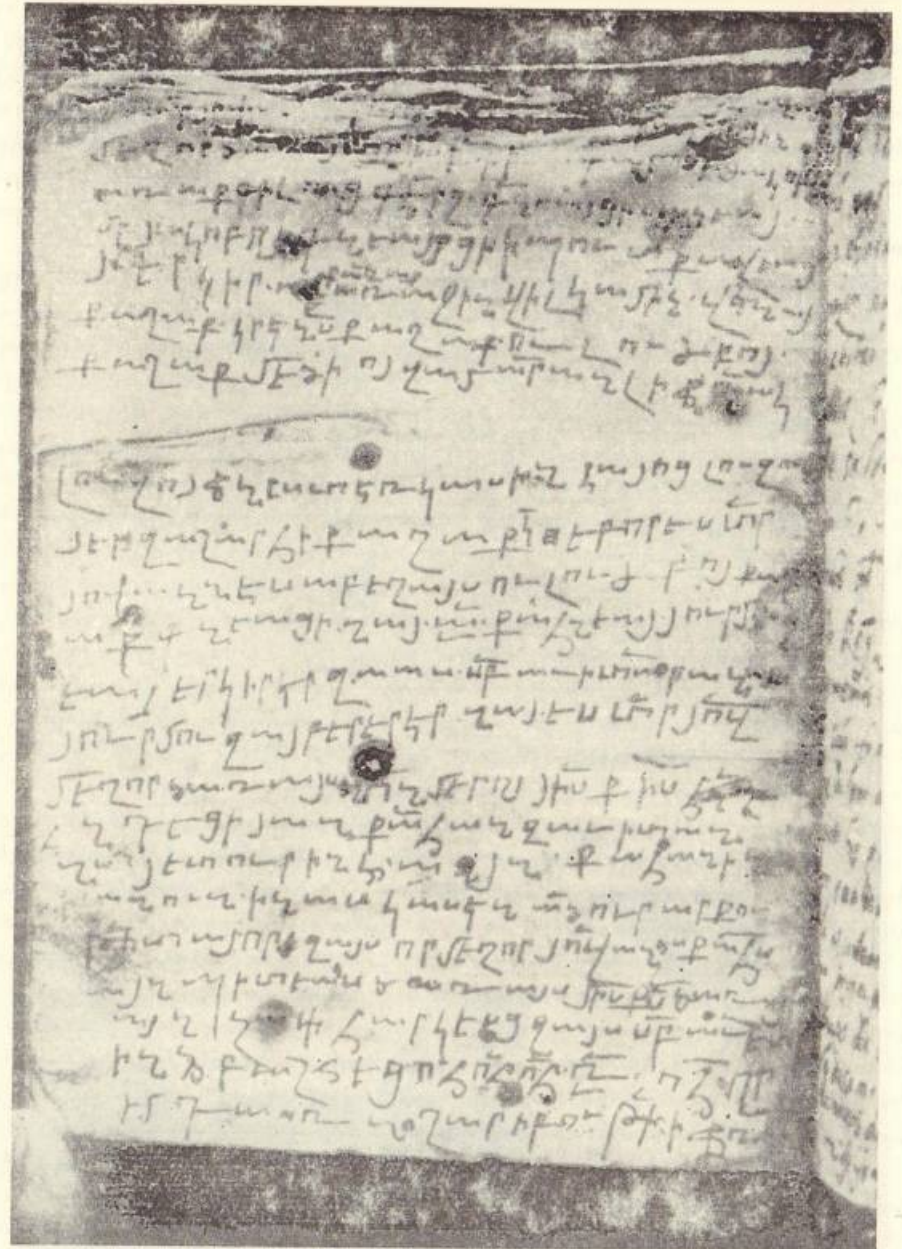
Այս ուղևորութիւն մեջ, որ ֆրանսերենի թարգմանած է հայադեա Ճ. Ս. Թ.
 Մարթին⁵ 1827-ին, հիշված են Մարտիրոս եպիսկոպոսին ճամփորդութիւն-
 ները Մեծ Հայքեն ղեպի Գալիսիա՝ Սպանիո մեջ, ուր կգտնվի սուրբ Հակոբ
 Առաքյալի գերեզմանը: Այնտեղ կըսվի նաև, թե ան հասած էր «աշխարհի ծայ-
 րագոյն մասը, որ ֆրանկները կկոչեն Ֆինիսթերրի սուրբ Մարիամ»: Այսու-
 հանդերձ, որևէ ակնարկութիւն չկա մինչև կիզպոն ալ գացած ըլլալուն: Այդ
 ժամանակվա քարտեզներեն կարելի է տեսնել, թե Գալիսիայի ամենեն արև-
 մբայան մասին վրա կգտնվի Ֆինիսթերրայի հրվանդանը:

Հովհաննէս վարդապետի ձգած հիշատակարանին երկրորդ մասեն, որ
 կներկայացնենք ստորև, հայտնի կըլլա թե Մարտիրոս եպիսկոպոսի նման ինք
 ևս այցելած է Փարիզ: Իր շատ հակիրճ արտահայտութիւնը Փարիզի նոթք Տա-
 մի տաճարին մասին կարելի չէ անշուշտ բաղդատութիւն ղենել Մարտիրոս ե-
 պիսկոպոսի մանրամասն նկարագրութիւն հետ:

Ես, տէր Յովաննէս այս Բ (2) անգամ
 ի Փարէզ քաղաք գնացի: Ի Փարէզ Ա (1)
 եկեղեցի կա, 2(6) զանգակ ||| մեծի ոյ
 զարմանալի. ԳՃԺԳ (313) աստիջան ունի, որ
 կիլուս (=կելնես)՝ զանկկայ բուրջ (=զանգակի աշտարակը):
 Բ(2) մեծ զանգակ ունի, որ ԱԱ (31)
 թիզ է լայնութիւնն, Ե (5) դուռն ունի
 Փարէզոյ մեծ եկեղեցին՝ Սուրբ Աստուածածին:

⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 3488:

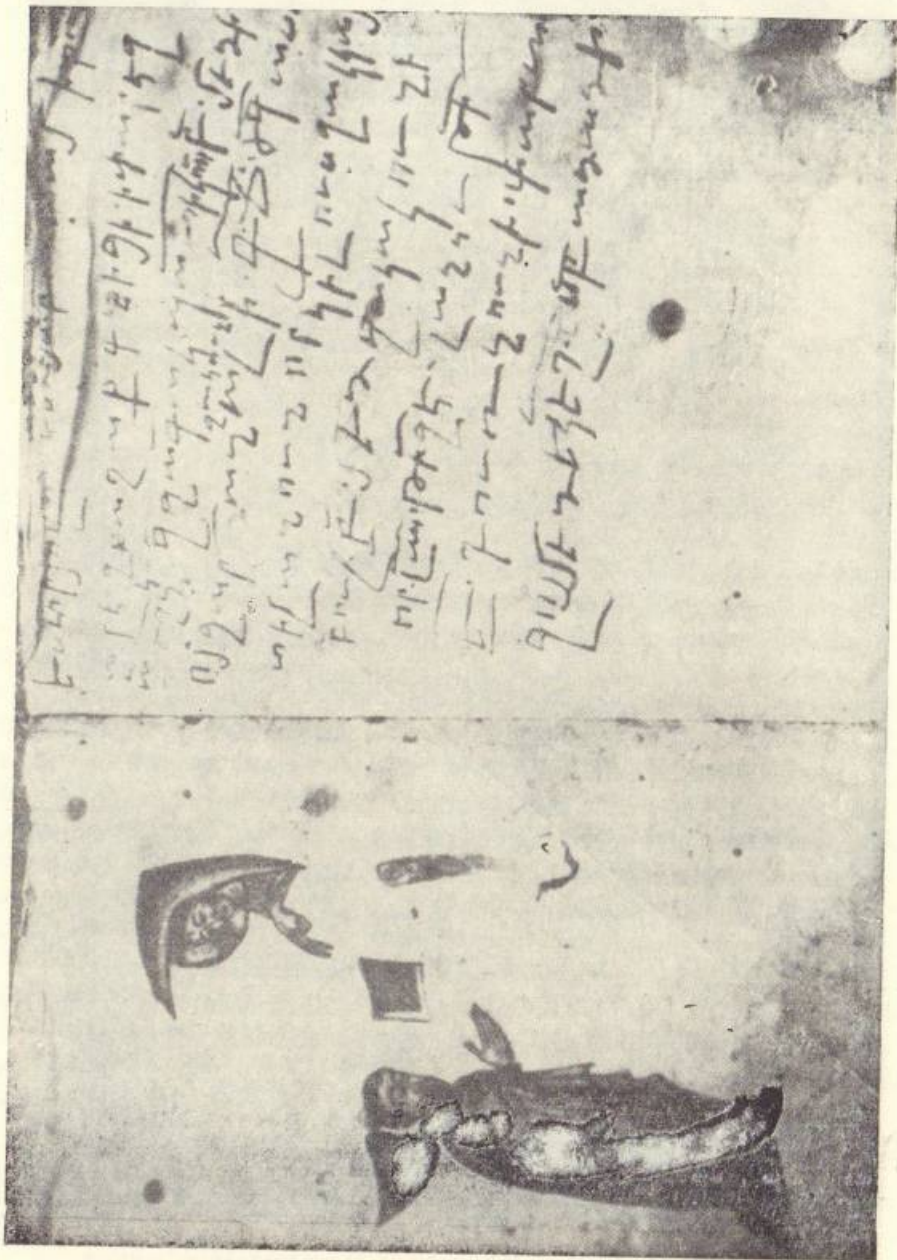
⁵ Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique à la fin du XV
 siècle, sous le regne de Charles VIII, par Martyr évêque d'Arzendjan: traduite de
 l'arménien et accompagnée du texte original. Paris, 1827.



Նկ. 4. Տեղ Հովհաննէս արեղայի հիշատակարանը

Հովհաննէս վարդապետի ղեպի կիզպոն ճամփորդութիւն նկարագրութիւն
 մեջ կարելի չեղավ ճշտել ինքնութիւնը Վիլիամին և Վենա քաղաքներուն, թեև
 երկրորդը կրնա ըլլալ Վիանայի նավահանգիստը, որ շրջանի երկրորդ մեծա-
 գոյն քաղաքն էր այդ օրերուն: Անձանոթ է նաև Կրենս քաղաքը, որ կրնա Գա-
 լիսիո մեջ գտնվող Օրենս քաղաքը ըլլալ:

Կկարծենք թե Ինաս վարդապետը, որուն համար Հովհաննէս վարդապետ
 կմագլթե, որ «Աստուած իւր արքայութիւն տայ», ձեռագիր Ավետարանը իրեն



Նկ. 5. Տեր Լովճանեսու արեղայի հիշատակարանը

վերադարձուցած ըլլալուն համար, ներկայիս արդեն սուրբերու շարքը դասված Ինասիո տը Ազեկետո վարդապետն է, առաջին ռեկտորը Հիսուսյաններու Լիդպոն կոլեջին, ուր դասավանդութիւնները սկսած են 1553 հոկտեմբերին:

Ինասիո տը Ազեկետո, զավակը ծանոթ ընտանիքի մը, ծնած է 1526-ին Օրորթոյի (Փորթուկալ) մոտերը: Եղած է Փորթուկալի շրջանի փոխ-մեծավոր, ինչպես նաև ռեկտոր Գոյիմարայի, Լիդպոնի և Պրակայի գոլեջներուն: Պրակի-

լի մեծավոր նշանակվելով, Լիդպոնեն «Սանթրիակո» նավով 1540-ին ճամփա կելլե 46 միաբանակիցներու հետ դեպի Պահիա՝ միսիոնարական առաքելութեամբ մը: 1570 թ. հուլիս 15-ին, ծովուն բացերը, ոչ շատ հեռու Գանարյան կղզիներեն, դեպի Պրակիլ ճամփուն վրա «Սանթրիակո» նավը հարձակման կենթարկվի ֆրանսացի ծովահեններու կողմէ, որոնք կսպանեն զրեթե բոլոր վարդապետներն ու միաբանութեան անդամները:

1628-ին Գոյիմարայի մեջ հարկ եղած կանոնական պատճառը կներկայացվի Ինասիո տը Ազեկետոյի և իր ուղեկիցներեն 39-ին սրբացման համար: 1854 մայիս 11-ին ասոնք պաշտոնապես կդասվին սուրբերու շարքը, որպես «Պրակիլի 40 մարտիրոսները», որոնց հիշատակը կգեկոչվի ամեն տարի հուլիս 15-ին:

Ձեռագրին մեջ գտնվող պորթուկալերեն նամակը ստորագրող Մեսթր Գասպարը և Հիսուսյան Հայր Գասպար Պարզետուն կարելի է, առանց որեւէ տարակույսի, նույն անձը նկատել: Անթվակիր այս նամակը գրված պետք է ըլլա 1549-ի վերջերը: Ուրիշ փորթուկալերեն նամակի մը մեջ, որ Հայր Գասպար Օրմուզեն, 10 դեկտեմբեր 1549-ին ուղղած է Գոյիմարայի (Փորթուկալ) իր միաբանակից եղբայրներուն, կգրե.

«Ղրկեցի Քրիստոսի ամբողջ կյանքը նկարագրող նոր Կտակարան մը, որ գրված է կյուրդիներուն լեզվով: Ասոնք քրիստոնյա համայնք մըն են Պարսկաստանի սահմաններուն վրա և հարկատու մեծն Շահ Քամասին: Կը խնդրեմ, որ 50 պատարագ մատուցանեք ինծի համար, որովհետև շատ կարիք ունիմ ատոնց, ինչպես նաև անոր համար, որ այս գիրքը տված ինծի»⁶:

Ինչպես կարելի է տեսնել ձեռագիր Ավետարանին հայերեն բովանդակութենէն, Գոյիմարայի իր միաբանակիցներուն գրած նամակին մեջ Հայր Գասպար կսխալի կարծելով, թէ Ավետարանը գրված է վրացերեն լեզվով: Սխալը կրացատրվի թերևս արևելյան լեզուներու մասին ունեցած իր մակերեսային ծանոթութեամբ: Ասիկա հասկանալի է, անշուշտ, որովհետև այդ նամակը գրված միջոցին հազիվ քանի մը ամիս եղած էր իր Օրմուզ հասնելուն:

Կասկած չկա, թէ դեկտեմբեր 1549-ին Օրմուզեն Եվրոպա ղրկված «վրացերեն» նոր Կտակարանը, որուն կակնարկէ Հայր Գասպար իր 10 դեկտեմբերի 1549-ի նամակին մեջ (և որ Հայր Ուիկի իր «Տորումենթա ինտիրա»⁷ գործին հառաջաբանին մեջ կնկատէ կորսված) միևնույն այս հայերեն նոր Կտակարանն է, որ բարեբախտաբար, ներկայիս կգտնվի Երուսաղեմի Հայոց վանքի ձեռագրաց մատենադարանին մեջ:

Հայտնի չէ, սակայն, թէ ինչ պայմաններու տակ և որտե՞ւ կողմէ իրեն տրված է ձեռագիրը նախքան Օրմուզեն Փորթուկալ ղրկվիլը 1449-ի դեկտեմբերին: Այս ուղղութեամբ մեկ ակնարկութիւն կա միայն Ավետարանին մեջ Հայր Գասպարի գրած նամակով, ուր կըսե. «Սուրբ Ավետարանը ինկած է մավրերու իշխանութեան տակ, որոնցմէ ձեռք ձգեցինք զայն»:

Այն իրողութիւնը, սակայն, թէ հայր Գասպար կխնդրէր Գոյիմարայի Հիսուսյան միաբանութեան անդամներեն «50 պատարագ մատուցանել իրեն և

⁶ «Documenta Indica», (1940—1549) Father Josephus Wicky, S. J. Tome 1, p. 698.

⁷ Idem. Preface (p. 66, note 18).

⁸ Idem. vol. 1, Doc. 87A, Letter in Portuguese from Father Gaspar Barzaeus from Ormuz, of 1st December 1549, p. 606.

գիրքը իրեն տվողին համար», ցույց կուտա, թե Ավետարանը իրեն հանձնողը քրիստոնյա մըն է: Ան կրնա եղած ըլլալ հայ կամ վրացի—«որոնք այնքան սերտորեն շփման մեջ են մավրերու, թուրքերու, հրեաներու և հեթանոսներու հետ, որ դժվար է զանազանել»⁸, և կամ հետո քրիստոնեությունը ընդունած մեկը, «ամեն օր շատեր դարձի կուզան. Փառք Տիրոջ. անհավատ հայեր, թուրքեր, ենիշերիններ, վրացիներ, հարեշներ, մավրեր, հեթանոսներ, հրեաներ և անհավատ իտալացիներ, ինչպես օրինակ, ճենովացիներ, հույներ և այլն: Սիրով կընդունիմ զանոնք և կը դրկեմ Հնդկաստան»⁹:

Հայր Գասպարի ուղեկիցը՝ Հայր Պաղտասար Կակո, Օրմուզեն 1549 սեպտեմբերին գրված նամակի մը մեջ կըսե. «Այստեղ կան գտակ և մավրական տարազ գործածող կարգ մը հայեր, որոնք իրենց գացած երկրին համաձայն կփոխեն իրենց տարազն ու սովորությունները. մեկե ավելի լեզուներ կխոսին ասոնք»¹⁰: Ասոնցմե երկուքը գիշեր մը եկան Հայր Գասպարին խնդրելու, որ իրենց մահամերձ մեկ բարեկամին խոստովանաքն լառնե: Հայր Գասպար գնաց կես գիշերին և առավ խոստովանությունը: Մարդը մեռավ և գինք թաղեցին կրոնական ծեսով»¹¹:

Նոսելով Օրմուզի մասին, Հայր Գասպար կը գրե. «Այս երկրին մեջ կան բազմաթիվ հրեաներ, որոնք սերած են Բաբելոնի առաջին գերիններն: Ասոնք ունին շատ մը սինակոկներ: Կան նաև թուրքեր, պարսիկներ, հայեր, ռուսեր, լեհեր և ուրիշ պարպար ազգեր»¹²: Հետո կշարունակե. «Եթե երբեք Հայր Ֆրանսիս պատեհություն տված ըլլար ինձի»¹³, կայցելեի նաև լեհերուն, ռուսերուն և հայերուն, որոնք գրացի են և հարկատու պարսիկներուն, որոնց մեկ մարդ կուտան յուրաքանչյուր որոշ թիվի մը վրա: Ասոնք շատ կզանգատին քրիստոնյա թագավորներու տկարությունն, որովհետև այս վերջինները չեն պատերազմիր թուրքին դեմ: Անհավատ ազգերուն լուծին տակն են ասոնք: Կհավաքեմ զիրենք եկեղեցվո հովանիին տակ ու, դարձի բերելով, կազատագրեմ իսկույն»¹⁴:

Գոյիմպրայի Հիսուսյան միաբանության ուղղված նամակի մը մեջ, գրված Օրմուզեն 24 նոյեմբեր 1550-ին, ան կըսե. «Հաջողության ավելի մեծ կարելիություններ ունիմ հայերու մոտ, որոնք այստեղ կխոսով մավր քրիստոնյաներ են, առանց երկարատև ապաշխարանք պահանջելու իրենցմե, ինչպես կընեն»

⁸ Idem, Doc. 87B, Letter in Portuguese from Father Gaspar Barzaeus from Ormuz of 10th December 1549, p. 686.

¹⁰ „Documenta Indica“, Doc. 76, Letter in Portuguese from Father Balthazar Gago—Ormuz, September 1549, p. 505, note 17.

⁹ «Տարազ խորհրդանիշ էր հարստության կամ կրոնքի. և որովհետև հայերը ընդհանրապես առևտրական կամ իրավագետ կըլլային, անոնց այս վարվելակերպը հասկնալի կըլլար»:

¹¹ Idem, Doc. 76, p. 504.

¹² Idem, Doc. 87B, Tome I, p. 647.

¹³ Historia da Vida do Padre S. Francisco de Xavier e do que fizeram na India os mas Religiosos da Companhia de Jesu“. Composed by Father Joam de Lucena, 2nd Ed., Lisbon 1788.

¹⁴ «Սբ. Ֆրանսիս էկզեզվրը, երբ գինք նշանակեց Օրմուզի առաքելությունը ստանձնելու, հրահանգեց իրեն, որ առանց իր կամ Կոայի Ս. Պողոս Գուլեջի սեկտորին արտոնության պետք չէ երեք տարիներու ընթացքին ոտք կոխե Պարսկաստանի կամ Արաբիո հողին վրա» հատոր Գ, էջ 262»:

¹⁴ Idem, Doc. 87B, tome I, p. 649.

Հայաստանի սուրբ հայրերը: Կաշխատիմ կարելի չափով սորվեցնելու վարդապետությունը և եկեղեցիին մոտեցնելու զանոնք. ռուսեր, լեհեր, հունգարացիներ և կարգ մը անհավատ ենիշերիններ, ինչպես օրինակ, ճենովացիներ, հույներ և ուրիշ քրիստոնյա ազգեր, որոնք հրաժարած են Քրիստոսի հավատքեն»¹⁵:

Կտարվինք ուրեմն մտածելու, թե, ինչպես հիշեցինք վերը, խնդրո առարկա Ավետարանը նվիրողը քրիստոնյա մըն էր. հայ, վրացի և կամ քրիստոնեությունը վերջը ընդունած մեկը:

Հայր Գասպար Պարզեու, զավակը համեստ ընտանիքի մը, ծնած է Ջիլանտ կղզիին վրա Կոնդայի մեջ (Ֆլամաբրոզ) 1515-ին: Շրջանավարտ եղած է մագիստրոս արվեստից տիտղոսով Լուվենի համալսարանեն, ուր հետևած է իմաստասիրության և աստվածաբանության: Ղրկված է Փորթուկալ, ուր ապրիլ 1456-են սկսյալ դասավանդած է Գոյիմպրայի Հիսուսյան գուլեջին մեջ: 1548 մարտ 17-ին, միսիոնարական առաքելությամբ մը, Հիսուսյան շորս միաբաններու հետ Պելեմեն (Փորթուկալ) ճամփա կելլե «Ման Բետրո» նավով զեպի Հնդկաստան, ուր կհասնի նույն տարվան սեպտեմբեր 4-ին և կմնա մինչև ապրիլ 1549 թ. առավելաբար Կոայի սուրբ Պողոս Գուլեջին մեջ, միաժամանակ աշխատելով Շուլի և Գոշիմի մեջ: 1549 ապրիլ 7-ին հայր Գասպար Կոայեն ճամփա կելլե զեպի Օրմուզ, ուր կը հասնի նույն տարվան հունիս ամսուն և կը մնա որպես իրենց առաքելության մեծավորը, մինչև 1551-ի աշունը: Օրմուզեն կը վերադառնա դարձյալ Կոա, ուր կը մահանա 1553 հոկտեմբեր 18-ին:

Հայր Գասպարի հիշատակը չի մոռցվիր, սակայն, և 1607-ին, Պելճիբական միաբանությունեն հայր Գլոտիա Ազուալիվա առաջարկ կներկայացնե Հոռմի վարչական պատասխանատուին, որ հարց տրվի «բոլոր անոնց, որոնք իր ձգած նամակներն կրնան լույս մը սփռել պելճիբացի հայր Գասպար Պարզեուի կյանքին վրա, միևնույն ատեն թելագրություններ ընելով անոր սրբացման առնչությամբ անվելիք քայլերուն մասին. «առաջարկ մը» որ Հոռմի վավերացման կարժանանա 1608 թ. հուլիսին: Այդ օրերուն վարդապետին մարմինը զուր տեղ կփնտրեն Կոայի մեջ: Նամակները խմբագրված էին Անթուարըրի մեջ 1610-ին Հայր Թրիկոյի կողմե «Վիթա Գասպարիս Պարզեու»-ի մեջ»¹⁶:

Հայտարարությունը ստորագրող երեք Հիսուսյաններն—Սիփրիանո Ս., Անթոնիո Սոարեզ և Գասպար Ալվարես. Սիփրիանո Ս-ը այնպես կթվի թե թուլետոյի արքեպիսկոպոսության, և ապրած Փորթուկալի մեջ: Ճարտասանության առաջին ուսուցիչը եղած է ան Փորթուկալի մեջ գտնվող իրենց Միաբանության գուլեջներուն: 1580-ին կբաշվի Գասթիլի նահանգը և Փլասենայի մեջ կը մահանա 1953-ին, 69 տարեկան հասակին մեջ: Հեղինակն է «Արվեստ ճարտասանության» հատորին, որ լույս տեսած է Գոյիմպրայի մեջ 1562-ին և մինչև 18-րդ դար բազմաթիվ անգամներ վերահրատարակված և սպառած դանական երկիրներու մեջ:

Հայր Սիփրիանո Սոարեզ, որ մասնագետ եղած է լատիներեն և հունարեն

¹⁵ Idem, vol. 11, Letter in Portuguese from Father Gaspar Barzaeus from Ormuz to Coimbra, p. 78.

¹⁶ Idem, vol. 1, pref. 49, 50, 51 (biography of Father Gaspar Franciscus Barzaeus (Berze).

լեզուններու, պետք է եղած ըլլա հեղինակը երեքլեզուական հայտարարութեան, որ միաժամանակ ստորագրված է ան և՛ և հայր Գասպար Ալվարեսի, և՛ Հայր Անթոնիո Սոարեզի կողմէ: Ասիկա ցույց կուտա, թէ ինչպես ավելի լայն տարածումի մը մտահոգութեամբ, Հիսուսայաններ ղեպքերը կը տեղեկագրեն երեք լեզուներով՝ սպաներեն, լատիներեն և հունարեն:

Երկրորդը, Հայր Գասպար Ալվարես, սպանացի մը Կրիժո տը Փարատալեն (Պրականդալի նահանգ) արդեն վարդապետ էր, երբ 1553-ին Սալամանքայի մեջ կրնդունվի Հիսուսայան միաբանութեան շարքերեն ներս: Իր սկզբնական շրջանի վարժութեան սկսած է 1555-ին Գոյիմպրայի մեջ: Վարած է Սան Անթաո Գոլեջի սեկաորութեանը 1559 և 1560 տարիներուն: 1562-ին մասնակցած է Մազակատի (Մարոքո) գրավումին: Գոլեջը վարելու համար վերադարձած է Լիզպոն, ուր մնացած է մինչև 13 օգոստոս 1569 թ., երբ զո՛հ գացած է Լիզպոնի մեծ համաճարակին:

Երրորդ Հիսուսայանը, Անթոնիո Սոարեզ, մեկն է Փորթուկալի նահանգի ամենեն տարեց վարդապետներեն: Գոյիմպրայի Գոլեջին մեջ ուսանող եղած է 1547-ին և 1558 թ. հոկտեմբերին հոգևորական ասպարեզ ընդգրկվելով մտած Լիզպոնի «Գազա Պրոֆեսա տը Սան Բոք», ուր և մահացած է 1572 թ. հունվար 11-ին:

Այստեղ չի վերջանար, սակայն, արկածախնդրական գոյութիւնը այս ձեռագիր Ավետարանին, որ խորհրդավոր պայմաններու տակ 1967 մարտին, աճուրդի գրվելու համար, հայտնվեցավ Լոնդոնի մեջ 23 ուրիշ հայերեն ձեռագիր մատյաններու հետ: Բարեբախտաբար, սակայն, աճուրդը ի վերջո հետս կոչվեցավ և ձեռագիրը կրկին անգամ վերադարձվեցավ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքը:

Պրոֆ. Չարլա Տաուսեթ, որ կը զլխավորէ Օքսֆորտի համալսարանի հայագիտական ուսմանց Գալուստ Կյուպենկյան ամբիոնը, հետևյալ ձևով կնկարագրէ այս ձեռագիր Ավետարանը աճուրդի կադալոգին մեջ.

«Թուղթ: 280 թերթ: 1, 2, 278, 279 և 280 դատարկ: Մովալ՝ 200 մմ x 145 մմ: Երկայուն. 21 տող: Գրութեան՝ սև մելան: Յուրաքանչյուր Ավետարանի սկզբնավորութեան՝ գլուխներու ցանկը: Խորագիրներ և պարբերութիւններու սկզբնատառեր՝ կարմիր: Չեռագիրը լավ վիճակի մեջ է»:

Պրոֆ. Տաուսեթ նկատել կուտա, թէ Զաքարիա գրիչի կողմէ գրված հիշատակարանը կրացատրէ, թէ ձեռագիրը ձեռք բերված է Մարտիրոս վարդապետին կողմէ՝ իրեն և իր ընտանիքին հիշատակին: Պրոֆ. Տաուսեթ կհայտնէ նաև այն կարծիքը, թէ սպաներեն հայտարարութեան կողքին՝ 5բ. թերթին վրա երեսող նկարը կրնա հայազգի Հովհաննես վարդապետի դիմանկարը ըլլալ:

Հետաքրքրական կարծիք մըն է ասիկա, որովհետև մեզի առիթ կուտա ենթադրելու, թէ Հովհաննես «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ կաթողիկ միաբանութեան» պատկանող հայագրի վարդապետ մըն էր: Լատինո-հայկական այս միաբանութեանը հաստատված է հովանավորութեանը տակ Մարագայի Գոմինիկյան եպիսկոպոս Բարթոլոմեոս Բոտեոցիի (մահացած 1333-ին), սխալմամբ ճանչված որպես Պոլոնացի¹⁷: Այս միաբանութեան պատկանող եկեղեցականները կը հետևեն սուրբ Օգոստինոսի կանոններուն և կը գործա-

¹⁷ Histoire et Institution de l'Eglise Arménienne. Père Jean Mecerian S. J., p. 294, Imprimerie Catholique, Beyrouth, 1963.

ծենին Գոմինիկյան տարազին մասամբ բարեփոխյալ ձևը: Սպիտակ տարազը, որով ներկայացված է նկարին վանականը, ավելի նման է կաթողիկ հոգևորականներու տարազին, քան այն զգեստին, որ սովորաբար կգործածվի Հայաստանյայց եկեղեցվո հոգևորականներուն կողմէ: Այս վարդապետները թիվով՝ բավական շատ էին այդ օրերուն Նախիջևանի, Երնջակի և Ջահուկի շրջաններուն մեջ: Ժամանակի ընթացքին Նախիջևանի եպիսկոպոսը հետացավ Նախիջևանեն և իր կայքը հաստատեց Նախիջևանեն հինգ լիկա հեռավորութեան վրա գտնվող Ապարան կամ Ապարաներ գյուղին մեջ: Այստեղ կգտնվէր նաև Ապարանի հայ-կաթողիկ վանքը, ուրկէ եկած ըլլալ կթվի Հովհաննես վարդապետ: Իր կաթողիկ հայ եղած ըլլալու հանգամանքը լավագոյնս կբացատրէ Հիսուսայան հայերուն՝ Ավետարանը իրեն հանձնելու որոշումը և այդ որոշումին ընկերացող պայմանները, որոնք կերկին հայտարարութեան մեջ:

Հայ կաթողիկ այս համայնքին առնչութեամբ հետաքրքրական է նաև հիշել, թէ Նախիջևանի «աթոռակից» արքեպիսկոպոսը՝ իտալացի Անճելո Սիթթատինի, Վատիկանի մայր աթոռին արտոնութեամբ, Կոայի մեջ, որ այն օրերուն կը գտնվէր Փորթուկալյան իշխանութեան տակ, հայ կաթողիկներու հատուկ Գոլեջ մը հիմնելու համար անհրաժեշտ նյութական միջոցները ապահովելու նպատակով կձեռնարկէ առաքելութեան մը, որ դինք կտանի մինչև Մերսիքո¹⁸:

Օգտագործված գլխավոր աղբյուրներ

- 1) Francisco Rodrigues, S. J. História da Companhia de Jesus na Assistência de Portugal — 7 Tomes. Oporto, 1931
- 2) Father António Franco Ano Santo da Companhia de Jesus em Portugal № 1 Vol. Oporto, 1931
- 3) Father Joam de Lucena História da Vida do Padre S. Francisco de Xavier e do que fizeram nas Índia os mas Religiosos da Companhia de Jesus — 4 Tomes. 2nd ed. Lisbon, 1788.
- 4) Fateher Josephus Wicky, S. J. Documenta Indica (1540)
- 5) Serafim Lefté Novas Páginas de História do Brasil — 7 Vols. Lisbon, 1962
- 6) M. Gonçalves da Costa Inácio de Azevedo, o homem e sua epoca, 1526—1570 — 1 Vol. 2nd ed. Braga, 1957

¹⁸ The Carmelites in Persia, p. 411, quoting the Acta of the Sacri. Congregation for 1630, p. 162, 22nd November 1630.

P. ГЮЛЬБЕНКЯН

ИСТОРИЯ ОДНОЙ РУКОПИСИ XV ВЕКА

В статье освещена история рукописи № 2583 (Евангелие 1443 года), хранящейся в библиотеке Армянского патриархата в Иерусалиме.

В этой рукописи сохранилось несколько памятных записей на армянском, латинском, греческом, испанском и португальском языках. В 1549 году рукопись была послана из города Хормуз в Португалию иезуитом Х. Гаспаром, а в 1559 г. духовное лицо по имени Инаспередал её армянскому архимандриту Ованесу, для перевозки в Армению. Последний, как полагает автор статьи, являлся монахом католического монастыря села Апаранер, а Инас не кто иной как первый ректор Лисабонского иезуитского колледжа—Инасно де Азеверон.

R. GULBENKIAN

(PORTUGAL)

HISTOIRE D'UN MANUSCRIT DU XV SIECLE

L'auteur de l'article retrace l'histoire du manuscrit no. 2583 (Evangile de 1443) de la bibliothèque du Patriarcat arménien de Jérusalem.

Ce manuscrit contient des colophons en arménien, latin, grec, espagnol et portugais. En 1549 le manuscrit fut envoyé de la ville Hormouz au Portugal par le jésuite H. Gaspar et en 1559 un religieux du nom d'Inas le remit à l'archimandrite arménien Hovhannes qui devait transiérier le manuscrit en Arménie. L'auteur de l'article suppose que ce dernier était un moine du monastère catholique du village Aparaner et Inas n'est autre qu'Ignacio d'Azeveron, premier recteur du collège jésuite de Lisbonne.

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆՑՈՒՆ ՊԱՏԿԱՆԱԾ ՁԵՌԱԿՐԵՐԸ

Բանաստեղծ և մանկավարժ Սիմեոն Ապարանցին XVI—XVII դարերի վարզացած անձնավորություններից մեկն է եղել: Նա շուրջ երեսուն տարի (1585—1614 թթ.) որպես մանկավարժ գործել է իր ժամանակի հայտնի դպրոցներում՝ Մեծոփում, Կարինում և Վանում:

Միջնադարում հայ նշանավոր մատենագիրներից և ուսուցչապետներից շատերն են ունեցել անձնական գրադարան: Սիմեոն Ապարանցին նույնպես ունեցել է տարբեր բովանդակությամբ ձեռագրերի իր գրադարանը, որը մինչև այժմ չի ուսումնասիրվել: Նրա գրադարանի ձեռագրերը, անշուշտ, ավելի մեծ թիվ են կազմել, քան պահպանվածները, որոնցից մեզ հայտնի են հետևյալ յոթը:

1. Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռագիր № 2679: Գրված է 981 թ. Ղուկաս գրչի ձեռքով: Բովանդակությամբ այն տարբեր նյութերի ժողովածու է: Պարունակում է Անանիա Շիրակացու, Գավիթ Հարբացու, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Ստեփանոս Սյունեցու, Եվսեբիոս Կեսարացու, Եպիփան Կիպրացու, Վրթանես Քերթոզի, Եփրեմ Ասորու, Հովհան Մանգակունու, Հովհան Ոսկերբանի, Ապոզինարի, Գրիգոր Նյուսացու, Տիմոթեոս Ալեքսանդրացու և շատ ուրիշների երկերը:

Սա հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիրն է: 1585 թվականին Սիմեոն Ապարանցին այս ձեռագիրն էջակալել ու կազմել է տվել և երկար ժամանակ, իբրև ուսումնական ձեռնարկ, գործածել Մեծոփի դպրոցում: Ահա կազմելու առթիվ նրա թողած հիշատակարանը. «ՉՍիմեոն վարդապետն Ապարանցի յիշեցէք ի Քրիստոս, որ ետ կապել զգիրքս յիշատակ իւրն և ծնաւդացն իւրոց հարն խաշատուրն և մարն նարընչին: ԹՎ. ՌԼԴ» (թերթ 36ա):

Այս ձեռագրից են ընդօրինակվել Մատենադարանի № 4381 ձեռագիրը (XIX դ.) և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի № 739 ձեռագրի (1835 թ.) 172ա—306բ թերթերը: Հայտնի է, որ այն մինչև XIX դ. առաջին տասնամյակները պահվել է Բաղեշում, որտեղից էլ Կարինի առաջնորդ Կարպետ վարդապետը Գրիգոր վարդապետ Շաքարճյանի միջոցով Մուշի և Բաղեշի կողմերից ձեռագրեր հավաքելիս իր մոտ է տեղափոխում և 1829 թվականին բերում Ախալցխա: Այստեղից էլ ի վերջո այն հասնում է Մատենադարան¹:

2. Մատենադարան, ձեռագիր № 4876՝ Հայսմավուրը: Գրված է 1477 թվականին, Գրիգոր և Հովսեփ քահանաների ձեռքով: Բովանդակում է նաև Առաքել Բաղիշեցու (Գրիգոր Մերենց խաթեցու վերաբերյալ) և Մովսես Խորենացու «Ողբերը»:

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցյան մատենադարանի, հատ. Ա, Երևան, 1965, էջ 52:

Ձեռագիրն ունեցել է Սիմեոն Ապարանցուն վերաբերող հետազայի հիշատակարան, որն այժմ ընկած է. «Ով մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ յիշեցէք ի Քրիստոս զազբատասէր և զողորմած խոջայ Միրիջան... որք ետուն զԱյսամատորքս յիշատակ Սիմէոն վարդապետին ի քաղաքն Արզըրում ՌեԱ (1592) թվին»²:

Հայտնի է, որ Սիմեոն Ապարանցին իր կյանքի վերջին շրջանում ապրել է վանում, ուր և վախճանվել է: Ձեռագիրը Մատենադարան է բերվել Վարագից:

3. Մատենադարան, ձեռագիր № 5147: Գրված է ԺԳ դարում Թորոս վահագյի նշանավոր գրչի ձեռքով: Բովանդակում է Պողոսի թղթերը, Գործք առաքելոցը և Կաթողիկե թղթերը: Այս ձեռագրի 48թ թերթում կարդում ենք. «Գիրքս այս յիշատակ է Ապրանացի Սիմէոն քաջ բարունապետին, որ ի դատասելն, նման Յոհանն ու աւետարանչին, յանկարծակի վախճանեցաւ: Իրանից բացի կան նաև, նույն ձեռքի մի քանի այլ նշումներ. «Գիրքս յիշատակ է Սիմէոն վարդապետին» ձեռվ:

Սիմեոն Ապարանցու մահից (1614 թ.) հետո ձեռագիրը ժառանգել է նրա աշակերտ Կարապետ Կալույենց Մոկացին. «ՁՄոկացի Կարապետս, որ մականունն Կալօ կոչի, յիշեա ով տեսող» (թերթ 59ա): Այնուհետև ձեռագիրն ընկնում է այլազգի հախշտակիչների ձեռքը և ապա փրկագնվում 1742 թվականին. «Ընայգելայ (իմա Առաքելոյ—Կ. Ս.) գիրքս յիշատակ է տէր Կարապետին որդոյն Թումային, որ ես անօրինացն առի թուին ՌՃՂԱ» (թերթ 189բ):

Ձեռագիրը կիրիկյան ընտիր գրչութուն է, Մատենադարան է բերվել Վասպուրականի Կտուց անապատից:

4. Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, ձեռագիր № 1308: Գրված է 1315 թվականից առաջ, Վասիլ գրչի ձեռքով: Այն բովանդակում է Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրքը: Ձեռագրի ստացողներն են հաջորդաբար՝ Սիմեոն Ապարանցի, Գրիգոր Հիղանցի, Գրիգոր ԺԲ կաթողիկոս, Հովհաննես Ներսիսյան, որից 1876 թվականին Պոլսում գնել է Սերովբէ Ալիշանը և նվիրել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանին³: Ձեռագրի տարբեր թերթերում հանդիպում են Սիմեոն Ապարանցու հիշատակագրությունները: «Ես Սիմիոն վարդապետս Ապարանցի դայս գիրս գրեցի» (թերթ 38բ): Իսկ 155բ թերթում կարդում ենք. «Յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք:

Ես Սիմիոն վարդապետս Ապրանցի
դայս գիրս գրեցի:
Ամէն մարդ զիւր կեանքն իմանալ,
շուտով խոստովանի,
իւր մեղաց դառնալ»:

5. Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռագիր № 1291: Գրչներն են Ներսես սարկավազը (1337 թ.), Գրիգորը (1612 թ.) և ուրիշներ: Բովանդակում է Առաքել Սյունեցի «Մեկնութիւն Սահմանաց», Դիոնիսիոս

² Ղ. Փիղղալեմյան, Նշխարք պատմութեան հայոց, Մատենադարան, ձեռագիր № 4515, թիվ 402: Փիղղալեմյանի թիվ 402-ին համապատասխանում է Մատենադարանի արդի № 4876-ը:
³ «Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք», Վենետիկ, 1956, Առաջաբան Ս. Ազլյանի, էջ Ժ—ԺԱ.

Թրակացի «Քերականութիւն», Եսայի Նշեցի «Վերլուծութիւն քերականութեան», Դավիթ Անհաղթ «Սահմանք իմաստասիրութեան», Դավիթ Անհաղթ «Ներբողեան ի Ս. Խաչն», «Ներածութիւն Պորփիրի», Դավիթ Ներգինացի «Վերլուծութիւն ներածութեանն Պորփիրի», «Ստորագութիւնք Արիստոտէլի» մեկնութեամբ հանդերձ, «Պէրիարմէնիաս» մեկնութեամբ հանդերձ, Արիստոտէլ «Պատմութիւն յաղագս աշխարհի», Արիստոտէլ «Յաղագս առաքինութեան», Դավիթ փիլիսոփա «Գիրք էակաց», «Նկատումն Արիստոտէլի», Վահրամ Բաբունի «Լուծմունք Ստորագութեանց», Առաքել Սյունեցի «Մեկնութիւն քերականութեան»:

Ձեռագրի 179ա, 367ա և 519ա թերթերի վրա կնիք է դրված հետևյալ բովանդակությամբ. «Տէր Սիմէոն վարդապետ ծառայի Քրիստոսի»: Սիմեոն Ապարանցու մահից հետո, այս ձեռագիրն ևս ժառանգել է նրա աշակերտ Կարապետ Կալույենց Մոկացին: Սա էլ իր կնիքն է դրել 4ա, 165բ, 179ա, 519ա և 597բ թերթերի վրա. «Քի. Յի. ծո. Կարապետ վարդապետ»:

Կարապետ Մոկացին վերջնականապես 1631 թ. (2ա) հաստատվում է Երուսաղեմում, այդ ժամանակ էլ նա ձեռագիրը նվիրում է Ս. Հակոբյանց մատենադարանին. «Գիրքս Ս. Երուսաղէմայ է, զոր Մոկացի Կարապետն արար Աստուծով Ս. Յակոբա եկեղեցին յիշատակ» (թերթ 179ա):

6. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռագիր Աստվածաշունչ: Այս ձեռագրի մասին տեղեկանում ենք Մ. եպս. Աղավնունու հետևյալ տողերից. «Սիմեոն վրդ. Ապարանցին եղբորորդին է մեծ Սիմեոն վրդ Ապարանցին, որ ուսուցիչն էր Կարապետ վրդ. Մոկացիին: Վախճանած է Վանի մեջ: Հավանաբար իր հիշատակն է նաև Աստուածաշունչ մը, որուն հիշատակարանին մեջ կոչուած է Սիմեոն վրդ. Մոկացի»⁴:

Փաստերի պակասության պատճառով առայժմ դժվարանում ենք պատշաճ բացատրություններ տալ:

7. «Վիպասնութիւն Ղազարու Փարպեցոյ» կոչված ձեռագիրը: Սիմեոն Ապարանցու զրազարանի մի այլ ձեռագրի մասին տեղեկանում ենք նրա «Շարագրութիւն համերական վիպասանութեամբ...» պոեմից, որի խորագրում նշված է, թե ինքն օգտվել է «Ի վիպասանութենէն Ղազարու Փարպեցոյն»: Վերջինս բովանդակել է Սեբեոսի Պատմությանը կից հատվածը՝ Անանունը, Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմությունն ու Թուղթը և Սեբեոսի Պատմությունը: Ձեռագրում գրանք, ինչպես պարզվում է պոեմի բովանդակությունից և այդ պոեմում Ապարանցու հայտնած մատենագիտական ցուցումներից, ընդօրինակված են եղել հետևյալ հերթականությամբ: Նախ՝ Սեբեոսի Պատմությանը կից անխորագիր հատվածը, ապա՝ Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմությունն ու Թուղթը, իսկ վերջում՝ Սեբեոսի Պատմությունը, անխորագիր ու առանց հեղինակի անվան հիշատակության: Տարօրինակ պատահականությամբ, բանասերների կարծիքով, մեզ հասել է այդ պատմագրքերի միայն այս՝ Սիմեոն Ապարանցուն պատկանած ձեռագիր օրինակի հետ կապված բնագիրը, որը պահվում է Մատենադարանում և կրում է № 2639:

Սա. Մալխասյանը այդ ձեռագրում եղած Սեբեոսի Պատմությունն ու կից հատվածը և սրանց նախորդող (մինչև Ս. Ապարանցի) ու հետագա ընդ-

⁴ «Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղէմի», աշխատասիրից Մկրտիչ եպս. Աղանունի, Երուսաղեմ, 1928, էջ 473:

օրինակությունները հնագրական ու բնագրական բնության ենթարկելուց հետո կազմել է մի ճյուղագրություն, որի կապակցությամբ հայտնում է, որ մայր օրինակի (նկատի ունի Սիմեոն Ապարանցուն պատկանածը—Կ. Ս.)-հնությունը կարող է հասնել մինչև ԺԳ դար, ամենաուշը մինչև ԺԴ դար⁵:

Ղազար Փարպեցու և Սեբեոսի պատմագրքերի հետ միասին Սիմեոն Ապարանցին վերաշարադրել է նաև բազմաթիվ զրուխներ Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունից, որի ձեռագիր օրինակը նույնպես ունեցել է իր գրադարանում:

Պահպանվել են նաև Ապարանցուն պատկանած ձեռագրերից ընդօրինակված և նրա պատվերով գրչագրված ձեռագրեր, որոնցից մեկ հայտնի են հետևյալները՝

1. Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարան, ձեռագիր № 784: Ուսուցողական նյութերի ժողովածու է: Ընդօրինակված է ԺԹ դարում Բաղեշի ձեռագրերից, որոնցից մեկը համարվում է Սիմեոն երեցի ձեռագիրը: Այսպես, 1ա թերթի վերևի լուսանցքում գրված է. «Բաղէշ, Սիմէոն երիցու գրքէն», 8ա թերթի վերջում կա. «ԶՍիմէոն երէցս եւ ծնօղսն իմ յիշեցէք», իսկ 10ա թերթում՝ «Բաղէշ, Սիմէոն երիցու վարդապետական ժողովածու բոլոր»: Ուշագրավ է, որ այս ձեռագրում արտագրված են նաև Ապարանցու բանաստեղծություններից:

Այս ամենը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նշված Սիմեոնը թերևս Սիմեոն Ապարանցին է: «Երեց» բառն այստեղ պետք է հասկանալ «վանական երեց» այսինքն կուսակրոն քահանա, և ոչ թե «ծխատեր»: Սիմեոնը կարող էր «երեց» կոչվել, քանի զեռ վարդապետական աստիճան շէր ստացել:

2. Մատենադարան, ձեռագիր № 6548: Գրվել է Սիմեոն Ապարանցու պատվերով, 1592 թվականից առաջ: Գրիչը նրա աշակերտ Անանիա նախավկայեցին է: Ձեռագիրը գրվել է Մեծոփի գրատան համար: Այն բովանդակում է Ապարանցու բանաստեղծություններից և «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին Ղուկասու, հաւաքեալ սրբոյն Սարգսի Հայոց վարդապետի»:

Ձեռագրի 135բ թերթի ստորին եզրին գրված է. «Սիմէոն վարդապետս յիշեցէք և աստուած զձեզ յիշէ», 210ա թերթում՝ «Գրեցաւ պատմութիւնս թագաւորաց (խոսքը Ս. Ապարանցու «Շարագրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակս Պալհատունեացն դարմի և Մամիկոնեանցն սեռի» երկի մասին է —Կ. Ս.) ի սուրբ մենաստանիս, որ կոչի Մեծոփ, ձեռամբ Անանիա գրոց աշակերտի», իսկ 52ա թերթում՝ «Ով մատակարար գրոց, կարդայ, մեղապարտ Անանիա աշակերտս յիշեալ»:

Սիմեոն Ապարանցու գրադարանից պահպանված ձեռագրերը մաթեմատիկական, տոմարական, պատմագրական, ժամանակագրական, իմաստասիրական և վարքագրական բովանդակության են: Այդ ձեռագրերը Ապարանցու և նրա աշակերտների կողմից օգտագործվել են ուսուցման և ուսումնառության նպատակներով: Այսպես, Կարապետ Կալոյենցը Սիմեոն Ապարանցուց ժառանգած ձեռագիրն իր հերթին ծառայեցրել է ուսուցման նպատակին, որը պարզվում է նրա 1616 թվականի հիշատակարանից:

«Այս գիրքն Պօղոսի
ևս անարժանս Ամասիացի

⁵ «Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ ԺԲ:

Ընթերցայ առ ոտն վարդապետի,
Որ Կարապետ անուամբ կոչի
Ի թվականիս ՌԿ-ի
եւ աւելի յարայբարդի»⁶:

Ապարանցուն պատկանած ձեռագրերն այսօր էլ մեկ համար կարևոր արժեք են ներկայացնում: Նրանց հիշատակարանները պատմության աղբյուր են:

Ղազար Փարպեցու, Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի պատմագրքերի՝ Սիմեոն Ապարանցու գրադարանի ձեռագիր օրինակներն այլևս չկան, բայց վիպասանության և գրանց համեմատական ուսումնասիրությունը կարող է նպաստել հայ մատենագրության այդ կարևոր երկերի նախնական բնագրերը վերականգնելուն: Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի՝ Ապարանցու գրադարանի օրինակը մինչև այսօր հայտնի ձեռագիր և տպագիր օրինակներից, լեզվական և պատմական տվյալների մաքրությամբ ու հարազատությամբ, ամենից արժեքավորն է:

Ապարանցուն պատկանած հայերեն հնագույն թղթյա ձեռագիրը, հարուստ բովանդակության շնորհիվ, արժանացել է գիտնականների ուշադրությանը: 1878 թվականին Վենետիկում հայերեն-լատիներեն հրատարակվել է սրանից բաղված Արխատիզես Աթենացու Զատագովության հատվածը: Սա Անանիա Շիրակացու երկերի ամենահին ձեռագիրն է: Հետագայում այն ուսումնասիրության առարկա է դարձել Հ. Տաշյանի, Գ. Տեր-Մկրտչյանի, Փ. Կոնիբեբի, Բ. Սարգիսյանի, Գր. Խալաթյանցի, Գ. Հովսեփյանի, Հ. Մանանդյանի, Ա. Արբահամյանի, Ն. Ակինյանի և ուրիշների համար:

Շուրջ 1000-ամյա ձեռագիրը կարևոր է ո՛չ միայն իր հնությամբ և հարուստ բովանդակությամբ, այլև հայոց գրի և ուղղագրության պատմության ուսումնասիրության առումով: Նրանում պահվում են Դ-ի գործածության հին ձևերը՝ «այդ», «եղադացոց», «Խտադացոց», «Փայղածու», «յուղիս» և այլն: Ուշագրության արժանի է «Զրհոսն»-ի փոխարեն «Զրհոյան», «Հրատն»-ի փոխարեն «Խրատն», «Հիւսիս»-ի փոխարեն «Հիւհիս»: Գրաբարի ուղղագրության ուսումնասիրության համար կարևոր են հետևյալ ձևերը՝ «թէ»-ի փոխարեն «թե», «եթէ»-ի փոխարեն «եթե», «թէպէտ»-ի փոխարեն «թեպէտ»:

Սիմեոն Ապարանցուն վերաբերող հիշատակարաններից պարզվում է նրա հատուկ հոգատարությունը ձեռագրերի նկատմամբ: Նա ձեռնամուխ է եղել գրանց հավաքման, բազմացման, նորոգման ու կորստից փրկելու գործին: Ապարանցին իր բանաստեղծություններով էլ գնահատանքի զգացում է ներշնչում մշակութային արժեքների նկատմամբ, որոնք, նրա ճշմարիտ րմբռնմամբ, ժողովրդի հոգու ձիրն են:

К. О. СУКИАСЯН

РУКОПИСИ СИМЕОНА АПАРАНЦИ

Поэт и педагог Симеон Апаранци около тридцати лет (1585—1614) преподавал в известных в свое время школах Мецопы, Карина и Вана. Он имел богатую личную библиотеку, где хранились рукописи по мате-

⁶ Մատենադարան, ձեռագիր № 5147, Գ պահպանակ:

ձևով լուսանցքներում արտահայտելիս գրիչներն արգեն մանրանկարչության տարրերի հետ գործ ունենին³: Երբեմն նկարազարդելու փոխարեն օգտագործվել են «զարդագրել», «պատկերագրել», «ծաղկագրել», կոնկրետ իմաստները, որպես գրելու տարրեր արտահայտություններ: Գրիչը հավատարիմ էր մնում ինչպես բնագրի, այնպես էլ մանրանկարչության ընդօրինակմանը: Հովհաննես գրիչը ավետարան է ընդօրինակում և գրում, որ «...է ի Սսիցի արիմակէ գիրս և ծաղիկս...»⁴: Ուրեմն նա ընդօրինակելի է և գիրը և ծաղիկը՝ ըստ իր կարողության: Այստեղ նկատի պետք է ունենալ, որ ծաղկոզը իրեն «անվարպետ» է համարում և նկարել է «զայս շափս ի շնորհացն աստուծոյ»: Վարպետի մոտ սովորած, մասնագիտացած ծաղկոզը, անշուշտ, աշխատում էր ավելի ինքնուրույն և հաճախ էր խախտում այդ «հավատարմությունը»:

«Մանրանկարչական հին արվեստի մեջ, առհասարակ» — գրում է Գ. Հովսեփյանը, — արվեստագետը շատ էր կաշկանդված ավանդական տվյալներով, այդ պատճառով էլ նրանցից շատերը պարզ արտանկարողի գերումն են, հետևելով իրենց օրինակներին, միայն տաղանդավորներն են, որ ավանդականի վրա իրենց անհատական գրոշմն են դնում տեխնիկայի առավելություններով և նոր ստեղծագործություններով ու գծերով⁵: Մանրանկարչության հին արվեստի մեջ այս կաշկանդվածությունը, մեր կարծիքով, հետևանք էր նաև այն բանի, որ նկարողը ինքը գրիչն էր: Գրիչը արտագրելիս աշխատում էր ոչ մի շեղում չանել բնագրից, նա չէր կարող հեշտությամբ շեղվել նաև մանրանկարից: Եվ ահա տաղանդավորներն են, որ և՛ գրչության արվեստում, և՛ մանրանկարչության մեջ իրենց անհատական գրոշմն են դնում: Այս կաշկանդվածությունը, մյուս կողմից, ստիպել է մանրանկարիչներին հարազատ մնալու ընդօրինակվող զարգամոտիվներին: Իսկ այս «հավատարմությունը» հնարավորություն տվեց զարգամոտիվների նախնական ձևերի հայտնաբերմանը՝ բազմապիսի և բազմաբանգակ տարբերակներով, որոնց հիման վրա Ա. Մնացականյանը բացահայտեց հայկական զարդարվեստի հիմնական մոտիվների ծագման և զաղափարական բովանդակության հարցերը⁶:

Գրչության արվեստի զարգացման զուգընթաց նրանում տեղի էր ունենում աշխատանքի բաժանում: Գրողին օգնում էին թուղթ կոկողներն ու մագաղաթ պատրաստողները, տողողներն ու կազմարարները, ծաղկողները, ներկ ու թանաք պատրաստողները: Սրանք միշտ չէ, որ բավարարվում էին իրենց նեղ մասնագիտությամբ, ավելի հաճախ զբաղվում էին գրչության արվեստի մեջ մտնող մեկից ավելի մասնագիտություններով, և մեծ մասի համար համարյա պարտադիր՝ գրչությամբ: Այս վերաբերում է հատկապես ծաղկողներին, որոնք անխտիր, հազվադեպ բացառությամբ, գրիչներ էին, իսկ միայն ծաղկելով զբաղվող նկարիչները այնքան հմուտ էին գրչության արվեստին, որ հաճախ սրբագրում էին գրիչների ընդօրինակությունները, լրացնում

3 Հայ գրչության արվեստի ձևավորման հետ հայ մանրանկարչության սկզբնավորման ազդեցություն է նաև Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին վերադրվող թարգմանչագիր ավետարանների բնաիր և ստույգ օրինակների գոյությունը, որոնցից ընդօրինակում էին ոչ միայն բնագիրը, այլ, մեծ հավանականությամբ, նաև խորաններն ու նշանագրերը:

4 Մատենագարան, ձև. № 8897, էջ 4բ—5ա:

5 Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 71:

6 Ա. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955:

թերի թողածները, շարունակում գրածը: Մշո ճառընտիրի ծաղկող Ստեփանոսը միաժամանակ նրա սրբագրիչն է՝ «Ով իմ հոգևոր հայր, — ծաղկողին է դիմում մի այլ գրիչ, — ծաղկելու ժամանակ լավ միտ դնես զգրչիս պակասն և զմտացս»⁸: Նշանակում է՝ նկարազարդելիս՝ սրբագրելով լրացնել գրչի և մտքի պակասը:

Մանրանկարչությունը որպես առանձին մասնագիտություն ձևավորվեց շատ վաղ՝ գրչության արվեստի ընդհանուր հենքի վրա: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ արգեն 9-րդ դարում Տաթևի զպրոցում սովորեցնում էին «նաև արհեստաւորաց նկարչացն և գրողաց անհամեմատք»⁹: Արվեստավոր այս նկարիչներն էին տոն տալիս հայ մանրանկարչության զարգացմանը: Սակայն մանրանկարչությունը երբեք միայն արվեստավոր նկարիչների մենաշնորհը չդարձավ. գրիչ-մանրանկարիչները այն պահեցին որպես իրենց գրչության արվեստի անկապտելի մաս, որտեղից էլ աճեցին հայ մանրանկարչության հսկաները: Սրանք և գրում էին, և ծաղկում, բայց, համարյա միշտ կոչվում էին գրիչներ: Այդպիսիք էին նույնիսկ Թորոս Ռոսլինն ու Սարգիս Պիծակը, կողման ու Սիմեոնը, մեր հնագույն ձեռագրերից շատերի գրիչները: Թորոս Ռոսլինը 17-րդ դ. գրիչ և ծաղկող Միքայել Սերաստացու համար ուրիշ ոք չէր, եթե միայն «...զպատուական գրիչն Թորոս՝ մականուն Ռոսլին կոչեցեալ, զծաղկող օրինակիս»¹⁰ որովհետև հենց ինքը Ռոսլինը իրեն գրիչ է համարում՝ «մեղաւոր գրիչ»: Հռչակավոր գրիչ-ծաղկողներն իրենց կոչում էին գրիչ, որովհետև նրանք նախ և առաջ գրչության արվեստի հմուտներ էին, որոնք գրում, ծաղկագրում, պատկերագրում, զարդարում, նկարակերտում, մանրանկարում էին ձեռագրերը:

Հայերեն բազմաթիվ հնագույն նկարազարդ ձեռագրեր, որոնց հիշատակարանները կորել են, կամ եղած հիշատակարաններում չեն հիշվում ծաղկողները, իսկ նկարները անստորագիր են, մեծ մասամբ զարդարվել են տվյալ ձեռագրերի գրիչների ձեռքով: Գրիչները, որոնք բարեխղճորեն հիշում են մագաղաթ պատրաստողին ու թուղթ կոկողին, թանաք եփողին ու մի աման ապուր բերողին, չէին կարող ծաղկողին չհիշել, եթե նա ուրիշ մարդ էր: Այդ ձեռագրում ծաղկողների մասին գրիչների լուսնային պատճառը իրենց իսկ ծաղկող լինելու հանգամանքն է, որը չեն ուզում գրել, այն համարելով գրչի սովորական գործ: Միսիթար Սասնեցու հիշատակարաններում չի հիշվում, որ նա ծաղկող է, բայց աշակերտի վկայությամբ նա «յոյժ վարժ գոլով յարուեստ գրչութեան և ի ծաղկազարդ նկարակերտութիւնս գրոցս»¹¹: Այդպես է նաև Գրիգոր Խլաթեցին¹² և բազմաթիվ ուրիշ գրիչներ: Իսկ ծաղկողները, ինչպես և գրիչները, հազվադեպ բացառությամբ, միշտ էլ աշխատում էին իրենց անունը թողնել որևէ կերպ, նկարի տակ, նրա մեջ, կամ հիշատակագրությամբ «ի Քրիստոս» հիշվելու համար:

7 Ա. Մաթևոսյան, Ե՞րբ և ո՞րտեղ է գրվել Մշո Տոնական-ճառընտիրը, «Բանբեր Մատենագարանի», 9, Երևան, 1969, էջ 129:

8 Ա. Սյուրմեյան, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի, Վենետիկ, 1935, էջ 60:

9 Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 226:

10 Sirarpie Der Nersessian Manuscripts in the Freer Gallery of art, Washington, 1963, էջ 114:

11 Մատենագարան, ձև. № 952, էջ 3ա—3բ:

12 Ա. Մաթևոսյան, Ձեռագրագիտական մանր սրբագրություններ, «Էջմիածին», 1968, Ե էջ 61:

Մանրանկարչության արվեստի հետազոտողը շատ զգույշ պետք է լինի այս հարցում, որպեսզի գրչին չլրկի իր մանրանկարից ու զարդագրերից, ոչ էլ նրան ընծայի ուրիշի մանրանկարը: Դրա համար խորամուխ պետք է լինել ոչ միայն մանրանկարչության, այլև գրչության արվեստի, տվյալ գրչի անձնավորության, գրչության կենտրոնի ու զարդի պատմության մեջ: Այս դեպքում միայն հնարավոր կլինի կրճատել մեր մանրանկարչական այլոմենությունը և ուսումնասիրություններում տեղ գտած անհայտ ծաղկողների առատությունը: Ենթադրություններ, երբեմն, անհայտությունից պերագասելի է:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ միջնադարում ոչ թե գրչի կողմից ձեռագիրը ծաղկելու վրա էին կասկածում, այնտեղ անպայման ուրիշ ծաղկող գտնելու համար այլ, ընդհակառակը, ծաղկողի անունը շփոթատակված ձեռագրերում կասկածելի է դառնում ուրիշ ծաղկողի գոյությունը: 1064 թ. մի ձեռագրում ավետարանիչներին ամփոփող շրջանակի մոտ հին բոլորգրով գրված է. «Կարծեմ գրագիրն, որ գրեց զԱւետարանս, ինքն ոչ էր հանել զայս պատկերնիս, եւ այս ստոյգ յերեւի, որ շեն սորա շատ աղոտք»¹³: Այս նշանակում է, որ.

ա. գրիչը չի ծաղկել Ավետարանը, որ պետք է ինքը ծաղկեր:

բ. Գրիչը մինչ այդ ծաղկել է ուրիշ ավետարան, որը հայտնի է դիտողություն անողին: Ապացույցը այն է «որ շեն սորա շատ աղոտք», բան մյուսների, որոնք, անշուշտ, աղվոր են եղել:

գ. Դիտողություն անողը գրչին ժամանակակից և նրան ճանաչող մարդ է. հետևաբար ձեռագրին ժամանակակից է նաև հիշյալ բոլորգիրը:

Հասկանալի է, որ մենք երբևէ չենք առաջարկում ծաղկողի անունը շփոթատակված ձեռագրերի մանրանկարչությունը անպայման ու անվերապահորեն գրչինը համարել: Ամենևին: Սակայն կարծում ենք, որ այսպիսի դեպքերում ենթադրաբար գրչին պետք է վերագրել նաև ձեռագրի ծաղկումը, այս ենթադրությունը հաստատող փաստեր որոնել ձեռագրում (կամ նրանից դուրս) և գրչի ու ծաղկողի նույնությունը ժխտող փաստերի առկայության դեպքում միայն, գրչությունը թողնել գրչին, իսկ ծաղկողին փնտրել այլուր: Այս տեսանկյունից մենք քննում ենք Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7736 ձեռագիրը, որը հայտնի է Մոզնու ավետարան անունով: Այն հայ գրչության արվեստի զուգորդողներից մեկն է, սակավաթիվներից՝ հենցիկ մեջ իր համարյա անխաթարությամբ և գեղեցկագրությամբ: Ամբողջական են ձեռագիր նկարները և բնագիրը, բացառությամբ վերջին՝ ԽԾ պրակի առաջին և վերջին թերթերի: Չկա նաև գլխավոր հիշատակարանը, որի պատճառով անհայտ են մնում ձեռագրի գրչության ժամանակը, տեղը, ստացողը, ծաղկողը և այլն, հանգամանքներ, որոնք մեզ կներկայացնեն հայ գրչության արվեստի հնագույն մի կենտրոն իր արվեստավոր միարանությունը և մշակութային կյանքով: Ձեռագրում կան ուշ շրջանի հիշատակարաններ: Առաջինը պարոն Բայանդուրինն է, պարսից Խուտարանգ շահի (1578—1586) և վրաց Սիմեոն I թագավորի (1558—1600) ժամանակ Հաղբատից ձեռագիրը գերելու, Գանջա

¹³ Երուսակեմ, ձեռ. № 1924, էջ 11 (մանրաժայգակն): Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 247, Գ. Հովսեփյանը վերջին բաները արտագրել է «սղբաշատ (՝) աղբերք» (՝) ձեռով, դարմացական նշանով. Բ տառի գլխագծի ծայրը կպած է ք-ի գծիկին և դ-ի տպավորություն է թողնում, որը և շփոթմունք է առաջացրել և տեղիք տվել թյուրընթացման, մյուսները հեշտ են կարգացվում:

տանելու, այնտեղ փրկագնելու և Հաղբատ վերադարձնելու մասին¹⁴: 1957 թվականին ապաշխարող Գարիանեն, կատարելով Հաղբատի Ավետարանի եպիսկոպոսի ցանկությունը, վերջից երեք թերթի վրա լրացնում է Ավետարանի պակասը, ձեռագիրը կազմում և այդ մասին թողնում հիշատակարան¹⁵:

1719 թ. Ձիթանքովցի Ապովը վանքից գնում է Ավետարանը և վերստին սալիս «Աղբատա սուրբ նշանին»¹⁶: 1823 թ. ձեռագիրն արդեն Թիֆլիսում էր: Մոտ 100 տարի անց Ե. Լալայանը այդտեղի Մոզնու ս. Գևորգ եկեղեցուց վերցնում է ձեռագիրը և միացնում Աղգագրական ընկերության հավաքածուին: Այդ ժամանակից և այդ պատճառով ձեռագիրը կոչվում է «Մոզնու ավետարան»:

Այս պատմությունները, ինչպես տեսանք, ոչ մի կապ չունեն ձեռագրի ստեղծման հանգամանքների հետ: Սակայն Հաղբատում պահվելը առիթ է հանդիսացել, որ ձեռագիրը գրված և ծաղկված համարվի Հաղբատում¹⁷:

Բարեբախտաբար, գրչի անունը պահպանվել է ձեռագրի երկու հիշատակագրություններում: Մատթեոսի վերջում կարդում ենք. «Յովհաննէսի մեղաւոր գրողի գրոցս ողորմեա աստուած ի բո գալստեանդ ամէն»¹⁸: Մարկոսի վերջում. «Յովհաննէսի մեղաւորի գրողի գրոցս ողորմեա աստուած, ամէն: Տէր տուր Դավի յարութիւն կենաց, ամէն, նիդարգանմրոզոմարա Յովաննէս»¹⁹: Երկրորդ հիշատակագրության վերջին տողը (մեր կողմից ընդգծված) պետք է կարգալ աջից ձախ. «Տէր աստուած ողորմեա գրողին», «Յովհաննէս» անունը փակագիր է²⁰: Այս հիշատակարաններից երևում է, որ ձեռագրի գրիչը Հովհաննէսն է: Իսկ Դավթի ով լինելը այստեղից չի պարզվում:

Ձեռագրի մասին այսքան սուղ տվյալներ են հայտնի եղել պարոն Բայանդուրին ու մյուս ստացողներին, Հաղբատի միաբաններին, ինչպես նաև նրանով հետաքրքրվող բոլոր բանասերներին ու արվեստարաններին:

17-րդ դարի կեսերից (1657 թ.) առ այսօր չի փոխվել ձեռագրի վիճակը: 42×32,5 սմ մեծությամբ ձեռագիրն այժմ ունի մազաղաթյա380 և թղթյա 3 թերթ, բազկացած է 45 պրակից, իսկ պրակը՝ 8 թերթից (45×8=260—2 կորած թերթերը=358): Առաջին պրակին նախորդում է 22, միայն մեկ էջը նկարազարդված թերթ (358+22=380): Գրությունը երկսյուն է, 31,5×10,5 քառ. սմ. գրադաշտով և լայն լուսանցքներով, գիրը մեսրոպյան բոլորագիծ մեծ երկաթագիր: Տառերի բարձրությունը՝ 8, լայնությունը՝ 5—6 միլիմետր է, տողերի հեռավորությունն իրարից 14 միլիմետր: Համարաբառները խորան-

¹⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 7736, էջ 300ա: Հիշատակարանը գրված է Ղուկասի վերջում, հավանաբար, ձեռագրի վերջում տեղ չի եղել պատճառով: Եթե այդպես է, ապա այդ ժամանակ, արդեն, հիշատակարանի վերջին պրակի թերթերն ընկած էին:

¹⁵ Անդ, էջ 383ա: «Ձվերջին կազմողս մեղապարտ և սուտանուն Գարիանէ ապաշխարողս յիշեցէր»: Խոսքը, հավանաբար, այժմյան կազմի մասին է:

¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 7736, էջ 383ա: Թղթյա թերթերից մեկի վրա 1679 թ. Քումանի որդի Բարսեղ եպիսկոպոսը, Ավետիսի աթոռակիցը, փոքրիկ հիշատակություն է թողել հայերեն և վրացերեն:

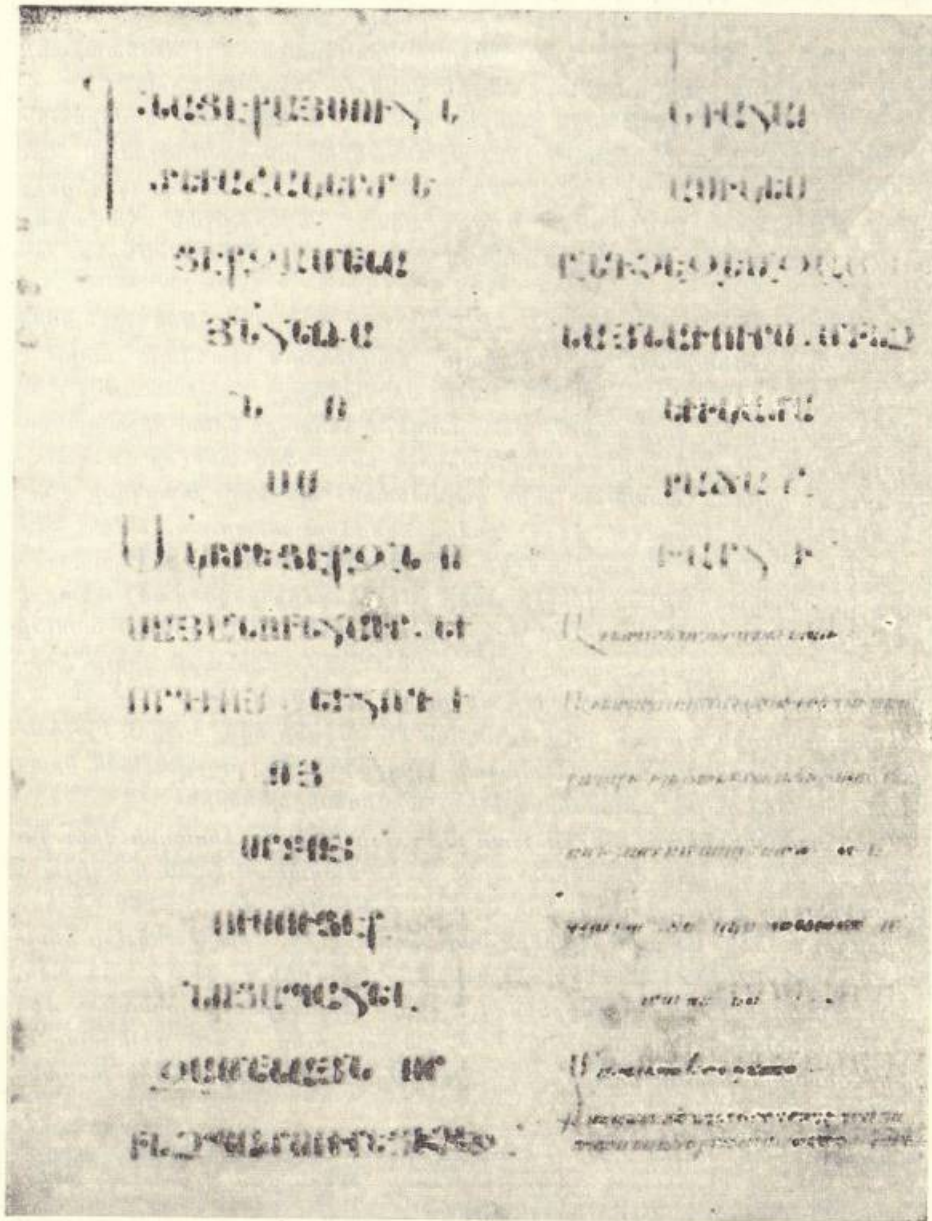
¹⁷ Մ. Դյրնոսո, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1955, էջ 23:

¹⁸ Մատենադարան, ձեռ. № 7736, էջ 124բ:

¹⁹ Անդ, էջ 189ա:

²⁰ Անդ, էջ 300ա: Ղուկասի վերջում. «Տէր Յիսուս ողորմեա գրոցս ամէն»:

²¹ Մ. Տեր-Մովսիսյանը այս «տառաշարքը լուծելու հանելուկ է» համարում («Համահավաք-ցուցակ ձեռագրաց» (Ավետարաններ), Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ):



Նկ. 1

ների մեջ թե լուսանցքներում, ինչպես նաև հիշատակագրությունները, գրված են թեք, ուղղագիծ երկաթագրով: Կազմակերպված մագաղաթը մի փոքր դեղնավուն է: Գրիչը թանաքի գույնը բաց շագանակագույն է արել՝ մագաղաթի հետ ներդաշնակելու համար:

Գրչության արվեստի հմուտ վարպետ էր Հովհաննես գրիչը: Երկաթագրի խստությունն ու զգաստությունը, կորագծերի ճկունությունն ու անթերի գծագրությունը, գրության անկաշկանդությունը, օգտագործվող գրանյութերի ներ-

դաշնակությունը և այլն յուրաքանչյուր էջը դարձնում են շքեղ, ակնահաս, դյուրընթեռնելի: Գրչության մեջ նկարիչ է Հովհաննեսը: Ավետարանների վերջին էջերի գրությունը այնպես է արված, որ տառերից ու տողերից երկրաչափական զարդեր են ստեղծվել: Այս տեսակով, ակամայից մտածում ես, թե Հովհաննես գրիչը միաժամանակ խնամքով ու ճաշակով գրված այս մատյանի ծաղկողը չէ՞:

Եվ, իսկապես, գրչության ու մանրանկարչության որոշ տարրերի համադրությունը ցույց է տալիս, որ Հովհաննես գրիչը նաև ձեռագրի ծաղկողն է: Ավետարանների վերջին էջերի ձևավոր գրությունների եռանկյունաձև և խաչաձև պատկերները կրկնվում են ոչ միայն մանրանկարների, այլ նաև դարդագրերի մեջ: Իսկ դարդագրերը գունավորված են մանրանկարների գույներով:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նախ գրվել են որոշ զարդագրեր, հետո միայն՝ բնագիրը: Սա հնարավոր է մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ ձեռագրի գրիչը միաժամանակ ծաղկողն է: Այս տեսակետից հետաքրքրական և կարևոր է «Կ» երկաթագրի ինքնատիպ գրությունը, որը կիրառվում է ամբողջ ձեռագրի մեջ և կրկնվում մանրանկարներում՝ ներկերի գույներով: Հովհաննես գրչի մոտ հնագույն տառաձևերը շատ են, որն ապացույց է ձեռագրի հնությունը: Հնում «Կ» տառի երկրորդ դիժը վերից իջնելով հասնում էր տողագծին: Այդպես են գրում նաև ուրիշ շատերը, բայց տողից ցած են իջեցնում մի բարակ մագաղաթ, կամ պարուրաձև դիժ: Հովհաննես գրչի տողագծից իջեցրած դիժը դիպչագաձև է: Այդպես է նաև համաբարբառների մեջ, նույնիսկ նկարներից մեկում գրված ուղղագիծ երկաթագրի մեջ, որ գրված է բնագրի թանաքով: Այդպես է նաև նկարների վրա գրված այն բառերում, որտեղ «Կ» կա. ինչպես «Պենդէկոստէ», «Մկրտութիւն» և այլն:

Միջնագարում գրիչներ կային, որոնք առանձին տառեր այնքան ինքնատիպ էին գրում, որ նրանցով հնարավոր է լինում որոշել տվյալ գրչի ձեռագիրը: ԺԳ դարասկզբում Հ և Մ տառերը ձևավոր էր գրում Թորոս գրիչը ու ծաղկողը²², Գրիգոր Խլաթեցին Չ տառի վերին մասը գրում էր կիսալուսնաձև և մեծ, իսկ երբ այն առաջին տողի վրա էր, զրաղեցնում էր ամբողջ լուսանցքը: Հովհաննես Արքաեղբայրը ուներ իր նշան-ստորագրությունը, որ օգտագործում էր գրելիս կամ սրբագրելիս:

«Կ» տառի դիպչագաձև վերջավորություն հնարավոր է, որ օգտագործեր նաև ուրիշ գրիչ, սակայն միևնույն ձեռագրում այդ տառի նման գրության օգտագործումը թե գրչության և թե մանրանկարչության մեջ մի մարդու գործ կարող է լինել, նամանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ այս գրիչը վարժ էր ոչ միայն գրչության, այլև դարդագրության մեջ: Ոչ մի գրիչ կամ ծաղկող չէր կամենում, որ իրեն շփոթեն մեկ այլ մարդու հետ, նրանք ուղում էին հիշվել, իրենց գործի համար «ողորմի» ստանալ, երևույթ, որ գրիչները հաճախ ավելի են դնահատում, քան նյութական վարձատրությունը: Գրիչ Մատթևոսը այսպես է գիմում Գրիգոր Վկայասերին. «...Հայր սուրբ և վարդապետ և տէր, զի թէպէտ և առատ են յամենայնի պարգեւք քո, սակայն ըզվարձս վաստակաց իմոց աղաթիւք հատու... զի ոչինչ ունիմ թոշակ այնմ ճանապարհի...»²³:

22 Մատենադարան, ձեռ. № 378:

23 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 286:



Նկ. 2

Միևնույն ձևագրի մեջ գրչին հատուկ տառանշանը ուրիշ նկարիչ չէր օգտագործի իր նկարների մեջ: Ձևագրի «Կ» տառաձևի և ավետարանների վերջերի ձևերի ինքնատիպությունը և նրանց կիրառությունը մանրանկարներում, ինչպես նաև գրության անվիճելի վարպետությունն ու ճաշակը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Մոզնու ավետարանի գրիչ Հովհաննեսը միաժամանակ ձևագրի ծաղկողն է:

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3793 ձևագրի ու Մոզնու ավետարանի մանրանկարների նմանությունը վաղուց է նկատված: Հայ մանրանկարչության ճանաչված մասնագետ Լ. Դուրնովոն այդ առթիվ գրում է. «Այս երկու ձև-

ագրերի մանրանկարները ոճով այնքան մոտ են իրար, որ ոչ մի կասկած չի հարուցում այն ենթադրությունը, թե երկուսն էլ ստեղծվել են գրեթե միաժամանակ, միևնույն արհեստանոցում (Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում)²⁴: Տ. Իզմայլովյան հաստատում է այս ենթադրությունը²⁵: Համեմատությունները ցույց տվեցին, որ ոչ միայն այս ձևագրերի նկարներն են նման, այլև նրանց գրչությունը՝ գրչական իրենց առանձնահատկություններով, նույնիսկ «Կ» երկաթագրի գրությունը և ավետարանների ձևավոր վերջավորություններով:

Այս նմանությունը պատահական չէ: Ձևագրի գրիչը իրեն անվանում է «Յովհաննէս նուաստ եւ անարժան երէց»: Հիշյալ ավետարանների գրչության, մանրանկարչության և գրչի անվան նույնությունը բավական էին, որպեսզի նրանք համարվեին Հովհաննես գրչի գործը: Այս բանի օգտին է խոսում նաև այն, որ Մոզնու ավետարանում հիշված Դավթին²⁶ հանդիպում ենք նաև այս ձևագրում. «Աստուած ողորմեա զԴաւթի, որ սպասաւորեաց, ամէն»²⁷:

Տ. Իզմայլովյան «Բեգյունց ավետարանից»²⁸ պահպանված տասնութ թերթերի և մի նկարի (այժմ պահվում են Մատենադարանում և կրում 10099 համարը), ինչպես նաև գրականության թանգարանի Գ. Հովսեփյանի ֆոնդի այդ ավետարանի խորանների, ավետարանիչների և որոշ զարդագրերի նեղատիվների ուսումնասիրությամբ ցույց է տալիս, որ «Մոզնու», «Բեգյունց» և № 3793 ավետարանների համաբարբառները նույնն են, կամ ավելի ճիշտ՝ նույն ուղղության են պատկանում, իսկ Բեգյունցի պահպանված նկարն ու նեղատիվների լուսանկարները մյուս ձևագրերի նկարների հետ համարյա նույն ոճն ունեն:

«Բեգյունց ավետարանը գրվել է մինչև 1060 թվականը Ստեփաննոս քահանայի ձեռքով և լրիվ չի ավարտվել: 1060 թվականին, Չորմայրի անպատում, որը կոչվում է նաև Կանչնուտ, Հովհաննես գրիչը հայր Դավթի ծախքով ու հանձնարարությամբ լրացնում ու կազմում է թերի մնացած սույն ավետարանը. «...զի ետ առնել զցանկսն եւ զաւետարանառաջսն, եւ զպակասն լնուլ եւ կազմել», ապա. «ՉՅովհաննէս մեղաւոր և անարժան երէց եւ անպիտան գրիչ, որ զգեղագործն արար եւ կազմեաց»²⁹: Ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննեսը գրելով և նկարելով է լրացրել թերի մնացած ավետարանը: Ուրեմն Հովհաննեսը գրիչը ծաղկողն է նաև այս ավետարանի: Այլևս կասկած չի մնում, որ Հովհաննեսը գրիչն ու նկարիչն էր Մոզնու և № 3793 ավետարանների և լրացնողն ու ծաղկողը՝ Բեգյունց ավետարանի: Հնարավոր համարելով, որ այս երեք ավետարանների մանրանկարչությունը պատկանում է միևնույն ձևագրին, նա ավելացնում է «Եթե այդ ենթադրությունը հավանություն դառնի, ապա մենք, առաջին անգամ լինելով, կարող ենք խոսել այդքան վաղ ժամանակաշրջանի

24 «Հայկական մանրանկարչություն» Երևան, 1967 թ, էջ 203: Այստեղ ձևագրի համարը սխալմամբ գրել են 3593: Հմմտ. Լ. Дурново, նշվ. աշխ. էջ 22—24:

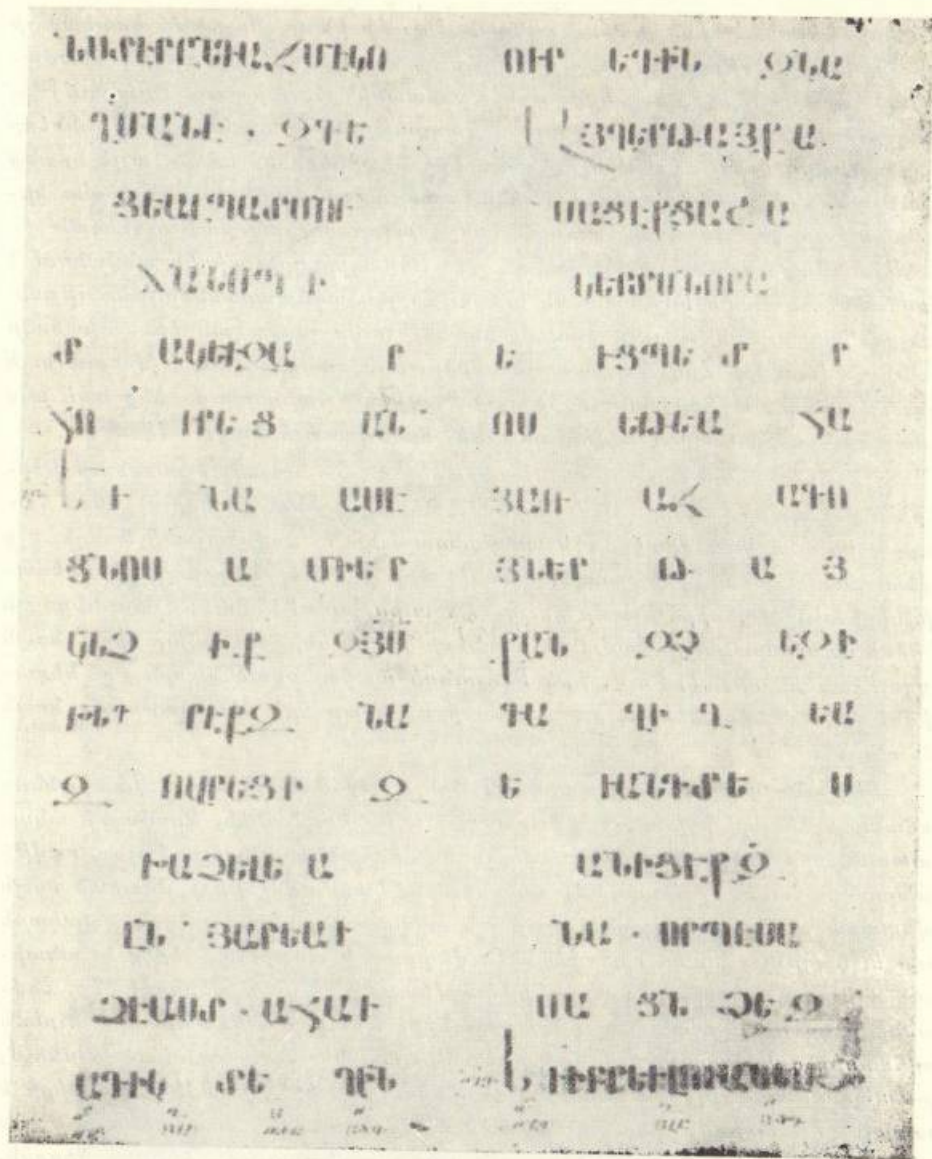
25 Т. Измайлова, Евангелия «Бегюнца», «Բանբեր Մատենադարանի» № 8, Երևան 1967:

26 Մատենադարան, ձեռ. № 7736, էջ 189ա:

27 Մատենադարան, ձեռ. № 3793, էջ 309բ:

28 Ավետարանը «Բեգյունց» է կոչվում, որովհետև պատկանել է Լեոնային Ղարաբաղի Քալիշ գյուղի Բեգյունց տանը: Այնտեղ ձևագրին հանդիպել են ՄՏ Բարխուդարյանը («Արցախ», Բաղու, 1895, էջ 226—228 (ապա՝ Գ. Հովսեփյանը և արտագրել հիշատակարանները) «Յիշատակարանը», Ա, էջ 237, 243, 244):

29 Т. Измайлова, Евангелия «Бегюнца», անդ. էջ 140:

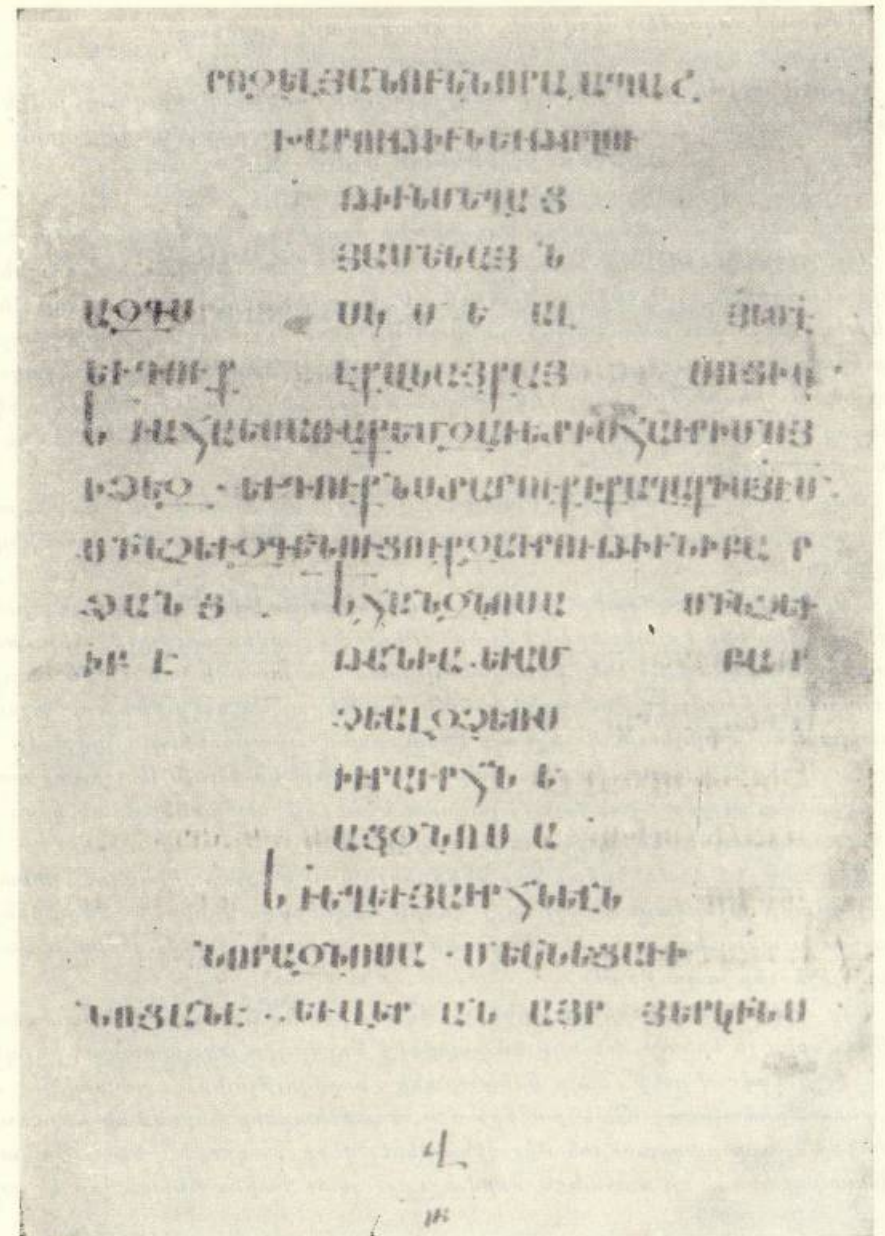


Նկ. 3

վերաբերող խոշոր անհատականության տեր գեղազետ-մանրանկարչի մասին, որի ստեղծագործությունը կապված էր 11-րդ դ. գեղարվեստական առաջատար ուղղություններից մեկին»³⁰,

Այժմ բացահայտներ այն միջավայրը (և ժամանակը), որտեղ աշխատել է Հովհաննես արվեստագետը և ստեղծել Մատենադարանի № № 7736, 3793 և 10099 ձեռագրերը: Մոզնու ավետարանում այդ տվյալները չկան, բայց № 3793 ձեռագիրը հիշատակարան ունի. գրվել է «...ի թուականութեան Հայոց ՇԹ

30 Անդ.



Նկ. 4

(1053) ամի (ի դուռն)³¹ սուրբ Աստուածածնին³², ի վանս Սանդղկազ, մերձ գորով խաչակրան հար Ստեփաննոսի, ձեռամբ Յովհաննէսի նուստ և անարժան երէցու և չետին գրի...:

31 Մաշված է, բայց տեղը նկատի ունենալով, ավելի շուտ «ի դուռն» պիտի կարդալ, քան թե «ընդ հովանեալ»:

32 Գ. Հովսեփյանին, որ հրատարակել է հիշատակարանը, այս երկու բառերը չի հաշտողի կարգալ և բերել է միայն երկրորդի «նին» վերջավորությունը (Նշվ. աշխ., էջ 233):

Աստուած, ողորմեա Մովսէսի, որ զմազաղաթն գործեաց:

Աստուած ողորմեա զԴաւթի, որ սպասաւորեաց, ամէն:

(Աստուած) ողորմեա թորոսի հաղբակայ, որ զոսկեղեղն զուգեաց, ամէն»³³

«Աստուած ողորմեա Յովաննէսի մեղաւորի գրողի գրոցս և ծնաւղաց նորա
ՏՌԷՔՄ Եւ ԽՌԵՐԻՌ Ա.Ճ.Ա.Ճ.Ճ.:

Գարի եւ Մաւեմա Ամէն

Աստուած ողորմեա Յովհաննէսի Սողկին, որ զոսկեղեղն կազմեաց, ամէն»³⁴:

Այս հիշատակարանից երևում է, որ Դավթի և Մարիամի որդի Հովհաննեսս գրիչը ձևագիրը գրել է 1053 թ. Սանդղկա Ս. Աստվածածին վանքում, որը մերձ էր Ստեփաննոս խաչակրոն հոր գտնված վայրին: Սանդղկա վանքը խոշոր գրչության կենտրոն էր, որտեղ գրչից և նրան օգնող Դավթից բացի մագաղաթ էր գործում-շինում Մովսեսը, իսկ թորոս հաղբական և Հովհաննես Սողկիլը՝ ոսկեղեղ էին պատրաստում իր նման, բերեմն նրանք ևս ծաղկողներ էին և նրա օգնականները:

Իսկ ո՞րտեղ էր գտնվում Սանդղկա վանքը: Լ. Գուրնովոյի կարծիքով՝ Անի քաղաքի մեջ կամ նրա շրջակայքում³⁵, իսկ Տ. Իզմայիլովայի կարծիքով՝ Հաղբատում³⁶:

Հարցի պարզաբանմանը օգնում է Հովհաննես Սանդղկավանեցու՝ (այսուհետև այսպես ենք կոչելու նրան) մյուս՝ «Բեգլունց» ավետարանի մի հիշատակարանը: «Ի ՇԹ (1060) ամի թուականութեանս Հայոց եղև նորոգումն սուրբ Աւետարանիս հրամանաւ եւ ծախիւք հար Դաւթի, որ բնակէր (ի) Չորմայրոյ յանապատիս, Կալնշուտ կոչեցեալ: Աւետարանս առաջարկեալ այդում էր եւ ի սաէպ հինից անկատար էր մնացեալ. արդ զի ըստ կամելոյն Աստուծոյ տուեալ եղև սմա՝ սոր(ա) ջան եղեալ յաւարտ եհան, զի ետ առնել զցան(կ)սն եւ զաւետարանառջան, եւ զպակասն ընուլ եւ կազմել:

Արդ աղաչեմ զամենեսեան որք ընթեռնոյք կամ գաղափար առնոյք, անմոռաց յիշմամբ յիշել յաղաւթս զըհայր Դաւթի եւ զծնաւղս նորին... ՁՅովաննէս մեղաւոր եւ անարժան երէց եւ անպիտան գրիչ, որ զղեղագործն արար և կազմեաց, յիշեսցիք յաղաւթս»³⁷:

Այս Հովհաննես Սանդղկավանեցու Ավետարանի նորոգման հիշատակարանն է, որից շի երևում, թե այն կատարվել է Չորմայրո անապատում, ինչպես գրում է Գ. Հովսեփյանը. «Այս Աւետարանի նորոգութիւնը կատարվել է «ի նահանգս Չորմայրոյ»: Չակերտների մեջ առած բառերը նորոգման հիշատակարանից է, «որ քաղվածորեն մեջ ենք բերել վերը», — գրում է նա³⁸: Սակայն հիշատակարանում «ի նահանգս Չորմայրոյ» չկա: Թերևս հնարավոր է այն

33 Մատենադարան, ձեռ. № 3793, էջ 309բ.

34 Անդ, էջ 239ա: Հմմտ. Յիշատակարանք, էջ 233: Գարեգին Հովսեփյանը սխալ է արտագրել վերը բերված զաղտնագրերը և չի բացել, որոնք, ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննեսի ծնողների անուններն են:

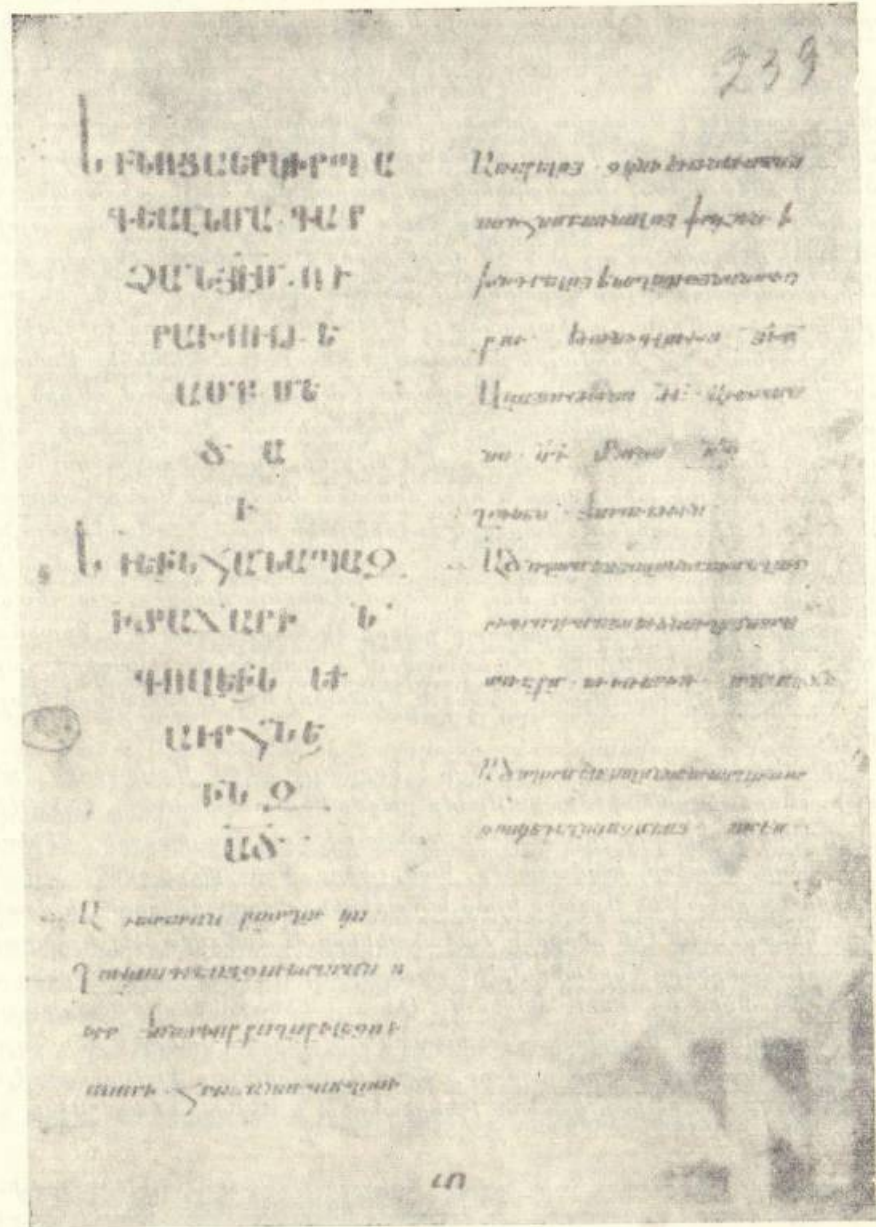
35 Լ. Дурново, նշված աշխատ. էջ 22:

36 Т. Измайлова, Армянская миниатюрная живопись XI века (автореферат), Ленинград, 1970, էջ 40:

37 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 243—244:

38 Պահպանվել է նաև բուն գրչի հիշատակարանը, որը գրվել է 1060 թ.-ից առաջ «...Ողորմեա եղկելի հոգւոյ իմում Ստեփաննոսի, անարժան քահանայի եւ փանաքի արուեստաւորի եւ ետի քահագծագրի...» (Անդ, էջ 237):

39 Անդ, էջ 238:



Նկ. 5

շփոթած լինի «յանապատս Չորմայրո» արտահայտության հետ: Բայց բերված հիշատակարանից երևում է, որ նորոգման պատվիրատուն հայր Դավթին է՝ Չորմայրո անապատից, որի «հրամանաւ եւ ծախիւք... եղև նորոգումն», որը «բնակէր (ի) Չորմայրոյ յանապատիս»⁴⁰: Քանի որ ակնարկ չկա, թե նորոգումը ար-

40 Անդ: Մեր կարծիքով, գրիչն այս հատկապես շեշտում է, որովհետև հայր Դավթից, հավանաբար, մինչ այդ բնակվում էր այլ տեղ և միայն պատվիրելու ժամանակ էր բնակվում Չորմայր-

ված է Չորմայրի անապատում, մնում է ենթադրել, որ Հովհաննեսը ձեռագրի նորագումը կատարել է իր բնակավայր Սանդղկա վանքում, 1060 թվականին:

Այսպիսով, Հովհաննես Սանդղկավանեցին 1053—1060 թթ. գտնվում էր Սանդղկա վանքում: Նշանակում է Մողղու ավետարանը Հովհաննեսի ջանքերով գրվել և ծաղկվել է Սանդղկա վանքում 1060 թվականից, քիչ հետո կամ առաջ: Գարեգին Հովսեփյանը, Մողղու ավետարանի հաշվառման տեսարանը համեմատելով 1041 և 1057 թվականների ավետարանների նույն տեսարանի հետ, գտնում է, որ այն վերոհիշյալներից հետո կարող է ծագած լինել, այսինքն «Բ Ա դարի վերջերի, ոչ ուշ քան ԺԲ դարի գործ» է⁴¹: Սակայն հենց այդ տեսարանի պատկերազրույթյան վերաբերյալ տարբեր կարծիքները⁴² հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Մողղու ավետարանն էլ 1041—1057 թթ. կարող էր գրվել:

Սանդղկավանքը Չորմայրի անապատից հեռու չէ: Հովհաննես Սանդղկավանեցին 1053 թ. Ավետարանը ավարտում է Սանդղկավանքում «Մերձ գոլով խաչակրան հայր Ստեփաննոսի»: Այս Ստեփաննոսը Կամրջաձորի ուխտի առաջնորդ Ստեփաննոս Վարդապետը չէ՞ր արդյոք, «զոր Ասողիկ կոչին»⁴³:

Իսկ Չորմայրի անապատը և նրա մոտակա Սանդղկա վանքը պատահական տեղում չէին գտնվում: Գարեգին Հովսեփյանը գրում է. «Չորմայրույ» նույնը պիտի լինի Մայրաձոր անվան հետ, որ գտնվում էր Կաղզվանի մոտերքը՝ Գարեղենից նախարարության մեջ, ոչ հեռու Վանգոյս վանքից, ուր հնագույն ժամանակներից գրչության արվեստի դպրոց էր հաստատված»⁴⁴: Չորմայրի և Մայրաձորի նույնությունը հաստատվում է նաև նույն ձեռագրի հաջորդ 1067 թ. հիշատակագրությամբ «Յանուն Աստուծոյ մեր տանուտէրքս Մայրաձորոյս...»⁴⁵:

Երասխաձորում, որտեղ գտնվում է Չորմայրո կամ Մայրաձորո անապատը, «ձոր» գոյականի միացությամբ բազմաթիվ տեղանուններ կան: Վերոհիշյալներից բացի այդ շրջանում են Խանդուտի ձոր (Մայրաձորի վերևում), Վիշապաձոր, Բնաձոր, Խավարաձոր, Կամրջաձոր, Չոր Կաղզվանա և այլ վայրերը, որոնք ընկած են Արշարունյաց և Գարեղենից գավառներում⁴⁶ և մշակութային կենտրոններ էին տարբեր ժամանակներում: Հաճախազեպ և հարափոփոխ արշավանքները կործանում էին մշակութային կենտրոնները, որոնց փոխարեն, նրանցից ոչ հեռու, ծաղկում էին այլ կենտրոններ: Երասխաձորը, որտեղ գտնվում էին Մայրաձորո անապատն ու Սանդղկա վանքը և մեզ հայտնի գրչության հնագույն խոշոր դպրոցը, հնում Արշարունյաց նախարարությանն էր պատկանում. «Գայր և իշխանն Բագրեանդեա և Արշարունեաց Աշուտ որգի

րի անապատում: Մեզ թվում է հայր Գավթը նախորդ ձեռագրերում հիշված Դավթն է, որը Սանդղկա վանքում սպասավորում էր Հովհաննես Սանդղկավանեցուն: Հետո, երբ տեղափոխվել է Չորմայրո անապատ և վանահայր դարձել, Ստեփաննոսի թերի թողած ավետարանը նորագելու և լրացնելու է տվել իրեն ծանոթ վարպետին և նվիրել ուխտի առաջնորդ Տումթին:

41 Գ. Հովսեփյան, Հավուց թառի ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձանները, Երուսաղեմ, 1937, էջ 59:

42 Անդ

43 Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 548:

44 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 254, ծթ. 1:

45 Վերջինիս մոտ հիշվում են Լազնուտ և Եղրդուտ հանդամասերը, իսկ Չորմայրը կոչվում է նաև «Կանչնուտ»: Այստեղ նկատելի է մերձավոր տեղանունների կազմության միանմանությունը:

46 Ղ. Ալիշան, Եջվ. աշխ., էջ 50—54:

Սմբատա ի վանքս և տա զՄնաւտկոյս հաստատուն գրով, և զՍսկոյն ի Վանգոյս ի պէտս վարդապետացն, որ զգրութեան արուեստն ունէին և գուրբ գիրսն յարինէին, որք էին երեսուն և վեց վարդապետք»⁴⁷: Այս վկայությունը, որ վերագրվում է Ե-Ձ դարերին, գրչության դպրոցների մասին հնագույն տեղեկությունն է հայ մատենագրության մեջ⁴⁸: Արշարունյաց դպրոցը հիմնադրվել է Մաշտոցի աշակերտներ Քաթուլի և Վարոսի ջանքերով և բուռն ծաղկում ապրել 6-րդ դարում: Մեզ հայտնի ոչ մի գրչության դպրոց միաժամանակ երեսունվեց ընտիր գրագիրներ չունեի: Նույնիսկ 15-րդ դարում Մեծփավանքի գրչության դպրոցում նրանց թիվը քսանչորս էր:

Արշարունյաց իշխաններից բացի հետագայում դպրոցը հովանավորում էին Բագրատունիները⁴⁹, իսկ 7—8-րդ դդ. Արշարունիքի նոր տերերը՝ Կամսարականները: Վահան Կամսարականի խնդրանքով 8-րդ դ. սկզբում Գրիգորիս Արշարունին շարադրում է «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» աշխատությունը, «ընտիր լեզուով և իմաստներով»⁵⁰: Գրիգորիսը իր ժամանակ հռչակված էր, որպես «բաշ փիլիսոփա և նախընտիր վարդապետ»⁵¹: Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւնից» երևում է, որ Արշարունյաց դպրոցը 7-րդ դարում, համարվում էր «վարդապետարան հայոց... զմանկունքն յորում ժողովեալ էին ճարտարք և գիտունք Հայոց»⁵²: Կարսի Աբաս թագավորը Արշարունյաց գավառում 10-րդ դ. վերջերին մի վանք է շինում կից կառույցներով և ճոխացնում՝ կրոնավորներով⁵³: նույն դարում վարդապետարանը վերաշինում և պայծառացնում է Վարդիկ հայրը, որի համար էլ այն կոչվում է Վարդիկ հոր կամ Վարդկա վանք: Այդ ժամանակ Կաղզվանի մոտ հիմնվում է Կամրջաձորի դպրոցը, որտեղ հռչակվում են Սամվել Կամրջաձորցին, ապա նրա աշակերտ Ստեփաննոս Ասողիկը:

Արշարունիքի մշակութային և հոգևոր աշխույժ կյանքի և տեականության ապացույց են գավառից և նրա շրջակայքից մեզ հասած հնագույն ձեռագրերը, որոնք իրենց գրչության և մանրանկարչության ծաղկուն կենտրոնների գոյության վկայությունն են: Լաղարյան ավետարանի⁵⁴ գրիշ Սահակ Վանանդեցին հարևան Արշարունիքում չէ՞ր 887 թվականին և այնտեղ չէ՞ր ընդօրինակել արդյոք ձեռագիրը: Նրանից 15 տարով հետո գրված մի ավետարան ընդօրինակված է Բասենի Որդու քաղաքում (902 թ.)⁵⁵: Մլթե թագուհու ավետարանի (862 թ.) խորանագրերից երկուսը՝ Նեղոս գետի տեսարանն են պատկերում, որոնք կարող են հնագույն ավանդույթ լինել, որպիսին տեսնում ենք Մող-

47 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 7:

48 Անդ, ծթ. 3:

49 «...Յետ ժամանակաց Աշուտ Բագրատունի գայ ի վանքս, տանախմբէ զյիշատակ սրբոյն և հիւրանոցն շինել հրամայէ և անուանէ զնա Այգի և հաստատուն գրով տա ի վանքս... և յուխտեցին ամ յամէ տալ յԱյգին յիսուն վեցկի և հարիւր այր և քաղաքագեալն Կաղաղուան ուխտեցին հարիւր վեցկի երկերիւր այր անխափան» (Անդ, էջ 7):

50 Գ. Զարեհնալյան, Հայկական հին դպրության պատմություն, Վենետիկ, 1886, էջ 455:

51 Գրիգորիսի Արշարունույ բորեպիկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցուածոց, Վենետիկ, 1964, էջ 11:

52 Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 113:

53 Ստեփաննոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 196:

54 Մատենադարան, ձեռ. № 6200:

55 Մատենադարան, ձեռ. № 6284:

նու ավետարանում: Լ. Գուրնովոյի կարծիքով, վերջինի նկարիչը այն վերցրած պիտի լինի նախորդի խմբին պատկանող մի այլ հուշարձանից: Բայց գուցե հենց այդ հուշարձանից, որոնք իրար նման են նաև նկարների զարդարված շրջանակների ծանրաբեռնվածությամբ⁵⁶, 947 թ. Գավիթ քահանայն «ի յերկիր Արշարունյաց, որ կոչի Վահանայշատ», գրում է մի ավետարան⁵⁷: Արշարունիքին հարևան Կեչրորում, 1001 թ. ավարտվում է մի ավետարան⁵⁸: Վարդիկ հորից հետո թե ինչ վիճակ են ապրում Արշարունյաց Վանկոյս (որից հետագայում՝ Վանկունս-Անկունյաց ձևափոխումները) վանքը և գրչության դպրոցը, հայտնի չէ:

Կարսի թագավորության հարավային սահմանին կից Արշարունյաց դպրոցը իր արվեստավոր միաբաններով, թերևս, վայելում էր արքունիքի համակերպմանը: Գրանո՞վ չպետք է բացատրել, արդյոք, Ջորմայրի անապատի և Սանդղկա վանքի բարգավաճումը ԺԱ դարի առաջին կեսին: Ստեփաննոս Ջորմայրեցու և Հովհաննես Սանդղկավանեցու գրչության արվեստի նշանավոր վարդապետների, հմուտ մագաղաթագործ Մովսիսի, ոսկեզեղ պատրաստող Թորոս Խաղբակա (որդու) և Հովհաննես Սողիկի, Մարգիս Ոսկերիչի, Գավիթ սպասավորի և այլոց (որոնց անունները չեն պահպանվել) միջավայրը հարմար արվեստանոց էր արքայական պատվերներ կատարելու համար: Այդ են վկայում նրանցից մեկ հասած ձեռագրերը և, առաջին հերթին, Մողնու ավետարանը, որի և Գագիկ թագավորի խորանների միջև ոճական ու կատարողական նմանություն է տեսնում Լ. Գուրնովոն⁵⁹:

Թագավորական պատվեր չէ՞, արդյոք, Մողնու ավետարանը, որի հանգիսավոր նկարազարդումը «արտացոլում է պատմիրատուի շրջապատող կենցաղի հարստությունն ու շքեղությունը»⁶⁰: Եվ սրա մե՞ջ չպետք է փնտրել ավետարանի կերպարների հանգստությունը: Լ. Գուրնովոն այս ձեռագիրը հակադրում է Մատենադարանի № 6201 ավետարանին, որովհետև «սրանց (Մողնու ավետարանի կերպարների—Ա. Մ.) մոտ չի կարելի հուզմունքի գեթ նշույլ անգամ նկատել»⁶¹: Ծիշտ է, Հովհաննես Սանդղկավանեցու ոչ միայն նկարները, այլև ամբողջ ձեռագիրը զիտելիս խաղաղվում, հանգստանում են, այնքան ակնապարար է թե գրությունը, թե գրանյութը: Ձեռագրում նույնիսկ լուսանցազարդեր չկան, իսկ համաբարբառները գրված են մեղմ, բաց վարդագույնով: Մողնու ավետարանի նկարները ճոխ են, կերպարները՝ հանգիստ, գրչությունը՝ շքեղ: Վարպետ գրիչը նկարների և գրչության մեջ մարմնավորել է քրիստոնեության նկատմամբ հավատացյալի ունեցած սերը, հույսը, հավատը, որը պատճառն է ձեռագրի ներգործող հանգիստ տրամադրություն: Եվ, իսկապես, ինչ կա անհանգստանալու, եթե նույնիսկ Քրիստոսին խաչում են.

56 Հայկական մանրանկարչություն, Երևան, 1967, էջ 303:
 57 1646 թ. Մշեցի Մխիթարը Ավետարանը տեսնում է Կարինի էգեճոր գյուղում և նրա հիշատակարանի վերը բերված մասը արտագրում 1036 թ. գրված ձեռագրում (Մատենադարան, ձեռ. № 6201, էջ 191բ):
 58 Մատենադարան, ձեռ. № 7739, հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, Մի ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանի նոր վերծանություն, «Էջմիածին», ԺԱ—ԺԲ, 1966, էջ 205—209:
 59 Հայկական մանրանկարչություն, Երևան, 1967, էջ 203:
 60 Անդ:
 61 Անդ:

չէ՞ որ նա ինքն աստված է, իսկ նրա հայրը՝ ամենազոր աստվածը: Այս է արվեստավոր վարպետի և թերևս նաև ստացողի աշխարհըմբռնումը:

Մեծ արվեստագետ պետք է լինել նկարի, գույնի, գրություն ու գրանյութի միասնությամբ հավատի և ինքնավստահության հանգիստ տրամադրություն ստեղծելու համար: Այդպիսին է Հովհաննես Սանդղկավանեցի միջնադարից. այդ է ցույց տալիս Մողնու Ավետարանը, որն ստեղծվել է հայ հնագույն գրչության դպրոցներից մեկում՝ Արշարունյաց դպրոցում, տեղական ավանդների սրահայանման և դարգացման հիման վրա: Եվ այդ դպրոցի գործերում հանդիպած ինչ-ինչ երևույթներ ոչ թե պետք է այս ու այն կողմից «բերել», այլ դիտել, հիմնականում, որպես տեղական ավանդների պահպանում, որը զարգանում էր՝ միշտ ներառելով նւր երևույթներ: Իրավացի է Լ. Գուրնովոն, երբ գրում է. «Այն բազմաթիվ թելերը, որոնք Մողնու ավետարանը դեկորատիվ մասը և 1053 թ. ավետարանը կապում են մեծ թվով ամենատարբեր հուշարձանների հետ, ինչպես նաև ինքնավստահ, թեև նորարարությունից հեռու գեղարվեստական ստեղծագործությունը և նկարչական հանգամանքների կատարողական արվեստի կատարելությունը, ցույց են տալիս, որ նրանք սկիզբ են առնում մեծ «ակադեմիական» կարգի արվեստանոցից, որտեղ ստեղծվել են ամենաբազմազան նշանակալից գործեր՝ իրենց տարբերակներով, և որ այդ աշխատանքին իրենց մասնակցությունն են բերել վարպետ նկարիչներ»⁶²: Այս «ակադեմիական» կարգի արվեստանոցը Արշարունյաց դպրոցն էր:

* * *

Հայերեն ձեռագրերը նկարազարդվում էին ոչ միայն խորաններով ու տերունական նկարներով, այլ նաև լուսանցազարդերով: Լ. Գուրնովոն կարծում է, թե լուսանցազարդերը ավետարանների գլուխների մոտ էին գրվում⁶³: Սակայն այդպես չէ. յուրաքանչյուր ավետարան ավելի շատ գլուխներ ունի, քան լուսանցազարդեր:

Ավետարանների վերջում հաճախ տրվում են նրանց ստորաբաժանումները: Մատենադարանի № 7664 ավետարանը, գրիչ Գրիգոր Սուքիասենցի վկայությամբ արտագրված է «յարինակէ սրբոյն Սահակայ Հայոց թարգմանչի» որտեղ Մաթևոսը ունի «Գլուխս 3ՄԵ և անտարանս գլխաւորս»⁶⁴ ԿԶ, վկայութիւնս՝ ԼԲ, տունս՝ ԱՈ»: Մարկոսը՝ «Գլուխս՝ ՄԼԳ, և անտարանս գլխաւորս՝ ՄԲ, վկայութիւնս՝ Ժ, տունս Ռ և Ո»: Ղուկասը համապատասխանաբար՝ ՅԵԲ, ՀԲ, ԺԷ, ՍՊ, Հովհաննեսը՝ ՄԼԲ, ՄԶ, Զ և ԻԶ⁶⁵:

Ամբողջ ավետարանն ունի 1163 գլուխ. եթե յուրաքանչյուր գլխի դիմաց մի լուսանցազարդ նկարվի, ապա յուրաքանչյուր թերթ մոտ հինգ լուսանցազարդ կունենա: Այդպիսի ձեռագիր մեկ հայտնի չէ, բացառություն է Կարսի Գագիկ թագավորի ավետարանը, որտեղ նկարազարդ է յուրաքանչյուր գլխի սկզբնաչիբը՝ գլխագիրը:

Լուսանցազարդերը համընկնում են անտարանք գլխաւորք»-ի հետ: Հին

62 Անդ, էջ 202:
 63 Մ. Дырков, նշված աշխատ. էջ 24:
 64 Այս և հետագա ընդգծումները իմն են (Ա. Մ.):
 65 Մատենադարան, ձեռ. № 7664, էջ 129ա, 209ա, 311ա, 436ա:

ձեռագրերում այդ տեղերը նշանակում են գծերով կամ խաչով, և այսպեղովում թվեր, որոնք առնվում են կլոր կամ շորերկուսի միագիծ կամ երկգիծ շրջանակների մեջ: Արանք էլ հետագայում զարդարվում են տերևներով և զարդերով:

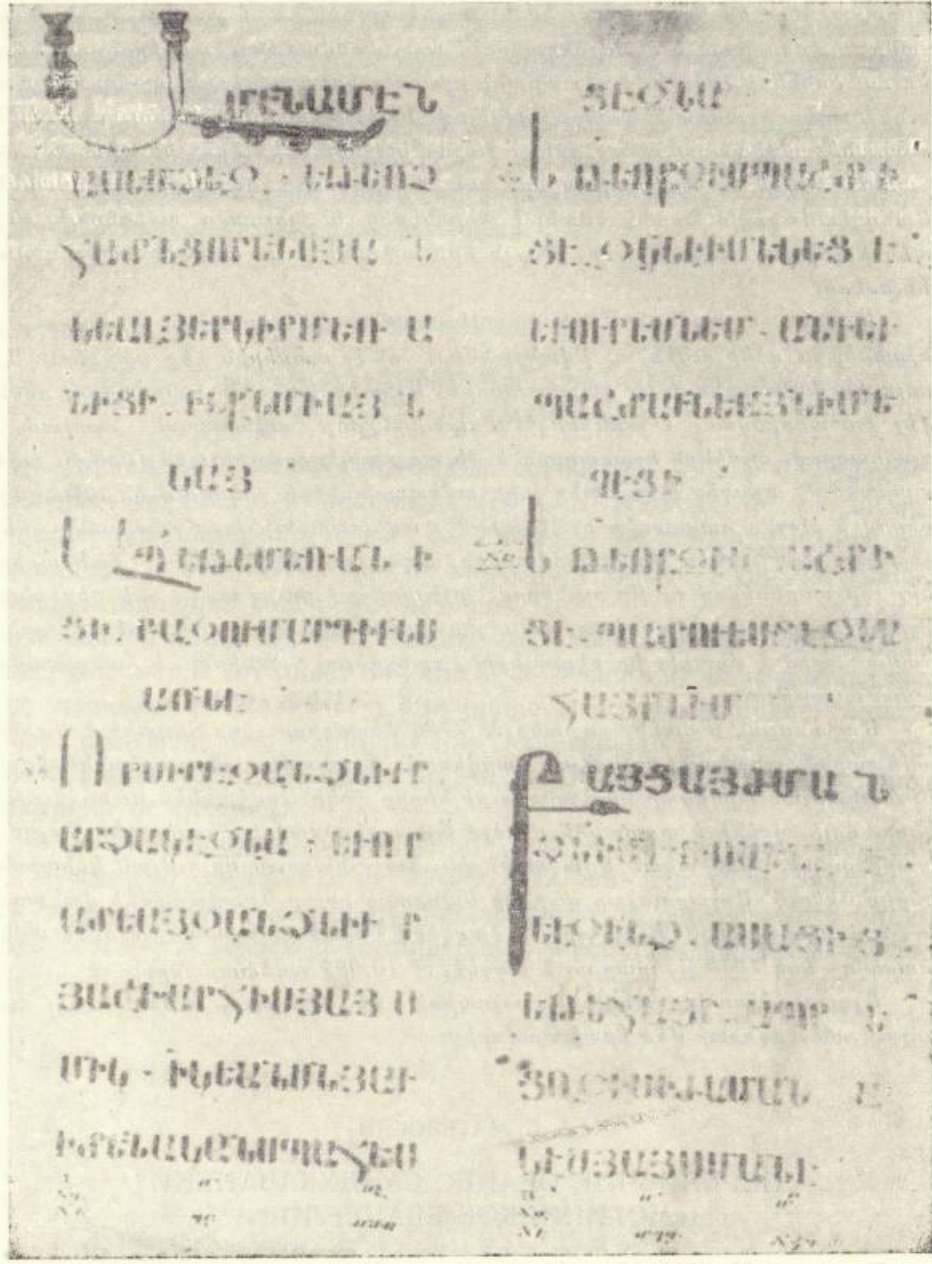
Որոշ ձեռագրերում նրանք կոչվում են մերթ «աւետարան» մերթ «նշանագիր»: Մատենադարանի հնագույն թղթյա ավետարաններից մեկում Մատթեոսի և Մարկոսի վերջում կարդում ենք. «...Աւետարանս ունի ԿԳ», «...աւետարանս՝ Սէ: Իսկ Ղուկասի և Հովհաննեսի վերջում՝ «նշանագիրս ԿԷ», «նշանագիրս ունի ՍԲ»⁶⁶: Ուրեմն «աւետարանի գլխավոր» նույն «նշանագիրն» է: Իսկ նշանագիր են, որովհետև այդ ավետարանների սկզբնատառերը նշանով տարբերվում են մյուսներից, հետագայում արդեն այդ նշանագրերը դառնում են զարդագրեր:

Մ. Տեր-Մովսիսյանը ավետարանների ստորաբաժանումներին ավելացնում է նաև «յոթնյակները»: Արանք առանձին հատվածներ են՝ որոնք նախատեսված էին եկեղեցում ընթերցանության համար: Այս յոթնյակները իրենց հերթին բաժանվում են յոթ հատվածների և նշանակվում թվերով. աա, աբ, ագ... աե, բա, բբ, ... բէ և այլն: Այս բաժանումներն հարմարեցված են ծննդյան և Հարության տոներին⁶⁷: Ահա այս թվերն էլ առնվում են լուսանցազարդերի մեջ և զբովում նշանագրերի մոտ, համընկնում են զլիսավոր ավետարանների հետ և, ինչպես ասացինք, սրանց առաջին գիրը դառնում է զարդագիր: Սակայն յոթնյակները ավելի քիչ են (7×7/49), քան զլիսավոր ավետարանները, այդ պատճառով, թվանշանները վերջանալուց հետո շարունակվում են նշանագրերը՝ լուսանցազարդերով: Հիշյալ № 3756 ավետարանում նշանագրերը վերջանալուց հետո Մատթեոսը 8, Մարկոս՝ 3, Ղուկասը՝ 10 և Հովհաննեսը 8 նշանագիր ու լուսանցազարդ ունեն:

Հովհաննես Սանդղկավանեցու 1053 թ. ձեռագրում Մատթեոսը ունի «գլուխս 3ՍԵ, վկայութիւնս ԼԲ, աւետարանս Կ և տունս ՍՀ», իսկպես զարդարված է 60 տառ, որոնցից 11-ը յոթնյակների նշանները (թվերը) շունեն⁶⁸: Այդպես են նաև մյուս ավետարանները, փոքր տարբերություններով: Այս ավետարանում թվանշանները դրված են զլիսավոր ավետարանների վերջին տողի վրա կամ նոր սկսվող ավետարանի զլիսագրից կամ նշանագրից առաջ: Այս նշանագրերը, մեր կարծիքով, կոչվում էին նաև «աւետարանառաջ», որովհետև իսկպես գտնվում էին ավետարանների (աւետարանը զլիսաւորը»-ի) սկզբում:

Հովհաննես Սանդղկավանեցին, ինչպես տեսանք, հայր Գավթից պատվեր էր ստացել նորոգելու և լրացնելու թերի մնացած ավետարանը, նա պետք է կատարեր «զցանկան և զաւետարանառաջսն, և զպակասն ընուլ և կազմել»: Տ. Իզմայիլովայի կարծիքով, «ցանկան» պետք է համարել համեմատական տախտակները, «աւետարանառաջսն՝ խորանները» որ ճիշտ չեն, իսկ «զպակասն ընուլ»՝ առաջին նկարչի գործի պակասը լրացնել: Մի՞թե չէր կարող գրածի պակասը լրացվել, եթե այն կար:

66 Մատենադարան, ձեռ. № 3756, էջ 81ա, 127բ, 207ա, 267ա:
67 М. Тер-Мовсесян. История перевода библии, с-Петербург, 1902, էջ 279—280.
68 Մատենադարան, ձեռ. № 3793, էջ 87բ:



Նկ. 6

Մեր կարծիքով, «ցանկան» հենց համարաբառներն են իրենց խորաններով: Այստեղ գրանք իրարից չպետք է տարբերել: Իսկ «աւետարանառաջսն» «աւետարանը զլիսաւորը»-ի սկզբնատառերը կամ նշանագրերն են: Գարեգին Հովսեփյանը, որ ժամանակին լուսանկարել է հիշյալ ավետարանի բոլոր խորանները, ավետարանիչները և բնագրից զարդարված մի քանի էջեր, չի նկարել ավետարանների առաջին թերթերը, սկիզբները: Ինչպես ճիշտ նշում է

նաև Տ. Իզմայիլովան, պատճառն այն է, որ նկարազարդ խորաններ կամ գլխազարդեր չեն եղել, այլապես կլուսանկարվեին նաև դրանք: Գ. Հովսեփյանի լուսանկարած և այժմ ձեռագրում պահպանված զարգագրերը շատ նման են Հովհաննեսի 1053 թ. ավետարանի նշանագրերի զարդերին, որոնք և նկատի ունի ծաղկողը ավետարանառաջ ասելով: Ստեփանոս գրչի («Բեգյունց» ավետարանի) ավետարանառաջ գրերը խոշոր երկաթագրեր էին, ինչպես և Հովհաննեսի 1053 թ. ավետարանինը, սակայն առանց զարդերի: Հովհաննես Սանդղկավանեցին նրանք օժտել է տերևներով և հյուսածո զարդերով, ինչպես իր հիշյալ ավետարանը, միայն սրա գլխագիրը և առաջին տողը գրված են ոսկով:

Այդպես չէ, սակայն Մողնու ավետարանը: Ավետարանը գլխավորքը ոչ նշաններ ու գծեր ունեն, ոչ թվանշաններ, ոչ էլ տառերին կից զարդեր: Այդ բոլորին փոխարինում են զարդագրերը: Այստեղ կան 230 զարդագիր, որոնց մեջ օղտագործված է նաև ոսկի: Յուրաքանչյուր ավետարան սկսվում է զարդագրով, այսինքն նշանագրով և մի տող ոսկեգրով: Ինչպես 1053 թ. ավետարանում, այնպես էլ այստեղ շորս ավետարանները սկսվում են գլխազարդերով և խոշոր զարդագիր նշանագրով՝ ավետարանչի խորհրդանշանի հետ ձուլված: Հովհաննես Սանդղկավանեցի զեղազետը խուսափել է ծանրաբեռնել էջը տերևներով ու թռչուններով, աշխատելով ցույց տալ գրի գեղեցկությունը, պահպանել հանգիստ, անզրդոտ տրամադրություն: Այստեղ էլ գրիչը հավատարիմ է մնացել իր սկզբունքին, ստեղծելով հանգիստ և հանդիսավոր տրամադրություն:

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7736 ձեռագիրը, որ հայտնի է Մողնու ավետարան անունով, գրչության արվեստի նշանավոր հուշարձաններից է, միջնադարյան արվեստի ներկայացուցիչներից մեկի՝ Հովհաննես Սանդղկավանեցու գրչի, վրձնի և տաղանդի գործը: Այն ստեղծված է մեղնից ինն հարյուր տարի առաջ, 1060-ական թվականներին, հայ հնագույն գրչության կենտրոններից մեկում՝ Արշարունյաց դպրոցի Սանդղկա սուրբ Աստվածածնի վանքում: Նույն վանքում, 1053 թ. նա գրել և ծաղկել է Մատենադարանի № 3793 ավետարանը, իսկ 1060 թ. լրացրել և ծաղկել № 10,099 ավետարանը:

Այդքան հեռավոր անցյալից այդպիսի մեծ վաստակ է մեզ հասել հայ գրչության արվեստի մեծ երախտավորից:

A. C. МАТЕВОСЯН

ПЕРЕПИСЧИК ОВАНЕС САНДХКАВАНЕЦИ
(«МОГНИЙСКОЕ ЕВАНГЕЛИЕ»)

Рукопись № 7736 Матенадарана им. Маштоца, известная под названием «Могниинское Евангелие», принадлежит к числу самых ценных памятников армянской рукописной культуры. Из-за отсутствия памятной записи остались неизвестными имя миниатюриста, время и место написания этой рукописи, отличающейся высокими художественными и каллиграфическими достоинствами.

Подобное изучение письма, миниатюр и косвенных данных дало возможность автору статьи доказать, что миниатюристом, разукрасив-

шим рукопись, является сам переписчик Ованес, перу и кисти которого принадлежат также рукопись № 3793, написанная в 1053 г. в монастыре Сандхкаванк и известная под именем «Евангелие Бегюнц» рукопись № 10099 Матенадарана.

Затем в статье доказывается, что названные работы Ованес Сандхкаванец выполнил в 1053—1060 гг. в Сандхкаванке, в области Арша-руник. Рукописные центры этой области были созданы в V—VI вв. и продолжали функционировать и после XI века.

A. S. MATHEVOSSIAN

LE COPISTE HOVHANNES DE SANDGHKAVANK
(„EVANGILE DE MOGHNI„)

Le manuscrit 7736 du Maténadaran connu sous le nom d'„Evangile de Moghni„ est e'un des monuments les plus précieux de la culture manuscrite arménienne. A cause de l'absence de colophon le nom de l'enlumineur, le lieu et l'époque de la création de ce manuscrit somptueusement enluminé sont restés inconnus

L'examen minutieux de l'écriture, des enluminures et des données indirectes a permis à l'auteur de l'article de démontrer que le miniaturiste de ce manuscrit est Hovhannes, à la plume et au pincau duquel appartiennent également les manuscrits du Maténadaran no. 3793, écrit en 1053 au monastère de Sandghkavank, et no. 10099, connu sous le nom d'„Evangile de Béguntz„.

L'auteur de l'article montre ensuite que Hovhannes de Sandghkavank a accompli ces travaux de 1053 à 1060 au monastère Sandghkavank de la province Archarounik. Les scriptoria de cette province furent fondés aux V—VI siècles et continuèrent à fonctionner après le XI siècle.

ՕՆԻԿ ԵԳԱՆՅԱՆ

ԱՐՏԱԶԻ ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՎԱՆՔԻ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՀԱՎԱՔԱՍՈՒՆ

Մաշտոցյան մատենադարանի ձեռագրական բազմահազարանոց հավաքածուի բաղկացուցիչ մասերից մեկն է նաև Արտազի Թաղեոս առաքյալի վանքի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, որը իր ներկա վիճակում ամփոփում է XII—XIX դարերում ընդօրինակված 81 արժեքավոր ձեռագրեր:

Առկա ձեռագրերից 1-ը XII դարից է, 3-ը՝ XIII, 10-ը՝ XIV, 21-ը՝ XV, 7-ը՝ XVI, 30-ը՝ XVII, 7-ը՝ XVIII և 2-ը՝ XIX: Ամենահինը ներսես Ծնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ն է, գրված 1170 թվականին Սսում, իսկ ամենանորը՝ Պետրոս Թիֆլիզեցու «Վարդապետութիւն ճշմարտութեան»-ը, գրված 1810 թվականին էջմիածնում:

Թաղեի վանքի այս ընտիր հավաքածուն, որը սկզբնավորվել է XIV դարի առաջին քառորդին՝ Չաքարիա Մործորեցու վանահայրության օրոք, մինչև էջմիածին տեղափոխվելն ու Մաշտոցյան մատենադարանի հավաքածուի մաս կազմելը (1911), վեցհարյուրամյա անկախ գոյության պատմություն ունի:

Թե ինչ ձեռագրեր է բովանդակել հավաքածուն և դարերի ընթացքում քանակական ինչպիսի փոփոխություններ է կրել, դժվար է ասել, որովհետև չեն եղել կամ չեն պահպանվել համապատասխան ցանկեր ու ցուցակներ: Հավաքածուի բովանդակած ձեռագրերի քանակի մասին այսօր դատողություններ կարելի է անել միայն անցյալ դարի վերջերին և քսաներորդ դարի առաջին տասնամյակներին տարբեր անձանց կողմից (Ս. Հայկունի, Հ. Թոփճյան, Խ. Լազարյանց) կազմված ցուցակների միջոցով, որոնց և անդրադառնում ենք ստորև:

Ա. Սարգիս Հայկունի, Արտազու Ս. Թաղեի առաքելոյ վանուց ձեռագիր և տպագիր գրոց ցուցակն ու յիշատակաբանները, 1897¹.—Սույն ինքնագիր և անտիպ ցուցակը, որը եղածների համեմատությամբ ամենաընդարձակն է, բովանդակում է 73 ձեռագրերի նկարագրություն՝ համարակալված 1—72: Թվահամարների (1—72) և նկարագրված ձեռագրերի իրական քանակի (73) միջև եղած մեկ միավորի տարբերությունը հետևանք է այն բանի, որ թյուրիմացաբար երկու տարբեր ձեռագրեր ստացել են միևնույն՝ 49 թվահամարը (+1): Այդ ձեռագրերը հետագա շարադրանքում կնշվեն 49ա և 49բ թվահամարներով:

Ցուցակում նկարագրված 73 ձեռագրերից այսօր մատենադարանում առ-

¹ Մաշտոցյան մատենադարան, անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, գործ Մ. Մազիսարոսի, № 27: Սույնի սևագիր օրինակը գտնվում է Երևանի Չարենցի անվան գրականության թանգարանի Սարգիս Հայկունու ֆոնդում, №Մ 201, 202:

կա են 68-ը (տե՛ս տախտակ Ա): Մնացած 5-ի (№ № 17, 49ա, 57, 66, 69) ուր գտնվելը մեզ հայտնի չէ:

Ա. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ԹԱԳԵՒ ԿԱՆՔԻ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
(Հստ Ս. Հայկունու 1897 թ. ցուցակի)

Table with 6 columns: Ս. հայկունի 1897, Մատենագրան, Ս. հայկունի 1897, Մատենագրան, Ս. հայկունի 1897, Մատենագրան. Rows 1-25.

Այս ցուցակից բացակայող ձեռագրերն են.

№ 17 (ըստ Թոփճյանի № 85). «Աւետարան», միջակ դիրքով, կազմն արծաթապատ, գրված «ի թուին ՌՃԻ (1671), ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սլէմանի, ի հայրպետութեան տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի... և Կախկոպոսութեան երկրիս Պարզոյ Յոհան Յուրիկեցի, ի խնդրոյ... Խոսրովու...»:

№ 49ա (ըստ Թոփճյանի № 103). «Լուծմունք Պորփիրի և Դիոնեսիոսի»: Մեծադիր ձեռագիր. սկիզբ շունի, շունի և հիշատակարան:

№ 57. «Ստորոգութիւնք Արիստոտելի... ի վայելումն Դանիէլ և Սարգիս վարդապետաց»: (Մուշն ձեռագիրը չափտի շփոթել Մատենադարանի միևնույն բովանդակութեամբ № 2359 ձեռագրի հետ, որը նույնպես գրված է «ի վայելումն Դանիէլ և Սարգիս վարդապետաց»: Այն էջմիածնի նախկին գրատան ձեռագրերից է և արձանագրված է 1863 թվականին Թիֆլիսում լույս տեսած «Կարենյան» կոչվող ցուցակում (№ 2306):

№ 66. (ըստ Թոփճյանի № 140բ). «Ձեռագիր Խորհրդատետր» սկզբի թերթերը պակասում են. վերջում գրչի հիշատակարանը. «Ես Յոհան երէց յերկրէն Սալմաստայ, ի թուիս Հայոց ՌՃԻՐ (1673), ի գեօղն Կալասար, ի դուռն Սուրբ Սարգսի Զօրավարին...»:

№ 69. «Մայր Մաշտոց»: Քայքայված և հին: Հիշատակ է Մկրտիչ քահանայի: Գծողն է Անչուր դուղի երեցը: Մի ընդարձակ գլուխ նվիրված է Մաշտոց հայրապետի կենսագրութեանը:

Բացատրութեան կարգով նշենք, որ № 71 ձեռագրից («Մաշտոց, քայքայված միջավայրն») պահպանվել է միայն հիշատակարանը (Մատենադարան, պատահիկ № 852): Այն մայր ձեռագրից անջատված է Խ. Դադյանի ձեռքով և նկարագրված է Թոփճյանի ցուցակում № 36-ի ներքո («Յուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 34»):

Բ. Հակոբ Թոփճյան, Գրչագիրք վանուցն Ս. Թաղէոս առաքելոյն²—Յուցակում 84—141 թվահամարների ներքո արձանագրված են 65 ձեռագրեր: Թվահամարների (84—141) և արձանագրված ձեռագրերի իրական քանակի (65) միջև եղած 7 միավորի տարբերությունը հետևանք է այն բանի, որ № 127-ի տակ նշված է 4 տարբեր ձեռագիր (+3), № 135-ի տակ՝ 2 (+1), № 139-ի տակ՝ 2 (+1) և + № 140-ի տակ՝ 3 (+2): Այդ ձեռագրերը հետագա շարադրանքում կնշվեն 127ա, 127բ, 127գ, 127դ, 135ա, 135բ, 139ա, 139բ, 140ա, 140բ, 140գ թվահամարներով: Արձանագրված 65 ձեռագրերից այսօր Մաշտոցյան մատենադարանում են գտնվում միայն 60-ը (տե՛ս տախտակ Բ), իսկ մնացած 5-ի (№ № 85, 93, 103, 140բ, 140գ) ուր գտնվելը մեզ հայտնի չէ:

Բ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ԹԱԳԵՒ ԿԱՆՔԻ ՉԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
(Հստ Հ. Թոփճյանի 1900 թ. ցուցակի)

Table with 6 columns: Թոփճյան 1900, Մատենագրան, Թոփճյան 1900, Մատենագրան, Թոփճյան 1900, Մատենագրան. Rows 84-105.

Այս ցուցակից բացակայող ձեռագրերն են.

№ 85. «Աւետարան»—տե՛ս Ս. Հայկունի, № 17:

№ 93. «Աւետարան, բոլորգիր, կոստղած, գրեալ ՆՃԿ (1111)»:

² Հակոբ Թոփճյան, Յուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 53—55:

№ 103. «Ներածութիւն Պորփիրի»—տե՛ս Ս. Հայկունի, № 49ա:
 № 140բ. «Խորհրդատետր»—տե՛ս Ս. Հայկունի, № 66:
 № 140գ. «Խորհրդատետր»:

Գ. Խորեն վրդ. Լազարյանց, Արտազի Ս. Քաղեի վանքի ձեռագիր մատյանների ցանկը, 1911³.— Սույն ինքնագիրը և անտիպ ցուցակը, որը բովանդակում է 73 ձեռագիր, համարակալված 1—73, կազմված է 1911 թվականի մարտի 25-ին վանքատեղան ձեռագրերը էջմիածին տեղափոխելու կապակցությամբ: Այն ցուցակ լինելուց բացի նաև բնկալա-հանձնողական մի արձանագրություն է, որի սկզբում հանձնող Խորեն վրդ. Լազարյանցը գրել է. «1911 թիվ մարտ 25-ի, Արտազի Ս. Քաղեի վանքի ձեռագիր մատյանների ցուցակը, որ նույն վանքի վանահորից հանձնվեց Սալմաստի առաջինորդական» փոխ[անորդ] արժանապատիվ] Տ. Եղիշե քահանա Մկրտչյանին՝ ըստ Ատրպատականի թեմակալի հրամանին՝ Մայր Աթոռ զրադարանին ուղարկելու», իսկ վերջում ստացող Եղիշե քահանա Մկրտչյանը ավելացրել է՝ «Նորին սրբազանություն Տ. Կարապետ սրբազանի հրամանի համաձայն Արտազի Ս. Քաղեի առաջնու վանքում գտնված ձեռագրեր թվով 73 կտոր ստացանք և խոյում հանձնեցինք պ. Ռուբեն Մկրտչյանին ուղարկելու Ս. էջմիածին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղակալ սրբազան հոր հասցեին: Այցելու հովիվ Եղիշե քահանա Մկրտչյան, 1911, մարտ 31, ի խոյ»:

Նշված ցուցակում արձանագրված բոլոր 73 ձեռագրերն էլ այսօր առկա են Մաշտոցյան մատենադարանում (տե՛ս տախտակ Գ) և, սակավ բացառությամբ, կրում են «Ս. ԹԱԴԷԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔ . 1901 . خلفگری قره کليہ» «*مآکو* մակագրությամբ կնարդրոշման ու ցուցակում ունեցած հերթականությունը համապատասխանող թվահամարներ:

Գ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
 ԹԱԳԵԻ ՎԱՆՔԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ
 (Ըստ և. Լազարյանցի 1911 թ. ցուցակի)

և. Լազարյանց 1911	Մատենագրան	և. Լազարյանց 1911	Մատենագրան	և. Լազարյանց 1911	Մատենագրան	և. Լազարյանց 1911	Մատենագրան
1	4060	20	4129	39	3456	58	3577
2	3716	21	4130	40	3899	59	4636
3	3889	22	3768	41	3457	60	3642
4	4122	23	4131	42	3900	61	3643
5	4123	24	4151	43	3901	62	3460
6	4124	25	4132	44	3458	63	3908
7	4125	26	3895	45	3902	64	4065
8	4126	27	4061	46	4454	65	3461
9	3717	28	3896	47	3903	66	4504
10	4127	29	4062	48	3904	67	4505
11	4128	30	4635	49	3575	68	4196
12	3890	31	4063	50	3905	69	3909
13	3891	32	3769	51	3459	70	3644
14	3892	33	4064	52	3649	71	3910
15	3893	34	3639	53	4133	72	3911
16	3767	35	3897	54	4408	73	3912
17	2491	36	3455	55	3641		
18	4458	37	3640	56	3906		
19	3894	38	3898	57	3907		

³ Մատենադարանի արխիվ, Մատենադարանի ֆոնդ, թղթ. 74, վավ. 54:

Գ. Վարձանագրված ձեռագրեր.— Բացի վերոհիշյալ երեք ձեռագրացուցակներում արձանագրված 85 ձեռագրերից, Քաղեի վանքում եղել են բազմաթիվ այլ ձեռագրեր ևս: Ս. Հայկունին 1897 թվականին կազմած իր ցուցակի նախաբանում նշել է, թե «... այս վանքին մագաղաթյա ընտիր գրվածներ տարած են Փիրղալեմյան, Սրվանձտյան, Քոխմախյան, Նաթանյան վարդապետներ. վերջերս ևս կարգ մի ընտիր ձեռագիրներ բերած է (իմա՛ տարած է— Օ. Ե.) հաշիվ վ. Տատյան⁴: Թե ի՞նչ ձեռագրեր են եղել դրանք և ո՞ւր են այժմ, դժվար է ասել:

Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցն իր «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ դաւառի...» (Վաղարշապատ, 1896) աշխատության մեջ, ի շարս այլ ձեռագրերի, Քաղեի վանքից հիշատակում է 3 «Մաշտոց» (անդ, էջ 387, 612—614, 643), որոնք ինքը տեսել է հաշիվ Գաղյանի մոտ: Այդ 3 մաշտոցներից առաջինը (էջ 387), որի մեջ իբր պետք է լինի Մխիթար Գոշի «Տեսիլը», մեզ չհաջողվեց գտնել և. Գաղյանի հավաքածուի ձեռագրերի շարքում, ինչ վերաբերում է երկրորդ (էջ 612—614) և երրորդ (էջ 643) ձեռագրերին, ապա դրանք նույն հավաքածուի № 29 և 32 ձեռագրերն են⁵, որոնցից վերջինը 1885 թվականին եղել է Շուշում՝ Գր. քհ. Գաղյանի մոտ և նկարագրված է Առաքել Բաբախանյանի (Լեո) «Մի քանի հնություններ» հոդվածում № 3-ի տակ («Արձագանք», 1885, № 9): Այդ երկու ձեռագրերն էլ Մատենադարան են մուտք գործել 1903 թվականին՝ և. Գաղյանի հավաքածուի կազմում (արդի №№ 4118, 3872):

Քաղեի վանքի ձեռագրերից է նաև Սարգիս Չալալյանցի հավաքածուի № 78 ձեռագիրը⁶ (Մատենադարան, № 2594), որի վրա պահպանվել է «ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ. ՌՃԶԱ (1732)» մակագրությամբ կնքագրոշմ:

Վանքիս ձեռագրերից մեկն էլ («Աւետարան, թուղթ, 1650—1660 թթ.») այժմ գտնվում է Քավրիզի «Մելիք-Քանգյան» թանգարանում (№ 8)⁷: Ձեռագիրը Քավրիզ է փոխադրված 1954 թվականին:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ Քաղեի վանքի ձեռագրերից առ այսօր մեզ հայտնի են 90-ը, որոնցից 81-ը գտնվում են Մաշտոցյան մատենադարանում (տե՛ս տախտակ Գ), 1-ը Քավրիզի «Մելիք-Քանգյան» թանգարանում (№ 8), իսկ մնացած 8-ի ուր գտնվելն անհայտ է: Այսպես.

№/Է/Կ	Ցուցակներ	Քանակը	Ա ռ կ ա		Բացակա
			Մատենագրան	Քավրիզ	
Ա	Ըստ Ս. Հայկունու	73	68	—	5
Բ	Հավելյալ Հ. Քոփեյանի մոտ	4	2	—	2
Գ	Հավելյալ Խ. Լազարյանցի մոտ	8	8	—	—
Դ	Չարձանագրված	5	3	1	1
	ԸՆԴՊՈՒՆԵՐ	90	81	1	8

⁴ Մատենադարան, անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ, Գործ Մ. Մագիստրոսի, № 27,
⁵ Հ. Քոփեյան, Ցուցակ ձեռագրաց Գաղեի հաշիվ վարդապետի, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898:
⁶ Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, վավ. 15:
⁷ Վաղան ծ. վ. Գեմիլեյան, Ատրպատականի հայերեն ձեռագրերը (տե՛ս «Հասկ», 1968, № 6—7, էջ 227—232):

Ստորև տալիս ենք Քաղեի վանքի՝ Մաշտոցյան Մատենադարանում պտնվող բոլոր ձեռագրերի նոր և հին թվահամարների համեմատական տախտակը, որի առաջին սյունակում նշվում են այդ ձեռագրերի արդի, իսկ հաջորդական սյունակներում նախկինում ունեցած բոլոր կարգի հին թվահամարները (տե՛ս տախտակ Գ):

Գ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

ՔԱՂԵՆՈՍ ԱՌԱՔՅԱԿԻ ՎԱՆՔԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՆՈՐ ԵՎ ՀԻՆ ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

Մատենադարան	Ս. Հայկունի 1897	Հ. Քոփճյան 1900	Խ. Հազարյան 1911	Մատենադարան	Ս. Հայկունի 1897	Հ. Քոփճյան 1900	Խ. Հազարյան 1911
2491	—	—	17	3906	45	101	56
2594*	—	—	—	3907	46	138	57
3455	61	109	36	3908	38	116	63
3456	34	133	39	3909	33	—	69
3457	60	104	41	3910	28	135 ^բ	71
3458	62	—	44	3911	41	107	72
3459	—	—	51	3912	39	112	73
3460	63	106	62	4060	16	89	1
3461	—	—	65	4061	25	127 ^ա	27
3575	47	139 ^ա	49	4062	26	127 ^բ	29
3577	64	140 ^ա	58	4063	24	100	31
3639	58	127 ^դ	34	4064	35	127 ^դ	33
3640	55	105	37	4065	40	110	64
3641	59	120	55	4118*	—	—	—
3642	53	117	60	4122	—	91	4
3643	56	113	61	4123	9	94	5
3644	72	—	70	4124	11	95	6
3649	52	130	52	4125	8	98	7
3716	—	—	2	4126	12	90	8
3717	13	84	9	4127	14	—	10
3767	7	97	16	4128	10	—	11
3768	2	131	22	4129	—	—	20
3769	1	125	32	4130	5	141	21
3872*	—	—	—	4131	3	132	23
3889	18	86	3	4132	4	119	25
3890	—	—	12	4133	65	123	53
3891	20	92	13	4151	6	137	24
3892	70	87	14	4174	—	96	—
3893	21	99	15	4196	23	124	68
3894	19	88	19	4408	42	118	54
3895	43	122	26	4454	—	—	46
3896	48	126	28	4456	68	—	—
3897	50	102	35	4458	15	—	18
3898	29	135 ^ա	38	4504	67	108	66
3899	27	111	40	4505	—	—	67
3900	37	114	42	4635	36	121	30
3901	49 ^բ	128	43	4636	31	—	59
3902	54	115	45	6709	30	134	—
3903	51	129	47	8319	22	—	—
3904	32	136	48	Պ852	71	—	—
3905	44	139 ^բ	50	—	—	—	—

* Տե՛ս «Չարձանգրված ձեռագրեր» ենթախորագրի տակ:

Առկա 81 ձեռագրերից 1-ը (№ 2594) Մատենադարան է մուտք գործել դեռևս 1879 թվականին Սարգիս Զալալյանի հարուստ հավաքածուի կազմում (№ 78) և արձանագրված է «Գեորգյան» կոչվող հավաքածուի գույքամատյանում 73 թվահամարի ներքո, 3-ը (№№ 3872, 4118, Պ852⁸)՝ 1903 թվականին Խաչիկ վրդ. Գաղյանի հարվուրից ավելի հայտնի ձեռագրերի հետ միասին, որոնցից առաջին երկուսը նկարագրված են Հ. Քոփճյանի ցուցակի Ա մասում (№№ 32, 29), իսկ վերջինը՝ նույն ցուցակի Բ մասի «Ժողովածու յիշատակարանաց» բաժնում (№ 36), 2-ը (№№ 4174, 4456)՝ 1911—1912 թվականներին մեղ անհայտ ուղիներով, 1-ը (№ 6709)՝ 1924 թվականին էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդի միջոցով («Նոր շարք» հավաքածու, № 78), 1-ը (№ 8319⁹)՝ 1938 թվականին Երևան Գրական թանգարանի ձեռագրերի հետ միասին (№ 1034), իսկ մնացած 73 ձեռագրերը (№№ 2491, 3455—3461, 3575, 3577, 3639—3644, 3649, 3716, 3717, 3767—3769, 3889—3912, 4060—4065, 4122—4133, 4151, 4196, 4408, 4454, 4458, 4504, 4505, 4635, 4636)՝ 1911 թվականին ըստ վանահայր Խորեն վրդ. Հազարյանցի ցուցակի:

О. С. ЕГАНЯН

СОБРАНИЕ РУКОПИСЕЙ МОНАСТЫРЯ АПОСТОЛА ФАДДЕЯ

Хранилище рукописей монастыря апостола Фаддея в области Артаз (ныне на территории Ирана, в окрестностях города Маку) считается одним из самых древних хранилищ средневековой Армении. Оно было основано в первой четверти XIV века, в годы игуменства Захария Цорцоречи. Из сотен очень ценных его рукописей сохранились и дошли до наших дней только 82.

Каталоги этих рукописей в течение 1897—1911 годов составлялись трижды разными лицами (С. Айкуни, Г. Топчян, Х. Лазарянц), но был опубликован только каталог Г. Топчяна.

Эти рукописи были перенесены в Эчмиадзин в 1911 г. и ныне находятся в Матенадаране имени Маштоца.

В статье дается краткое описание вышеупомянутых трех каталогов, а также приводятся сравнительные таблицы старых и новых номеров рукописей, включенных в эти каталоги.

8 Պ—Մատենադարանի պատահիկների հավաքածու

9 Ձեռագրի կազմի վրայից պոկված է արծաթյա խաչը, իսկ միջից կտրված ու հանված է վանքի 1901 թվակիր կնքադրոշմը:

O. S. YEGANIAN

LA COLLECTION DE MANUSCRITS DU MONASTÈRE DE L'APOTRE
THADÉE

Le dépôt de manuscrits du monastère de l'apôtre Thadée en Artaz (qui se trouve actuellement sur le territoire de l'Iran, aux environs de la ville de Makou) est l'un des plus anciens de l'Arménie médiévale. Il a été fondé dans le premier quart du XIV siècle sous le prieuré de Zakarie de Tzortzor. De cette collection précieuse comptant des centaines de manuscrits, seuls 82 ont été conservés.

Les catalogues de ces manuscrits ont été rédigés trois fois de 1897 à 1911 par différentes personnes (S. Haikouni, H. Topdjian, Kh. Lazar-iantz), mais seul le catalogue de H. Topdjian est publié.

Ces manuscrits ont été transférés à Edjmiadzine en 1911 et se trouvent actuellement au Maténadaran.

L'auteur de l'article donne une coute description des catalogues précités et les tables comparatives des numéros anciens et nouveaux des manuscrits inclus dans ces catalogues.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՄՇ ՄԻՆԻՍԿՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ—«ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ»

Բ Ա Ն Բ Ե Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն Ի
Ե Բ Ե Վ Ա Ն № 10 1971

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՔՅՈՒՐՏՅԱՆ (ԱՄՆ)

ՀԱՄԱՌՈՏ ՑՈՒՑԱԿ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐԶԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՔՅՈՒՐՏՅԱՆ ՀԱՎԱՔԱՄՈՅԻ
Ի ՈՒԻԶԻԴԱ, ԳԱՆՋԱՍ, ԱՄՆ

Հավաքածուն ամբողջովին կազմված է անձնական միջոցներով: Առաջին գրչագիրը ստացված է 1918-ին, երբ հազիվ 16 տարեկան պատանի էի: Այժմ գրչագիրները կախնվին բնակարանիս մեկ մասնավոր մատենադարան սենյակի մեջ: Կարելի եղած ամեն խնամք կտարվի անոնց ապահով պահպանունության համար: Որևէ արգելի չկա լուրջ և պատասխանատու անձերու կամ հաստատություններու կողմե անոնց օգտագործման համար: Միշտ բնդատաչ գացած եմ հաստատություններե և գիտնական աշխատասիրողներե եղած դիմումներուն՝ լուսանկարելու կամ արտագրելու:

Երևանի Մատենադարանի «Բանբերին» խմբագրության ցանկության համաձայն՝ խոստացա համառոտ ցուցակագրություն մը պատրաստել գրչագիրներու հավաքածուիս, որպեսզի պատվարժան խմբագրությունը կարենա հրատարակել: Նման ցանկ մը բեկ գիտական պահանջներու համար անբավարան և սակայն, կարևոր է հրատարակել, որպեսզի մասնագետներ ծանոթ ըլլան իր բնդմանուր գծերուն մեջ անձնական այս ամենամեծ հավաքածուին, ուր կգտնըվին բազմաքիվ եզական գրչագիրներ:

Տեղի խնայողության համար օգտագործած եմ հետևյալ հապավումները. Լուս.—լուսանցագարդ, Ման.—ծանոթություն, Հան.—հանգամանք, Հիշ.—հիշատակարան, Մանր.—մանրանկարչություն, Մեծ.—մեծություն, Պան.—պանպանակ, Պար.—պարունակություն: Մեծությունը նշված է մատնաշափով. նախ նշված է բերքի, ապա՝ գրադաշտի (փակագծերու մեջ) մեծությունը:

Հիշատակարանները կհրատարակենք իրենց գլխավոր մասերուն մեջ:

1

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ժԲ դար)

Թերթ՝ 227: Մեծ՝ 6,5/8×9×2,1/4 (4,3/4×7,1/4): Գիր՝ երկսյուն, փոքր երկաթագիր: Նյութ՝ ընտիր մազաղաթ: Տող՝ 17, երբեմն՝ 18: Կազմ՝ ներսեն թղթապատ, շագանակագույն կաշեպատ տախտակ, ԺԸ դարու, պարզ ճնշագծերով: Հան՝ լավ. կազմելու ատեն շատ կտրված, լուսանցազարդերը վնասելու շափ: Վերջեն երկու պրակ կազմահան: Մանր՝ չունի: Լուս՝ ոսկեփողի կլորակներ՝ կարմիր, կանաչ և կապույտ գունավորված: Գունագեղ և զեղեցիկ հանդուցազիր: Պան՝ սկիզբը բոլորգիր Ավետարանի երկու թերթ, թղթյա: Պար՝ Չորս Ավետարանները: Սկիզբեն 15 թերթ մազաղաթ, փոքր երկաթագիր Ավետարանի մը վրա բոլորգիր: Ունի պակաս թերթեր: Երկու երկաթագիր գրչագիրներե կազմված կերևա: Հիշ՝ չունի:

Ման. Գրչագիրս նախկին Սեբաստիո Ս. Նշանի հավաքածուն (Գուշակյան ցուցակ, թիվ 61, «Հանդէս ամսօրեայ», 1926, էջ 43):

2

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԺԲ դար)

Թերթ՝ 272: Մեծ.՝ 6,3/4 x 9,1/2 x 3 (5 x 7,1/2): Գիր՝ երկսյուն, ընտիր փորթ երկաթագիր: Նյութ՝ ընտիր մագաղաթ: Տող՝ 21: Կազմ՝ նախորդին պես: Ներսեն Ա փեղդի պատած թղթյա բոլորգիր Ավետարանի մը թերթով: Հան.՝ լավ, կաղմեկու ասեն լուսանցազարդեր կտրված: Մանր. և լուս.՝ № 1-ին նման: Պահ.՝ չունի: Պար.՝ Չորս Ավետարանները:

Ման. նախորդ գրչագրին պես Սեբաստիո Ս. Նշանի հավաքածուն (Գուշակյան ցուցակ, թիվ 21, «Հանդէս ամսօրեայ», 1924, էջ 520):

Հիշատակարան

Թերթ 78թ, Բ սյունակ. Բուն գրչի հիշատակարանին շնչված տեղվույն վրա՝ բոլորգրով. «Քրիստոս աստված, անասանելի յափտան պահեա զպարոն Սմբատ եւ զտիկին իւրան Իֆա (կամ՝ իւր Անիֆա), որ եւ ստացան զսուրբ զԱւետարանս յարդար վաստակոց իրեանց...»:

Վերնույն ներքև շարված բուն գրչույն. «Զմեղապարտ գրիչս զԿողմա՞ աղաչեմ չիշել»:

Թերթ 272ա, գլխավոր հիշատակարան. «Փառք... Ես նուստ քահանա եւ կրանաւորս Վարդան, զփափաքումն սրտի իմոյ եւ զըյիշատակ հոգոց իմոյ ետու գրել զսուրբ Աւետարանս իմով աշխատութեամբ եւ արդեամբք ծաղկերանկ նկարով եւ ոսկով զարդարեալ, ի չիշատակ հոգոյ իմոյ եւ (թերթ 272բ) ծնողաց իմոց, հար իմոյ՝ Գալթի, եւ մար իմոյ՝ Թագուհէ, եւ առաւել հարեղբար իմոյ՝ Գրիգորի, որոց ողորմեսցի տէր Քրիստոս եւ հանկուտցէ զհոգիս նոցա ի դասս արդարոց: Եւ ես ակն ունելով յողորմեածն աստուած, զի ընկալցի զսակաւ նուերս... ԶՊաղոս շնորհալից պատանեակ եւ հարազատ որդեակ իմ չիշեսչիք ի Քրիստոս»:

«Շնորհի տեառն սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զկենսաբեր սուրբ Աւետարանս ի ճշմարիտ եւ ի փառաւոր արինակէ, որոյ մականունն Կողան... (մնացեալը կպակսի՝ կտրված ինկած ըլլալով):

3

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԺԷ դար)

Թերթ՝ 227: Մեծ.՝ 4—4 x 5,1/2 x 2, (2 x 2,7/8): Գիր՝ երկսյուն, ընտիր մանր բոլորագիր: Նյութ՝ ընտիր մագաղաթ: Տող՝ 25: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակի

* Կողմ գրչի մասին տե՛ս Կ. Պոլսո «Շողակաթ» պարբերականի 1952, հոկ.-նոյ. եւ զեկտ.: Թիվերուն մեջ: Նաև անգլիերեն Journal of Royal Asiatic Society, London, 1942, № 3—4 «An Important Armenian MS. with Greek Miniatures», Տես նաև Kansas Magazine, 1948: «The Book of Kozma the Scribe», իսկ ասկե համառոտագրյալ Catholic Digest, 1951, հունիս, ութ տարբեր լեզուներով:

վրա կիտվածազարդ արծաթապատ: Ա փեղդի վրա խաչելություն եւ Բ փեղդի վրա՝ Հարություն: Վարպետ աշխատանք է եւ անտարակույս՝ ժէ գարեն: Հան. լավ ու տոկուն, սակայն քիչ ինչ գունաթափ: Պահ.՝ չունի: Մանր. և լուս.՝ ճոխ. մանրագիծ, գունազեղ, թեև մի քիչ գունաթափ: Սովորական ոճ, բայց վարպետի գործ: Պար.՝ Չորս Ավետարանները:

Հիշատակարան

Ունի 1382 թվականով քանի մը փորթ կեղծ հիշատակություններ: Սակայն սկիզբը կա անձահ գրչությամբ. «Սուրբ Աւետարանս կենսափուխ ե[ւ] ի չիշատակ Ակնցի Իգնիկանց (ի Գնիկանց) Սիրքասի եւ Սարգիսի եւ Մելիք տիկնւոջ, որոյ ցերամբ կայ չիշատակ Ակն քաղաքիս մի շքեղաշէն եկեղեցին, որ կառուցեալ է Սուրբն Յակոբայ, յորդորանոք մեծն Գ. Արփիարի Բարձեղի Տորախենց, որոնց եղիցի վարգատութիւն»:

4

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(1691 թ.)

Թերթ՝ 282: Մեծ.՝ 8,1/4 x 6,1/4 x 2,1/2 (4 x 5,1/2): Գիր՝ երկսյուն, ոչ ընտիր բոլորգիր: Տող՝ 20: Նյութ՝ եվրոպական գծանիշյալ թուղթ: Կազմ՝ գրչության ժամանակակից, գրոշմազարդյալ գորշ կաշեպատ տախտակ, ժամանակին արծաթազարդ, որոնք այժմ պոկված են ներքին կազմալաթերուն հետ: Հան.՝ լավ, տեղ-տեղ գունանշված խոնավութենե: Մանր. և լուս.՝ նախնական արվեստով, անավարտ: Պահ.՝ չունի: Պար.՝ Չորս Ավետարանները:

Հիշատակարան

Թերթ 139թ, բուն գրչեն. «...ողորմեա Գալթի զպրի՝ նուստ հողիկ եւ կողան ամեայնի: Եւ ուսուցիչս իմ՝ Խաչատուր զպրի եւ միս ուսուցիչս իմ՝ Տէր Մկրտիչ քահանայապետին, եւ ծնողաց իմոց՝ Աւետիքին եւ մօրն իմոյ՝ Մարգրետին եւ եղբօրն իմոյ՝ հանգերձ ամենայն արինամերձ ազգականց իմոց»:

Թերթ 282թ, բուն գրչեն. «Փառք... Աւարտեցաւ... սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Գերմանիկոյ, ի զեղաբաղաքս ի Զեթուն, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի մեր[ոյ] Լուսաւորչին եւ սրբուհոյ ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածածնի եւ Յովհանու Կարապետին եւ սրբոյն Յակոբայ Մեծբինայ հայրապետին եւ սուրբ Հրեշտակապետին եւ սրբոյն Պարսամայ ճրգնօրին եւ սրբոյն Սարգիսի զօրավարին եւ սրբոյն Թէոդոսի զինօրին եւ այլ ամենայն սրբութեանցս, որ աստ կան բարխաւս եւ օգնական ամենայն քրիստոնէից, ի թվին Հայոց ՌՃՆ (1691), ի կաթողիկոսութիւն Կիւիկեցոց Տէր Գրիգորին, եւ առաջնորդութեան մերոյ գաւառի՝ Տէր Կարապետ աստուածաբան վարդապետի: Բայց զրեցաւ սա ձեռամբ անպիտան հողիկ եւ փոշի կողան ամենայնի՝ Գալթի նուստի... հիշեցէք անպիտան հողս Գալթի գրչիկս՝ եւ զհայր իյ՝ զԱւետիք եւ զմայրն իմ՝ զՄարգարիտն եւ զպապն իմ՝ զՏէր Նոյ քահանայ եւ զմեծ մայր իմ զՄարգարիտ եւ զեղբայր իմ՝ զՄարգարէն եւ զհօրեղբայր իմ՝ զՏէր Ստեփանոս քաջ բարունապետ եւ զՏէր Ովանէս վարդապետ, որ առ աստուած փոխեցաւ եւ

* Գալթի գրիչ Զեթունցի մեղի հասած են Ավետարաններ 1691-են, 1695-են եւ 1727-են, բոլորն ալ ոչ ընտիր, ծաղկված, հավանաբար իրմե իսկ:

զճօրեղբոր որդիք իմ՝ զՔալիթ, որ առ աստուած փոխեցաւ եւ զնազարէթ արեղան, որ է Ուլանէս, եւ զնաշատուր գրչապետ, որ է ուսուցիչս իմ, եւ միւս ուսուցիչ իմ՝ զՏէր Մկրտիչ...»:

5

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԺԷ դար)

Թերթ՝ 279: Մեծ՝ 5,3/4 x 8 (4 x 5,1/2): Գիր՝ երկսյուն, ոչ ընտիր բոլորգիր, Նյութ՝ եվրոպական ջրանիշյալ թուղթ: Տող՝ 21: Կազմ՝ խավարարտ, գորշ կաշեպատ, ճնշագիծով զարդարյալ, ներսեն ղեղին լաթապատ: Ունեցած է արծաթ զարդեր, այժմ անհետացած: Հան՝ լալ: Մանր. և Լուս.՝ Մատթեոս իր խորանով և Մարկոս՝ պոկված: Ղուկաս եւ Հովհաննէս չէ կարելի ընտիր գործ նկատել: Տարբեր կերևա լուսանցազարդերու և խորաններու ծաղկողը: Պահ՝ շուկի: Հիշ՝ շուկի: Պար՝ Չորս Ավետարանները:

Ման. Սիրելի մայրս, տիկին Աղնիվ Քյուրտյան, 1921-ին ութը ուրիշ գրչագիրներու հետ Կ. Պոլիս հույն հնավաճառե մը գնելով՝ ինծի ուղարկեց:

6

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(1562 p.)

Թերթ՝ 243: Մեծ՝ 6 x 8,1/2 (4 1/2 x 6 1/2): Գիր՝ երկսյուն, բոլորգիր: Նյութ՝ տեղական թուղթ: Տող՝ 20: Կազմ՝ գորշ կաշեպատ տախտակ, ոչ ընտիր ճնշագիծերով: Ներսեն կարմիր մետաքս լաթով պատած: Ա փեղկը ունի երկու դոհարազարդ խաչ, միույն վրա. «Յիշատակ է սուրբ խաչս Սուրբ Հոիմսիմին մահտեսի թուշի (՝), որդի Մարութին», իսկ մյուսին վրա. «Սուրբ խաչս յիշատակ է Մարիամին թվին ՌՀԱ (1622)»: Հան՝ կազմին կոնակի կաշին մասամբ պոկված, թ փեղկը մատ մը այրած, կազմապահը կիսով պատած: Մանր. և Լուս.՝ բոլորն ալ նախնական, սակայն անճահ ու անվարժ: Պահ՝ շուկի: Պար՝ Չորս Ավետարաններ:

Ման. Գնված Փարիզ հնավաճառ Ինճյուճյանե 1930-ին՝ հինգ ուրիշ հայերեն գրչագիրներու հետ և ինծի խրկված ապրիլ 30-ին:

Հիշատակարան

Թերթ 242 ա, գրչեն. «Փառք... զաշխատաւ եւ ծրաւղ զԱրեւ մեղուցեալ հոգի, եւ բստ հոգոյ եղբայր եւ ընդ իս աշխատող վարդան արեղայն, եւ զծնաւուսն մեր... ի թվականիս հայոց ՌԺԱ (1562) գրեցաւ...»:

«Արդ, ես՝ Եղիայս եւ կողակիցն իմ՝ Փաշէն, ըզատուածալուս սուրբ Աւետարանս ստացայք... յիշատակ ինձ եւ ծնաւոցս իմոց, զհայրն իմ՝ Երիմիայն եւ զմայրն իմ Սարանմալիք, եւ հանգուցյալ ի Քրիստոս զԲեկնիազն, Չախարիայն, եւ եղբարորդիքն իմ՝ Արամիան, եւ միւս եղբայրորդիք՝ Մարկոսն, եւ հանգուցեալ ի Քրիստոս Ախիք (ընդգծյալ մասը չնշված և լուսանցքին վրան գրված. «Յիշեցէք ի բարի զԱթանիայն եւ զմարն իւր՝ Մարիանն եւ թոռն իւր Մարիան». այս ալ չնշված), եւ զթոռներն իւր՝ Ուլանէսն, եւ զբուրն իմ՝ Նա-

նաքն, Յինամփաշէն եւ եղբարս դստերքն իմ՝ Հուրիխան, Սաիպխան, Փարիխան, Թամամն, Թարառուկն, եւ զմիւս եղբար դուստրն՝ Խանդին, Ուստինայն»:

«Արդ եւ զկողակիցն իմ՝ Փաշայն եւ ծնաւոյք իւր՝ Ամիրղաւչն, եւ զԱթանին, կողակիցն իւր՝ Խանումփաշան...»: Հաջորդ ինկած թերթի պատճառով հիշատակարանը կընդհատվի:

7

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԺԶ—ԺԷ դար)

Թերթ՝ 273: Մեծ՝ 4,3/8 x 3,3/8 x 1,1/2 (2,1/8 x 3): Գիր՝ երկսյուն, փոքր բոլորգիր, ոչ ընտիր: Նյութ՝ եվրոպական թուղթ: Տող՝ 19: Կազմ՝ գորշմազարդ գորշ կաշեպատ տախտակ: Ունեցած է արծաթ զարդարանք: Ներսեն ղեղին պարզ լաթով պատած: Հան՝ լալ: Մանր. և Լուս.՝ սկիզբեն Ա պրակը պոկված կպակսի, որով նաև Մատթեոսի մանրանկարը և խորանազարդը: Պոկված հանված է նաև Մարկոսի մանրանկարը և կիսախորանը: Ոչ մանրանկարները և ոչ ալ լուսանցազարդերը (միայն կարմրագիծ) սովորականն զատ բաներ են: Պահ՝ շուկի: Հիշ՝ կերևա չէ ունեցած: Պար՝ Չորս Ավետարանները:

Ման. Այս ալ մինն էր այն ութը գրչագիրներու, որ մայրս ուղարկեց Կ. Պոլսեն 1921-ին:

8

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(1666 p.)

Թերթ՝ 254: Մեծ՝ 3,1/2 x 2,1/2 x 2 (1,5/8 x 2,1/8): Գիր՝ միասյուն, փոքր բոլորգիր: Նյութ՝ մազաղաթ: Տող՝ 14: Կազմ՝ բարակ տախտակ, վրան կանաչ լաթ և վրան ալ գորշ կաշի: Կոնակի կաշին պոկված: Ներսը կարմիր, ղեղին, շերտագիծ մետաքսյա լաթ: Հան՝ լալ: Մանր. և Լուս.՝ Ղուկասի մանրանկարը և կիսախորանը սուր դանակով կտրված հանված: Հովհաննու մանրանկարը կհիշեցնէ իտալական արվեստ: Լուսանցազարդերը կարմրիվ, կապտիվ և ոսկիով ու կանանչով զարդարված: Պահ՝ շուկի: Պար՝ միայն Ղուկասի և Հովհաննու Ավետարանները:

Ման. Չեռագիրը ուրիշ հայերեն և մեկ պարսկերեն գրչագրի հետ գնած եմ 1925-ին Նյու-Յորք՝ գորգավաճառ Թոփալյան եղբայրներեն:

Հիշատակարան

Թերթ 252ա, գրչեն. «Շնորհոք... աւարտեցար զյառաջարկեալ գործ ծրագրութեանս այսմ աստուածարուխ եւ վարդափթիթ մատենիս, որ կոչի Աւետարան, ի յերկրիս Արարազեան, ընդ հովանաւ սուրբ եւ գերահոշակ աթոռոյս էջմիածնի, ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ՝ սրբազան կաթուղիկոսիամենայն Հայոց, եւ ի թագաւորութեան փոքր Շահպասի, եւ ի թուարեութեան Հայկազեան տումարի՝ ՌՃԺԵ (1666) ամի, (թերթ 252բ) ձեռամբ մեղսամարդ եւ թըշուառացեալ Մարկոս արեղայի, յիշատակ անջինջ եւ մշտնջենաւոր մահգեսի Սարգսին...»:

«Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զծաղկող սորա զՅովսէփ սրբասնունդ կրօնաւորն, որ բազում աշխատեցաւ ի վերա սորա...»:

«Եւս առաւել յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զիս զբանի վատնող զՄանուէլս, որ կազմեցի զսա յիշատակ Սարգսին»:

9

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԺԵ—ԺԶ դար)

Թերթ՝ 247: Մեծ.՝ $7,1/8 \times 10 \times 2$ ($4,1/2 \times 7,5/8$): Գիր՝ երկսյուն, լավ նստրգիր: Նյութ՝ հաստ տեղական թուղթ: Տող՝ 21: Կազմ՝ հավաքմանս մաս կազմած է անկազմ: Խնամով մաքրվելի վերջ՝ վերակազմված մութ կապույտ կաշեպատ խավաքարտով, 1945-ին: Հան.՝ ստորին մասը քիչ մը այրած, առանց գրություն վնասելու: Մանր. և Լուս.՝ ունի միակ թերթ մը կանոնախորաններեն: Կպակսի Մատթևոսի մանրանկարը, կիսախորանը և սկիզբը: Ժուժկալ գույներով լավ ծաղկումներ: Ներկայանալի են մանրանկարները: Պահ.՝ շունի: Պար.՝ Չորս Ավետարանները:

Ման.՝ Գրչագիրը գնված է 1937-ին Կ. Պոլիս՝ Պետրոս Նշանյան գրավաճառեն, որ ինծի ուղարկեց ութը ուրիշ գրչագիրներու հետ:

Հիշատակարան

Թերթ 201թ. Ղուկասի վերջը կոշտ բոլորագրով մը, ո՛չ գրչեն. «Աստուած ողորմի Ուլուխալային համարէն ժողովրդեան մեծի եւ փոքու, առ հասարակ ամենեցուն: Այս Աւետարանս Համիթ քաղաք ծախ ծղեց Տէր Բարսեղ, Ուլուխալայի ժողովուրդ վեր կանկնեցան՝ մեր վանից յիշատակ մեք կանոնեք: Դարձեալ առին ողարկեցին, որ եկօ ի Ուլուխալան, տղվաթվորին ժողովեցան, ի վեց խուրիշ զին տուին, Սուրբ Մեսրոպայ յիշատակ գրին... թվականս ՌՃ (1651)»: Կա նաև ՌՂ (1628) թվականով հիշատակարան մը:

10

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԺԶ դար)

Թերթ՝ 319: Մեծ.՝ $6,7/8 \times 4,7/8 \times 8$ ($3,1/8 \times 5,1/4$): Գիր՝ երկսյուն, միջակ բոլորգիր: Նյութ՝ եվրոպական թուղթ: Տող՝ 18—21, հաճախ տարբերելով: Կազմ՝ ինծի անկազմ հասած, այժմ՝ կաշեպատ, կարելի եղածին շափ խնամով կազմված 1937-ին ի Ս. Ղաղար: Հան.՝ թերթ 89—112 խոնավությունե խիստ վնասված և գրությունը փչացած, ունի մոմի այրուծքներ: Թերթ 303, 304, 309—315 վերջի նորոգողն ավելացված: Մանր և Լուս.՝ հավանաբար մանրանկար շուներ սկզբեն: Կան Մարկոսի, Ղուկասի և Հովհաննու կիսախորանները, լուսանցազարդեր՝ տեագիծ և կարմրավ, վարժ գծված: Պահ.՝ շունի: Պար.՝ Չորս Ավետարանները:

Ման.՝ Գրչագիրս նվիրվեցավ ինծի 1937-ին ի Փարիզ Պր. Բյուզանդ Թոփալյանն:

Հիշատակարան

Թերթ 94ա, ստորին լուսանցքին. «Եղուկ զվատ թողոթս զմէշում (այսպես) նշած»:

Թերթ 151բ, ստորին լուսանցքին. «Վայ զբուզս, եղուկ զձիւնս, թանաքս պաղեցաւ եւ ձեռս քմեցաւ, եւ գրիչս անկաւ»: Անդ, Ա սյունակ, կարմրավ. «Աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի Քրիստոս զԵլիտէն»: Բ սյունակ, մանրատառ, գրչեն. «Ով որ աստուած ողորմի ասէ ի բոլոր սրտէ գրողի գրոցս, նա աստուած իւրն ողորմի: Եւ քահանայն, որ ասէ թե՛ Աստուած զՄարտիրոս իրիցի մեղքն թողու, նա աստուած զիւրն թողու. ամէն»: Կա նաև սև մելանով նստրգիր ջնջված գրություն:

Թերթ 256բ, Բ սյունակ, գրչեն, մանրատառ. «Յիշեցէք ի Քրիստոս զՄարտիրոս փժոն գրիչս, աղաչեմ զամենեսեան»:

Գրչագիրը անտարակույս ԺԶ դարեն է: Գլխավոր հիշատակարանը կպակսի:

11

Ո Ս Կ Ե Փ Ո Ր Ի Կ

(ԺԶ—ԺԷ դար)

Թերթ՝ 247: Մեծ.՝ $12 \times 8,3/4 \times 4$ ($6 \times 9,1/4$): Գիր՝ երկսյուն, վարժ միջակ բոլորգիր: Նյութ՝ ջրանիշյալ եվրոպական հաստ թուղթ: Տող՝ 31: Կազմ՝ հնամաշ կաշեպատ տախտակ, հասարակ ճնշազարդերով: Ներսեն կարմիր եւ սև տպածո լաթով պատած: Ունի կազմահան թերթեր: Հան.՝ գործածությունե զեղնած ու աղտոտած եւ սակավ լավ: Մանր. և Լուս.՝ ունի միաէջյան գունավոր մանրանկար՝ վարդապետ մը գալաթաթուղթի վրա գրելու զբաղված, իսկ իր առջև երկու այր և երկու կին՝ ծնրադիր, գուցե ստացող: Գունավոր խոշոր խորան մը և լուսանցազարդեր, վարժ, թեև հասարակ: Պահ.՝ սկիզբը երկու և վերջը ամբողջական թերթ, թղթյա. երկաթագիր Ավետարանն մը, գուցե ԺԹ դար: Պար.՝ Ոսկեփորիկ, որ կպակսի Մովսես Երզնկացու խրատներով, որուն կհաջորդե Հովհ. Երզնկացու (Պլուզի) խրատները, և կշարունակե՛ Հովհ. Ոսկեբերան, Եփրեմ և այլն:

Ման.՝ Գնված 1951, մայիս, Կ. Պոլիս գրավաճառ Պետրոս Նշանյանն:

Հիշատակարան

Թերթ 2ա. «Ի թիւն Հայոց ՌՄՂԷ-ին (1828) Ըստուաց արքայ Նիկոլա Պավլովիչը յարէւելից զիհէն զիմէլով տաճկաց ազբին, պատէրազմունկ տալով, հալածէլով, կոտորէլով, անպատմէլի արյունահեղութիւն անէլով, Ղարս քաղաքէն, Ախըլքըղա քաղաքէն, Կարնոյ քաղաքէն մինչև Կիմիշխանա քաղաքն երթալով, էտ նորայ Բ(Չ) արքայն Նիկոլա Պավլովիչը, Սուլդան Մահմուտը հաշտութիւն անէլով, մէկ տարի Կարնոյ քաղաքը կէցաւ, յետըր ելաւ ու գնաց, շատ ալ հայ գնաց, այնմը բանակին զօրապետն ալ Պացկովիչն էր եղէցի»: Կա պարզ կնիք մը՝ «Մ. Օ.», որ Մաղաքիա Սրբազան Օրմանյանի կնիքը նկատված է, իր գիրքերուն համար:

Հաստվածներուն ոմանց տակ գրչեն կա հիշատակություն, օրինակ.

Թերթ 9բ. «Ողորմած աստուած, ողորմեա ստացողի գրոցս՝ Աստուածատուր վարդապետին եւ ծնողացն՝ Շահբազին եւ Զամանին, եւ Մարգարտին»:

և Գրիգոր գրչիս: Գլխավոր հիշատակարան կերեւա, թե ինկած կորսված է՝ վերջի թերթի հետ:

12

Ո Ս Կ Ե Փ Ո Ր Ի Կ

(1551 p.)

Թերթ՝ 541: Մեծ՝ 12,1/4x8,1/4x4 (9,7/8x6): Գիր՝ երկսյուն, միջակ, անկանոն բոլորգիր: Նյութ՝ հաստ, դեղնորակ մեղական թուղթ: Տող՝ 31: Կազմ՝ դրոշմազարդ, կաշեպատ տախտակ, հնամաշ, կոնակի կազմը պոկված ըլլալով՝ վերստին 1948-ին կազմել տվի հին կազմով: Ներսեն կարմիր ու սպիտակ խաչածն հյուսված լաթով պատած, Հան՝ լավ: Մանր. և Լույս՝ Սկիզբը խորան լուսանցազարդ, երկու կիսախորան, թռչնագիր զարդագրեր և այլն, վարժ և սովորական: Ունի լուսանցքի մանրանկարներ ալ: Պահ՝ սկիզբը և վերջը գրչագրին շափին հարմարցված մեկ-մեկ թերթ մագաղաթյա Յայսմաուրբի, բոլորգիր: Պար.՝ № 11-ին նման խորագրերով կսկսի:

Ման՝ Գնված Կ. Պոլիս Երվանդ Ալյանագեն, 1948-ի զարնան, և որովհետև թղթատարին համար ծանր և խոշոր նկատվեցավ հատորը, ուրեմն երկուքի կիսվեցավ և այնպես խրկվեցավ՝ խախտելով կազմը և փշաջնելով կոնակը, որ հոս վերստին նոր կոնակով և հին կողքերով վերակազմվեցավ հասնելեն քիչ վերջ:

Հիշատակարան:

Ամեն հատվածի վերջ մանր հիշատակություններ, զանազան ոտանավորներ, որոնցմե օրինակ մը հոս.

Թերթ 226—227ա, գրչեն, լուսանցքներուն տակ.

«Ով որ զարիպի ոչ ողորմի,
Ինքն այլ յաւատր լերկիր վարի,
Զաին դնէ ինքն յերեսին,
Եւ Բ (2) աշացն աղիողորմ դառն արտասուի,
Շնորհօք սուրբ հոգոյն որդոյ միածնի,
Զարկոխ և զազան վաղ կորնչի:
Եղիցի, եղիցի»:

Թերթ 536բ. կսկսի գրչեն գլխավոր հիշատակարանը շատ երկայն, որուն կարևոր մասը հոս կուտամ միայն. «...զստացօղք սուրբ տառիս զհեղաճոգի կրանաւորն՝ զՏէր Հէրայետ և զեղբարքն՝ զՎարդան, և զկին՝ զնազար և զաւակսն՝ զՍտեփաննոս, զԹումայ, և (անուանտեղ պարապ) զԱւագ, և զկողակիցն՝ զԽաթունշա, և զորդին՝ զԱստուածատուրն, և զքրերքն՝ զՄրաթն և զԳուլիզար, և զծնօղան՝ զԱզան և զԲաղջայ, զԽոսրով, զՄիրիշան, և զկենակիցն սոցա՝ զԾովինար, և զԴեղձուն, և զորդիքն սոցա՝ զՄրապիոն սարկաւագն, և զքոյրն՝ զՇահում, զՅակոբ, և զամուսինն (կարմրավ ավելցված)՝ զԹարեղ, զՀրայետ, և զմիւսն՝ Խոսրով և զԳաւհար, և զննչեցեալսն ի Քրիստոս՝ զՀէրայետ, և զԹագուհի, զՎարսո, զՍիրամարզն և զԱւետիս, և զամենայն արեան մերձաւորսն սոցա...»:

«Եւ, արդ, գրեցաւ սուրբ գիրքս ձեռամբ ամենամեղ և եղկելի, անարհեստ և փժրուն գրչի՝ Իգնատիոս արեղայի, ի թվականիս Հայոց Ռ (1551) ի յերկիրս Մոկաց, ի վանքս, որ յորջորջի Սուրբ Վարդան, որ է հանդէպ նանէնից և Կաթնանից և առ ոտն Առնոսայ: Ի կաթողիկոսութիւնն Ախթամարայ՝ Տէր Գրիգորիսի և ի հէրպետութիւն վանիցս Սրապիոնի (տակը ավելցված մանրատառ

«Տէր»), ի դառն և ի նեղ ժամանակի, որ անարէնք դարացեալ են ի վերա ազգիս բրիստոնէից, վասն զի Գ(3) այր ի հարկանելոյ ալլազեանց մեռան, և դարձեալ զոմանս հարկանեն, և զայսն տուգանեն, և այլ բազում շարիս և սճիրս գործեն...»: «...Ողորմեա համօրէն եղբարցս՝ երիցս երանեալ, հեղաճոգի և սրբանունդ վարդապետին Յովսէփի և ներաէս եպիսկոպոսին, մահադասի Տէր Հէրայետին, Ստեփաննոս և Թումային, Գ (4) Տէր Յոհաննէսին, և Տէր Կարապետին, և Տէր Ատոմին, Տէր Մահակին, և Տէր Գրիգորին և Տէր Մկրտչին, Յովհաննէս և Սիմէոն սարկաւագին, որ կու աշխատին ի դրունս Սուրբ Վարդանայ զօրավարին, և զմեղ ի մարմնական գործոց պահեն, և լաւ հարկիք առնեն...»:

«Եւ արդ, կացցէ սուրբ գիրքս ի դրունս Սուրբ Յովհաննէսի, ի յաստուածապահ նեաւրս՝ Ասկրնջաւ ձեռամբ Տէր Յովսէփին, Տէր Ստեփաննոսին և Տէր Մարտիրոսին և սարկաւագացն Սրապիոնի և Յովհաննէսի, որ լաւ ընթեռնուն, և հրոյ և ի ջրոյ և ի գէշ նիւթոյ ի դատ պահեն... Ողորմեա մեծահաւատ և հեղաճոգի Միրիշանին և սրբամիտ կնոջն՝ Շամամին և դստերն՝ Ազիզին և Գուհարին, և հանգուցեալ եղբարցն՝ Հէրայետին, Թումային և Անձրեւին, և ծնողացն Կարապետին և Ազրզին և ամենայն արեան մերձաւորաց սոցին, որ զիս հայրական շինեալ տունն ետուր Ասկրնջաւուր Սուրբ Յովհաննէսին՝ ժամատուն...»:

Գրչությունը կատարված է Մոկա՝ Սուրբ Վարդանի վանքը, նանենից և Կաթնանից հանգեպ, Առնոսա լեռան ստորոտը, և նվիրված Ասկրնջավ Սուրբ Հովհաննէսի եկեղեցվուն: Այլուտ ծանոթ այս վանքը Հ. Հ. Ոկայան երկու տարբեր վանք կարծած է («Հանդէս Ամսօրեայ», 1944, էջ 60—62): Գրչիւր՝ Իգնատիոս, բազմարդուն գրիչ մըն է: Հայրը՝ Սահակ, մայրը՝ Գույան, եղբայրը՝ Հովսեփ, քույրը՝ Հ(Խ)անդուտ, ուսուցիչը՝ Գրիգոր սարկավագ: Իր գրիչն է Իգնատիոս, որմե ծանոթ է Ավետարան մը (Վասպուրականի Լալայան ցուցակ, № 276) 1560-են, նույն վանքը, Տեր Հովհաննէսի համար: Հոս կհիշե, որ «...յայժ դառնութեամբ և շտապով գրեցի. զքահանայ մի հերետիկոս պրակսաւատ՝ զԱրսէն անուն, մատնեաց զիս ալլազեաց, և ես ահիւ և փախստական էի՝ մինչև որ աւարտեցի»: Գուցե ինքն է այն Իգնատիոսը, որ 1561-ին մագաղաթյա Մայր Մաշտոց մը գրած է Ղարասու գիւղը, Խիզան, Սուրբ Գեորգի հովանյավ, և զեռ հոն գրչությունը գրադված էր 1567-ին՝ գրելով Խորենացիի, Ասողիկի և Լաստիվերտացիի պատմութեանց գրչագիր մը: Իգնատիոս 1560-ի մատնությունեն վերջ, կերևա թե Խիզան փախավ՝ Ղարասու գյուղը ապաստանելով:

13

Գ Ա Ն Զ Ա Ր Ա Ն

(1668 p.)

Թերթ՝ 310: Մեծ՝ 11,3/4x8x2 (8,1/2x5,1/2): Գիր՝ միասյուն, խոշոր բոլորգիր: Նյութ՝ սպիտակ եվրոպական թուղթ: Տող՝ 23: Կազմ՝ ինծի անկազմ եկած և հետո, 1948-ին կաշեպատ խավաքարտով կազմված: Հան՝ թերթերուն վերնամասը մինչև 2 տող խոնավությունն ազդված: Սկզբն երկու թուղթ, ցանկը պարունակող, պատուած ու մաշած: Մանր. և Լուս՝ սկիզբը խորան և 5 կիսախորան՝ սովորական լուսանցազարդերուն հետ, վարժ ծաղկողի մը կողմն կատարված կարմրավ ու կապտավ: Պահ՝ շունի: Պար.՝ Գանձեր ու տաղեր:

Ման՝ Գնված է 1947-ին Կ. Պոլիս, գրավաճառ Պիմեն Զարդարյանի:

Հիշատակարան

Քերթ 311ա. «Արդ գրացաւ Գանձատետրս թվին ՌՃԺԷ (1668), ի քաղաքն Արապկիր, ի գուռն Սուրբ Տիկին Եկեղեցոյն, ձեռամբ յոգնամեղ և մեղսաթաշալ խաչատուր գրչի, պիտականուն բանասիրի, անուամբ կոչեցեալ քահանայ. զհայրն իմ՝ Նաովազ և զմայրն իմ Շալշուկն և Ք(2) եղբայրքս իմ՝ զՄարկոս քահանան և զԿարապետն, որ փոխեալ են առ Քրիստոս...»:

Խաչատուր քահանա գրչեն է՝ Արապկիր, 1664-ին գրված ժամագիրքը՝ Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, №451:

14

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ
(1588 ք.)

Քերթ՝ 61: Մեծ.՝ $3,3/4 \times 5,3/4 \times 1 (2,1/2 \times 4)$: Գիր՝ միասյուն, ոչ կանոնավոր բոլորգիր: Նյութ՝ մագաղաթ, լվացված գրչությամբ կրկնագիր, այժմ՝ դեղնած: Երկաթագիր Ավետարանի մը մասերը կարելի է որոշել Ղուկասի Ավետարանեն: Կա նաև խոշոր բոլորգիր մասեր, հավանաբար Շարահնոցե մը: Կրնա ունեցած ըլլալ նաև երկսյուն բոլորգիր գրչության մը կրկնագրերն ալ: Տող՝ 26: Կազմ՝ ստացած եմ ներկա նոր ճնշադարձ կաշեպատ տախտակյա կազմով: Հան.՝ լավ: Մանր. և Լուս.՝ կիսախորաններ, զարդագրեր և լուսանցազարդեր՝ սեպագիծ, գունավորյալ սովորական ձևով: Պահ.՝ շունի: Պար.՝ Սկզբեն պակասավոր. կսկսի ԻԳ և կավարտի ԻԸ պրակով. վերջեն պակաս չէ:

Ման.՝ Գնված է 1925-ին Լայպցիգի Գառլ Հիերզեման գրատունեն՝ ուրիշ գրչագիրներու հետ:

Հիշատակարան

«Փառք... Արդ, գրեցաւ տառս որ կոչի Շարահնոց, ձեռամբ ոգնայմեղ և անարժան, սուտանուն Կարապետ երէցս, ի Վ[ան], ի թվականութեանս ՌԼԷ(1588). նորոգեցաւ Շարահնոցս լաւ և ընդիր արինակաց, որ կոչի Խլկացի»:

15

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ
(1679 ք.)

Քերթ՝ 241: Մեծ.՝ $4 \times 5,3/4 \times 2,1/2 (2,1/2 \times 4)$: Գիր՝ միասյուն, խաղաղ-րյալ նոտրգիր: Նյութ՝ եվրոպական ջրանշյալ թուղթ: Տող՝ 24: Կազմ գրոշմադարձ կաշեպատ տախտակ, ներսեն գեղին մետաքսյա լաթ՝ հորիզոնական մանրշակագույն գծերով: Հան.՝ Ա պրակեն միայն վերջին թերթը մնացած, 218 և 219 թերթերուն միջև թերթ մը կտրված հանված: Կտրված հանված են շարք մը լուսանցազարդեր, ոմանք ալ ջնջել փորձված: Կան ուրիշ կտրված թերթեր ալ: Մանր. և Լուս.՝ Եթէ ունեցած է մանրանկար, կտրված հանված են, ինչպես նաև կիսախորանները, որոնցմե միակ հատ մը կմնա՝ թերթ 148ա, որուն լուսանցազարդերը կտրված հանված է: Պահպանված միակ կիսախորանեն դատելով, կերեալ, թե մանրանկար և կիսախորան գունագեղ և ոսկիով եղած են: Գլխազարդ և լուսանցազարդ՝ կարմրավ և կապտիվ, սովորական: Պահ՝ շունի: Պար.՝ ձայնագրեալ շարական:

Հիշատակարան

Քերթ 241ա. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ձեռամբ յոգնամեղ և մեղսաւէր գրչի՝ Ստեփաննոս դպրի, թվին ՌՃԻԸ (1679), մարտի ամսոյ 9 (6), օրն հինգշաբթի...»:

16

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ
(1669 ք.)

Քերթ՝ 391: Մեծ.՝ $3,1/4 \times 4,13 \times 2,1/2 (2 \times 3,1/4)$: Գիր՝ միասյուն, ուղղա-ձիգ բալագույն գծերու մէջ, խաղաղրյալ բոլորգիր: Նյութ՝ ընտիր մագաղաթ: Տող՝ 20: Կազմ՝ ճնշագոյալ և գրոշմյալ կաշեպատ տախտակ, սկզբնական: Ներսեն լաթապատ չէ: Հան.՝ շատ լավ, միայն 1 և 2 թերթերուն միջև թերթ մը պատռած հանված: Մանր. և Լուս.՝ տեղ բաց թողնված գրչեն, սակայն չէ ծաղկված: Վերջի գրիչ մը կոպիտ գլխազարդով ամբողջացուցած է, չի ծաղկված դարդագրերը: Պահ.՝ շունի: Պար.՝ ձայնագրյալ շարական:

Ման.՝ Գնված 1925-ին Նյու-Յորք՝ գորգավաճառ Թոփալյան եղբայրներն՝ № 8-ին և պարսկերեն գրչագրի մը հետ:

Հիշատակարան

Քերթ 371ա. «Փառք... Շարահնոց, ձեռամբ շանարդի և ֆանաբի Եփրեմի, ի գիւղն որ կոչի Օղվերձ, ընդ հովանեաւ սրբոցն Ստեփանոսի Նախավկայն, թվին հայոց ՌՃԺԸ (1669)...»:

17

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ (ՅՈՐՄՈՐԵՑԻ), ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ՔԵՐԱԿԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ-ՀԱՅ ԲԱՌԳԻՐԸ

(1387 ք.)

Քերթ՝ 158: Մեծ՝ $8 \times 5,1/2 \times 1,5/8 (3,1/4 \times 5,1/4)$: Գիր՝ միասյուն, «Մեկ-նութիւն Քերականի»-ին՝ հին նոտրգիր, «Բառգիրք»-ը՝ բոլորգիր: Նյութ՝ ջրանիշյալ իտալական թուղթ, տոկուն, զործածությունե աղտոտած: Տող՝ «Քերականին»՝ 19, «Բառգրքին»՝ 26: Կազմ՝ գրչության ժամանակեն քանի մը դար վերջ, հասարակ, գորշ կաշիով պատած տախտակ, ներսեն կապույտ հասարակ լաթով պատած: Կազմին վերի եզրքները մաշված, տախտակը կերեալ: «Բառգրքին» պրակները կազմեն բաժանված: Հան.՝ «Բառգրքին» սկիզբեն քանի մը թերթ ինկած կտրված: Վերջի թերթը, որուն վրա էր գրչի հիշատակարանը, վերեն վար կիսովին պատուված և կտրված, թեև հիշատակարանին մաս մը մնացած: Պահ.՝ այժմ շունի: Մանր. և Լուս.՝ մանրանկար շունի, իսկ ծաղկվելու համար տեղ բաց թողված է, որ մեկը սև մեղանով փորձեր ըրած է: Պար.՝ Հովհ. Երզնկացի (Սործորեցի) «Մեկնութիւն Քերականի»՝ մինչև 104ա, սրմե վերջ՝ «Բառգիրք»-ը մինչև վերջ:

Ման. Գնված ութը հայերեն գրչագիրներու հետ 1921-ին պաշտելի մորս միջոցով, ի Կ. Պոլիս, Գոց շուկային մեջ՝ հույն հնավաճառե մը, ուր տարիներս առաջ (1918) Պոլիս կատարած կարճ այցելությանս միջոցին, տեսած էի: Ողբացյալ մայրս՝ Տիկին Ազնիվ Քյուրտյան, 80 թուղթ թրքական ոսկիով գնելով՝ թղթատարով ինձի նյու-Յորք ուղարկեց:

Հիշատակարան

«Մեկնութիւն քերականի»-ն անմիջապէս վերջը, գրչեն. «Զնուսատ գրիչ՝ զՄարտիրոս յիշեցէք ի տէր, եւ աստուած յիշէ»: Իսկ ասկէ անմիջապէս վերջը՝ տարբեր նոտր գրչությամբ.

«Թ՛վին Զ1 (1481), դեկտեմբեր] Ժէ (17) օրն,
Պարոն Թօլաք պարծանք ազգիս,
Որ դուն յունիս անուն բարի,
Խելօք, Խիկար, հեղահողի,
Մէջ յաշխարհի ես գովելի,
Պարոն զԱխնոյն է քո որդի,
Քեզ յիշատակ լինի բարի,
Որ ծառանդէ բզճայրենի,
Զաւակ նորա յոյժ բազմասցի,
Որպէս յաւազ յեզր ի ծովի,
Կամ որպէս յաստղք, որ ոչ թուի,
Նոյնպէս լիցի զաւակ նորին,
Որ ամենայն ազգաց գովի.
Ես Խուժուպէկս եմ անարժան...»:

Իսկ թերթ 158թ, որ «Բառգրքին» վերջին թերթն է, աւազ պատռած է վանտալե մը եւ միայն մասամբ կկարդացվի: Անտարակուսելի կերպով որոշ է գրչության վայրը՝ «Կաֆաս» և թվականը՝ «ՊԼԶ (1387)»:

18

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԺԶ դար)

Թերթ՝ 225: Մեծ.՝ 7×10, 1/2×2 (5×7): Գիր՝ երկսյուն, խոշոր բոլորգիր: Տող՝ 21: Նյութ՝ տեղական հաստ թուղթ: Վերջին հինգ թերթ կրկնագիր մագաղաթ: Նախկին գրչությունը՝ միջին մեսրոպյան երկաթագիր: Կազմ՝ գնված անկազմ եւ քայքայված, պակասավոր: Խնամով մաքրելե վերջ՝ վերակազմել ավել կաշեպատ խավաքարտով նյու-Յորք մայիս, 1945-ին: Հան.՝ սկիզբեն եւ վերջեն պակասավոր: Սկիզբեն քանի մը թերթերու լուսանցքները մաշած եւ մասամբ պատռած՝ բնագրին վնասելով: Գործածությունե, խոնավությունե և անխնամությունե աղտոտված, սակայն կարելի եղավ դարձյալ ներկայանալի գրչագրի մը վերածել: Ման. եւ Լուս.՝ պահպանված են Մարկոսի սկիզբի կիսախորանը, Ղուկասի մանրանկարը (մասամբ եղծյալ), սկիզբի կիսախորանը և Հովհաննեսի սկիզբի կիսախորանը: Թերթ 93-ի լուսանցքին՝ Գաբրիել Հրեշտակապետին ամբողջ մանրանկարը: Պաշ.՝ Չորս Ավետարաններ: Մատթեոսի սկիզբը եւ Հովհաննու վերջը կպակսին:

Ման. Գնված 1942-ին նյու-Յորք, շրջուն հնավաճառե մը, պարսկաստանցի հրեա, 15 դուլարի:

Հիշատակարան

Թերթ 89ա, վերանորոգողն. «...Արդ ...երկիւղած այրն Մարգիս... զնեց զսուրբ լուսաբոլի Աւետարանս, ի թվականիս Ռեթ (1600) եւ ետ նորոգել յիշատակ իւր եւ ծնողացն, հօրն՝ Իշխանին եւ մօրն՝ Խանաղին եւ եղբարքն՝ Պարսումին, Վարդանին, որ փոխեցան առ աստուած, եւ միւս եղբայրն՝ Խաչատուրն, եւ քեւերքն իմ՝ Սեւտախանին, Սուլթան Խանումին, որ մահուանէ ի կեանս փոխեցան»:

«Դարձեալ յիշեցէք Մարգսին եւ կողակիցն իւր՝ Ազիզն եւ որդին իւր՝ Մկրտիչն եւ միւս որդին՝ Աղէն, որ հանգաւ առ աստուած, եւ դուստր՝ Սուլթանի եւ միւս դուստր՝ Հուտումն: Դարձեալ յիշեցէք Մարգիսն եւ պապն՝ Մկրտիչն եւ կողակիցն՝ Նասիպն, Մարեանն, Նուշիկն եւ որդիքն՝ Յովանէսն, Մէլքումն, Թուրվանդէն, Եղիաբեթն, Խաթունն...»:

«Դարձեալ յիշեցէք աստուածասէր Մարգիսն եւ որդին իւր՝ Մկրտիչն եւ կողակից իւր՝ Դաւաթն եւ որդիքն իւրեանց՝ Աստուածատուրն, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս... եւ միւս որդին իւրեանց՝ նորաբողբոջ եւ նորահասակն Յովհաննէս... որդին՝ Աստուածատուրին եւ անտրանիկ որդին՝ Յովանէսն, կողակիցն՝ Մալահին եւ դստերքն՝ Սալվարն, Թամամն, Սեւտիխան եւ քվերքն՝ Հուզուրն, Խանաղէն, Ազիզն, Սաբումն, Խաթունն, Թուխիկն...»:

«...Արդ գրեցաւ յիշատակարանս թվին ՌՃԺԳ (1664), ի թագաւորութիւն կարմիր գլխին՝ փոքր Շահապասի, ի հայրապետութիւն Տեառն Յակոբայ Զուղայեցոյ եւ իշխանութիւն Գեղամայ երկրի մելիք և տեր՝ պարոնաց պարոն Մելիք պէկին, և առաջնորդ և եպիսկոպոսութիւն սուրբ ուխտին Մաքենաց՝ Խաչատուր վարդապետին»:

«Արդ գրեցաւ յիշատակարանս ի գիւղս Ճուլ, ընդ հովանեաւ եկեղեցաւ եւ ի գուռն Կարմիր եկեղեցոյն...»:

Թերթ 170թ, բոլորգիր, տարբեր գրչե. «Արդ, յիշեցէք զՄարգիսն, որ Աւետարանս առաւ հալալ ընչից իւրոց, յիշատակն իւրն եւ իւր ծնաւորացն, հարն՝ Աւէտիսին եւ մարն՝ Մարդային, եղբարն՝ Կակոսին, կողակիցին՝ Շնորհօրն, Վարդանին, դստերն՝ Թուրվանդին, եղբարն՝ Կողոսին, հարն՝ Կարապետին եւ մարն՝ Գովլաթին, Կողոսի որդոցն՝ Պետրոսին, Առաքելին, կողակցին, Կողոսի կողակցին՝ Նինիկին»:

Արդ, յիշեցէք զհանգուցեալ հեղահողի Մարգիսն եւ իւր կողակիցն՝ Մարգարիտն եւ որդիք նոցա՝ Փարշէվանն, Սարգսի հարեղբայրն՝ Շրվանն, կողակիցն՝ Շամամա, դստերն՝ Շահփաշին, Կոհերիքն, Թուխթարին, Գուվարդին, կուս ապաշխարող՝ Հանձրէվարդին, Սալուկին...»:

19

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԺԷ դար)

Թերթ՝ 225: Մեծ.՝ 5×7×2 (2,1/4×4,1/4): Գիր՝ երկսյուն, բոլորգիր: Տող՝ 25: Նյութ՝ ընտիր հաստ մագաղաթ: Կազմ՝ պոկված և այդպես ալ ինձի ծախված: Հան.՝ կպակսին սկիզբեն պրակ մը՝ կանոնադատականներու, Մատթեոսի նկարը եւ սկիզբի կիսախորանը, ներկա 10 և 11 թերթերուն մեջ թերթ

մը կպակսի, ինչպէս նաև պրակ մը 58 և 59 թերթերուն միջև, որով Մարկոսի մանրանկարը և սկիզբը: Դարձյալ 180 և 181 թերթերուն մեջ պրակ մը հանված է, որով Հովհաննու մանրանկարը և սկիզբի կիսախորանը կպակսի: 223 և 224 թերթերուն մեջ թուղթ մը կտրված հանված է: Ման. և Լուս. կմնա Ղուկասի գեղեցիկ նկարը և Օսմանյան հին ծաղկեռճով Ղուկասի կիսախորանը: Ասոնցմե զատ բազմաթիվ լուսանցազարդի տնօրինական մանրանկարներ՝ Ավետարաններուն պարունակութեանց համաձայն: Հիշ.՝ կերեւա կտրված հանուած է:

Ման. Գնված է 1941-ին երկու ուրիշ հունարեն գրչագիրներու հետ՝ Նյու-Յորք, հուշն մեծաքանակ նպարավաճառե մը 200 տուարի: Ավետարանին մեկ լուսանցքին կա կլոր, մանիշակագույն մելանով կնիք մը. «ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ [ԻՉՄ]ԻՐ»:

20

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(1640 p.)

Թերթ՝ 329, Մեծ.՝ $3,3/4 \times 5,1/8 \times 2$ ($2,1/2 \times 3,1/2$): Գիր՝ երկսյուն, բոլորգիր: Տող՝ 20: Նյութ՝ եվրոպական ջրանիշյալ թուղթ: Սկիզբի 10 թերթերը, ինչպես նաև թերթ 21, 105, 114, 261, 250 270, ևն մագաղաթ: Կազմ՝ գրոշմյալ կաշեպատ տախտակ՝ արծաթյա խաչերով և արծաթյա զարդագամերով զարդարուած: Հան.՝ խոնավութիւնն թուղթը դեղնած, իսկ վերջին՝ մզլոտած: Սակայն դարձյալ լավ վիճակի մեջ: Ունի ամուր կազմ, թեև թերթ 112 և 113 ներկայիս կազմահան: Եզրահատման պատճառով լուսանցազարդերն ոմանք պահված են: Թերթերուն ոմանց վերի մասերը վերանորոգյալ: Մանր. և Լուս. Ունի կանոնատախտակները՝ ընտիր ծաղկումով (7 և 8 թերթերուն կանոնատախտակները կտրված հանված): Միաէջյան շորս ավետարանիչներուն մանրանկարները կգտնվին իրենց Աւետարաններուն գլուխը: Գործածուած է ոսկի: Կան բազմաթիվ լուսանցազարդեր: Պար.՝ Չորս Աւետարանները:

Ման. Գնված է Նյու-Յորք հանգուցյալ հնավաճառ Գրիգոր Մինասյանի 1943-ին, 100 տուարի:

Հիշատակարան

Թերթ 325ա, գրչեն. «Փառք... Արդ, դրեցաւ սա ի մեծ թուականութեանս Հայոց Ռ և ՉԹ (1640) ամին, և հայարպետութիւն մեծ աթոռոյն էջմիածնի՝ Տէր Փիլիպոսին և թագաւորութեան Պարսից կարմրապլխին՝ Շահ Սաֆուն: Ի լայսմ ամի գրեցաք զսուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Ղափան, ի գեաւղս Շէնհէր, ընդ հովանեաւ Ստաթէի սուրբ վանից և անապատաց և Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցոյն... Աստուած ողորմի ասէք մեզ՝ Ղազար և Մարգարիտ գրչիս և ծնողացն՝ Կիրակոս քահանային և Թուրվանզին, Աղուբշին և Խանուսին և մեր հոգեւոր մայր՝ Խոսրով ապաշխարողին...»:

Ղազար և Մարգարիտ վաստակավոր և բազմարդյուն գրիչներ և մանրանկարիչներ եղած են: Մարգարիտ մեր հազվագեղ կին գրիչ-ծաղկողներուն լավագոյններն կարելի է նկատել:

Բ Ա Ն Ա Ք Ն Ն Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ԳԵՎՈՐԳ ԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԴԱՐՁՅԱԼ ՍԵԲԵՈՍԻ ՄԱՍԻՆ*

1

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Սերեոսի պատմության» վերաբերյալ մեր մենագրությունը¹ նվիրված գրախոսականով հանդես է եկել բանասեր Հ. Պողոս Անանյանը², որը ժամանակակից հայագիտությանը ծանոթ է հայ մատենագրության զանազան հուշարձանների վերաբերյալ իր արժեքավոր հետազոտություններով: Հարգարժան գիտնականը դրական գնահատական է տվել մեր աշխատության գրեթե բոլոր գլխավոր արդյունքներին:

Բացառություն է կազմում առաջին գլխում հայտնված մեր այն կարծիքը, թե Սերեոսի անունով հրատարակված երկի հեղինակը Սերեոսը չէ:

Սերեոսի հեղինակային իրավունքներին հարգելի մասնագետը խոստանում է անդրադառնալ առանձին հոդվածով. «Մեր տարբեր տեսակետները հաջորդաբար պիտի հայտնենք առանձին հոդվածով, ոչ թե ֆննագատելու նպատակով, որքան՝ նոր լուսաբանություններու առիթ բնծայելու համար»³: Մեր ընդգծած բառերի բարեկամական ոգով էլ գրված է Հ. Պ. Անանյանի այն հմտալի հետազոտությունը, որի խորագիրն է՝ «Ո՞վ է Սերեոսի Պատմության հեղինակը»⁴:

Ելակետ ընդունելով ոչ թե քննադատելու, այլ՝ միայն նոր լուսաբանությունների առիթ բնծայելու միևնույն սկզբունքը՝ մենք կկամենայինք ներկայացնել մի քանի փաստեր, որոնք մեր կարծիքով պետք է նպաստեն հարցի ավելի ճշգրիտ քննության գործին:

* Գ. Արզարյանի «Սերեոսի Պատմությունը և Անանյանի առեղծվածը» (Երևան, 1965) արժեքավոր մենագրությունը, հատկապես Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը խոսքով պատմիչին վերագրելու նրա թեզը՝ քննարկման նյութ դարձավ գիտական մատուցում: Հրատարակվող հոդվածում Գ. Վ. Արզարյանն անդրադառնում է այդ քննարկմանը և նոր լուսաբանությամբ ճշգրտում իր տեսակետները քննարկվող հարցերի առթիվ: Սերեոսի Պատմությունը հայ հին մատենագրության այն երկերի թվին է պատկանում, որոնք լի են պատմա-բանասիրական բաղմամբով կնճիռներով, «Մատենադարանի բանբերը» իր էջերը սիրով կտրամադրի բոլոր այն բանասերներին, որոնք նոր փաստերով և մեկնություններով կփորձեն լուսաբանել Սերեոսի Պատմության հետ առնչվող զանազան հարցեր (Խ մ բ.):

1 Արզարյան Գ., «Սերեոսի Պատմությունը» և Անանյանի առեղծվածը, Երևան, 1965: Այսուհետև՝ Արզարյան:

2 «Բազմավեպ», 1969, թիվ 8—10, էջ 262—267:

3 «Բազմավեպ», 1969, էջ 267:

4 Հ. Անանյան Պողոս, Ո՞վ է Սերեոսի Պատմության հեղինակը, «Բազմավեպ», 1970, № 1—3, էջ 5—22: Այսուհետև՝ Անանյան:

Գեոևս 1958 թ. լույս տեսած մեր «Դիտողությունների» մեջ մենք նկատել ենք Բաղիշեցու ցուցակի վերծանման երկու կարելիություն⁵: Առաջին՝ խոսքովը «Սերեոսի Պատմություն» հեղինակն է, երկրորդ՝ խոսքովը այդ Պատմության գլխավոր դերակատարն է (խոսքով Ապրվեզը): Առաջին կարելիությունը մեզ ավելի հավանական է թվացել և մենք ընդունել ենք դա: Իսկ երկրորդը ժխտել ենք, գրելով. «Ինչ վերաբերում է խոսքով Ապրվեզին՝ նրա գործերի նկարագրությունը կազմում է Պատմության միայն մեկ հատվածը»⁶:

Փաստերի ավելի ուշադիր ղնությունը, սակայն, թելադրում է վերանայել Նախորդ կարծիքը և հաստատել Հ. Պ. Անանյանի հետևյալ միտքը. «Երկրորդ կարելիությունը մեզ ավելի հավանական կը թվի, որովհետև ձեռագրին մեջ այժմ վերահիշյալ Պատմությունը անխորադիր է և առանց հեղինակի անվան, բնական է մտածել, որ Վարդանի ժամանակն ալ այդ Պատմությունը անխորագիր և առանց հեղինակի անուն էր: Վարդան Բաղիշեցին՝ զրբի պարունակությունը նկատի ունենալով, անոր վերնագիր մը տված կրնա ըլլալ և քանի որ Պատմության կարևոր դերակատարներն է խոսքով Պարսից արքան, զայն կոչած Պատմութիւն խոսքովու»⁷:

Հայտնի է, սակայն, որ Սերեոսի նկատմամբ մեր կասկածը հիմնված է եղել ոչ քե՛ս Վարդան Բաղիշեցու տեղեկություն, այլ՝ «Հերակլի Պատմություն» խորագրի և ներկա «Սերեոսի» բովանդակության միջև եղած անհամապատասխանության վրա: Ուստի Բաղիշեցու ցանկի խոսքովից՝ որպես բնարկվող երկի հեղինակից հրատարակուց հետո էլ կասկածը Սերեոսի նկատմամբ շարունակում է մնալ⁸:

Հ. Պ. Անանյանը իրավացիորեն համոզված լինելով, որ Բաղիշեցու ցանկի խոսքովը պարսից արքա Ապրվեզն է, կասկածի տակ է գրել խոսքով անվան գոյությունը Կիրակոս Գանձակեցու ցուցակում: Եվ որպես ապացույց վկայակոչել է այն փաստը, որ Կիրակոս Գանձակեցու «քանի մը ձեռագիրներ շունին խոսքովի անունը պարունակող ամբողջ տողը... Ուստի, տարակուսելի կմնա խոսքով անունին հարազատությունը, զոնե Կիրակոս Գանձակեցիի բով»⁹:

Ծանոթ են Գանձակեցու 50 ձեռագրեր, որոնց հիման վրա հանդուցյալ ակադեմիկոս Կ. Մելիք-Օհանջանյանը կազմել է Գանձակեցու բնական բնագի-

5 Հ. Պ. Անանյանը գրում է. «Արզարյան առաջին կարելիությունը միայն նկատած է» (Անանյան, էջ 20):

6 Արզարյան Գ., Դիտողություններ Սերեոսի Պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 69:

7 Անանյան, էջ 20:

8 Եաճխաթունյանն ինքը կասկածել է Սերեոսի վրա և 1833 թ. կազմած իր ցուցակում ներկա «Սերեոսը» գրանցել է այսպես. «Պատմութիւն (կարծի) Սերէոս» (Մատուցի անվ. Մատենադարան, ձ. 3801, էջ 142բ): Ավելի վաղ՝ 1828 թ. այդ երկը ուրիշների կողմից գրանցված է եղել՝ «Պատմութիւն մի անհեղինակ» (ձ. 3801, էջ 209բ): Հետագայում՝ 1842 թ. լույս տեսած իր գրքում («Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի...») Եաճխաթունյանը կասկած չի հայտնել բայց ավելի ուշ ժամանակներում հրապարակված նրա ցուցակի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ Սերեոսի անվան դիմաց դրված է հարցական նշան, որը միաժամանակ վկայում է նաև ակադեմիկոս Վ. Բրոսսեի կասկածի մասին, որովհետև նա է թարգմանել Եաճխաթունյանի ցուցակը (Brosset M., Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, St. Peterbourg, 1849, էջ 45 և 49):

9 Անանյան, էջ 21:

բը: Սրանցից միայն շորսում, այն էլ՝ 17—18-րդ դարերում ընդօրինակված ձեռագրերում, բացակայում են և՛ Կորյունի, և՛ խոսքովի անունները: Սա պատահական երևույթ է, որը բացահայտվում է № 1768 ձեռագրի միջոցով: Սույն ձեռագիրը և № №1769, 3071 ձեռագրերն ունեցել են միևնույն մայր ձեռագիրը¹⁰: Ահա, այս երեք ձեռագրերից երկուսն ունեն Կորյունի և խոսքովի անունները, իսկ մեկը՝ ոչ: Պարզ է, որ ձեռագրերից մեկի գրիչը մոտացել է մայր ձեռագրից ընդօրինակել հիշյալ տողը: Այնպես որ, Գանձակեցու ցուցակի վրա կասկածելու հիմք չկա:

«Հերակլի պատմություն» խորագրի և ներկա «Սերեոսի» բովանդակության անհամապատասխանությունն այնքան լուրջ փաստ է, որ անտեսել չի կարելի: Ուստի հարգո գիտնականն իրավամբ անդրադարձել է դրան և հաստատել է Հ. Գաթրճյանի կարծիքը. «Ինծի համաձայն ավելի հավանական կը թվի Գաթրճյանի կարծիքը... թե Սերեոս իր գրքին վերնագիրը Հերակլ կոչանք նվիրած է, որովհետև այդ շրջանի ամենեն կարևոր եղելությունը նկատված էր սուրբ խաչափայտին Երուսաղեմեն գերի տարվելն և ապա անոր ազատագրությունը Հերակլ կոչանք ձեռքով և քաջությամբ»:

Սակայն Գաթրճյանի բացատրությունը ներկա «Սերեոսին» չի համապատասխանում, որովհետև այս երկի հեղինակը «իր գրքին վերնագիրը Հերակլ կոչանք նվիրած» չէ: Սերեոսին վերագրվող երկի հեղինակն իր գրքի մեկ հետաքրքրող մասը կոչել է ոչ թե «Պատմութիւն ի Հերակլն», այլ՝

Մատենան ժամանակեան,
 Պատմութիւն թագաւորական,
 Վէպ արիական,
 Վանումն տիեզերական,
 Հէն Սասանական՝
 ՅԱպրուէզն խոսքովեան...¹¹:

«Մատենան» բառի որոշակի գործածությամբ այստեղ հայտնված է, որ բնարկվող երկի տվյալ մասը նվիրված է Սասանյան խոսքովին և բառացի կոչված է «ժամանակագրական մատյան... խոսքովի մասին». «Մատենան ժամանակեան... յԱպրուէզն խոսքովեան»: «Մատենան ժամանակեան» արտադրում հեղինակը բնութագրում է խոսքովին և նրան նվիրված «թագավորական մատյան, թագավորական պատմություն, արիական վեպ՝ համաշխարհային գրոհի, սասանական հենի, Ապրվեզ խոսքովի մասին»: Այս խորագրի տակ գետեղված նյութը վերաբերում է մինչև խոսքովի մահը տեղի ունեցած իրադարձություններին: Որից երկու գլուխ հետո սկսվում է զրբի երկրորդ բաժինը, նվիրված արաբներին, հետևյալ խորագրով. «Բարձումն Սասանականին... եւ մուտ որդուցն Իսմայելի յաշխարհս Հայոց»:

Մատյանի ժամանակագրությունը նույնպես հարմարեցված է հատկապես խոսքով Ապրվեզի թագավորած տարիների հաջորդականությանը: Սա պարզ

10 Կ. Գանձակեցի, առաջաբան, էջ 100:
 11 Սերեոսի եպո. Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 32: Այսուհետև՝ ՍԵՊ:

ապացույց է այն բանի, որ քննարկվող երկի հեղինակը ոչ միայն խոսքովի անվամբ է կոչել իր մատյանը, այլև հենց սկզբից ծրագրել և հյուսել է այդ մատյանի ժամանակագրությունը՝ որպես խոսքովի (և՛ ոչ Հերակլի) պատմության ժամանակագրություն: Նույնիսկ Հոփսիսի տաճարի շինության տարեթիվը նշված է ոչ թե ըստ իսառափայտ փրկող քրիստոնյա կայսր Հերակլի, այլ՝ ըստ պարսից խոսքով արքայի տարիների. «Եւ եղև յամի ԻԸ-րդի Թագաւորութեանն Ապրուէդ խոսրովու քակեաց կաթողիկոսն Կոմիտաս զմատուռ սրբոյն Հոփսիսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի»¹²:

«Մատեան... խոսքովեան» խորագրի տակ զետեղված նախաձևում նույնպես հեղինակը որոշակիորեն հայտնում է, որ ինքն այդ բաժնում նկարագրելու է խոսքովի գործերը. «Որ հրդեհեալ բոցացոյց զառ ի ներքոյս ամենայն, դո՞րդեալ զծով և զցամաք, զարթուցեալ զկործանումն ի վերայ ամենայն երկրի»¹³ Սրանից հետո նա հայտնում է, որ ինքը շարադրելու է նաև «հարավային» հարձակումների, այսինքն՝ արաբական առաջին արշավանքների պատմությունը. «և զՀարաւայինն զարթուցեալ մեծաւ բորբոքմամբ՝ յարձակեալ ի վերայ միմեանց և կատարել զհրամանն բարկութեան Տեառն ի վերայ ամենայն երկրի»¹⁴:

Այսպիսով՝ Բնաբանի կերպով բաժանված է հիմնականում երկու մասի՝ խոսքովի մատյան և արաբական արշավանքների պատմություն: Մասերից և ոչ մեկը Հերակլի անվամբ չի վերնագրված: Հետևաբար՝ ամբողջ գիրքը չէր կարող կրել Հերակլի անունը:

Եվ ընդհակառակը, շատ հնարավոր է, որ գիրքն ամբողջությամբ կոչված լինի խոսքովի անվամբ, որովհետև գրքի գլխավոր դերակատարը խոսքովն է, և, ինչպես ասվեց, պատմական դեպքերի ժամանակագրությունն էլ չափված է ըստ խոսքովի: խոսքովի սպանությունը հաջորդող դեպքերի նկարագրությունը գրքի նախորդ մասի բովանդակության համեմատությամբ այնքան թիչ է, որ հեղինակը կարող էր ամբողջ գիրքը կոչել խոսքովի անվամբ: Եվ ահա այն հանգամանքը, որ նա արաբներին վերաբերող գրեթե չափածո նախերգանքը («և զՀարաւայինն զարթուցեալ մեծաւ բորբոքմամբ») նույնպես զետեղել է «խոսքովի մատյանին» նվիրված նախերգանքի մեջ՝ ցույց է տալիս, որ նա իր գրքի երկու բաժինների բովանդակությունը կարող էր միավորել մեկ անվան՝ խոսքովի անունը կրող խորագրի տակ:

«Խոսքովի մատյանի» ընդհանուր նախերգանքն ավարտելուց հետո՝ հեղինակն իր «վեպն» սկսում է հետևյալ արտահայտությամբ. «Եւ արդ՝ ասացից զվեպս ի կործանիչն և յապականողն խոսրով. յԱստուծոյ անիծեալն»¹⁵: Այստեղ նույնպես պարզ ասված է, որ առաջիկա մատյանը հանդիսանում է կործանիչ և ապականող խոսքովի (և ոչ՝ Հերակլի) «վեպը»: Այսպիսով՝ Գաթրճյանը հիշաչի ենթադրել, թե քննարկվող երկի հեղինակը «իր գրքին վերնագիրը Հերակլ կայսեր նվիրած է»:

Ն. Ակիևյանը հնարավոր է համարել, որ այս երկի վերնագիրը փոխած լինեն ուրիշները՝ «փոխանակ աշխարհավեր օտարադեն թագավորի անվան»

12 ՍԵՊ, էջ 89.

13 Նույն տեղում, էջ 32:

14 Նույն տեղում:

15 Նույն տեղում:

քարեպաշտ Հերակլ կայսեր անունը կարկառուն ընծայելով»¹⁶: Բայց, ինչպես ստորև կտեսնենք, սույն երկը մեզ հայտնի մատենագիրներից ոչ ոք Հերակլի անվամբ չի կոչել¹⁷:

Հ. Պ. Անանյանը «Խոսքովի մատյանի» և միջնադարյան պատմիչների հիշատակած Սերեոսի «Հերակլի պատմության» նույնացման համար շափանիչ է բնորել Ասողիկին: Հարգարժան բանասերի ելակետն այն է, որ Ասողիկը Հերակլի մասին տեղեկությունները քաղել է մեծ մասամբ քննարկվող երկից: Սրանից էլ եղրակացվում է, թե այս երկը «Հերակլի պատմությունն» է: Շատ սպասելի սույն եղրակացությունը հիմնված է այն տրամաբանության վրա, թե Ասողիկը Հերակլի վերաբերյալ տեղեկությունները պետք է քաղած լիներ անպայման «Հերակլի պատմություն» կոչված մի երկից: Սակայն, սա, մեր կարծիքով, միակ և պարտադիր նախապայման չէ. մանավանդ, որ Հերակլի անունը կրող մեզ ծանոթ աղբյուրները (նրանց թվում՝ մասամբ նաև Գևորգ Պիսիդեսի չափածո պատմությունները) որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ՝ առաջնային նշանակություն չունեն: Պատճառը Հերակլի շուրջ հյուսված զանազան զրույցներն են, որոնք առավել զեղարվեստական, քան պատմագրական արժեք ունեն: Հետևաբար՝ Ասողիկը կարող էր Հերակլի մասին ավելի կարևոր տեղեկություններ հավաքել ո՛չ անպայման «Հերակլի պատմություն» կոչված մի երկից¹⁸: Նա այդպես է վարվել, օրինակ, Գրիգոր Լուսավորչի մասին նյութեր հավաքելիս: Թվում է, թե նրա զլխավոր աղբյուրը պետք է լիներ Ազաթանգեղոսի պատմությունը, որը Ասողիկը կոչում է «Գրիգորի պատմություն», բայց իրականում նա իր տեղեկությունները քաղել է հիմնականում Մովսես Խորենացուց: Այդպես էլ նա՝ Հերակլի մասին տեղեկությունները քաղել է ներկա «Սերեոսից», շնայած՝ սա «Հերակլի պատմություն» չէ:

Ըստ որում՝ պետք է նկատի ունենալ, որ Ասողիկը ներկա «Սերեոսին» գիմել է առաջին հերթին ոչ թե Հերակլի, այլ խոսքովի վերաբերյալ տեղեկություններ հավաքելու նպատակով: Խոսքովն Ասողիկի և նրա ժամանակակիցների համար շատ նշանավոր մի արքա էր: Նրա մասին հորինվել են զանազան պատմություններ: Մովսես Կաղանկատվացին խոսքովի սպանությունը նվիրել է հատուկ գլուխ («Սպանումն խոսքովու»): որի մեջ վիսպական մանրամասնություններով նկարագրում է իր հերոսի վախճանը: Այս հերոսին նա կոչում է «Ահեղ որսորդն՝ զառիծն Արևելից, յորոյ ի գոչելն միայն աղգք հեռաւորք դողային և մօտաւորք յերեսաց նորա իբրև զմոմ հալեալ պակասէին»¹⁹: Պատահական չէ, որ ներկա «Սերեոսը» նույնպես ոգեշունչ մի նախերգանք է նվիրել խոսքովին և իր գիրքը գրեթե ամբողջությամբ կոչել է «Մատեան ժա-

16 Ակիևյան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, հ. Ա, Վիեննա, 1924, էջ 4:

17 Անշուշտ բացառված չէ նաև այն հնարավորությունը, որ քննարկվող երկն ինչ որ անհայտ մեկի կողմից երբևէ սխալմամբ ընկալվեր որպես Հերակլի պատմություն, բայց հասկանալի է, որ մենք մեր տեսակետը պետք է հիմնենք ոչ թե ուրիշների, այլ բուն հեղինակի խոսքի վրա: Այս հեղինակն իր գրքի մեզ հետաքրքրող մասը նվիրել է խոսքովին, Վարդան Բագրիչեցին նույնպես գիրքը կոչել է խոսքովի անվամբ: Ուրիշ ոչ մի որոշակի ավյալ մեզ հայտնի չէ: Որեմն՝ բնական է, որ մենք պետք է հենվենք իրական մատենագրական փաստերի վրա:

18 Բյուզանդական մատենագրության մեջ Հերակլին վերաբերող ամենազգեսավոր աղբյուրը Քնոփանեսի (9-րդ դ.) երկն է, որը նույնպես «Հերակլի պատմություն» չէ:

19 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 166:

մանակեան... յԱպրուէզն Խոսրովեան», այն դեպքում, երբ նա Հերակլին չի նվիրել ոչ մի հատուկ գլուխ:

Առհասարակ Հերակլին Ասողիկի համար չի ունեցել այն նշանակությունը, ինչ վերագրվում է նրան: Խաչափայտի ազատագրութեանը Ասողիկը նվիրել է ընդամենը երկու նախադասություն: Իսկ Հերակլի վերաբերյալ տեղեկությունները զետեղել է ոչ թե բյուզանդական, այլ՝ պարսից պատմությունները այն գլխում, որի վերնագիրն է «Թագաւորք պարսից» և որտեղ ներկայացված են Խոսրով Ապրվեզի գործերը: Պարզ ասած՝ Ասողիկը ներկա «Սերեոս» ընկալել է այնպես, ինչպես նրա հեղինակն ինքն է ներկայացրել, այսինքն՝ որպես պարսից արքա Խոսրովի մատյան: Հետևաբար՝ Ասողիկի ցանկում նըշված՝ Բյուզանդական կայսր Հերակլի պատմությունը չենք կարող հաստատ նույնացնել «Խոսրովի մատյանի» հետ:

«Խոսրովի մատյանից» Խոսրովի վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություններ քաղելիս Ասողիկն անխուսափելիորեն տեղեկություններ է հավաքել նաև Հերակլի մասին, որովհետև Խոսրովի ժամանակի պատմությունն անհնարին է գրել առանց Հերակլի հետ կապված իրադարձություններին անդրադառնալու:

Ասողիկն իր հիշատակած նույնիսկ շատ հայտնի աղբյուրներից երբեմն քաղում է հազիվ նշմարելի տեղեկություններ: Բնականաբար, նա կարող էր «Հերակլի պատմությունից» նույնպես քաղել հատուկենտ այնպիսի տեղեկություններ, որոնց տեղը որոշելն այժմ անհնարին է՝ սոսկ այն պատճառով, որ այդ Պատմությունը մեզ չի հասել:

«Ուշադիր քննություն մը բավարար է, — գրում է Հ. Պ. Անանյանը, — վստահորեն որոշելու, թե Տիեզերական Պատմության որ հատվածները կվերաբերին այս կամ այն պատմիչին»²⁰: Հիրավի՛, այսպես վստահորեն որոշել կարելի է բոլոր հայտնի հեղինակներից քաղված հատվածները: Բայց երբ Սերեոսին վերագրվող երկի հեղինակի անունը չի նշված Ասողիկի քաղվածքների կողքին՝ այս դեպքում միևնույն միջոցը մեզ նույնչափ օգնել չի կարող՝ նույնիսկ այն պայմանով, որ մենք համոզված ենք, թե Ասողիկի գիրքը «ամենեն մեթոտիկ ու կանոնավոր պատմագրությունն ըլլալով շատ դյուրին է ստուգել իր ըսածները»²¹: Դյուրին չէ ստուգել, օրինակ, նրա ասածները Շապուհ Բագրատունուց քաղված հատվածների մասին, որովհետև այս Պատմությունը նույնպես մեզ չի հասել: Մեր դիտելիքների համաձայն՝ Շապուհը գրել է Բագրատունյաց պատմությունը, բայց Ասողիկի գրքում Շապուհի անունից պատմվում է այնպիսի մի գրույց (Դավիթ Մարգարեի թագի պատմությունը), որի մասին մենք կոհակն անգամ չէինք կարող, եթե Ասողիկն ինքը Շապուհ Բագրատունու անունը չհիշատակեր: Այդպես էլ՝ անհնարին է ստուգել Ասողիկի ասածը «Հերակլի պատմության» վերաբերյալ, որովհետև Ասողիկը «Խոսրովի մատյանից» Հերակլի մասին իր տեղեկությունները հավաքելուց հետո կարող էր իրական «Հերակլի պատմությունից» քաղել այնպիսի մի միջանկյալ նյութ, որը Հերակլին չվերաբերելով՝ այժմ հնարավորություն չի տալիս որոշելու իր պատկանելիությունը:

«Հերակլի պատմության» էությունը պարզելու գործում կարևոր դեր ունի Սամվել Անեցին: Ինչպես որ Ասողիկն իր գրքի առաջաբանում դիմելով «Տէր

20 Անանյան, էջ 7:

21 Անանյան, էջ 8:

Սարգսին» խոստանում է օգտագործել իր հիշատակած պատմիչներին («բերեալ ընծայ մատուցանեմ աստուածատէր անձինդ») ²², այդպես էլ Սամվել Անեցին իր «Ժամանակագրութեան» առաջաբանում դիմում է «սրբազգեաց Գրիգորին» և խոստանում է կարճառոտ ժողովել իր թվարկած մատենագիրներից անհրաժեշտ տեղեկություններ. «Ժողովեցից ի սոցանէ կարճ ի կարճոյ զսխորժակս ձեր դրանից հանդէս, միայն ճշմարտութեան գնալով զհետս»²³: Եվ այսպէս, նա իր աղբյուրների շարքում նշում է միևնույն աղբյուրը, որը նշել է նաև Ասողիկը՝ «Հերակլն ի Սերեոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»: Արդ՝ եթե Ասողիկը այս աղբյուրը նշելով նկատի ունեցած լիներ իսկապես ներկա «Սերեոսին», բնականաբար Սամվել Անեցին նույնպես պետք է միևնույն աղբյուրը ակնարկած լիներ: Հետևաբար՝ ինչպես, որ Ասողիկի գրքում ենք գտնում Սերեոսին վերագրվող երկից քաղված հատվածներ, այդպես էլ պետք է գտնենք Սամվել Անեցու գրքում: Ստուգումը, սակայն, պարզում է, որ Անեցու գրքում ներկա «Սերեոսից» քաղված ոչ մի հատված չկա²⁴: Ուստի պետք է ենթադրել, որ և՛ Անեցին, և՛ Ասողիկը Սերեոսի անունը տալիս նկատի են ունեցել իսկապես «Հերակլի պատմություն» կոչված աղբյուրը:

Եթե Անեցին մեզ հետաքրքրող դեպքերում օգտված լիներ մեծ մասամբ Ասողիկից՝ կարելի կլիներ ենթադրել, թե նա պարզապես Ասողիկի միջնորդութեամբ է հիշատակել Սերեոսի անունը: Բայց Անեցին Ասողիկից չի քաղել Սերեոսի անունը կրող ոչ մի տեղեկություն և նույնիսկ չէր կարող իմանալ, թե Ասողիկն ինքը Սերեոսից ինչ է քաղել:

Սամվել Անեցին Հերակլի վերաբերյալ տեղեկությունները քաղել է Դրասխանակերտացուց, որը նույնպես Սերեոսի անունը չի հիշատակել: Որոշ տեղեկություններ էլ (խաչափայտի գերութեան և պարսից արքա Խոսրով Ապրվեզի սպանության վերաբերյալ)²⁵ քաղել է այնպիսի մի աղբյուրից, որն այժմ մեզ

22 Ասողիկ, էջ 7:

23 Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 3:

24 Մեր մենագրության 20, 121—122, 178—183 էջերում Սամվել Անեցուց վկայակոչված փաստերը ցույց են տալիս, որ այս պատմիչը միևնույն դեպքերի մասին հաղորդում է ներկա «Սերեոսից» տարբերվող տեղեկություններ: Տարբերությունների պատճառը մենք համարել ենք Անեցու օգտագործած ձեռագիրը: Այսպես, օրինակ, կարծել ենք, թե այդ ձեռագրում «Բրոք»-ի փոխարեն գրված է եղել «Բորն» կամ էլ ձեռագրում գտնված է եղել ներկա «Սերեոսից» բացակայող մի հատված՝ արաբների կողմից Գլինում սպանված 12.000 զոհերի մասին: Իրականում, սակայն, այս տարբերությունների պատճառն այն է, որ Անեցին օգտվել է ոչ թե ներկա «Սերեոսից», այլ ուրիշներից: Նրա հիմնական աղբյուրը Դրասխանակերտցին է: Համեմատիր, օրինակ, Սմբատ Բագրատունու (Դրասխ. էջ 69—70, Անեցի, 77), Հովհան Բագրատունու (Դր. 72, Ան. 77), Հովհանիսի վկայարանի շինության (Դր. 74, Ան. 79), Հերակլի կողմից Խոսրովին թագադրեցնելու և խաչափայտն ստանալու (Դր. 76, Ան. 79), Հերակլի և Եզրի հանդիպման (Դր. 77—78, Ան. 79) և այլ իրադարձությունների մասին տեղեկությունները: Որոշ տեղեկություններ էլ քաղված են Ասողիկից: Հմտ. Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբությանը վերաբերող տեղեկությունը Ասողիկի 85-րդ էջում (Երջխանքն Հայոց համօրէն ապստամբեալ ի Պարսից՝ ձեռն ետուն ի Յունականն) Ս. Անեցու հետևյալ տեղեկության հետ. «Երջխանք Հայոց ապստամբեալք ի Պարսից ի ձեռն Վարդայ որդու Վասակայ Մամիկոնէի՝ ձեռն ետուն ի Յոնս» (էջ 75): Մյուսն փոխարեն, Անեցին ոչինչ չի քաղել ներկա «Սերեոսից» և բազմիցս հակասում է նրան: Ըստ Անեցու (էջ 73) Ջամասար հաջորդում է Պերոզին, իսկ ըստ Անանյանի (21) Կավատին:

25 Սույն տեղեկություններն ստուգել ենք նաև Անեցու հնագույն ձեռագրի (Մաշտոցի Մատենադարան, ձեռ. N 5619, էջ 75ա) միջոցով: Զեռագրի ընդօրինակման թվականը (1176 թ.) մենք

ծանոթ չէ, բայց և որը հավանաբար եղել է հենց այն «Հերակլի պատմություններ», որը և հիշատակել է Անեցին²⁶: Մեր այս ենթադրությունը հենվում է այն փաստի վրա, որ Անեցու հիշյալ տեղեկություններն արձագանքում են մեր Մատենադարանի № 993 և № 7729 ձեռագրում պահպանված «Ի Պատմութենէ Հերակլի» հատվածներին: Այսպես օրինակ, տեղեկություններից մեկը՝ խաչափայտի վերաբերյալ տեղեկությունը, որոշակի նշաններով բացահայտում է իր ազգակցությունը № 7729 ձեռագրում «Հերակլի պատմությունից» բխող հատվածի հետ: Երկու դեպքում էլ հայտնվում են ներկա «Սերեոսից» տարբերվող տեղեկություններ, որոնցից են պարսից զորավար Խոռեմի անունը (որը և՛ Անեցու գրքում, և՛ Հերակլի պատմության» հատվածում դարձել է Խոռիաճ) և խաչափայտը Խոսրովի զանձատանը պահելու մասին լուրը, որը չկա ներկա «Սերեոսում»:

Իրական «Հերակլի պատմության» և ներկա «Սերեոսի» հարաբերությունները պարզելու գործում որոշակի դեր ունի նաև Մխիթար Անեցին, որը նույնպես իր աղբյուրների շարքում հիշատակում է Սերեոսի անունը և չի օգտվում ներկա «Սերեոսից»:

Մխիթար Անեցու գրքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակը որոնել է Սմբատ Բագրատունու մասին գրավոր աղբյուրներ, գրեթե բառացի արտագրել է Դրասխանակերտցու գրքում գտնվող այն ամենը, ինչ վերաբերում է Սմբատին²⁷, բայց չի գտել ներկա «Սերեոսին» և ստիպված է եղել՝ Սմբատի կրկեսամարտի մասին բավականանալ միայն ուշ ժամանակների աղբյուրներով²⁸:

կասկածելի են համարել (ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1964, № 84), հենվելով ձեռագրի 107-րդ էջում գտնվող «Տէր Գրիգոր ամս Ի (=20)» արտահայտության վրա: Սակայն «Ի» թվանշանը ձեռագրում ավելացված է տարբեր զրույթյամբ և չի կարող անվերապահ ապացույց հանդիսանալ մեր ենթադրության համար:

Ի դեպ, խաչափայտի գերության վերաբերյալ Անեցու հաղորդած որոշ տեղեկությունները ընդհանուր են ոչ միայն ստորև ներկայացվող «Ի Պատմութենէ Հերակլի» հատվածի, այլև Կաղանկատվացու (Թիֆլիս, 1919, էջ 145—146) համար: Քանի որ Անեցին Կաղանկատվացուն ծանոթ չի եղել՝ նրանց հավանական աղբյուրը մնում է հիշյալ հատվածի աղբյուրը: Միևնույն աղբյուրի արձագանքները կան նաև Հացունյաց խաչի պատմությունում (համապատասխանաբար Կեղծ Շապուհ Բագրատունու մեջ) և Կիրակոս Գանձակեցու գրքում (Հմմտ. ձեռ. № 7729, էջ 533, «Արարատ», 1888, էջ 399, Գանձակեցի, էջ 52):

²⁶ Անեցու ցուցակում նույնպես, ինչպես Ասողիկի ցուցակում, չեն նշված այն աղբյուրները, որոնց հեղինակների անունները ձեռագրերում չեն պահպանվել: Այսպես օրինակ, «Կայսերաց պատմության» հեղինակին չիմանալով՝ Անեցին նրա գիրքը կոչում է «այլ պատմութիւն» (էջ 24): Ի դեպ՝ Անեցու ցուցակում չի նշված նաև Հովհաննէս Սարկավազի անունը, չնայած՝ Անեցին նյութը շարադրելու ընթացքում վկայակոչում է այդ մատենագրին: Սա նշանակում է, որ Անեցին Սարկավազին պատմիչ չի համարել և նրանից բաղված տեղեկությունները գտել է Սարկավազի այլևայլ զրույթունների մեջ:

²⁷ Հմմտ. Դրասխանակերտցի, Թիֆլիս, 1912, էջ 69, տող՝ 12. «Սմբատ քաջ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարդարէր»—էջ 71, տող, 15—16՝ «բերդդ քակեսցի և եկեղեցիդ ի դմին տեղ շինեսցի» և Մ. Անեցի էջ 33, տ. 20՝ «Սմբատ քաջ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարդարէր»—էջ 34, տ. 8—9 «Սմբատ շինէ զեկեղեցին՝ զսուրբ Գրիգորն քարի և կրով»: նաև՝ Դրասխ. էջ 73, տ. 10—16՝ «զկնի արիական... վախճանի ի բարեք ձերութեան ի Տիգրոն քաղաքի... (և այլուր) և Մ. Անեցի էջ 35, տ. 14—23՝ «արին զկնի այսորիկ մեռու ի Տիգրոն, բարեք քաղաքաւորութեամբ...»—«պարսից Խոռեմայ»:

²⁸ Մ. Անեցին կրկեսամարտի նկարագրությունը կարող էր քաղել նաև Ասողիկից, բայց Ասողիկի այդ հատվածն այժմ չկա և մենք զուրկ ենք այդ փաստն ստուգելու հնարավորությունից: Ասողիկի կորած պրակի մասին տես մեր աշխ. էջ 127:

Ներկա «Սերեոսի» և Մխ. Անեցու հակասություններից կարևոր են հետևյալները: Ըստ ներկա «Սերեոսի»՝ ցույր Սմբատի արտակարգ ուժից սարսափած՝ փախչում է, և Սմբատն այնպիսի մի զորություն է բռնում փախչող ցուլի ոտքից, որ ցլի կճղակը մնում է Սմբատի ձեռքին, իսկ ցույր «զնայր ի նմանէ փախստական միով ոտամբն բոկ»: Մխիթար Անեցին այս հետաքրքիր պատկերի մասին չգիտե և նրա փոխարեն ունի սոսկ մի արտահայտություն. «կալեալ զեղջերուաց ցլոյն՝ սատակեաց»: Ըստ որում՝ Անեցին չի իմացել, որ ցույր ոչ թե «սատակել է», այլ՝ իր կճղակը թողնելով Սմբատի ձեռքին՝ փախել, գլուխն ազատել է Սմբատից: Մյուս հակասությունն այն է, որ ներկա «Սերեոսի» համաձայն՝ Սմբատն սպանում է ցլից հետո իր վրա հարձակված առյուծին. «բուռն հարեալ զխոշափողիցն՝ խեղդէր զառեւծն և սպանանէր»: Իսկ Անեցին առյուծի սպանության մասին չգիտե. «կալեալ զականջաց առիւծուն», հեծալ ի վերայ առիւծուն»: Անեցին չգիտե նաև այն մասին, որ հունաց թագավորը Սմբատ Բագրատունուն ներել է իր կնոջ խնդրանքով: Անեցին ներկա «Սերեոսին» հակասում է նաև նրանով, որ Անեցուն հայտնի չէ, որ թագավորը Սմբատին Աֆրիկա է ուղարկել և կարգել է զորքերի տրիրուն ոչ թե կրկեսամարտից անմիջապես հետո և ոչ թե ի նշան մեծարման, այլ՝ որպես պատժի միջոց, աքսորել է Աֆրիկա, այն բանից հետո, երբ Բագրատունուն շարախոսել է նախանձավորները:

Սմբատ Բագրատունու զրույցի մեկ ուրիշ պատում այնքան է հեռացել բնագրից, որ հունաց թագավորի փոխարեն գործող անձ է դարձրել պարսից Շապուհ-Խոսրով արքային: Բայց որ այդ պատումը, ինչպես նաև Անեցու պատումը պատկանում են զրույցի այն միևնույն ճյուղին, որը 7-րդ դարում գրանցել է նաև ներկա «Սերեոսը»՝ դա պարզ երևում է բոլոր երեք պատումների նախնական բնագրից մնացած հետևյալ հետքերից.

<p>«Սերեոս»²⁹ Եւ էր սա... զեղեցիկ տեսլամբ և բարձր և լայն հասակա... անցեալ սա ի ներքոյ անտառախիտ մայրեաց... և չարձակեալ զոստով ծառոյն՝ բուռն հարկանէր կանէր, և կծկեալ... ոտիք զմէջ երիւարին՝ վերացուցանէր...</p>	<p>Մ. Անեցի³⁰ Իսկ էր նա հասակաւ բարձր և լայն և զեղեցիկ տեսլամբ... անցա- նէր ընդ անտառս, բուռն հարկանէր զձաղկից անտառին և կծկեալ ոտիքն՝ վերացուցանէր զերի- վարն:</p>	<p>Անձաճոք հեղինակ³¹ էր հասակաւ բարձր և լայն և տեսլամբ զեղեցիկ և յանցանելն ընդ անտառսն՝ բռնէր թ ձեռքն զճիւղս անտառին և կցեալ զոտսն՝ վերացուցանէր զձին...</p>
--	--	--

Համեմատվող հատվածները Սմբատի նախնական զրույցի միակ հետքերն են, որ անփոփոխ պահպանվել են բոլոր երեք աղբյուրներում, իսկ արջի, ցուլի

²⁹ ՍեՊ, էջ 56:
³⁰ Մխիթար Անեցի, էջ 35:
³¹ Սամվել Անեցի, էջ 76: Սամվել Անեցու հնագույն ձեռագրերում այս զրույցը չկա, որից երևում է, որ դա հետագայում է ներմուծվել այս պատմիչի գրքի մեջ (Միևնույն գրքում չէր էլ կարող երկու անգամ հանդիպել միևնույն զրույցը):

և առյուծի հետ մենամարտի մանրամասնությունները նկարագրելիս Մխիթար Անեցին և Անձանոթ հեղինակը գրեթե բառացի կրկնում են միմյանց և երկուսն էլ հավասարաչափ հեռանում են ներկա «Սերեոսից»։ Ըստ որում՝ պարզ նկատվում է, որ Անեցին և Անձանոթ հեղինակն օգտվել են անհամեմատ ավելի ուշ ժամանակներից եկող զրույցներից։ Այն դեպքում, երբ ներկա «Սերեոսը» կանգնած է հենց զրույցի աղունքների մոտ։

Այսպիսով՝ Մխիթար Անեցին Սմբատի մասին իր տեղեկությունները բաղել է մեզ անհայտ աղբյուրներից։ Սմբատին նվիրված գլխում Անեցին մի քանի այլ տեղեկություններ հաղորդելիս նույնպես ներկա «Սերեոսը» ձեռքին շունենալով, օգտվել է ուրիշ աղբյուրներից, մասնավորապես Ասողիկից։

Քանի որ Ասողիկն ինքն է քննվող հատվածն արտագրել ներկա «Սերեոսից», իսկ Մխիթար Անեցին էլ հարազատությամբ արտագրել է Ասողիկին, այժմ դժվար է միանգամից որոշել աղբյուրների անմիջական ազդակցությունը։ Ուստի ներկայացնենք միայն նրանց տարբերող բառերն ու արտահայտությունները։

«Սերեոս» ³²	Ասողիկ ³³	Մ. Անեցի ³⁴
1 Թեալացոց	1 թեալաց	1 թեալաց
2 զօրուն շնորհէ	2 զօրացն բաշխեաց	2 զարացնի իւր բաշխէր
3 առաքէ առ արքայն Պարսից սուղ ինչ	3 սուղ ինչ... առաքեաց թագաւորին Ուրմզի	3 սակալ ինչ Ուրմզի առաքէր
4 Չգանձն զամենայն ի միջի արացեն	4 ժողովել զգանձս ի զօրացն	4 ժողովել ի զօրացն զաւարն
5 Ընդոստացեալ զօրն ամենայն՝ սպանին զհաւատարիմս արքային	5 Ընդ որ զայրացեալ զօրացն սպանին զփշտիպանսն	5 Ընդ որ զայրացեալ Ուրմզի առաքէ փուշտիպան
6 զՎահրամ նստուցին թագաւոր իւրեանց	6 թագաւորեցուցին զՎահրամ	6 թագաւորեցուցին զՎահրամ
7 եհաս լուր աղաղակին ...առ Ուրմզի	7 զոր կալեալ Ուրմզի	7 զոր կալեալ Ուրմզի

32 ՍեՊ, էջ 33, տ. 27՝ «Վահրամ ոմն Մեհրանդակ»—էջ 36, տ. 2. «նստուցին զօրդի նորա թագաւոր»։

33 Ասողիկ, էջ 112, տ. 17—էջ 113, տ. 15։

34 Մ. Անեցի, էջ 34, տ. 10—20։

8 (շի՛)	8 փախչել կամելով	8 փախստական լինի
9 նստուցին զօրդի նորա թագաւոր	9 նստուցին թագաւոր զԽոսրով որդի նորին	9 զօրդի նորին զԽոսրով թագաւորեցուցին ³⁵

Ինչպես տեսնում ենք, Մխիթար Անեցին օգտվել է ոչ թե ներկա «Սերեոսից», այլ՝ Ասողիկից։

Սերեոսի անունը հիշատակող միջնադարյան պատմիչներից է նաև Կիրակոս Գանձակեցին։ Եթե նա օգտված լիներ ներկա «Սերեոսից» կարող էինք ենթադրել, թե նա իր ցուցակում Սերեոսի անունը տալով նկատի է ունեցել այս Պատմությունը։ Բայց քանի որ Գանձակեցին ներկա «Սերեոսից» օգտված լինելու նշաններ ցույց չի տալիս³⁶, մնում է մտածել, որ նա կամ ուրիշ գիրք է նկատի ունեցել կամ էլ Սերեոսի անունը հիշատակել է որպես իրեն հայտնի պատմիչի անուն, առանց անձամբ այդ պատմիչից օգտվելու։ Հայտնի է, որ Գանձակեցին, ի տարբերություն Ասողիկի և Սամվել Անեցու, պատմիչների ցանկը կազմելիս չի հայտնել, թե անպայման օգտվել է իր հիշատակած պատմիչներից։

Քանի որ ներկա «Սերեոսը» հեղինակի անունը կորցրած լինելով՝ հայտնի է դարձել զլխավոր գերակատարի՝ Խոսրովի անվամբ՝ մենք հնարավոր ենք համարում, որ ինչպես Բաղիշեցու, այնպես էլ Գանձակեցու ցուցակներում նշված Խոսրով անունը նույնանուն է այդ Խոսրովի անվան հետ³⁷։ Գանձակեցու

35 Այս բառերին անմիջապես հաջորդող «որոյ անկեալ առ Մարիկ», բառերը և նրանց հաջորդող ամբողջ հատվածը Խոսրովի մասին՝ նույնպես քաղված են Ասողիկից։ Եթե Անեցին մինչև այստեղ բառ առ բառ արտագրում էր Ասողիկին՝ բնականաբար կիսատ մնացած միտքը նույնպես պետք է վերջացներ դարձյալ Ասողիկին արտագրելով։ Բայց Ասողիկի գրքից էջեր են կորսվել, այդ իսկ պատճառով էլ Մխիթար Անեցու արտագրած մասն այժմ Ասողիկի գրքում չկա։ Անեցու հատվածի միջոցով կարելի է վերականգնել Ասողիկի կորած մասը։

36 Գ. Գանձակեցին հիմնականում Ս. Անեցուց է քաղել այն տեղեկությունները, որոնք պետք է քաղեր ներկա «Սերեոսից»։ Գրանցից են Գանձակեցու 50—54 էջերում հանդիպող տեղեկությունները Մորիկի սպանության, Սմբատ Բագրատունու վարած մարտերի, Արբասամ կաթողիկոսի, Հոսիսիմէի տաճարի շինության, Կալատի և նրա հաջորդների, Հերակլի՝ Կարինում գումարած եկեղեցական ժողովի մասին։ Խոսրովի զորավարի կողմից Երուսաղեմի գրավման և խաչափայտի գերություն պատմությունը (էջ 52) Գանձակեցին քաղել է Հացունյաց խաչի պատմությունից կամ «Հերակլի պատմությունից»։

37 Ը. Անանյանի «Հայկական մատենագիտություն» Ա հատորում զետեղված ԺԱ և ԺԲ ցանկերում (էջ 52—53) Սերեոսի փոխարեն գրանցված է Հերակլի անունը։ Այսպես էլ՝ կարող էր Խոսրովի անունը գրանցված լինել «Խոսրովի պատմության» հեղինակի փոխարեն։ Ը. Պ. Անանյանը (էջ 21) նույնպես Գանձակեցու ցուցակի Խոսրովին նույնացրել է Խոսրով Ապրվեզի հետ։ Բայց հարգելի գրանականը Գանձակեցու նշումը համարում է հետագա ընդմիջարկություն, որը սակայն, ինչպես տեսանք, այդպես չէ։ Խոսրովի անունը մատենագիտական ցանկերի մեծամասնության մեջ նշված է լինում Ղևոնդից առաջ։ Եվ իսկապես, «Խոսրովի պատմությունը» բովանդակությամբ անմիջապես նախորդում է Ղևոնդի պատմությանը։ Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ Խոսրովի անունը Կիրակոս Գանձակեցու ցանկում բխում է իսկապես «Խոսրովի պատմության» նորագրից և այդ ցանկից թափանցել է նաև հետագա պատմիչների ցանկերի մեջ։

ցուցակում այդ անունը նշված պետք է լինի դարձյալ վերացականորեն, որովհետև, ինչպես ասվեց, Գանձակեցին ներկա «Սերեոսից» չի օգտվել:

Կիրակոս Գանձակեցին զանազանում է երկու խոսքովների՝ Մաշտոցի աշակերտ խոսքովին և Սերեոսի ու Ղևոնդի կողքին հիշատակված խոսքովին³⁸: Առաջինին նա պատմիչ չի համարում, իսկ երկրորդին նշել է պատմիչների շարքում: Առաջինին հիշատակել է Մաշտոցի աշակերտների ցուցակում. «Մուշեհ, Արձան, խոսքով, Ղազար»³⁹ և այլն: Այս թվարկումից հետո Գանձակեցին երկրորդ անգամ Մաշտոցի աշակերտներին անդրադառնալիս հիշատակել է նրանցից միայն այնպիսիներին, որոնք «ի վերայ թարգմանութեան և գիրս չինքեանց շարագրեցին, որպէս սքանչելին Մովսէս... և Կորիւն... և Եղիշէ... և Ղազար... և Եղնահ... և Գավիթ փիլիսոփայ... և Մամբրէ վերծանող... և յետոյ մեծն Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս»⁴⁰: Այստեղ խոսքովի անունը չի նշված, և սա նշանակում է, որ Գանձակեցին 5-րդ դարում խոսքով պատմիչ չի ճանաչել: Ուրեմն Գանձակեցու խոսքովի համար մնում են 6—7-րդ դարերը: 6-րդ դարում որևէ պատմիչ մեզ հայտնի չէ: Դրա լավագույն վկան հենց ներկա «Սերեոսն» է: Նա իր Պատմությունը շարունակում է անմիջապես 5-րդ դարի պատմիչներից հետո և 6-րդ դարի պատմությունը շարադրում է որպես ուրիշների կողմից չգրված պատմություն: Կնշանակի՝ 6-րդ դարում նրան որևէ պատմիչ հայտնի չի եղել: Այսպիսով՝ Կիրակոս Գանձակեցու ցուցակում հիշատակված խոսքովի ամենահավանական ժամանակը 7-րդ դարն է, այսինքն՝ այն դարը, երբ գրվել է ներկա «Սերեոսը»:

Արդ՝ քանի որ Գանձակեցին իր ցուցակում առանձին-առանձին նշել է և՛ խոսքովին, և՛ Սերեոսին, կարելի է ենթադրել, որ նա խոսքովի անվամբ հիշատակել է «խոսքովի մատյանը», իսկ Սերեոսի անվամբ՝ իրական Սերեոսին:

Մխիթար Այրիվանեցին նույնպես միջնադարյան այն պատմիչներից է, որը հիշատակում է Սերեոսի «Հերակլի պատմությունը» և չի օգտվում ներկա «Սերեոսից»: Նա նույնպես իր տեղեկությունները բաղել է ուրիշներից (Ս. Անեցի կամ Դրասխանակերտցի): Այդ տեղեկություններից են. «Ամբատ Բագրատունի զնայ ի Վրկանք, որ է Սագաստան և գտանէ հայք, մոռացեալ զլեզու և կարգէ

38 Գանձակեցու ներկա բնագիրն (էջ 7) ունի հետևյալ տեսքը. «Եւ Հերակլն ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ: Եւ պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ խոսքով, Եւ Ղևոնդ երիցու Պատմութիւն» (Գանձակեցի, էջ 7): Ինչպես տեսնում ենք, Սերեոսը նշված է Կորյունից առաջ: Գանձակեցին ինքը նման անտեղյակություն չէր կարող թույլ տալ, որովհետև նա քաջ ծանոթ է և՛ Սերեոսի, և՛ Կորյունի ապրած ժամանակներին: Այսպես, նա իր գրքի 28-րդ էջում Կորյունին թվարկում է Սահակի և Մաշտոցի աշակերտների շարքում: Ըստ որում՝ նա Կորյունին ճանաչում է ոչ թե սոսկ որպես Մաշտոցի վարքագրի, այլ՝ ընդհանուր պատմության հեղինակի. «Կորիւն՝ զՊատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ և այլ ժամանակաց»: Ուրեմն նա չէր կարող ցանկը կազմելիս Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի անունը զետեղել 7-րդ դարում ապրած Հերակլի պատմության հեղինակի անունից հետո, այն էլ՝ այն դեպքում, երբ նա ճշգրիտ հերթականությամբ է նշել իր թվարկած մյուս բոլոր պատմիչներին: Նրան լավ հայտնի է եղել նաև Սերեոսի երկի հերոսը՝ Հերակլի ապրած ժամանակը, որին անդրադարձել է իր գրքի 52—56-րդ էջերում: Այսպիսով՝ հենց Գանձակեցու ցուցումների հիման վրա՝ մեզ հասած ձեռագրերում աղճատված ցուցակը պետք է սրբագրել այսպես. «Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ խոսքով: Եւ Հերակլն ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ: Եւ Ղևոնդ երիցու Պատմութիւն», կամ էլ՝ «Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ Հերակլն ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ: Եւ խոսքով: Եւ Ղևոնդ երիցու Պատմութիւն»:

39 Կիրակոս Գանձակեցի, հրատ. Կ. Մխիթ-Օհանջանյանի, էջ 28:
40 Նույն տեղում:

եպիսկոպոս նոցա զՀաբէլ»⁴¹, «Տէր Կոմիտաս մեծացոյց զվկայաբան»⁴² սրբոյն Հոփսիմեայ», «Դուին էառ տաճիկն և 1200 կոտորեաց ի սուրբ Սարգսին»⁴³

Իրական «Հերակլի պատմությունից» օգտվել է նաև Ուխտանեսը, որն այս Պատմության խորագիրը նշել է առանց Սերեոսի անունը տալու: Նրա հազարդած տեղեկությունը նույնպես չի համապատասխանում ներկա «Սերեոսի» բովանդակությանը: Այսպես, նա 2-րդ հատորի 56-րդ էջում Ամբատ Բագրատունու մասին գրում է. «Բագրում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի»: Ներկա «Սերեոսի» մեջ Ամբատ Բագրատունու՝ Հայաստանում և Հունաստանում վարած պատերազմների մասին խոսք չկա⁴⁴: Պետք է ենթադրել, որ Ուխտանեսն օգտագործել է ուրիշ աղբյուր: Իսկ այդ աղբյուրը կարող էր լինել իսկական «Հերակլի պատմությունը», որովհետև Ուխտանեսը հենց այդպես էլ գրում է. «որպես ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի»:

Հ. Պ. Անանյանը նկատի ունենալով մեր այն կարծիքը, թե Ուխտանեսի օգտագործած «Հերակլի պատմությունը» տեղեկություններ է պարունակել նաև Ամբատ Բագրատունու մասին, գրում է. «Ուրեմն, պետք է ենթադրենք, որ Սերեոսի իրական Պատմութիւն Հերակլի գիրքն ալ կը պարունակեր Մորիկի և խոսքով Ապրվեզի շրջանի պատմությունը, երբ կապրեր Ամբատ Բագրատունի, և չէր զոհանար միայն Հերակլ կայսեր շրջանի պատմությամբ: Ասով՝ նույն առարկությունը Սերեոսի «իրական Պատմության» համար ալ կը մնա»⁴⁵:

Աղբյուրների օգտագործման ուխտանեսյան եղանակը, սակայն, թույլ է տալիս գտնել երևույթի բացատրման նաև մեկ ուրիշ եղանակ: Ուխտանեսը, երբ իր այս կամ այն աղբյուրի կապակցությամբ գործածում է «որպէս ուսուցանէ (կամ՝ «ցուցանէ») քեզ Պատմութիւնն (կամ՝ «պատմագիրն»)» արտահայտությունը՝ մեծ մասամբ բառացի արտագրում է իր աղբյուրը: Ուրեմն նա կարող էր «Հերակլի պատմության» մեջ կարգալ ոչ թե Ամբատ Բագրատունու վարած բազմաթիվ պատերազմների մանրամասն պատմությունը, այլ սոսկ այն մի հատիկ նախադասությունը, որը նա վկայակոչել է ըստ «Հերակլի պատ-

41 Մ. Այրիվանեցի, ՍՊԲ, 1867, էջ 49: Հարելի եպիսկոպոսական աստիճանի մասին տեղեկությունը բաղված է Ս. Անեցուց:

42 Անդ., էջ 50. Հոփսիմեի եկեղեցին «վկայաբան» են կոչում Դրասխանակերտցին և Ս. Անեցին, իսկ ներկա «Սերեոսը» կոչում է «մատուռ ս. Հոփսիմեայ» (89):

43 Անդ.:

44 Հարգոք բանասերը գտնում է, որ Ուխտանեսը կարող էր ներկա «Սերեոսի» հիշատակած երկու Ամբատներին (Ամբատ որդի Մանվելի և Ամբատ Վրկան Մարզպան) ընկալել որպես մեկ անձնավորություն և այդ դեպքում «նկատի առած ըլլալով... ոչ միայն ԻԲ-իէ գլուխները, այլ նաև դանոնը կանխող ժԸ գլուխը, նշմարած ըլլա հոն՝ Ամբատի վանած պատերազմները ի Հայս, և ի Յոյնս» (էջ 17): Սակայն, Ուխտանեսը Ամբատի՝ «ի Հայս և ի Յոյնս» վանած պատերազմների մասին որևէ տեղեկություն չէր կարող գտնել նաև հենց ժԸ գլխում, որովհետև այդ գլխում և առհասարակ քննարկվող երկում նման տեղեկություններ չկան: Ի դեպ՝ Ամբատը խաղտիքում որևէ պատերազմ չի մղել և չէր էլ կարող մղել, որովհետև նա այդ քաղաքն էր մտել հենց Մորիկ կայսեր հանձնարարությամբ: Բայց որովհետև Մորիկի կամքին հակառակ, ինքնակամ (բռնի) կանգ առավ այնտեղ և ճանապարհը շարունակեց, գրա համար էլ քննարկվող երկի հեղինակը ժԸ գլխում գործածել է «բռնանայ» բառը. «Իսկ Ամբատ հասեալ ի խաղտիս՝ բռնանալ, քանզի երկեւ: զօրն ի ճանապարհի»: (Եթե նույնիսկ խաղտիքում կոխվեց զգած լինել դա չէր նշանակի «բազում պատերազմունս... ի Հայս և ի Յոյնս»):

45 Անանյան, 8:

մության»։ Նա այդպես է վարվել, օրինակ, Անանիա Շիրակացուն վերագրված ժամանակագրությունից օգտվելիս.

«Շիրակացի»

Եւ մտեալ ի Հոռով՝
յամենայն զլխաւոր տեղիս
հրամայեաց կանգնել
զյաղթութեան նշան
նաշին Քրիստոսի⁴⁶։

Ուխտանես

Եւ մտեալ ի Հոռով՝
հրամայեաց յամենայն տեղիս
նշանաւորս կանգնել զնշան
յաղթութեան խաշին Քրիստոսի՝
որպէս ուսուցանէ պատմագիրն⁴⁷։

Այսպես էլ՝ նա կարող էր «Հերակլի պատմությունից» արտագրել Սմբատ Բագրատունու վերաբերյալ նախադասությունը։ Հիշենք Տրդատ թագավորի մասին Ուխտանեսի ասածը. «...գործեաց պատերազմաւ ի Յոննս և Հայս և ի Պարսս, բազում զօրոք Հայաստանեաց իջեալ ի Գաշտն Գարգարացոց»⁴⁸։ Ըստ այսմ պետք էր կարծել, թե Ուխտանեսն ինչ որ աղբյուրում կարգացել է Տրդատի բազում պատերազմների մանրամասն պատմությունը, այնինչ՝ նա պարզապես կրկնել է Մովսես Խորենացու հետևյալ տեղեկությունները. «Իսկ քաջին Տրդատայ... բազում ճակատս տուեալ նախ ի Հայս և ապա ի Պարսս»⁴⁹... ամենայն Հայաստանօր իջեալ ի Գաշտն Գարգարացոց»⁵⁰։

«Ի Հերակլայ պատմութեանց» խորագիրը կրող հատվածում (ձ. № 993) Հերակլի շորս զորավարներից մեկի անունը Սմբատ է։ Վերջինս մասնակցում է խաչափայտի պատմությանը։ Հնարավոր է, որ բուն Հերակլի պատմության մեջ այս Սմբատի մասին զրույցը հորինելիս նրան են վերագրված եղել նաև Հերակլից ութ տարի առաջ թագավորած Մորիկի ժամանակակից Սմբատ Բագրատունու գործերը։ Սա նշանավոր զորավար էր, իսկ նշանավոր մարզկանց շուրջ են հավաքվում հաճախ նաև նրանց շվերաբերող տվյալներ։

Սույն հարցերի ոլորտում մեզ հետաքրքրողը, իհարկե, հիմնականում այն է, որ Ուխտանեսը օգտագործել է «Հերակլի պատմություն» կոչված մի երկ, որի բովանդակությունը զարձյալ չի համապատասխանում ներկա «Սերեոսի» բովանդակությանը։

Այսպիսով՝ Սերեոսի անունը կամ սոսկ «Հերակլի պատմություն» խորագիրը միջնադարում հիշատակում են վեց պատմիչներ՝ Ասողիկ, Սամվել Անեցի, Մխիթար Անեցի, Գանձակեցի, Այրիվանեցի, Ուխտանես⁵¹։ Եթե ներկա

46 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, պրոֆ. Ա. Արրահամյան, Երևան, 1944, էջ 386։
47 Ուխտանես, հ. 1, էջ 83։
48 Ուխտանես, հ. 1, էջ 96։
49 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 225։
50 Նույն տեղում, էջ 230։ Խորենացին նախքան Տրդատի մասին սույն տեղեկությունը հայտնելը 218—219 էջերում պատմում է Տրդատի՝ Հունաստանում գտնված ժամանակվա քաջազործությունների մասին, որի հիման վրա էլ Ուխտանեսը Խորենացուց օգտվելիս ավելացրել է «ի Յոննս» արտահայտությունը։

51 Հիշյալ պատմիչներից բացի Սերեոսի անունը հիշատակված է նաև հետևյալ աղբյուրներում։ Մ. Մաշտոցի Մատենադարանի № 948 ձեռագրի (1196 թ.) 66բ—72ա և 103բ—110ա էջերում պահպանվել են Սերեոսի անունը կրող երկու ճառեր՝ 1. «Սերեոսի եպիսկոպոսի ասացեալ՝ վասն գալստեան Յովհաննու ի զժոխս և որք արգելեալքն ի նոցան է ին» 2. «Սերեոսի եպիսկոպոսի ասացեալ ճառ՝ վասն մատնութեան Յուզայի»։ Մեզ թվում է, սրանք հայ պատմիչ Սերեոսի հետ կապ չունեն և հունարենից թարգմանված ճառեր են։ Սույն ճառերից առաջինի կապակցությամբ Հ. Ն. Ակիբյանն իր 30. 9. 53 թվալիքի նամակում մեզ հաղորդել է. «Ինձ կու թուի, թէ այս գրվածքը

«Սերեոսը» լինելը Հերակլին նվիրված մի գիրք՝ անվերապահորեն կընդունեինք, որ բոլոր վեց պատմիչներն էլ «Հերակլի պատմությունը» հիշատակելով նկատի են ունեցել այս գիրքը։ Բայց քանի որ գրքի մեզ հետաքրքրող մասը հեղինակն ինքը կոչել է Խոսրովի անվամբ և մյուս կողմից էլ՝ վեց պատմիչներից հինգը այս գրքից չեն օգտվել՝ պետք է ենթադրել, որ նրանց հիշատակած Հերակլի պատմությունը եղել է Հերակլին նվիրված մեկ ուրիշ գրվածք։

Քանի որ վեցերորդ պատմիչը՝ Ասողիկը, նույնպես հիշատակում է մյուս հինգ պատմիչների նշած միևնույն խորագիրը՝ բնական է մտածել, որ նա էլ է նկատի ունեցել միևնույն գիրքը։ Իսկ եթե Ասողիկին բացառենք՝ պետք է ընդունենք, որ նա 10-րդ դարում կանխել է Շահաթունյանին, և Խոսրով Ապրվեզին նվիրված Պատմությունը նույնացրել է Սերեոսի «Հերակլի պատմության» հետ։ Միայն այս կերպ թերևս կարելի լինելու բացատրել Ասողիկի բացատրիկ գիրքը՝ մյուս բոլոր պատմիչների համեմատությամբ։

Հավանաբար Հ. Պ. Անանյանը նույնպես Ասողիկի այս բացատրիկությունը նկատի ունի, երբ գրում է. «Ուստի, մեզի կը մնա անգամ մը ևս ըսել, թե զո՞նե Ասողիկի համար Սերեոս եպիսկոպոսի «Հերակլի պատմությունը» նույն ինքն մեր ձեռքը հասած և Սերեոսի անունով հրատարակած պատմությունն է»⁵²։ Մեր ընդգծած արտահայտությամբ արված վերապահումն անհրաժեշտ է, որովհետև Ասողիկից բացի մյուս բոլոր պատմիչների զեպրում անհնարին է պնդել, թե նրանք «Հերակլի պատմությունը» հիշատակելով նկատի են ունեցել ներկա «Սերեոսը»։

Ելնելով այն փաստից, որ Սերեոսին վերագրվող Պատմությունից օգտված ոչ մի պատմիչ այս Պատմության հեղինակի անունը չի նշել, ինչպես նաև հենվելով Պատմության հնագույն ձեռագրի (որը հեղինակի անուն չունի) վրա՝ մենք հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ Ասողիկի օգտագործած ձեռագիրը նույնպես հեղինակ չի ունեցել և դա է պատճառը, որ նա ներկա «Սերեոսից» լայնորեն օգտվելով հանդերձ՝ իր ցուցակում այս երկի հեղինակի անունը չի նշել։ Ծիշտ միևնույն պատճառով Ասողիկի ցուցակում չեն նշված ևս երկու կարևոր աղբյուրներ՝ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «ժամանակագրությունը»⁵³ և «Տիեզերական պատմություն» 2-րդ հանդեսի 5-րդ զլխի ամբողջ

անվավերական գրականության կատականի։ Սամուել Անեցի, էջ 77 կը հիշե անվավերականաց շարքին մեջ զՍերեոս։ Հմմտ. նաև Կիր. Գանձակեցի, էջ 29։ Չեմ կարծեր, թե Նվսեբիոս Եմեսացույ հետ աղերս ունենա։ Իսկ Սերեոս եպիսկոպոսի վասն մատնայրեան Յուզայի կարող է հարասացություն մ ըլլայ նա. նմեսացոյ ճառին»։

2. Ն. Ակիբյանը մեր Մատենադարանի № 948 ձեռագրում գտնվող հիշյալ երկու ճառը անձամբ չի տեսել, և իր դատողությունները հիմնել է՝ առաջին ճառի կապակցությամբ՝ «Հանդ. ամս.» 1929 էջ 143-ում, իսկ երկրորդ ճառի կապակցությամբ՝ «Հանդ. ամս.» 1957, էջ 353 տպված ճառերի վրա, որոնք, սակայն, տարբերվում են մեր Մատենադարանի ձեռագրում գտնվող անտիպ ճառերից։ Հետևաբար Ն. Ակիբյանի դատողությունները մեր ձեռագրին չեն վերաբերում։

52 Անանյան, էջ 49։

53 Այս «ժամանակագրությունից» քաղված նյութերը գտնում ենք Ասողիկի 137—142 էջերում։ Անանուն ժամանակագրությունը միջնադարում ամենից շատ օգտագործված աղբյուրներից է, որից օգտվել են Կաղանկատվացին, Ուխտանեսը, Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Հ. Սարկավազը, Վարդան Արևելցին, Վարդան Բաղիշեցին և ուրիշներ։ Այս երկը նույնպես շատ շուտ է զրկվել իր վերնագրից։ Այդ իսկ պատճառով էլ ոչ որ նրա հեղինակի անունը չի նշել Այսպես օրինակ,

նյութը պարունակող աղբյուրը, որի հեղինակին Ասողիկն այդ գլխի վերնագրի մեջ նշել է «յալլմէ պատմագրէ» բառերով:

2. Պ. Անանյանը գտնում է, որ Ասողիկն իր աղբյուրը չի նշել, որովհետև դա համարել է աջնպիսի հանրաժանոթ մի աղբյուր, որ առանց նշելու էլ կիմացվեր: Չնշելու համար մի երկրորդ պատճառ էլ կարող էր լինել, ըստ մեծարգո բանասերի, այն, որ Ասողիկը և միջնադարյան մյուս պատմիչները «չունենին մեր գիտական մեթոտին խստապահանջությունը՝ ամեն մեջբերության տեղը հիշելու: Ասողիկ ալ ոմանց անունը տված է և ուրիշ շատերունը չէ հիշած»⁵⁴: Այսուհանդերձ մեզ հայտնի է, որ մեր գիտական մեթոդի խստապահանջությունը շունեցած պատմիչները սովորություն են ունեցել առաջին հերթին նշելու հենց հանրաժանոթ աղբյուրները, որովհետև դրանք բարձրացնում են իրենց գրքերի հեղինակությունը: Ասողիկն ինքը բազմիցս հիշատակել է նշանավոր պատմիչների. «Մինչև ցայսր ասացաւ ի մեծէ պատմագրէն Մովսիսէ», «որպէս ուսուցանէ Պատմութիւնն Եղիշէի վարդապետի», «զոր ուսուցանէ քեզ Ղազար Փարպեցիին», «որպէս պատմէ Բիւզանդ», «որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Շապուհի Բագրատունւոյ» և այլն⁵⁵: Այսբան որոշակի հիշատակությունների դեպքում սպասելի է, որ նշվեր նաև ներկա «Սերեոսի» անունը, որովհետև Ասողիկը «Սերեոսից» ավելի շատ է օգտվել, քան իր նշած որոշ աղբյուրներից: Բայց քանի որ ներկա «Սերեոսը» ձեռագրի մեջ վերնագիր և հեղինակի անուն չի ունեցել՝ Ասողիկը չի իմացել իր աղբյուրի անունը և չի նշել ցուցակում:

Դրասխանակերտցին նույնպես մի օրինակով ցույց է տալիս, որ իր աղբյուրի հեղինակի անունը չիմանալով՝ հարկադրված է եղել գործածելու «բան ճառի» և «ասէ» վերացական արտահայտությունները:

«Սերեոս»

Դրասխանակերտցի

«Կոչէ արքայ Կուստ գվարապիրոց զորդի Սմբատայ Բագրատունւոյ... Առնէ զնա մարդպան և արձակէ ի Հայս: Եւ իբրև եկն նա ի Հայս... զի մեռեալ էր երանելին Կոմիտաս կաթողիկոսն... առաջագրութեամբ Քէրզորոսի Ռշտունեաց տեառն ընտրեցին զոմն անապատական յԱբրահամեան տանէ, որում անուն էր Քրիստափոր... որոյ լեզու իւր էր իբրև զսուր սուսեր... և արկ սուր ի մէջ ընդ ասպետ

Տուեալ Կուստայ զմարդպանութիւնն Հայոց Վարապիրոցի՝ որդոյ Քաջին Սմբատայ, առաքէ զնալ չիւրական յաշխարհն: Իսկ եկեալ նորա՝ նգիտ հրաժարեալ ի կենաց աստի զմեծ հայրապետն Կոմիտաս... Քրիստափոր ոմն յԱբրահամեան տանէ խորհրդակցութեամբ Քէրզորոսի Ռշտունեաց տեառն՝ կացուցանէ յաթոռ հայրապետութեանն: Զսմանէ քան ճառի, թէ քսութիւն իմն չիւրում լեզուի կրէր. և սակս այսորիկ, ասէ, աս-

«Ուխտանես» (Ն. 1, էջ 82) գրում է «Որպէս ցուցանէ պատմագիրն»: Սույն աղբյուրը կոչվել է նաև «Գիրք կայսերաց» (Ուխտանես, Ն. 1, էջ 49, 111: Մաշտոցի Մատենադարան, ձեռագիր № 993, էջ 84, ձ. № 996, էջ 155բ, Ս. Ղազարի մատենադարանի ձեռագիր, № 512), «Կայսերական (կամ «Կայսերաց») պատմութիւն» (Փարիզ, «Բանասէր», 1905, էջ 118—124, Հովհ. Իմաստասեր, 224), «Կայսերք Հոռվմայեցոցն» (Վ. Բաղիշեցի, 184), «այլ պատմութիւն» (Ս. Անեցի, 24, ա. 13—15, ձ. № 993, էջ 86) և այլն:

⁵⁴ Անանյան, 9:

⁵⁵ Ասողիկ, էջ 53, 78, 80, 69, 138:

(Վարապիրոց-Գ.Ա.) և ընդ եզրայր պետն Վարապիրոց զշարեալ գտանէր իւր շարախոսութեամբ: ընդ եզրարս իւր:

...Նդին ի վերայ նորա բամբա- ...Ի վերայ յարուցեալ նորա՝ բամբասնս... և ընկեցին զնա ի կարգէն⁵⁶: բասանս... անկանիլ նմա ի պատույն⁵⁷:

Մովսես Կաղանկատվացիին նույնպես ներկա «Սերեոսից» վնդոյի և Վստամի մասին տեղեկությունները քաղելիս՝ այս երկի հեղինակի անունը տալու փոխարեն վերացականորեն գրում է. «Ստույգ և ի բուն պատմագրաց այսպէս ծանեաք, եթէ Բնդոյ և Վստամ եղբարք՝ ազգայինք Պարսից թագաւորին...»⁵⁸:

Թովմա Արծրունին նույնպես ներկա «Սերեոսը» օգտագործելով հանդերձ նրա հեղինակի անունը չի նշել (չնայած՝ նա էլ անհրաժեշտ դեպքերում չի խուսափել իր աղբյուրները նշելուց)⁵⁹: Նույնը պետք է ասել նաև Վարդան Արևելցու կապակցութեամբ, որը նույնպես հաճախ նշում է իր աղբյուրները⁶⁰, նրանց շարքում՝ նաև ոչ այնքան տարածված աղբյուրներ (Փոտ, Վանական վարդապետ, Վահրամ որդի Տիգրանի)⁶¹: Այդպես է վարվել նաև Ասողիկի օրոք՝ 981 թ. ընդօրինակված՝ № 2679 ձեռագրի գրիչը, որը ներկա «Սերեոսից» (ՍեՊ, էջ 133—135) ընդօրինակել է մի հատված⁶², առանց որևէ հեղինակի անվան:

Այսպիսով՝ ներկա «Սերեոսից» օգտված ոչ մի մատենագիր, նրանց թվում նաև՝ Դրասխանակերտցին և Արծրունին, չի նշել որևէ հեղինակի անուն: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է եղել այդ անունը նշել՝ Դրասխանակերտցին չի գտել պահանջվող անունը: Կնշանակի՝ Ասողիկի օրոք ձեռագրի կորցրել էր իր խորագիրը և Ասողիկը հենց այդ պատճառով է, որ ներկա «Սերեոսից» լայնորեն օգտվելով հանդերձ՝ իր ցուցակում չի նշել նրա հեղինակի անունը:

ԸՆԴՉԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սերեոսի Պատմությունը» պարունակող հնագույն ձեռագրի (№ 2639) մեջ այս Պատմության հեղինակի անունը չի նշված: Բովանդակ հայ մատենագրության մեջ գոյություն չունի սույն երկից քաղված ոչ մի հատված, որին կից նշված լինելու իր հեղինակի անունը: Այսպիսով՝ Սերեոսին վերագրված Պատմության հեղինակն ստույգ որոշելու համար չկա մատենագրական ոչ մի հիմք:

2. Վարդան Բաղիշեցիին այս գիրքը գրանցել է ըստ նրա գլխավոր դերակատարի՝ Խոսրովի անվան: Ինչպես երևում է, Գանձակեցու ցուցակում նշված Խոսրովը նույնպես «Խոսրովի պատմությունից» բխող մի անուն է, որը գտնվելով պատմիչների անունների շարքում՝ այժմ ընկալվում է որպես պատմիչի անուն: Գանձակեցիին V դարի պատմիչներին թվելիս Խոսրով անունով պատմիչ չի հիշատակում: Հետևաբար՝ նրա ցուցակում գտնվող Խոսրովը,

⁵⁶ ՍեՊ, էջ 98:

⁵⁷ Յոհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Քիֆլիս, 1912, էջ 75—76:

⁵⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քիֆլիս, 1913, էջ 195, Հմմտ. ՍեՊ էջ 33—36:

⁵⁹ Թովմա Արծրունի, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 27, 58 և այլն:

⁶⁰ Վարդան Արևելցի, Վեներիկ, 1862, էջ 12, 20, 54, 94 և այլն:

⁶¹ Նույն տեղում, 85, 146, 94:

⁶² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձ. № 2679, էջ 191—192:

հիշատակված լինելով Սեբեոսի և Ղևոնդի հարեանություն մեջ, համընկնում է «Խոսրովի Պատմության» հեղինակին և երբ անգամ պատմիչ է՝ դարձյալ կարող է նույնացվել այդ երկի հեղինակի հետ:

3. Սամվել Անեցին իր աղբյուրների շարքում հիշատակում է նաև Սեբեոսին, բայց նրա գրքում չկա ներկա «Սեբեոսից» քաղված ոչինչ: Հավանաբար՝ նա նկատի է ունեցել իրական Սեբեոսին: Քանի որ ներկա «Սեբեոսը» Հերակլի պատմությունն չէ, ինչպես նաև՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ «Հերակլի պատմությունը» հիշատակող հինգ պատմիչները ներկա «Սեբեոսից» չեն օգտվել՝ պետք է ենթադրել, որ վեցերորդ պատմիչը՝ Ասողիկը նույնպես նկատի չի ունեցել ներկա «Սեբեոսը» և ակնարկել է մյուս բոլոր պատմիչներին ծանոթ «Հերակլի պատմությունը»: Այսպիսով մենք վերստին հաստատում ենք մեր մենագրության 28-րդ էջում հայտնված հետևյալ ենթադրությունը. «Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Սեբեոսի գրած Հերակլի Պատմությունը ղեռ չի գտնված»:

4. Սեբեոսի հեղինակությունը հաստատող փաստերի բացակայության պայմաններում խնդրո առարկա երկը պետք է հրապարակվեր այնպես, ինչպես հասել է մեզ, այսինքն՝ առանց որևէ հեղինակի անվան: Բայց քանի որ, ինչպես իրավացիորեն նշել է Հ. Պ. Անանյանը, «դարձ մը ավելի արդեն ընդհանրացած և ընդունված է Պատմության հեղինակը՝ հանձին Սեբեոս եպիսկոպոսի»⁶³, մենք նպատակահարմար ենք գտնում երկը վերահրատարակելիս պայմանականորեն պահպանել Սեբեոսի անունը:

2

ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍՅԱՆԻ ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆԸ

Խոսրով Թորոսյանի գրախոսականի վերնագիրն է «Սեբեոս պատմիչը և նրա երկը»⁶⁴: Սրա տակ զետեղված է 41 էջանոց մի գրություն, նվիրված մեր մենագրության մեջ 14 էջ զբաղեցնող մի հատվածի, որի վերնագիրն է «Սեբեոս թև» Խոսրովի⁶⁵:

Գրախոսողը «Սեբեոսի հեղինակային իրավունքները» «հաստատել է» վերջին էջերում, գրելով՝ «...ավելորդ չենք համարում վկայակոչել մի քանի փաստ, որոնք հաստատում են Սեբեոսի հեղինակային իրավունքները» (87)⁶⁶: Մենք նույնպես վերջին էջերում կրնենք ավելորդ չհամարված այդ «մի քանի փաստը»: Իսկ մինչ այդ՝ ժանտթանանք այդ փաստերին նախորդող էջերին:

«Գրախոսականն» սկսվում է «Սեբեոսի Պատմության» տարբեր հրատարակությունների առաջարաններից բանաբաղված զանազան տեղեկություններով: Նրանցից մեկը վերաբերում է «Սեբեոսի Պատմության» հնագույն ձևագրին. «Այս ձևագիրն,—գրում է Թորոսյանը,—ընդօրինակված է եղել 1568 թվակա-

63 Անանյան, էջ 22:

64 Թորոսյան Խոսրով, Սեբեոս պատմիչը և նրա երկը: «Բանբեր Մատենագարանի», № 9, 1969, էջ 59—100:

65 Արզախան Գ., «Սեբեոսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 15—29:

66 Թորոսյանի հոդվածի էջահամարները այսուհետև նշելու ենք հոդվածից քաղված մեջբերումների կողքին, փակագծերի մեջ:

նին... Հ. Շահխաթունյանի մակագրությունը կրող այս ձևագիրը կորել է» (59): Սույն տեղեկության մեջ կա երեք սխալ, որոնք պետք է վերացվեն, որպեսզի չլիքանան սեբեոսագիտության մեջ և թյուրիմացություն չստեղծեն «Սեբեոսի Պատմության» հնագույն ձևագրի վերաբերյալ:

Առաջին: Գրախոսողը ասորի գործիչ Հակոբ Մծբնացու Աղոթքը շփոթել է «Սեբեոսի Պատմության» հետ: Այս Պատմության առաջին հրատարակիչ Թ. Միհրգատյանն իր հրատարակության առաջաբանում նշել է Մծբնացու երկի ընդօրինակության թվականը՝ 1568: Իսկ Թորոսյանը կարծել է, թե դա «Սեբեոսի Պատմության» ընդօրինակության թվականն է:

Երկրորդ: Շահխաթունյանը հայտնաբերել է ոչ թե գրախոսողի կարծած ձևագիրը, այլ՝ սեբեոսագետներին քաջ հայտնի և 1672 թ. Բաղեշի Ամրդուլու վանքում ընդօրինակված այն ձևագիրը, որի առաջին նկարագրությունը Ֆրանսերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել մեր հոգվածի սկզբում հիշատակված՝ Մ. Բրոսսեի գրքում — Rapports sur un voyage, էջ 45, 49 և այլն):

Երրորդ: «Հ. Շահխաթունյանի մակագրությունը կրող (իրականում այդպիսի մակագրություն երբեք չի եղել ու չկա.—Գ. Ա.) այս ձևագիրը» ոչ թե կորել է, ինչպես կարծել է գրախոսողը, այլ այժմ պահվում է մեր Մատենագարանում (ձ. № 2639) և նրա հիման վրա է տպագրված «Սեբեոսի Պատմության» վերջին հրատարակությունը (1939 թ.):

Ձևագրի վերաբերյալ իր իմացած այսօրինակ տեղեկություններն սպառնուց հետո գրախոսողն անցնում է այլ տեղեկությունների, որոնց շարքում է գտնվում նաև Ստ. Մալխասյանցի առաջաբանից նույնությամբ արտագրված հետևյալ կարծիքը. «Ուրեմն ոչ մի տարակույս չի մնում, որ ներկա պատմական գրվածքը Սեբեոսինն է»: Թորոսյանը Մալխասյանցի այս եզրակացությունը կոչել է «ամեն մի տարակույս բացառող եզրակացություն» (61):

Տեսնենք՝ որոնք են այդ եզրակացության հիմքերը: Առաջին. «Ոչ մի ուրիշ հին հայ հեղինակ,—գրում է Մալխասյանցը,—այնպես մանրամասն չէ գրել Հերակլի արշավանքների պատմությունը, ինչպես այս գրվածքը և վերոհիշյալ միջնադարյան հեղինակները Սեբեոսին են վերագրում Պատմություն ի Հերակլին (60): Իրականում, սակայն, հասկանալի է, որ Հերակլի մասին համեմատաբար ավելի շատ տեղեկությունները գեոևս բավարար չեն, որպեսզի Սեբեոսին վերագրվող երկը դառնա «Հերակլի պատմություն»: Պետք է Պատմությունն ի՛ր հեղինակի կողմից շարագրված լիներ որպես հենց Հերակլի պատմություն:

«Ամեն մի տարակույս բացառող եզրակացության» երկրորդ հիմքն այն է, թե «միջնադարյան հեղինակները Սեբեոսին կոչում են եպիսկոպոս, և արդարև, 7-րդ դարի կեսերին մոտ, ուրեմն Հերակլի արշավանքների ժամանակ, Հայաստանում ապրել է մի ոմն եպիսկոպոս Սեբեոս անունով, որը մասնակցել է Գվինի եկեղեցական ժողովին» (60): Այստեղ սոսկ նշված է այն հանրահայտ իրողությունը, որ 7-րդ դարում գոյություն է ունեցել Սեբեոս անունով մի եպիսկոպոս: Բայց այս մասին մինչև այժմ ոչ ոք չի կասկածել: Կասկածելին Սեբեոսի և նրան վերագրվող երկի կապն է:

Երրորդ և վերջին պատճառաբանությունը Սեբեոսին վերագրվող երկում Բագրատունիներին հատկացված ուշադրությունն է, որը, սակայն, գործնական նշանակություն կունենար միայն այն դեպքում, եթե ապացուցված լիներ, որ բննարկվող երկը գրված է իսկապես Սեբեոսի կողմից և եթե հաստատված

լիներ, որ Սերենոս պատմիչը և Բագրատունյաց եպիսկոպոսը միևնույն անձերն են: Այս «եթեմեթից» դեռ ոչ մեկն ապացուցված չէ:

Ինչպես տեսնում ենք, գրախոսողի «ամեն մի տարակույս բացառող կարակացության» բոլոր երեք պատճառաբանություններն էլ տարակուսելի են:

Թորոսյանը փորձել է խոսել նաև ներկա «Սերենոսին» կից «ղպրությունների» կապակցությամբ մեր կատարած աշխատանքի մասին, կարծելով, թե մենք պարզապես կրկնել ենք նախորդների արածը:

Բայց տեսնենք՝ ինչ են ասում մասնագետները:

Հայտնի է, որ Ստ. Մալխասյանցը «ղպրությունները» անվերապահորեն հրատարակել է Սերենոսին վերագրվող երկի կազմում՝ որպես նրա հարազատ մաս: Այսպիսով նա ժխտել է «ղպրությունների» ուրույն ծագման և նրանց առանձին հեղինակի՝ Անանունի գոյության հնարավորությունը: Այս կարծիքն այնքան էր արմատացել հայագիտության մեջ, որ «Անանուն» հորջորջումը մեղանում գրեթե դադարել էր գործածվելուց: Մեր ուսումնասիրություններից հետո, սակայն, Անանունի ժամանակագրական աղյուսակներով հատկապես զբաղված՝ դոկտոր Գ. Խ. Սարգսյանը գրում է. «Մենք վերադառնում ենք անցյալում կիրառված ու այժմ անսովոր թվացող Անանուն հորջորջմանը այն պատճառով, որ Գ. Արզարյանի վերջին հետազոտությունները պարզեցին, որ մեզ հետաքրքրող հատվածը առնչություն չունի Սերենոսի Պատմության հետ և կցվել է նրան թյուրիմացաբար»⁶⁷: Այսպիսով՝ մասնագետը ոչ միայն հաստատել, այլև՝ գործնականում իր հետազոտության համար ելակետ է ընդունել Գ. Արզարյանի ուսումնասիրության այն նոր արդյունքը, որը Թորոսյանին թվացել է նախորդների արածի կրկնություն:

Հ. Պողոս Անանյանը գրում է. «Մալխասյանցն... իր քննական հրատարակությամբ (1939) կարծես հարցը փակեց... Սակայն հարցը փակված չէ... Գ. Արզարյան այս հարցը կրկին կարծարծել: Արդեն զանազան արժեքավոր հոդվածներով իր նոր կարծիքը հայտնի է ետք, 1965-ին գրքուկով մը կամփոփել իր տեսակետները... Արզարյանի տված լուծումով՝ բավական գոհացուցիչ բացատրություն մը կգտնել Սերենոսի առեղծվածը»⁶⁸:

Գիտնականը միևնույն կարծիքը հայտնի է նաև իր հաջորդ աշխատության մեջ, գրելով՝ «Սերենոսի պատմության մասին նոր ուսումնասիրությունը, հրատարակված Գ. Վ. Արզարյանի կողմից, նոր հարցեր կղնե... Հարցեր, որոնք թեև բազմաթիվ անգամներ էնկված, բայց այժմ կներկայանան նոր լույսի տակ»⁶⁹:

Իսկ Թորոսյանը գրում է. «Գ. Արզարյանը հորովում է հիմնականում նույն փաստերն ու փաստարկները, որ շրջանառության մեջ են դրել վերը նշված ուսումնասիրողները» (62): «Վերը նշված ուսումնասիրողներն» են՝ «Ք. Պատկանյանը... Լանզլուան, Հյուբերտը, Գուտշմիդը... Բաուզարտները, Ֆեթթեբեր, Մաուր... և ուրիշներ» (62): Թվում է, թե գրախոսողը անձամբ ծանոթ է այսքան պատկառելի գիտնականների՝ հայերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն երկերին և նրանց մեջ գտել է Արզարյանի «հուղիված» փաստերը: Ասկայն պարզվում է, որ նա տառացի հերթականությամբ արտագրել է Սերենո-

67 Սարգսյան Գ. Խ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 14:

68 «Բազմալեզու», 1969, թիվ 8—10, էջ 262 և 266:

69 Անանյան Պ., Ո՞վ է Սերենոսի Պատմության հեղինակը?—«Բազմալեզու», 1970, էջ 5:

սին վերագրվող երկի 4-րդ հրատարակության առաջաբանի ԻԱ—ՄԸ էջերում թվարկված անունները և այս անգամ էլ իր արտագրածը ձիշտ չհասկանալով՝ կարծել է, թե մենք սոսկ «հուղիվել» ենք ուրիշների «փաստերն ու փաստարկները»: Նա բառացի հայտարարում է, թե իր «գրախոսած» գրքում «նախորդ ուսումնասիրություններն ու փաստերը սոսկ կրկնվում են և ներկայացվում որպես ինքնուրույն հետազոտություն» (61): Նրա սովոր գրչի տակից այսքան հեշտությամբ դուրս եկած կարծիքը մասնագետի ականջին հնչում է որպես անսովոր ու տհաճ մի մեղադրանք, ուստի տեսնենք, թե գրախոսված աշխատության ո՞ր մասին է վերաբերում այն: «Քննարկվող աշխատության նշված մասի հիմնական, գլխավոր միտքն այն է, որ Ա և Բ պրությունները Սերենոսի Պատմությանը չեն պատկանում» (62): Գրախոսողն այս մասից չի բերել իր ասածը հաստատող բացառապես ոչ մի փաստ: Եվ չէր էլ կարող բերել, որովհետև նրա վերացական հայտարարությունը հաստատող ոչ մի փաստ չկա մեր գրքում: Նա պարզապես չի կարողացել տարբերել նախորդների արժանազատ հարցերը մեր կողմից վերստին էնկված և նոր լուսարանության արժանացած հարցերից:

Իր «կարծիքը» բովանդակող նախադասության վրա նա դրել է ծանոթագրության նշան և տողատակային ծանոթագրությունների բաժնում «ներկայացրել է» մեր սրբագրած շորս գրչական վրիպակների վերաբերյալ կատարված աշխատանքը:

Առաջին վրիպակ: «Սերենոսի Պատմության» մեզ հասած ձեռագրերում Մամիկոնյան տոհմի ավանդական նախնիներից մեկի՝ Մամիկի անունն ազգավղվելով դարձել է Մամիկոն: Մենք որոշակի փաստերի միջոցով ապացուցել ենք, որ դա վրիպակ է և ուղղել ենք աղճատված բնագիրը: Թորոսյանը՝ անձանոթ միջավայրում շփոթվելով՝ կարծել է, թե միևնույն աշխատանքը կատարել է նաև Ն. Աղոնցը և ընթերցողին ներկայացրել է նրա հետևյալ սրբագրական առաջարկը՝ «Читать последние слова отрывка так: Եղեն յազգ մեծ ի Մամիկայ (не Մամիկոնայ как в печ.) և Կոնակայ» (61): Եթե գրախոսողը Աղոնցի խոսքը կիսատ շփոզներ և շարունակեր մեջբերումը՝ ընթերցողը կնկատեր, որ Աղոնցի սրբագրական առաջարկը («Читать последние слова отрывка так») վերաբերում է ոչ թե Մամիկ անվանը, այլ՝ անմիջապես Կոնակ անվանը հաջորդող այն բառերին («յայման է այն է սպարապետ»), որոնք Թորոսյանը կրճատել է և որոնց մասին ընթերցողը կարող է կարդալ մեր գրքի 94-րդ էջում:

Աղոնցի սրբագրած արտահայտությունը կրճատելուց հետո հողվածագիրը կրճատել է նաև Մամիկ անվան սրբագրությունը հիմնավորող մեր բոլոր ապացույցները և թողել է սոսկ վերացական սրբագրական առաջարկը («պետք է ուղղել ի Մամիկայ և ի Կոնակայ»): Այսպես անդամահատելով մի կողմից Աղոնցի, մյուս կողմից մեր շարագրանքը, նա տպավորություն է ստեղծել, թե Աղոնցն էլ, մե՛նք էլ այլ բան չենք արել, քան սոսկ առաջարկել ենք սրբագրել Մամիկոն անունը:

Եթե նա ծանոթ լիներ Սերենոսին վերագրվող երկի թարգմանություններին, կիմանար, որ քննարկվող անունը սրբագրված էր Աղոնցից դեռևս 39 տարի առաջ, Սերենոսին վերագրվող երկի ռուսերեն թարգմանության հենց սեքստի մեջ^{69ա}: Աղոնցը պարզապես օգտագործել է սրբագրված անունը (փակագծերի

69ա История имп. Иракла, СПб, 1862 էջ 14:

մեջ մատնանշելով հայերեն բնագրի սխալ ձևը): Անունը սրբագրված է նաև Գրանսերեն թարգմանության մեջ⁷⁰: 2. Հյուբշմանը նույնպես գերմաներեն մասնակի թարգմանության առաջարկում⁷¹ գործածել է սրբագրված անունը՝ վրիպակն իջեցնելով տողատակ:

Գրախոսողին անձանոթ մնացած սույն գիտելիքները մասնագիտական աշխարհում նույնքան հանրածանոթ են, որքան հենց այն տարրական գիտելիքը, թե Խորենացին Մամիկոնյանների նախահայր է համարում Մամգունին: Եվ ճիշտ այնպես, ինչպես որ Մամգունի մասին խոսելիս միշտ չէ, որ մասնագետները անհրաժեշտ են համարում անպայման նշել, որ առաջինը Խորենացին է հայտնել նրա անունը, այդպես էլ՝ սերեռագետներից ոչ ոք Մամիկոն անունը սրբագրելիս չի նշել նախորդ սրբագրողներից ոչ մեկի անունը: Այդպես ենք վարվել նաև մենք: Հենց Աղոնցն ինքը «բացարձակապես ոչ մի խոսք, ոչ մի աղանարկ չի արել նախորդ ուսումնասիրողների մասին»: Ահա թե ինչու մեր հասցեյին ուղղված՝ Թորոսյանի խոսքը («նա բացարձակապես ոչ մի խոսք, ոչ մի աղանարկ չի արել նախորդ ուսումնասիրողների մասին») բացահայտում է իր հեղինակի վատ տրամադրությունը և ուրիշ ոչինչ:

Ներկա «Սերեռոսի» հայերեն բնագիրը մինչև այժմ մնում է չսրբագրված: Նույնիսկ Ք. Պատկանյանը, որ ուսերեն թարգմանության մեջ արդեն սրբագրել էր անունը, զբաղվել էր բնագիրը հրատարակել է չսրբագրված: Ստ. Մալխասյանցը նույնպես անունը չի սրբագրել: Ինչպես թարգմանիչները, այնպես էլ զբաղվելով բնագրի հրատարակիչները չեն գտել իրենց ընդունած կամ մերժած սրբագրությունը հիմնավորող ոչ մի փաստ: Առաջին անգամ մեր մենագրության մեջ է, որ հենց ներկա «Սերեռոսից» քաղված երեք փաստերի հիման վրա ապացուցված է, որ այդ երկի նախնական բնագրում եղել է Մամիկ, և ոչ՝ Մամիկոն: Գրաբար բնագիրը առաջիկայում հրատարակվելու է ըստ մեր ապացույցի:

Եկեղոցի վրիպակ: «Զանստորագրեալ» բառն աղավաղվելով՝ դարձել է «զանստորագրել»: Մենք հայտնել ենք, որ բառի սրբագրությանը զբաղված 14 գիտնականներից 9-ը վրիպել են, իսկ 5-ը ճիշտ են վերծանել: Թորոսյանը ճիշտ վերծանածներին ու վրիպածներին շտաբերելով՝ բոլորին խառնել է իրար և հայտարարել է, թե մենք «բոլոր» 14 սրբագրողներին համարել ենք վրիպածներ: Զարաշահելով «բոլոր» բառը՝ նա գրում է. «Այլ կերպ՝ Գ. Արզարյանը ուղղակի ասում է, որ իրենից առաջ ոչ մի ուսումնասիրող, բացարձակապես ոչ մեկը, չի առաջարկել զանստորագրել-ը կարգալ զանստորագրեալ» (62): Այս հեշտաբուխ մեղադրանքի հիմնադրուկ լինելը բացահայտելու համար վկայակոչենք մեր աշխատության 137-րդ էջում նշված այն հինգ մասնագետներին, որոնք մեղանից առաջ առաջարկել են «զանստորագրել»-ը կարգալ «զանստորագրեալ»: Մենք սևով սպիտակի վրա գրել ենք. «Մատենադարանի №№ 2867 և 3122 ձեռագրերի գրիչներն անցյալ դարում վերականգնել են (ուրեմն ոչ միայն առաջարկել, այլև վերականգնել են) բառի ուղիղ ձևը՝ զանստորագրեալ: Բառը ճիշտ են քարգմանել... Գր. Խալաթյանցը⁷²... Ստ. Մալխասյանցը... 2. Մանանդյանը»:

⁷⁰ Pseudo-Sebeos:— „Journal asiatique“, 7—8, Paris, 1905, էջ 136:
⁷¹ Hübschmann H., Zur Geschichte Armentiens, Leipzig, 1875, էջ 5:
⁷² Խալաթյանցը բառը սրբագրել է ուսերեն թարգմանությանը հանդերձ, ուստի մենք «սրբագրել» բառի փոխարեն գործածել ենք «ճիշտ է թարգմանել» արտահայտությունը և նշել ենք ուս-

Հինգ անունները նշելուց հետո պատահաբար բաց ենք թողել Միհրդատյանի անունը: Գրախոսողը՝ տպավորություն ստեղծելու համար, թե անվան վրիպումն ինչ որ բան է նշանակում, շտապել է ընթերցողին տեղյակ պահել, թե «փաստը նշել է նաև դր. Մեսրոպ ծ. վ. Գ. Գրիգորյանը» (62): Իսկ ղեկավոր Մ. Գրիգորյանն ինքն իր սեփական դիտողությունների մասին գրել է. «Վերոգրյալ դիտողությունները... չեն նսեմացնել արժեքը Արզարյանի աշխատության, որ Կարևոր նպաստ մը կբերե Սերեռոսի Պատմության աղբյուրակից հարցերու ուսումնասիրության»⁷³:

Երրորդ վրիպակ: «Վերաբերութիւն» բառը Սերեռոսին վերագրվող երկում սխալմամբ ընդօրինակվել է՝ «վերաբերութեան»: Ակինյանն ուղղել է վրիպակը, և մենք նշել ենք նրա ուսումնասիրության առաջին հրատարակության համապատասխան տեղը, գրելով՝ «Ն. Ակինյանը (Սերեռոս կա. Բաղրատունեաց և իւր Պատմութիւն ի Հերակղ.— «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 405 և այլուր)... ընտրել է բառի այս նշանակությունը»⁷⁴: Իսկ Թորոսյանը գրում է. «Նրա (Արզարյանի— Գ. Ա.) ասածից դարձյալ հետևում է. որ... իրենից առաջ ոչ ոք, այդ թվում և Ն. Ակինյանը, չի առաջարկել «վերաբերութեան»-ը դարձնել «վերաբերութիւն» (63):

Այս նոր արարքի գնահատականը թողնում ենք ընթերցողին: Իսկ մենք հայտնի դարձնենք աղբյուր անսպասելին: Մեր նշած առաջին հրատարակության մասին լռելով՝ Թորոսյանն իր ընթերցողին մատուցել է Ակինյանի ուսումնասիրության երկրորդ հրատարակությունը (Վիեննա, 1924): Այս հրատարակության 76-րդ էջից նա արտագրել է հենց այն, ինչ գտնվում է առաջին հրատարակության մեր նշած 405-րդ էջում և տպավորություն է ստեղծել, թե ինքը նշել է ինչ որ բան, որը մենք չենք նշել: Այնուհետև՝ օգտվելով առիթից, որ մենք տեղ շահելու նպատակով, փոխանակ Ակինյանին արտագրելով՝ նշել ենք միայն արտագրվելիք էջը՝ ինքն արտագրել է մեր իսկ նշած էջը և տպավորություն է թողել, թե նորություն է հայտնում:

Բառը ճիշտ սրբագրած չորս մասնագետների (Մառ, Խալաթյանց, Ակինյան, Մանանդյան) շարքում նշել ենք նաև Խալաթյանցի անունը: Այս անունից ուղիղ հինգ տող հետո գրել ենք՝ «Սերեռոսի Պատմության տվյալ հատվածի բոլոր քարգմանիչները սխալ են վերծանել բնագիրը»⁷⁵: Անվանապես նշել ենք սխալ վերծանած բոլոր երեք թարգմանիչների անունները (Ք. Պատկանյան, Վ. Լանգլուա, Ստ. Մալխասյանց): Թորոսյանն իր ընթերցողին մոլորեցնելու համար՝ մեր գործածած «բոլոր քարգմանիչները» արտահայտությունը տարածել է նաև Խալաթյանցի վրա, որը երբեք Սերեռոսին վերագրվող երկի թարգման-

ներեն այն բառը (неописанное), որը Խալաթյանցն ստացել է վրիպակը սրբագրելիս: Հասկանալի է, որ այս բառը հնարավոր չէր ստանալ վրիպակից, որովհետև վրիպակը բառ չէ, այլ՝ տառերի անիմաստ կուտակում՝ «զանստորագրել»: Ուրեմն Խալաթյանցը սա դարձրել է բառ («զանստորագրեալ») և ապա նոր է այդ բառը թարգմանել: Հետևաբար՝ երբ մենք հայտնել ենք որ Խալաթյանցը բառը ճիշտ է թարգմանել՝ կնշանակի դրանով հայտնի ենք դարձրել Խալաթյանցի ճիշտ սրբագրության փաստը: Այնինչ՝ Թորոսյանը գրում է. «Գ. Արզարյանը... ասում է, որ... Գ. Խալաթյանցը միայն ճիշտ է թարգմանել... բայց նա էլ չի առաջարկել Գ. Արզարյանի կողմից բեղունված ընթերցումը»: Այսպիսով՝ գրախոսողը նույնիսկ մեր գրքում «неописанное» բառը տեսնելուց հետո էլ չի իմացել, որ դա հենց Խալաթյանցի կողմից ճիշտ սրբագրված «զանստորագրեալ» բառն է:

⁷³ «Հանդէս ամսօրեայ», 1965, էջ 558:
⁷⁴ Արզարյան, էջ 138—139:
⁷⁵ Անդ, էջ 139:

նությունը չի զբաղվել: Աշխատությունը գրած լինելով ուսուցիչն՝ Խալաթյանը բնականաբար «Սեբեոսից» բաղված հատվածը բերել է ուսուցիչն թարգմանություն: Թորոսյանն օգտագործել է այս հանգամանքը և Խալաթյանցին նույնպես հայտարարել է Սեբեոսին վերագրվող երկի թարգմանիչ և նրա վրա է տարածել իսկական թարգմանիչների մասին մեր ասածը: Գրախոսողը կարծես, թե չի նկատել, որ Խալաթյանցի անունը մեր նշած թարգմանիչների շարքում չկա և որ՝ թարգմանիչների անուններից ուղիղ 5 տող առաջ մենք Խալաթյանցի անունը նշել ենք ոչ թե սխալ, այլ ճիշտ վերծանած շորս մասնագետների շարքում:

Այսպիսով՝ փաստը դարձյալ շրջվել է և մեր նշածը դարձյալ ընթերցողին ներկայացվել է որպես շնչված փաստ: Ըստ որում՝ «նշել-չնշելու» ձևական կողմի վրա ընթերցողի ուշադրությունը շեղելով՝ հողվածագիրը բողբոկել է տարբերությունը Խալաթյանցի և մեր վաստակների միջև: Խալաթյանցը, և նախորդ բանասերներից ոչ ոք, չի փաստարկել իր սրբագրական առաջարկը, իսկ մենք «Պիտոյից գրքի» հայերեն թարգմանության մեջ մատնանշել ենք «վերաբերություն» բառի գործածության հենց այն առումը, որով ապացուցվում է, որ Սեբեոսին վերագրվող երկի նախնական բնագրում եղել է ոչ թե «վերաբերություն», այլ՝ «վերաբերություն»:

Չորրորդ վրիպակ: «Հին թագաւորացն» արտահայտությունն ազավաղվելով դարձել է «հինգ թագաւորացն»: Մենք առաջարկել ենք սրբագրել վրիպակը: Թորոսյանն իր գրախոսականի 63-րդ էջում մեր սրբագրական առաջարկը դարձյալ անզամահատելով ստացել է «տառացի նույնություն» մեր և Աճառյանի առաջարկների միջև և նշել է այն փաստը, որ մեր գրքում «նույնիսկ ակնարկ չկա Հ. Աճառյանի... մասին»: Որ Աճառյանի անվան վրիպումը բոլորովին չի համապատասխանում մեր գրքի ընդհանուր բնույթին⁷⁶, դա անառարկելի փաստ է: Բայց պետք էր նկատել, որ մեր մենագրության 42-րդ էջում ղեռնղված է Մալխասյանցի հետևյալ բաղվածքը. «Բանասերներից ոմանք տրամադիր են հինգ բառը այստեղ կարդալ հին որպես համապատասխան՝ արձանագրության առաջին բառի»: Մալխասյանցի գործածած «բանասերներից ոմանք» արտահայտությունը վերաբերում է առաջին հերթին հենց Աճառյանին: Ուրեմն՝ մենք Աճառյանի վաստակը փաստորեն նշել ենք՝ Մալխասյանցի միջոցով:

Այն էլ ասենք, որ մենք կարող էինք առհասարակ շնշել ոչ մի անուն և, Մալխասյանցի նման, բավարարվեինք «բանասերներից ոմանք» արտահայտությամբ: Գիտություն մեջ դա էլ ընդունված ձև է: Կարևորը ներկա դեպքում ոչ թե բանասերների անունների հաշվապահական թվարկումն էր, այլ այն փաստը, որ «հին» և «առաջին» բառերի համագրությունը մեզանից առաջ

76 Մեր մենագրության մեջ՝ ծրագրված կերպով հավաքված և զբանջված են մեր քննած բառերի սրբագրությամբ զբաղված մեզ ծանոթ բոլոր մասնագետների անունները: Բավական է վերհիշել, որ միայն «զանստորագրեալ» բառի սրբագրության կապակցությամբ նշել ենք 14 մասնագետի անուն: Մեկ առ մեկ հաշվել ենք Պատմության հրատարակիչների ուղղումները և դրել. «Շուրջ քանակական կարևոր ճշգրտումներ կատարել են... Միհրդատյանը, Պատկանյանը, Մալխասյանցը: շյուբշմանը... Մակինը... նույնպես զբաղվել են բնագրի ճշգրտմամբ» (135): Բաղվիցս առիթներ ենք որոնել՝ զբավտելու նախորդների ջանքերը. «Բանասերների արդեն քիչ քանք շեն գործադրել Սեբեոսի Պատմության բնագրի ճշգրտման ուղղությամբ» (14): Հենց մեր կատարած սրբագրությունների մասին հայտնել ենք, որ դրանցից «մի քանիսը բանասիրության մեջ արդեն այս կամ այն չափով քննարկվել են» (136): Սա է նախորդների վաստակի նկատմամբ մեր ցուցաբերած բնական դիրքավորումը: Իսկ Թորոսյանը կամեցել է իրականությունն իր ընթերցողին մատուցել հակասակ տեսքով:

զբաղվել են նաև ուրիշները: Իսկ այդ փաստը մեր գրքում նշված է ոչ միայն Մալխասյանցի, այլև Մատիկյանի և Ակինյանի միջոցով⁷⁷: Հետևաբար՝ գրախոսողը, մեզմ ասած, ճիշտ չի վարվել, երբ Աճառյանի անվան պատահական վրիպման փաստն իր սովորության համաձայն՝ ընթերցողին ներկայացրել է մեզադրական եզրակացության ձևով:

Ավարտեցինք նկարագրությունը շորս գրչական վրիպակների կապակցությամբ Թորոսյանի ձեռնարկած այն գործողությունների, որոնց օրինակով նա ցույց է տվել, թե ինչ կարգի «հմտություններ» է ինքը կարողացել փաստերը շրջել և ներկայացնել իր կամեցած ձևով: «Մենք կարող ենք շարունակել այս կարգի օրինակների թիվը,— գրում է նա՝ կարծես թե ակնարկելով փաստերը շրջելու իր «այս կարգի օրինակները»,— որովհետև բերվածով բնավ չի սպասվում դրանց քանակը, բայց խնայենք ընթերցողի ժամանակը: Ասենք միայն, որ Գ. Վ. Արզարյանի առաջարկած՝ բնագրի 46 ուղղումներից շատերը առաջարկված են եղել նախորդ ուսումնասիրողների կողմից: Այստեղ Թորոսյանն իր միտքը դարձյալ կիսատ է թողել: Սոսկ մեր ընդգծած «առաջարկած են եղել» արտահայտությամբ մեր վաստակի մասին գաղափար կազմել չի կարելի: Ուստի՝ պետք էր շարունակել միտքը և հայտնել նաև այն, որ առաջարկված են եղել, բայց բավականաչափ չեն փաստարկվել: Առաջարկված կարող էին լինել անխտիր բոլոր 46 ուղղումները: Եվ մեր վաստակը դրանից ավելի կմեծանար, որովհետև դա կնշանակեր, որ մենք փաստարկել ենք նախորդների կողմից առաջարկված, բայց չփաստարկված 46 միավոր:

Մանթեանանք «գրախոսություն» հաջորդ էջերին: Մենք Վարդան Բաղիշեցուն՝ 1689—1704 թթ. կազմած ձեռագրացուցակի⁷⁸ հետազոտությամբ հայագիտությունը հայտնի ենք դարձրել այն կարևոր փաստը, որ այսօր Սեբեոսին վերագրվող Պատմությունը 17-րդ դարում Սեբեոսին չի վերագրվել և հայտնի է եղել «Խոսարովի պատմություն» խորագրով: Ծիշտ է, Խոսարովը ոչ թե Պատմության հեղինակի, այլ զլխավոր դերակատարի անունն է, բայց նորահայտ փաստը դալիս է հաստատելու № 2639 ձեռագրում գտնվող անվերնագիր երկի հենց հեղինակի խոսքն այն մասին, որ ինքը գրել է ոչ թե Հերակի, այլ՝ Խոսարովի պատմությունը:

Նորահայտ փաստը միաժամանակ վերացնում է բանասիրական գրականության մեջ տեղ գտած նրկու թյուրիմացություն: Ն. Ակինյանը Բաղիշեցու ցուցակի Խոսարովին համարել է «Մաշտոցի վարբի» հեղինակ: Այժմ վերանում է այս արտակարգ սխալը: Երկրորդ սխալն էլ այն է, որ ցուցակի հրատարակիչ Ս. Տեր-Հակոբյանը կարծել է, թե Ամբղուռ վանքի մատենադարանում մամանակին գտնվել է «Խոսարով թարգմանի Սահակի պատմությունը»: Նորահայտ փաստի միջոցով վերանում է նաև այս թյուրիմացությունը:

77 «Հինգ» բառի սրբագրության հիմնական վաստակը պատկանում է ոչ թե Աճառյանին, այլ՝ Պատկանյանին: Այդ իսկ պատճառով էլ՝ մեր գրքում նշված է Պատկանյանի անունը և հայտնված, որ «Պատկանյանի կարծիքը մասամբ կրկնել են Մատիկյանը, Ակինյանը, Անինյակին» (էջ 37): Որոշակի նշել ենք Մատիկյանի և Ակինյանի աշխատությունների այն էջերը, որոնցում նույնպես գտնում ենք «հին» և «առաջին» բառերի աճառյանական համագրությունը:

78 Ցուցակում հիշատակված և այժմ մեր Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից մեկը (№ 1896) ընդօրինակված է 1689 թ., ուստի՝ ցուցակը կազմվել է 1689-ից մինչև 1704 թթ. ընթացքում (Բաղիշեցին վախճանվել է 1704 թ.):

Փաստի հայտնաբերման մանրամասնությունները մեր գրքում ներկայացված են շատ հակիրճ, որի հետևանքով մեր աշխատանքը սխալ է ընկալվել թորոսյանի կողմից: Վերջինս գրում է. «Պրակները միացնող բելերի և տեխնիկական այլ մանրամասնությունների միջոցով Գ. Արզարյանը մի ավելորդ անգամ ևս (ընդգծումները մերն են—Գ. Ա.) հաստատում է, որ «Վարբը» պարունակող պրակը միացվել է № 2639 ձեռագրին «հետագայում» (65): Ինչպես տեսնում ենք, մեր ներդրած աշխատանքից գրախոսողին մատչելի են եղել միայն «պրակների թելերը» և «տեխնիկական այլ մանրամասնությունները»... Ըստ որում առաջին անգամ հայտնաբերված փաստը մատուցվել է «մի ավելորդ անգամ ևս հաստատում է» արտահայտությամբ. կարծես թե՛ ուրիշներն արդեն փաստը հայտնաբերել էին, իսկ «Գ. Արզարյանը մի ավելորդ անգամ ևս հաստատում է»:

Մակավ հետաքրքրաշարժ չեն գրախոսողի պատկերացումները նաև № 2639 ձեռագրում գտնված պատմագրերի քանակի մասին: Վարդան Բաղիշեցին հայտնում է, որ այդ ձեռագրում կան վեց պատմագիրք. «Ազաթանգեղոս, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և Խոսրովու»⁷⁹: Այս 6 անունների կողքին եղած «6» թվանշանը ցուցակում ազավաղվելով դարձել է «7». այսպես՝ «կայ ի մէջ է՞» (=7) պատմագիրք: Թորոսյանը վրիպակը չնկատելով և հիմք ընդունելով ոչ թե անվանապես քվարկված 6 անուններ, այլ ձեռագրում գտնված պատմագրերի քանակին շնամապատասխանող վրիպակային թվանշանը, կարծել է, թե նրա միջոցով՝ «անկախ Գ. Արզարյանից» կարելի էր պարզել, որ «Վարբը» ձեռագրի մեջ ներմուծվել է հետագայում: Մեր հայտնաբերած փաստը նորից «հայտնաբերելու» իր տրամադրությունը նա արտահայտել է այսպես. «Անկախ Գ. Արզարյանից, մենք հիմնավոր փաստեր ունենք պնդելու, որ այն ժամանակ, երբ Բաղիշեցին կազմում էր իր ցուցակը՝ Վարբը իրոք չկար ձեռագրի կազմում» (66): Թորոսյանի ակնարկած «ճիմնավոր փաստը» հիշյալ վրիպակն է, որը եթե իսկապես հիմք ընդունենք, ի դեպ, կստանալինք գրախոսողի կարծածի լրիվ հակառակ արդյունքը: Այսպես. ձեռագրում այժմ, «Վարբի» հետ միասին, կա ճիշտ այնքան պատմագիրք, որքան որ ցույց է տալիս վրիպակային 7 թվանշանը: Հետևաբար՝ եթե այդ թվանշանը

79 № 2639 ձեռագրում Բաղիշեցու թվարկած վեց պատմագրերից բացի կան նաև երեք մանր-նյութեր՝ «Գաշանց թուղթը», «Սահակի տեսիլը» և Փարպեցու թուղթը: Սրանք Բաղիշեցին իր ցուցակում չի նշել, որովհետև նրա ընդհանուր սկզբունքն է եղել, ինչպես № 2639 ձեռագրի, այնպես էլ ցուցակում նկարագրված մյուս 30 պատմագրերի դեպքում, նշել միայն պատմագրերը: Այսպես, օրինակ, Մատենադարանի № 3070 ձեռագրում (որը ժամանակին գտնվել է Բաղիշեցու ձեռքին և նշված է ցուցակում) նույնպես կան յոթ պատմագրեր: Սրանք Բաղիշեցին գրանցել է, իսկ գրանց կողքին ընդօրինակված ինն կողմնակի նյութերը ցուցակում չեն նշված: Ըստ որում, այս «կողմնակի» կողմնակի և ցուցակում չնշված բնագրերի շարքում է նաև այնպիսի մի գործ, ինչպիսին է Վարդան Արևելցու «Աշխարհացույցը»: Նույնիսկ Մամիկոնյան տոհմի շափածո պատմությունը, որը գտնվում է այժմ Մատենադարանում պահպանվող № 1896 ձեռագրում, ցուցակում չի նշված, որովհետև դա նույնպես պատմագիրք չէ: (№ 3070 և № 1896 ձեռագրերի գրանցումը տես՝ «Արարատ», 1903, էջ 181—182, 188):

80 Հնարավոր է նաև, որ Բաղիշեցին հենց ինքը «2(=6)» գրելու փոխարեն շփոթմամբ գրել է «է(=7)»: Փաստն այն է, որ ցուցակում անվանապես գրանցված են 6 պատմագիրք և ձեռագրում էլ իսկապես գտնվել են 6 պատմագիրք: Ուրեմն՝ «է(=7)» թվանշանը բացահայտ վրիպակ է:

ճիշտ լինելը, կստացվեր այնպես, որ ցուցակը կազմելու ժամանակ «Վարբը» նույնպես գտնվել է ձեռագրի մեջ: Այնինչ՝ «Վարբը» ձեռագրի մեջ ներմուծվել է ցուցակը կազմելուց հետո: Ուրեմն՝ արացուցելու համար, որ «Վարբը» ձեռագրում չի գտնվել՝ պետք էր նկատել, որ ցուցակում գտնվող «7» թվանշանը վրիպակ է: Հողվածագիրը ոչ միայն վրիպակը չի նշմարել, այլև մեղանից դժգոհել է, որ մենք մեր տեսակետը փոխանակ վրիպակի վրա կառուցելու, նկատել և անտեսել ենք վրիպակը...

«Գործերի քանակը ցույց տվող թիվը՝ 7-ը,—գրում է նա,—ստույգ է, որովհետև ցուցակի 34 թվահամարի տակ Բաղիշեցին դարձյալ գրում է է (=7) պատմագիրք» (66): Ինչպես տեսնում ենք, վրիպակը որքան շատ է կրկնվել, այնքան ավելի ստույգ է համարվել: Բայց հայտնի է, որ վրիպակների կրկնությունը գեղարվեստի ձեռագրերում այնքան սովորական են, որ բանասերները առհասարակ թվանշանների վրա տեսակետներ չեն կառուցում:

Բաղիշեցու ցուցակը վրիպակներով առատ է: Բացի «է» (=7) թվանշանի վրիպակից՝ համեմատիր, օրինակ, նաև՝ «Բ(=2) պատմագիրք այլ կայ... մինն է Պալիթ վ. պատմագիրք և միւսն Անանիայի Շիրակացույ և միւսն Սոկրատ պատմագիրք»: Ինչպես տեսնում ենք, թվարկված է երեք պատմագիրք, բայց թվանշանը «Բ» (=2) է: Ցուցակում առկա մյուս վրիպակներից է հետևյալը (էջ 179). «ԺԲ (=12) գիրք այլ պատմագիրք...»: «ԺԲ» (=12) թվանշանը չի համապատասխանում իրականությանը:

Փոխանակ ցուցակն իր ամբողջություն մեջ ուսումնասիրելու՝ Թորոսյանը կարդացել է միայն վրիպակը պարունակող տողերը և կարծել է, թե «Բաղիշեցին գրում է, որ № 2639 ձեռագրում կա 7 գործ, բայց թվարկում է այդ գործերից միայն 6-ի հեղինակին»: Գրանդ Բաղիշեցին շատ պարզ ասում է, որ շղթաի 7-րդ գործի հեղինակին» (74): Այս կասկածներով լի թվանշանը չէր հիշվել էջմիածնի մատենագրարանի անդրանիկ ձեռագրացուցակը, որը կազմել է Մանվել Գյումուշխանեցին (1828 թ.): Ինչպես տեսանք, ներկա «Սերեոս» այդ ցուցակում գրանցված է այսպես՝ «Պատմութիւն մի անհեղինակ»⁸¹: Ուրեմն, Բաղիշեցին, եթե նույնիսկ չգտներ այս երկը գրանցելու որևէ այլ եղանակ, իր տրամադրություն տակ ուներ հենց «անհեղինակ» բառը, որով նա կկարողանար նշել այդ երկը: Բաղիշեցուն ծանոթ են եղել անհեղինակ երկերը գրանցելու նաև զանազան այլ միջոցներ. այսպես, օրինակ՝ «մեկնութիւնք անծանօթ», «բահանայի ումեմն աշխատեալ», «այլ բան»⁸² և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, Բաղիշեցին ամենատարբեր ձևերով կարող էր իր ցուցակում գրանցել ներկա «Սերեոսը», բայց նա այս երկը գրանցելու համար եղանակներ որոնելու կարիք չի ունեցել, որովհետև դա նրան հայտնի է եղել որպես «Խոսրովու պատմութիւն» և նա հենց այդպես էլ գրանցել է իր ցուցակում:

Ընթերցողն սկզբում չի կոհսում, թե հողվածագիրն ինչու է այդպես հետևողականորեն պնդում, թե Բաղիշեցին չի իմացել ներկա «Սերեոսը» նշելու որևէ եղանակ: Բայց երբ հետազայում պարզվում է, որ միևնույն հողվածագիրը ջերմորեն քարոզում է, որ Բաղիշեցին շատ լավ կարողացել է իր ցուցակում գրանցել մեկ ուրիշ «անհեղինակ երկ»՝ այս անգամ արդեն հասկանալի է դառնում, որ «երկու անհեղինակ գործերից» մեկի գրանցման փաստը գրախոսու-

81 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 3801, էջ 209ր:

82 Հմմտ. «Արարատ», 1903, էջ 186, 188:

դին ձեռնատու չի եղել: Գրա համար էլ նա «հերքել է» մեկի գրանցման փաստը, որպեսզի «ապացուցի», որ ցուցակում գրանցված է «մյուս անհեղինակ գործը»:

«Մյուս անհեղինակ գործ» արտահայտությունը վերցնում ենք շակերտների մեջ, որովհետև իրականում այդ գործը («Սահակի տեսիլը») ունի իր շատ հայտնի հեղինակը, որը նշված է հենց № 2639 ձեռագրում: Թորոսյանը դա ընկալել է որպես «անհեղինակ գործ»...

Այս փաստին ավելի հանգամանորեն կանգնադառնանք ստորև: Իսկ այժմ տեսնենք, թե ինչպե՞ս է պատահել, որ Թորոսյանը վեճ է սկսել մի պատմագրի՝ «Խոսրովի Սահակի պատմություն» շուրջ, որը ձեռագրում գոյություն չունի: Հարցին պատասխանելու հնարավորությունը տանք իրեն՝ հոգվածագրին: «Այս հարցին («Թե Բաղիշեցին ինչու է հիշել Խոսրովի անունը և ձեռագրում եղած ո՞ր գործի հեղինակ է համարել նրան» — Գ. Ա.) թեև հարցականով, պատասխանել է արդեն Ս. Տեր-Հակոբյանը՝ Բաղիշեցու ցուցակի հրատարակիչը: Յուցակի Խոսրով անվան վրա նա նշան է դրել և ծանոթագրել. Խոսրովայ բարգմանչի Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ»: Բաղիշեցու ցուցակից անկախ նույն կարծիքն է հայտնում նաև Ղ. Ալիշանը, բայց առանց հարցական նշանի, հաստատապես» (71):

Սհա այստեղ է թաքնված գաղտնիքը:

Ցուցակի հրատարակիչը չիմանալով իր հրատարակած ցուցակում գրանցված ձեռագրի և № 2639 ձեռագրի նույնություն մասին (այս փաստը հայտնաբերվեց տասնյակ տարիներ հետո՝ Ն. Ակինյանի կողմից) կարծել է, թե Բաղիշեցին իր ձեռքին ունեցել և ցուցակում նշել է «Խոսրովայ թարգմանչի Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ»: Թորոսյանն էլ իր հերթին կարծելով, թե ցուցակի հրատարակիչը «Խոսրովի Սահակի պատմությունը» հիշատակելով նկատի է ունեցել № 2639 ձեռագիրը՝ շրջանառության մեջ է դրել մի պատմագիրը, որն իրականում գոյություն չունի ոչ միայն № 2639 ձեռագրում, այլև՝ առհասարակ...

Թյուրիմացությունից տուժել է նաև Հ. Ղ. Ալիշանը, որը ոչ թե «առանց հարցական նշանի, հաստատապես» հայտնել է ցուցակի հրատարակչի կարծիքը, այլ առհասարակ ոչ մի խոսք չի ասել ո՛չ ցուցակի հրատարակչի, ո՛չ էլ № 2639 ձեռագրի մասին...

Բայց մենք շարունակենք: «Եվ իրոք, — գրում է գրախոսողը, — եթե ձեռագրից հանենք Վարբը՝ կմնա ուլիղ 7 գործ՝ Ագաթանգեղոս (Դաշանց թղթով), Խորենացի, Մեսրոպ Վաչոցձորեցի, «Սահակի պատմությունը», Եղիշե, Փարպեցի (թղթով) և Սեբեոս... Ինչպես տեսնում է ընթերցողը՝ ապացուցվեց հենց այն, ինչ շատ էր կամեցել, բայց չէր կարողացել անել Գ. Աբգարյանը» (66):

Աբգարյանի «չկարողացածը» ապացուցելիս «ապացուցողը» դիմել է մի գործողության, որը իսկապես Աբգարյանի ուժերից վեր է: Նյութերի բանակը մեկ միավորով պակասեցնելու և վրիպակային «7» թվանշանին հարմարեցնելու դիտավորությունը՝ նա «Դաշանց թղթը» միացրել է Ագաթանգեղոսի անվանը, այն դեպքում, երբ նույնիսկ ձեռագիրն ընդօրինակող շարքային գրիչը իմացել է, որ դա առանձին մատենագրական միավոր է և ընդօրինակել է Ագաթանգեղոսից անջատ...

Այնուհետև՝ գրախոսողը հայտարարում է «№ 2639 ձեռագրում կա մի գործ, որը Բաղիշեցին և նրա աշակերտները համարում են «Սահակի Պատմություն»

(75): Որպես ապացույց՝ նա մատնանշում է այն փաստը, որ «ձեռագրում այս գործը զբաղեցնող թերթերի ստորին լուսանցքներում երեք անգամ... նույն գրչի ձեռքով գրված է՝ Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ»: Այստեղ Թորոսյանը Բաղիշեցուն և իր աշակերտներին վերագրել է բաներ, որոնց մասին նրանք գաղափար չեն ունեցել: «Բաղիշեցու աշակերտները» ասելով՝ նա նկատի ունի ձեռագիրն ընդօրինակող գրիչներին: Ուրեմն՝ բաց անենք № 2639 ձեռագիրը և տեսնենք, թե նրանք ինչ վերնագիր են դրել Սահակի տեսիլին: «Յաղաջաբան տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայոց կաթողիկոսի»: Ինչպես տեսնում ենք, Բաղիշեցին ու իր աշակերտները տեսիլը դիտել են ոչ թե որպես պատմագիրք, այլ՝ որպես տեսիլ: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Իսկ Թորոսյանը փոխանակ ցուցադրելու աշակերտների գրած այս վերնագիրը, ընթերցողին մատուցել է ձեռագրի ստորին լուսանցքներում գրված մի լուսանցագրություն, որը վերաբերում է տեսիլի ընդամենը 4 բերթի բովանդակությանը և այն էլ այն 4 թերթերի, որոնք Բաղիշեցու աշակերտները վերնագրել են «Յաղաջաբան տեսլեան» (և ոչ՝ «Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ»): Կարճ ասած՝ նա թափցրել է տեսիլի մյուս էջերին վերաբերող այն լուսանցագրությունները, որոնք բնութագրում են ամբողջ տեսիլը և իրենց մեջ պարունակելով հենց «տեսիլ» բառը՝ ցույց են տալիս, որ Բաղիշեցին ու իր աշակերտները Սահակի տեսիլը դիտել են որպես հենց տեսիլ և ոչ՝ պատմագիրք...

Չեղյալ պատմագիրքը որպես իրականություն ներկայացնելիս՝ ընթերցողին մատուցվել է նաև այն լուրը, թե Բաղիշեցու օրոք իբր գոյություն են ունեցել այդ «պատմագրքի» մասին վկայող մատենագիտական ցանկեր: «Մատենագիտական այս ցանկերը, որոնցում Խոսրով թարգմանիչը նշվում է որպես Պատմութիւն Սահակայ գործի հեղինակ, կազմվել են կամ ընդօրինակվել Վարդան Բաղիշեցու ժամանակաշրջանում, այլ կերպ՝ Բաղիշեցու ժամանակ էլ շատ լավ հայտնի էր, որ մենք ունեցել ենք... Պատմութիւն Սահակայ և դրա հեղինակը Խոսրով թարգմանիչն է» (74): Գրախոսողն այս անգամ էլ ընթերցողին չի հայտնել այն մասին, որ «Խոսրովի Սահակի պատմություն» առաջին տեղեկությունը պատկանում է Բաղիշեցու մահից հետո՝ 1724 թ. կազմված մի մատենագիտական ցանկի հեղինակի: Վերջինս, ինչպես երևում է, ձեռագրերից մեկում տեսել է Սահակին վերաբերող մի անհեղինակ բնագիր (իսկ այդպիսիները ձեռագրերում կան), որն ընդօրինակված է եղել 7—8-րդ դդ. մատենագիր Խոսրով թարգմանչի երկերի կողքին, և տպավորություն է ստացել, թե դրա հեղինակն էլ է Խոսրովը: Սրա հիման վրա կամ մեզ անհայտ մեկ այլ պատճառով, առաջին անգամ 18-րդ դարում, այն էլ, կրկնում ենք, միայն Բաղիշեցու մահից հետո կազմված մի ցուցակում, գրանցվել է Խոսրովի անունը որպես «Սահակի պատմություն» հեղինակի: Այսպիսով՝ Բաղիշեցու օրոք գոյություն չի ունեցել ոչ մի մատենագիտական ցանկ կարծեցյալ «Սահակի պատմություն» հեղինակի մասին, և Բաղիշեցին այդ հեղինակի անունը չի իմացել: Եվ առհասարակ բովանդակ հայ մատենագրության մեջ, բացի 1724 թ. ցանկից, ուրիշ ոչ մի տեղ բացառապես ոչ մի հիշատակություն չկա «Խոսրովի գրած Սահակի պատմություն» մասին:

Հոգվածի 67-րդ էջում հոգվածագիրը կազմել է մի աղյուսակ, որի նպատակն է՝ տպավորություն ստեղծել, թե իբր երկու հայ գիտնականներ՝ Բաղեշի դպրոցի ամենանշանավոր ուսուցիչներից մեկը՝ Վարդան Բաղիշեցին և դասական հայագիտության այնպիսի մի հմուտ ներկայացուցիչ, ինչպիսին է Գա-

լուստ Տեր-Մկրտչյանը, շեն իմացել, որ ձեռագրերը նկարագրելիս պետք է նյութերը թվարկել հերթականությամբ և ոչ թե խառնել իրար և ստեղծել այն «պատահական հերթականությունը», որի մասին հոգվածագիրը գրում է. «Վարդան Բաղիշեցու ցուցակում ևս, որը ոչ թե ձեռագրացուցակ է այսօրվա իմաստով, այլ սովորական մի գույքամատյան (ցուցակն այս անգամ «գույքամատյան» կոչողը մոռացել է, որ գույքամատյանում նույնպես ձեռագրագեաներն իրենց ունեցվածքը շեն նշում «պատահական հերթականությամբ» — Գ. Ա.)... գործերը թվարկված են պատահական հերթականությամբ: Ուստի շէր կարելի պատահական հանգամանքը հիմք դարձնել լուրջ եզրակացություններ» (68):

«Պատահական հերթականության տեսությունը» հոգվածագիրը կառուցել է երկու հենակների վրա, որոնցից մեկը Բաղիշեցու ցուցակում գտնվող մի վրիպակ է, իսկ մյուսը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի ցուցակում պատահաբար հայտնված մեկ ուրիշ վրիպակ: Վրիպակներից առաջինն այն է, որ Վարդան Բաղիշեցին № 2639 ձեռագրի նյութերը նկարագրելիս վրիպակաբար ետևառաջ է նշել ձեռագրում կողք-կողքի գտնվող Եղիշեի գործը և «Ներսեսի պատմությունը»: Բայց մյուս բոլոր նյութերը նա նույնպես նշել է խիստ ներթափանցիկաբար: Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը նույնպես վրիպակաբար ետևառաջ է նշել կողք-կողքի գտնվող Խորենացու գործը և «Ներսեսի պատմությունը»: Բայց մյուս բոլոր նյութերը նա նույնպես նշել է խիստ ներթափանցիկաբար: Այսպիսով՝ և՛ Բաղիշեցու, և՛ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի սկզբունքը եղել է նյութերի խիստ ներթափանցիկությունը: Իսկ Քորոսյանը երկու գիտնականների գործերում չուկել է միայն հիշյալ մեկական վրիպակները և նրանց հիման վրա գրել. «Ինչպես տեսնում ենք, ինչքան նկարագրություն, այնքան տարբերություն գործերի հերթականության մեջ» (67):

Եթե հոգվածագիրը ծանոթ լիներ և ուշադրություն դարձներ № 2639 ձեռագրից բացի նաև Բաղիշեցու ցուցակում ներկայացված շուրջ 200 այլ նյութերի նկարագրությունը՝ կտեսներ, որ Բաղիշեցին թերթել է Բաղեշի հարուստ մատենադարանում պահված բոլոր վարդապետական գրքերը (նրանցից մի քանիսը տպագիր են) և թերթ առ թերթ գննելով՝ խստագույն ներթափանցիկաբար գրանցել է իր ձեռագրական հարստությունները⁸³: Եվ տարօրինակ էլ կլիներ կարծել, թե նա հարյուրավոր նյութերի ցանկը կազմել է սոսկ հիշողությամբ...

Հիշողության վրա, պատահական հերթականությամբ կազմված «գույքամատյանը» հոգվածագրին պետք է եղել, որպեսզի դրանով նա հնարավորություն ստանա ցուցակում հերթականությամբ նշված Խոսրովի անջատելու «Սերեոսի Պատմությունից» և հանձնելու «Սահակի տեսիլին»: Այժմ դա հնարավոր չէ, որովհետև Խոսրովն ու «Սերեոսի Պատմությունը» անբաժանելիորեն կապված են միմյանց հետ՝ նրանով, որ Խոսրովը, ցուցակում նշված 6-րդ

⁸³ Բաղեշի մատենադարանում գտնված և այժմ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող բոլոր ձեռագրերը Բաղիշեցու ցուցակում նշված են խիստ հերթականությամբ: Վկայակոչենք մեզ արդեն ծանոթ № 3070 ձեռագրերը: Ինչպես այս ձեռագրում, այնպես էլ Բաղիշեցու ձեռագրացուցակում նյութերի հերթականությունը հետևյալն է. «Ձենոր պատմագիրը և ի հետո Ստեփանոս Տարօնացու, որ է Ասողիկն և Արիստակեսի (աստիվերցուն և միս Ղեռնդ պատմագիրը և միս Վրաց պատմութիւն և միս այլ Մխիթարայ Այրիվանեցու պատմագիրը և միս այլ Օրբելանց պատմութիւն»: (Աստիվերցու անունը տպագիր ցուցակում բաց է թողնված, մենք քաղել ենք № 737 ձեռագրի 224-ր էջից):

անունն է, և «Սերեոսի Պատմությունը» նույնպես ձեռագրում գտնվող 6-րդ պատմագիրըն է: Ուրեմն պետք էր ստեղծել «պատահական հերթականության տեսությունը», որպեսզի կարելի լիներ Խոսրովին միացնել կամեցած պատահական բնագրին և դրանով «վերացնել» Արզարյանի հայտնաբերած փաստը...

Գրախոսության հաջորդ՝ 69—75-րդ էջերն սկսվում են հետևյալ հայտարարությամբ. «Խոսրովին հայտնի Պատմության հետ կապելու համար պետք էին, ուրեմն, գիտական-բանասիրական լուրջ ու ծանրակշիռ փաստեր: Բայց Գ. Արզարյանը նման ոչ մի փաստ, բացարձակապես ոչ մի փաստ չի բերել» (69): Բացատրենք նաև այս հայտարարության հիմքում ընկած անտեղյակությունը:

Ինչպես տեսանք, № 2639 ձեռագրում Բաղիշեցու օրոք եղել են վեց պատմագիրը և վեցն էլ անվանապես նշված են ցուցակում՝ Ագաթանգեղոս, Խորենացի, Եղիշե, Ներսեսի պատմություն, Փարպեցի, Խոսրով: Ուրեմն՝ ամեն որ կհասկանա, որ ցուցակում նշված վեցերորդ անունը՝ Խոսրովը, վերաբերում է Սերեոսին վերագրվող երկին, որովհետև ձեռագրում գտնվող՝ մնացած հինգ պատմագրերը ցուցակում իրենց անուններն ունեն:

Այս տարրական գիտելիքը, սակայն, կպահանջեր «գիտական-բանասիրական ծանրակշիռ փաստերի» վկայակոչություն, եթե շիմանայինք, թե № 2639 ձեռագրում քանի՞ պատմագիրը կա, և՛ գրախոսողի նման՝ «Սահակի տեսիլը» նույնպես պատմագիր է համարելիս⁸⁴: Այս դեպքում մեկ «անհայտ պատմագիրը» կդառնար երկու և այսպիսով կսկսվեր գրախոսողի այն բանավեճը, թե Խոսրովը «երկու անհեղինակ գործերից» որի՞ հեղինակն է:

Բանավեճը, սակայն մեկընդմիջտ կկանխվեր, եթե գրախոսողը միաժամանակ, իմանար, որ Բաղիշեցին չէր կարող «Սերեոսի պատմության» նման մի կարևոր սկզբնաղբյուր իր ցուցակում չնշել այն պատճառով, որ նա իբր «շատ պարզ ասում է, որ չգիտի 7-րդ գործի հեղինակին, իսկ 7-րդ գործը Սերեոսի Պատմությունն է» (68): Սույն «պատճառաբանությունը» մասնագետներին ներկայանում է որպես անհարմար դրույց, որովհետև գիտական հոգվածում չէր կարելի խոսք բանալ այն մասին, թե ձեռագրացուցակներում գրանցվում են միայն հայտնի հեղինակների երկերը... Պետք էր իմանալ, որ № 2639 ձեռագրում «Սերեոսի Պատմության» հետ միասին ընդօրինակված է նաև մեկ ուրիշ երկ (Մեսրոպ Վայոցձորեցու երկը), որի հեղինակին նույնպես Բաղիշեցին «շատ պարզ ասում է, որ չգիտի», բայց սա չի խանգարել, որ նա այդ երկը ցուցակում նշի երկի դիտավոր դերակատարի՝ Ներսես Պարթևի անվամբ («Ներսես Պատմություն»): Ահա, այսպես էլ՝ նա Խոսրովի անվամբ նշել է Խոսրով Ապրվեպի պատմությունը:

Մինչև այժմ մենք գիտամբ չէինք հիշատակում «Սահակի տեսիլը» հանրահայտ հեղինակի անունը, որպեսզի ցույց տայինք, որ Խոսրովի կապակցությամբ հոգվածագրի սկսած վեճն ավելորդ էր նույնիսկ այն դեպքում, եթե Տեսիլի հեղինակը իսկապես հայտնի չլիներ: Քորոսյանը Տեսիլի շուրջ վեճ սկսե-

⁸⁴ Ինչպես տեսանք, Տեսիլը պատմագիրը դարձնելու միտումով՝ Քորոսյանը ցուցադրել է տեսիլի միայն 4 թերթի վերաբերող «Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ» լուսանցարությունը: Սակայն պետք էր իմանալ, որ՝ եթե նույնիսկ «Պատմութիւն» բառը գործածված լիներ ոչ թե լուսանցում, այլ՝ հենց տեսիլի վերնագրի մեջ՝ դարձյալ տեսիլը դրանով պատմագիրը չէր դառնա, քանի որ Բաղիշեցին պատմագիրը ասելով իր ցուցակում ամենուրեք նկատ է ունեցել միայն պատմագրերը:

լով՝ տպավորություն է ստեղծել, թե դա վիճելի հարց է, և թե բանասերների հաշակից է կախված լուծումն այն խնդրի, թե Բաղիշեցին խոսքովի անվամբ նշել է արդյոք տեսիլը, թե՞ «Աերեոսի Պատմությունը»...

Ընթերցողը նույնիսկ երևակայել չի կարող, որ թորոսյանի կողմից «անհեղինակ գործ» հայտարարված և Բաղիշեցու միջոցով ամենուրեք որպես խոսքովի գործ ներկայացված «Սահակի պատմությունը» այլ բան չէ, քան հայ դասական մատենագրության ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմությունից» քաղված՝ 11 թերթանոց մի փոքրիկ հատված...

№ 2639 ձեռագրում, Սահակի տեսիլից ընդամենը մեկ պատմագիրք (եղիշե) հետո, ընդօրինակված է Փարպեցու «Հայոց պատմությունը», որի կազմում կա նաև՝ Սահակի տեսիլը: Այսպիսով՝ միևնույն ձեռագրում երկու անգամ ընդօրինակված է միևնույն տեսիլը, որոնցից մեկը պարունակող Պատմության վրա խոշոր տառերով գրված է Փարպեցու անունը⁸⁵: № 2639 ձեռագրին սկզբում ընդօրինակել է Պաղոս Գավրուցին, որի օգտագործած գաղափար օրինակում գտնվել է «Սահակի տեսիլը»: Այնուհետև ձեռք է բերվել Փարպեցու ամբողջական Պատմությունը և Գրիգոր երեցի ձեռքով ընդօրինակվել է ձեռագրի երկրորդ մասում: Ուրեմն՝ թորոսյանը շատ ու շատ խորհրդավոր մի քայլի է դիմել, երբ Փարպեցու անունը կրող տեսիլը ընթերցողին ներկայացրել է որպես «անհեղինակ գործ» և սկսել է վիճել այն մասին, թե Բաղիշեցին դա համարել է Փարպեցու, թե՞ խոսքովի գործը:

Գրախոսողն ընթերցողին մատուցել է նաև այսպիսի մի նորություն: «Հնարավոր է, որ բազմաթիվ ձեռագրերում և Փարպեցու Պատմությունից առանձին հանդիպող այս գործը մասն է (կամ համառոտությունը) հինգերորդ դարում գրված այն «Սահակի պատմության», որից բառ առ բառ քաղել է Փարպեցին... Ն. Ակինյանը նույնիսկ համոզված է, որ Պատմության Ա գրվազը Փարպեցու գրչին չի պատկանում» (74—75): Բայց միթե՞ Ակինյանին այսպես պետք էր հասկանալ⁸⁶, եվ միթե՞ տարօրինակ չէր լինի՝ կարծել, թե Փարպեցին կարող էր «բառ առ բառ քաղել» և իր գրքի մեջ՝ որպես սեփական աշխատություն

85 № 2639 ձեռագրում առանց հեղինակի անվան ընդօրինակված Սահակի տեսիլը և Փարպեցու Պատմության կազմում գտնվող իր կրկնակն ունեն այնպիսի ընդհանրություններ, որ մասնագետ ձեռագրագետը ուշադիր ուսումնասիրելիս՝ նրանց նույնությունը կնկատի նույնիսկ առանց կարգալու. միայն արտաքին գրչական տեսքից կռահելով: Ուրեմն ավելորդ է ասել, որ թորոսյանն ավելի քան վատ է վարվել, երբ անգրագետի դերում է ներկայացրել Բաղիշեցու նման մի հմուտ մատենագետի, այն էլ՝ այն դեպքում, երբ հենց Բաղիշեցին ինքն է իր ձեռքով երկու տեսիլն էլ հայթայթել և ընդօրինակել տվել № 2639 ձեռագրի կազմում: Ասենք նաև, որ № 2639 ձեռագիրը ավելի քան 30 տարի (1672—1704) գտնվել է Բաղիշեցու ձեռքին և ծառայել է որպես դասագիրք: Ուստի՝ ոչ միայն Բաղիշեցին, այլև նրա աշակերտները 30 տարվա ընթացքում ամեն անգամ Սահակի տեսիլը կարգալիս կարգացել են նաև Փարպեցու անունը:

86 Փարպեցուց քաղված տեսիլը մեծ մասամբ ընդօրինակված է լինում առանց հեղինակի անվան, իսկ այն դեպքերում, երբ հեղինակի անունը կա՝ դա լինում է բնականաբար միայն Փարպեցու անունը: Հմմտ. Մաշտոցի Մատենադարան, ձեռ. № 4803, 8917, նոր Զուղայի ձեռ. № 24 (ընդօրինակված է հենց Բաղիշեցու ժամանակ՝ 1652 թ., էջ 32—38) և այլն: Հայտնի չէ որևէ ձեռագիր, որի մեջ Սահակի տեսիլը, թեկուզև սխալմամբ, ընդօրինակված լիներ Փարպեցու անունից բացի մեկ այլ անվամբ: Ինչ վերաբերում է Ակինյանին՝ նա հնարավոր չի համարել, որ Ա գրվազը գրված լինի հինգերորդ դարում: Հետևաբար՝ նրա իսկ ենթադրությունը հերքվում է կապը գրվագի և խոսքովի թարգմանչի ապրած ժամանակի միջև:

ներկայացնել հենց միևնույն օրերին ապրած մեկ ուրիշ մատենագրի գրած մի ամբողջ դրվագ...⁸⁷:

Տեսնելով, որ հայտարարությունների միջոցով անհնարին է ստեղծել ոչ մի տեղ գոյություն չունեցող «խոսքովի Սահակի պատմությունը»՝ թորոսյանը «գրախոսականի» 71—72 էջերում Ալիշանից քաղել է դանազան տեղեկություններ և հայտարարել. «Ինչպես տեսնում ենք, մեծ հայագետը, հիմնավորապես փաստարկել է այն իրողությունը, որ խոսքովի Պատմություն Սահակայ գործի հեղինակն է» (72): Սա վերացական հայտարարություն է: Իրականում մեծ հայագետը ոչ միայն «հիմնավորապես» չի փաստարկել, այլև չի բերել խոսքովի անունը կարծեցյալ «Սահակի պատմության» վրա հաստատող բացառապես ոչ մի վկայություն մեր հին, դասական մատենագիրներից:

Մենք հենց այժմ մեկ առ մեկ կանդրադառնանք Ղ. Ալիշանի փաստարկներին, իսկ մինչև այդ հայտնենք, որ փաստարկներից ամենածանրակշիռը մեզ թվացել է Մխիթար Այրիվանեցու վկայությունը, ուստի մենք մեր ուսումնասիրության մեջ անդրադարձել ենք միայն նրան: Բայց, տեսեք, թե ինչ դիտավորություն է «տեսել» գրախոսողը՝ մյուս հինգ փաստարկներին շանդրագառնալու մեր որոշման մեջ: «Հայապատում մեծարժեք աշխատության մեջ,— գրում է նա,— Ղ. Ալիշանը խոսում է խոսքովի մասին երկու անգամ՝ էջ 50—51 և 64... Գ. Արզարյանը կառուցում է Ղ. Ալիշանի այս երկրորդ խոսքից... Գ. Արզարյանը պետք է անպայման հերքեր Ղ. Ալիշանի բերած փաստերը: Բայց որովհետև Գ. Արզարյանը չի կարողացել, ասենք նաև, որ չէր էլ կարող անել այդ՝ նա անտեսել է այդ փաստերը» (71—72):

Արդ՝ տեսնենք, որոնք են այդ հինգ փաստերը: Առաջին. «Յայսմաուրբ... ընդ զլխատր և երեկլի թարգմանիչս յիշեն գևոսրով»: Այստեղ «Սահակի պատմության» վերաբերյալ ոչինչ չկա: Ուրեմն առաջին փաստարկն ինքնըստինքյան հերքվում է:

Երկրորդ. «Ի շարս պատմչաց յիշեն (գևոսրով—Գ. Ա.) Կիրակոս և Մխիթար Այրիվանեցի»: Բայց ո՞չ Կիրակոսը, ո՞չ էլ Այրիվանեցին ոչ մի բառ չունեն ո՞չ «Սահակի պատմության», ո՞չ էլ նրա հեղինակի մասին: Այսպիսով հերքվում է նաև երկրորդ փաստարկը:

Յերրորդ. «Հայրն Ահարոն յԹ դարու յիշէ զայդ»: Հայր Ահարոնը նույնպես բացառապես ոչինչ չի ասել խոսքովի մասին: Նա հիշատակում է չորս աղբյուր. «յԱգաթանգեղ պատմագրէ և ի վկայութենէն Շուշանկանն, ի վարուց սրբոյն Սահակայ և ի ճգնաւորէն Անդրէասայ» (73): խոսքով թարգմանիչի անվան բացակայությունը պարզ ցույց է տալիս, որ Գ-րդ դարում որևէ խոսքով պատմիչի գոյություն մասին Հայր Ահարոնը չի իմացել: Հետևաբար՝ հերքվում է նաև երրորդ փաստարկը:

Չորրորդ. «Նաև յետին դարուց նոր Զուղայի ձեռագրաց ցանկի մի մէջ յայնտապէս գրուած է «խոսքովայ թարգմանչի Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ»: Սա 1724 թ. կազմված ցանկն է, որի տեղեկությունը դժվար է հավատարկ

87 Մասնագետներին քաջ հայտնի է, որ հենց Փարպեցու առաջին զրվագում է գտնվում այդ հեղինակին պատկանող այն նշանավոր արտահայտությունը («բարս գրելոցն ի Պատմութեան երկրորդումն, ի ճառին հնգնտասներորդի»), որի հիման վրա բանասերները բաղմիցս բննել են Փավստոս Բուզանդի դարձվածքների հարցը: Եթե թորոսյանն այս փաստին ծանոթ լիներ, Փարպեցու գրածը չէր հանձնի խոսքովին:

որովհետև՝ այդ տեղեկության և խոսքով թարգմանչի միջև ընկած է շուրջ 1200 տարի ընդգրկող մի այնպիսի ժամանակամիջոց, որի ընթացքում ոչ որ բացառապես ոչ մի խոսք չի առել խոսքովի գրած առհասարակ որևէ գրքի մասին։ Անհնարին է, որ երբևէ գոյություն ունենառ Սահակ Պարթևի նման մի նշանավոր կարողիկոսի պատմությունը և նրա հեղինակի անունը շիմանառ ու շնչեր ոչ մի հայ պատմիչ, սկսած 5-րդ դարից մինչև 1724 թվականը։

Հինգերորդ։ «Եւ Յակոբ Այուբեանց այսպես կը գրէ. «Խոսքով թարգմանիչ, որ է Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ Հայրապետին»։ Սա նույնպես 1724 թվականի ցանկն է, որի մասին արդեն խոսվեց...

Ընթերցողի համակրանքը շահելու նպատակով Թորոսյանը մեծանուն Ալիշանին հայտարարում է Գ. Արզարյանի կողմից «քննադատվող գիտնական»։ Նա գրում է «Գ. Արզարյանը ձգտում է, ինչ գնով էլ լինի, ցույց տալ, որ խոսքովը կապ չունի Սահակի պատմության հետ, որպեսզի նրան կարողանա կապել Սերենոսի Պատմությանը, տնտեսելով այն փաստերը, որ բերում է իր կողմից ֆենադատվող գիտնականը» (72)։ Ընդամենը մեկ նախադասության մեջ նա կարողացել է զետեղել երեք աննեթելի սխալներ։ Առաջին. «Գ. Արզարյանը ձգտում է, ինչ գնով էլ լինի, ցույց տալ, որ խոսքովը կապ չունի Սահակի պատմության հետ, որպեսզի նրան կարողանա կապել Սերենոսի պատմությանը»։ Սա սխալ է, որովհետև ոչ թե Արզարյանի ձգտումով, այլ՝ բովանդակ հայագիտության և 1500-ամյա հայ մատենագրության գոյությունը հաստատված է, որ «խոսքովը կապ չունի Սահակի պատմության հետ»։ Ինչպես ասվեց, № 2639 ձեռագրում գտնվող շակերտավոր «Սահակի պատմությունը» ոչ թե խոսքովինն է, այլ՝ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության» մի հատվածը։

Երկրորդ սխալն այն է, թե մենք դիտավորյալ կերպով անտեսել ենք մեր կողմից «քննադատվող գիտնականի» հիշյալ հինգ փաստերը։ Տեսանք, որ դրանք անտեսելու համար մենք որևէ պատճառ չենք ունեցել։

Երրորդ սխալն էլ հենց այն է, թե մենք իբր քննադատել ենք այնպիսի մի մեծության, որի անունն ամեն անգամ ինքներս հիշում ենք սրբազան երկյուղածության։ Եթե Ալիշանի որևէ փաստարկ մեզ չի համոզել՝ դա դեռ չի նշանակում, թե մենք քննադատել ենք հայ բանասիրության մշտնջենական նահապետներից մեկին...

Թորոսյանի հոդվածի 70-րդ էջում զետեղված է մի երկրորդ աղյուսակ, որի նպատակն է «հերքել» մեզ և ցույց տալ, որ տարբեր մատենագիտական ցանկերում հայ պատմիչների անունները նշված են լինում տարբեր հերթականությամբ։ Սույն աղյուսակը կազմված է կարծես թե հենց մեր պատվերով, ապացուցելու համար, որ նույնիսկ տարբեր հերթականության դեպքում՝ աղյուսակում ներկայացված բոլոր աղբյուրների հեղինակները խոսքովին նշել են անմիջապես Ղևոնդից առաջ՝ («Խոսքով, Ղևոնդ»)88։ Սա մեր տեսակետը հաստատող լավագույն ապացույց է, և մեզ մնում է շնորհակալություն հայտնել հոդվածագրին՝ աղյուսակը կազմելու համար...

Բայց շնորհակալության դրացումը մեզ երկար չի ուղեկցում, որովհետև

88 Բացառում ենք Մխ. Այրիվանեցու ցանկը, որը գիտական քննության նյութ չի կարող հանդիսանալ և աղյուսակում չպետք է բերվեր, որովհետև խանգարված է (Փարպեցին միևնույն ցանկում նշված է երկու անգամ, 10-րդ դարի պատմիչ Արծրունին նշված է 5-րդ դարի պատմիչ Խորենացուց առաջ և այլն)։

հոգվածագիրը դարձյալ իր հին սովորությունը մտաբերելով՝ գրում է. «Գ. Արզարյանը Բաղիշեցու ցուցակի մեզ հետաքրքրող մասը հայտարարում է նորահայտ տեղեկություն, այսինքն՝ նոր միայն իր կողմից հայտնաբերված տեղեկություն, այնինչ՝ այս նորահայտ տեղեկությունը ավելի քան 60 տարվա հնություն ունի։ Ցուցակի հրատարակիչն արդեն հատուկ ուշադրություն է դարձրել քննվող տեղեկության վրա» (71)։

«Գրախոսողը» պարզապես չի հասկացել ցուցակի հրատարակչին։ Վերջինս 1903 թ. «հատուկ ուշադրություն է դարձրել քննվող տեղեկության վրա» նրանով, որ կարծել է, թե Բաղիշեցու ցուցակի խոսքովը՝ 1724 թ. կազմված «Պատմագիրը հայոցում» նշված խոսքովն է։ Բայց մենք մեր գրքում հենց այն ենք արել, որ ցույց ենք տվել, որ № 2639 ձեռագրում չկա ոչ մի խոսքովի «Սահակի պատմություն»։ Այլ կերպ՝ ցուցակի հրատարակիչը № 2639 ձեռագիրը տեսած չլինելով՝ թյուրիմացության մեջ է ընկել, իսկ մենք այդ ձեռագրի հիման վրա վերացրել ենք թյուրիմացությունը։ Երկու հակառակ բեռներում գտնվող այս գործողությունները շտաբերելը տարբերակ է մանավանդ այն պատճառով, որ մենք մեր գրքի 23—24 էջերում շատ հասկանալի բառերով բացատրել ենք ցուցակի հրատարակչի սխալը, գրելով՝ «նա (ցուցակի հրատարակիչը) կարծել է, թե... խոսքովի գործը՝ խոսքով թարգմանչի Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ երկը պետք է լինի»։

72-րդ էջի տողատակային ծանոթագրության մեջ հոդվածագիրը հայտնում է, որ ինքը խոսքով թարգմանչի մասին գրել է «մի առանձին ուսումնասիրություն, որը տպագրվել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի № 2-ում»։ Սույն «առանձին ուսումնասիրությունը» արդեն իր արժանի պատասխանն ստացել է Մատենադարանի գիտաշխատակից Փ. Անթաթյանի հանգամանալի վերլուծության մեջ89։ Անթաթյանը էջ առ էջ քննել է Թորոսյանի «առանձին ուսումնասիրությունը» և ցույց է տվել, թե ինչ միջոցներ է կիրառել նա իր նպատակին հասնելու համար։ «Խ. Թորոսյանի հոդվածի 8 կետերից բաղկացած եզրակացությունները բլրոն էլ... զուրկ են իրական փաստական հիմքից»90։ Ուրեմն 8 եզրակացություններից գոնե մեկը փաստական հիմք չունի։ Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող։ Միայն 18-րդ դարի մատենագիտական մի ցանկում նշված և հայ մատենագրության մեջ ուրիշ ոչ մի տեղ չհիշատակված՝ խոսքովի «Սահակի պատմությունը» իրական գրքի տեղ մատուցելու ջանքերը բնականաբար պետք է զուրկ լինեին իրական փաստական հիմքից։

Անթաթյանը Թորոսյանի հոդվածը քննելիս միաժամանակ նկատել է, որ «հոդվածագիրն իր եզրակացությունները հիմնում է բացառապես տարբեր բանասերների վաղուց արդեն հայտնի զանազան ենթադրությունների ու տպագիր աղբյուրների վրա, չի նշում ոչ մի ձեռագրական կամ բնագրական տվյալ, որը նոր լիներ և փաստական որևէ կշիռ ներկայացներ այս հարցում»91։ Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ «Սահակայ վարժի մասին ինչ եղել է բանասիրության մեջ Խ. Թորոսյանի սույն հոդվածից առաջ, մնում է անփոփոխ»92...

89 Անթաթյան Փ. Փ., Սահակ Պարթևի «Վարթի» և նրա հեղինակի մասին. — «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2, էջ 129—146։

90 Նույն տեղում, էջ 143։

91 Նույն տեղում, էջ 130։

92 Նույն տեղում, էջ 146։

Քորոսյանի գրախոսականի հաջորդ՝ 76—87-րդ էջերում «բանավիճված» նյութի վերնագիրն է «Սեբեոսի Պատմության վերնագիրը և բովանդակությունը»: Այստեղ զարգացվում է այն ինքնատիպ գրությունը, թե սյարտագիր չէ, որ գրքերի վերնագրերը համապատասխանեն նրանց բովանդակությանը: Քորոսյանի կարծիքով՝ գիրքը կարող է ունենալ նաև այնպիսի վերնագիր, որը չհամապատասխանի ամբողջ գրքի նույնիսկ մեկ գլխին:

Այդպիսին է, օրինակ, ըստ Քորոսյանի, Ազաթիասի դրվածքը, որ կոչված է «Պատմություն Հուստինիանոսի»: «Այս դրբում, — գրում է Քորոսյանը, — գոնե մի գլուխ էլ չի նվիրված Հուստինիանոսին... Ազաթիասի Պատմությունը, այսպիսով, շատ ցայտուն օրինակ է՝ գրքի վերնագրի և բովանդակության հակասության» (78): Քորոսյանին պարզապես հայտնի չի եղել, որ մասնագիտությամբ իրավաբան Ազաթիասի գիրքը կիսատ է մնացել, որի հետևանքով՝ ծրագրված խորագիրն այժմ չի համապատասխանում անավարտ գրքի բովանդակությանը:

Հոդվածագիրը «հակասություն» է տեսել նաև Ուխտանեսի դեպքում: Այս անգամ նա կարիք ունի հետևյալ բացատրություն: Ուխտանեսի գրքի առաջին մասը կրկնություն է նախորդների դրածի, վերջին մասը կորել է, մնացել է միջին մասը: Ուստի բնական է, որ գիրքը պետք է ընդամենը ըստ միջին մասի բովանդակության: Հետևաբար՝ եթե միջնագրյան պատմիչները Ուխտանեսի գիրքը բնութագրել են ըստ այդ մասի բովանդակության («Բաժանումն Վրաց ի Հայոց»), դա չի նշանակում, թե նրանք հակասական տեղեկություն են հայտնել Ուխտանեսի վերաբերյալ:

Կարծելով, թե վերնագրի և բովանդակության անհամապատասխանության փաստը այնքան էլ որոշիչ չէ, Քորոսյանը գրում է. «Շատ չեն Գ. Արզարյանի փաստարկները... Դրանցից հիմնական ու ամենագլխավորն այն է, որ Սեբեոսի Պատմության վերնագիրը — Պատմություն ի Հերակլին — չի համապատասխանում ներկա Պատմության բովանդակությանը» (70)...

Անշուշտ, մենք չենք կարծում, թե Հերակլի պատմությունը եղել է մի «թորած» պատմություն՝ զուտ Հերակլի մասին: Շատ բնական է, որ Սեբեոսի գիրքը պարունակեր բազմաթիվ այլ տեղեկություններ, ինչպես որ «Խոսրովի մատյանը» պարունակում է ամենաբազմազան տեղեկություններ: Բայց կասկածից վեր է, որ Հերակլին նվիրված մի Պատմության գլխավոր դերակատարը պետք է լիներ Հերակլը: Բացի դրանից՝ հեղինակն ինքը պետք է հայտնի, որ գրել է Հերակլի պատմությունը: Այնինչ՝ այժմ Սեբեոսին վերագրվող երկի գլխավոր դերակատարը Հերակլը չէ և հեղինակն էլ գրում է, որ ինքն իր գիրքը նվիրել է Խոսրովին:

Հակասությունը «Հերակլի Պատմության» և ներկա «Խոսրովի Պատմության» միջև այնքան ակնհայտ է, որ Ք. Միհրդատյանը, որն առաջին անգամ էր հրատարակում «Սեբեոսի Պատմությունը» և դեռ չէր ընտելացել Շահխաթունյանի հիմնադրած ավանդույթին, նույնիսկ կարծել է, թե գիրքը Հերակլի անվամբ է կոչվել, որովհետև Հերակլ կայսրն անձամբ հանդիպել է Սեբեոսին և խնդրել է գրել այս գիրքը: «Արդարև մնամբ ի տարակոյս. կամ ի Միջագետս հանդիպեալ Հերակլի կայսեր՝ թուի լինել ըստ խնդրանաց հարին գրեալ (ընդգծումները մերն են — Գ. Ա.) զսոյն պատմութիւն և կամ սակս ընդարձակագոյնս գրելոյ զպատմութիւն Հերակլի՝ նորին վասն ընծայէ նմա զանուն Պատ-

մութեանս: նմին իրի կամ ընկալեալ է յայլոց և կամ ինքն եղեալ է զայս անուն Պատմութեանս»⁹³:

Առաջին հրատարակության հաջորդ տարին Հ. Գաթրճյանը գրել է. «Որչափ որ ստույգ են նե, այնչափ ալ զարմանալի է, որ Սեբեոսյան Պատմության անունը միայն Պատմութիւն ի Հերակլ կամ Հերակլ ի Սեբեոսէ կոչի... Անիկա (Հերակլը — Գ. Ա.) նույն գրքին մինակ մեկ պղտիկ մասը կրունե»⁹⁴:

Ն. Ակինյանն ասում է. «Պատմութիւն Հերակլի անվանակոչությունը... յուր արդար մեկնությունը չի գտնեք»⁹⁵: Իսկ Ստ. Մալխասյանցը՝ տեսնելով, որ վերնագրի և բովանդակության հակասությունը հաշտեցնող բացատրությունները զործնական նշանակություն չունեն և նրանցից հետո էլ հակասությունը շարունակում է մնալ, «Սեբեոսի Պատմությունը» հրատարակել է առանց Հերակլի անվան:

Քորոսյանը, սակայն, գտնում է, որ հակասությունը շատ բնական երևույթ է. ավելին՝ դա «վկայում է հեղինակի ստեղծագործական թոխչքի մասին» (78): «Հեղինակը ծայրահեղ խստությամբ ինքն իրեն կաշկանդելու» մտադրություն չի ունեցել և շեղվել է «վերնագրում նշված կետից աչ ու ձախ»: Այս աչ ու ձախ շեղումները եղել են «հենց թեկուզ այն պատճառով, որ նախապատրաստվել Հերակլի մուտքը Պատմության մեջ»: Ստացվում է այնպես, որ հեղինակն իր գրքի մեծ մասը թեքել է աչ ու ձախ և նախապատրաստել է Հերակլի մուտքը, իսկ մուտքի մեջ թողել է Հերակլին վերաբերող «մինակ մեկ պղտիկ մասը»: Եվ սա «վկայում է հեղինակի ստեղծագործական թոխչքի մասին»...

Սրա հետ միասին հոդվածագիրը կրկնել է այն միտքը, թե «վերնագիրը գրքին կարող էին տված լինել հետագա մատենագիրները»: Նրա կարծիքով՝ հետագա մատենագիրները պետք է ընտրեին զբժին շնամապատասխանող վերնագիր... Դրանում համոզված՝ նա գրում է. «Ուրեմն բավական է թեկուզ այս ենթադրությունը և Գ. Արզարյանի ամբողջ կառույցը փլվում է, որովհետև, այդ դեպքում վերանում է վերնագրի և բովանդակության կարծեցյալ հակասությունը» (80)...

Տեսնենք, թե Գ. Արզարյանի ուրիշ էլ ի՞նչ կառույցներ են փլվել Քորոսյանի գրախոսականում: Ինչպես արդեն գիտենք, Պարսից Խոսրով արքայի մուտքը Սեբեոսին վերագրված երկում նշանավորված է գրեթե շափածո մի նախերգանքով: Այնինչ՝ Հերակլը երևան է գալիս շատ սովորական մի ձևով: Այս փաստը նույնպես մենք դիտել ենք որպես նշան այն բանի, որ հեղինակն իր գրքի ավյալ մասը նվիրել է ոչ թե Հերակլին, այլ՝ Խոսրովին: Քորոսյանը գտնում է, որ մեր մատնանշած փաստը «շատ մանր ու խախուտ հիմք է... որպեսզի հնարավոր լինի կառուցել դրա վրա այնպիսի մի ծանր շենք, ինչպիսին երկի հեղինակի հարցն է» (76): Նա քանզում է «մանր ու խախուտ» հիմքի վրա կառուցված մեր շենքը, որովհետև համոզված է, որ Հերակլը նույնպես բնարկվող երկում ունի իր սեփական մուտքը: «Ծիշտ է, այդ մուտքը այնպես ճոխ չէ, ինչպես Խոսրովինը, բայց դա արդեն ուրիշ հարց է», — գրում է նա, բայց ընթերցողը մինչև վերջ էլ չի իմանում մեր ընդգծած խորհրդավոր արտահայտության իմաստը և չի հասկանում, թե ինչու «դա արդեն ուրիշ հարց է»: Ինչու՞ «գիրքը նվիրված է Հերակլին», բայց գրքի գլխավոր շքամուտքը հատկացված է Խոս-

93 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի Հերակլն, 4. Պոլիս, 1861, էջ ԺԱ:

94 «Ներպոյ», 4. Պոլիս, 1852, № 21, մայիսի 24, էջ 83:

95 Ակինյան Ն., Մատենագրական հետազոտ., հ. Ա, Վիննա, 1924, էջ 47:

րովին: Ինչո՞ւ հեղինակը հայտնում է, թե ինքը գրելու է խոսքովի պատմու-
թյունը, բայց «գրել է» Հերակլի պատմությունը...

Իսկ Ո՞րն է Հերակլի այն «մուտքը», որը գրախոսողը ներկայացրել է որ-
պես «չուրովի և որոշակի» մուտք, որի մեջ գրքի հեղինակը իբր «շատ ցայ-
տուն ձևով հայտարարում է, որ սկսում է պատմել Հերակլի մասին»: Ահա այդ
մուտքը. «Խոսքով ի՞նչ, Երակղոս զառաջինն»... Ինչպես տեսնում ենք, գրախո-
սողը «մուտքի» տեղ է գրել համաժամանակյան (սինքրոնիկ) մի նշում, որի
հեղինակը (կամ՝ ձեռագիրն ընդօրինակող գրիչը, ինչպես գտնում է Ակինյանը)
այլ բան չի արել, քան խոսքովի թագավորության 22-րդ տարին համադրել է
Հերակլի առաջին տարվա հետ. «Խոսքով՝ 22, Հերակլ՝ 1»: Սա ոչ միայն «մուտք»
չէ, այլև լավագույն ապացույցն է մեր այն տեսակետի, որ Սերեոսին վերա-
գրվող երկը շարադրված է սկզբից ևեթ որպես հենց խոսքովի պատմություն:
Նույնիսկ «Հերակլի մուտքի» մեջ առաջնությունը հատկացված է խոսքովի-
և Հերակլի գահակալության տարեթիվը նշված է խոսքովի 22-րդ տարվա մի-
ջոցով:

«Հերակլի մուտքից» բացի թորոսյանն ընթերցողին մատուցել է նաև մի
«կորուսյալ գլուխ»: Նրա կարծիքով՝ «Սերեոսի Պատմությունից» պակվել և ան-
հետ կորել է «այն էջը (կամ էջերը, հավանաբար առանձին գլուխ կազմող),
որտեղ պատմվել է Սմբատի մյուս պատերազմների մասին» (81): Այս «կորած»
էջերից իբրև Դրասխանակերտցին քաղել է «բազում մարտս... վանեալ վտան-
գեալ» արտահայտությունը: Եթե գրախոսողը լավ կարգար «Սերեոսի պատ-
մության» շկոհած էջերը՝ այլևս «կորած» էջեր ենթադրելու կարիքը չէր զգացվի,
որովհետև Դրասխանակերտցին իր տեղեկությունը քաղել է չկորած էջերից:

Համեմատենք «Սերեոսի Պատմության» և Դրասխանակերտցու համա-
պատասխան տողերը.

«Սերեոս» (61)

Եւ եղև...
հաճոյանալ
Սմբատայ Բագրատունւոյ
յաշս խոսրովու արքային.
տայ ի նա զմարգպանութիւն
երկրին Վրկանայ...
էին ապստամբ... յարքայէն
Պարսից երկիրքն... Ամաղ,
Ռոյեան,
Ջրէճան և Տապարատան, զորս
վանեալ նորա պատերազմաւ...
ի ծառայութիւն արքային
կացուցանէր...
Կային յաշխարհին յայնմիկ
ազգն զերեալք ի Հայաստան
երկրէ... զլեզու իւրեանց մոռա-
ցան և դպրութիւն նուագեալք...

Այս համադրության մեջ մեզ հետաքրքրողը, ինչպես ասվեց, Դրասխանա-
կերտցու «բազում... մարտս... վանեալ վտանգեալ» արտահայտությունն է, որը

Դրասխանակերտցի (69)

Սմբատ քաջ Բագրատունի
Բազում և անհնարին մարտս
յարդարէր ընդդէմ բոլոր
թշնամեաց նորա և վանեալ
վտանգեալ զբնաւ հակառակորդս:
նորա յոտին նմա կացուցանէր:
Ընդ որս զարմացեալ խոսրովայ
յաւէտ իմն հաճոյանայր Սմբատ
յաշս նորա... տայ նմա
և զմարգպանութիւն Վրկանայ:
Իսկ
Սմբատայ... գտանէ անդ ազգս
զերեալս ի Հայաստանեայցս...
...զլեզու իւրեանց մոռացեալ
և դպրութիւնն նուագեալք...

Թորոսյանը 80-րդ էջում համադրել է Ուխտանեսի «բազում պատերազմունս
վանեալ և վատնեալ» արտահայտության հետ և կարծել է, թե երկուսն էլ քաղ-
ված են «Սերեոսի կորած հատվածից»: Մենք Դրասխանակերտցու արտահայ-
տությունը ներկայացրինք «Սերեոսի պատմության» մեջ իրեն համապատաս-
խանող աղբյուրի ընդարձակ մի միջավայրում, որպեսզի արտահայտությանը նա-
խորդող և հաջորդող տողերի միջոցով ցույց տանք այն սահմանները, որոնք
ընդգրկված են Դրասխանակերտցու գրքի մեջ: Առանց այդ սահմանների, մի-
այն Ուխտանեսի բառերի հետ համեմատելով՝ Թորոսյանը տպավորություն է
ստեղծել, թե Դրասխանակերտցին և Ուխտանեսը գրեթե բառացի կրկնում են
միմյանց: Եվ քանի որ նրանց «կրկնածը» Թորոսյանի ներկայացրած ձևով իս-
կապես գոյություն չունի «Սերեոսի Պատմության» մեջ՝ ուստի ընթերցողը
կարծում է, թե այդ Պատմությունից իրոք «կորել է նաև այն էջը... որտեղ
պատմվել է Սմբատի մյուս պատերազմների մասին»:

Մեր համեմատությունը ցույց տվեց, որ Դրասխանակերտցին Սմբատի
վերաբերյալ «բազում մարտս» արտահայտությունը գործածել է նկատի ունե-
նալով հիշյալ շորս երկրներում (Ամաղ, Ռոյեան, Ջրէճան և Տապարատան)
մղված պատերազմները: Երկրների անուններն առանձին-առանձին թվարկելու
փոխարեն նա բավարարվել է «բազում մարտս» արտահայտությամբ, որից հե-
տո բառացի կրկնել է «Սերեոսի Պատմության» մեջ իր կարդացած «վանեալ» և
«կացուցանեք» բառերը: Իսկ խոսքովի մարգպանության և վրկանում գտնված
հայ գաղթական-դերիների վերաբերյալ տեղեկությունները նա քաղել է գրեթե
ամբողջությամբ տառացիորեն արտադրելով «Սերեոսի Պատմությունը»:

Ինչ վերաբերում է Ուխտանեսին՝ նրա գործածած «բազում պատերազմունս
վանեալ և վատնեալ» արտահայտությունը սովորական մի արտահայտություն
է: Ճիշտ է՝ Դրասխանակերտցին էլ է գործածել գրեթե միևնույն արտահայ-
տությունը, բայց եթե Թորոսյանը ճիշտ ներկայացներ նրա և Ուխտանեսի խոս-
քերը՝ ընթերցողը կնկատեր, որ Դրասխանակերտցու «վանեալ» բառը որոշիչն
է խոսքովի կապակցությամբ գործածված «զբնաւ հակառակորդս նորա»
արտահայտության (և վերաբերում է «հակառակորդ» բառին), իսկ Ուխտանեսն
այդ բառը գործածել է Սմբատի կապակցությամբ և նկատի է ունեցել «պա-
տերազմ» բառը: Սա միաժամանակ նշանակում է, որ ըստ Դրասխանակերտ-
ցու՝ Սմբատը նվաճում և խոսքովի «ստին է կացուցանում» («չստին նմա կա-
ցուցանէր») հիշյալ շորս երկրները, իսկ ըստ Ուխտանեսի՝ Սմբատը պատե-
րազմներ է վարում «ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս»...

Գրախոսողն ընթերցողին ներկայացրել է նաև մի երկրորդ ենթադրություն.
«Կարելի է անել մի ենթադրություն ևս՝ այն, որ և՛ Դրասխանակերտցին, և՛
Ուխտանեսը Սմբատի մղած այս պատերազմների մասին տեղեկե-թյունը քա-
ղել են մի երրորդ աղբյուրից (81): Այս ենթադրությամբ նա չի նկատել,
որ սեփական ձեռքերով ջուրն է լցրել իր բոլոր նախորդ ջանքերը: Եթե մինչև
այժմ նա գտնում էր, որ Դրասխանակերտցին և Ուխտանեսն օգտվել են ներկա
«Սերեոսից», այժմ նա ենթադրում է, որ այդ պատմիչներն օգտվել են «մի
երրորդ աղբյուրից»: Իսկ սա իր հերթին նշանակում է, որ գրախոսողն այս ան-
գամ հրաժարվել է Սերեոսի հեղինակային իրավունքը հաստատելու նպատա-
կով իր որոնած փաստերից:

Մեզ անպայման հերքած լինելու փափազը գրախոսողին կանգնեցրել է
նաև երրորդ հակասության առջև: «Բառերի ու դարձվածքների այս նմանու-

թյունը թեև հիմք է տալիս, բայց մենք չենք ուզում ենթադրել (ուրեմն՝ փաստը հիմք տալիս է, բայց նա չի ուզում ենթադրել: Եվ չի էլ հայտնում, թե ինչու— Գ. Ա.), թե Ուխտանեսը... տեղեկությունը քաղել է Դրասխանակերտցուց (81)...

Եվ այսպես. միևնույն փաստի կապակցությամբ նա արել է երեք տարբեր ենթադրություն և ընկել է բոլորովին հակասական մեկնությունների մեջ:

Ճանապարհին նա հանգիպել է նաև փաստերը կերպարանափոխելու այլ միջոցների: Այսպես օրինակ, մենք վկայակոչել ենք Սամվել Անեցու «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը որպես ապացույց այն բանի, որ Անեցին իր օգտագործած աղբյուրի անունը չիմանալով՝ հարկադրված է եղել գործածել այդ վերացական արտահայտությունը: Թորոսյանը խոստանում է «վկայակոչել մեր համարյա բոլոր պատմիչներին» և ապացուցել, որ նրանք բոլորն էլ գործածել են հիշյալ արտահայտությունը, բայց դա «բնավ չի նշանակում, թե նրանք չգիտեն այն գործի անունն ու հեղինակին, որից քաղում են» (84):

Եթե այս համարձակ հայտարարությունն անելու փոխարեն՝ նա իսկապես կարդար «մեր համարյա բոլոր պատմիչների» երկերը՝ կտեսներ, որ Սամվել Անեցին նրանցից տարբերվում է հենց նրանով, որ իր գրքում երբեք չի հիշատակել այն պատմիչի անունը, որի կապակցությամբ գործածել է «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը: Այնինչ՝ գրախոսողն իր հոդվածի 83—84-րդ էջերը լցրել է Ուխտանեսից քաղած բազմաթիվ արտահայտություններով, որոնք վերաբերում են այնպիսի հայտնի պատմիչների, որոնց բոլորի անունները հիշատակված են Ուխտանեսի գրքում⁹⁶: Այսպիսով՝ Ուխտանեսին վկայակոչողը չի կարողացել զանազանել միևնույն արտահայտության պաշտոնները երկու տարբեր մատենագրական հուշարձաններում և չի իմացել, որ Սամվել Անեցուն պետք էր խոսեցնել Անեցու և ո՛չ Ուխտանեսի լեզվով...

Քննարկվող արտահայտությունը վերաբերում է Դվինի ամմանը: Անեցին ինչ որ անհայտ պատմիչից քաղել է 12.000 սպանվածների մասին մի տեղեկություն. «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը մենք վկայակոչել ենք հենց այդ անհայտ աղբյուրը ցույց տալու նպատակով: Իսկ Թորոսյանը կարծել է, թե մենք այդ արտահայտությամբ հայտնել ենք, թե «Դվինի ամման մասին» տեղեկությունը Անեցին քաղել է Դրասխանակերտցուց» (86):

Մենք շատ որոշակի գրել ենք. «Պատմագիր ասելով՝ Անեցին կարող էր հասկանալ նաև Դրասխանակերտցուն... սակայն վերջինիս մոտ շկա 12.000 զոհերի մասին տեղեկությունը»⁹⁷: Թորոսյանը թաքցրել է այս նախադասության ժխտական իմաստն արտահայտող ամբողջ մասը (սկսած «սակայն» բառից) և ընթերցողին ներկայացրել է միայն նրա առաջին մասը. «Պատմագիր ասելով Անեցին կարող էր հասկանալ նաև Դրասխանակերտցուն» (86): Իր հնարած այս «փաստին» հավատալով, նա ոգևորված հայտարարում է. «Թող դարմանալի չլիվա, եթե ասենք, որ ինքը՝ Գ. Արզարյանը չի հավատում իր գրածին», «Տա-

96 Ուխտանեսը «Կայսերաց գրքի» հեղինակի անունը չիմանալով գրել է. «որպես ուսուցանել պատմագիրն» (Ուխտանես, հ. Ա, էջ 82): Սամվել Անեցու արտահայտությունը կարելի էր համեմատել, ահա, այս արտահայտության հետ:

Մենք սույն հոդվածի առաջին մասում արդեն ցույց ենք տվել, որ Սամվել Անեցին «Սերիոսից» չի օգտվել, ուրեմն նրա աղբյուրը մնում է անհայտ և այդ աղբյուրին է վերաբերում «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը:

97 Արզարյան, էջ 180, ծ. 13:

րօրինակն այստեղ այն է, որ կասկածելի, անհաստատ փաստերից Գ. Արզարյանը հանում է հաստատ եզրակացություն», «Գ. Արզարյանը հեռատեսորեն նահանջի ճանապարհ է թողնում իրեն համար» (86), «Եթե այսպես շարունակենք՝ կարող է նույնիսկ ստացվել, որ Դրասխանակերտցու Պատմության հեղինակը խոսրովն է» (87), «Գ. Արզարյանի կառուցած շենքը ինքնին անհիմն, նորից փլվում է» (86): Եվ այսպես անընդհատ, Թորոսյանն, առանց Արզարյանի ցանկությունը հարցնելու, նրա համար կառուցում է բարձրաբերձ շենքեր և ապա ինքն իր ձեռքով քանդում է իր կառուցած շենքերը և կարծում է, թե քանդվողները Արզարյանի շենքերն են...

Շենքերի փլուզումներն ամենուրեք ուղեկցվում են մեկը մյուսին գերազանցող դարմանալի հայտնություններով:

Այսպես, օրինակ, Ուխտանեսը գրում է. «Ի տերութեանն տեառն Սմբատայ Վրկան՝ մարզպանի Հայոց մեծաց» («Մեծ Հայքի մարզպան տեր Սմբատ Վրկանի»⁹⁸ իշխանության օրոք»): Իսկ Թորոսյանը հասկացել է այսպես՝ «Հայոց մեծերից տեր Սմբատի՝ Վրկանի մարզպանի տիրապետության (իշխանության) ժամանակ» (82): Այսպիսով, Հայաստան երկրի «Մեծ Հայք» աշխարհագրական անունը Թորոսյանի «վերծանություն» դարձել է Սմբատին բնորոշող բառ՝ «մեծ հայ»⁹⁹...

Մեծ հայից՝ հետո խոսքը տրվում է Հոփիսիմյան կույսերին: Սրանց վերաբերյալ հանրամատչելի աղբյուրը Ազաթանգեղոսն է, ուստի հոգվածագիրը կարծել է, թե Ուխտանեսն իր տեղեկությունը քաղել է Ազաթանգեղոսից (84): Սակայն նրան հայտնի պետք է լիներ, որ Խորենացին «Հայոց պատմությունից» բացի, ունի նաև այլ գործեր, որոնցից մեկն էլ հենց հատկապես հոփիսիմյաններին նվիրված մի ճառ է, որից և օգտվել է Ուխտանեսը:

98 Սմբատ Բագրատունին Վրկանի մարզպան դանակուց հետո կոչվում էր «Սմբատ Վրկան-մարզպան» կամ պարզապես «Սմբատ Վրկան»: Այս երկու ձևերն էլ շարունակեցին պահպանվել նաև այն բանից հետո, երբ Բագրատունին այլևս Վրկան աշխարհի մարզպան չէր Այսպիսով՝ «Վրկան» անունը դարձավ Սմբատի մականունը: Մասնագետները նույնպես Սմբատին կոչում են Սմբատ Վրկան (հմտ. История императора Иракла, С 116, 1862, էջ 200: Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 163, 166, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 228, Աճառյան Է., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան 1948, էջ 540, 541 և այլն): Այնինչ՝ Թորոսյանը կարծել է, թե Վրկանը միայն աշխարհագրական անուն է և վկայակոչելով Ուխտանեսից բազմաթիվ էջեր՝ կամեցել է ցույց տալ, որ Ուխտանեսի գրքում «հակասություն կա» (82): Այս պատկերացումների հիման վրա նա նույնիսկ առաջարկել է «սրբագրել» Ուխտանեսի գրքը և՛ «Սմբատ զորմէ ասացաք թէ մարզպան էր Հայոց»-ը դարձնել «Սմբատ, զորմէ ասացաք թէ մարզպան էր Վրկանայ»: Սրբագրիչին հայտնի չի եղել, որ Ուխտանեսը իր տեղեկությունը քաղել է Ասողիկից, որը գրում է. «Հրամանաւ Սմբատայ Բագրատունոյ, որ էր մարզպան Հայոց ի խոսրովու հրամանէ» (Ասողիկ, 1885, էջ 85): Ի դեպ, Ուխտանեսն Ասողիկի առաջին հանգեսի 4-րդ դիտից է քաղել նաև պարսից թագավորների ցանկը:

99 Թյուրիմացությունը թերևս տեղի շունենար, եթե նկատվեր, որ գրախոսականի 82-րդ էջում հավաքված բոլոր օրինակներում Ուխտանեսը և մյուսները «Վրկան» անունը գործածել են առանց հղումելու, «հրամանաւ Սմբատայ Վրկան մարզպանի», «խորհուրդ տրարեալ Սմբատայ Վրկան մարզպանի», «զրմէ Սմբատ Վրկան մարզպան», «զթուղթն Սմբատայ Վրկան մարզպանի», «լեալ մարզպան Վրկան իշխանութեանն»: Այս բոլոր օրինակներում «Վրկան»-ը ընկալված է մոտավորապես «Վրկական» իմաստով. այսինքն՝ անվան «կան» վերջավորությունն ընկալվել է միաժամանակ որպես պատկանելիություն ցույց տվող վերջածանց («-ական»):

Ազարանգեղոս	Խորենացի	Ուխտանես
գեօթանասուն մարդ ¹⁰⁰ :	գեօթանասուն հոգի զսրբոցն ասէ պատմագիրն ¹⁰¹ :	գեօթանասուն հոգի ասէ պատմագիրն ¹⁰² .

Գրախոսության վերջին գլխի վերնագիրն ունի հրամայող հայտարարության տեսք. «Այսօր Սեբեոսի անունով հայտնի Պատմությունը իրական Սեբեոսի Պատմությունն ի Հերակլե գործն է»: Տեսնենք, ինչպես է հիմնավորվել նաև այս հայտարարությունը:

«Գ. Արզարյանի անհաջող փորձի հերքումով,—գրում է «հերքողը»—թեև ինքնին արդեն, անխախտ են մնում մեր ունեցած պատկերացումները... այնուամենայնիվ ավելորդ շնորհամարում վկայակոչել մի քանի փաստ, որոնք հաստատում են Սեբեոսի հեղինակային իրավունքները» (87): Ավելորդ չհամարված փաստերից առաջինը զետեղված է 87-րդ էջում գտնվող հետևյալ ենթավերնագրի տակ. «Սեբեոսի Պատմությունը և ի Հերակլա պատմութեանց բնագիրը»: Սույն բնագիրը պահպանվել է մեր Մատենադարանի № 993 ձեռագրում: Թորոսյանը սրա մասին տեղեկություն է քաղել Ն. Մառից և գրել. «№ 993 ձեռագրում եղած հատվածը ոչ թե է դարի, այլ՝ Թ-Ժ կամ ավելի ուշ ժամանակների գործ է» (89): Նրան այնպես է թվացել, թե՛ հթել «№ 993 ձեռագրում եղած հատվածը ոչ թե է դարի, այլ Թ-Ժ կամ ավելի ուշ ժամանակների գործ է», գրանով հաստատվում է, թե Սեբեոսին վերագրվող երկի հեղինակը Սեբեոսն է...

Քննարկվող հատվածի մասին դատողություններ անելիս գրախոսողը «գտել է» մատենագիրների կուսակցական պատկանելիությունը որոշելու մի շատ հետաքրքիր միջոց՝ «Թորգոմյան» անունը¹⁰³: Նա կարծել է, թե № 993 բնագրի հայ հեղինակը անօրեն աղբ է համարում հայերին (Թորգոմյաններին) և սրանից էլ եզրակացրել է. «Ակնհայտ է, որ մեր հեղինակը քաղկեդոնական է»: (89) Իրականում, սակայն, պետք էր իմանալ, որ վրացական աղբյուրների ակնհայտ աղբյուրությունը կրող այս աղբյուրում «թորգոմյան» արտահայտությունը կարող էր գործածված լինել հենց քաղկեդոնական վրացիների նկատմամբ: Մասնագետներին հայտնի է, որ «Վրաց պատմության» («Քարթլիս Յխովրեբա») մեջ Թորգոմը համարվում է հենց նախահայրը նաև քաղկեդոնական վրացիների:

Թյուրիմացության պատճառը միաժամանակ գրաբար բնագրի սխալ վերծանումն է. «Քաղաւորն Խոսրով ժողովեալ զբաղմութիւն ազգաց անօրինաց... և զթորգոմեանս...»: Ինչպես տեսնում ենք, «ազգաց անօրինաց» արտահայտությունը Թորգոմյաններին չի վերաբերում և նրանցից անջատված է «և» շաղկապով: Ուրեմն՝ քննարկվող նախադասությունը առհասարակ ոչ մի կապ չունի քաղկեդոնականության հետ:

100 Ազարանգեղոս, 1909, էջ 107:
 101 Մովսես Խորենացի, Մատենադրութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 300:
 102 Ուխտանես, հ. Ա, էջ 92:
 103 Մեկ ուրիշ զեպրում Թորոսյանը փորձում է, «թարգմանիչ» բառով որոշել մատենագիրների ապրած ժամանակը: Ապացուցելու համար, որ Խոսրովն ապրել է 5-րդ դարում՝ նա գրում է. «թարգմանիչ մակդիրն էլ իր հերթին մատնացույց է անում նրանց ապրած ժամանակը» (73): Հայտնի է, սակայն, որ «թարգմանիչ» մակդիրը կրել են նաև հետագա դարերի մատենագիրները և՛ որ 7—8-րդ դարերում ապրել է հենց այդ մակդիրը կրող մեկ ուրիշ Խոսրով թարգմանիչ:

Գրաբարը հողվածագրի գործը դժվարացրել է նաև «պատմութիւնը» բառը վկայակոչելիս: Սույն բառը «գիրք», «վարք» և այլ բառերի նման, հոգնակի վերջավորություն ունենալով հանդերձ՝ գրաբարում ունի նաև եզակի իմաստ և կարող է վերաբերել ընդամենը մեկ Պատմության¹⁰⁴: Այնինչ՝ Թորոսյանը կարծել է, թե «Հերակլայ պատմութեանց» խորագրի մեջ «պատմութեանց» բառը ցույց է տալիս, որ այդ հատվածը քաղված է «Հերակլի պատմություն» կոչված ոչ թե մեկ, այլ մի շարք երկերից: Այս պատկերացումը փաստարկելու համար, նա, դարձյալ Մառի մասնակի օգնությամբ, վկայակոչում է վրացական երեք աղբյուր (Սուսրատ, Վրաց դարձի պատմություն, Զուանշեր), շնկատելով, որ իր նշած աղբյուրներից ոչ մեկը «Հերակլի պատմություն», չէ¹⁰⁵ և ոչ մի կապ չունի էննարկվող հատվածի հետ:

Հայ և վրաց աղբյուրների մասին հողվածագրի ունեցած պատկերացումները հանգեցրել են նաև այսպիսի մի մտքի: «Ըստ հայ մատենագիրների, Խոսրով Ապրուեզին սպանել են նրա պալատականները իր որդու հրամանով: Ըստ վրաց մատենագիրների (որոշ բացառություններով), Խոսրովին սպանել են Հերակլը կամ նրա զինվորները» (90): Այս հայտարարության հեղինակին պարզապես հայտնի չի եղել, որ իր վկայակոչած վրացական աղբյուրների դիմաց կարելի է վկայակոչել եռապատիկ ավելի հաշվական աղբյուրներ (Վալսերաց պատմություն, Միծառնեայ խաչ, կարծեցյալ Շապուհ Բաղրատունի-Հացունեաց խաչ, Պատմութիւն նշխարաց Ս. Ներսէսի, Ս. Աննցի, Կ. Գանձակեցի և այլն), որոնց մեջ նույնպես Խոսրովին սպանել են Հերակլը կամ նրա զինվորները:

Վրաց մատենագիրներին վկայակոչելիս, ինչպես տեսանք, Թորոսյանը փակագծերի մեջ ավելացրել է «որոշ բացառություններով» արտահայտությունը: Իսկ հաշվական աղբյուրների ղեպքում նա այդ բացառությունը չի արել, որովհետև եթե աներ՝ կբացահայտեր իր թաքցրած մի փաստը, որը նա համենայն դեպս հարկադրված է եղել բացահայտելու երկու էջ հետո: Նկատի ունենք հետևյալը: 90-րդ էջում նա հայտարարում է, որ բոլոր հայկական աղբյուրները (առանց բացառության) չեն հայտնում, թե Խոսրովին սպանել է Հերակլը: Իսկ 92-րդ էջում նա բացահայտորեն ներկայացնում է երեք այդպիսի հայկական աղբյուր. «Ըստ Մամվիլ Անեցու... Կիրակոս Գանձակեցու... Միծառնայ խաչի՝ Խոսրովին սպանել է Հերակլը»:

Այս փաստը 90-րդ էջում թաքցված էր, որովհետև՝ եթե այդ էջում հայտնվեր, որ հայ մատենագրության մեջ զոյություն ունի սպանության վերաբերյալ հիշյալ տեղեկությունը՝ հողվածագիրը կզրկվեր «բանավիճելու»: Հնարավորությունից և կրնդունել մեր տեսակետը: Բայց այդ տեսակետը իր կարծիքով «հերքելուց» հետո նա 92-րդ էջում արդեն լույս աշխարհ է հանում թաքցված փաստը: Իսկ ինչո՞ւ է լույս աշխարհ հանում: Նրա կարծիքով մենք № 993 բնագրի ստեղծման ժամանակ ենք համարել 7-րդ դարը: Ահա, այդ փաստը պետք է

104 Հմմտ. «Որպէս ցուցանէ քեզ պատմութիւն սրբոց Վարդանանց, զորս զրեաց երանելի բահանայն եղիշէ» (Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, 1887, էջ 27):
 105 «Հերակլի պատմություն» ասելով հողվածագիրը նկատի ունի ոչ թե տարբեր աղբյուրներում Հերակլի մասին հայտնվող տեղեկությունները, այլ՝ հատկապես Հերակլին նվիրված պատմությունները: Հմմտ. էջ 93 «հեղինակն հայտնում է, որ ինքն օգտվել է Հերակլին նվիրված Պատմություններից»: Իրականում այս հեղինակն օգտվել է հենց այն միևնույն աղբյուրից, որից օգտվել են նաև № 7729 ձեռագրի հեղինակը, որն իր հատվածի վերնագրի մեջ նկատի ունի ընդամենը մի Հերակլի պատմություն. «Ի Պատմութեան Հերակլի»:

եկել, որպեսզի «հերքվի» նաև մեր այս երկրորդ կարծեցյալ դրույթը¹⁰⁶: Եվ նա այս անգամ արդեն վկայակոչել է փաստը՝ Գաձնակեցուն, որպեսզի նրա միջոցով ինքն առնվազն կես հազարամյակով հեռանա անցանկալի 7-րդ դարից և կարողանա գրել՝ «եթե մեր բնագրի հեղինակը օգտվել է նշված պատմիչներից (նկատի ունի Գանձակեցուն և մյուսներին—Գ. Ա.), ապա այն պետք է հորինված լինի դարձյալ ԺԲ դարում կամ հետո» (92): Բայց միթե՞ նրան այս անգամ էլ հայտնի չի եղել, որ Գանձակեցին 13-րդ դարի պատմիչ է, և որ «ԺԲ դարում կամ հետո» հորինված բնագրի հեղինակը չէր կարող օգտված լինել իրենից մեկ դար հետո գրված գրքերից...¹⁰⁷:

Որքան էլ տարօրինակ լինի, երբեմն թվում է, թե Թորոսյանն ինքը դիտմամբ իր ձևաբով հավաքել և գրախոսականի մեջ դետեղել է իր ասածը հերքող փաստերը, որպեսզի այդ փաստերը չնկատեն և իր դեմ շուղվեն ուրիշները: Այսպես, նա 90—91 էջերում բերել է հիշյալ վրաց աղբյուրներից շորս հատվածներ, որպեսզի ապացուցի, որ № 993 բնագրի «հեղինակը տվյալ դեպքում հետևում է վրաց պատմագրությանը» (91): Իրականում, սակայն, նրա բերած բոլոր հատվածները միաձայն ապացուցում են հակառակը, այսինքն՝ որ № 993 բնագրի հեղինակը բոլորովին ծանոթ չի եղել հիշյալ վրաց աղբյուրներին:

Մանրամասն քննարկվող շորս հատվածներին: Առաջին և երկրորդ հատվածներում («Աումբատ» և «Վրաց դարձի պատմություն») հայտնվում է այն մասին, որ բյուզանդական կայսր Հերակլը գերի է վերցնում պարսից արքա Խոսրովին: Իսկ հայկական աղբյուրի (№ 993 բնագրի) հեղինակը հայտնում է Խոսրովի գլխատման լուրը, որը չկա վրացական երկու հատվածներից և ոչ մեկում:

Հատվածներից երրորդում («Ջուանշեր») հայտնվում է, որ «Հերակլ թագավորը մտավ Պարսկաստան և սպանեց Խուսարո թագավորին» (91): Սրա փոխարեն՝ հայերեն բնագրի հեղինակը հայտնում է, որ Խոսրովին սպանել են Հերակլի զինվորները, որոնք Խոսրովի կտրած գլուխը մատուցել են կայսրին: Այս տեղեկությունները նույնպես չկան վրացական աղբյուրում:

Չորրորդ հատվածը վերաբերում է պարսից զորավար Խոսրուհին: Վրացական աղբյուրի հեղինակն ակնհայտորեն օգտվել է հունական աղբյուրներից և պարսից զորավարին կոչում է Սարգարան («Սարգարազ»-ի այլադրությունը): Իսկ հայերեն բնագրի հեղինակին հայտնի է եղել զորավարի միայն այն անունը, որը հանդիպում ենք հայկական նաև այլ աղբյուրներում՝ Խոսրուհի:

Այսպիսով՝ գրախոսականի մեջ տեղ գտած վրացական աղբյուրներից և ոչ մեկը չպետք է վկայակոչվեր և տեղ զբաղեցներ գրախոսականում, որովհետև

106 7-րդ դարը մենք մատնանշել ենք ոչ թե որպես № 993 բնագրի, այլ՝ նրա աղբյուրի («Հերակլի պատմություն») ժամանակ: Այնպես, որ հոգվածագիրը, եթե իր գրախոսած գիրքը ճիշտ հասկանալով, կազատվեր № 993 բնագրի ժամանակը կես հազարամյակով հետաձգելու քանքերից: («Հերակլի պատմության» ժամանակը մենք նշել ենք սոսկ պայմանականորեն, մտածելով, որ այդ Պատմության հեղինակը եղել է Բագրատունյաց եպիսկոպոս Սեբեոսը): «Հերակլի պատմության» քաղված հիշյալ երկու հատվածների տարբերությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե արտագրություններ են, այլ՝ ազատ վերապատմաներ (հավելումներով և կրճատումներով):

107 Հենց Գանձակեցու ծննդյան թվականին (1200—1202) ընդօրինակված մի ձեռագրում արդեն գտնում ենք «ԺԲ դարում» հորինված բնագրի մի տարբերակը: Եվ քանի որ նշված ձեռագիրն (№ 7729) իր հերթին ընդօրինակված է մի շատ ավելի հին ձեռագրից, ուստի նրա մեջ գտնվող բնագիրը պետք է ստեղծված լինե՞ր բնականաբար «ԺԲ դարից» շատ ու շատ առաջ:

դրանք կապ չունեն հայերեն բնագրի հետ: Այս բնագիրը Մառի վկայությամբ՝ կրում է վրացական միջավայրի ազդեցություն, բայց Մառի ասածը բոլորովին չի առնչվում գրախոսողի վկայակոչած աղբյուրների հետ:

Վրացական աղբյուրների վկայությունը հավանաբար քիչ է թվացել հողվածագրին, դրա համար էլ նա հենց միևնույն էջում միանգամից խոսք է բացել առհասարակ համաշխարհային պատմագրության մասին: «Համաշխարհային պատմագրության մեջ այս նամակը (խոսքը Խոսրովի և Հերակլի նամակագրության մասին է—Գ. Ա.) հայտնի է միայն ու միայն այն Պատմությունից, որ համարվում է Սեբեոսինը...»: Եվ նա համեմատում է (էջ 92) ներկա «Սեբեոսից» և № 993 բնագրից քաղված երկու բոլորովին տարբեր նամակներ՝ ապացուցելու համար, թե դրանք... միևնույն նամակներն են և թե՛ № 993 բնագրի հեղինակն այդ նամակը քաղել է ներկա «Սեբեոսից»:

Իրականում նամակների մեջ չկա բացառապես ոչ մի նմանություն: Ստորև բերվող համեմատությունը պարզ ցույց է տալիս, որ № 993 բնագրի հեղինակը ներկա «Սեբեոսից» չի քաղել նամակը: Եվ դա ավելի ցայտուն է երևում ներկա «Սեբեոսից» իսկապես օգտված Արժրուհու քաղվածքի համադրությամբ:

«Սեբեոս»	Արժրուհի	№ 993 ձեռագիր
Աստուածոց պատուական և ամենայն երկրի տեր և թագաւոր և ծնունդ մեծի Արամազդայ խոսրով՝ առ Երակլէս անմիտ և անպիտան ծառայդ մեր...	Աստուածոց պատուական և ամենայն թագաւորաց, տէր երկրի և ծովու, ծնունդ մեծին Արամազդայ, Խոսրով թագաւոր՝ առ Հայրակղոս անմիտ և անպիտան ծառայ մեր...	Ես Խոսրով նստեալ ի վերայ ամպոց և բնդ աստուածս փառաւորեալ՝ որ հրամայեալ եմ քեզ Հերակլի դալ...
Արի, առ զկին քո և զորդիս և եկ այսր...	Արի, առ զկին քո և զորդիս և եկ այսր...	և զորդիս և եկ այսր... ¹⁰⁸

Մեկնաբանությունն ավելորդ է: Նամակների համեմատությունը անմիջապես հաշորդում է մի ենթավերնագիր՝ «№№ 2220 և 2271 ձեռագրերի մատենագիտական ցանկերը» (93): Այս ցանկին մենք մեր աշխատության մեջ չափից ավելի մեծ կարևորություն ենք տվել և Թորոսյանը իրավացի կլինեք, եթե նշեր այդ փաստը: Բայց նա այս անգամ մեր նկատմամբ ունեցած զարմանալի լավատեսությամբ տրամադրված, ընդհակառակը, ընդունում է մեր ասածը և հաստատում է ցուցակի մեծ կարևորությունը: «Այս հիրավի արժեքավոր ու վստահելի ցանկում,—գրում է նա,— կարդում ենք ...Հերակլ, յեսեբիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ, որ ինչ սակս պատեհազմացն Հերակլի և Խոսրովու, և այլ բանք պիտանիր» (93): Պարզվում է, որ հոգվածագրի անսպասելի և միևնույն լավատեսությունը ծագել է այն նպատակով, որ նրա միջոցով ցույց տրվի, թե մեր բարձր գնահատած «ցանկի հեղինակը պարզ կերպով հայտնում է, որ այս դորժը, որի մեջ պատմվում է Հերակլի ու Խոսրովի պատերազմների մասին, գրել է Սեբեոսը, այլ կերպ՝ անկասկածելիորեն հաստատում է, որ ցարդ Սեբեոսի անունով հայտնի Պատմությունը, իրոք, Սեբեոսի գործն է» (93):

108 Թովմա Արժրուհի, Քիֆլիս, 1917, էջ 157—158:

Հակառակ այս հայտարարության, ցանկի հեղինակը ոչ մի «անկասկածելի» բան չի հաստատել: Նա պարզապես նշել է «Հերակլի պատմություն» բովանդակությունը: Եվ պետք էր իմանալ, որ եթե աշխարհում գոյություն ունենալին «Հերակլի պատմություն» կոչված հարյուրավոր գրքեր՝ նրանց բոլորի վրա կարելի կլիներ տարածել ցանկի տվյալը, որովհետև Հերակլի պատմությունն անհնարին է պատկերացնել առանց երկու ժամանակակից թագավորների՝ Հերակլի և Խոսրովի կոնվեների:

Քննարկվող մատենագիտական ցանկի մասին հոդվածագիրը 73-րդ էջում գրում է: «Այս ցանկերի կամ ցանկի հեղինակը խիստ ստուգապատում անձ է: Բավական է հիշեցնել, որ Մաղաբիայի Պատմության իսկական հեղինակը պարզվեց նաև այս ցանկով... Տե՛ս Հ. Ժամկոչյան, Պատմություն վասն ազգին նետողաց երկի հեղինակը. Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հատ. XXIII, Երևան, 1946, էջ 367—388, հատկապես էջ 382 ծանոթագրություն 4»: Բաց ենք անում մեր ընդգծած «հատկապես էջ 382, ծանոթագրություն 4-ը» և կարդում ենք հետևյալ բացատրությունը. «Հոդվածը շարվելուց հետո (ուշագրություն ենք հրավիրում՝ «շարվելուց հետո» արտահայտության վրա—Գ. Ա.) մեզ հայտնի դարձավ, որ... Պատմագիրը հայոց կոչվող ցուցակներում նույնպես Պատմություն վասն ազգին նետողաց երկի որպես հեղինակ ցույց է տրված Գրիգորը»: Ինչպես տեսնում ենք, 1724 թ. ցանկը Հ. Ժամկոչյանին հայտնի է դարձել միայն այն բանից հետո, երբ նրա հոդվածն արդեն շարված է եղել: Այսպիսով Ժամկոչյանը Մաղաբիայի Պատմության իսկական հեղինակին պարզել է առանց 1724 թ. ցանկի միջամտության: Իսկ Թորոսյանը հարգարժան պատմաբանի վաստակի կեսն էլ հատկացրել է 1724 թ. ցանկին...

Միթե՞ բանասիրական գրականության մեջ 1724 թ. ցանկի արժեքը ցույց տվող որևէ այլ աղբյուր գոյություն չունի, որ Թորոսյանը նույնիսկ հարկադրված է եղել դիմելու սխալ հասցեի: Ամենևին էլ ոչ: Մենք հատուկ հոդված ունենք նվիրված այս ցանկին. եթե Թորոսյանը գրան անձամբ ծանոթ չէր՝ նրա մասին կարող էր իմանալ Հ. Անասյանի «Հայկական մատենագիտություն» (հ. Ա, Առաջաբան, էջ 23):

Հենց Մաղաբիայի Պատմության իրական հեղինակը պարզելու նպատակով մենք հատկապես ուսումնասիրել ենք Մատենադարանի № 2271 և 2220 ձեռագրերում պահպանված «Պատմագիրը հայոց»-ը և այդ մասին զեկուցում կարգացել Երևանի Համալսարանում, դեռևս Հ. Ժամկոչյանի շատ արժեքավոր ու բոլորովին անկախ հոդվածի հրատարակումից առաջ (տե՛ս «Բաների Մատենադարանի», № 4, 1958, էջ 72)...

«Գրախոսականից» մնում է վերլուծելու Ասողիկին, Սամվել Անեցուն և Մխիթար Անեցուն վերաբերող ընդամենը մեկական փաստարկ, որոնք զետեղված են գրախոսականի ամենավերջին ենթավերնագրի տակ՝ «Սերեոսը և Ասողիկն ու Մխիթար Անեցին» (93): Թվում է, այստեղ պետք է վերջապես կատարվեր խոստումը և ընթերցողին ներկայացվեին Ասողիկից, Սամվել Անեցուց և Մխիթար Անեցուց որոշակի վկայություններ, «որոնք հաստատում են Սերեոսի հեղինակային իրավունքները»: Սակայն հույսերը չեն արդարացվում նաև այս վերջին անգամ:

Գրախոսության հեղինակը Ասողիկի առաջաբանը թերթելով՝ կարդացել է նրա օգտագործած աղբյուրների ցանկը և՛ գրել «Ինչպես տեսնում ենք, Ասողի-

կը Խոսրով անունը չի նշում, այլ կերպ՝ եթե Խոսրովը, նույնիսկ, եղել է և Պատմությունը գրել, Ասողիկը նրանից չի օգտվել» (95): Բավական է, սակայն, որ նա թերթեր առաջարանում զետեղված ցանկին հաջորդող թերթերը՝ կնկատներ, որ այս գրքում օգտագործված են նաև այնպիսի կարևոր աղբյուրներ, որոնց հեղինակները ցանկում չեն նշված: Ուրեմն Խոսրով անվան՝ ցանկում նշված չլինելը դեռևս չի նշանակում, թե Ասողիկը չէր կարող օգտագործած լինել Խոսրով անունով մի հեղինակի գրքը:

Այս կապակցությամբ չի կարելի չվերհիշել Հ. Պ. Անանյանի հոդվածը, որը լավագույն օրինակ է այն բանի, թե ինչպես՝ միևնույն փաստերը կարող են բոլորովին տարբեր կերպով ընկալվել տարբեր պատրաստություն ունեցող մարդկանց կողմից: Թորոսյանն Ասողիկի առաջաբանում գտնվող ցուցակը բերել է, ինչպես տեսանք, ցույց տալու համար, որ նրանում նշված են Ասողիկի օգտագործած բոլոր աղբյուրները (հետևաբար՝ «եթե Խոսրովը նույնիսկ եղել է ու Պատմություն գրել, Ասողիկը նրանից չի օգտվել»): Իսկ Հ. Պ. Անանյանը, ընդհակառակը, մանրազնին քննությամբ պարզել է, որ առաջաբանի ցանկում չեն նշված մի շարք աղբյուրներ, որոնք ձեռագրերում «անանուն ըլլալով՝ ասոնց մասին յառաջաբանին մեջ չիշատակություն մը չենք գտներ»¹⁰⁹: Այս ճշմարտությունը հիմք ընդունելով՝ հարգո բանասերն ընտրել է Սերեոսին վերագրվող երկի հեղինակը որոնելու շատ տրամաբանական ուղիներ: Իսկ Թորոսյանը հույսը դրել է առաջաբանի պակասավոր ցուցակի վրա՝ չիմանալով նրա պակասավոր լինելու մասին:

«Բայց ինչպե՞ս իմանանք, թե Ասողիկի Պատմության ո՞ր հատվածներն են քաղված իրական Սերեոսի իսկական Պատմությունից: Գ. Արզարյանի համար այս հարցը անլուծելի է մնացել... Մեր պարտքն ենք համարում ցույց տալ այն եղանակը (հոդվածագիրն իր պարտքն է համարում՝ մասնագետներին ցույց տալ այն եղանակը—Գ. Ա.), որով հնարավոր կլինի պարզել այդ հարցը: Տվյալ դեպքում պետք էր ղեկավարվել հայտնի բացառման սկզբունքով: Այսպես, Ասողիկի պատմությունը բառ առ բառ համեմատում ենք նրա աղբյուրների հետ և հանում ենք այն ամենը, ինչ նա վերցրել է... իր կողմից թվարկված հայ հեղինակներից, որոնց գործերը մեզ հայտնի են... Այդ բոլորից հետո Ասողիկի Պատմությունից կմնան ինչ որ հատվածներ: Հատվածների այս ամբողջությունը անվանենք զանգված ՍԲ» (95):

Եվ այսպես. «հայտնի բացառման սկզբունքը» կիրառելուց և Ասողիկի գիրքը խոսքով (և ոչ՝ գործով) զտելուց հետո՝ Թորոսյանի կարծիքով գրքում կմնա միայն «զանգված ՍԲ»: Ահա, այս թյուրիմացական զանգվածն է հենց այն վերջին հույսը, որով հոդվածագիրը համոզված է եղել, որ «Գ. Արզարյանի անհաջող փորձի հերքումով» հաստատվելու են «Սերեոսի հեղինակային իրավունքները» (87):

Ավելի մոտիկից ծանոթանանք այս տեսարժան «զանգված ՍԲ»-ին: Պարզվում է, որ «զանգված Ս»՝ նշանակում է «զանգված Սերեոս», իսկ «զանգված Բ»,—«զանգված Բագրատունի»: Երկուսը միասին «զանգված ՍԲ»...

Հոդվածագիրն Ասողիկի «զանգվածը» համեմատել է Սերեոսին վերագրվող երկի «զանգվածի» հետ և «զարմանքով բայց և ուրախությամբ» արձանագրել է, որ դրանք բառ առ բառ համընկնում են: «Այս բոլորից հետո,— գրում է նա,— զժվար չէ, իհարկե, երբակացնել, որ նորահայտ բնագիրը Սե-

109 Հ. Պ. Անանյան, «Բազմավեպ», 1970, 1—3, էջ 9:

բեռնի Պատմությունն է: Ասվածը հաստատելու համար գիմենը համեմատություններին» (96): Սրանից հետո գրախոսողը գիմեոս է համեմատություններին և 96—98-րդ էջերում ներկա «Սեբեոսի» հետ համեմատելով ոչ միայն Ասողիկի, այլև Դրասխանակերտցու և Արծրունու գործերը, արձանագրում է, որ գրանք բառ առ բառ համընկնում են:

Թորոսյանի միայն այսօր նկատած այս «գարմանալի և ուրախալի» փաստը բանասիրությանը հայտնի է արդեն շուրջ հարյուր տարի: Ք. Պատկանյանը 1879 թ. Սեբեոսին վերագրվող երկին կից արդեն հրատարակել է Ասողիկից բաղված բոլոր այն հատվածները, որոնք այսօր գրախոսողը ներկայացրել է, որպես «զանգված Ս»: Բայց այս «զանգվածը» սոսկ ցույց է տալիս, որ Ասողիկն օգտվել է ներկա «Սեբեոսից» և ուրիշ ոչինչ: Իսկ սա շուրջ հազար տարվա մի ճշմարտություն է, որի մասին ժամանակին հայտարարել ենք նախ և առաջ ինքներս, գրելով, որ Ասողիկը «լայնորեն օգտվել է» Սեբեոսին վերագրվող երկից¹¹⁰: Ապացուցելին, ուրեմն, սա չէր, այլ՝ Սեբեոսի հեղինակային իրավունքները:

Այսպիսով՝ ընթերցողի սպասումները մինչև վերջ մնում են շիրագործված և հոգվածագիրը կամովին ստանձնած իր պարտականությունը չի կատարում: Նրա հնարած «զանգված ՍԲ»-ն և «հայտնիի բացառման սկզբունքը» օգուտ չեն բերում, որովհետև Ասողիկի գիրքն ըստ այդ սկզբունքի գտելուց հետո գրքում մնում են ոչ թե Թորոսյանի կարծած «զանգված ՍԲ»-ն, այլ՝ բազմաթիվ այլ «զանգվածներ», որոնց հիման վրա պետք էր քննել և «հաստատել» Սեբեոսի հեղինակային իրավունքը...

Հարցի գիտական քննությունը միաժամանակ պահանջում էր՝ Ասողիկի բաղվածքները կոչել ոչ թե «զանգված Սեբեոս», այլ՝ այնպես, ինչպես ձեռագիրն է թելագրում, այսինքն՝ «Անհեղինակ բաղվածքներ»: Այս դեպքում ո՛չ մի հնարքով հնարավոր չէր լինի՝ անվերնագիր երկը կապել Սեբեոսի անվան հետ, որովհետև այդ անունը չկա ո՛չ քննարկվող երկը պարունակող բուն ձեռագրերի մեջ, ո՛չ էլ՝ այդ երկից բաղված այն հատվածների վրա, որոնք գտնվում են Ասողիկի գրքում:

Թորոսյանն այս երկու մատյանների վրա ինքն իր ձեռքով մտովին ավելացրել է Սեբեոսի անունը և ցանկացած անունով մկրտած միավորները միմյանց հետ համեմատելով ստացել է «իրական Սեբեոսի իսկական Պատմության հատվածներ»: Նա հենց այդպես էլ կոչում է այն հատվածները, որոնք Ասողիկի գրքում ոչ մի հեղինակի անունը չունեն: «Քանի որ, — գրում է նա, — Ասողիկի գործում եղած իրական Սեբեոսի իսկական հատվածները նույնահուն են այսօր էլ Սեբեոսի անունով հայտնի Պատմության հետ՝ նշանակում է Ասողիկի հիշատակած Պատմութիւն Հեռակի որ սացեալ է Սեբեոսէ Եպիսկոպոսէ և ակադ. Ստ. Մալխասյանցի հրատարակած Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւնը նույն գործերն են» (99): Ահա՛, սա է «հարցի լուծման» Թորոսյանի եղանակը...

«Զանգվածներից» ստացված «արդյունքից» գոհ՝ Թորոսյանը շարունակում է. «Նույն արդյունքն ենք ստանում նաև Մխիթար Անեցու և Սեբեոսի Պատմությունները զուգահեռելով» (99), իսկ սրանից առաջ նա գրել էր. «Գ. Արզարյանը ճիշտ չէ: Միջնագրային մի քանի մատենագրական հուշարձաններում

պահպանվել են մի շարք արժեքավոր սովյալներ, որոնցից շատ պարզ երևում է, որ այժմ Սեբեոսին վերագրվող երկը միջնագրում նույնպես գիտվել է որպես Սեբեոսի գործ: Սեբեոսից օգտվող հեղինակներից Սեբեոսի անունը նշում են ոչ միայն Ասողիկը, այլև Սամվել Անեցին ու Մխիթար Անեցին» (82):

Սրանք գարձյալ ու գարձյալ վերացական հայտարարություններ են: Իրականում ո՛չ Սամվել Անեցին, ո՛չ էլ Մխիթար Անեցին չեն օգտվել ներկա «Սեբեոսից»: Թորոսյանն ինքն էլ ոչ մի զուգահեռություն չի կատարել: Ուստի ընթերցողին մնում է՝ միայն զարմանալ, թե գրախոսողն ինչպես է համարձակվել՝ առանց զուգահեռելու և իմանալու, թե իր վկայակոչած պատմիչները «Սեբեոսի Պատմությունից» օգտվել են, թե ոչ, ստեղծել այն տպավորությունը, թե ինքն անձամբ քննել է այդ պատմիչների երկերը և հենց այդ քննությունը նկատի ունի, երբ գրում է. «Այսպիսով՝ ֆենոպյունը ցույց տվեց, որ Գ. Արզարյանի հարցադրումը՝ Սեբեոս թե խոսքով, ճիշտ չէ և այդ հարցին նրա տված պատասխանն էլ բնականաբար մերժելի... Հետևապես Գ. Արզարյանի հարցադրմանը կարող է տրվել միայն մի պատասխան՝ Սեբեոս» (99):

Բեկման շենթարկվող դատավճռի ոճով շարագրված այս՝ «միայն մի պատասխանով» էլ ավարտվում է խոսքով Թորոսյանի «գրախոսականը», որը վերաբերում է, ինչպես ասվեց, մեր աշխատության մեջ ընդամենը 14 էջ զբաղեցնող մի հատվածի: Մենք էջ առ էջ քննեցինք ամբողջ գրախոսականը, շարահամարհելով գրախոսողի նույնիսկ այնպիսի փաստարկներ, որոնց կարելի էր նաև շանդրադառնալ: Տեսանք, որ «միայն մի պատասխանը» արդյունք է միայն սխալ ընկալումների և անտեղյակությունների:

Г. В. АБГАРЯН

ЕЩЕ РАЗ О СЕБЕОСЕ

Резюме

На основании списка рукописей, составленного ученым XVII века Варданом Багишеци, автор данной статьи высказал в 1958 году предположение о том, что исторический труд, приписываемый Себеосу, принадлежит перу Хосрова. П. Ананян в своем ценном исследовании ставит под вопрос указанное предположение и приходит к правильному выводу о том, что имя Хосрова, встречающееся в списке Вардана Багишеци, является именем не автора интересующей нас «Истории», а главного ее героя. Ученый приводит одновременно ряд фактов с целью восстановления авторства Себеоса. Однако эти факты не дают достаточного основания для окончательного решения проблемы. Имя действительного автора исторического труда, написанного в VII веке и приписываемого ныне Себеосу, не сохранилось в древних рукописях.

По поводу обсуждаемого вопроса выступал также Х. Торосян, статья которого является результатом ошибочных восприятий.

¹¹⁰ Արզարյան, էջ 20.

G. V. ABGARIAN

ENCORE UNE FOIS SUR SEBEOS

Résumé

Sur la base des listes de manuscrits composées par Vardan Baghichetsi (XVII siècle) l'auteur de cet article a exprimé en 1958 une hypothèse d'après laquelle l'oeuvre historique attribuée à Sébéos appartient à la plume de Khosrov. P. P. Ananian dans sa très appréciable recherche met en doute l'hypothèse mentionnée et arrive à la conclusion très exacte que le nom Khosrov, trouvé dans la liste de Vardan Baghichetsi, est non pas le nom de l'auteur de l'Histoire qui nous intéresse, mais le nom du héros principal de cette Histoire. Le savant cite en même temps quelques faits pour rétablir l'autorité de Sébéos. Pourtant il ne sont pas suffisants pour résoudre le problème. Le nom de l'auteur réel de l'oeuvre historique écrite au VII siècle et attribuée actuellement à Sébéos n'est pas conservé dans les anciens manuscrits.

Kh. Thorossian s'est également exprimé à l'occasion de la question discutée, mais son article est le résultat de son interprétation inexacte.

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ Ո Ի

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ն Ի Ս Տ Ե Ր

Մատենադարանում 1968—1970 թթ. ընթացքում կազմակերպվել են հետևյալ գիտական նստաշրջանները.

* * *

Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակին նվիրված գիտական նստաշրջան, որը տեղի ունեցավ 1968 թ. հոկտեմբերի 17-ին հետևյալ ծրագրով.

1. Բացման խոսք (Մատենադարանի տնօրեն, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ. Լ. Խաչիկյան):
2. Միջնադարյան Երևանի բանաստեղծները (պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Մնացականյան),
3. Զաքարիա Քանաքեռցին և նրա Պատմությունը (պատմ. գիտ. թեկնածու Մ. Գարբինյան),
4. Ազատագրական շարժումները Երևանում XXIII դարի վերջերին (պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Գրիգորյան),
5. Նրբագծեր հին Երևանի երաժշտական ղեմանկարից (արվեստագիտության թեկնածու Ն. Քահաբյան),
6. Երևանի XIII—XVII դդ. գրչագրական կենդրոնները (ավագ գիտաշխատող Ա. Մաթևոսյան):

* * *

Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ նիստերի ղանդիկում կայացած Մխիթար Հերացու ծննդյան 850-ամյակին նվիրված գիտական նստաշրջանին (1968 թ. նոյեմբերի 11) մասնակցել են նաև Մատենադարանի գիտական աշխատակից Ս. Լալաֆարյանը և բժշկական գիտությունների թեկնածու Ս. Վարդանյանը՝ «Մխիթար Հերացու ձեռագիր աշխատությունները» և «Աչքի անատոմիան ըստ Մխիթար Հերացու և Արուստի» զեկուցումներով:

* * *

1969 թ. մայիսի 23—24-ին կայացավ Մատենադարանի հերթական գիտական նստաշրջանը, որտեղ ընթերցվեցին հետևյալ զեկուցումները.

1. Վարդան Անեցի (պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Մնացականյան),
2. Անանիա Շիրակացուն վերագրված «Ժամանակագրութեան» հարցերուրջը (բանաս. գիտ. դոկտոր Գ. Աբգարյան),
3. Խաչատուր էրզրումեցու բանաստեղծական տեսությունը (բանաս. գիտ. թեկնածու Շ. Նազարյան),
4. XIII—XV դարերում Երզնկայի հայկական իշխանությունը (կրտս. գիտաշխատակից Է. Բաղդասարյան),

5. Լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության հարցադրումը վաղ շրջանի (V—VI դդ.) հայ մատենագրության մեջ (բանաս. գիտ. դոկտ. Լ. Խաչերյան),

6. Խրատական երկերի ժանրային մի քանի հատկանիշների մասին (բանաս. գիտ. թեկնածու Ա. Մարտիրոսյան),

7. Գրիգոր Նարեկացու գանձերը և Գանձարանների սկզբնավորման հարցը (կրտս. գիտ. աշխատակից Ա. Քյոշքերյան),

8. Գրիգոր Նարեկացու տաղերը և նրանց երաժշտա-բանաստեղծական արվեստը (արվեստագիտության թեկնածու Ն. Թահմիզյան):

* * *

Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված գիտական նստաշրջան, 1970 թ. ապրիլի 14.

1. Բացման խոսք (Մատենագարանի տնօրեն, Հայկ. ՍՍՀ-ԳԱ թղթակից անդամ Լ. Խաչիկյան),

2 Սոցիալական մոտիվները հայ միջնադարյան գեղարվեստական գրականության մեջ (պատմ. գիտ. դոկտ. Աս. Մնացականյան),

3. Սովետահայ փիլիսոփաների աշխատանքները հայ փիլիսոփայության ազդելու գիտությունների բնագավառում (փիլ. գիտ. թեկնածու Ս. Արևշատյան),

4. Մուլբախի մասնատիրական գյուղը և հողային ունեւորման ձևերն ու նորմերը (պատմ. գիտ. դոկտ. Հ. Փափազյան):

* * *

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման, և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության հիմնադրման 50-ամյա հոբելյանի առիթով կազմակերպված գիտական նստաշրջանում (1970 թ. նոյեմբեր 25—26) լսվել են Մատենագարանի գիտական աշխատակիցների հետևյալ զեկուցումները.

1. Բացման խոսք (Մատենագարանի տնօրեն, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Լ. Խաչիկյան),

2. Պլատոնի Երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակը (փիլ. գիտ. թեկնածու Ս. Արևշատյան),

3. Քերականությունը վաղ միջնադարի «արվեստների» համակարգում (բանաս. գիտ. դոկտ. Լ. Խաչերյան),

4. Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» վրացերեն թարգմանությունը (իրավաբանական գիտ. թեկնածու Խ. Թորոսյան),

5. Գանձասաց Սարգիս Անեցի (կրտս. գիտ. աշխատող Ա. Քյոշկերյան),

6. XIII դարի վերջի Կիլիկյան մանրանկարիչները (կրտս. գիտ. աշխատող Ա. Գևորգյան),

7. Մատենագարանի կաթողիկոսական դիվանի թուրքերեն վավերագրերը (պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Փափազյան),

8. Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը (1722—1735 թթ.) սուսական բանակի Կասպիական արշավանքում (ավագ գիտ. աշխատող Հ. Խաչատրյան),

9. Ռուստոմ բեկ Երզնկյանի պատմագիտական անտիպ աշխատությունները (պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Գրիգորյան),

10. Հայոց գրերի ստեղծման մաշտոցյան եղանակները (պատմ. գիտ. թեկնածու Ա. Մաթևոսյան),

11. Մխիթար Այրիվանեցին որպես բանաստեղծ (կրտս. գիտ. աշխատող է. Հարություն),

12. XI դարի ժամանակագիր Հակոբ Սանահնեցին (պատմ. գիտ. դոկտոր Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Լ. Խաչիկյան),

13. Մովսես Խորենացու «Ողբը» որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն (պատմ. գիտ. դոկտոր Աս. Մնացականյան),

14. Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունու Պատմության կառուցվածքի և թվագրման մասին (պատմ. գիտ. թեկնածու Մ. Գարբինյան),

15. Պարզագույն խաղաղությունների վերծանությունը (արվեստագիտության թեկնածու Ն. Թահմիզյան),

16. Միջնադարյան հայ բժշկական տերմինաբանության զարգացման հարցի շուրջ (բժշկական գիտ. թեկնածու Ս. Վարդանյան),

17. Մատենագարանի № 7645 ձեռագրի մանրանկարների հեղինակները (արվեստագիտության թեկնածու է. Կորիմազյան):

* * *

Սույն թվականներին Մատենագարանի գիտական աշխատակիցները մասնակցել են մի շարք այլ գիտական ձեռնարկումների:

Ֆրանսա-Սովետական պատմաբանների Մատենագարանում հրավիրված կոլոկվիումում բանաս. գիտ. դոկտ. Լ. Խաչերյանը հանդես է եկել Հայկական ձեռագրերում արձանագրված Հայ-Ֆրանսական հարաբերությունների վերաբերյալ նյութերի մասին զեկուցումով, իսկ փիլ. գիտ. թեկնածու Ս. Արևշատյանի զեկուցումը նվիրված էր հայ-հունական գրական և գիտամշակութային կապերին:

Թրիլիսիում կայացած Համամիութենական հնագրագիտական կոնֆերանսին մասնակցել են արվեստագիտության թեկնածու Ն. Թահմիզյանը («Հին հայկական երաժշտական ձեռագրերը և դրանց վերծանության հարցերը»), պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Գրիգորյանը («Ղուկաս Կարնեցու արխիվը որպես Անդրկովկասի XVIII դարի վերջին տասնամյակների պատմության սկզբնաղբյուր»), իրավաբանական գիտ. թեկնածու Խ. Թորոսյանը («Մխ. Գոշի «Դատաստանագրքի» թարգմանությունները») և փիլ. գիտ. թեկնածու Ս. Արևշատյանը («Եւտիքիոս Կ. Պոլսեցու «Յազագս զանազանութեան բնութեան» երկի հայերեն թարգմանությունը» և «Վերջին 10 տարիների ընթացքում Հայաստանում կատարված հնագրագիտական աշխատանքները»):

Արաբագետների Համամիութենական Երևանում կայացած կոնֆերանսում զեկուցումներով հանդես են եկել բանաս. գիտ. թեկնածու Բ. Չուգասովյանը («Արաբ-պարսկ-հայերեն ձեռագիր բառարանը») և բժշկական գիտ. թեկնածու Ս. Վարդանյանը («Ասորի բժիշկները Հայաստանում XI—XIV դարերում»):

* * *

Մատենագարանի գիտական աշխատակիցներից մի քանիսը գործուղվել են Սովետական Միության համապատասխան գիտական կենտրոնները: Վ. Գրիգորյանը գործուղվել է Լեհաստան, իսկ Հ. Փափազյանը՝ Հնդկաստան նպատակ ունենալով ծանոթանալ այնտեղ պահպանվող հայագիտական նյութերին: Գի-

տակապն հետազոտական աշխատանք կատարելու նպատակով Մատենադարան են եկել բազմաթիվ գիտնականներ Սովետական Միության տարբեր կենտրոններից, ինչպես նաև Ամերիկայից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Հունգարիայից, Իրաքից, Եգիպտոսից, Լիբանանից, Լեհաստանից:

1968—1970 թթ. Մատենադարանն ունեցել է բազմահազար այցելուներ՝ այդ թվում պետական և կուսակցական բարձրաստիճան հյուրեր Սովետական Միությունից և արտասահմանյան երկրներից, մեծանուն գիտնականներ, գրողներ, արվեստագետներ, մշակութային ու հասարակական գործիչներ, զինվորականներ, տիեզերագնացներ, սփյուռքահայության ներկայացուցիչներ և այլ պատվիրակություններ: Բոլորն էլ Մատենադարանից բաժանվել են հարուստ տպավորություններով:

Մտորեն բերում ենք Մատենադարանի հուշամատյանում արձանագրված տպավորություններից մի քանիսը.

Глубокое восхищение вызывает забота, с которой Социалистическая Армения хранит великолепные памятники древней культуры своего народа, делая их достоянием нынешнего и грядущих поколений.

Брежнев

Генеральный секретарь ЦК КПСС

28 ноября 1970 г.

Խորը հիացմունք է պատճառում այն հոգատարությունը, որով սոցիալիստական Հայաստանը պահպանում է իր ժողովրդի հին մշակույթի փառահեղ հուշարձանները, դարձնելով դրանք մատչելի արդի և գալիք սերունդներին:

Լ. Ի. Բրեժնև

Սովետական Միության Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի գլխավոր քարտուղար

28 նոյեմբերի 1970 թ.

Ваш Институт — это огромный вклад в культуру всех советских народов. Благодарю всех, кто работает и охраняет рукописные сокровища для истории. Ваш труд оценит потомство.

А. Косыгин

Председатель Совета Министров СССР

4/IV—1968 г.

Ձեր ինստիտուտը հսկայական ներդրում է սովետական բոլոր ժողովուրդների մշակույթի մեջ:

Շնորհակալություն բուրրին, ովքեր աշխատում և պահպանում են ձեռագրական գանձերը պատմության համար: Ձեր աշխատանքը կգնահատեն սերունդները:

Ա. Ն. Կոսիգին

ՍՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդի նախագահ

بازدید متن‌داران و آثار گرانبهای تاریخی آن بی‌اندازه جالب توجه بود. تمدن باستانی ارمنستان و اهالی آن بخوبی مشاهده میشود و حتی بکشفی تاریخ و تمدن سایر ملل کومک ذی قیمت نموده اند. جای خوشوقتی است که این آثار برجسته بخوبی نگهداری شده و بتاریخ سپرده شده است.

محمد رضا پهلوی

دهم مهر ماه ۱۳۳۷

Մադենադարանը և նրա թանկարժեք հուշարձանները դիտելը հետաքրքիր էր: Այստեղ լավագույնս արտահայտված է Հայաստանի և նրա ժողովրդի դարավոր մշակույթը, որը մեծապես նպաստել է նաև այլ ժողովուրդների պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությանը:

Հաճելի է, որ այս հարուստ հուշարձանները պահպանվել են խնամքով և հանձնվել պատմությանը:

Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավի
Իրանի Շահնշահ

2 հոկտեմբեր 19

С глубоким удовлетворением осмотрел коллекцию Института древнеармянских рукописей, которая является памятником древней культуры великого армянского народа.

Желаю дирекции и коллективу Института успехов в их благородном труде.

К. Москаленко

Маршал Советского Союза

27 января 1970 г.

Խորը գոհունակությամբ դիտեցի հին հայկական ձեռագրերի ինստիտուտի հավաքածուն, որը հայ ժողովրդի հին մշակույթի մի հուշարձան է:

Ինստիտուտի տնօրինությանը և անձնակազմին ցանկանում եմ հաջողություն՝ իրենց շնորհակալ գործում:

Կ. Մոսկալենկո

Սովետական Միության մարշալ

27 հունվար 1970

С огромным удовольствием посетили и осмотрели Вашу бесценную сокровищницу. Благодаря экспонатам мы побывали в увлекательнейшем путешествии в древность, которая тогда уже была так мудра, развита замечательным трудолюбивым народом.

В. Быковский

Летчик-космонавт СССР

29 мая 1969 г.

Մեծ գոհունակությամբ այցելեցինք և դիտեցինք Ձեր անգնահատելի գանձարանը: Յուզանմուշների շնորհիվ մենք ամենագրավիչ ճանապարհորդությունը կատարեցինք դեպի անցյալը, որ ըզբռնես այն ժամանակ եղել է այնքան իմաստուն և ճոխացած հիանալի աշխատասեր ժողովրդի ջանքերով:

Վ. Բիկովսկի

Սովետական Միության տիեզերագնաց օդաչու

29 մայիս 1969

Каждый народ записывает в историю мира новые страницы не только тем, какие победы в войнах он одерживает, но, главным образом, тем, как он обогащает мировую культуру. Поэтому огромен вклад армянского народа в мировую культуру.

Др. Т. Бружек

Министр культуры Чешской Социалистической республики

25 мая 1970 г.

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ աշխարհի պատմության մեջ նոր էջեր է գրում ոչ միայն նրանով, թե պատերազմներում ինչպիսի հաղթանակների է հասել, այլ հիմնականում նրանով, թե ինչպես է հարստացնում համաշխարհային մշակույթը: Ահա թե ինչու, վիթխարի է հայ ժողովրդի ներդրումը համաշխարհային պատմության մեջ:

դոկտ. Տ. Բրուժեկ

Չեխական Սոցիալիստական Հանրապետության մշակույթի մինիստր

25 մայիս 1970

С большим восхищением ознакомился с древнейшими армянскими рукописями, свидетельствующими о древней истории и высокой культуре армянского народа, армянского государства.

Удивительно теплое отношение сотрудников Института и внимание к ценнейшему наследию культуры письменности достойно всяческих похвал и должно быть примером.

Хотел бы пожелать Вам, дорогие друзья, собрать все армянские древнейшие рукописи здесь у Вас на родине, в Армении — в этом чудесном культурном центре.

Севастьянов

Герой Советского Союза Летчик-космонавт СССР

26/XII 1970

Մեծ հիացմունքով ծանոթացա հայ ժողովրդի հին պատմության, բարձր մշակույթի, հայկական պետականության մասին վկայող հայերեն հնագույն ձեռագրերին: Գրավոր մշակույթի թանկագին ժառանգության նկատմամբ ինստիտուտի աշխատակիցների զարմանալիորեն ջերմ վերաբերմունքը և ուշադրությունը արժանի են ամեն գովասանքի և պետք է օրինակ ծառայեն: Կուզենայի ցանկանալ Ձեզ, թանկագին ընկերներ, որ բոլոր հայերեն հնագույն ձեռագրերը հավաքվեին Ձեզ մոտ, Հայաստանում, այս մշակութային հիանալի կենտրոնում:

Սևաստիանով

ՍՍՀՄ տիեզերագնաց-օդաչու

26/XII/70

Как к самым мудрым и к самым старым, робко, волнуясь я входил в этот замечательный дом, где хранятся самые дорогие и самые веские доказательства величия армянского народа. То впечатление, которое я здесь получил, всю жизнь будет преследовать меня. Мои волнения, думаю, когда-нибудь превратятся в слово. Пока у меня их нет, чтобы выразить свои самые сокровенные чувства. Знаю только одно, что я слишком поздно пришел сюда и слишком рано ухожу отсюда. Мне не повезло, но все же я счастлив, что я был здесь и могу рассказать об этом моему Дагестану, который так же, как и я, был лишен многовековой письменности.

Расул Гамзатов

Народный поэт Дагестана

29. VIII. 1970 г.

Երկյուղածությամբ և հուզմունքով, ինչպես գնում ես ամենաիմաստուն ու ավագագույն մարդկանց մոտ, մտա այս սքանչելի տունը, որտեղ պահպանվում են հայ ժողովրդի վեհության ամենաթանկագին և ամենածանրակշիռ վկայությունները: Այն տպավորությունը, որ ես ստացա այստեղ, հետապնդելու է ինձ ողջ կյանքում: Հուսով եմ, իմ հույզերը երբեք կվերածվեն խոսքի, որը այժմ պակասում է ինձ՝ արտահայտելու իմ ամենանվիրական զգացումները: Գիտեմ միայն, որ շափաղանց ուշացած եկա այստեղ և շափաղանց շուտ եմ մեկնում. բախտս շժպտաց, բայց, այնուամենայնիվ, ես երջանիկ եմ, որ եղա այստեղ և այս մասին կարող եմ պատմել իմ Դաղստանին, որը այնպես, ինչպես և ես, զուրկ է եղել բաղմադարյան մատենագրությունից:

Ռասուլ Համգատով

Դաղստանի ժողովրդական բանաստեղծ

29/VIII/1970

Կազմեց՝ Փ. Անրաբյան
Մատենադարանի գիտնական
Բարտուղար

ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՃԸ 1968—1970 թթ.

1968—1970 թթ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան մուտք է գործել 277 ձեռագիր. ըստ այդմ, այսօր բոլոր հավաքածուները միասին կազմում են 14.550 միավոր:

Հիշյալ տարիների ձեռագրերի աճը ներկայացվում է հետևյալ աղյուսակով.

Հավաքածուներ	1967 թ.	1970 թ.	Աճը վերջին երեք տարում	Ո Ր Ի Գ	
				գնված	նվեր
Հայերեն ձեռագրեր	10.342	10.494	152	24	128
Հայերեն նորագույն ձեռագրեր	59	84	25	3	22
Հայերեն հմայիլներ	308	338	30	14	16
Հայերեն պատասիկներ	1.903	1.910	7	6	1
Արաբատառ ձեռագրեր	1.327	1381	54	4	50
Արաբատառ հմայիլներ	32	34	2	—	2
Արաբատառ պատասիկներ	81	81	—	—	—
Այլալեզու ձեռագրեր	123	130	7	1	6
Այլալեզու պատասիկներ	98	98	—	—	—
Ընդամենը*	14.273	14.550	277	52	225

Որպես շնորհակալության և երախտագիտության արտահայտություն, ստորև, այբբենական կարգով, բերում ենք այն բոլոր անձանց անունները, որոնք 1968, 1969, 1970 թվականներին որևէ ձեռագիր են նվիրաբերել*:

- Աբրահամյան Արգար (Քեհերան, Իրան), Մաշտոց, 1957 թ. № 10421:
- Աբխաղովյան Արամ (Երևան, ՀՍՍՀ), Հմայիլ, ժԹ դ., № 330:
- Ազարյան Գրիգոր (Նամակերտ, Իրան), Մաշտոց, 1686 թ., № 10472:
- Ալեքսանդրիայի Հայոց Առաջնորդարան (Եգիպտոս), Աւետարան, ժէ դ., № 10401, Աւետարան, ժէ դ., № 10402:
- Աղազարյան Թովմաս (Սանգիբարան, Իրան), Շարակնոց, ժե դ., № 10428:
- Աղասև Ալեքսանդր (Ունշեպի, Մոլդավիա), Աւետարան, 1887 թ., նորագույն, № 69:
- Աբգումանյան Զավեն ծ. վրդ. (Ֆիլադելֆիա, ԱՄՆ), Բժշկարան, 1778 թ., № 10443:
- Բաղումյան Լևոն (Չարենցավան, ՀՍՍՀ), Երգարան, ժԹ դ., № 10415:
- Բարիյան Աննա (Երևան, ՀՍՍՀ), Հմայիլ, 1671 թ., № 10446:
- Բոմբեյի Հայոց Եկեղեցի (Հնդկաստան), ժողովածու, ժԹ դ., № 10457:
- Գանազոյան Արշակ (Հալեպ, Սիրիա) Պատարագամատույց, ժԸ դ., № 10345
Հմայիլ արաբատառ. №№ 33, 34, 36, Արաբատառ, №№ 1153—1162, 1179—1191, 1204—1206:

* Որոշ նվիրատուների խնդրանքով չենք հրատարակում նրանց անունները:

- Գարբինյան Վարդան (Հասոմ գյուղ, ՀՍՍՀ), Քարոզգիրք, 1878 թ., նորագույն, № 79:
- Դենի Քոչեն (Փարիզ, Ֆրանսիա), Ս. աղմուսարան, ժԶ դ., № 10411:
- Դիլանշյան Արշալույս (Քեհերան, Իրան), Մաշտոց, ժԸ դ., № 10432:
- Եսայան Վարժարան (Կ. Պոլիս, Թուրքիա), ժողովածու հատից, ժԹ դ., № 10485:
- Զարիֆյան Զաֆար (Դոնի Ռոստով, ՍՍՀՄ), Աւետարան, ժե—ժԶ դդ., № 10425, Աղօթագիրք, ժԹ դ., № 10424, Սաղմուսարան, ժէ դ., № 10425, Հմայիլ, ժԹ դ., № № 323, 324, 325, Վարժ Ալեքսանդրի, 1845 թ., նորագույն № 70, Պատմութիւն գաղթականութեան հայոց յԱնիէ Ղրիմ, 1870 թ., նորագույն № 71:
- Զուղերյանը (Միչիգան, ԱՄՆ), ժողովածու, 1662 թ., № 10430, Աւետարան, ժե—ժԶ դդ., № 10431:
- Էլամյան Նոյեմ (Փարիզ, Ֆրանսիա), Արաբատառ № № 1165, 1166:
- Քահնազյան Եզնիկ (Քեհերան, Իրան, այժմ հայրենադարձ), Յովհաննէս Դրասխանապետի, Պատմութիւն հայոց, 1890 թ. նորագույն № 66:
- Քելլեյենյան Երիցունի (Կ. Պոլիս, Թուրքիա), Քարոզգիրք, 18431 թ., № 10482:
- Գիւլաբադյան Միհրդատ (ԱՄՆ), Այլալեզու (պահլավերեն), № № 125, 128, 130:
- Ժամկոչյան Արսեն (Փարիզ, Ֆրանսիա), Արաբատառ, № 1201:
- Իսայան Դավիթ (Իրան), Քարոզգիրք, ժե դ., № 10465:
- Լուսինյան Հրաչ (Հալեպ, Սիրիա), Մատեն Գանձանակաց, 1812 թ., № 10477:
- Կազանշյան Զապել (ԱՄՆ), Հայատառ բուրբերենով տաղարաններ, № № 10486—10492:
- Կալկարայի Ս. Նազարեթի Եկեղեցի (Հնդկաստան), Նամականի, 1816 թ., № 10455, Վէպ Բիստոսական, 1864 թ., № 10456:
- Կարազոյան Վարդերես (Փարիզ, Ֆրանսիա), Երգարան, ժԹ դ., № 10435, Տեղեկագիր վերջին արկածից Զեյթունի, 1862 թ., նորագույն, № 73:
- Կարապետյան Հովհաննէս Բն. (Երևան, Ս. Զորավոր Եկեղեցի, ՀՍՍՀ), ժողովածու, ժԹ., № 10458:
- Կարինյան Արշավիր (Եգիպտոս), Սաղմուսարան, 1641 թ., № 10442:
- Կիրակոսյան Զավեն, Կիրակոսյան Վարդան (Նամակերտ, Իրան), Աւետարան, 1681 թ., № 10470:
- Կիրակոսյան Մաքսոս, Բաղումյան Ռուբեն, Աբրահամյան Արգար (Քեհերան, Նամակերտ, Իրան), Աւետարան, 1481 թ., № 10469, Աւետարան, 1667 թ., № 10473, Աւետարան, ժե դ., № 10438, Յայամուրֆ, ժէ դ., № 10444, Մաշտոց, ժէ դ., № 10445, Պատարիկ, ժԴ դ., № 1904, Արաբատառ, № № 1192—1196:
- Կիրակոսյան Սամվել (Նամակերտ, Իրան), Շարակնոց, ժէ դ., № 10474:
- Հազարյան Հարություն (Նյու-Յորք, ԱՄՆ), Շարակնոց, 1325 թ., № 10438, Աւետարան, 1364 թ., № 10440, Ժամագիրք, 1458 թ., № 10441, Արաբատառ, № 1198:
- Հակոբյան Հակոբ (Հալեպ, Սիրիա), Արաբատառ, № 1203:
- Հասարայան Մորուս (Երևան, ՀՍՍՀ), Սաղմուսարան, ժէ դ., № 10400:
- Հեֆիմյան Արարատ (Երևան, ՀՍՍՀ), Բժշկարան, ժԹ դ., № 10467:
- Հովակիմյան Բենիամին (Քեհերան, Իրան), Մաշտոց, ժե դ., № 10436:
- Հովհաննիսյան Լուսիկ (Օձուն, ՀՍՍՀ), Աւետարան, 1611 թ., № 10351:
- Հովհաննիսյան Կլարա (Փարաբար, ՀՍՍՀ), Հմայիլ, № № 336, 337:

- Հովսեփյան Վաղինակ (Թեհրան, Իրան), ժողովածու, ժէ դ., № 9127:
 Ճգնավորյան Օնիկ (Մարսել, Ֆրանսիա), Շարակնոց, 1611 թ., № 10353:
 Ճիզվենյան Կարապետ (Հալեպ, Սիրիա), Երզարան, ժժ դ., նորագույն, № 65:
 Մադոյան Վարուժան (Ախալցխիսե, ՎՍՍՀ), Ռամգիրք, 1686 թ., № 10395:
 Մադոյան Հարություն (Բաթումի, ՎՍՍՀ), Հմայիլ, 1711 թ., № 323:
 Մանուրյան Վարդանուշ (Կանադա), Տոմար, ժԸ դ., № 10481:
 Մարանյան Ռեբեկա (Հալեպ, Սիրիա), Բժշկարան, 1856 թ., № 10346, Բժշկարան, ժժ դ., № 10347:
 Մարկոսյան Տանառ ֆհն. (Ղարղուն, Իրան), Աւետարան, 1069 թ., № 10434:
 Մարկոսյան Ռաֆայել (Հեռամահու) (Փարիզ, Ֆրանսիա) Յայմատուրք, 1656 թ., № 10355, Քարոզգիրք, 1822 թ., № 10357, Աւետարան, 1160 թ., № 10360, Աւետարան, 1201 թ., № 10359, Աւետարան, 1315 թ., № 10363, Աւետարան, 1591 թ. № 10367, Խորհրդատեար, 1717 թ., № 10368, Աւետարան, ժե դ., № 10371, Աղափա, ժէ դ., № 10373, Աւետարան, 1621 թ., № 10375, Աւետարան, 1641 թ., № 10374, Շարակնոց, 1637 թ., № 10376, Աւետարան 1697 թ., № 10377, Աւետարան, 1628 թ., № 10380, ժողովածու, 1636 թ., № 10381, Մաշտոց, 1605 թ., № 10378, Մաշտոց, 1636 թ. № 10382, Աւետարան, ժէ դ., № 10383, ժողովածու, ժէ դ., № 10384, Մանրումունք, ժ. դ., № 10388, Սաղմոսարան, ժե դ., № 10388, Սաղմոսարան, 1636 թ. № 10390, Ճաշոց, 1679 թ., № 10356, Ճաշոց, 1400 թ., № 10358, Աւետարան, 1491 թ., № 10362, Աւետարան, ժէ դ., № 10361, Ժամագիրք, 1651 թ., № 10366, Աւետարան, 1560 թ., № 10361, Աւետարան, 1661 թ., № 10365, Աւետարան, ժէ դ., № 10369, Աւետարան, 1452 թ., № 10372, Աւետարան, 1586 թ., № 10370, Աւետարան, 1696 թ., № 10379, Շարակնոց, 1675 թ., № 10385, Աւետարան, 1662 թ., № 10386, Շարակնոց, ժէ դ., № 10478:
 Մելիք (Քուշակ գյուղ, ՀՍՍՀ), Սաղմոսարան, ժէ դ., № 10478:
 Մելիք-Հախնազարյան Միհրան (Քրիլիսի, ՎՍՍՀ), Աւետարան, ժե դ., № 10403:
 Մենրաբյան Ռուզան (Երևան, ՀՍՍՀ), Աղբիւր բացեալ, ժԸ Դ., № 10394:
 Մինասյան Փառնե (Սփյուռքահայ ուսանող), Աւետարան, 1299 թ., № 1049?
 Միբգոյան Տեր Արամայիս (Սիդնեյ, Ավստրալիա), Խորհրդատեար, 1841 թ., № 10413, Եկեղեցույ պատմութիւն, 1896 թ., նորագույն, № 68:
 Մկրտչյան Բերկրուհի (Կ. Պոլիս, Թուրքիա), Աւետարան, ժէ դ., № 10418, ժողովածու, 1764 թ., № 10419:
 Մովսէսյան Երվանդ (Կիրովական, ՀՍՍՀ), Հմայիլ, ժէ դ., № 338:
 Մոսկովյան Պետրոս (Հեռամահու) Չիկագո, ԱՄՆ), Այլալեզու, № 126:
 Մոստիշյան Հայկ (Նիկողոս, Կիպրոս), ժողովածու, 1820 թ., № 10476, Արարատա, № 1202:
 Մուշայան Հովսիսիմե (Հալեպ, Սիրիա), Մեկնութիւն, 1664 թ., № 10479:
 Մուշեղյան Զաւար (Կեսարոյտ, ԱՄՆ), Հմայիլ, ժէ դ., № 10393, 1878 թ., № 320:
 Մուրադյան Պարույր, Երեմյան Ալեքանդրա, Սաղոյան Լիպարիտ (Երևան, ՀՍՍՀ), Յայմատուրք, ժէ դ., № 10349:
 Յազմաշյան Հայկ (Երևան, ՀՍՍՀ), Գեղազրութիւն, Ի դ., նորագույն, № 61:
 Յունուայան Եղիա (Իրան), Աւետարան, ժէ դ., № 10461:

- Նահապետյան Տիգրան (Հալեպ, Սիրիա), Չայնագրեալ շարականների ժողովածու, 1934 թ., նորագույն, № 60:
 Նետուրյան Խաչիկ (Նյու-ջորջս, ԱՄՆ), Բժշկարանք, նորագույն, № № 74—77:
 Նետուրյան Վոամ (Ֆիլադելֆիա, ԱՄՆ), ֆիզ. աշխարհագրութիւն 1891 թ., նորագույն, № 67:
 Նախասյիդ Ա. Բ. (Մախաւիկալա, Գաղստան), Աւետարան, ժէ դ., № 10350:
 Չարաբաշյան Ելենա (Քրիլիսի, ՎՍՍՀ), ժողովածու, ժԸ դ., № 10462, Քերականութիւն № № 10463, 10468, Յաղագս Կարեն ֆաղափն, 1829 թ., № 10464:
 Չարբզյան Հանի (Հալեպ, Սիրիա), Յայմատուրք, ժէ դ., № 10412:
 Սահակյան Արշակ (Նյու-Յորք, ԱՄՆ), Գիրք ֆիմլական, 1675 թ., № 10458, Աղօթագիրք, 1806 թ., № 10431:
 Սարյան Հասմիկ (Երևան, ՀՍՍՀ), Յովն. Կարնեցի, Պատմութիւն Դնկցու, 1811 թ., № 10475:
 Սիմոնյան Արսեն ալ. ֆհն. (Բոստոն, ԱՄՆ), Աւետարան, 1667 թ. № 10420:
 Սվանյան (Փարիզ, Ֆրանսիա), Հմայիլ, 1751 թ., № 333, Հմայիլ, 17430 թ., № 344:
 Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Եկեղեցի (Բաբու, ԱՍՍՀ), Աւետարան, ժԳ դ., № 9379:
 Վազգեն Ա Կարողիկոս Ամենայն Հայոց (Էջմիածին, ՀՍՍՀ), Աւետարան, 1325 թ., № 10449, Աւետարան, 1256 թ., № 10450:
 Վարդանյան Ստելլա (Երևան-ՀՍՍՀ), Քարոզգիրք, ժէ դ., № 10459, Արարողութիւն սրբոյն պատարագի, 1911 թ., նորագ, № 80:
 Տեր-Գրիգորյան Մեսրոպ վրդ. (Վիեննա, Ավստրիա), Գիրք աղօթից, 1861 թ., նորագույն, № 78, Հաբեշերեն, № 127, Արարատա, № 1199:
 Տեր-Հովհաննիսյան Հակոբ (Հալեպ, Սիրիա), Հմայիլ, ժէ դ., № 326:
 Տեր-Վազարյան Հարություն (Հալեպ, Սիրիա), Արարատա № № 1163, 1164, 1170:
 Տեր-Մկրտչյան գերդաստան (Խոյզան-Փերիա, Իրան), Յայմատուրք ժէ դ., № 10417:
 Տեր-Ներսիսյան Սիրարփի (Փարիզ, Ֆրանսիա), Վէպ Սեանա կղզոյն, 1825 թ., № 10452: Աղօթագիրք, 1762 թ., № 10453:
 Տեր-Նշանյան Գարեգին (Էջմիածին, ՀՍՍՀ), Մաշտոց, 1676 թ., № 10344:
 Տեւենյան Վահրամ (Փարիզ, Ֆրանսիա), Չկնարանական-ձկնորսական բառարան, 1969 թ., նորագույն, № 84:
 Տերտերյան Մելիք (Հազարբերդ, Իրան), Աւետարան, 1628 թ., № 10427:
 Տեր-Օհանյան Սոֆյա (Կրասնոգոր, ՍՍՀՄ), Ժամագիրք, 1661 թ., № 10414, Հմայիլ, 1744 թ., № 321, Հմայիլ, ժԸ դ., № 322:
 Ողորտյան Գրիգոր (Նամակերտ, Իրան), Մաշտոց, ժէ դ., № 10471:
 Փութոյան Հայկ և Հովսիսիմե (Երևան, ՀՍՍՀ), Հմայիլ, ժէ դ., № 10409:
 Քաղսի գյուղի բանգարան (Հրազդան, ՀՍՍՀ), Աւետարան, 1595 թ., № 10404:
 Քանյան Աղբիւն (Եգիպտոս), Հմայիլ, 1698 թ., № 319:
 Քայան Նշան (Փարիզ, Ֆրանսիա), ժողովածոյք, նորագույն, № № 63, 64:
 Բյուրբշյան Ազատ (Երևան, ՀՍՍՀ) Անտառ նորագոյն մտածմանց, 1811 թ. № 10399:

**ՅՈՒՅԱԿ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
(1968—1970 թթ.)**

1. *ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Ե.*— Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից. Երևան, 1968 թ., 15 մամուլ, տպաքանակ 1500, 237 էջ:
2. **АРМЯНСКОЕ ВОЙСКО В XVIII ВЕКЕ**, из истории Армяно-русского военного содружества (исследование и документы). Подготовил к изданию **А. Н. Хачатрян**, Ереван, 1968 г., печ. л. 29,75, тираж 1300, 470 стр.
3. **ТАМБУРИСТ АРУТИН** — Руководство по восточной музыке. Перевод с турецкого, предисловие и комментарии **Н. К. Тагмизяна**, Ереван, 1968 г., печ. л. 9,5, тираж 800, 147 стр.
4. **ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԱՏՔ ԽԵԿԱՐԱՅ ԻՄԱՍՏՆՈՅ**: Աշխատասիրություններ՝ **Ա. Ա. Մարտիրոսյանի**, Երևան, 1969 թ., 22, 75 մամուլ, տպաքանակ 1000, 360 էջ:
5. **ՆԱԶԱՐՅԱՆ Շ.**— Պետրոս Ղափանցի, Երևան, 1969 թ., 7, 63 մամուլ, տպաքանակ 1000, 440 էջ:
6. **ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍՅԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ**, Հրովարտականներ, պրկ. Երկրորդ (1601—1650 թթ.), Կազմեց **Հ. Գ. Փափազյան**, Երևան, 1969 թ., 37 1/4 մամուլ, տպաքանակ 2000, 590 էջ:
7. **МНАЦАКАНЯН А. Ш.**— О литературе Кавказской Албании, Ереван, 1969 г., печ. л. 13,88, тираж 2500, 218 стр.
8. «**ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**» № 9, 1969 թ., տպաքանակ 1000, 495 էջ:
9. **ՅՈՒՅԱԿ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՅԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**, Հատոր Բ, կազմեցին՝ **Օ. Եզանյան**, **Ա. Զեյրուկյան**, **Փ. Անթարյան**: Ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ **Օ. Եզանյանի**: Խմբագրություններ **Լ. Խաչիկյանի**, **Ա. Մնացականյանի**. Երևան, 1970 թ., 48, 15 մամուլ, տպաքանակ 700, 1544 էջ:
10. **ЗАКАРИЙ КАНАКЕРЦИ**, Хроника, вперед с армянского, предисловие и комментарии **М. О. Дарбинян-Меликян**. Москва, 1969 г., печ. л. 20,0, тираж 3400, 316 стр.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հոգվածներ

Ս. Արևշատյան—Պատուի երկերի թարգմանության ժամանակը	7
Հ. Հովհաննիսյան—Ողբերգության որպես գրական տեսակի ըմբռնումը Գրոնի-սիոս Քրակացու հայ մեկնություններում	21
Կ. Մուրադյան—Սրբազրություններ Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ»-ում	43
Ա. Քյոշկերյան—Գրիգոր Նարեկացու գանձերն ու Գանձարանների սկզբնավորումը	55
Խ. Քոբոսյան—Դատարանի կառուցվածքը միջնադարյան Հայաստանում	69
Լ. Խաչերյան—Միջնադարի հայ մատենագիտության մի քանի հարցերի շուրջը	85
Փ. Անթարյան—«Տօնապատճառ» ժողովածուն	103
Ն. Քահաճիզյան—Հիմնական գրություններ խաղաղության արվեստի վերաբերյալ	129
Ա. Գևորգյան—Սարգիս ծաղկող (XIII դ.)	151
Ա. Կակոբյան—XV դարի հայ գեղարվեստական արձակագրությունների նմուշ	161
Ի. Գրամբյան—Հակոբ Զուղայեցու մանրանկարների պատկերազրույցները	171
Ս. Վարդանյան—Հայ բժշկական տերմինաբանությունը (ըստ Մխիթար Հե-րացու և Աբուսալիդի կազմախոսական գործերի)	185
Է. Հարությունյան—Ղուկաս Լոռեցին և նրա Քարոզգիրքը	213
Հ. Փափազյան—Վանական կալվածների սեփականատիրական իրավունքի մի քա-նի առանձնահատկություններ (XV—XVIII դդ.)	237
Հ. Ամալյան—Երեմիա Մեղրեցու բառարանը հայ բանասիրության մեջ	251

Բնագրեր

Ա. Մնացականյան—Անիի մեծ բանաստեղծ Վարդան Անեցին և նրա ներբողը	261
Է. Բաղդասարյան—Հովհաննես Երզնկացու թուղթը՝ Եկեղեցց գավառի իշխանին	295
Հ. Սահակյան—Մարտիրոս Խարասարցու տաղերը	315

Մատենագիտություն

Բ. Կյուրայան—Ժե դարու ձեռագրի մը պատմությունը	359
Կ. Սուքիասյան—Սիմեոն Ապարանցուն պատկանած ձեռագրերը	373
Ա. Մաթևոսյան—Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանցի («Մողնու ալետարան»-ը)	379
Օ. Եզանյան—Արտադրի Քաղեոս առաքյալի վանքի ձեռագրերի հավաքածուն	401
Հ. Քյուրայան—Համառոտ ցուցակ հայերեն գրչագիրներու Քյուրայան հավաքա-ծույլի Ռիլիտա, Կանդաս, ԱՄՆ	409

Բանախոսություն

Գ. Արզարյան—Դարձյալ Սերենոսի մասին	425
Տեղեկատու	475

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

С. Аревчатян—О времени перевода диалогов Платона на армянский язык	7
Г. Ованесян—Определение трагедии как литературного жанра в армянских схолиях, посвященных Дионисию Фракийскому	21
К. Мурадян—Коррективы к «Шестидневу» Василия Кесарийского	43
А. Кёшкерян—Гандзы Григора Нарекаци и происхождение Гандзарана	55
Х. Торосян—Устройство суда в средневековой Армении	69
Л. Хачерян—О некоторых вопросах армянской средневековой библиологии	85
П. Анталян—Сборник «Тонапатчар»	103
Н. Тагмизян—Основные положения об искусстве хазового письма	129
А. Геворкян—Миниатюрист Саркис (XIII век)	151
А. Каковкин—Образец армянского художественного серебра XV века	161
И. Дрампян—Особенности иконографии Акопа Джугаеци	171
С. Варданян—Армянская медицинская терминология в XIII веке (на основании трудов Мхитара Гераци и Абусаида по анатомии)	185
Э. Арутюнян—Гукас Лорети и его «Книга проповедей»	213
А. Папазян—Некоторые особенности прав собственности на монастырские имения (XV—XVIII века)	237
Г. Амалян—Словарь Еремии Мегреци в армянской филологии	251

Тексты

А. Мнацаканян—Поэт-Вардан Анети и его Ода	261
Э. Багдасарян—Послание Ованеса Ерзынкаци князю области Екелеат	295
А. Саакян—Стихотворения Мартироса Харасарци	315

Библиография

Р. Гюльбенкян—История одной рукописи XV века	359
К. Сукиасян—Рукописи Симеона Апараци	373
А. Матевосян—Переписчик Ованес Сандхкаванци («Могнийское Евангелие»)	379
О. Оганян—Собрание рукописей монастыря апостола Фаддея в Артазе	401
А. Курдян—Краткий каталог армянских рукописей коллекции Курдяна в Уичиде, Канзас, США	409

Обсуждения

Г. Абгарян—Еще раз о Себеосе	425
Хроника	475

TABLE DES MATIERES

Articles

S. Arevchatian—A propos de l'époque de la traduction en arménien des dialogues de Platon	7
H. Hovhannessian—La définition de la tragédie comme genre littéraire dans les scholies arméniennes consacrées à Denys de Thrace	21
K. Mouradian—Correctifs apportés à l'«Hexaméron» de Basile de Césarée	43
A. Keuchkerian—Les Gandz de Grégoire de Narek et l'origine des Gandzarans	55
Kh. Thorossian—La structure des tribunaux de l'Arménie médiévale	69
L. Khatcherian—Sur quelques questions de la bibliologie arménienne du Moyen Age	85
P. Antapia'n—Le recueil «Tonapatchar»	103
N. Tahmizian—Principes généraux de l'art de l'écriture des khazes	129
A. Guevorguian—Le miniaturiste Sarguis (XIII siècle)	151
A. Kakovkine—Un spécimen de l'orfèvrerie artistique arménienne du XV siècle	161
I. Drampian—Les particularités de l'iconographie de Hacob Djoughaetsi	171
S. Vardanian—La terminologie médicale arménienne au XII siècle (d'après les ouvrages en anatomie de Mkhitar Heratsi et d'Aboussaid)	185
E. Haroutiounian—Ghoukas Loretsi et son «Sermonnaire»	213
H. Papazian—Quelques particularités du droit et propriété sur les domaines des monastères (XV—XVII siècles)	237
H. Amalian—Le dictionnaire de Eremia de Meghri dans la philologie arménienne	251

Textes

A. Mnatsakanian—Le poète d'Ani Vardan Anetsi et son Ode	261
E. Baghdassarian—Le message de Hovhannès Yerzinkatsi au prince de la province Ekeleats	295
H. Sahakian—Les poésies de Martyros de Kharassar	315

Bibliographie

R. Gulbenkian—Histoire d'un manuscrit du XV siècle	359
K. Soukhiassian—Les manuscrits de Siméon d'Aparan	373
A. Matevossian—Le copiste Hovhannès de Sandghkavank («Evangile de Moghni»)	379
O. Yeghania—La collection de manuscrits du monastère de l'apôtre Thadée d'Artaze	401
H. Kurdian—Bref catalogue des manuscrits arméniens de la collection Kurdian a Wichida, Kansas, USA	409

Discussion

G. Abgarian—Encore une fois sur Sébeos	425
Chronologie	475

Տպագրվում է
Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Նկարչական ձևավորումը Լ. ՍԱԳՈՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր Ս. Կ. ՉԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՖ 03616

Պատվեր 13

Հրատ. 3397

Տպաքանակ 1000

Հանձնարված է արտադրության 24/VI 1970 թ., ստորագրված է տպագրության 25/I 1972 թ.,
տպագր. 30,75 մամուլ + 2 ներդիր, հրատ. 35,52 մամուլ, պայման. 43,1 մամուլ, թուղթ № 1,
70 × 108/16: Գինը 2 ո. 88 կ.

Հայկական ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24